

СУПРУНЕНКО О.Б.

АРХЕОПОГІЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРШОГО ПРИВАТНОГО МУЗЕЮ УКРАЇНИ

Пубенський музей
К.М.Скаржинської

СУПРУНЕНКО О.Б.

**АРХЕОПОГІЯ
В ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРШОГО
ПРИВАТНОГО МУЗЕЮ
УКРАЇНИ**

Пубенський музей
К.М.Скаржинської

*Присвячується 200-річчю утворення
Полтавської губернії*

СУПРУНЕНКО О.Б.

**АРХЕОЛОГІЯ В ДІЯЛЬНОСТІ
ПЕРШОГО ПРИВАТНОГО МУЗЕЮ
УКРАЇНИ
ЛУБЕНСЬКИЙ МУЗЕЙ К.М.СКАРЖИНСЬКОЇ**

SUPRUNENKO O.B.

**ARCHAEOLOGY
IN THE FIRST PRIVATE MUSEUM
OF UKRAINE
K.SKARZHYN'SKAYA'S LUBNY MUSEUM**

Київ–Полтава
«Археологія»
2000

**National Ukrainian Academy of Sciences
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
Poltava Regional Council
Center of Protection & Research of Archaeological Sites
Culture Board of the Poltava Province's State Administration**

SUPRUNENKO O.B.

**ARCHAEOLOGY
IN THE FIRST PRIVATE
MUSEUM OF UKRAINE**

K.Skarzhynskaya's Lubny Museum

Kyiv-Poltava
«Archaeology»
2000

Національна Академія Наук України
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
Полтавська обласна рада
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської облдержадміністрації

СУПРУНЕНКО О.Б.

АРХЕОЛОГІЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРШОГО ПРИВАТНОГО МУЗЕЮ УКРАЇНИ

Лубенський музей К.М.Скаржинської

Київ-Полтава
«Археологія»
2000

С 89 СУПРУНЕНКО О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської): Монографія. — Київ-Полтава: Археологія, 2000. — 392 с.: іл. — Укр. м. — Рез. укр., рос., англ. — (Національна Академія наук України. Ін-т археології. Полтавська обласна рада. Управління культури Полтавської облдержадміністрації. Центр охорони та досліджень пам'яток археології).

Дослідження висвітлює археологічну діяльність Лубенського музею К.М.Скаржинської (1852-1932), що успішно діяв у 1874-1906 рр. у Круглику під Лубнами на Полтавщині. Цей перший в Україні приватний історико-краєзнавчий музей з яскраво вираженими рисами археологічного збиральництва став осередком археологічного вивчення Дніпровського Лісостепового Лівобережжя, згрупувавши навколо себе чимало відомих дослідників (Ф.І.Камінський, Г.С.Кир'яков, С.К.Кульжинський, В.Г.Ляскоронський, К.П.Бочкарьов та ін.). У ході досліджень та цілеспрямованого археологічного збиральництва в музеї було створене значне взірцево документоване зібрання старожитностей, походження якого пов'язується з більше ніж 200 пам'ятками території Середнього Подніпров'я, Лівобережжя Дніпра, Півдня України, Білорусі, Болгарії, Молдови, Росії. Пізніше ця збірка лягла в основу колекцій сучасних полтавських Краєзнавчого, Художнього та ряду інших музеїв.

Монографія розкриває життєвий і творчий науковий шлях лубенських подвижників на терені музейництва й археології. Аналізується дослідницька і видавнича діяльність, склад колекцій, зокрема археологічне зібрання К.М.Скаржинської та його доля. Видання доповнене зводом пам'яток, досліджених членами лубенського археологічного осередку, переліком предметів збірки, реєстрами дарників колекцій, зібрань, що ввійшли до складу музею, покажчиком сучасного місцезнаходження ряду предметів у музеях України, переліком використаних джерел та літератури.

Для широкого кола шанувальників вітчизняної культури, істориків, археологів, музеєзнавців та пам'яткоохоронців, краєзнавців, викладачів і студентів вузів.

Науковий редактор — академік НАН України,
доктор історичних наук, професор **П.П.Толочко**

Рецензенти:

Бунятян К.П., кандидат історичних наук
Заремба С.З., доктор історичних наук
Лобурець В.Є., доктор історичних наук, професор
Сухобоков О.В., доктор історичних наук

Друкується за рішенням Ученої Ради Інституту археології НАН України від 20.05.1997 р. (прот. № 7)
та згідно з планом роботи управління культури Полтавської облдержадміністрації на 2000 р.

К.М.Скаржинська (1852-1932).
У Швейцарії. 1907-1909 рр.
Фото зі збірки Б.Ванцака (ЛМДА, м.Лубни).

ЗМІСТ

Полієвць О.В., голова Полтавської обласної ради. Передне слово.....	8
Передмова.....	12
Розділ I. МУЗЕЙ К.М.СКАРЖИНСЬКОЇ У ЛІТЕРАТУРІ ТА ДЖЕРЕЛАХ	17
§ 1. Лубенський музей в наукових дослідженнях.....	18
§ 2. Джерела з історії музею	23
Розділ II. ЛУБЕНСЬКИЙ МУЗЕЙ К.М.СКАРЖИНСЬКОЇ ЯК ЯСКРАВЕ ЯВИЩЕ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.	29
§ 1. Археологічне збиральництво в час зародження української археології (1870-1890-ті рр.)	31
§ 2. Передумови заснування Лубенського музею.....	34
§ 3. Життєвий шлях і музейна діяльність Катерини Скаржинської.....	37
§ 4. Наукові співробітники та кореспонденти музею	48
1. Кир'яков Г.С. (1805-1883).....	49
2. Камінський Ф.І. (1845-1891)	51
3. Кульжинський С.К. (1867-1943)	60
4. Лавренко О.А. (+ після 1917)	66
5. Брати Леонтовичі.....	66
6. Феофілактов К.М. (1818-1901) та Армашевський П.Я. (1851-1919)	67
7. Остроградський С.М. (1836-після 1902)	68
8. Родина Ізмайлових	68
9. Збирачі археологічних колекцій	68
10. Болсуновський К.В. (1838-1924)	69
11. Горленко В.П. (1853-1907).....	71
12. Дарителі	72
§ 5. Музей К.М.Скаржинської та вчені України і Росії	73
§ 6. Основні етапи історії Лубенського музею	75
§ 7. Загальна характеристика збірки	77
§ 8. Історико-етнографічні, природничі та інші колекції.....	77
§ 9. Видавнича діяльність	90
Розділ III. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МУЗЕЮ	97
§ 1. Музей К.М.Скаржинської як археологічний осередок вивчення Середнього Подніпров'я	98
§ 2. Археологічні дослідження Г.С.Кир'якова	102
§ 3. К.М.Скаржинська й археологія.....	104
§ 4. Археологічні дослідження та парадигма Ф.І.Камінського	108
§ 5. Археологія у дослідженнях К.П.Бочкарьова	125
§ 6. Археологічна діяльність С.К.Кульжинського.....	127
§ 7. Археологічні розвідки В.Г.Ляскоронського в Посуллі	132
§ 8. Місце та значення досліджень музею К.М.Скаржинської у розвитку української археології	146

Розділ IV. АРХЕОЛОГІЧНЕ ЗІБРАННЯ МУЗЕЮ К.М.СКАРЖИНСЬКОЇ	151
§ 1. Концептуальні засади створення археологічної збірки та її експонування.....	152
§ 2. Наукова документація та зберігання колекцій	153
§ 3. Персональні колекції у складі археологічної збірки.....	161
§ 4. Стан вивчення колекцій та їх збереженість	163
§ 5. Культурно-хронологічна характеристика зібрання	173
§ 6. Значення археологічної збірки К.М.Скаржинської для сучасного вивчення території Дніпровського Лівобережжя України.....	185
Розділ V. ДОЛЯ КОЛЕКЦІЙ МУЗЕЮ	189
ВИСНОВКИ	198
ДОДАТКИ	205
1. Реєстр пам'яток, виявлених під час досліджень музею та членів лубенського археологічного осередку (1870-1890-ті рр.).....	206
2. Перелік місцезнаходжень предметів археологічної збірки	258
3. Список збирачів (дарителів) археологічних колекцій	284
4. Реєстр археологічних приватних і громадських колекцій, що ввійшли до складу Лубенського музею К.М.Скаржинської. 288	
5. Музейні зібрання, де зберігаються археологічні колекції Лубенського музею К.М.Скаржинської.....	294
Список використаної літератури, архівних джерел і музейних колекцій	296
Перелік скорочень	339
Географічний покажчик.....	342
Іменний покажчик	351
Резюме.....	362
Резюме.....	370
Summary	379
The Contents	386

Шановний читачу!

Пропоноване вашій увазі видання має на меті ознайомити з науковим і музеєзнавчим аспектами історії мальовничого, оспіваного композиторами, поетами і художниками краю — Полтавщини, яку здавна вважають духовною колицкою України. Полтаву і нашу область широко знає увесь світ як землю, що дала людству невтомних трударів, геніальних учених, талановитих митців і письменників, відомих громадських і політичних діячів, життя і творчість яких істотно вплинули на розвиток суспільства та світової цивілізації.

І це не дивно, адже багатюща історія краю сягає глибин тисячоліть. Цей прадавній пласт найдавнішої історико-культурної спадщини упродовж століть вивчають археологи. І результати цих досліджень широко відомі. Перший український палеоліт у Гінцях, відкритий ще в 1871-1873 роках на Лубенщині; величні залишки міських поселень раннього залізного віку, зокрема найбільше городище скіфської доби у Східній Європі, розташоване в Котелевському і Зіньківському районах, — рештки Геродотового Гелону — столиці державного

утворення VII-IV ст. до н.е.; городища слов'ян-сіверян і давньоруські літописні міста засвідчують широке розмаїття пам'яток і глибинні корені становлення прадавньої державності на Полтавській землі.

Саме вивченню перших кроків історичної та археологічної науки, музейного краєзнавства на теренах нашого краю і присвячене це дослідження. Історія музейництва нараховує вже не одне століття. Перші зібрання старовини з'явилися ще в давньогрецькі і давньоримські часи. Від останніх бере своє коріння і досить відоме на сьогодні слово — меценат. Довгий час збирання старожитностей було справою приватних осіб і лише згодом, порівняно не так давно, музейна справа була взята під опіку держави. Перші державні музеї, як правило, виникали на основі приватних колекцій. Так з'явилися всесвітньо відомі музейні заклади більшості країн. Цим шляхом виникли й чимало музеїв України, у тому числі кілька музейних зібрань Полтавщини, заклавши таким чином підвалини найяскравіших колекцій, котрі ввійшли до Національного Музейного Фонду України.

Непересічне значення для історії становлення сучасних полтавських музеїв має зібрання Катерини Миколаївни Скаржинської (1852-1932), засноване першим серед приватних музейних осередків в Україні ще у 1870-х роках. Ця велика і систематизована колекція археологічних знахідок, архівних та етнографічних матеріалів, історичних і мистецьких реліквій, нумізматичних, природничих та інших збірок була 1906 року передана власницею в дар Полтавському губернському земству — одному з найбільш прогресивних і демократичних органів місцевого крайового самоврядування у межах колишньої Російської імперії. Безкорисливий дарунок меценатки-патріотки став окрасою музейних колекцій Полтави, а ім'я визначної добродійниці, громадської і наукової діячки, видавця ввійшло до анналів вітчизняної культури.

Музей К.М.Скаржинської, відкритий для відвідувачів у Круглику під Лубнами близько 1885 року, — надзвичайно яскраве і вагоме культурне явище в Україні. Через призму діяльності музею можна прослідкувати і розвиток гуманітарного знання — перш за все, археології, історії, етнографії та інших наук, фундацію громадсько-освітніх, культурницьких і кустарно-промислових програм того часу, простежити зародження і розгортання більшості процесів у суспільстві XIX століття, політичних рухів, окреслити чимале коло визначних наукових, громадських, мистецьких діячів тієї доби, що плідно співпрацювали з К.М.Скаржинською та її дітищем — Лубенським музеєм.

Відомий музейний заклад не міг не відобразити життя на Полтавщині кінця XIX — початку XX століть. Він був культурним явищем, притаманним суто Полтавській губернії, відповідав на запити дня населення цього Лівобережного Придніпровського регіону. Як перший музей у Полтавській губернії він

розкривав багатющу історію краю, особливості життя й побуту місцевого населення, збирав дивотвори народного генію, виплекані століттями розвитку слов'янської та інших спільнот на цій землі.

Звісно ж, не обійшли збиральницькі та наукові уподобання власниці і співробітників музею й головних етапів історії становлення краю, відображених у колекціях речових пам'яток та документів, у розділах експозиції тієї доби. Історія Полтавщини поетапно розкривалася в музеї показом створення козацьких полків у Гетьманщині, зокрема Полтавського та Лубенського, що були засновані понад 350 років тому... Наступний етап історії краю уособлювала Полтавська губернія, створена 27 лютого 1802 року. В зібранні К.М.Скаржинської основні етапи історії губернії репрезентувала низка експонатів — документів, історичних реліквій, мистецьких творів, речей повсякденного побуту різних станів. Готуючись сьогодні до відзначення 200-річчя від часу створення Полтавської губернії — історичного попередника Полтавської області, — ми ще раз повертаємося до найвизначніших сторінок історії її культурного розвитку, зокрема долі Лубенського музею К.М.Скаржинської, і констатуємо безперечний факт, що без музейних надбань цієї непересічної збірки неможливо проілюструвати останні два століття минулого нашого краю.

Минав час. Сучасна Полтавська область має широко розгалужену мережу музеїв: 22 державних і 311 — на громадських засадах. Навіть попередній аналіз музейної справи на Полтавщині засвідчує появу інноваційних тенденцій, де, поряд з пріоритетом краєзнавчих музейних осередків, в останні роки помітнішим стає створення профільних і тематичних музейних закладів. Це й Решетилівський музей ткацтва і килимарства, музей історії СВК “Батьківщина” у Котелевському районі, Державний музей літератури і мистецтва у Кобеляках, Музей родини Драгоманових у Гадячі тощо. Основна роль провідного музейного закладу області, скарбниці багатомістової історії Полтавщини вже понад століття по-праву належить Полтавському краєзнавчому музеєві — відомому центру збиральництва, краєзнавчого вивчення регіону, продовжувачу справи Лубенського музею К.М.Скаржинської. Йому в 2001 році виповниться 110 років.

Високий рівень розвитку музейництва на Полтавщині забезпечують невтомні ентузіасти цієї справи. Ми цінуємо доробки працівників Полтавського краєзнавчого музею, літературно-меморіальних — Івана Котляревського, Панаса Мирного, Володимира Короленка, історико-культурного заповідника “Поле Полтавської битви”, заповідника-музею Миколи Гоголя, Кременчуцького краєзнавчого музею. Щороку поповнює і збагачує науку цінними дослідженнями музей-заповідник українського гончарства в селищі Опішня.

Це видання — внесок у музейну справу Полтавщини невеликого колективу молодого та вже широко відомого науково-дослідницького і пам'яткоохоронного закладу — Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.

Крім того, що в центрі вже зібрані значні колекції для фундації Музею археології Полтавщини, вчені археологічного центру за останні п'ять років підготували до друку і видали понад 70 наукових і краєзнавчих праць. Варто згадати, що за археологічними дослідженнями Центру торік Полтава відзначила на високому державному рівні 1100-літній ювілей.

2002 року виповнюється ще один ювілей — 150-річчя від дня народження Катерини Миколаївни Скаржинської. І це видання є ще одним фактом пошанування справи життя і діяльності подвижниці, її внеску до скарбниці культури України і нашого краю, гідної оцінки творчого доробку меценатки нащадками в контексті Указу Президента України Л.Д.Кучми “Про невідкладні заходи щодо розвитку музеїв України”.

Сподіваємося, що невдовзі побачать світ й інші дослідження про полтавських меценатів, фундаторів музеїв, визначних учених, адже земля історичної Полтавщини надзвичайно багата такими ратаями на терені розбудови вітчизняної культури.

Голова
Полтавської обласної ради

О.В.Полівець

ПЕРЕДМОВА

Сучасний процес національно-культурного відродження України, якому властиве піднесення інтересу до історичного минулого, а також до особистості та наукової спадщини вчених, громадських діячів і меценатів, подвижницька праця яких сприяла розвитку української культури, науки і самосвідомості, зумовлює появу досліджень біоісторіографічного характеру. Частина з них присвячена безпосередньо визначенню місця археології у житті та науковій спадщині провідних українських учених — фундаторів археологічної науки, музейництва та пам'яткоохоронництва, чий плідний внесок у розвиток національної культури знайшов вияв на зламі епох — в кінці XIX - у першій третині XX ст. Актуальність таких досліджень підсилюється недостатньою вивченістю цієї проблематики у зв'язку з важкими історичними умовами тоталітарного імперського режиму, коли твори та навіть імена таких ратаїв на терені національної науки і культури були майже вилучені з наукового обігу чи згадувалися з безліччю застережень та «епітетів»-ярликів.

Разом з тим практично невідомими широкому загалу дослідників виявилися й імена значної частини засновників обласних українських музейних закладів, чия діяльність, творче національне кредо та погляди не влаштовували тодішніх ідеологічних керівників. Переважна більшість фундаторів таких музеїв мала причетність до археологічної науки, здійснивши помітний внесок у її становлення і розвиток, нагромадження наукових джерел найдавнішої вітчизняної історико-культурної спадщини.

Вивчення персоніологічної (персоналіїної) проблематики зрушило з місця, прискорене розбудовою Незалежної Української держави та процесами національно-культурного відродження, завдяки істотному накопиченню фактологічних матеріалів, розкриттю архівних фондів та реабілітації жертв незаконних репресій ряду років. Цей процес в галузі археології й археологічного музейництва вже був підготовлений розвитком науки [Генинг, 1982. — С.3-4; Лебедев, 1992. — С.9-11], вирішенням проблем її самопізнання [Лебедев, 1993. — С.4; Формозов, 1991. — С.3], необхідністю опрацювання накопичених колекцій музейного фонду [Генинг, 1983. — С.23; Донских, 1991. — С.5-7; Ковальський, 1991. — С.32], зростаючим інтересом до проблем регіональної історії [Лихачев, 1987. — С.2,4; Толочко, 1992. — С.5-6] й відзначенням ювілеїв більшості музейних осередків України, де зосереджені значні збірки археологічних матеріалів.

Підгрунття у вивченні цієї проблематики заклали праці засновників сучасного археолого-історіографічного напрямку — О.О.Формозова і І.Г.Шовкопляса [Формозов, 1961; 1983; 1986; 1988; Шовкопляс, 1957; 1969], на діаспорі — П.П.Курінного, М.О.Міллера, Я.Є.Пастернака [Пастернак, 1932; 1961; 1962; 1969; Курінний, 1946; 1947; 1970; Міллер, 1954], історіографів археології — В.Ф.Генінга, І.Ф.Ковальової, Г.С.Лебедева, А.Д.Пряхіна [Ковалева, 1971; 1971а. — С.82-91; Генинг, 1982; Генинг, Левченко, 1992; Пряхин, 1986; Лебедев, 1992].

Значну увагу проблемам історіографії та оцінці внеску попередників приділяють у своїх монографічних дослідженнях провідні фахівці української археології П.П.Толочко, М.Ю.Брайчевський, С.Д.Крижицький [Толочко, 1971; 1972. — С.7-194; 1980. — С.6-35; 1983. — 328 с.; Брайчевський, 1963. — 164 с.; 1964. — С.36-60; 1968; 1991. — С.5-20, 270-279; Крыжицкий, 1985. — 192 с.; 1993. — С.12-31] та окремих галузей археологічного знання — Я.Є.Боровський, М.І.Гладких, Г.Ю.Івакін, В.К.Міхеев, О.П.Моця, В.Ю.Мурзін, О.М.Приходнюк, А.Т.Сміленко, В.Н.Станко, О.В.Сухобоков, І.Т.Черняков, Б.А.Шрамко [Боровський, 1981. — 152 с.; Гладких, 1973. — С.3-4; Ивакин,

1991. — С.ІІІ-ХІІІ; Михеев, 1985; Михеев та ін., 1994; Кафедре., 1994. — 100 с.; Моця, 1987; 1995. — С.60-70; Мурзин, 1984. — С.3-10; 1990. — С.3-14; Алексеев, Мурзин, Ролле, 1991. — С.3-25; Приходнюк, 1980. — С.5-10; Сміленко, Сухобоков, 1990. — С.107-114; Станко, 1975. — С.7-10; 1989. — С.5-8; Сухобоков, 1975. — С.3-22; 1992. — С.3-16; Сухобоков, Белінська, 1990. — С.33-35; Сухобоков, Юренко, 1987. — С.135-162; Черняков, 1989. — С.3-5; 1992. — С.24-40; 1995. — С.132-135; Шрамко, 1962. — 404 с.; 1987. — С.4-14; 1996. — С.29-54] і ряд інших, відомі музеєзнавці Г.М.Шовкопляс і Є.В.Кончін [Шовкопляс Г., 1988. — С.32-38; 1992. — С.72-73; 1992а. — С.109-116; Шовкопляс Г., Шовкопляс І., 1990; Приходнюк, Шовкопляс, Ольговська, Струїна, 1991. — С.72-96; Кончин, 1989. — 80 с.] та історики Ю.З.Данилюк, С.З.Заремба, О.Б.Коваленко, М.М.Корінний, С.І.Кот, О.О.Нестуля, О.О.Франко й інші [Данилюк, 1991. — С.113-122; Заремба, 1995а. — 448 с.; Коваленко, 1976. — С.121-126; 1990. — С.123-128; 1990а. — С.5-8; 1993. — С.169-176; Корінний, 1992. — С.6-40; Кот, 1987. — С.43-62; 1991. — С.263-273; Нестуля, 1989. — 172 с.; 1989а. — С.46-186; 1991. — С.70-82; 1993. — 91 с.; 1994. — 240 с.; 1995а. — С.158-173; 1996; Франко, 1992. — С.112-119; 1992а. — С.55-58], філософ та історик науки С.П.Щавелев [Щавелев, 1991. — С.98-108; 1994. — С.115-131; 1995. — С.191-198], геолог Д.Є.Макаренко [Макаренко, 1990. — С.31-33; 1991. — С.18-20; 1992. — 168 с.], археографи С.В.Абросимова, В.І.Ульяновський [Абросимова, Василенко, 1995. — С.143-148; Епістолярна спадщина, 1992. — 222 с.; Ульяновський, 1995. — С.5-100], краєзнавці В.І.Граб, В.Б.Звагельський, С.П.Шевчук та інші [Граб, 1991. — С.76-83; 1994. — С.177-192; Граб, Супруненко, 1991. — 85 с.; Звагельський, 1990. — С.53-60; 1991. — С.161-167; 1994. — 63 с.; Шевчук, 1991; 1993. — 31 с.]

На сьогодні **вивчення персоналогічної проблематики** на стику історії археології та музейництва позначилося у ряді напрямків — дослідженні історіографії археології [напр.: Адаксина, 1993. — С.47-48; Белокобыльський, 1986. — 168 с.; Островерхов, Охотников, 1993. — С.55-56; 1993а; Черных, Кузьминых, 1993. — С.24-26; Щавелев, 1991. — С.25-50; 1997; Формозов, 1975. — С.10-12; 1991а. — С.70-80; Нестуля С., 1997; 1997а; Мурзін, Ролле, Супруненко, 1999], пам'яткознавстві та історії пам'яткоохоронництва [Заремба, 1995; 1995а; 1995б; Нестуля, 1992. — С.59-63; 1994; 1995. — С.184-188], реабілітації жертв незаконних репресій 1930 - початку 1950-х рр. [Кононенко, 1992. — С.103-108; Реабілітовані історією, 1992. — С.58-63, 80-88, 105-111; Репресоване краєзнавство, 1991. — С.16-31, 60-72, 93-112, 146-167, 204-214, 273-283, 335, 338], розробці краєзнавчої проблематики окремих регіонів України [Коваленко, 1988. — С.97-99; Діброва, 1993. — С.253-255; Ластовський, 1995. — С.5-12; Курас, Яушева-Омельянчик, 1995. — С.88-96], вивченні історії формування музейних зібрань [Шовкопляс Г., 1990. — С.63-71; 1995. — С.63-78; Пекарська, 1992. — С.83-85; Федорова, 1992. — С.82-85; Ковтанюк, Шовкопляс, 1995. — С.3-21], археографічній публікації і перевиданні праць археологів минулого, їх епістолярії [*Избранные..*, 1993. — С.16-109; *Синові України*, 1993; *Курінний*, 1994; 1995; *Щербаківський*, 1995].

Свідченням підвищеної уваги до персоналогічної проблематики є й заснування спеціальної рубрики всеукраїнського наукового журналу «Археологія» — «Пам'ять археології» [Від редакції, 1989. — С.4], розділів «Історіографія археології» та «3 історії археологічних досліджень» у науковому часописі «Археологічний літопис Лівобережної України» (Полтава, 1997-2000), поява публікацій у ряді періодичних археологічних видань, збірників наукових праць, проведення археолого-історіографічних конференцій (Лубни, 1990; Одеса, 1989; Полтава, 1992, 1995; Санкт-Петербург, 1990; Чернігів, 1995 та інші), вихід у світ праць про вітчизняних археологів

[Фармаковская, 1988; Полунина, Фролов, 1990; Бердинских, 1991; Макаренко, 1992; Формозов, 1993. — С.249-252; Супруненко, 1997а], дисертаційних досліджень [Яременко, 1994; Ткаченко, 1995; Супруненко, 1997; Коковкіна, 1998; Скирда, 2000], археолого-історіографічних збірників наукових статей [Наследие..., 1988; Проблемы..., 1991; АЗ ПКМ, 1992. — 2; Деснинские древности, 1995; МАИЭТ, 1995. — 4; ПАЗ, 1995. — 4; Слов'яно-руські старожитності..., 1995; та ряд інших].

У цьому плані продовженням традицій історіографічного вивчення спадщини визначних наукових і культурних діячів Полтавщини (А.М.Аббасов, В.Є.Лобурець, О.О.Нестуля) є звернення в окремому дослідженні до яскравого феномену української культури, широко відомого приватного археологічного зібрання та осередку наукових досліджень у регіоні — *Лубенського музею К.М.Скаржинської* (1870-ті — 1906 рр.), чий плідний внесок у становлення вітчизняної археології і музейництва завжди викликав поважане ставлення дослідників [Шербаківський, 1919. — С.ІІІ; Рудинський, 1928. — С.29-32; Худяков, 1933. — С.142; Разгон, 1957. — С.110; Махно, 1988. — С.44-45]. Так склалося, що *можливості вивчення* діяльності цього місцевого центру археологічного збиральництва та музейництва, досліджень Дніпровського Лівобережжя стримувалися розпорошенням чи знищенням у роки Другої світової війни архівних матеріалів музею і його колекцій, недостатнім рівнем вивчення музейних збірок та пам'яток археології Полтавщини, ідеологічними обмеженнями. Але актуальність дослідження творчих здобутків фундаторів великої музейної збірки, заснованої відомою меценаткою, подвижницею української культури та освіти К.М.Скаржинською у маєтку Круглик під Лубнами, підсилювалася, перш за все, необхідністю опрацювання результатів наукової діяльності лубенських музейників щодо археологічного вивчення Посулля, залученням до джерельного фонду вітчизняної археології значної кількості пам'яток, відкритих і досліджених вже понад століття тому, поверненням з небуття імен і біографій співробітників музею, встановленням втрачених атрибутів значної кількості предметів з фондів музейних закладів Полтавщини, проведенням широких розвідкових та охоронних польових досліджень в межах області. Тобто, звернення до теми дослідження було викликано не тільки «іманентними потребами науки» [Савченко, 1993. — С.3], а й суто практичними завданнями вивчення й залучення до наукового обігу великої кількості досі не використаних і невідомих документальних та музейних джерел.

У центрі уваги пропонованого читачеві дослідження — наукова і культурно-освітня діяльність, археологічне зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської, лубенського осередку вивчення археології Посулля зокрема і Середньодніпровського регіону взагалі, археологічна збиральницька діяльність краєзнавців Полтавщини кінця ХІХ - початку ХХ ст., а також коло пам'яток археології різних епох, відкритих і досліджених лубенськими подвижниками археології та музейництва. У роботі аналізуються археологічні дослідження Лубенського музею К.М.Скаржинської та членів лубенського осередку, становлення і розвиток круглицького музею, формування його колекцій і участь у цьому археологів України, краєзнавців, громадськості, а також життя, діяльність, наукова спадщина К.М.Скаржинської, Ф.І.Камінського, Г.С.Кир'якова, С.К.Кульжинського, частково В.Г.Ляскоронського (до початку ХХ ст.), інших співробітників Лубенського музею К.М.Скаржинської, як частина культурно-історичних і наукових набутоків українського народу.

Визначальним у встановленні хронологічних рамок монографічної роботи виявився час існування Лубенського музею — *остання третина ХІХ - початок ХХ ст.* Окремі винятки в дослідженні складають залучені біографічні дані, що охоплюють проміжок української історії до початку 1940-х рр., а при позначенні долі колекцій круглицького зібрання — до сьогодення.

Територіальні рамки дослідження окреслюють переважно район регіональної річкової системи басейну Сули в межах історичної Полтавщини — сучасних Полтавської, Сумської, Черкаської, Чернігівської областей Лівобережної України і зумовлені характером наукової та збиральницької діяльності Лубенського музею К.М.Скаржинської.

Таким чином, здійснена спроба вперше у вітчизняній історіографії визначити місце та роль археології в діяльності одного з перших і найвідоміших приватних музеїв України, із залученням великої кількості нових архівних джерел подати наукові біографії фундаторки та співробітників Лубенського музею, а також діячів лубенського археологічного осередку, визначити внесок К.М.Скаржинської, Ф.І.Камінського, Г.С.Кир'якова, С.К.Кульжинського, В.Г.Ляскоронського та інших у розвиток археологічної науки і музейництва в Україні.

Шляхом аналізу та залучення архівних, музейних і археологічних джерел укладений практично повний реєстр пам'яток різних епох, досліджених роботами музею в кінці ХІХ ст., встановлене їх місцезнаходження, культурна належність та хронологія, чим істотно доповнена джерелознавча база вивчення ряду епох Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя. У плані історії української археології та музеєзнавства заслуговують на увагу ряд нових даних про археологічне збиральництво на Полтавщині у другій половині ХІХ - на початку ХХ ст. Крім того, простежена доля колекцій музею К.М.Скаржинської впродовж ХХ ст., відомості про місцезнаходження предметів колекції круглицького музейного осередку та його жертводавців.

Все це покликало залишити певний слід і в практичній музейній діяльності. Так, за участю автора, побудовані розділи експозиції «Сторінки історії Полтавського краєзнавчого музею», скарбниці цього ж музею та відділу археології, де використані елементи персоніфікованого показу колекцій, здобутих дослідженнями Лубенського музею К.М.Скаржинської. Аналогічна експозиція створена і в Лубенському краєзнавчому музеї. Розпочата також публікація наукової та епістолярної спадщини співробітників музею К.М.Скаржинської.

Друга частина роботи, яку планується незабаром видати, буде публікацією археологічних колекцій Лубенського музею у вигляді фахового зводу та археографічною публікацією рукописних каталогів цієї непересічної збірки.

Автор щиро вдячний ряду колег-археологів, музейників і архівістів, чия допомога сприяла появі праці в світ. Насамперед, науковому редактору і керівнику проекту — академіку НАН України, доктору історичних наук, професору *П.П.Толочку*, докторам історичних наук *О.П.Моці*, *О.В.Сухобокову*, *Р.В.Терпиловському*, *І.Г.Шовкоплясу*, *Б.А.Шрамку* за численні поради, допомогу в пошуках рідкісних видань та архівних документів. Чимала частина зусиль при роботі з колекціями залишилася б безнадійно витраченими без участі в музейних і архівних пошуках *Б.С.Ванцака* (Лубни), *В.О.Мокляка* (Полтава), *Ю.Ю.Моргунова* (Москва), *В.В.Приймака* (Суми), *Т.П.Пустовіта* (Полтава), *О.М.Ткаченка* (Полтава), *Г.М.Шовкоплас* (Київ), *С.П.Шавелева* (Курськ), а також музейників-хранителів фондів обласних Полтавського (*Васевич М.С.*, *Лугова Л.М.*, *Фесик К.Б.*, *Шумейко Н.М.*), Вінницького, районних Кременчуцького і Миргородського краєзнавчих музеїв, фахівців-архівістів Державного архіву Полтавської області (*Коротенко В.В.* і *Яненко З.П.*), Лубенського міського державного архіву і Лубенського краєзнавчого музею (*Дяченко Т.М.*). Всім дослідникам і колегам на теренах копіткої музейної роботи автор складає щиро вдячність.

Значний внесок у підготовку до друку цієї роботи доклали і співробітники Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації — *І.М.Кулатова*, *Н.І.Пасько* (зав. науковим архівом), *О.В.Тітков* та *С.В.Хорєв*; частину ілюстрацій люб'язно виконали *Т.В.Варвянська*, *Т.М.Золотницька* і *О.В.Коваленко*, фотознімки — *В.І.Кожемякін* і *М.О.Радченко*, надали допомогу в укладанні покажчиків — *Г.М.Максименко*, *О.О.Супруненко* та *Л.К.Філоненко*. Необхідно також назвати й учасників обстежень пам'яток, які працювали у складі загонів і експедицій, керованих автором у Посуллі в 1983-1990 рр., — *О.В.Борода* (Полтава), *І.В.Бовкуна* (Нові Санжари), *І.М.Гавриленка* (Полтава), *О.В.Григор'єва* (Москва), *І.М.Кулатову*, *Д.І.Левченка* (Полтава), *О.В.Сидоренка* (Лубни), *І.В.Суховську* (Хайфа), чіими спільними зусиллями були здобуді матеріали на сьогодні чи не найкраще археологічно обстеженого мікрорегіону Лубенського Посулля на Полтавщині.

№ 833-2511

ИМПЕРАТОРСКОЕ
ОБЩЕСТВО ЛЮБИТЕЛЕЙ ЕСТЕСТВОЗНАНІЯ,
АНТРОПОЛОГИИ и ЭТНОГРАФИИ

въ засѣданіи своемъ 17 октября 1898 года на основаніи § 10 Устава,

ПРИЗНАЛО

Екатерину Николаевну Скаржинну

СВОИМЪ

ДѢЙСТВИТЕЛЬНЫМЪ ЧЛЕНОМЪ.

Президентъ Общества

С. В. Юдин

Вице-Президентъ Общества

К. Н. Жуковскій

Секретарь Общества

С. Карповъ

Предсѣдатели Отдѣловъ и Отдѣленій:

В. С. Миллеръ
А. П. Сидоровъ
Н. П. Шамуринъ
В. П. Ржевскій

Члены Совета:

А. И. Ивановъ
Александръ Стефановъ
Д. П. Ржевскій
С. П. Карповъ

№ 191

Свідоцтво про обрання К.М.Скаржинської дійсним членом
Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії. 1898 р.
(ДАПО. — Ф. 222. — Спр. 2511. — А. 1).

Розділ I

**МУЗЕЙ К.М.СКАРЖИНСЬКОЇ
У ЛІТЕРАТУРІ ТА ДЖЕРЕЛАХ**

§ 1. Лубенський музей в наукових дослідженнях.

§ 2. Джерела з історії музею.

§ 1. Лубенський музей в наукових дослідженнях

Наукова і музейна спадщина Лубенського музею К.М.Скаржинської використовується фахівцями різних дисциплін вже понад 100 років. Але й досі не існує спеціального дослідження, присвяченого цьому великому музейному зібранню, широкомасштабній культурно-освітній і громадській діяльності його фундаторки, визначенню місця, яке посідали археологічні студії й колекції у роботі музею, значенню цієї приватної збірки в розвитку музейництва в Україні.

Початок вивченню зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської поклали праці В.П.Горленка, М.І.Петрова та М.Ф.Біляшівського. В.П.Горленко дав першу і досить детальнішу характеристику етнографічних, історичних і мистецьких колекцій музею, навів деякі факти з його історії [Горленко], 1891. — С.123-134], а також визначив місце серед громадських і приватних музейних закладів України та Росії [Горленко, 1992. — С.137-142]. Він же опублікував перший короткий життєпис Ф.І.Камінського [Горленко], 1891. — С.313-314], пізніше доповнений М.Ф.Сумцовим [Сумцов], 1895. — С.205].

Дещо ширше піддав аналізу склад збірок Лубенського музею К.М.Скаржинської М.І.Петров, зупиняючись переважно на огляді його археологічних та історичних колекцій [Петров], 1901. — С.144-149; 1901а. — С.205-209]. У ряді коротких публікацій М.Ф.Біляшівський інформаційно зафіксував етапи пошуку можливостей створення на базі Лубенського музею К.М.Скаржинської міського музею [Беляшевский], 1904. — С.107-112; Лубенский..., 1903. — С.158; Лубенский украинский..., 1903. — С.126] та його передачі Полтавському земству.

Ряд фактів до біографії родин Скаржинських, Райзерів, Кир'якових вміщені у генеалогічних й історичних працях М.Г.Астряба, В.Л.Модзалевського [Астряб, 1912. — С.67; 1914. — С.167; Модзалевский, 1914. — 2; 4; Лукомский, Модзалевский, 1914. — С.71, XLXI, L].

Спробу характеристики Лубенського музею К.М.Скаржинської як найціннішого надбання Природничо-історичного музею Полтавського губерньського земства здійснив М.Ф.Ніколаєв, наголосивши на винятковому значенні лубенських колекцій для становлення головного музейного закладу Полтавщини [Николаев, 1915. — С.4-9]. Подібні оцінки наводилися пізніше відомими полтавськими музейниками 1910-1920-х рр. К.В.Мощенком, В.Ф.Ніколаєвим, В.М.Щербаківським, М.І.Гавриленком [Мощенко, 1991. — С.27; Николаев, 1991. — С.6-7; Щербаківський, 1919. — С.III; 1919а. — С.62; Гавриленко, 1993. — С.9].

Переважна більшість археологів кінця ХІХ - середини ХХ ст., залучаючи інформацію про результати наукових досліджень Лубенського музею К.М.Скаржинської, обмежувалася лише констатацією фактів відкриття окремих пам'яток та вказівками про збереження знахідок у круглицькій збірці [Уваров, 1881. — С.111; Спицын, 1918. — С.129; Городцов, 1916; 1923. — С.353; Ефименко, 1953. — С.551]. Винятком з цього правила є хіба що окремі праці В.О.Городцова та В.Г.Ляскоронського [Ляскоронский, 1892; 1893; 1897; 1903; Городцов, 1926. — С.5-8], в яких міститься інформація про результати досліджень членів лубенського архе-

ологічного осередку, перелік основних знахідок зі збірки Лубенського музею К.М.Скаржинської, називаються імена дослідників, або ж наводяться огляди результатів робіт [Ляскоронский, 1903. — С.58-63,73,101; Городцов, 1926. — С.6-8].

Важливим уважав дар К.М.Скаржинської відомий полтавський історик І.Ф.Павловський, який відзначив у ряді робіт факт меценатського внеску добродійниці у фундацію Природничо-історичного музею у Полтаві, домігся включення її до числа почесних членів Полтавської вченої архівної комісії [Павловский, 1907. — С.268; 1913. — С.16; 1914. — С.255].

В оглядовому нарисі про стан пам'яткоохоронної діяльності в Україні та роль окремих колекціонерів і музеїв у збереженні національної культурної спадщини «Наші національні скарби» М.Ф.Біляшівський дав високу оцінку музейній діяльності К.М.Скаржинської [Біляшівський, 1918. — Х с.]. Не менш вагомо оцінку здобуткам Лубенського музею К.М.Скаржинської було подано й у загальноукраїнському збірнику «Український музей» [Український музей, 1927. — С.11], дослідженні В.В.Дубровського «Музеї на Україні» [Дубровський, 1929. — С.8-12]. Та всі ці роботи носили загально-оціночний характер, не наводячи жодного факту щодо конкретної діяльності Лубенського музею К.М.Скаржинської.

Єдиними на сьогодні **дослідженнями, які найбільш повно відображають** діяльність Лубенського музею К.М.Скаржинської, є статті Я.О.Риженка та М.Я.Рудинського, вміщені в ювілейному збірнику до 35-річчя Полтавського музею. Перший з авторів наводить короткий аналіз збиральницької діяльності Лубенського музею К.М.Скаржинської, кількісний склад його збірок, порядок розміщення колекцій у земському музеї в Полтаві [Риженко, 1928а. — С.4-6]; в огляді етнографічних збірок приділяє увагу опису круглицьких мистецьких колекцій, меморій, стародруків, народного одягу, предметів панського побуту, рушників, килимів, писанок, речей церковного вжитку [Риженко, 1928. — С.63-68,71-74,81-115]. Хоча робота має суто описовий характер, вона містить чимало вартісних визначень історичної та мистецької цінності лубенського зібрання. Праця М.Я.Рудинського починається аналізом археологічної діяльності Лубенського музею К.М.Скаржинської, позначає найважливіші наукові орієнтири археологічних студій лубенського осередку вивчення найдавнішого минулого Посулля, наводить перелік основних об'єктів досліджень Ф.І.Камінського та К.М.Скаржинської, а також подає культурно-хронологічну атрибуцію ряду колекцій і окремих речей збірки, містить публікації знахідок різних епох та епістолярних документів з історії Лубенського музею К.М.Скаржинської [Рудинський, 1928. — С.29-32, 33-61]. Оцінка археологічного зібрання музею, подана М.Я.Рудинським, відповідає сучасним уявленням про його роль і місце в археологічному вивченні Дніпровського Лівобережжя та формуванні колекцій Полтавського музею.

У 1950-х рр. з'являються нові дослідження, що висвітлюють історію музейного будівництва. У деяких з них позначене місце Лубенського музею К.М.Скаржинської серед перших краєзнавчих музеїв колишньої Російської імперії [напр.: Разгон, 1957. — С.110], а також роль збірки як осередку істори-

Титульна сторінка окремої відбитки статті В.П.Горленка
«Лубенский музей Е.Н.Скаржинской». 1891 р.

ко-етнографічного збиральництва в Україні [Равикович, 1960. — С.224-231]. Але в усіх цих працях музею приділяється лише незначна увага. Тоді ж П.Й.Борисковським опублікований і один з варіантів наукової біографії першого дослідника палеоліту Східної Європи Ф.І.Камінського, повідомлені деякі факти про Г.С.Кир'якова [Борисковский, 1953. — С.12,14-16] в світлі тогочасних тенденційних історіографічних підходів (прогресивний різночинець — реакційний поміщик). У цілому ж загальна оцінка вченим діяльності першовідкривача українського палеоліту — Ф.І.Камінського — як дослідника Гінцівської стоянки витримала випробування часом і є прийнятною у сучасній археологічній історіографії.

В археологічній літературі середини 1960 - початку 1980-х рр. починають з'являтися окремі публікації матеріалів досліджень Лубенського музею К.М.Скаржинської [Ильинская, 1968. — С.20,55; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.7-39,66-71; Тереножкин, 1976. — С.78]. Є.В.Махно присвячує статтю характеристиці комплексу поховання в кургані в ур. Замок у Лубнах, виявленого Ф.І.Камінським 1882 р., де дає високу оцінку комплексності і ретельності проведення його польових робіт, подає зразки каталожних описів зібрання, оцінює кваліфікацію вченого як професіонала-польовика [Махно, 1965. — С.185-188]. Це

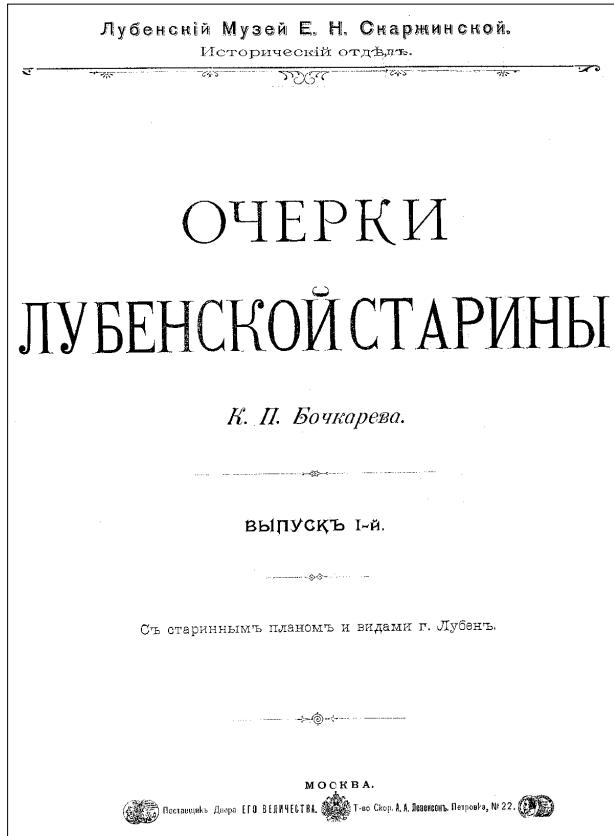
сприяє в цілому формуванню поважного ставлення сучасних дослідників до робіт лубенського археологічного осередку, а також до появи у дисертаційній роботі А.М.Аббасова [Аббасов, 1980. — С.8-9] твердження про Лубенський музей К.М.Скаржинської як важливий центр краєзнавчого вивчення Полтавщини, обстоюваного ним і в інших працях [Аббасов, 1984. — С.278; 1988. — С.54]. Важливими вважали наслідки пошукової й збиральницької діяльності Лубенського музею К.М.Скаржинської Ю.А.Омельченко, Г.Г.Мезенцева, О.Г.Мітюков [Державні архіви, 1972. — С.135; Омельченко, 1972. — С.12; 1972а. — С.103; Мезенцева, 1980. — С.23].

Варто відзначити, що і вчені української діаспори доклали певних зусиль до повернення славних імен засновниці і співробітників музею до вітчизняної історіографії [Луговий, 1942. — С.236; Щербаківський, 1938. — С.40-41]. Так, П.П.Курінний визначив музей К.М.Скаржинської як *перше за часом місцеве археолого-краєзнавче приватне зібрання України* [Курінний, 1970. — С.112].

Приверненням уваги дослідників до діяльності та колекцій Лубенського музею К.М.Скаржинської завдячуємо роботам двох лубенців — археолога, доктора історичних наук І.Г.Шовкопляса (1921-1997) та краєзнавця і журналіста Б.С.Ванцака (1929-1999). І.Г.Шовкопляс активно пропагував наукові здобутки першовідкривача українського палеоліту Ф.І.Камінського і підносив роль у відкритті Гінцівської стоянки Г.С.Кир'якова [Шовкопляс, 1957. — С.7; 1969. — С.V; 1971. — С.121-122; 1992. — С.10-11]. Б.С.Ванцак зібрав значні фактичні матеріали щодо меценатської діяльності К.М.Скаржинської і підготував 1971 р. біографічний нарис, що через відомі цензурні обмеження тих років не міг бути опублікованим [Ванцак, 1971. — 21 арк.]. Він побачив світ пізніше частинами у ряді полтавських видань [Ванцак, 1988; 1990; 1992; 1992а; Ванцак, Супруненко, 1996. — С.41-70]. Короткий виклад цієї роботи, опублікований у часописі «Україна», привернув увагу широкої громадськості [Ванцак, 1987. — С.4].

З кінця 1980-х рр. тематика, пов'язана з Лубенським музеєм, почала розроблятися полтавськими дослідниками, які присвятили колекціям музею, науковій діяльності закладу та окремим членам лубенського археологічного осередку чимало робіт. Особливо значна кількість публікацій з'явилася на час святкування 1000-річчя Лубен і 100-річчя від дня заснування Полтавського краєзнавчого музею [Античная керамика, 1986. — 30 с.; Памятники, 1986. — 64 с.; Мокляк, Супруненко, 1991. — 12 с.; 100 років, 1991. — 67 с.]. Тоді ж були підготовлені до друку збірники документів, спогади відомих музейників Полтави, добірки епістолярії лубенських подвижників музейництва та програмні документи Лубенського музею К.М.Скаржинської [Николаев, 1991; Пустовіт, Супруненко, 1992; Документи, 1993; Статут, 1994. — С.161-166]. До читань «Пам'яті Ф.І.Камінського» (Полтава, 1992) аналіз мистецької спадщини музею здійснив В.М.Ханко [Ханко, 1992. — С.23-29], історичних колекцій та книгозбірні — І.М.Кулатова і В.О.Мокляк [Кулатова, 1993. — С.6-16; Мокляк, 1992. — С.20-22; 1992а. — С.41-44; 1993. — С.55-58; 2000. — С.28,30]; з'явилися публікації окремих предметів археологічного та інших зібрань, огляди досліджень музею [Сергин, 1988. — С.5; 1989. — С.10-12; Кулатова, 1990. — С.45-46; 1999. — С. 21-25; 2000. — С.45-48; Мокляк, 1990. — С.162-163; Галян, 1992. — С.30-37; Першодрук, 1993. — С.231], окремі персоналії [Ванцак, 1990. — С.188-190; Дяченко, 1989. — С.108-111; Ротач, 1992. — С.15-19; Супруненко, 1999. — С.150-161; 2000. — С.9-18; Шемет, 2000. — С.5].

В.І.Ульяновським здійснений огляд архівної спадщини Лубенського музею К.М.Скаржинської, визначені найважливіші документальні раритети цього зібрання [Ульяновский, 1989. — С.111-114], а також поставлене питання про необхідність детального археографічного опису і публікації цих джерел [Ульяновский, 1988. — С.208]. Г.А.Скрипник вивчала етнографічну діяльність

Титульна сторінка праці К.П.Бочкарьова
«Очерки Лубенской старины». 1901 р.

музею, яку дослідниця охарактеризувала як почасти стихійну й непослідовну [Скрипник, 1989. — С.30-32], не ознайомившись зі збереженими музейними колекціями. В одній із останніх робіт С.З.Заремба відзначив діяльність К.М.Скаржинської як внесок українського патріота у скарбницю вітчизняного музейництва [Заремба, 1995а. — С.392]. А з кінця 1990-х рр. про Лубенський музей К.М.Скаржинської вже не забувають згадувати не тільки дослідники, а й краєзнавці. З'являються численні публікації, інформації, повідомлення, що розширюють уявлення про це непересічне зібрання [Лубни, 1990. — С.3; Кулатова, Супруненко, 1997. — С.59-63; Полтавська область, 1998. — С.252; С.О., 1998. — С.169-170; Супруненко, 1998. — С.167-168; Полтава..., 1999. — С.122; Галян, 2000. — С.38; та ряд ін.]

Таким чином, висвітлювана проблема відображена в історіографії фрагментарно. Попередники лише намітили її основні контури, у загальних рисах позначили деякі аспекти наукової діяльності Лубенського музею К.М.Скаржинської та склад археологічного зібрання. У той же час, поза увагою дослідників залишилися значна частина архівних і музейних джерел, польова документація, а також переважна більшість археологічних знахідок з круглицького зібрання, фактів щодо біографій членів лубенсько-

го археологічного осередку та ряд важливих сюжетів діяльності музею. Зрештою, поки що відсутнє цілісне уявлення про Лубенський музей К.М.Скаржинської як археологічний осередок вивчення пам'яток Дніпровського Лівобережжя і частково Середньодніпровського регіону, унікальний приватний музей і важливий центр нагромадження джерел з найдавнішої історії України.

Тому метою дослідження було визначення, шляхом використання комплексного аналізу різноманітних джерел, місця і ролі Лубенського музею К.М.Скаржинської у вивченні археології Полтавщини та Лівобережної України, позначення персонального внеску К.М.Скаржинської, співробітників музею та В.Г.Ляскоронського на ранньому етапі наукової діяльності у процес дослідження широкого району Посулля у часи становлення української археологічної науки, окреслення кола пам'яток, вивчених чи відкритих членами лубенського археологічного осередку та залучення до джерелознавчої бази вітчизняної археології збірки музею К.М.Скаржинської, його архівної документації, описів колекцій, простеження долі археологічного та інших зібрань одного з перших великих приватних музеїв України.

§ 2. Джерела з історії музею

Коло різноманітних джерел, що мають відношення до висвітлення наукової та музейної діяльності, життєвого шляху, наукової спадщини К.М.Скаржинської і співробітників музею, Лубенського музею та його археологічної колекції досить широке. До нього належать:

1) **друковані праці співробітників Лубенського музею К.М.Скаржинської та видання закладу** 1880-1900-х рр. З наукових видань музею і кількох відбитків статей, віддрукованих на кошти К.М.Скаржинської, найбільш цінну інформацію містять праці С.К.Кульжинського та К.П.Бочкарьова [*Бочкарев, 1901; Кульжинский, 1899*], в першій з яких міститься огляд історії музейного зібрання з писанкарства та ряд відомостей до біографії Ф.І.Камінського, в другій — наводяться факти історії археологічних колекцій і досліджень Лубенського музею К.М.Скаржинської. У зв'язку зі втратою польової документації роль джерела виконує й розтиражований музеєм окремий відбиток публікації В.Г.Ляскоронського про розкопки курганів на Лисій Горі в Лубнах [*Ляскоронский, 1892*]. Особливо інформативними в цьому плані є роботи Ф.І.Камінського, що містять чимало фактичних даних про пам'ятки Посулля та характер ведення автором пошукових робіт [*Каминский, 1878; 1885; 1888*];

2) **рецензії й відгуки** на дослідження членів лубенського археологічного осередку [*Доманицький, 1903. — С.17-19; Щеголев, 1900. — С.320-326*], а також **статті й розділи книг**, де вміщені короткі огляди наукової та музейної діяльності Лубенського музею К.М.Скаржинської [*Иконников, 1908. — С.СССХІІІ-СССХХV; Риженко, 1928а. — С.1-12; Уварова, 1891. — С.255-324*], **звіти** про діяльність археологічних установ — Археологічної комісії, Московського археологічного товариства, наукових товариств Історичного Нестора-літописця у Києві та Дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині [*Дашкевич, 1899. — С.1-16; [Щербаківський, Рудинський, Щепотьєв], 1919. — С.VІІ-Х*] й інші. Особливо різноманітну інформацію щодо складу збірок Лубенського музею К.М.Скаржинської, його книгозбірні та архіву, даних про передачу музею у Полтаву містять річні звіти Природничо-історичного музею Полтавського земства [*Отчеты... за 1892-1910 гг., 1892-1911*]; чимало фактів до біографій Ф.І.Камінського

Видання, в яких висвітлюються життєвий шлях та наукова діяльність фундаторів Лубенського музею К.М.Скаржинської, доля його колекцій.

та ряду жертводавців — звітні публікації Лубенської чоловічої гімназії [Отчет, 1889. — С.1; Н.Т., 1898. — С.55-62; Сеферовский, 1898. — 175 с.] і повітового училища [Астряб, 1914. — С.121-178]. В огляді історії Першої Полтавської гімназії вміщені унікальні дані про відкриття палеолітичних знахідок у маєтку С.Г.Кир'якова в Гінцях 1823 р. [Василевский, 1907. — С.270].

До цього типу джерел належать опубліковані *протоколи та списки* учасників, уміщені в «Трудах» III, VIII, XI і XII археологічних з'їздів, *каталоги й альбоми* їх виставок [Указатель, 1874; Альбом, 1878; Тр. VIII АС, 1897. — IV. — С.238-239], інформаційні публікації наукових часописів «Киевская старина», «Археологическая летопись Южной России» та інших, численні *повідомлення* тогочасної і, в окремих випадках, сучасної *преси*. Так, особливо важливими для вивчення колекцій вбачаються великі інформаційні звітні повідомлення І.А.Зарецького [Зарецкий, 1906] та К.А.Невіянда [Невианд, 1908], публікація спогадів про родину Кир'якових [Ванцак, 1988];

3) *описи експозиції музею* у наукових періодичних виданнях, дані довідників та енциклопедій кінця XIX-XX ст. Найінформативнішими в плані реконструкції складу зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської та наявності

даних про походження ряду знахідок є публікації В.П.Горленка і М.І.Петрова [Горленко], 1891; [Петров], 1901; 1901a], а також стаття енциклопедичного словника Ф.Брокгауза й І.Єфрона [Р-в, 1897. — С.121-123];

4) **публікації окремих предметів** лубенського зібрання у ряді археологічних видань — монографіях, статтях, замітках численних авторів, серед яких особливою ретельністю добору фактажу відзначаються праці В.О.Городцова, В.А.Іллінської, М.П.Кучери, В.Г.Ляскоронського, С.А. Плетньової, Є.М.Черних та ін., єдиний оглядархеологічної колекції Лубенського музею К.М.Скаржинської у складі збірок Полтавського музею [Рудинський, 1928. — С.29-62];

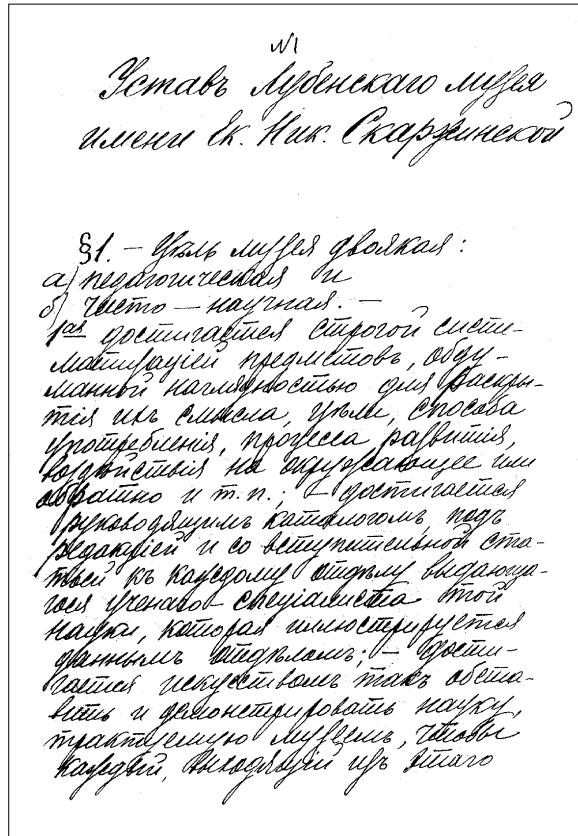
5) **архівні документи**, які складають основу джерельної бази роботи. Використані матеріали 28 фондів 17 центральних, обласних та відомчих архівів України і Росії, переважна більшість яких до наукового обігу введена вперше.

Найбільше документів залучено з особистого фонду К.М.Скаржинської Державного архіву Полтавської області, що налічує 2647 справ [ДАПО. — Ф.222]. Документальне розмаїття цього фонду характеризує громадську, наукову і музейну діяльність К.М.Скаржинської, співробітників закладу, містить ряд даних щодо археологічних досліджень музею, матеріали до біографій фундаторки закладу, Ф.І.Камінського, Г.С.Кир'якова, С.К.Кульжинського та інших, епістолярію цих подвижників музейництва, а також більшу збережену частину архівної збірки Лубенського музею К.М.Скаржинської. Важливими серед документів фонду є рукописи каталогів музею та частина його картотек, статут закладу, листування з найвідомішими фахівцями археологічної науки кінця XIX ст. Деякі дані щодо долі музейних збірок містяться й у фонді Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства [Ф. 875], життєвого шляху К.М.Скаржинської — в інших фондах архіву [Ф.Р-2068. — Оп.1. — Спр.550; Р-4440. — Оп.1. — Спр.24; Коротенко, 2000. — С.65].

Використані матеріали польової звітності досліджень Ф.І.Камінського, зосереджені у фонді Імператорської Археологічної комісії Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури РАН у Санкт-Петербурзі [НА ІМК РАН. — Ф.1. — 1889. — Спр. 4], запити про надання відкритих листів, дані про археологічне збиральництво на Полтавщині з ряду інших справ [Там само. — Ф.1. — 1889. — Спр.29; 1899. — Спр.275]. Певні відомості про дослідження Гінцівської палеолітичної стоянки 1891 р. містяться у фонді В.І.Вернадського в Архіві Російської Академії наук [А РАН. — Ф.518. — Оп.1. — Спр. 332]; там же відшукані дані про збиральницьку діяльність Лубенського музею К.М.Скаржинської [Там само. — Ф.246. — Оп.1. — Спр.122].

Яскраві характеристики діяльності К.М.Скаржинської в еміграції та відомості про майновий стан меценатки містяться серед повідомлень закордонної агентури у фондах Полтавського жандармського управління Державного архіву Російської Федерації [ДАРФ. — Ф.ДП-ОВ. — Оп.1906 р. — Спр.115. — Т.20,21]. З останніх почерпнуто чимало важливих фактів до наукових біографій К.М.Скаржинської та С.К.Кульжинського. Вагоме значення в цьому ж плані мають і окремі документи Центрального державного історичного архіву України [ЦДІАУ. — Ф.320. — Спр. 81; 1272; 1372] та Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України [ЦДАВОУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр. 3890; 348. — Оп.1. — Спр.144], в яких знаходяться дані стосовно пізнього періоду життя фундаторки Лубенського музею К.М.Скаржинської.

Ряд документів Наукового архіву Інституту археології НАН України також залучено до характеристики зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської, переважно у контексті вивчення пам'яток Посулля та встановлення подальшої долі зібрання [НА ІА НАНУ. — Ф.1. — Спр.В.361; 10. — Спр.68]. Чимало документальних свідчень про діяльність Лубенського музею К.М.Скаржинської, архео-

Титульний аркуш рукопису Статуту Лубенського музею К.М.Скаржинської.

Укладачі С.К.Кульжинський та К.М.Скаржинська. 1904 р.

(ДАПО. — Ф.222. — Спр.1. — А.1).

логічні дослідження його співробітників використано з ряду фондів *Інституту рукописів Національної бібліотеки НАН України ім. В.І.Вернадського* [IP ЦНБ НАНУ. — Ф.1. — Спр.16172; 2. — Спр. 5897 та ін.]. Особливо важливими серед них слід вважати архівні матеріали В.Г.Ляскоронського, що надають можливість уточнити коло пам'яток, досліджених роботами лубенського осередку в кінці ХІХ ст. [Там само. — Ф.90. — Спр.1; 3; 124-153]. Досить цікаві дані щодо діяльності К.В.Болсуновського виявлені в *Архіві Національного музею історії України* [НА НМІУ. — Ф.1. — Спр.13; 14].

Завершуючи огляд використаних архівних документів дослідження, слід зупинитися на найважливіших матеріалах з *Наукового архіву Полтавського краєзнавчого музею* та поточного архіву його фондів. У першому відкладалася щоденникова документація археологічних досліджень Ф.І.Камінського і А.Лютецького [Спр.03-144], численні спогади та інше [Спр. 03-19; 11-10], відомості з історії колекцій Лубенського музею К.М.Скаржинської [Спр. 03-48; 11-401], в другому — зберігається каталожний опис надходжень предметів лубенської збірки до Полтавського музею [ПАФ ПКМ. — КАВ. — 1. — С.1-166а] та сучасний інвентар колекцій. Важливий корпус документів введено до наукового обігу зі збірки *Наукового архіву Центру охорони та досліджень пам'яток археології у Полтаві*, де

знаходиться кілька фондів персонального характеру, в тому числі С.К.Кульжинського [НА ЦОДПА. — Ф.3; 9; 14; 18. — 10 справ].

Значна документальна збірка *Лубенського міського державного архіву* зберігає також виключно цінні свідчення очевидців, спогади та фотоматеріали з історії Лубенського музею К.М.Скаржинської [ЛМДА. — Ф.62. — Спр.1; 2], які разом з окремими документами *Ніжинської філії Державного архіву Чернігівської області* [НФ ДАЧО. — Ф.387. — Спр.1547] та *Держархіву Сумської області* [ДАСО. — Ф.6434. — Спр.3; 4] були використані у монографії;

6) *польова археологічна звітність* за новітні дослідження в районі Посулля ряду авторів, зосереджена в наукових архівах Інституту археології НАН України, Полтавського краєзнавчого музею і Центру охорони та досліджень пам'яток археології у Полтаві (звіти за польові роботи 1945-1991 рр. І.М.Гавриленка, Ф.Б.Копилова, І.М.Кулатової, М.П.Кучери, Д.І.Левченка, Л.М.Лугової, І.С.Мельникової, Ю.Ю.Моргунова, А.О.Моруженко, В.І.Непріної, В.В.Приймака, О.В.Сухобокова, Р.С.Терпиловського, М.М.Чередниченка, С.П.Юренко та ряду інших авторів);

7) *музейні колекції* артефактів з Лубенського Посулля і збірок Лубенського музею К.М.Скаржинської у Полтавському краєзнавчому музеї (понад 2000 од.), а також Диканському і Кременчуцькому історико-краєзнавчих, Вінницькому, Лубенському і Миргородському краєзнавчих, Національному музеї історії України тощо;

8) *іконографічні матеріали* та фотознімки, розкидані по приватних збірках, колекціях художніх музеїв. Особливу цінність серед них мають особисті зібрання документів та фото *В.І.Скаржинського* в Києві і *Б.С.Ванцака* в Лубнах, залучені до дослідження.

Таким чином, наявні документальні, музейні джерела, певне коло публікацій дозволяють висвітлити винятково яскраве культурне явище на теренах приватного збиральництва і музейництва кінця ХІХ — початку ХХ ст., а також археологічну діяльність і окреслити склад зібрання старожитностей Лубенського музею К.М.Скаржинської.

К.М.Скаржинська. Початок 1890-х рр.

За фотопортретом, вміщеним у експозиції Природничо-історичного музею Полтавського
губернського земства (1908 р.).

(Риженко, 1928. — С.5. — Рис.3).

Розділ II

**ЛУБЕНСЬКИЙ МУЗЕЙ К.М.СКАРЖИНСЬКОЇ
ЯК ЯСКРАВЕ ЯВИЩЕ
В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ
КІНЦЯ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

- § 1. Археологічне збиральництво в час зародження української археології (1870-1890-ті рр.).
- § 2. Передумови заснування Лубенського музею.
- § 3. Життєвий шлях і музейна діяльність Катерини Скаржинської.
- § 4. Наукові співробітники та кореспонденти музею.
- § 5. Музей К.М.Скаржинської та вчені України і Росії.
- § 6. Основні етапи історії Лубенського музею.
- § 7. Загальна характеристика збірки.
- § 8. Історико-етнографічні, природничі та інші колекції.
- § 9. Видавнича діяльність.

Кінець 1860-х — 1870-ті рр. в Україні ознаменувалися посиленням українського культурницького руху. Заснування місячника «Основа» — українознавчого друкованого органу, Південно-Західної філії Російського Географічного товариства [Дорошенко, 1966. — I. — С.294,314-316; Кравець, 1973], створення Старої Громади [Полонська-Василенко, 1992. — 2. — С.317], перших наукових товариств — Історичного Нестора-літописця в Києві [Дашкевич, 1899. — С.2-4; Толочко, 1995. — С.2] та Історико-філологічного в Харкові [Багалій, 1918. — С.228; Заремба, 1995. — С.93], подвижницьке служіння українській нації, її культурному і політичному відродженню та заснування київської історичної школи українознавства професором В.Б.Антоновичем [Курінний, 1970. — С.43-45; Корінний, 1994. — С.79] були яскравими виявами зародження культурно-просвітнього національно-визвольного за характером руху свідомої частини української інтелігенції. Навіть таємний обіжник 1863 р. міністра внутрішніх справ Д.Валуєва та Емський указ 1876 р. із забороною видання книг і викладання українською мовою [Савченко, 1929. — С.21], спрямовані на прискорення асиміляції українців [Кравченко, 1994. — С.10], не змогли зупинити ці процеси. Внаслідок наступу імперської реакції український рух обмежився плеканням національної культури, впорядкуванням соціальних і економічних відносин, культурницькою працею української інтелігенції [Полонська-Василенко, 1992. — 2. — С.318].

Головним завданням українознавства як комплексу наукових дисциплін на цьому етапі стало вивчення української історії, археології, етнографії, мови — з метою доведення науковими засобами культурно-історичної самостійності українського народу і його права на вільний національний розвиток [Дорошенко, 1993. — С.30-32]. Необхідною умовою такого вивчення стало створення джерельної бази українознавства — музейних та архівних збірок, колекцій предметів старовини і народного вжитку, мистецьких творів, вивчення пам'яток історії та культури, дослідження фольклору. За відсутності державних чинників до створення таких закладів на місцях основна вага цієї справи лягла на плечі громадських наукових об'єднань чи приватних власників колекцій, поодиноких меценатів й аматорів [Заремба, 1995а. — С.72-140].

Ідейною основою досліджень українознавців-учнів В.Б.Антоновича був «постулат порайонового вивчення національної історії на ґрунті національної племінної своєрідності історичного процесу», а особливістю його школи було те, що «археологія вважалася одним з найважливіших джерел для пізнання культурного минулого країни» [Курінний, 1970. — С.43]. Тому переважна більшість українських істориків того часу свідомо використовувала археологічні джерела для своїх побудов і проводила археологічні дослідження. Саме на перетині вивчення і збирання рухомих пам'яток археології, історії, етнографії та народного мистецтва утворилася, успішно існувала й досягла свого розквіту перша велика збірка з українознавства і краєзнавства не тільки Полтавщини, а й усїєї Лівобережної України — *Лубенський музей К.М.Скаржинської* (далі — ЛМС). Творене учнями і прихильниками наукової й громадської діяльності фундатора української археології В.Б.Антоновича [Лебедєв, 1992. —

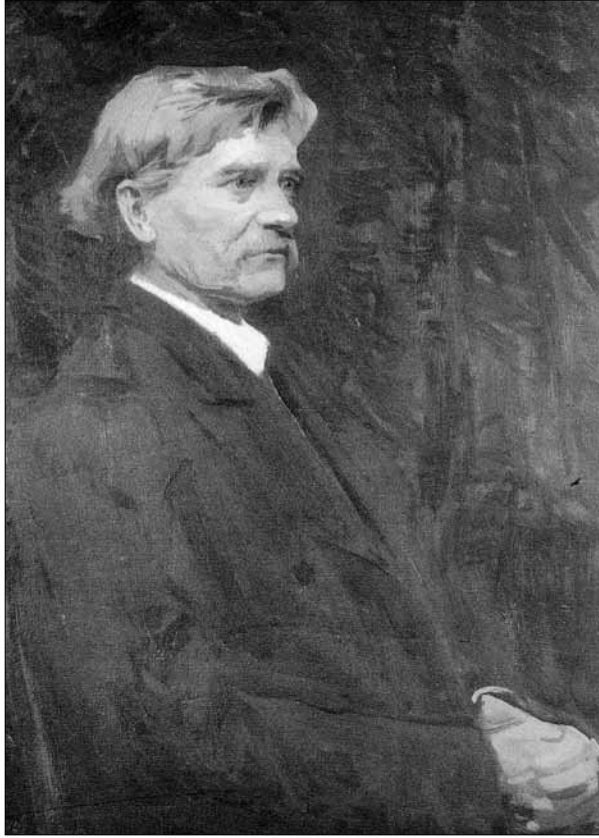
С.136] музейне зібрання віддзеркалювало основні етапи становлення археології, етнографії та музейництва, мало суттєвий вплив на розвиток цих наук та історичного краєзнавства Полтавщини, сприяло науковим дослідженням в регіоні і знаменувало собою початок музейного будівництва на Дніпровському Лівобережжі [*Аббасов, 1984. — С.279; Супруненко, 1989. — С.117; Труды, 1991. — С.7.*]

Разом з тим, Лубенський музей К.М.Скаржинської вважався сучасниками [*Вернадський, 1993. — С.31; Горленко, 1890. — С.123; Петров, 1901. — С.145; Уварова, 1896. — С.241]* та рядом дослідників [*Курінний, 1970. — С.112; Рудинський, 1928. — С.30; Скрипник, 1989. — С.31; Худяков, 1933. — С.142]* переважно археологічною установою, і доробок цього закладу у вивченні стародавнього минулого та пам'яток регіональної системи Сули заслуговує на чільну увагу, всебічне наукове вивчення та використання.

§ 1. Археологічне збиральництво в час зародження української археології (1870-1890-ті рр.)

Розглядаючи Лубенський музей К.М.Скаржинської, перш за все як археологічне музейне зібрання та його діяльність на терені археології як найбільш значні наукові здобутки закладу, окреслимо стан розвитку археологічного збиральництва в Україні в останній третині ХІХ ст. Заснування і становлення Лубенського музею співпадало в часі з межею двох значних періодів в історії розвитку світової археологічної науки — археології старожитностей та культурархеології. Перший з них характеризується як фінальна доба зародження наукового знання — період «первісного накопичення» артефактів, збирання археологічних знахідок та здобування їх у ході наукових досліджень пам'яток [*Формозов, 1986. — С.68; Генинг, Левченко, 1992. — С.4,5*]. Другий вважається добою формування системи емпіричних основ археологічного знання та пізнання на базі інтенсивного розвитку національних археологічних шкіл [*Генинг, Левченко, 1992. — С.5*], складання фундаментальної археологічної теорії, введення в обіг науки категорії «археологічної культури» і залучення її до концепції культурно-історичного розвитку людства.

Спираючись на сучасну періодизацію історії розвитку вітчизняної археологічної науки, відзначимо, що на цей час припадає дві стадії її еволюції — пізній етап «уварівського» (1872-1884) та «пост-уварівський» (1884-1899) періоди [*Курінний, 1970. — С.49-55; Лебедев, 1992. — С.130-328; 1993. — С.2-3*]. Характерними ознаками цієї доби у розвитку археологічного знання було функціонування першого державного наукового органу ведення та контролю за археологічними дослідженнями в країні — Археологічної Комісії (з 1859 р.), розширення діяльності Російського (з 1846 р.) та Московського (з 1864 р.) археологічних товариств [*Зуев, 1993. — С.7*], проведення останнім архео-

В.Б.Антонович. За портретом роботи І.Труша. 1906-1910 рр.
(Львівський музей українського мистецтва).

логічних з'їздів, у тому числі трьох на Україні — III (в Києві 1874 р.), VI (в Одесі 1884 р.) та XI (в Києві 1899 р.), розвиток первісної, класичної, скіфської та слов'янської археології, згодом формування основних розділів і напрямків археологічних досліджень, місцевих наукових центрів, шкіл та музеїв [Формозов, 1986. — С.60-69; Клейн, 1993. — С.5; Лебедев, 1993. — С.2-3; Заремба, 1995. — С.65-72].

В Україні на час існування Лубенського музею виділилися і активно працювали три **археологічні центри** — у Києві, Одесі та Львові [Курінний, 1946; 1970. — С.8,11,25; Черняков, 1992. — С.30-31]; під безпосереднім впливом першого з них (визнаного наукового центру вивчення слов'яно-руської та первісної археології) і проходило становлення лубенського музейного осередку [Бюрюков, 1917. — С.10]. Наукова діяльність **київського центру** зосереджувалася навколо Університету св. Володимира, створеного при ньому Історичного Товариства Нестора-літописця, Церковно-археологічного Товариства при Київській духовній академії [Заремба, 1995б. — С.82-88], дещо раніше — Археографічної Комісії [Курінний, 1970. — С.20-21,46]; друкованими його органами були річники «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», науковий часопис «Киевская старина» та деякі інші видання [Чтения, 1989. — С.5].

Для зосередження матеріалів археологічних досліджень київський археологічний центр мав кілька *музейних осередків*, заснованих в різний час у Києві і громадських за своєю суттю. Це були Археологічний музей Київського університету св. Володимира, що діяв ще з 1835 р., та Нумізматичний кабінет того ж університету [*Владимирский-Буданов, 1884. — С.34-43; Горленко, 1992. — С.137,138*], Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії [*Петров, 1897. — 292 с.; Карсим, 2000. — С.19*] та кілька великих приватних збірок в Києві і в середньодніпровських губерніях, введених у коло наукових проблем українських археологів — колекція церковної старовини та археологічних знахідок М.О.Леопардова [*Леопардов, 1895; Петров, 1897. — С.233-291; Карсим, 2000. — С.19-21*], збірка давньоруських старожитностей і монет М.П.Чернева [*Беляшевский, 1899а. — С.177; Н.П., 1899. — С.116-120*], невелика приватна колекція В.Б.Антоновича [*Антонович, 1990. — С.34-35*], археолого-нумізматична збірка К.В.Болсуновського [*Кучерук, 1992. — С.114; Кулатова, 2000. — С.45,47*], репрезентативне зібрання української старовини та предметів археології В.В.Тарновського у Качанівці Борзенського повіту на Чернігівщині [*Скрипник, 1989. — С.28; Горленко, 1992. — С.140-141*], Городоцький музей барона Ф.Р.Штейнгеля на Волині [*Отчет, 1899; Городоцкий, 1899. — С.104*] та інші.

На кінець 1880-х рр. у Києві остаточно формуються цінні археологічні збірки визначних меценатів-промисловців Б.І. та В.М.Ханенків, родини Терещенків, які разом із колекціями досліджень і зборами В.Є.Гезе, Є.О.Зноско-Боровського, Ф.Ф.Кундереви́ча, І.А.Лінніченка, С.А.Мазаракі, С.С.Могильовцева, М.Я.Тарновського, І.А.Хойновського, В.В.Хвойки та інших складають основу створеного 1897 р. археологічного відділу Київського художньо-промислового і наукового музею [*Бранденбург, 1899. — С.110-111; Собрание, 1899. — С.53-54; 1899а. — С.61; 1899б. — С.117; [Сообщение], 1899. — С.64; Курінний, 1970. — С.67-69; Ковтанюк, Шовкопляс, 1995. — С.5-7; Ластовський, 1995. — С.9,10*]. Крім того, у Середньому Подніпров'ї існував цілий ряд переважно *приватних збірок*, позначених науковою діяльністю їх збирачів, котрі тяжіли до археологічних центрів Півдня, Санкт-Петербурга та Львова [*Курінний, 1970. — С.112-113*]. Серед них найважливішими були збірка, пізніше Музей (з 1888 р.), вихованця 2-ї Полтавської гімназії О.М.Поля в Катеринославі [*Эварницкий, 1890. — С.794*], колекція гр. О.О.Бобринського під Смілою [*Ластовський, 1995. — С.9*], частина збірки Г.П.Алексєєва у Котовці поблизу Новомосковська [*Семенов, 1986. — С.33; Горленко, 1990. — С.140*], досить багата археологічна збірка І.А.Зарецького у Полтаві [*НА ИМК РАН. — Ф.1. — 1889. — Спр.29. — А.12-18*] та ряд інших. Нові стимули до розвитку у 1880-х рр. отримав Музей старожитностей та витончених мистецтв Харківського університету [*Багалей, 1893-1898. — С.442; Разгон, 1961. — С.219; Редін, 1904. — С.6,53-63; Скирда, 2000а. — С.7-9*], заснований ще 1807 р.

Російське самодержавство не було зацікавлене у створенні музеїв на місцях. Крім широко відомих археологічних зібрань Імператорського Ермітажу та Азіатського музею у Петербурзі, Оружейної палати і виплеканого зусиллями Московського археологічного товариства Історичного музею в Москві [*Лебедев, 1992. — С.214*], археологічне спрямування мали лише 5 музейних збірок на Півдні України та в Криму — Керчі, Миколаєві, Одесі, Феодосії і Херсонесі [*Курінний, 1970. — С.112; Скрипник, 1989. — С.12; Генинг, Левченко, 1992. — С.19*], котрі утримувалися на місцеві кошти чи зусиллями громадських наукових товариств. Та імперська політика державного контролю за поширенням ідей просвітництва, стримування розвитку науки в провінції не змогла зупинити поступальне збільшення кількості музеїв в губернських і повітових містах [*Лебедев, 1992. — С.214*]. У 70-ті рр. ХІХ ст. кількість

музейних краєзнавчих закладів збільшилася на 8, 80-ті — на 13, 90-ті — на 14 [Равикович, 1960. — С.220-233; Формозов, 1986. — С.158]. Переважну більшість у наведених розрахунках дали музейні археолого-етнографічні чи суто археологічні збірки України, засновані здебільшого місцевими науковцями чи фундаторами приватних колекцій.

Українське археологічне збиральництво мало яскраво виражене наукове спрямування. Його діяльність позначена цілою низкою наукових видань — каталогів, описів, публікацій матеріалів досліджень, звітів тощо. За рідкісним винятком, більша частина надбань збиральників-меценатів чи колекціонерів-аматорів потрапила до краєзнавчих музейних зібрань чи була основою створення археологічних музейних збірок [Супруненко, 1997а. — С.44-45]. Але першою з таких приватних колекцій України ще у середині 1880-х рр. постав Лубенський музей К.М.Скаржинської [Курінний, 1970. — С.112; Супруненко, 1997].

§ 2. Передумови заснування Лубенського музею

Лубенський музей був заснований за особистим бажанням К.М.Скаржинської, яка передбачала зробити родинні збірки та архіви надбанням дослідників, а згодом — широкого загалу відвідувачів. Заснування музею мало свої передумови.

1. Посульський мікрорегіон Лівобережжя з початку 1870-х рр. починає **інтенсивно вивчатися** представниками різних наукових дисциплін. Згадаємо розгорнуті тут геологічні [Армашевский, 1882. — С.142; Гуров, 1888. — 1010 с.], гідрологічні [Оптоков, 1905. — С.110-170], ґрунтознавчі [Левинсон-Лессинг, 1889. — С.34-77], етнографічні й історичні [Падалка, 1914. — 239 с.; Горленко, 1964. — С.35-70; Аббасов, 1980. — С.5-6] дослідження, збирання українського фольклору [Русова, 1907; Милорадович, 1912-1913; Шевельов, 1985. — С.44-58; Українські, 1993. — 768 с.; Чубинський, 1995] тощо. Але найбільш значний науковий резонанс мало **відкриття** і дослідження в басейні Сули грандіозних **курганів скіфського часу** [Самоквасов, 1892. — С.28-38; Ільїнська, 1951. — С.196], які ряд учених пов'язували зі скіфським Герросом Геродота [Мищенко, 1888. — Карта; Самоквасов, 1908. — С.137-139; Ильинская, 1968. — С.180-182]. У останній чверті ХІХ ст. розкопки курганів у Верхньому і Середньому Посуллі вели Т.В.Кибальчич [Кибальчич, 1876. — С.5-18], Д.Я.Самоквасов [Самоквасов, 1879. — С.338-340; 1908. — С.94-114; Шевельов, 1991. — С.104-107; 1993. — С.22], В.Б.Антонович [Антонович, 1878. — С.72; 1990. — С.32-33], С.А.Мазаракі [Антонович, 1886. — С.764-765; 1896. — С.10-11; Мазараки, 1886. — С.276; Находки, 1887. — С.840; Раскопки, 1899. — С.55; 1899а. — С.133-134; Бобринский, 1901. — С.62-81; ДП, 1899. — II. — С.6-9; 1900. — III. — С.7-11], М.П.Авенаріус [Авенариус, 1896. — С.178], І.А.Лінніченко [Линниченко, 1890. — С.12; 1900. — С.11] та інші.

Загальними наслідками цих досліджень кінця ХІХ — початку ХХ ст. виявилися розкопки близько 400 курганів [Ильинская, 1968. — С.23]. У 1871 р. в Лубенському Посуллі здійснене фактично повторне відкриття першої в Україні палеолітичної стоянки [Шовкопляс, 1971. — С.121], матеріали з якої не були втрачені [ДАПО. — Ф.222. — Спр.1110. — А.1]. У басейні притоки Сули — Удаю — досліджені підкурганні поховання доби ранньої бронзи [Антонович, 1990. — С.32-33; Супруненко, 1994а. — С.251]; велися і перші розкопки давньоруських курганних некрополів [Доставление, 1878. — С.97; Антонович, 1886. — С.560-561; 1888. — С.272-273; Бобринский, 1894. — С.179-181; Исследования, 1900. — С.203; Самоквасов, 1908. — С.219; Моця, 1987. — С.142-143].

Отже, здійснювані наукові дослідження, перші публікації про них стимулювали пошук інтересу громадськості до минулого Посулля, пам'яток його найдавнішої історії. На важливе значення цього району у вивченні вітчизняної археології вказав III археологічний з'їзд у Києві 1874 р. [*Открытие, 1878. — С.ХV*] — «блискуча маніфестація наукових досягнень на полі українознавства: археології, етнографії, історії» [*Дорошенко, 1993. — С.31*]. На з'їзді розглядалася наукова проблематика досліджень на Полтавщині [*Протоколы, 1878. — С.ХХV, ХХХІІІ та ін.*], репрезентувалися місцеві колекції старожитностей [*Указатель, 1874. — Отд. церк. др. — С.8-10,26,27,33; Отд.І. — С.6-8; Отд.ІІІ. — С.40-43,60,62-63,67; Отд.ІV. — С.13,18,19*]. Серед його учасників було 15 дослідників регіону і 5 осіб, які там проживали [*Список, 1878. — С.Х-ХІІІ*].

2. Передумовою до створення музею була також поява і **збирання в регіоні приватних збірок старожитностей**. Поряд з традиційно відомими мистецькими колекціями із поодинокими предметами археології в маєтках знаних аристократів та їх нащадків у широкій окрузі Лубен — І.М.Муравйова-Апостола в Хомутці [*Супруненко, 1995б. — С.16*], В.В.Капніста у Великій Обухівці [*Дмитриченко, Ясь, 1995. — С.110-111*], Д.П.Трошинського в Кибинцях, Ф.К.Величка у Тарандинцях [*ДАПО. — Ф.2038. — Оп.1. — Спр.257. — А.164; Супруненко, 1989б. — С.220*], з'являються суто археологічні збірки О.С.Афанасьєва-Чужбинського в Ісківцях, П.С.Щетинського в Лебехівці, М.О.Максимовича у Михайловій Горі, Г.С.Кир'якова в Гінцях [*Марков, 1979. — С.58; Супруненко, 1990а. — С.10; 1991а. — С.9-11; 1994. — С.28-29*], Т.В.Кибальчича у Мізині й Коропі [*Куриленко, 1990. — С.30*], С.А.Мазаракі та В.Ф.Безпальчева під Ромнами [*ДАСО. — Ф.6434. — Спр.1. — А.48; Вести, 1887; Голубовский, 1888. — С.269; Семенчик, 1922. — А.1; Супруненко, 1990в. — С.20*]. 1872 р. заснований **перший навчальний археологічний кабінет** у Лубенській чоловічій гімназії [*Н.Т., 1898. — С.59; Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.7-8*].

Всі ці збірки концентрували виявлені в окрузі старожитності. Джерелами надходжень колекцій були не тільки випадкові знахідки, а й, зумовлені поширенням наукових досліджень, розкопки курганів місцевими поміщиками (О.П.Гамалія, М.Н.Сухов та ін.) [*Каминский, 1878. — С.151*]. Надбанням громадськості та власників колекцій стала також й ідея створення земських музейних закладів, виголошена в програмі діяльності Полтавського статистичного комітету [*Степаненко, 1991. — С.4*], що була втілена у життя дещо пізніше [*Полтавский, 1892. — С.2-8*].

3. У кінці третьої чверті ХІХ ст. певним чином **підвищується освітній рівень** широких верств населення. Діти заможного дворянства і чиновництва здебільшого отримують вищу освіту і знайомляться з першими курсами археології у вузах; учні гімназій та училищ, що з'являються у містах Посулля, певні знання про старожитності отримують у процесі викладання історії та природничих дисциплін. З появою у волосних селах земських та парафіяльних шкіл [*Пустовіт, 1991. — С.8-9*] до збереження археологічних та інших знахідок залучається місцеве вчительство. Саме завдяки опікуванню викладачів навчальних закладів було збережено чимало яскравих знахідок з регіону, — наприклад, провінційно-візантійська статуетка із зображенням кочівника з Хоролу, виявлена 1861 р. [*Указатель, 1874. — № 965; Панченко, 1991. — С.82; Старожитності, 1994. — С.4. — Рис.*].

4. На Лубенщині, як і у цілому в країні, **поширюється меценатство** та добродійництво. Частина з відомих благодійників співчутливо ставилася до українського руху і спрямовувала свої зусилля на розбудову національної культури й освіти.

Так, генерал від інфантелії у відставці Ф.К.Величко (1833-1898), засновник журналу «Електричество», обладнав за власні кошти для чоловічої гімназії кращу в Україні метеоростанцію [*Павловский, 1907. — С.183; 1914. — С.147*]. Часто відвідував Круглик педагог і видавець «Київського народного календаря», уро-

Д.Я.Самоквасов, М.Ю.Бранденбург та В.З.Завитневич (справа наліво)
на розкопках курганів в Оксютинцях. 1888 р.
Фото зі збірки РКМ.

дженець Золотоніщини О.Ф.Андріяшев (1826-1907). Він влаштував за свій рахунок першу в країні Школу практичного шовківництва [Киевский, 1886. — 218 с.; Павловский, 1912. — С.8; 1914. — С.123-124]. У добрих стосунках з родинним колом майбутньої фундаторки музею перебував фактичний керівник Південно-західної філії Російського географічного товариства, засновник відомого ліцею — «Колегії Павла Галагана» — та народного ремісничого училища, предводитель прилуцького дворянства Г.П.Галаган (1819-1888) [Там само. — С.151-153]. Але особливою пошаною користувалася дружина найбільшого землевласника губернії Є.І.Милорадович (1832-1890) — менш відома як член Полтавської української громади, засновниця ряду шкіл, жертводавиця багатьох українських видань і фундаторка Літературно-наукового Товариства ім. Т.Шевченка у Львові [Луговий, 1994. — С.270-271].

Отже, створенню Лубенського музею К.М.Скаржинської передували розгортання наукових досліджень у басейні Сули, насамперед археологічних, збирання приватних колекцій старожитностей, створення першого навчального музею у Лубнах та яскраві факти меценатства серед прогресивної верстви національно орієнтованого дворянства. Винятково багатий на пам'ятки археології, архітектури та історії район Лубенського Посулля [див.: Гладыш, 1982. — С.69-79; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.67-71; Мельникова, 1992. — С.137; Супруненко, 1989г. — С.149-153], наявність у ньому певних наукових сил, ряду аматорів-збирачів та торговців-антикварів [ДАПО. — Ф.222. — Спр.53. — А.15], високий освітній ценз родин Райзерів і Скаржинських, разом із накопиченням значних капіталів, отриманих внаслідок сільськогосподарського підприємництва, а більш за все — розуміння останніми необхідності збереження матеріальних свідочств вітчизняної культури — виявилися основними передумовами створення у Круглику під Лубнами визначного приватного музейного осередку.

§ 3. Життєвий шлях і музейна діяльність Катерини Скаржинської

У доповіді на VII археологічному з'їзді уродженка Слобожанщини, відомий археолог і громадський діяч, керівник Московського археологічного товариства графиня П.С.Уварова (1840-1924) [Полуніна, Фролов, 1990. — С.3], зазначала: «Музеї починаються і збираються на приватні кошти; ніхто не складає вдячності тому трудівникові, який захотів його заснувати і збирати. Переважно музеї ці ростуть і влаштовуються, звертаючи на себе увагу тільки поодиноких аматорів і цінителів старовини та просвіти» [Уварова, 1891. — С.255-256]. Ця теза П.С.Уварової лише частково стосувалася Лубенського музею, що був рідкісним винятком серед провінційних музейних закладів імперії саме завдяки подвижницькій діяльності меценатки й освітньої діячки К.М.Скаржинської [Скаржинська, СБ. — А.1143,1144].

Музей був широко відомий не тільки на Полтавщині та в Україні, а й поза їх межами [Худяков, 1933. — С.142; Разгон, 1957. — С.110], імена і справи фундаторів закладу не забулися навіть в кінці 1920-х рр. [Риженко, 1928а. — С.4; Рудинський, 1928. — С.29-31]. Лише у боротьбі зі всіма проявами старого «революційно перетворюваного» світу нащадки свідомо знищили з пам'яті народу на півстоліття благородний громадський і науковий подвиг кращих представників «переможеного і знищеного панівного класу», боячись навіть згадувати ім'я фундаторки унікальної музейної збірки Полтавщини у фаховій [Білий, 1967. — С.562-582; Данишев, Кулик, Ліхіна та ін., 1967. — С.9-67; Жук, 1987. — С.63-82] та краєзнавчій літературі [Полтавщина, 1974. — 152 с.; 1982. — 136 с.; Полтавський, 1985. — 89 с.].

З метою об'єктивного визначення ролі К.М.Скаржинської у створенні Лубенського музею, спрямуванні його дослідницької і збиральницької роботи та місця археології в житті відомої меценатки, із врахування біохронології, місця помешкання, напрямків громадської діяльності виділені чотири періоди у життєвому шляху К.М.Скаржинської: **ранній** (до 1880), **середній** — **круглицький** (1881-1905), **лозанський** (1906-1914) та **пізній** — **лубенський** (1915-1932).

Катерина Миколаївна Скаржинська (1852-1932) походила з дворянського роду, початок якому поклав уродженець шведської Померанії Віцент Райзер, залучений Петром I після Полтавської битви до роботи в Берг-колегії [ЛМДА. — Ф.62. — Оп.1. — Спр.2. — А.25]. Його онук М.В.фон-Райзер, полковник у відставці, і був батьком Катерини. Мати, Катерина Петрівна, походила з роду Лодигіних [Бутовський, 1915. — С.98,118,123]. Подружжя мало будинок у Лубнах, маєтки у с. Постав-Мука Лохвицького та хут. Іржавський Лубенського повіту Полтавської і с. Подобине Тверської губерній. Старша донька Катерина Миколаївна народилася 7(19) лютого 1852 р. в м. Лубни [Астряб, 1912. — С.67; зр.: ЦДІАУ. — Ф.320. — Оп.1. — Спр.1272. — А.157; Ванцак, 1971. — С.15]. Останнім часом здійснюються спроби уточнення (у бік збільшення) віку меценатки, зокрема роком її народження називають — 1851 [Яненко, 1991. — С.4; Кнюпа, 1998. — С.7].

Про **ранній період життя** К.М.Скаржинської відомо небагато. Виховання отримала вдома, росла в Лубнах та с. Постав-Мука. Неодноразово в її батьків гостив професор К.М.Феофілактів, який і був одним із перших відомих наставників майбутньої меценатки. Вдома К.М.Скаржинська освоїла французьку, опанувала німецьку мови. В родинному будинку зберігалося чимало книг з дідівської бібліотеки, ряд унікальних документів, в т.ч. листи до колишнього віце-президента Берг-колегії від О.В.Суворова, Г.О.Потьомкіна та інших [ДАПО. — Ф.222. — Оп.1. — Спр.1564, 1659]. Це не могло не цікавити здібної дівчинки.

В 13 років К.М.Райзер була заручена з Миколою Георгійовичем Скаржинським [ЛМДА. — Ф.62. — Спр.1. — А.4] — українським дворянином відомого шляхетсько-старшинського роду [Лазаревський, 1893. — С.426-427] білоруського

походження [Астряб, 1912. — С.166; Скаржинські, 1975. — С.2853]. М.Г.Скаржинський (1849-1910) народився у с.Скаржинівка (Сазонівка) Лубенського повіту 14 (26) липня 1849 р. Обрав військову кар'єру. Учасник Російсько-турецької війни 1877-1878 рр., мав поранення. У відставку вийшов 1884 р., згодом отримавши чин генерал-майора [Астряб, 1914. — С.167].

Скаржинські побралися 1869 р. Військова служба чоловіка стимулює у К.М.Скаржинської бажання продовження самоосвіти. Зі створенням лубенських гімназій з нею проводять заняття кращі педагоги, вона складає іспити за курс жіночої гімназії і вступає на Бестужевські жіночі курси у Санкт-Петербурзі [Ванцак, Супруненко, 1995. — С.43]. Скаржинська переїжджає до столиці, відвідує лекції, навчається разом із донькою відомого російського критика В.В.Стасова, родину якого вона часто відвідувала. У Петербурзі К.М.Скаржинська оглядає зібрання Ермітажу, Академії Мистецтв, заводить знайомства у середовищі столичної інтелігенції. Але освіту не закінчує у зв'язку з переводом чоловіка на нове місце служби. 1879 р. повертається до Круглика під Лубнами. За плечима залишається не тільки столичне навчання, а й кілька закордонних подорожей до Німеччини, Швейцарії та Франції.

Енергійній молодій власниці зразкового в економічному плані маєтку, співвласниці 4 тисяч десятин землі, не було потреби витратити весь свій вільний час на господарство. До того ж переважна більшість земель Скаржинських орендувалася [ДАРФ. — Ф.ДП-ОВ. — Оп.1906 р. — Спр.115. — Т.21. — А.31]. Тому вона починає втілювати у життя юнацьку мрію — створювати власну збірку старожитностей, мистецтва і природи.

До Круглика перевозяться учнівські і студентські колекції, архів Райзерів-Лодигіних. Ознайомлення з колекціями старшого родича Г.С.Кир'якова і Лубенської гімназії пробуджує в неї цікавість до археології. Разом з Г.С.Кир'яковим вони здійснюють кілька розкопок пам'яток археології, консультуються з Ф.І.Камінським — вже тоді відомим лубенським археологом-аматором. К.М.Скаржинська відвідує гурток Ф.І.Камінського, де читає публікації «Основи» та інші українські видання, сприймає помірковані народницькі погляди старогромадівців. 1880 р. вона остаточно вирішує створити на базі власної збірки музей у Круглику, заохочувана до цього порадами Г.С.Кир'якова і Ф.І.Камінського [Ванцак, Супруненко, 1995. — С.50].

Середній круглицький період життя К.М.Скаржинської (1881-1905) повністю присвячений музеетворчій діяльності та меценатству. Зосереджені у Круглику колекції починають переповнювати кімнати маєтку і Катерина Миколаївна домагається від чоловіка спорудження просторого двоповерхового флігелю для музею [ДАПО. — Ф.222. — Спр.2655. — А.4] в еkleктичному стилі з окремим входом, відкритим широким ганком зі сходинками, великими вікнами. Перед музейним приміщенням розбивається парк та квітники, поряд розміщується оранжерея. Для збірки активно починають закуповуватися музейні предмети. Скаржинські, зацікавлені колекціонуванням, звертаються за допомогою до своїх родичів, сусідів, селян, лубенських міщан, від яких до Круглика і потрапляють численні речі. На придбання колекцій витрачаються значні кошти.

Для створення майбутньої експозиції К.М.Скаржинська формує *штат музею*. Спочатку він складався із завідувача-вченого секретаря та хранителя-наглядача. Перша посада була запропонована викладачеві Прилуцької гімназії Ф.І.Камінському, який саме тоді здійснював розкопки кургану на Замковій горі в Лубнах, частково фінансовані К.М.Скаржинською [Супруненко, 1988. — С.13]. Другу — обіймає О.А.Лавренко. З 1891 р. штат музею складається з трьох чоловік — завідувача (С.К.Кульжинський), хранителя (О.А.Лавренко) та наглядача-гіда (В.О.Лехницький) [ДАПО. — Ф.222. — Спр.36. — А.13].

К.М.Скаржинська. Початок 1880-х рр.
Фото М.Ходорківського (ЛМДА, м.Лубни).

К.М.Скаржинська для ознайомлення з розвитком музейної справи здійснює 1883 р. поїздку до Петербурга і Москви, де, керована настановами Ф.І.Камінського [Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.95-110], відвідує Ермітаж, Історичний, Політехнічний і Румянцевський музеї, зустрічається з керівництвом Московського археологічного товариства [ДАПО. — Ф.222. — Спр.69. — А.3-4,7-8]. Того ж року, перебуваючи в Києві, знайомиться з В.В.Тарновським і С.А.Мазаракі, пізніше — оглядає їх колекції [Супруненко, 1997б. — С.72-74], Археологічний музей Київського університету. Ці екскурсії та контакти сприяли не тільки поповненню круглицьких збірок, придбанню необхідного обладнання та матеріалів, а й отриманню власницею музею певних практичних знань.

В Лубенському музеї запроваджується *облік надходжень*, починають створюватися інвентарний і каталожний описи, картотеки, науковий і поточний архіви. В основному, за 1883-1885 рр. майже повністю будується *експозиція*, що займала дві великі і меншу зали, вестибюль і дві кімнати на другому поверсі [Петров], 1901. — С.145]. Експозиція була побудована за концепцією Ф.І.Камінського силами працівників музею, його засновниці та челяді маєтку. Разом зі своїми співробітниками К.М.Скаржинська підбирала до неї цитати, фото і малюнки.

Музейний флігель у Круглику — колишній будинок
Лубенського музею К.М.Скаржинської.
За малюнком Г.Нарбута. 1915 р.

На 1886 р. К.М.Скаржинською і Ф.І.Камінським розробляється перший варіант *статуту музею* [Статут, 1994. — С.161] як краєзнавчого науково-освітнього осередку. Головною метою діяльності закладу визначається виконання «педагогічних» та суто наукових завдань у пропаганді і вивченні історії, археології та природи рідного краю. Другий варіант статуту, відредагований засновницею закладу і С.К.Кульжинським у кінці 1904 р. [ДАПО. — Ф.222. — Спр.1. — А.1-2зв.], вже більш детально окреслює головні завдання Лубенського музею К.М.Скаржинської.

Освітні функції установи здійснюються через експозиційну та екскурсійну діяльність шляхом показу тої чи іншої галузі знань таким чином, «щоб кожен, хто виходить з цього святилища ...[науки], залишав розум, стурбований допитливістю, волю, наелектризовану оглянутими доказами сили людського духу, серце, розширене жадобою світити і підтримувати «людину», що йде до кращого життя та еволюції добра». Це завдання також повинне досягатися шляхом систематичної наукової подачі експонованих предметів у каталозі музейної збірки, зі вступною статтею до кожного розділу компетентного фахівця [Там само. — А.1]. **Наукові функції** музею полягали у «...збиранні і збереженні пам'яток давнини, ...життя і побуту

людини як духовного, так і матеріального, пам'яток мистецтва, техніки і т. ін.» для того, «щоб кожен, [хто] займається якоюсь наукою (особливо у зв'язку з місцевим краєм, батьківщиною музею) міг знайти її елементи у відповідному відділі музею», а також — у вступній статті систематичного каталога [Там само. — А.1зв.].

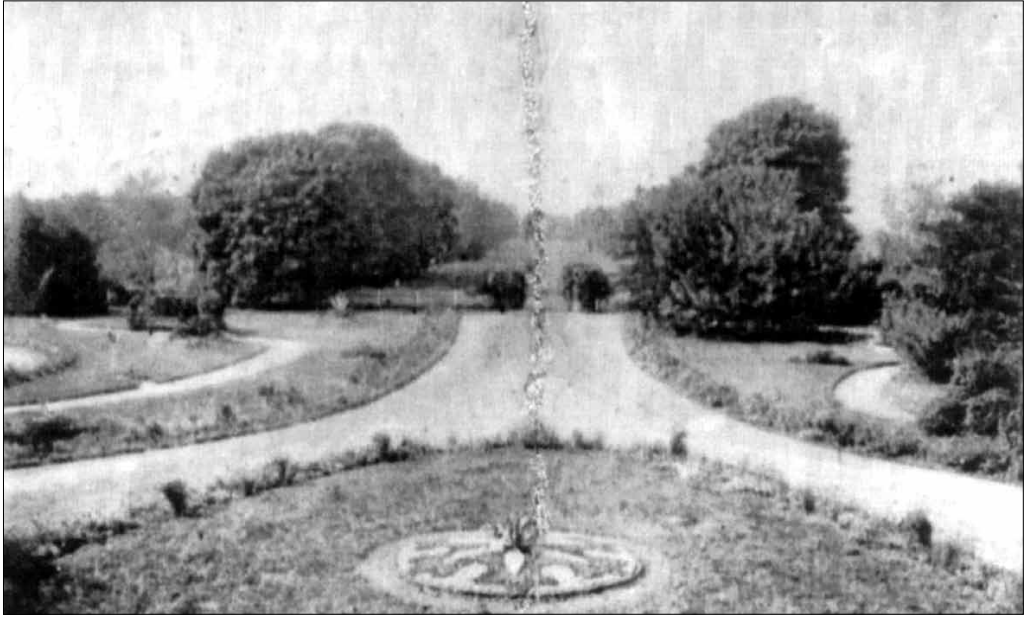
Музей ділився на два **відділи** — «**місцевий**», що репрезентував «всебічне вивчення минулого і сучасності» Лівобережної України і Лубенщини, та «**загальний**» — для показу всієї країни й іноземних держав світу, з метою ознайомлення з ними у процесі порівняння і визначення місця та «ступеню культурності місцевого краю». Кожен з цих відділів розподілявся відповідно на **шість підвідділів**: доісторичної археології, історичний, церковний, етнографічний, художньо-технічний та природничий. У музеї виключалася задля «об'єктивізму і неупередженості чистої науки» пропаганда будь-яких партійних чи класових ідей, а також порнографії. Девізом закладу було: «До Істини і святості» [Там само. — А.1зв.-2].

Для розширення музейних збірок і з метою наукового вивчення найдавнішого минулого Лубенського Посулля К.М.Скаржинська фінансує археологічні дослідження на Лисій Горі у Лубнах [Ляскоронский, 1892. — С.263], матеріально підтримує В.Г.Ляскоронського у його обстеженнях пам'яток по Сулі [Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.127], здійснює кілька власних спроб археологічних розкопок, упроваджує в життя програму збору писанок, оплачуючи надіслані до Лубен надходження [Кульжинский, 1899. — С.27-29], закупає іконостаси, деталі облаштування старих церков [Ханко, 1992. — С.24], скарби тощо.

У музеї К.М.Скаржинською заводиться **облік відвідувачів** та екскурсійних груп; **вхід** до нього завжди **був безкоштовним** [ДАПО. — Ф.222. — Спр.7. — А.1]. Так, за три роки (з 1898 по 1901) кількість відвідувачів зросла з 62 до 770 осіб, склавши 1228 чол. Згодом число їх подвоїлося, сягаючи в окремі дні до 300 [Петров], 1901. — С.145; 1901а. — С.205-209]. Серед них були як лубенці та селяни повіту, так і відомі столичні діячі науки та культури. Мешканці Лубен і навколишніх сіл із захопленням згадували про неодноразові відвідини музею [ДАПО. — Ф.222. — Спр.2655. — А.3-4], про те, «як їм пояснювали кожен предмет із колекцій» [Зарецький, 1906. — С.3]. Відомий лікар, уродженець Лубен С.О.Тимофєєв, згадував: «Для пояснень була спеціальна людина, яку публіка називала «музейник». Відвідувачі йшли у музей охоче, ходили туди й екскурсії навчальних закладів, і окремі особи» [цит. за: Дяченко, 1989. — С.109].

Участь в археологічних, етнографічних та мистецьких виставках [ДАПО. — Ф.222. — Спр.10. — А.1-11; 72. — А.1-2; 133. — А.2-23; 162. — А.1-2], активна видавнича діяльність, листування з науковцями і діячами вітчизняної культури [Там само. — Спр.17-210] сприяли зростанню популярності музею і його власниці. К.М.Скаржинську обрали членом кількох наукових товариств — Московського нумізматичного [Там само. — Спр.2510. — А.1], Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії [Там само. — Спр.2511], почесним членом Полтавської вченої архівної комісії [Павловский, 1913. — С.16].

Показовою була участь Лубенського музею К.М.Скаржинської у виставочній діяльності. Значна кількість предметів археологічної колекції К.М.Скаржинської стала відомою фахівцям завдяки виставкам, що відбувалися під час VI, VIII, XI археологічних з'їздів [Супруненко, 1988. — С.14]. Підготовчі комітети з'їздів щоразу зверталися до лубенської меценатки з пропозиціями участі у виставках, виданнях праць чи каталогів [ДАПО. — Ф.222. — Спр.20. — А.1-2; 23. — А.1-2; 133. — А.1, 4; 2513. — А.1]. Круглицька експозиція викликала жвавий інтерес дослідників під час VIII археологічного з'їзду у Москві у січні 1890 р. [Там само. — Спр.72. — А.2-2зв., 4]. Фото та описи знахідок з лисогірських курганів і поселення, кургану в ур. Замковщина у Лубнах та ін. вміщені серед таблиць каталогу виставки [Тр. VIII АС, 1897. — IV. — С.238-239. — Табл.LXXVIII-LXXXIII].

Куточок парку (вгорі) та будинок Скаржинських у Круглику.

Кінець 1890-х рр.

Фото М.Ходорківського (Фонди ЛКМ. — Інв. № Нг. 2165, 2166).

Зауважимо, що речі на виставку відправлені коштом Скаржинських [ДАПО. — Ф.222. — Спр.72. — А.1]. Деякі з експонатів Лубенського музею були репрезентовані на виставках XI та XII археологічних з'їздів, а К.М.Скаржинська мала членський квиток першого з них [Там само. — Ф.222. — Спр.2313].

Крім археологічних, Лубенський музей К.М.Скаржинської брав участь у проведенні Міжнародної виставки костюмів та зброї у Петербурзі 1902 р., куди надав 164 зразки зброї і речі панського побуту XVIII-XIX ст. [Там само. — Спр.10. — А.2-11]. Скаржинська підтримала велелюдні українські культурні заходи у Полтаві з приводу відкриття пам'ятника І.П.Котляревському 1903 р. [Полонська-Василенко, 1992. — 2. — С. 412; Степаненко, 1991. — С.4], представила на виставку місцевих митців «роботи з історії Малоросії». Цікаво, що із запрошенням про участь в цьому мистецькому вернісажі до меценатки звернувся відомий археолог і етнограф Ф.К.Вовк [ДАПО. — Ф.222. — Спр.162. — А.1,2].

Меценатка однією з перших відгукнулася на заснування Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, передавши до його збірок 1891 р. зразок «алювію з кістками мамонта, вугликами та крем'яними знаряддями» з Гінцівської стоянки [Олеховский, 1899. — С.VII].

Музейна діяльність К.М.Скаржинської доповнювалася створенням біля круглицького флігеля невеликого дендрарію з основними видами дерев та кущів, що росли на Лубенщині [Ф ЛКМ. — Інв. №№ Нз.2165-2166]. Подвір'я садиби маєтку було перетворене власницею у своєрідний квітник. Недарма Міністерство землеробства і державного майна під час шкільної сільськогосподарської і кустарної виставки у Лубнах 1890 р. за зразкове квітникарство нагородило К.М.Скаржинську малою срібною медаллю [ДАПО. — Ф.222. — Спр.2512. — А.1].

Але музеєтворчість К.М.Скаржинська розглядала лише як один із напрямків упровадження **широкої освітньої програми** для населення околиць Лубен. Вона вела активну суспільно-корисну та добродійницьку роботу, обравши шлях, що не був популярний серед людей її стану.

У листі до професора М.І.Петрова вона повідомляла 1891 р.: «Скоро нашому музеєві доведеться почати свою педагогічну діяльність: я цієї осені відкриваю... у Круглику ... народну школу, чайну, вечірні читання для народу, читальню з бібліотекою». І далі — про те, що вже знайшла викладача, який «буде ... читати курси вчителям... народних училищ» [Р ЦНБ НАНУ. — Ф.2. — Спр.5997. — А.14]. Усі ці плани були втілені в життя 1891-1898 рр. [Ванцак, 1971. — С.3-4]. 1904 р. «Полтавські губернські відомості» зазначали, що: «Поважана діячка [К.М.Скаржинська — О.С.] не відмовляє у видачі книг особам, які прагнуть наукової освіти» [Лубны, 1904. — С.3].

Разом з тим, підтримуючи **програму** Полтавського земства щодо **піднесення кустарних промислів і підвищення добробуту населення** [Ханко, 1991а. — С.51; 1993. — С.72], К.М.Скаржинська влаштувала у маєтку столярну й ковальську майстерні. «Для них виписувала хороших майстрів, і молоді люди, після закінчення тієї чи іншої майстерні, самі добре працювали», — повідомляла вона відомому кооператорові М.В.Левицькому [Р ЦНБ НАНУ. — Ф.1. — Спр.16172. — А.2]. 1929 р. згадувала, що на початку 1890-х рр. організувала в тому ж Круглику артіль, справи якої процвітали [Там само. — А.1]. М.В.Левицький описував, як К.М.Скаржинська поставила в Круглику виставу «Понад Дніпром» І.К.Карпенка-Карого, в якій пропагувалися сільгоспартілі [Там само. — Спр. 16032]. Є відомості про постановку круглицьким драматичним гуртком й інших **спектаклів** українською мовою [Ванцак, Супруненко, 1995. — С.46].

Ці добродійницькі акції поєднувалися зі широкою матеріальною допомогою окремим селянам, представникам лубенської інтелігенції, вченим. Так, К.М.Скаржинська регулярно допомагала родині Ляскоронських під час навчання братів Володимира і Василя в Київському університеті [ДАПО. — Ф.222. — Спр.92. — А.1].

Чоловік Катерини Миколаївни — М.Г.Скаржинський — кіннозаводчик, почесний наглядач Лубенського початкового училища [Астряб, 1914. — С. 166-167], досить стримано сприймав меценатські клопоти своєї дружини. Йому імпонувало колекціонування, але він був проти всіляких видавничих витрат та зустрічей з науковцями. У Скаржинських росло троє дітей — сини Володимир, Ігор і донька Ольга [ЛМДА. — Ф.62. — Спр.1]. На 1905 р. подружні зв'язки виявилися розірваними.

З кінця 1890-х рр. у К.М.Скаржинської з'являється **рішення про необхідність передачі музею** громадськості як муніципального чи закріплення за ним статусу державного. Подібна думка меценатки не раз знаходила вияв у публікаціях про музейні справи [Петров], 1901. — С.145; Лубны, 1900. — С.3]. У зв'язку з селянським рухом в Лубенському повіті, загостренням внутрішньополітичної ситуації в країні, особистими проблемами, К.М.Скаржинська вирішує **виїхати за кордон**. Своє музейне зібрання прагне подарувати Лубнам за умови, щоб місто визнало її довічне право на участь в організації й наступному спрямуванні цього закладу при науковому керівництві Московського археологічного товариства, а також побудувало для музею спеціальний будинок [ДАПО. — Ф.222. — Спр. 11. — А.1-Ізв.].

Міська дума розгорнула жваве обговорення пропозиції [Там само. — Спр.14. — А.1-4], писала клопотання про надання субсидій на будівництво [Лубенский, 1903. — С.158], запрошувала компетентних радників із цього питання [Беляшевский], 1904. — С.108-111; Лубенский украинский, 1903. — С.126]. Але, визнаючи необхідність музейної установи в одному з стародавніх міст Лівобережжя [ДАПО. — Ф.222. — Спр. 11. — А.1-2], все ж дійшла висновку про неможливість прийняти такий дарунок [Лубны, 1903. — С.3]. Після ознайомлення з діяльністю Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства та письмових переговорів з його керівництвом [Від редактора, 1991. — С.3] К.М.Скаржинська вирішує передати колекції саме в Полтаву [Отчет...1906 г., 1907. — С.1-4]. Революційні події кінця 1905 р. в Лубнах [Ванцак, 1991. — С.31] прискорили цю передачу.

Отже, 1906 р. Лубенський музей К.М.Скаржинської став надбанням губернії. Та його колишня власниця не припинила ні своєї видавничої, ні благодійницької діяльності.

Наступний **лозанський** період у житті К.М.Скаржинської (1906-1914) характеризується переважно як благодійницький. 1905 р. вона виїхала до Італії, пізніше перебралася в Швейцарію [ЛМДА. — Ф.62. — Спр.2. — А.25], де зупинилася в м.Лозанні [НА ЦОДПА. — Ф.18. — Спр.1. — А.8]. Проживала там разом з дітьми Ігорем і Ольгою та їх вихователем С.К.Кульжинським [ДАРФ. — Ф.ДП-ОВ. — Оп.1906 р. — Спр.115. — Т.21. — А.73-73 зв.]. По смерті чоловіка, продавши майже всі земельні володіння (деякі було подаровано, — наприклад, 30 десятин під Лубенську сільськогосподарську школу), К.М.Скаржинська майже полишила контакти з надсультським містом [Там само. — А.71].

Закордонна благодійницька діяльність меценатки не раз потрапляла в поле зору жандармської агентури. Донесення **«про революційну діяльність»** [Ванцак, 1992а. — С.38] зберегли відомості за майновий стан Скаржинської [детальніше див.: Ванцак, Супруненко, 1995. — С. 97], а також про те, що полтавське дворянство порушило клопотання про «запровадження опіки над майном марнотратниці» [ДАРФ. — Ф.ДП-ОВ. — Оп.1906 р. — Спр.115. — Т.21. — А.31] — «ненормальної особи, яка обіцяла М.А.Натансону [солідарному з більшовиками народнику [Ленін, ПЗТ. — 41. — С.53] 50 тис. крб. на революційну справу» [ДАРФ. — Там само. — А.74зв.].

Досить значні суми витрачені нею як **добродійницька допомога** українській та російській еміграції в Швейцарії. Так, Скаржинська виділила 2000 франків Женевській касі взаємодопомоги політемігрантів, на які була придбана каретна майстерня для працевлаштування безробітних земляків. У Лозанні заснувала робітничий будинок. Два роки утримувала притулок для співвітчизників, а

Лубни. Вигляд на Сулу та Засуля з Верхнього Валу (вгорі),
будинок міської управи. 1907 р.
За фотолістівками 1908 р.

коли його закрила за обмаллю коштів — не відмовляла в грошовій допомозі особливо нужденним [Там само. — Т.21. — А.73зв.-74], українським учням і студентам [Луговий, 1942. — С.236]. Згодом вона звернулася до швейцарських федеральних властей з проханням підтримати її бажання відкрити ясла для сиріт греків, болгар, сербів і турок, убитих під час Балканських воєн, збирання необхідних для цього коштів [ДАРФ. — Там само. — Т.21. — А.73-73зв.]. Це вже переповнило чашу терпіння місцевих спецслужб, і на Скаржинську було зібрано досє, з яким ознайомлена російська жандармерія [Там само. — А.73зв.].

Політичні симпатії К.М.Скаржинської поступово змінювалися від помірковано-народницьких до соціал-демократичних. Вона співчутливо ставилася до різних течій робітничого руху, насамперед, тому, що в його емігрантських колах було чимало вихідців з Лубенщини. У помешканні благодійниці на досить скромних прийомах 1911-1912 рр. можна було зустріти меншовиків, есерів, більшовиків, лідерів Бунду. Більшість з цих політичних партій не раз користувалася добродійністю господарки. З цього приводу до неї зверталися і О.М.Горький, В.І.Ленін та ін. Їх особисті листи К.М.Скаржинська пізніше деякий час зберігала в Лубнах [ЛМДА. — Ф.62. — Спр.1. — А.25зв.].

Яскравою сторінкою подвижництва К.М.Скаржинської у Швейцарії було видання у м.Давос «літературно-наукового і політичного журналу» «**За рубезжом**», в якому відображалася вся палітра ідейних течій та напрямків революційної еміграції України і Росії початку 1910-х рр.

Журнал випускався **видавництвом К.М.Скаржинської «За рубезжом»**, його можна було одержувати «у всіх книгарнях Західної Європи і Америки» [За рубезжом, 1909. — № 1. — С.1]. Поки що виявлено три номери цього часопису [Ванцак, 1992а. — С.39].

Редактором журналу був меншовик Г.Я.Аврашов. Відділ белетристики редагував відомий поет С.Г.Петров (Скиталець), який і отримував від К.М.Скаржинської кошти на видання часопису [ДАРФ. — Ф.ДП-ОВ. — Спр. 115. — Т.20. — А.152]. Серед літературних публікацій журналу — оповідання В.В.Муйжеля, Е.М.Чирикова, вірші єврейського поета Х.-Н.Бялика. Публіцистика репрезентована спогадами і творами Л.Г.Дейча і П.П.Маслова, історичними працями М.П.Арцибашева, Б.О.Лазаревського, лідера Бунду Медема. Інші відділи часопису вели лідери меншовизму Ю.Й.Мартов, Ф.І.Дан, О.С.Мартинов [За рубезжом, 1909-1910. — № № 1-3].

Серед цих матеріалів К.М.Скаржинську як видавця, насамперед, цікавила література і наука. Сприймаючи події еволюційно, добродійниця розуміла необхідність подачі їх разом з політикою. В міру сил вона наближала очікувані події 1917 р., бажаючи змін у суспільстві на краще, знищення цензурних обмежень і торжества свободи слова [ДАПО. — Ф.222. — Спр.2655. — А.9-11].

Невідомо, які ще видання випускало видавництво у Давосі, але поява закордонного журналу, фінансованого Скаржинською, з помітною назвою «За рубезжом» передувала цілій серії аналогічних видань з оглядом подій за кордоном у ХХ ст.

1913 р. К.М.Скаржинська пориває будь-які зносини з діячами політичних партій, насамперед, меншовиками, роздратована фактами підробки останніми власних векселів [Луч, 1913. — С.1-2; Письма, 1924. — С.275-276]. Літня жінка була глибоко вражена підступністю, так званих, революціонерів, що виманювали в неї гроші, прикриваючись балачками про необхідність освітніх заходів у ході революційної боротьби. Вона замкнуто живе на віллі «Ле Пьопліє» у швейцарському селищі Розіаз під Лозанною [ДАРФ. — Там само. — Т.21. — А.165-165 зв.]. Із початком Першої світової війни — повертається в Україну [НА ЦОДПА. — Ф.18. — Спр.1. — А.9].

Напередодні **пізнього лубенського** періоду життя (1915-1932) К.М.Скаржинська переїжджає з Києва до Лубен, щоб тут зостатися назавжди. Вона оселяється у

своєї доньки О.М.Климової, допомагає їй у справі перетворення Круглицького вечірнього училища для дорослих [Астряб, 1914. — С.83] на приватну українську гімназію зі спільним навчанням хлопчиків і дівчаток, прийомом єврейських дітей, створенням учнівських організацій тощо [ДАПО. — Ф.222. — Спр. 2655. — А.14]. До 1917 р. проживає у будинку свого зятя А.П.Климова у Круглику [Полтавщина, 1992. — С.347], листується з літераторами та митцями, зокрема письменницею Л.О.Яновською, допомагає поетам-початківцям [ЦДІАУ. — Ф.1372. — Оп.1. — Спр.81. — А.3].

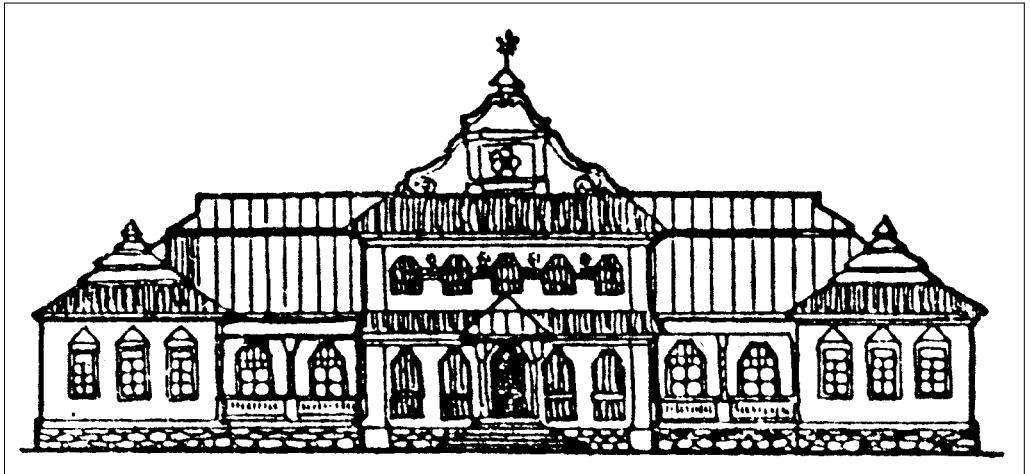
Особливо близькі стосунки К.М.Скаржинська мала з Г.І.Нарбутом — чоловіком своєї племінниці та вихованки В.П.Кир'якової [Ванцак, 1992. — С.45; Ерст, 1926. — С.39-40]. Саме він залишив серію круглицьких малюнків, в тому числі зберіг у графіці зовнішній вигляд музейного будинку [Георгій Нарбут, 1983. — С.12-13. — Рис.13]. У 1917 р. Скаржинська за останні кошти викупила частину помешкання в Лубнах по вулиці Гоголя, 2, де жила до середини 1920-х рр. [ЛМДА. — Ф.62. — Спр.2. — А.26]. За віком вона вже залишалася осторонь громадського життя.

На початку 1920-х рр. К.М.Скаржинській, за особистим розпорядженням В.І.Леніна, була призначена невелика пенсія [Ванцак, 1987. — С.4]. Вона значиться першою у переліку *персональних пенсіонерів* 1925/26 рр. [ЦДАВОУ. — Ф.1. — Оп.2. — Спр.3890. — А.21]. Включення колишньої добродійниці до цього списку відбулося після написання М.Г.Астрябом листа до Й.В.Сталіна про бідування меценатки. Зовсім невелика сума пенсії в 30 крб. [ЦДАВОУ. — Ф.348. — Оп.1. — Спр.144. — А.136] не давала можливості придбати навіть продукти харчування. Після ряду звертань у високі інстанції К.М.Скаржинська писала в одному з листів: «...О.Г.Шліхтер мені додав ще» [цит. за: Ванцак, 1971. — А.13].

Та в кінці 1920-х рр. колишній поміщиці пригадали й дворянське походження, і толерантність не тільки до Леніна, а й до меншовиків. Злиденна пенсія була зменшена до мінімуму, а після розгляду клопотання до голови ВУЦВКУ Г.І.Петровського [ДАПО. — Ф.Р-2068. — Оп.1. — Спр.550. — А.70-71] відмінена зовсім. Позбавлення засобів до існування відбилося на матеріальному становищі і здоров'ї. В останні роки К.М.Скаржинська жила на грошову допомогу С.К.Кульжинського. Вона *померла*, всіма забута, *влітку 1932 р.* у переддень горезвісного голодомору [Єрмак, 1993. — С.2-5] у Круглику під Лубнами, де і була похована.

А в 1930-х рр. лубенський письменник О.В.Донченко, поетичний дар якого свого часу не знайшов меценатського схвалення добродійниці, підлещуючись до влади та виконуючи замовлення на паплюження пам'яті визначної землячки, назвав її прізвиськом жорстоку й обмежену поміщицю в своїй повісті «Лукія», змалював Круглик і музейне зібрання як колекцію дивацтв недолудкуватої графині [Донченко, 1956. — С.16,18-19,42-43,60-65].

Та ім'я К.М.Скаржинської не пішло в небуття, воно залишилося відомим передусім як ім'я визначної культурної діячки, засновниці одного з перших в Україні краєзнавчих музеїв та унікальної археологічної збірки, видавця. На всіх етапах свого життя вона залишалася вірною донькою України, примножуючи освітні й культурні здобутки свого народу, і все набуте залишила нащадкам; виявилася талановитим організатором не тільки музейної справи, а й наукових досліджень, втілювачем у життя видавничих й освітніх проектів. Значні на той час кошти, витрачені К.М.Скаржинською на Лубенський музей (на 1889 р. вони склали до 100000 крб., а до 1905 р. перевищили 300000 крб., зі врахуванням сум на видавничі проекти) [ДАПО. — Ф.222. — Спр. 2655. — А.4; Лубны, 1900. — С.3], викликали повагу до неї не тільки діячів науки та культури, а й простих лубенців, представників правлячої верстви. Ім'я Скаржинської було внесене до списків найвизначніших уродженців дворянського стану Полтавської губернії

Будинок А.П.Климова у Круглику,
де проживала К.М.Скаржинська у 1914-1916 рр.
Архітектурна реконструкція В.В.Вечерського. 1991 р.
(*Полтавщина, 1992. — С.347.*)

[*Павловский, 1907. — С.268; 1914. — С.255*]. А нещодавно в Лубнах з'явилася вулиця Катерини Скаржинської [*Супруненко, 1990. — С.107*].

Серед чималого числа добродійників на культурницькій ниві [*Боханов, 1989. — С.7-12*] К.М.Скаржинська належить до невеликої групи кращих представників дворянства — засновників музеїв (М.П.Румянцев, М.К.Тенишева, Ю.С.Нечаєв-Мальцев), — чиє ім'я завжди згадували дослідники музейництва та археології [*Худяков, 1933. — С.142; Разгон, 1957. — С.110*]. Вона утвердила своєю діяльністю шлях, котрим дещо пізніше пішли визначні представники українського громадського музейництва — меценати рубежу ХІХ-ХХ ст. — О.М.Поль, В.В.Тарновський, Б.І.Ханенко та інші [*Заремба, 1995а. — С.76-150*], праця яких «завжди відрізнялась і громадськими організаційними формами збирання матеріалів, і широкою освітньою роботою, і постійною боротьбою з урядом за найелементарніше поліпшення музейної справи» [*Український музей, 1927. — С.11*].

§ 4. Наукові співробітники та кореспонденти музею.

Музей К.М.Скаржинської протягом всіх етапів існування мав ціле коло старанних співробітників і добровільних помічників. Частина з них виявилася талановитими дослідниками, упорядниками колекцій, частина ж — дарувала, відшукувала, купувала речі музейного характеру.

Науковими співробітниками були штатні вчені секретарі чи завідувачі, функції працівників іноді виконували вчені, громадські діячі, які приятелювали зі К.М.Скаржинською. «*Співробітниками*» фундаторка музею називала також осіб, які сприяли поповненню колекцій. Група постійних дописувачів до Круглика

Група членів Полтавського губернського комітету для визволення селян.
Г.С.Кир'яков (1805-1883) — 19-й. Фото 1858 р.
(Павловский, 1907. — С.48).

отримала статус *«кореспондентів»* і також була причетна до формування і вивчення колекцій Лубенського музею. Зберігся рукописний «Список співробітників та кореспондентів» музею, укладений Ф.І.Камінським 1889 р. [ДАПО. — Ф.222. — Спр.6. — А.1], а також значна частина листування з цього приводу [Там само. — Спр.19,24,36,53,63,72-74,92,141,168,178,183]. Доля цих людей та їх наукова діяльність були безпосередньо пов'язані з Лубенським музеєм К.М.Скаржинської, тому склали невід'ємну частину історії круглицького музейного осередку.

1. Кир'яков Григорій Степанович (1805-1883) походив зі старовинного дворянського роду [Лукомский, Модзалевский, 1914. — С.71. — XLIX,1], що дав країні землевласників, бойових офіцерів, художників, педагогів і спортсменів [Ванцак, 1988. — С.3; 1992. — С.45-46]. Він народився 1805 р. у с.Гінці Лубенського повіту. Отримав домашню освіту, пізніше навчався у Рішельєвському лицейі в Одесі, деякий час служив в армії.

В 1858-1872 рр. Г.С.Кир'яков був предводителем дворянства, одним із мирових суддів Лубенської округи [ДАПО. — Ф.222. — Спр. 1023, 1025, 1027. — А.1-2]. Володів у Гінцях селітроварнею, винницею, збудував вітряк [Супруненко, 1989а. — С.19]. Від діда дістався йому великий одноповерховий будинок кінця XVIII ст., з бібліотекою і збіркою творів мистецтва. Гінцівський поміщик отримав свідоцтво на відкриття в с.Духове Лубенського повіту за власні кошти народного училища [ДАПО. — Ф.222. — Спр.1098. — А.1-7]. У 1874 р. намагався організувати дослідження складу виявленої ним мінеральної води та налагодити її видобування [Там само. — Спр.1033; 1111. — А.1-4]. Збереглися автографи його економічних та публіцистичних статей до «Русского вестника» 1858-1860 рр. [Там само. — Спр.705,707-709].

Зауважимо, що Г.С.Кир'яков був кандидатом у члени Губернського комітету для визволення селян від Лубенського повіту, брав участь у підготовці документів реформи 1861 р. [Павловский, 1907. — С.47,50]. У 1876 р. Г.С.Кир'яков обра-

Свідоцтво про обрання Г.С.Кир'якова членом-співробітником

Російського географічного товариства. 1876 р.

(ДАПО. — Ф.222. — Спр.1114. — А.1).

ний дійсним членом Російського географічного товариства [ДАПО. — Ф.222. — Спр.1114. — А.1]. Упродовж 1872-1875 рр. він подарував Лубенській чоловічій гімназії архівні документи, палеонтологічні й археологічні знахідки з Гінців та округи, гербарій, записи фольклору [Супруненко, 1990а. — С.12]. Збереглися вдячні листи до Г.С.Кир'якова від директора гімназії, фольклориста М.Т.Симонова (Номиса) про ці пожертви [ДАПО. — Ф.222. — Спр.1107, 1109, 1110. — А.1].

Освічений поміщик, колекціонер, який мав у Гінцях невелику збірку старожитностей, жваво цікавився пам'ятками археології в окрузі, вів епізодично їх розкопки з науковою метою [Кулатова, Супруненко, 1991. — С.46-47], не зміг залишатися стороннім спостерігачем відкриття в межах свого маєтку кісток викопних тварин — мамонта, північного оленя, а відтак став співучасником вивчення першої пам'ятки палеолітичної доби в Україні [Шовкопляс, 1971. — С.122; Лебедев, 1992. — С.136].

Зносини з відомими вченими — М.Т.Симоновим, П.П.Семеновим, К.М.Феофілактовим та лубенським археологом Ф.І.Камінським [ДАПО. — Ф.222. — Спр.1106, 1107-1112] розбудили на схилі життя у цієї людини жагу збиральництва, документування інформації про знахідки старожитностей. Саме

Г.С.Кир'яков мав вирішальний вплив на молоду дружину свого дядька М.Г.Скаржинського — Катерину — в утвердженні думки про заснування власного музейного закладу [Супруненко, 1990а. — С.13], допомагав у здійсненні перших розкопок [КАВ. — С.55-56], придбанні музейних речей [ДАПО. — Ф.222. — Спр.69. — А.2зв.].

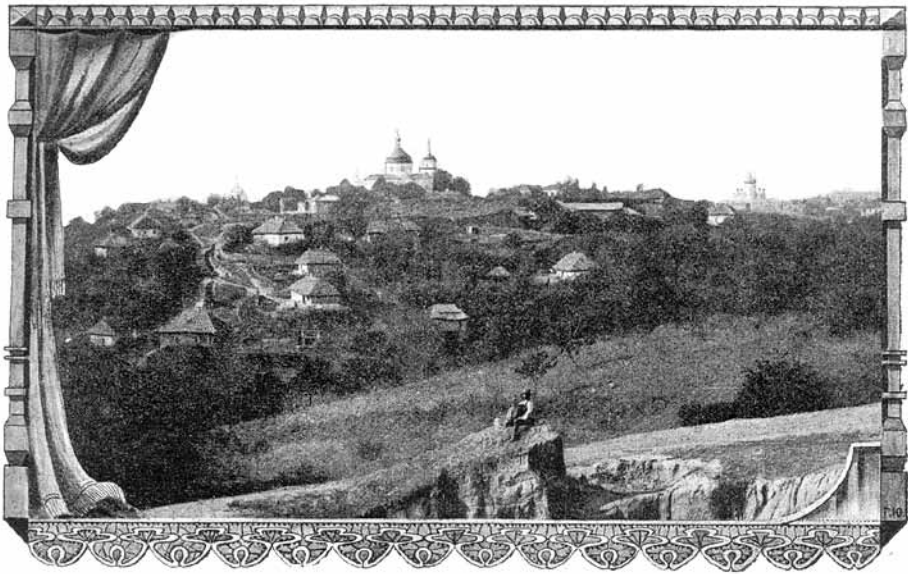
Свою колекцію предметів старовини він заповів К.М.Скаржинській [Супруненко, 1989б. — С.220]; після 1883 р. ця збірка влилася до Лубенського музею К.М.Скаржинської [КАВ. — С.38,55-56,58]. Г.С.Кир'якова вважала фундаторка музею повноправним співробітником, який неодноразово надавав поради щодо формування колекцій та створення експозиції.

Г.С.Кир'яков зазначений у списку членів III археологічного з'їзду в Києві [Список, 1878. — С.ХІ], на археологічну виставку якого він надав колекцію знахідок власних досліджень [Указатель, 1874. — С.7,42]. З його ім'ям пов'язане також збереження кількох видатних давньоруських золотих прикрас (колти та чепа) зі складу київського скарбу ювелірних виробів XII-XIII ст. [Толочко, 1972. — С.121-122], виявленого 1827 р. в районі Десятинної церкви в садибі О.С.Анненкова [Ляскоронский, 1898; 1913. — С.1-11; Курінний, 1970. — С.19], і, певно, переданих до Археологічного музею Київського університету [Указатель, 1874. — С.8. — № 92], частини колекції давньоруських знахідок у с. Ісківці Лубенського повіту відомого етнографа і письменника О.С.Афанасьєва-Чужбинського [КАВ. — С.62. — № 411].

Г.С.Кир'яков є одним із зачинателів археологічного збиральництва та археологічного краєзнавства у Посуллі та на Лубенщині.

2. Камінський Федір Іванович (1845-1891) — один з піонерів вивчення пам'яток найдавнішого минулого України — був не тільки першим завідувачем Лубенського музею К.М.Скаржинської, а й добре відомим археологом, краєзнавцем і педагогом [Першовідкривач, 1992. — С.3-4]. Його ім'я можна зустріти на сторінках енциклопедій і довідників [С[умцов], 1895. — С.205; Старовський, 1903. — С.63; Каминский, 1910. — С.568; 1915. — С.344; Полтавщина, 1992. — С.174,346,479,481,870; ЕУ, 1994. — С.928; Словник, 1996. — С.396], фундаментальних досліджень з історії України [Грушевський, 1913. — С.30-31. — Прим.; Полонська-Василенко, 1992. — 1. — С.42], праць з історіографії археології [Курінний, 1946; 1970. — С.57; Борисковский, 1953. — С.11-14; Шовкопляс, 1969. — С.V; Формозов, 1983. — С.46; 1986. — С.61; Лебедев, 1992. — С. 136], монографічних досліджень [Уваров, 1881. — С.11; Ефименко, 1953. — С.311,551; Нариси, 1957. — С. 599; Береговая, 1960. — С.145-146; Ильинская, 1968. — С.20,55; Шовкопляс, 1971а. — С.39; Черниш, 1985. — С. 55; Моргунов, 1996. — С.94], підручників для вузів [Шовкопляс, 1964. — С.30; Черняков, 1992. — С. 31; Толочко та ін., 1994. — С. 14], краєзнавчих видань [Полтавщина, 1961. — С.110; 1969. — С.122; 1995г. — С.6; Ванцак, Козюра, 1993. — С.5], путівників [Горенко, Семенюта, 1973. — С.6; Ванцак, 1988. — С.36; Супруненко, 1988б. — С.4]. Життєвий і творчий шлях лубенського археолога вже був предметом дослідження [Борисковский, 1953. — С.11-14,16; Супруненко, 1991б. — С.69-75; 1997г. — С.61-64], тому лише в загальних рисах охарактеризуємо основні віхи життя першовідкривача українського палеоліту [Супруненко, 1994г. — С.12-14].

Ф.І.Камінський народився у березні 1845 р. в містечку Кежан-Городок Мінської губернії (сучасне смт. Давид-Городок Брестської області Республіки Білорусь) в сім'ї священика, уродженця Переяславщини. Закінчив духовне училище, після чого навчався в Переяславській семінарії. 1865 р. як вільний слухач вступив на фізико-математичний факультет Київського університету, в стінах якого слухав лекції професорів М.Г.Бунге, М.П.Драгоманова, О.О.Ковалевського, К.М.Феофілактова [Авсенко, 1881. — С.707-730; Щербина, 1919. — С.65-68].

Лубни. Загальний вигляд нагірної частини міста.
 Фото М.Ходорківського початку 1900-х рр. (Карпов, 1903. — С.24).

По закінченні університету повернувся до Переяслава вчителем російської мови в духовному училищі [Сеферовский, 1898. — С.165], а також викладав у приватному жіночому пансіоні.

Молодий педагог захоплювався археологією. Він кілька разів звертався до Імператорської Археологічної Комісії з проханням видачі на його ім'я відкритого листа, хоча перший лист отримав лише 1870 р. — свідоцтво на право проведення розкопок курганів у Полтавській та Мінській губерніях, видане йому Московським археологічним товариством [ДАПО. — Ф.222. — Спр. 790. — А.1]. Робота за дозволом на дослідження від МАТ у подальшому призвела до мовчазного ігнорування центральною столичною археологічною установою наукової діяльності дослідника. Залучення учнів училища та семінаристів до розкопок, критичні виступи Ф.І.Камінського в пресі щодо місцевих зловживань [Борисковский, 1953. — С.14] викликали невдоволення переяславського чиновництва.

Зі смертю дружини, Марії Вікторівни, у лютому 1871 р. [ДАПО. — Ф.222. — Спр.826. — А.1] він переводиться до Хорольського повітового училища [Старожитності, 1994. — С.5], а невдовзі отримує призначення до новоствореної Лубенської чоловічої гімназії, очолюваної випускником Київського університету М.Т.Симоновим [Лісничий, 1988. — С.94]. За свідченням останнього, в гімназії Ф.І.Камінський виявився «абсолютно незамінним» [Симонов, 1889. — С.3].

Дослідник переїхав до Лубен і розпочав викладацьку діяльність учителем підготовчого класу та бібліотекарем фундаментальної книгозбірні. На педагогічній ниві у Лубнах він працював з липня 1872 р. по грудень 1882 р. [Сеферовский, 1898. — С.165], викладаючи також у жіночій гімназії природознавство.

Лубенська чоловіча гімназія.

Фото кінця XIX ст.

За ініціативою Ф.І.Камінського і М.Т.Симонова у чоловічій гімназії був створений *перший* в місті і на Полтавщині *навчальний краєзнавчий музей*. Він містив збірки кабінетів зоології, ботаніки, мінералогії, нумізматики, археології та палеонтології [Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.12]. Зібрання формувалося як за рахунок дарів громадськості, так і шляхом цілеспрямованого збирання педагогічним колективом. Воно включало, крім зазначених збірок, більше 2000 назв книг і 130 рукописів. Всі ці предмети опрацьовувались Ф.І.Камінським, який здійснював їх попередній опис, розподіляв між кабінетними і фундаментальними збірками. М.Т.Симонов відзначав, що саме «завдяки археологу Ф.І.Камінському справа у бібліотеці й археологічному кабінеті була поставлена добре» [Н.Т., 1898. — С.58-59].

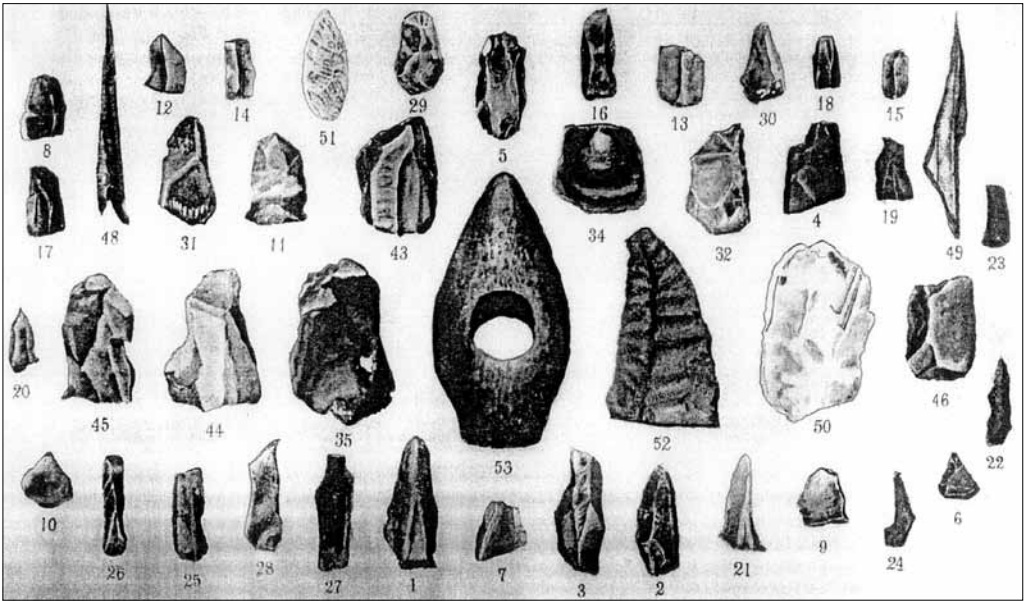
В гімназії дослідник сформував яскраву збірку матеріалів, зосереджену в *археологічному кабінеті*. Вона виникла завдяки самостійним розвідкам ученого і викликала цікавість спеціалістів. Організатори III археологічного з'їзду запросили дирекцію гімназії представити колекцію кабінету на звітній виставці 1874 р. в Києві [Ляскоронський, 1928. — С.70].

Експозицію Лубенської гімназії відкривала карта, виконана Ф.І.Камінським, на якій позначалися місця знахідок кам'яних знарядь і кісток мамонта в Полтавській губернії [Указатель, 1874. — С.7. — № 91; Атлас, 1878. — Табл.VI,1]. Експонувалися 47 виробів з кременю, кістяні шило та вістря, 14 великих кісток мамонта з Гінцівської стоянки [Там само. — №№ 92,94-99]. Разом з ними знаходилися й більш пізні знаряддя з кременю — уламок серпа з хут. Чеберяки та наконечник стріли з Лісової Слобідки Лубенського повіту, кам'яна сокира з кургану біля хут. Богодарівка Лохвицького повіту [Там само. — №№ 93,105-106]. Були представлені також кремені з «сумнівними слідами обробки» з яру поряд із Лубенською гімназією та с. В'язівок Лубенського повіту [Там само.

Переяслав. Архієрейський будинок та колишня семінарія.
Лубни. Верхній Вал. Добре помітні вали городища.
За малюнками П.Соколовського. 1902 р.
(*Морачевский, Карпов, Мальшева, 1903. — С.383, 408*).

Речі колекції Кабінету археології Лубенської чоловічої гімназії,
експоновані на виставці до III археологічного з'їзду у Києві. 1874 р.
Розвідки Ф.І.Камінського. 1872-1874 рр.

1-49 — Гінцівська пізньопалеолітична стоянка; 50 — В'язівок; 51 — Лісова Слобідка;
52 — Рудка, хут. Чеберяки; 53 — хут. Богодарівка.
1-47, 50-52 — кремій; 48, 49 — кістка; 53 — діорит.

— №№103, 104], за якими сучасні дослідники вказують на розташування палеолітичних місцезнаходжень у Посуллі [Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.67; Милованова, 1990. — С.60; Лебедев, 1992. — С.136]. Наступні розділи виставки репрезентували наконечники стріл скіфського часу з посульського лівобережжя, ліпний глечик та кілька римських монет [Указатель, 1874. — С.42; Ванцак, 1990. — С.188]. Усі ці речі знаходилися в гімназії, а після 1919 р. були долучені до колекції Лубенського краєзнавчого музею, створеного Г.Я.Стеллецьким [ЛМДА. — Ф.62. — Спр.2].

Отже, головними джерелами поповнення гімназичної збірки виявилися дослідження Ф.І.Камінського, що велися в ході розвідувальних обстежень. 1873 р. він здійснює відкриття українського палеоліту на садибі Г.С.Кир'якова в Гінцях [Каминский, 1878. — С.147-152; Феофилакт, 1875. — С.22-32; Щербаківський, 1919а. — С.61]. Реферат Ф.І.Камінського з повідомленням про Гінцівську пізньопалеолітичну стоянку зачитувався Д.Я.Самоковасовим на одному із засідань III археологічного з'їзду [Протоколы, 1878. — С.ХХV].

1876-1882 рр. Ф.І.Камінський проводить обстеження і розкопки численних пам'яток археології на Лубенщині [Каминский, 1888. — С.218; Махно, 1965. — С.185; Супруненко, 1988. — С.13-14; 1989в. — С.105; Кулатова, 1991. — С.74; Моргунов, 1996. — С.94]. Навколо ентузіаста-археолога гуртується коло учнів, яких цікавлять питання краєзнавства і стародавньої історії. В різний час серед них були гімназисти Анатолій Кир'яков, Володимир і Василь Ляскоронські, Кирило Бочкарьов та інші. Поступово формується гурток Ф.І.Камінського у складі вихованців та вчителів гімназій, міських службовців і лубенців-студентів університетів, що мав народницьке спрямування [Ванцак, 1988. — С.36].

Зі зміною керівництва та погіршенням репутації чоловічої гімназії у властей як політично неблагонадійного закладу Ф.І.Камінського переводять до

ЕЩЕ ЩЕПОТКА НА МОГИЛУ ШЕВЧЕНКА.

Ziarko do ziarka —
To zbierzesię miarka.
(Зерно із зерну
И соберется мѣрка).
Поляск. поговорка.

Нѣсколько писемъ Т. Г. Шевченка къ М. А. Максимиовичу, помѣщенныхъ въ февральской книжкѣ «Кіевской Старинѣ» за нынѣшній годъ, съ симпатичными поясненіями къ нимъ неизвѣстнаго автора, дополнили и уяснили кое-что изъ скорбной жизни поэта. Его письма, поэтическія его произведенія, работы гравирныя далеко не всѣ приведены въ извѣстность; многія изъ нихъ разошлись по рукамъ при жизни и особливо по смерти его и влохнуться въ безизвѣстности, забытыя не рѣдко самими владѣльцами ихъ. Долгъ каждаго изъ насъ собирать и приводить въ извѣстность все, что можетъ относиться къ характеристикѣ и жизни поэта, какъ-бы не были незначительны тѣ данныя, которыми кто-либо располагаетъ, ибо, только собирая по крохамъ, мы можемъ съ теченіемъ времени подготовить достаточный матеріалъ для полной біографіи и надлежащей оцѣнки Т. Г. Шевченка.

Тѣ немногія и, можетъ быть, очень незначительныя данныя, которыя я памфлетъ предложитъ здѣсь въ видѣ матеріала для біографіи Т. Г. Шевченка, стали извѣстны мнѣ совершенно случайно и приводятъ меня къ мысли, что такимъ-же путемъ, тѣмъ болѣе при доброй волѣ, можетъ быть найдено еще многое и гораздо болѣе важное для уясненія сѣтлаго образа славнаго нашего поэта. Вотъ что я могу предложить почитателямъ его.

Перша сторінка статті Ф.І.Камінського

про епістолярну спадщину Т.Г.Шевченка. 1885 р.
(*Каминский, 1885. — С.519.*)

Прилук [Горленко], 1891. — С.314]. Та невдовзі він був змушений залишити службу через хворобу і прийняти запрошення К.М.Скаржинської стати домашнім учителем її дітей. Дослідник переселився в маєток Круглик, де жив до кінця своїх днів [Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.8,176].

У Круглику розпочинається найбільш плідний період творчого життя Ф.І.Камінського (1882-1890). Тут він з жагою поринає у наукові студії, у міру сил здійснюючи археологічні та етнографічні дослідження, стає одним із фундаторів Лубенського музею К.М.Скаржинської, куди передає всі свої знахідки. Під його впливом К.М.Скаржинська розгортає широку збиральницьку діяльність, що дозволило на 1885 р. створити музейну експозицію.

Попередню підготовку до її побудови провів саме Ф.І.Камінський [Супруненко, 1991б. — С.72]. Ним здійснена систематизація колекцій музею, підготовлені перші каталожні описи речей та картотеки, концепція та основи статуту, надані атрибуції ряду предметів, розпочате збирання етнографічних колекцій — предметів писанкарства, художнього шитва, ікон; описані геологічні збірки [Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.9-12]. Перший завідувач долав титанічних зусиль до створення музею, таким чином борючись із невбла-

№ 2445. А.А.
№ 20

М.І.

Милостивий Голубчик

Фредерік Шварцман!

Честерський Об'єднаний Нестор люттовича
 в засіданні свого 14. Марта узяли Ваш одностайний
 що в свої діяльності. Служили. Цьогодня Ваш
 ось зможу, хочу собі подякувати, що всі ви отхрещаете
 Об'єднану в соціалі Вашній патріот Об'єднану урочисто
 в оло турбота.

Примите уверенності в глибокій
 уваженні

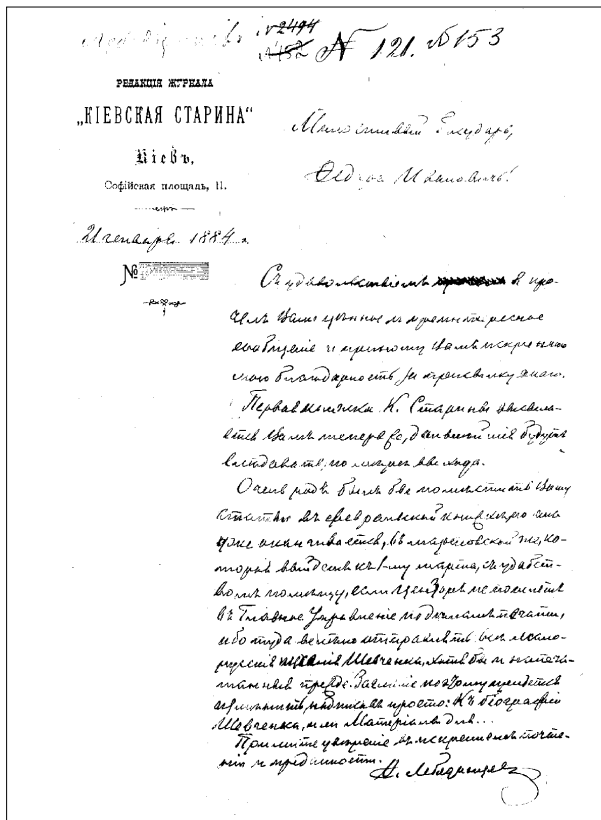
Братський Об'єднаний Нестор люттовича
 В. Антонович!

1888 года
 Марта 16.

Лист В.Б.Антоновича до Ф.І.Камінського від 16 березня 1882 р.
 (ДАПО. — Ф.222. — Спр.20. — А.2).

ганною хворобою, що підточувала його здоров'я. Показові зауваження, що містяться у листах Ф.І.Камінського до К.М.Скаржинської: «Виходить все так... науково, солідно, що я ...сам зворушуюся результатами. Те, що опрацьоване, може становити інтерес для кращого європейського вченого і... зайняти місце у найкращому музеї» [ДАПО. — Ф.222. — Спр.69. — А.5]. Ф.І.Камінському належить і згодом частково втілена у життя ідея про створення на базі Лубенського музею земського музейного осередку [Там само. — Спр.53. — А.8,22]. Завдяки його наполегливості й ентузіазму археологічний напрямок збиральницької та дослідницької діяльності залишався провідним у роботі музею 1880-х рр.

Окрім проведення археологічних розкопок [НА ІМК РАН. — Ф.1. — 1889. — Спр.4. — А.43-43зв.; Ляскоронский, 1892. — С.262-280], вчений секретар Лубенського музею К.М.Скаржинської здійснював різноманітні краєзнавчі, етнографічні та літературознавчі дослідження. Він опублікував розповідь Ф.І.Дейкуна-Мочаненка про «Кобзар» 1860 р. Т.Г.Шевченка з друкованими вставками на місці цензурних вилучень, вірш О.І.Псьол «До сестри», лист Т.Г.Шевченка до І.М.Мокрицького-Таволги та свідоцтво, видане письменникові 1860 р. на право проживання у Петербурзі [Воспо-

Лист Ф.Г.Лебединцева до Ф.І.Камінського від 21 січня 1884 р.
(ДАПО. — Ф.222. — Спр.153. — А.3).

минания, 1988. — С.421-423], прокоментував ці матеріали [Каминский, 1885. — С.519-530]. Робота виявилася цінним внеском у Шевченкіану, вагомою часткою біографічного матеріалу про великого поета, творчість якого добре знав і шанував лубенський археолог [Ротач, 1992. — С.19]. Ф.І.Камінським були також опубліковані історико-етнографічні дані про околиці с. Єнківці на Лубенщині [Каминский, 1889. — С. 632-633], ряд газетних інформацій.

Завідувач музею вів широке листування. Серед його кореспондентів зустрічаємо листи В.Б.Антоновича, В.П.Горленка, С.К.Кульжинського, В.Г.Ляскоронського та ін. [опубл.: Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.94-176]. Він був обраний членом Історичного товариства Нестора-літописця [ДАПО. — Ф. 222. — Спр.20. — А.2], членом-кореспондентом Одеського товариства історії та старожитностей [Махно, 1965. — С.165], співпрацював у часописі «Киевская старина» [ДАПО. — Ф.222. — Спр.153. — А.1-3], активно сприяв проведенню виставок до археологічних з'їздів [Там само. — Спр.69. — А.3-4; 72. — А.1-2зв.], був членом III археологічного з'їзду, на який не зміг прибути через хворобу [Список, 1878. — С.XI].

Ф.І. Камінський
ГЛАВА ВТОРАЯ.

Объ употреблении посуды в древние времена.

Самые обыкновенные и, можно сказать, наиболее характеристичные остатки бронзового периода суть г. н. «кельмы» (или пельмы) — чаши, которые употреблялись вероятно как для золота, латуни, бронзы, так и для разных других целей. В палеолитических местностях Сибири и Америки еще и в настоящее время употребляются чаши не только такие, но подобны орудия, только сделанные не из бронзы, а из известняка.

Больше двух тысяч чашек найдено в различных ирландских коллекциях: один музей Ирландской Королевской Академии в Дублине заключил в себя, по описи 1860 года, не менее 688 экземпляров, и из них вряд ли найдется и две вылитые из одной и той же формы. Вследствие этого, первой задачей является изучить орудия, и по способу приращивания их рукоятки к чашке различить на три главных группы (выг. 7—9), между которыми существуют нередко известные переходные формы.

Чаши первой группы (выг. 4, 7, 11, 13, 14 и 15) — самые простейшие по форме, и некоторые археологич. напр. сэра В. Р. Вилла, считают их за древнейшие, частью потому, что они очевидно сделаны по образцу древних каменных чашек (группы напр. выг. 11 ст. выг. 18), частью потому, что некоторые из них (между прочим около 30 из Дублинского музея) состоят из одной прямой чаши.

Описанием устроения и веса. Что касается до вероятнейшего назначения чаши, то впрочем надо иметь в виду, что совершенно естественные, произведенные человеком, очевидно искусственного характера, предметы, относящиеся к бронзовому периоду, являются очень редкими, и в большинстве своем, относятся к концу периода. А если учесть, что в то время, когда появились первые каменные орудия, страна, где находились чаши, была населена не до этого времени, то можно заключить, что чаши появились в то время, когда уже существовали каменные орудия.

Прим. 1-й.

Из Библиотеки

Ф.И. Каминского.

Характерная черта этих чашек — наличие выемки в центре чаши, которая и придает им форму чаши.

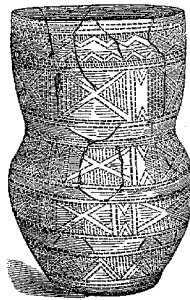
сходны с описанными выше и ограничиваются большей частью одной нижней половинной наружной поверхностью. Часто между ними попадаются продравленные экземпляры и есть основание предполагать, что такие употреблялись как лампы.

К третьему типу относятся сосуды, представляющие весьма различную степень орнаментации, от самой грубой до очень сложной, но весьма сходные между собою по величине; определение относительной древности сосудов этого рода наиболее затруднительно, по той причине, что часто экземпляры грубой и тщательной отделки встречаются вместе, в одной и той же могиле. Рисунок 118 изображает сосуд, найденный в могильной пещи в окрестностях Арборн Ло, в Дербишир.

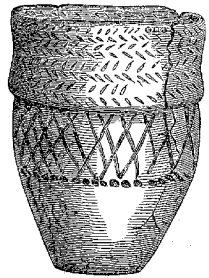
Четвертый разряд составляют «друзки для питья» (рис. 116).

Фиг. 116.

Фиг. 117.

Кубок.

Урна.

Вышина их обыкновенно от 6½ до 9 дюймов, в средний они сужены, внизу округлены, а к краю расширены; сделаны они очень тщательно от руки, из хорошего сорта глины с прихвощью песку и хорошо обожжены. Стенки их тонки, не более ¼ дюйма толщиной, и снаружи имеют светло-коричневый, а внутри серый цвет. Большею частью они изящно орнаментированы и встречаются обыкновенно вместе с кремневыми орудиями весьма тщательной отделки. Известно также несколько случаев, когда они были

Лубенський археолог виявився добре обізнаним з вітчизняною та закордонною фаховою літературою, слідкував за появою нових робіт з археології, історії та етнографії [ДАПО. — Ф.222. — Спр.69. — А.4,7; 85. — А.1. — Ізв.], збираючи власну книгозбірню [Мокляк, 1992. — С.20]. Не залишався байдужим і до подій політичного життя [ДАПО. — Ф.222. — Спр.183. — А.2зв.], притримуючись культурницьких позицій Старої Громади.

Помер Ф.І.Камінський 20 березня (1 квітня) 1891 р. у Круглику, де і похований [Горленко], 1891. — С.313]. «Невеличким струмочком», що приносить «крихітки знання в ріку великої науки» називав себе Ф.І.Камінський в одному з листів до власниці Лубенського музею К.М.Скаржинської [ДАПО. — Ф.222. — Спр.69. — А.8зв.-9зв.]. Та його діяльність і значні здобутки на терені вивчення археологічних пам'яток Посулля, виняткове значення у становленні Лубенського музею висувують скромного трудівника на ниві науки і музейництва в ряд визначних діячів національної культури.

3. Кульжинський Сергій Климентійович (1867-1943) — музейник, етнограф, дослідник писанкарства України — з'явився у Круглику в листопаді 1889 р. [НА ЦОДПА. — Ф.18. — Спр.2. — А.4] за рекомендацією Ф.І.Камінського [ДАПО. — Ф.222. — Спр.85. — А.2]. Він був запрошений домашнім наставником-педагогом дітей Скаржинських [НА ЦОДПА. — Ф.18. — Спр.6. — А.15]. Фундаторка музею невдовзі зазначала: «Вчителя Бог послав — премудра голова, незвичайної моральності і духовних якостей» [ІР ЦНБ НАНУ. — Ф.2. — Спр. 5997. — А.15]. У зв'язку з хворобою Ф.І.Камінського С.К.Кульжинський з липня 1890 р. обіймає посаду вченого секретаря і завідувача музею [НА ЦОДПА. — Ф.18. — Спр.4. — А.4].

Про С.К.Кульжинського маємо поодинокі згадки в літературі [Кульжинський, 1915. — С.432; Скрипник, 1989. — С.31; Зеленин, 1991. — С.408; Полтавщина, 1992. — С.870; Супруненко, 1990. — С.103; 1993а. — С.92] переважно в контексті вивчення писанкарства [Галая, 1992. — С.30-31; Селівачов, 1991; 1991а; 1992. — С.25; Selivachov, 1995. — Р.11,13,26] чи історії музейництва Полтавщини [Отчет ... за 1906 г., 1907. — С.4,5; Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.124-125; О.С., 1994. — С.207-209; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.52-53]. Його життєвий шлях і досі залишається маловідомим [Супруненко, 1997а. — С.12; 1999. — С.150-161].

С.К.Кульжинський народився 20 лютого (4 березня) 1867 р. в м. Курськ у небагатій родині службовця-росіянина [НА ЦОДПА. — Ф.18. — Спр. 6. — А.19]. Невдовзі його батько залишив сім'ю з п'ятьма дітьми на матір-домогосподарку. Нестатки примусили старших братів припинити навчання і працювати поштовими службовцями в Києві і Харкові. Сергію допомогла влаштуватися казенним коштом до пансіону Курської гімназії молодша сестра-вчителька. 1885 р. він закінчив гімназію з медаллю, але замість останньої вибрав грошову винагороду, що дало можливість вступити на фізико-математичний факультет Київського університету [Там само. — А.51], де він навчався два роки на математичному і природничо-історичному відділеннях.

Після смерті старшого брата перевівся до Харківського університету. Фізико-математичне відділення вузу С.К.Кульжинський закінчив зі спеціальністю «фізика» 1889 р. [Там само. — Спр.1. — А.3]. На останньому курсі зацікавився фізичною географією і метеорологією, видав тлумачні плани міст Харкова і Курська [План, 1888; 1889], чим звернув на себе увагу професора Ю.І.Морозова, який запропонував залишитися на кафедрі для підготовки до професорського звання. Та за браком аспірантської стипендії випускник вимушений був відкласти свій прихід на кафедру, підшукавши місце домашнього вчителя. Він планував заробити кошти і повернутися до університету.

Тоді й скористався С.К.Кульжинський пропозицією К.М.Скаржинської [НА ЦОДПА. — Ф.18. — Спр.6. — А.3-4].

У Лубнах С.К.Кульжинський продовжував вивчати географічну літературу, уклав власну етнографо-географічну бібліотеку [ДАПО. — Ф.222. — Спр.15. — А.6-8], підтримував зв'язки з основними географічними центрами того часу. З метою інформованості з питань розвитку цих наук став членом або членом-кореспондентом ряду наукових товариств: Російського географічного товариства, географічного й етнографічного відділень Московського Товариства любителів природознавства, етнографії та антропології, Київського природознавців, Казанського і Київського фізико-математичних [НА ЦОДПА. — Ф.18. — Спр.6. — А.53].

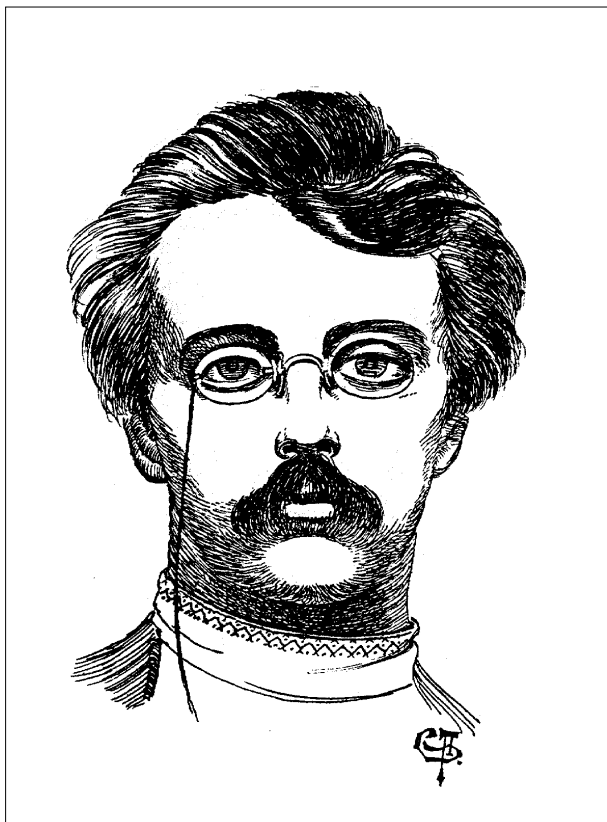
Першими кроками молодого завідувача стало розширення народознавчих і нумізматичних збірок музею. Захоплення нумізматикою мало ще київське коріння, коли С.К.Кульжинський підтримував контакти з відомими нумізматами С.Бодилевським, М.П.Черневим та ін. Особисті зв'язки з одним із яскравих представників київського нумізматичного осередку К.В.Болсуновським [Кучерук, 1992. — С.114] зумовили появу певних наукових інтересів у С.К.Кульжинського в галузі західноєвропейської нумізматики, обрання останнього членом-кореспондентом Московського нумізматичного товариства [НА ЦОДПА. — Ф.18. — Спр.6. — А.52], а Лубенському музеєві додали активного збирача колекцій [ДАПО. — Ф. 222. — Спр.36. — 34 а.]. Зусиллями молодого музейника нумізматична збірка зросла на 2000 монет.

Виконуючи заповіт Ф.І.Камінського, С.К.Кульжинський значно збагатив збірку з писанкарства і 1898 р. підготував до друку її багатоілюстрований каталог [Кульжинский, 1899. — 176 с. — 45 табл.: 2219 рис.] та протягом 1900-1904 рр. його продовження [вип.2: 78 с. та до 2000 рис.; О.С., 1994. — С.208], що й досі залишається в рукописі [Щербаківський, 1925. — 34 с.; Селівачов, 1992. — С.25]. Дослідження далеко перевершило масштаби музейного каталога, адже включало передмову з викладом мотивації та методики пошукової роботи, огляд наявної на той час бібліографії з писанкарства, нарис про історію створення і склад круглицької колекції, аналіз походження і виготовлення писанок, опис процесу створення цих витворів народного генію у різних регіонах на кінець ХІХ ст., класифікаційно-типологічну схему виробів, а також детальний каталог колекції Лубенського музею К.М.Скаржинської, доповнений науково-достовірними чорно-білими і кольоровими рисунками. Праця С.К.Кульжинського належить до скарбниці кращих творів вітчизняної етнографії та мистецтвознавства і є ґрунтовним дослідженням з писанкарства Східної Європи, що, на думку видатного дослідника археології України В.М.Даниленка, розкриває прадавнє коріння космогонічних уявлень населення широких регіонів Європи [Даниленко, 1997. — С.194-196].

Крім цього дослідження, С.К.Кульжинський уклав програму збирання народних писанок [Кульжинский, 1895. — 7 с.] і був автором цілого ряду невеликих публікацій з етнографії [О.С., 1994. — С.208], ініціатором видання серій листівок «Малороссийские типы» та «Малороссия — Лубенщина» [Супруненко, 1999. — С.153].

Робота в музеї змінила плани молодого вченого. Він вирішив відмовитися від кар'єри викладача, поринувши у копітку діяльність хранителя збірок, експозиціонера. До того ж, його та К.М.Скаржинську поєднували спільні почуття глибокої поваги і любові, які С.К.Кульжинський проніс через усе життя [НА ЦОДПА. — Ф.18. — Спр.9. — А.1-2].

Етнографічні студії в діяльності С.К.Кульжинського-музейника поєднувалися з вивченням природи Лубенщини. Він упорядковував зоологічні та ботанічні збірки, вивчав комах Посулля [О.С., 1994. — С.209], а також розробив варіант статуту музею [Статут, 1994. — С.165]. В ключі розпочатої каталогізації

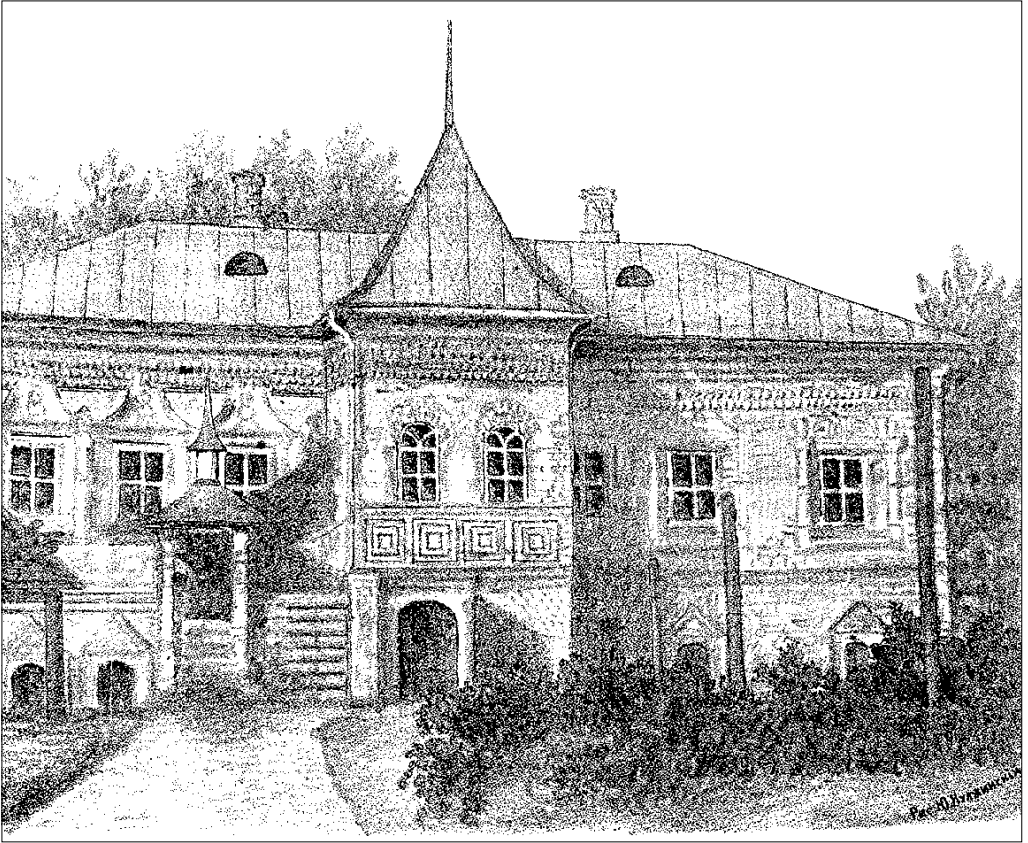
С.К.Кульжинський (1867-1943).
Портрет роботи Є.В.Путрі, 1992 р.

музейного зібрання завідувач здійснював укладання археологічного й історичного реєстрів на основі записів Ф.І.Камінського. Цю роботу музейнику довелося завершити в Києві за участю К.В.Болсуновського та А.П.Зосімовича [ДАПО. — Ф.222. — Спр.2].

Окремим напрямком музейної діяльності С.К.Кульжинського було археологічне збиральництво. Розуміючи вагу археологічних знахідок для Лубенського музею та їх значення у Круглику за життя свого попередника, він залучив до поповнення колекцій провідних київських археологів — М.Ф.Біляшівського, В.В.Хвойку, С.А.Мазаракі та інших, які передавали до музею невелику частину своїх знахідок. Найчастіше такі надходження здійснювалися через К.В.Болсуновського [Там само. — Спр.168. — А.12, 44, 55, 75]. За С.К.Кульжинського в Круглику з'явилися археологічні матеріали Стародавнього Єгипту, античності, ранньосередньовічної доби з Середземномор'я та Причорномор'я.

П'ятнадцять років керівництва Лубенським музеєм К.М.Скаржинської для С.К.Кульжинського не минули даремно. Він був добре відомий у середовищі музейників України і Росії, шанований колегами-етнографами. 1905 р. С.К.Кульжинський отримує пропозицію К.М.Скаржинської виїхати за кордон

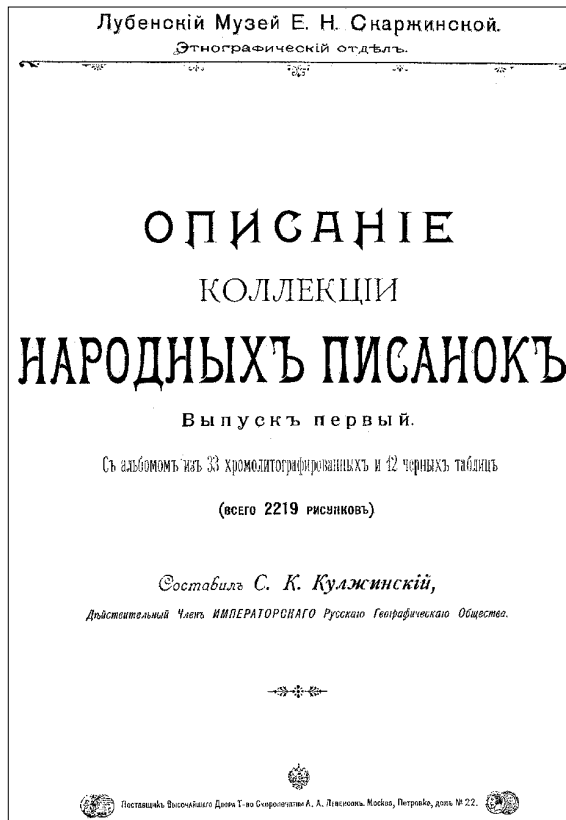

Кульжинський Ю.К. Будинок в Києві, де проживали брати Кульжинські.
Рисунок. Папір, олівець. 1886 р.
(ДАПО. — Ф.222. — Спр.802. — А.2).

для підготовки їх сина Ігоря до вступу в один із швейцарських університетів. 1906 р. він їде спочатку на Адріатичне узбережжя Італії, а потім до Швейцарії, де в Лозанні та передмістях живе разом зі Скаржинською до 1914 р. В цей час здійснює кілька подорожей по Середземномор'ю та Швейцарії. Він контактує з представниками інтелігенції в еміграції, діячами різних партій, співпрацює в журналі «За рубежом» [НА ЦОДПА. — Ф.18. — Спр.6. — А.53а].

Його погляди були співчутливими до соціал-демократичного руху, а особисті знайомства з лідерами більшовиків згодом дозволили пережити страшну смугу сталінських репресій.

1914 р. він повертається в Україну, живе в Києві, Полтаві, і лише 1916 р. приїздить до Лубен, де викладає географію, природознавство і математику в національній гімназії О.М.Климової [Полтавщина, 1992. — С.347-348], а в 1917-1930-х рр. працює в лубенських школах головою педради та директором. У 1921-1923 рр. бере на себе керівництво Лубенським краєзнавчим музеєм в час, коли в ньому «не було ні тепла, ні освітлення, ні зарплати», і зберігає заклад від нищення [НА ЦОДПА. — Ф.18. — Спр.2. — А.4-5; 6. — А.42]. 1930 р. С.К.Кульжинського запрошують до відкритого в Лубнах Інституту соціального виховання (пізніше педагогічного, потім учительського), де він за конкур-

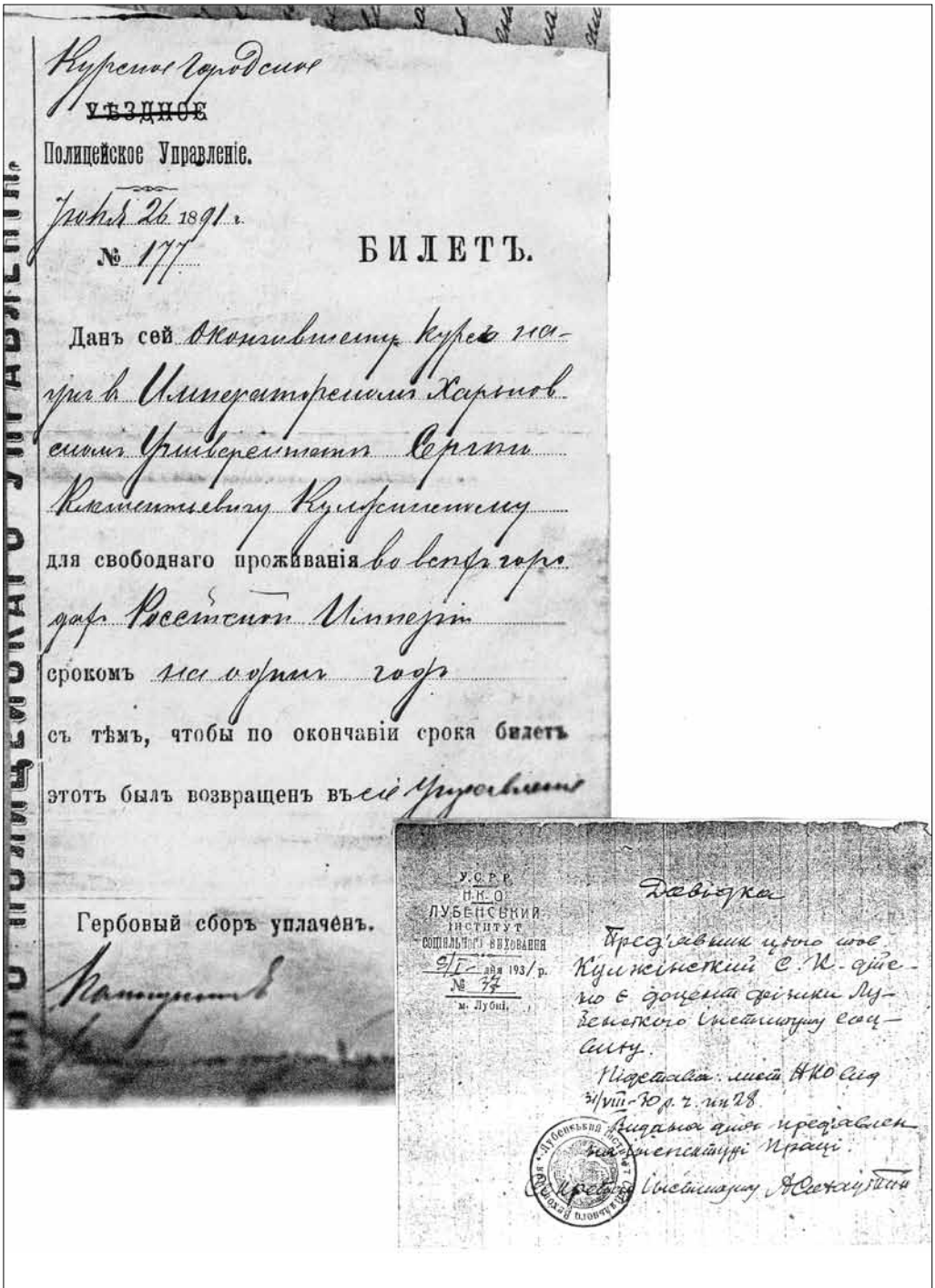
Титульна сторінка праці С.К.Кульжинського
«Описание коллекции народных писанок». 1899 р.

сом обіймає посаду доцента фізики, виконує обов'язки зав. кафедрою фізики і математики, викладає астрономію, читає курс фізичної географії. Після виходу на пенсію в 1935 р. продовжує викладацьку діяльність [Там само. — Спр.2. — А.5; 4. — А.6,7].

С.К.Кульжинський до останніх днів життя підтримував К.М.Скаржинську, а після її смерті присвятив себе вихованню усиновлених онуків — згодом відомих геологів професора Київського університету Всеволода Ігоровича та Вадима Ігоровича Скаржинських [Там само. — Спр.9. — А.3,5]. За останньої війни залишився в окупації у Лубнах з родиною. Помер навесні 1943 р. [Там само. — А.2].

Діяльність С.К.Кульжинського завершувала *останній етап* в історії Лубенського музею — час переростання збірки у цілком сформований краєзнавчий музей, відкритий для відвідувачів та екскурсійних груп, з розгорнутою видавничою і науково-просвітницькою роботою. Разом із останнім завідувачем музею К.М.Скаржинська прийняла відповідальне і щиро безкорисливе рішення про передачу коштовної збірки громадськості Полтавщини [Супруненко, 1999. — С.155].

Полицейський білет, виданий випускнику Харківського університету С.К.Кульжинському на проживання у всіх містах Росії. 1891 р.

Довідка, видана доценту Лубенського інституту соціального виховання С.К.Кульжинському. 1931 р.
(НА ЦОДПА. — Ф.18. — Спр.6. — А.14; 5. — А.18).

4. Лавренко Олександр Андрійович (+ після 1917) — хранитель Лубенського музею К.М.Скаржинської, активний збирач його колекцій, походив з лубенських міщан. Займався закупівлею масових археологічних, історичних та етнографічних матеріалів у населення та торговців-антикварів. Найчастіше О.А.Лавренко сам знаходив такі речі і приносив їх в дар музею. Серед археологічних надходжень, пов'язаних з його ім'ям, — пращеві камені й уламки античних амфор з Лубен [КАВ. — С.10,121], бронзові шпилька, браслет, наконечники стріл, залізні вістря на списи та кинджал скіфського часу з хутора Стронський, сс.Войниха, Калайдинці, Клепачі, Чуднівці Лубенського повіту [КАВ. — С.105,122,124,125. — №№ 738,739,837,847,819], амфора з розкопок в Ольвії [КАВ. — С.46. — № 324], черепи з поховань лубенського некрополю XVII ст. [КАВ. — С.121] тощо. О.А.Лавренко також знайшов в окрузі Клепачів давньоруську вислу свинцеву печатку боярина Ратибора [А РАН. — Ф.246. — Оп.1. — Спр.122. — А.23-24; Янин, 1970. — С.63,180-181. — № 69,2].

3-поміж позаштатних співробітників музею слід назвати осіб, які в певні часи докладали зусиль щодо розширення, поповнення та вивчення круглицького зібрання.

5. Брати Леонтовичі. *Леонтович Іван Миколайович (1860-після 1920)* походив з дворян Лубенського повіту. Дитячі роки провів у с.Капітонове Старобільського повіту Харківської губернії. Навчався у 3-й Київській гімназії, Київському, потім Московському університетах. З 1887 р. — почесний мировий суддя, 1893-1896 рр. — член Полтавської земської губернської управи, а з 1895 — сім років очолював Лубенську земську управу. В 1901 р. обраний лубенським предводителем дворянства [Павловский, 1914. — С. 198]. Протягом 1906—1911 рр. представляв Полтавське земство як член Державної ради [Экстренное собрание, 1906. — С.3; Павловский, 1907. — С.302].

В юнацькі роки цікавився археологією, на все життя зберігши інтерес до пам'яток найдавнішої історії. Тому сприяв розшукам старожитностей свого молодшого брата — *Володимира Миколайовича Леонтовича (1866—1933)*, уродженця хутора Орехівщина Лубенського повіту, який ще студентом юридичного факультету Московського університету здійснив спробу розкопок трьох курганів у Старобільському повіті на Харківщині [Рудинський, 1928. — С.41]. Колекцію зразків ліпного посуду та знарядь доби бронзового віку, здобутих під час цих робіт у 1880-х рр., брати подарували Лубенському музею К.М.Скаржинської [КАВ. — С.10, 43-44, 98, 115]. Дещо пізніше В.М.Леонтович — видавець київської газети «Громадська думка», згодом «Рада» [Каталог, 1971. — С.32], відомий письменник (псевдонім — В.Левенко), пам'яткоохоронець та громадський діяч [Павловский, 1912. — С.113; ЕУ, 1994. — С.1285; Єременко, 1994. — С.3-6; Нестуля, 1994. — С.150] не раз передавав музеєві історичні речі та документи.

І.М.Леонтович був у дружніх стосунках з власниками Круглика, тому опікувався справами музею. Серед унікальних предметів у збірці К.М.Скаржинської, подарованих братами, назвемо портрети козацької старшини другої половини XVIII ст. — Наркиза Леонтовича, Василя та Стефана Родзянок [Горленко], 1891. — С.9,10], кинджал скіфського часу з с. Боброве на Харківщині та бронзову статуетку з Харківського повіту [КАВ. — С.42-43, 73. — №№ 309, 497].

Саме І.М.Леонтович настояв на неможливості передачі Лубнам збірок Лубенського музею 1903 р. [Беляшевский], 1904. — С.108-109], розуміючи, що таке музейне зібрання місто не зможе не тільки вберегти, але й профінансувати, а з часом, зі зміною керівництва, — навіть розпорошити чи знищити. Він запропонував К.М.Скаржинській передати музей Полтавському губернському земству [Супруненко, 1999а. — С.293-297].

І.М.Леонтович (1860 - після 1920). Фото 1912 р. (зліва).
(Павловский, 1914. — С.198).

В.М.Леонтович (1866 - 1933). Фото 1926 р. (у центрі).
(Єременко, 1994. — 1 с. обкл.).

К.М.Феофілактов (1818 - 1901). Фото 1880-х рр. (справа).
(З іменем, 1994. — 1. — С.252).

6. Феофілактов К.М. та Армашевський П.Я. Феофілактов *Костянтин Матвійович* (1818-1901) — відомий геолог, заслужений професор Київського університету св. Володимира, голова Київського товариства природознавців, декан фізико-математичного факультету [Криштафорович, 1902. — С.37-45], шанований педагог і викладач фундаторів Лубенського музею — К.М.Скаржинської та С.К.Кульжинського, — був завжди почесним гостем Круглика. К.М.Феофілактов неодноразово оглядав музей, проводив польові дослідження в Лубенському повіті [Армашевский, 1905. — С.86-87], в тому числі в районі сіл В'язівки, Олександрівка, Тишки та інших, а також брав участь у вивченні геології Гінцівської стоянки [Феофилактов, 1878. — С.153-159].

Він передав до музею понад 100 зразків геологічних порід Лубенського Посулля, здійснював контроль за збиранням і описом геологічних та палеонтологічних колекцій. У науковій діяльності сприяв публікації матеріалів досліджень завідувачів Лубенського музею, а з іншого боку — мав підтримку та сприяння у здійсненні власних обстежень від К.М.Скаржинської. Він же спрямував на Полтавщину наукові інтереси мінералога, геолога та петрографу, доцента, потім професора Київського університету *Армашевського Петра Яковича* (1851—1919), який досить детально обстежив Лубенський повіт [Чирвинский, 1972. — С.19; Макаренко, Созанский, 1990. — С.105-108]. П.Я.Армашевський неодноразово виїздив на геологічні екскурсії разом зі Скаржинською та Камінським, передав Лубенському музеєві чимало зразків лесу і порід з Вісачківського пагорба та інших місцезнаходжень, ряд археологічних знахідок. Учений не тільки цікавився археологією, а й читав один з її курсів в університеті [Черняков, 1992. — С.32].

Наукова діяльність обох відомих геологів [З іменем, 1994. — 2. — С.336-344,445-446] стимулювала природничий напрямок у розвитку Лубенського

музею К.М.Скаржинської, а відтак — і перетворення його в краєзнавчий заклад, сприяла комплексному вивченню старожитностей — залученню до результатів польових досліджень даних природничих наук.

7. Остроградський Сергій Матвійович (1836 - після 1912) — значний земле-власник Кременчуцького та Кобеляцького повітів Полтавської губернії, син повітового предводителя дворянства [Павловский, 1910. — С.144; 1914. — С.217], випускник Харківського університету, знаний як колекціонер живопису і збирач старожитностей [Супруненко, 1989б. — С.221], сприяв К.М.Скаржинській у отриманні ряду комплексів архівних документів XVIII-XIX ст., ікон та деталей іконостасів церков.

Саме через С.М.Остроградського [Ханко, 1992. — С.25] було здійснене замовлення на написання копійних портретів представників козацької старшини Полтавщини та гетьманів для Лубенського музею, частину з яких виконав О.О.Мурашко. С.М.Остроградському належить також «відкриття» для музею однієї з найстаріших археологічних знахідок на Полтавщині [Стулка, 1994. — С.10] — ливарної форми серпа зрубної культури з с. Березняки Кременчуцького повіту [Рудинський, 1928. — С.42; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.16,85], виявленої ще 1810 р. [Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.98-99], а також принесення в дар давньоєгипетського фаянсового ушебті, котре походило з околиць Миколаєва [КАВ. — С.94-95. — №№ 665-666].

8. Родина Ізмайлових. Поповнення археологічних та історичних збірок Лубенського музею К.М.Скаржинської кримськими старожитностями здійснювалося подружжям збіднілих лубенських дворян Ізмайлових — Сергієм Матвійовичем (+1899) та Людмилою Іванівною. Службовець С.М.Ізмайлов в 1870-х рр. працював у Керчі, звідки вивіз невелику колекцію античної кераміки [Супруненко, 1989б. — С.220]. Окремі предмети з цієї збірки були передані К.М.Скаржинській на початку 1890-х рр. [КАВ. — С.48] — канфар та 4 арибаллічні лекіфи [Античная керамика, 1987. — С.14-18. — №№ 11,14,15,23], а також зразки татарських прикрас і монети.

9. Збирачі археологічних колекцій. Активними збирачами колекцій Лубенського музею К.М.Скаржинської були учні Ф.І.Камінського і родичі власниці музею — сини Г.С.Кир'якова — Павло (офіцер), Степан (військовий ветлікар) та Анатолій (художник).

Так, П.Г.Кир'яков передав ліпну посудину малобудківського типу з кургану під Ромнами, що досліджувався Д.Я.Самоквасовим [КАВ. — С.45. — № 319; Рудинський, 1928. — С.29-30. — Прим.2; Кулатова, 1989. — С.22]. С.Г.Кир'яков, ризикуючи життям, здобув для музею зразки прикрас та муміфіковані рештки з інгушських поховань XVI-XVII ст. на Північному Кавказі [ДАПО. — Ф.222. — Спр.74. — А.4/II; КАВ. — С.107]. А.Г.Кир'яков збагатив збірки уламками кераміки доби бронзи з околиць с.Сергіївка Кременчуцького повіту [КАВ. — № 323] та передав унікальний бронзовий браслет з виїмчастими емаллями, знайдений у Плютенцях в Лубнах [Рудинський, 1928. — С.54,59. — Рис.2].

Колега за навчанням Ф.І.Камінського — Володимир Васильович Золотницький надсилав до Круглика випадкові археологічні знахідки з Катеринославщини і Херсонщини, переважно з околиць с.Мар'янівка Верхньодніпровського повіту [КАВ. — С.63,91,95,110,111,124; Супруненко, 1998. — С.167].

Досить вагоме місце в історії Лубенського музею посідають, так звані, «кореспонденти» — дослідники, пов'язані зі вченими секретарями закладу листуванням та довготривалими діловими стосунками. Серед них найвідоміші — К.В.Болсуновський і В.П.Горленко.

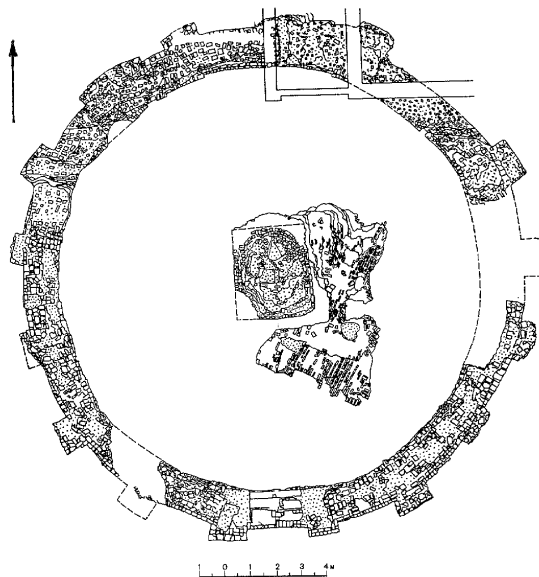

Фракійський барельєф другої половини II - першої половини III ст. н.е.
з колекції Лубенського музею. Мармур.
(ПКМ. — Інв. № ПКМ. 2787, Ск. 1).

10. Болсуновський Карло Васильович (1838-1924) — відомий нумізмат, археолог, пам'яткоохоронець, уродженець м.Сквири на Київщині, завідувач Мюнц-кабінету Київського університету, згодом Київського міського музею [А НМІУ. — Ф.1. — Оп.1. — Спр.13. — А.50-56], автор ряду праць з проблем нумізматики, сфрагістики та етнографії, колекціонер і антиквар [Императорское, 1915. — С. 37; Кучерук, 1992. — С.114-122; Гарбуз, 1993. — С.89-90; ЕУ, 1993. — С.156] — розпочав співробітництво з Лубенським музеєм К.М.Скаржинської у 1891 р. Він неодноразово приїздив до Круглика у справах поповнення колекцій [ДАПО. — Ф.222. — Спр.168. — А.196].

Контакти Лубенського музею та К.В.Болсуновського мали суто діловий характер. Метою більшості листів київського колеги [Там само. — Спр.36,168] було повідомлення про ті чи інші археологічні знахідки у Середньому Подніпров'ї. К.В.Болсуновський отримував від Скаржинської певні кошти в аванс, які після погодження зі власниками витрачав на придбання археологічних, нумізматичних чи історичних предметів. Закуплені речі залізницею чи поштою направлялися до Круглика [Там само. — Спр.168. — А.22,44 та ін.]. Часто він приносив в дар власні знахідки, речі зі своєї колекції, матеріали з розкопок чи розвідок колег — М.Ф.Біляшівського, С.А.Мазаракі, В.В.Хвойки та інших [Кучерук, 1992. — С.118-119]. Саме ці надходження заповнювали відсутність старожитностей зі власних досліджень Лубенського музею 1890 — початку 1900-х рр. і складали нові колекції, що репрезентували археологію України, Півдня та Сходу Росії, ілюстрували історію стародавніх Греції і Риму.

Серед знахідок **добы бронзи** К.В.Болсуновським придбані для Лубенського музею кам'яні сокири та їх уламки з Київської та Люблінської губерній [КАВ. — С.68,93,98], передані вироби з кременю, зібрані ним особисто в околицях м. Овруч Волинської губернії [КАВ. — С.70].

План фундаментів Київської ротонди,

за П.П.Толочком та Я.Є.Боровським. 1980 р.

(Толочко, 1980. — С.62).

Досить багаті збірки склалися із надходжень старожитностей *античної доби*, які К.В.Болсуновський купував у керченського антиквара Є.Р.Запорожського [НА ИМК РАН. — Ф.1. — 1899. — Спр.275. — А.2], ростовських і парутинських торговців. Найвиразніші групи знахідок у складі керамічного посуду, світильників, золотих нашивних платівок та намиста походили з курганів біля Ростова-на-Дону, розкопаних П.І.Нікіфоровим у 1880-х рр. [КАВ. — С.48-49], численних грабіжницьких розкопок у Керчі (посуд, теракоти, золоті бляшки, пластинки, підвіски і намисто зі скла та фаянсу) [КАВ. — С.64-69,77], скарбошукацьких пошуків у похованнях некрополю на території маєтку генерала Фадєєва 1889 р. в Ольвії [КАВ. — С.69-70], приватних збірок в Керчі [ДАПО. — Ф.222. — Спр.168. — А.44; Захожай, 1994. — С.89]. Через К.В.Болсуновського до Лубен потрапила колекція херсонеських знахідок, зібраних В.Резе 1892 р. [КАВ. — С.69-70. — №475], а також унікальний мармуровий барельєф із зображенням фракійського вершника та написом [КАВ. — С.46] другої половини II — першої половини III ст. н.е. [Маркевич, 1895. — С.280; Соломоник, 1988. — С.74; Крыкин, 1990. — С.74-79], виявлений в Болгарії і привезений до Одеси [Барельєф, 1994. — С.88].

Давньоруські знахідки, разом із окремими предметами скіфської доби та другої половини I тис. н.е., передавалися К.В.Болсуновським як зі власних зборів у Києві — біля Киселівки, на Подолі [КАВ. — С.72,74-75,100], овруцьких городищах [КАВ. — С.98], так і спільних з М.Ф.Біляшівським розвідок на Княжій Горі біля с.Пекарі Канівського повіту на Черкащині 1888 і 1889 рр., здійснених після скарбошукацьких розкопок на пам'ятці [КАВ. — С.52-53,114. — №№ 350-361,789-804], що уточнює дату початку досліджень городища [Беляшевський, 1892; 1893; 1900. — С.49; Богусевич, 1952. — С.142-143; Толочко, 1980. — С.148; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.76-77]. До Лубен потрапила також частина знахідок, отрима-

на скарбощукачами на Дівич-Горі біля с.Сахнівка Черкаського повіту в 1898-1899 рр. [КАВ. — С.116-119. — №№805-822]: прикраси, фібули, шпильки скіфського часу та римський денарій Фаустіни Старшої. Обстеження городища К.В.Болсуновським передувало відомим розкопкам В.Є.Гезе 1900 р. [Гезе, 1901. — С.1-4; Блажевич, 1976. — С.18-19; Толочко, 1980. — С.149].

Надзвичайно цікавим є факт відкриття К.В.Болсуновським [ДАПО. — Ф.222. — Спр.168. — А.1] в ході земляних робіт 1892 р. на садибі князя Трубецького (вул. Володимирівська, 3) в Києві *решток* відомої *ротонди* XII-XIII ст. [Толочко, Боровский, 1977. — С.380-382; Боровский, Толочко, 1979. — С.90-103; Толочко та ін., 1981. — С.182-192]. Він навіть пропонував К.М.Скаржинській придбати садибу, щоб здійснити там розкопки [ДАПО. — Там само. — А.1-Ізв.], а до круглицької колекції передав шматочки смальти, знайдені в землі, вивезеній із подвір'я будинку [КАВ. — С.72. — № 496].

Серед найцінніших, з огляду К.В.Болсуновського, у його власній збірці була першорядна *колекція мінусинських бронз*, привезена з Сибіру [Курінний, 1970. — С.75]. Частину речей з неї він подарував Лубенському музеєві [КАВ. — С.125-133,144], частина ж — потрапила до Київського музею старожитностей і мистецтв [Ковтанюк, Шовкопляс, 1995. — С.7], а декілька, після смерті фундатора Сквирського музею [А НМІУ. — Там само. — А.56; Спр.14. — А.5-7], — осіли у збірці музею в Білій Церкві [Діденко, 1994. — С.9; Стародуб, 1994. — С.25; Кулатова, 2000].

Крім археологічних знахідок, К.В.Болсуновський збагатив Лубенський музей численними зразками давньоруської та пізньосередньовічної *дрібної металопластики*, предметами *нумізматики* (монети Антіохії, Боспору, Корінфу, Македонії, Херсонеса, імператорського Риму, Золотої Орди тощо) [ДАПО. — Ф.222. — Спр.36,168], *етнографічними матеріалами*.

Він же доклав зусилля у підготовці до друку рукопису «Каталога» збірки К.М.Скаржинської [Там само. — Спр.2], залучивши до цієї роботи А.П.Зосимовича [Там само. — Спр.36. — А.7].

Таким чином, збиральницька діяльність К.В.Болсуновського представляла і доповнювала впродовж 1890-х — початку 1900-х рр. роботу Лубенського музею К.М.Скаржинської у царині археології.

II. Горленко Василь Петрович (1853-1907) — відомий український історик мистецтва, фольклорист, публіцист, письменник і колекціонер, уродженець с. Ярошівка Прилуцького повіту Полтавської губернії [Модзалевский, 1908. — С.326; Павловский, 1912. — С.51-52; Ротач, 1965. — 3. — С.99-100; Чернігівщина, 1990. — С.181; Белоконь, 1989. — С.636-637] дізнався про існування Лубенського музею К.М.Скаржинської від учня Ф.І.Камінського — Я.П.Забіли [ДАПО. — Ф.222. — Спр.53. — А.23]. Відтоді, з серпня 1889 р., В.П.Горленка і музей пов'язувало регулярне листування [опубл.: Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.134-176].

В.П.Горленко цікавився історією і складом колекції музею, етнографічними та мистецькими збірками, радив засновниці у майбутньому зробити Лубенський музей власністю міста чи земства [ДАПО. — Ф.222. — Спр.53. — А.25], надавав бібліографічні, музеєзнавчі та мистецтвознавчі консультації. Відвідавши Круглик, В.П.Горленко підготував перший історичний *нарис про музей К.М.Скаржинської* [Горленко, 1890; 1891], а згодом — некролог Ф.І.Камінського [Горленко, 1891. — С.313—114]. Подарував музеєві дві кобзи, сприяв придбанню до збірки копійних портретів Т.Г.Шевченка, князів Вишневецьких та інших [ДАПО. — Ф.222. — Спр. 53. — А.2].

Листування з В.П.Горленком та його відвідини Круглика сприяли не тільки росту популярності закладу завдяки змістовній публікації у «Киевской старине», а й заклали надійне підґрунтя у визначенні власницею наступної долі зібрання.

№ 2445
 1890. 5 вересня 1890

Милостивий пане!

На Ваш лист думаю не тільки ще довітимає
 згодом і інші зборці, бо були у призначенні
 в м. Садки і побіля в Кругликів.
 До сего часу тільки вразили шотланди
 ініціативу в Лубенській сільській.
 Як хочеш навіть аудиторів тамо брали
 кождо в 1890, вразі вель середу 11 и 16 ввч
 та, по формі 18 жовтня тогач не озвучи
 на ініціативу вразі та ж у селі?

Уважною увагою обов'язує вас
 у Лубенській сільській

В. Горленка

Ст. Димайровка Маб. Рос. ч. 2.
 С. Лубенська

Лист В.П.Горленка до Ф.І.Камінського від 5 серпня 1890 р.
 (ДАПО. — Ф.222. — Спр.53. — А.1).

12. Дарителі. Збірки Лубенського музею К.М.Скаржинської поповнювали також цілий ряд учених, митців, службовців, поміщиків, селян — збереглося понад 120 прізвищ дарителів. Назвемо лише жертводавців археологічних збірок, серед яких зустрічаємо: відомого фізика, професора Київського університету М.П.Авенаріуса, голову Археологічної Комісії графа О.О.Бобринського, роменського колекціонера й археолога В.Ф.Безпальчева, відомого художника-«передвижника» М.М.Ге, молодого харківського археолога П.П.Єфіменка, археолога, етнографа і музейника з Полтави І.А.Зарецького, історика й археолога В.Г.Ляскоронського, голову Пирятинської земської управи А.А.Маркевича та інших [КАВ. — С.56-151].

Цікаво, що поважаними дарниками виступали і прості селяни. Наприклад, ціла група давньоруських знахідок з ур. Пурпурівщина у с.Клепачі Лубенського повіту надійшла від М.Лаліча [Там само. — С.10,38-41]. Залізне вістря на спис з ур.Суша передав селянин з того ж села П.Діденко [КАВ. — С.53]. Перелік збирачів і дарителів археологічних знахідок Лубенського музею К.М.Скаржинської поданий у Додатку 3.

Отже, зусиллями співробітників і власниці музею, їх добровільних помічників та кореспондентів формувалися і зростали численні збірки Лубен-

ського музею. Разом з тим здійснювалося їх вивчення, атрибуція та часткове введення до наукового обігу шляхом публікації і репрезентування на виставках. У зв'язку із залученням до формування та вивчення колекцій і діяльності закладу певних наукових сил Лубенський музей К.М.Скаржинської мав значні перспективи розвитку як науковий осередок.

§ 5. Музей К.М.Скаржинської та вчені України і Росії

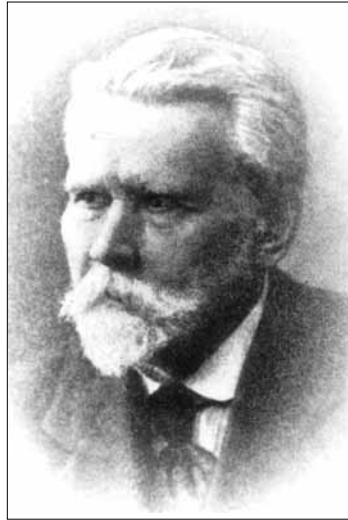
Безперечно важливими в історії Лубенського музею К.М.Скаржинської виявилися контакти з цілим рядом учених і колекціонерів. Такі стосунки здійснювалися як шляхом листування, так і безпосереднього їх приїзду до Круглика. Дослідниками вже відзначалася академічна орієнтація музею К.М.Скаржинської на відвідувача-науковця [Скрипник, 1989. — С.32].

Виділяється кілька напрямків співпраці із вченими: 1) *ознайомлення фахівців з колекціями музею з метою отримання наукових даних*; 2) *проведення спільних наукових досліджень*; 3) *надання працівникам Лубенського музею консультацій та визначень*; 4) *погодження участі музею в певних наукових заходах*.

З метою ознайомлення з місцевими колекціями одним з перших Лубни відвідав 1877 р. фінно-угрознавець і археолог Д.П.Європеус [ДАПО. — Ф.222. — Спр.790. — А.1-2]. Д.Я.Яворницький також оглянув експозицію Лубенського музею К.М.Скаржинської 1894 р. [Там само. — Спр.58], де виявив «багато предметів кам'яного віку» [Яворницький, 1988. — С.14]. Неодноразово з колекціями працював В.Г.Ляскоронський, який використав чимало матеріалів Лубенського музею у своїх працях [напр.: Ляскоронский, 1903. — 422 с.]. Відомо, що до Круглика планували свій приїзд Е.Р.фон-Штерн, Б.І.Ханенко [ДАПО. — Ф.222. — Спр.36. — А.16; 168. — А.176], музей оглянули В.Б.Антонович, М.Ф.Біляшівський, О.О.Бобринський, І.А.Лінніченко, С.А.Мазаракі, К.М.Мельник-Антонович, М.І.Петров, М.Ф.Сумцов, В.В.Тарновський. Бажав потрапити сюди й О.А.Спіцин, який просив «надіслати опис музею... у зв'язку з підготовкою реєстру пам'яток археології Полтавської губ.» [Там само. — Спр.125. — А.1]. Збірки Лубенського музею К.М.Скаржинської спрямували до Полтави маршрут екскурсії групи учасників XI Міжнародного географічного конгресу, які 1916 р. оглянули колекції в земському музеї [НА ІА НАНУ. — Ф.1. — Спр. В.361. — А.6]. У складі цієї групи були відомі археологи Ф.К.Вовк та М.І.Артамонов [Франко, 1989. — С.24]. Перший з них неодноразово повертався до вивчення круглицьких збірок [Кононенко, Супруненко, 1995. — С.174].

Кілька разів Лубенський музей здійснював спільні з різними вченими дослідження. Початок їм поклали геологічні екскурсії на Лубенщині П.Я.Армашевського та К.М.Феофілактова [З іменем, 1994. — 2. — С.396,446], в яких брали участь засновниця та співробітники музею. Безпосереднім учасником розкопок музею на Лисій Горі був В.Г.Ляскоронський [Ляскоронский, 1892. — С.263], як і працівники музею — у його розвідках [Супруненко, 1995а. — С.3]. Ф.І.Камінський співпрацював у складі Докучаєвської експедиції 1888 р. з метою обстеження ґрунтів Лубенського повіту [Левинсон-Лессинг, 1889. — С.9,11]. У контексті спільних робіт з науковцями природничих дисциплін назвемо спробу відновлення досліджень Гінцівської стоянки, здійснену К.М.Скаржинською за участю В.І.Вернадського [Супруненко, 1990. — С.103].

Неодноразово співробітники Лубенського музею К.М.Скаржинської зверталися до вчених ряду університетів за фаховими консультаціями. Так, Ф.І.Камінський надсилав на визначення остеологічні матеріали з розкопок

Д.І.Яворницький (1855-1940).
Фото початку 1890-х рр.

Ф.К.Вовк (1847-1918).
Фото 1916 р.

професору А.М.Розенбергу [КАВ. — С.34]. С.К.Кульжинський користувався порадами М.Ф.Сумцова та М.Ф.Біляшівського при підготовці своєї роботи з писанкарства [ДАПО. — Ф.222. — Спр.31; 170. — А.2-4].

З пропозиціями щодо участі музею у виставках та роботі археологічних з'їздів до керівництва закладу зверталися відомі дослідники археології України В.Б.Антонович, Д.І.Багалій, П.С.Уварова, Д.І.Яворницький [Там само. — Спр.23; 133. — А.2,4; 1106; Епістолярна, 1992. — С.116]. Найбільш різнобічні наукові стосунки у Лубенського музею склалися з професором В.Б.Антоновичем та княгинею П.С.Уваровою. В.Б.Антонович не тільки цікавився роботами лубенських колег, сприяв публікації їх результатів, включенню співробітників до складу наукових товариств, а й практично допоміг закладу в редагуванні «Каталогу» його колекції [Рудинський, 1928. — С.30; Супруненко, 1994а. — С.252], репрезентував діяльність лубенців на археологічних з'їздах [Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.111], здійснював у Посуллі власні наукові дослідження [Супруненко, 1990б. — С.31-33]. П.С.Уварова сприяла К.М.Скаржинській у розміщенні замовлень на музейнеобладнаннятапублікаціювиданьЛубенськогомузеюК.М.Скаржинської.

Різнобічні стосунки Лубенського музею зі вченими різних галузей знань, спільна наукова пошукова діяльність сприяли росту авторитету закладу як наукового осередку вивчення археології, історії та етнографії регіону, повідомленням про нього в різних виданнях, публікації пам'яток із круглицьких збірок, і, зрештою, входження музею до кола основних провінційних наукових установ не тільки Дніпровського Лівобережжя, а й у цілому колишньої Російської імперії.

М.О.Олеховський (1855-1909).

Фото початку 1890-х рр. (Риженко, 1928а. — С.3).

П.С.Уварова (1840-1924).

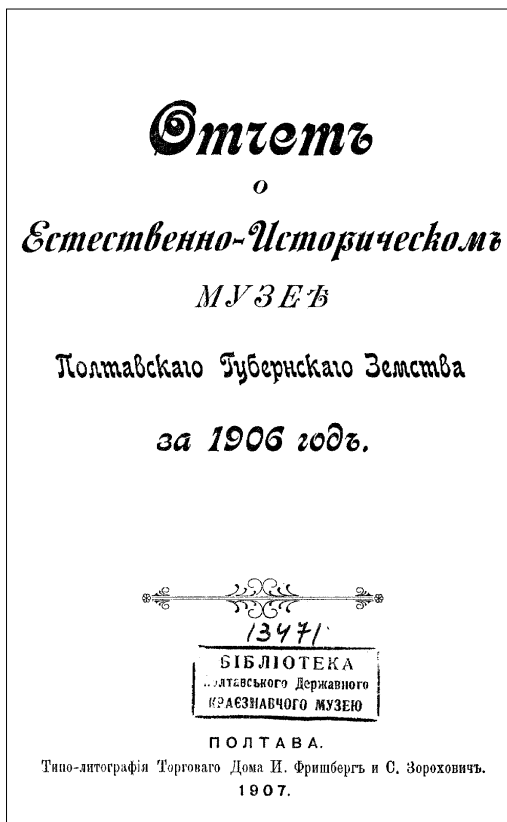
Фото початку 1900-х рр.

§ 6. Основні етапи історії Лубенського музею

Як і кожне музейне зібрання, Лубенський музей К.М.Скаржинської мав свою передісторію, етап становлення і бурхливого розвитку, досяг апогею в своїй діяльності і розквіту. На цьому його історія закінчується, що зумовлено усвідомленням К.М.Скаржинською загальногромадського значення збірок та рішенням власниці закладу зберегти колекції для наступних поколінь шляхом їх передачі Полтавському земству [Статут, 1994. — С.162]. Виділяється *три етапи* в історії музею.

Перший — етап **стихійного збиральництва**, появи і втілення у життя ідеї створення власної колекції природничих та історико-документальних матеріалів К.М.Скаржинської. Умовно цей етап історії майбутнього музейного осередку може бути визначений як *природничий* (його передісторія), а хронологічно він охоплює час від кінця 1860-х рр. до кінця 1881 р., тобто, до прийняття остаточного рішення про створення музею у Круглику. В літературі зустрічаються згадки про рік заснування Лубенського музею К.М.Скаржинської — 1874 [Курінний, 1970. — С.112], які слід розглядати як початок активного збирання перших колекцій.

Другий етап — дев'ятирічний період **становлення** музею. Характеризується втіленням у життя рішення про створення музею, побудовою приміщення й експозиції, бурхливим накопиченням колекцій та розгортанням археологічних досліджень. Цей етап в історії Лубенського музею проходить за визначальною ролі яскравої особистості Ф.І.Камінського і визначається як *археологічний*. За часом він охоплює 1882-1890 рр. Роком остаточного створення музейної експозиції в Круглику фундаторами вважався 1885 р. [Супруненко, 1990. — С.99], хоча існування музею документально засвідчене ще з початку 1880-х рр. [ДАПО. — Ф.222. — Спр.2. — А.2-10; КАВ. — С.2-21].

Титульна сторінка звіту Природничо-історичного музею

Полтавського губернського земства за 1906 р. Укладач М.О.Олеховський.
(Бібліотека ПКМ. — Інв. № 13471/1).

Третій — етап подальшого *розвитку* і розквіту музею, коли остаточно формується його експозиція і фонди, розпочинається науково-видавнича і культурно-освітня діяльність відкритого для відвідувачів закладу, створюється статут і утверджуються наміри про передачу зібрання Лубнам. Визначальною в діяльності музею стає особистість С.К.Кульжинського, а спрямування закладу визначається як *історико-етнографічне*. Цей етап має хронологічні межі від початку 1891 до початку 1906 рр.

Завершенням історії Лубенського музею К.М.Скаржинської є червень-серпень 1906 р., коли група полтавських земців та співробітників музею у Круглику здійснювала передачу, пакування та прийом лубенських колекцій до Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства [ДАПО. — Ф. 222. — Спр.15. — 309 а.; *Отчет... 1906 г., 1907.* — А.2].

Позначивши основні етапи формування і росту зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської, охарактеризуємо його численні колекції.

§ 7. Загальна характеристика збірки музею

Колекції Лубенського музею К.М.Скаржинської відзначалися сучасниками як одні з *найбагатших* у межах не тільки України, а й Півдня Східної Європи [Горленко], 1890. — С.123-134; Р-в, 1897. — С.121; Иконников, 1908. — С.СССХV]. Вперше їх кількісна характеристика була наведена фундатором Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства М.О.Олеховським [Власенко, 1992. — С.66-71], який зазначав, що збірка формувалася протягом 25 років і нараховувала близько 20000 предметів, а з урахуванням особистих колекцій С.К.Кульжинського — до 23000 одиниць збереження [Отчет... 1906 г., 1907. — С.1,4]. До цього числа не входили: наукова бібліотека на 4000 томів [Отчет... 1910 г., 1911. — С.4-5], філателістична колекція, збірка фотографій, листівок, поточний архів музею, деякі власні речі дарників — предмети музейного значення.

Отже, неодноразово згадувані дослідниками дані про чисельність збірок [Николаев, 1915. — С.5; Риженко, 1928а. — С.4; Скрипник, 1989. — С.31; Ханко, 1994. — С.12] базувалися на точних цифрах актів передачі колекцій музеєві Полтавського губернського земства [зр.: Невианд, 1908. — С.3]: археологічні збірки — 1438 од. зб.; історичні колекції — 5178 од. зб.; етнографічні — 9533 од. зб.; природничі — 3836 од. зб.

Та наведені дані зовсім не відображали реальної картини справ з кількісною характеристикою ні археологічного, ні історичного зібрань, бо кожна з одиниць збереження об'єднувала від 1-2 до 150 предметів. Реальним є в цілому збільшена на 60 відсотків кількісна характеристика зібрання — близько 37000 предметів. Остаточні ж підрахунки, проведені для археологічних збірок, дали — **4130 предметів** [КАВ. — С.1-165], не враховуючи окремих археологічних знахідок серед історичних колекцій (металопластика та нумізматики).

Виходячи із сучасних принципів класифікації музейних збірок [Мезенцева, 1980. — С.38-56; Музееведение, 1988. — С.49-52], Лубенський музей К.М.Скаржинської слід вважати *комплексним історико-природничим музейним закладом з домінуючими рисами археологічного краєзнавства*. Адже значна частина історичних (кераміка, зброя, вироби із заліза та бронзи з Лубенщини XVII—XVIII ст. тощо), нумізматичних, палеонтологічних (майже всі), остеологічних (переважна більшість) його збірок була здобута шляхом археологічних досліджень чи походила з пам'яток археології [Ванцак, Супруненко, 1995. — С.56,68].

Нижче подаємо загальний огляд колекцій музею, за винятком археологічних, що будуть аналізуватися окремо (розділ IV).

§ 8. Історико-етнографічні, природничі та інші колекції музею (загальний огляд)

Лубенський музей К.М.Скаржинської мав значні історико-етнографічні (речові і документальні), нумізматичні, мистецькі та природничі колекції, які були менш відомі широкому загалу дослідників, ніж археологічні [Ванцак, Супруненко, 1995. — С.58], а також збірки фалеричні, філателістичні тощо.

Окрасою *історико-етнографічних колекцій* була широко відома збірка писанок [Кульжинский, 1899. — 176 с.], започаткована ще в 1880-х рр. Ф.І.Камінським [про історію збірки див.: Кульжинский, 1899. — С.22-24; Галян, 1992. — С.30-31]. Колекція ілюструвала народне писанкарство не тільки Полтавщини, а й

Жіночі головні убори другої половини XIX ст.
(переважно з колекції Лубенського музею).
Фото Я.О.Риженка. 1927 р.

Київщини, Волині, Поділля, Херсонщини, Чернігівщини, Бессарабської, Варшавської, Воронежської, Гродненської, Люблінської, Кубанської, Курської, Оренбурзької та Уфимської губерній. На січень 1898 р. в музеї налічувалося понад 2000 писанок [Горленко, 1891. — С.12; Скрипник, 1989. — С.31; Галян, 1992. — С.31].

Багатим був **розділ зразків одягу, вишитої білизни, прикрас**. До козацької доби в ньому належали «гетьманська наволока» з дворянського будинку Роменського повіту, простирadlo з дому Леонтовичів [Горленко, 1891. — С.10]. Існувала чимала збірка зразків міщанського та селянського одягу, головних уборів, запасок, обверток [Там само. — С.10-11; Риженко, 1928. — С.83—87]. Це зібрання доповнювали кулі зеленого гутного та білого непрозорого скла для прасування білизни, велика **збірка гудзиків, дукачів**. Остання була ґрунтовно описана І.Г.Спаським [Спаський, 1970. — 176 с.] ще у 1920-х рр. [НА ЦОДПА. — Ф.12. — Спр.1. — А.8; Супруненко, 1995. — С.88]. До 300 од. зб. нараховувала **колекція вишитих рушників, хусток, наміток, плахт** [Ханко, 1992. — С.25,27].

Першим в Україні у Лубенському музеї К.М.Скаржинської було створено **підвідділ речей поміщицького побуту**, який складала «портрети, табакерки, медальйони, туалетні скриньки, головні шпильки, прикраси», вишиті бісером чубуки, кисети, гаманці [Ванцак, Супруненко, 1995. — С.59], колекція годинників, серед яких було кілька унікальних [ДАПО. — Ф.222. — Спр.10. — А.11]. Більшу частину речей до колекції надали родичі Скаржинських, в тому числі й власниця музею, яка передала сюди навіть срібні підсвічники середини XIX ст. зі власного посагу та особистий золотий ланцюжок, сережки тощо.

Матеріальна культура пізньосередньовічного українського міста була представлена археологічними знахідками з Верхнього Валу та «Замчища» Вишневецьких у Лубнах — прикрасами, гудзиками, підковами, чарочками, зразками цегли, кахлів, скляним і кружальним керамічним посудом, рельєфними полу-

Вироби з гутного скла зі збірки музею К.М.Скаржинської.
Фото Я.О.Риженка. 1927 р. (*Риженко, 1928. — С.111*).

Деталі облаштування церков Хорольського повіту
зі збірки музею.
Фото Я.О.Риженка. 1927 р.

мисками, виготовленими київськими гончарями на початку XVIII ст. [*Петров, 1901. — С.207; Данченко, 1974. — С.44,46-47*]. Музей також мав збірку кахлів XVII-XIX ст. з Лубенського та Лохвицького повітів [*Петров, 1901. — С.208; Лашук, 1993. — С.51*], виробів з гутного скла [*Риженко, 1928. — С.111. — Рис.55*]. Окрасою колекції також була виразна пам'ятка пізньосередньовічної торевтики — вишуканий срібний гравійований циліндричний нюрнберзький кухоль, прикрашений талеровими монетами, виготовлений у 1620-х рр. [*Мокляк, 1996. — С.5*]. До збірки входили також кілька десятків предметів давньоруської і пізньосередньовічної (останніх — близько 120) дрібної металевої пластики, переважно хрестики-тільники, енколпіони, іконки-складні, підвіски, напесні та інші хрести.

Колекція **церковного начиння** та елементів архітектурного оздоблення культових споруд округи Лубенського повіту вважалася сучасниками однією з найбагатших [*Горленко, 1891. — С.8-9; Петров, 1901. — С.208*]. Крім дарохранительниць із олова, ікон, в ній були представлені зразки об'ємної церковної дерев'яної скульптури, царські врата, аналої та бароккові алтарні двері деяких розібраних церков Полтавщини, а саме: Покровської з Хоролу, церков із Шишак, с.Овсюки Лубенського повіту, повний іконостас Петро-Павлівської Хорольської церкви, збудованої сотником Ієремією Родзянком, картини, іконки, хрести та інше.

Збірка зброї (понад 200 од.) мала ряд реліквій козацької доби — «2 великі гармати з Лубенської артилерійської шопи і 2 короткі козацькі гармати (з будинку Алексеевих), зразки гармат, що використовувалися на човнах у XVII ст.» [*Горленко, 1891. — С.10*], іменні шаблі [*Мокляк, 1992а. — С.41-42*], кілька ятаганів, мисливську стрілецьку зброю, свинцеві кулі, уламки картечі та гарматні ядра, порохівниці, в тому числі унікальні — датовані, з написами XVIII ст. [*Мокляк,*

Вироби з металу XVII - XVIII ст. з круглиської колекції.

Фото Я.О.Риженка. 1927 р.

(Риженко, 1928. — С.110,113).

Супруненко, 1991а. — С.11. — № 26. — Рис. на обкл.; Супруненко, 1997в. — С.74—78; Мокляк, 2000].

Військовий побут XVII-XVIII ст. репрезентували добірка керамічних українських, турецьких і болгарських люльок, бронзові писарські чорнильніці-каламарі, серед яких одна — з місця останнього бою козацько-селянських загонів Северина Наливайка з військами коронного гетьмана Станіслава Жолкевського 1596 р. біля Сухої Солониці під Лубнами [Там само. — С.7,8; Мокляк, 1993. — С.56-57]. Останнє місце бою і табору козацького ватажка позначилося у збірці також цілим комплексом предметів, виявлених при польових обстеженнях: люлькою, залізним бойовим келепом, свинцевими кулями, чавунною картечю, мідним казанком та вістряма на спис [Мокляк, 1992а. — С.42,43].

У Лубенському музеї була створена й **народознавча збірка**, яку репрезентували історико-етнографічні предмети (кераміка, зразки одягу, зброя, вироби художнього ремесла) країн Азії, Африки, Південної Європи та Південної Америки [Николаев, 1991. — С.7; Тітков, 2000. — С.23-27]. До цієї колекції також входив уламок керамічної статуетки з Перу рубежу I - II тис. н. е.

Нумізматична збірка Лубенського музею К.М.Скаржинської налічувала близько 4000 монет [Горленко], 1891. — С.5] «російських, польських та інших слов'янських держав, новітніх монет країн світу», які були подаровані власниці Круглика лейтенантом В.О.Бером — племінником відомого природознавця й археолога К.М.Бера [Формозов, 1986. — С.60—61; Варламов, 1988. — 208 с.], лубенським лікарем В.Я.Яцуютою та іншими. У складі колекції перебувало близько 20 скарбів монет чи їх частин XVII-XIX ст., кілька сотень мідних, срібних та золотих античних нумізматичних пам'яток та мідних фолісів й напівфолісів Візантії, Херсону, срібних арабських дирхемів, китайських мідних монет I тис. н.е. з колекцій К.В.Болсуновського, С.К.Кульжинського і Ф.М.Ізмайлова [ДАПО. — Ф.

Кухоль. Нюренберг. 1620-ті рр. Срібло.
Фото М.О.Радченка. 1998 р.
(ПКМ, інв. № М.1370; [Мокляк], 1996. — С.5).

222. — Спр.36. — А. 1,20,21 та сл.; Супруненко, 1993. — С.90-91]. Частина монет мала точно відоме місце знахідки, в тому числі у Посуллі та на Полтавщині [Кулатова], 1993а. — С.89; С., 1993. — С.99].

Колекція **творів образотворчого мистецтва** Лубенського музею К.М.Скаржинської (понад 250 од. зб.) складалася з родинних збірок Скаржинських і Райзерів та мистецьких робіт з маєтків її родичів. В основу збірки лягли кілька мініатюр рідних власниці музею та портрети кн. Вишневецьких (Раїна Могилянка й Ієремія Вишневецький), гетьманів, представників козацької старшини і поміщиків Леонтовичів, Новицьких, Родзянок, Полетик, Чечелів, російських царів [Ханко, 1992. — С.25]. Відомою була серія копійних портретів гетьманів України від Богдана Хмельницького до Кирила Розумовського, виконаних олією на полотні у 1887 р. на замовлення К.М.Скаржинської [ДАПО. — Ф.222. — Спр.3. — А.6] київськими митцями за репродукціями з «Істории Малой России» Д.М.Бантиш-Каменського [Бантиш-Каменский, 1822]. У Лубенському музеї зберігалася також низка **малярських творів і портретів**, створених за графікою та книжковими публікаціями типу «Зображення піших запорожців», «Чорноморець», «Судна рада» тощо, серед яких траплялися й оригінальні роботи невідомих майстрів пензля — «Кобзар у шинку», «Пастух» середини ХІХ ст. з економії Капністів у с.Вознесенське Золотоніського повіту [Ханко, 1992. — С.26].

Народне малярство було репрезентоване чотирма картинами «Козак-запорожець» та «Козак-Мамай» [ДАПО. — Ф.222. — Спр.2. — А.71зв.-72зв.; Г[орленко], 1891. — С.5-6; опис: Марченко, 1991. — С.51-53].

Серед 100 **графічних творів** Лубенського музею К.М.Скаржинської вирізнялися рідкісні мідьорити Івана Мігури за 1706 р. із зображенням гетьмана Івана Мазепи та Никодима Зубрицького 1704 р. «Облога Почаївської лаври» [Ханко, 1992. — С.27], фотокопія гравірованого портрета Івана Мазепи роботи Данила

Зразки різьблення та іконопису XVIII ст. з колекції Лубенського музею.

Фото В.М.Щербаківського. 1918 р.

(Ф ПКМ. — Нг. без інв. номера).

Галятовського, відтворена за унікальним оригіналом з бібліотеки кн. Красинських у Варшаві [Пустовіт, Супруненко, 1992. — С. 138,160,161], історико-побутова акварель П.В.Ломиківської 1824 р. [Горленко], 1891. — С.10-11] із детальним зображенням кімнати маєтку В.Я.Ломиківського на хуторі Трудолоб під Миргородом [Лазаревский, 1895. — С.182; Ротач, 1966. — 5. — С.108-112; Розсоха, 1986; Заремба, 1993. — С.82,86].

Природничі збірки були засновані К.М.Скаржинською ще в кінці 1860-х рр. Вірзнялася серед них *геологічна колекція*, укладена за участю професора К.М.Феофілактова, П.Я.Армашевського та Ф.І.Камінського, в якій були зібрані зразки всіх геологічних порід, що зустрічаються у відслоненнях Лубенського повіту — від діабазів з продуктами їх метаморфізації та розкладу, до верхніх суглинкових нашарувань і зразків валунів льодовикового походження [Феофілактів, 1878. — С. 153; Горленко], 1891. — С.4]. Музей мав і зразки ґрунтів Лубенського Посулля [Левинсон-Лессинг, 1889. — С.9-12].

Досить виразною була й *палеонтологічна колекція*, представлена знахідками решток четвертинної фауни з лесових нашарувань берегів Удаю, Сули, Сліпороду, з місцезнаходжень біля сс. Вісачки, Вовчик, В'язівок, Олександрівка, Снітин, Терни і м. Лубни, у Лубенському і Лохвицькому повітах, доповнена більш стародавніми викопними скам'янілостями, молюсками тощо. Найбагатшими матеріалами була репрезентована фауна Гінцівської стоянки пізньомадленської доби.

Тваринний світ Полтавщини та інших регіонів ілюструвався нечисленними *опудалами тварин* та *вологими препаратами*, добіркою прісноводних та морських *черепашок*, в тому числі з південних морів. Але найвиразнішою виявилася *колекція комах* Посулля (переважно метеликів), зібрана С.К.Кульжинським. Останнім був укладений і науковий реєстр лускокрилих, що зустрічаються в околицях Лубен [О.С., 1994. — С.208]. Понад 2000 комах розмішувалися у спеціальній шафі на 46 чарунок; на полицях знаходилося більше 300 спиртових і формалінових препаратів гусені та лялечок метеликів [Отчет... 1906 г., 1907. — С.4]. У колекції були й екзотичні представники південної фауни, наприклад, опудало африканського крокодила [Бочкарев, 1901. — С.14. — Прим.1].

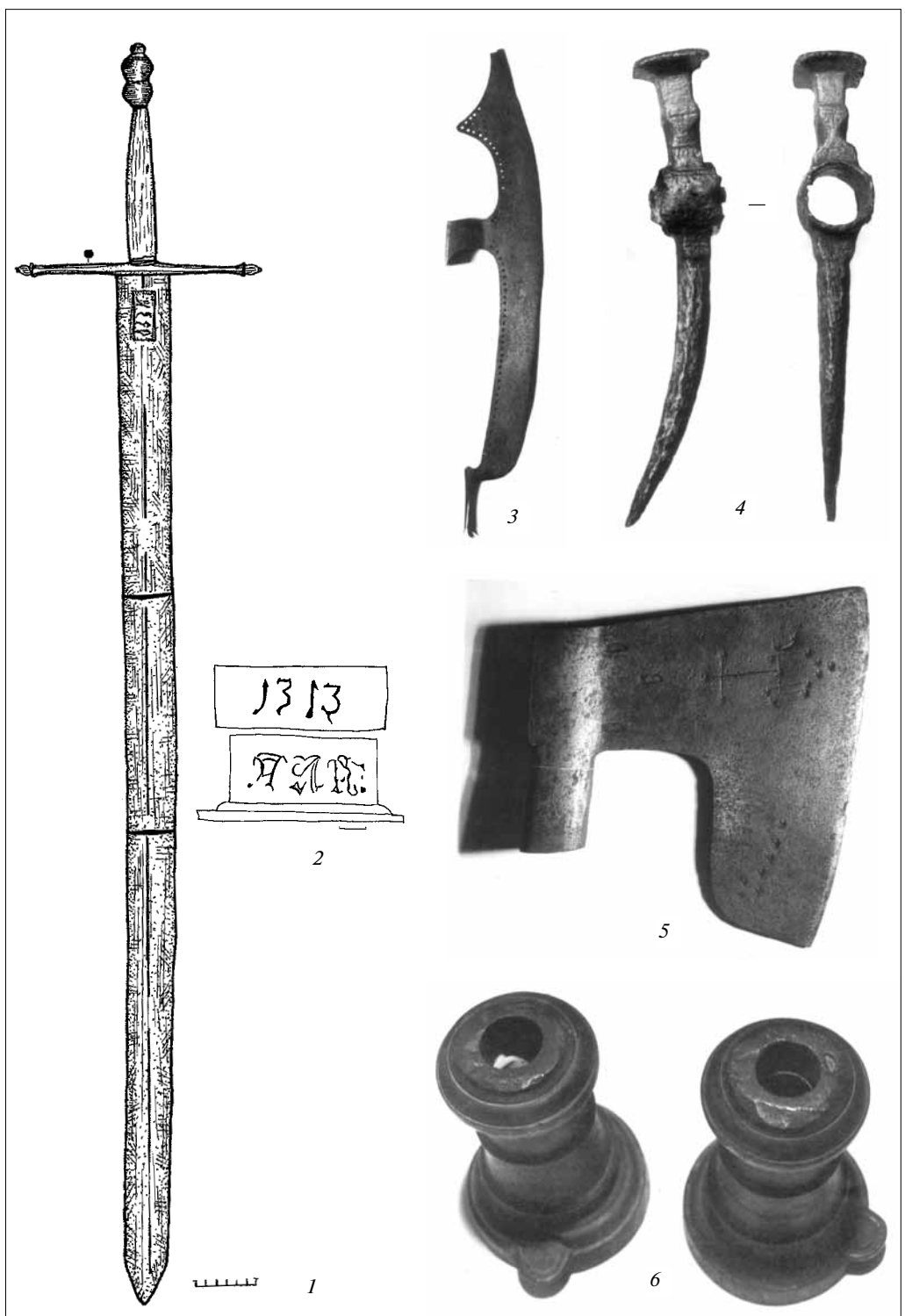
Природничі колекції Лубенського музею К.М.Скаржинської склали досить цілісне уявлення про природу краю і нараховували понад 6000 предметів.

Інші колекції. Серед збірок Лубенського музею певне значення мали колекції фотодокументів, фалеричні та філателістичні матеріали.

Добірка *фотознімків*, крім суто науково-допоміжних матеріалів у експозиції, відображала етапи історії Лубенського музею К.М.Скаржинської, хід його наукових досліджень та фіксувала історичні події в Лубнах (близько 200 од. зб.). Авторами таких знімків були як завідувачі музею, так і фахівці-фотографи, серед яких — полтавці І.Ц.Хмелевський та І.А.Зарецький [ДАПО. — Ф.222. — Спр.178. — А.1,3; Супруненко, 1993б. — С.77-78], лубенець М.М.Ходорківський [ЛМДА. — Ф.62. — Б.н.] і відомі українські майстри фотографії О.Завадський, В.Світличний [Забочень, Поліщук, Яцюк, 2000. — С.С.65] та інші.

Фалеристика в цілому доповнювала історичний відділ Лубенського музею і складала понад 100 орденів та медалей Росії та центральноєвропейських країн, а також близько 150 нагрудних знаків, пам'ятних жетонів ХІХ — початку ХХ ст., придбаних здебільшого К.В.Болсуновським [ДАПО. — Ф.222. — Спр.36. — А.22; 168. — А.12 та сл.] і С.К.Кульжинським.

Філателістична колекція була власністю С.К.Кульжинського і лише 1905 р. надійшла до музею. В ній містилися поштові марки і конверти Росії та ряду іноземних держав, особливо цінні зразки знаків поштої оплати різних земств. Колекція перевищувала за кількістю 2000 примірників знаків поштової оплати [ДАПО. — Ф.222. — Спр.15. — А.306-308].

Зразки озброєння зі збірки музею.

1. Меч. Західна Європа. 1313 р. (ПКМ. — Инв. № ПКМ. 3785, 36.483). 2. Прорисовка тавер на обох сторонах клинка. Сталь, руків'я — сталь, ріг, шкіра.
3. Бердиш. Росія. XVII ст. Залізо. (ПКМ. — Инв. № 36.5). 4. Бойовий келеп (клювець). Кінець XVI ст. 3 місяця бою загонів Северина Наливайка 1596 р. на р.Войнича, поблизу с.Суха Солониця Лубенського повіту. (ПКМ. — Инв. № ПКМ.3317, 36.58; инв. № за кат. К.Ск. 642).
5. Сокира. Росія. XVI - поч. XVII ст. Залізо. (ПКМ. — Инв. № 36.3; инв. № за кат. К.Ск. 423).
6. Мортирки для човнів зі збірки Лубенського музею. Кінець XVII - початок XVIII ст. Фото М.О.Радченка. 1995 р.

Архів. Документальна збірка сформувалася завдяки ретельному збереженню родинних архівів Райзерів та Скаржинських і постійній турботі про поповнення колекції власниці музею, охоплюючи період з 1557 по 1905 рр. Найдавнішими документами тут були дві завірені виписки з грамот 1536/1537 рр. великого князя Литовського Свидригайла та польського короля Сігізмунда Мушатича [ДАПО. — Ф.222. — Спр.594-595. — А.1].

Збірка включає документальні пам'ятки, що стосуються найрізноманітніших сторін життя історичної Полтавщини, а разом з тим — документи поточного і наукового архіву музею К.М.Скаржинської, листування фундаторки та хранителів, статут, каталоги, окремі інвентарні картки, малюнки тощо. До неї ввійшли документи окремих установ краю ХІХ ст. економічного, військового і релігійного характеру, маніфести та укази російських царів, універсали гетьманів і донесення їм, аналогічні подання Малоросійської колегії, документи Генеральної та полкових канцелярій, родинні архіви дворян губернії з купчими, справами про земельне володіння, епістолярія та інше.

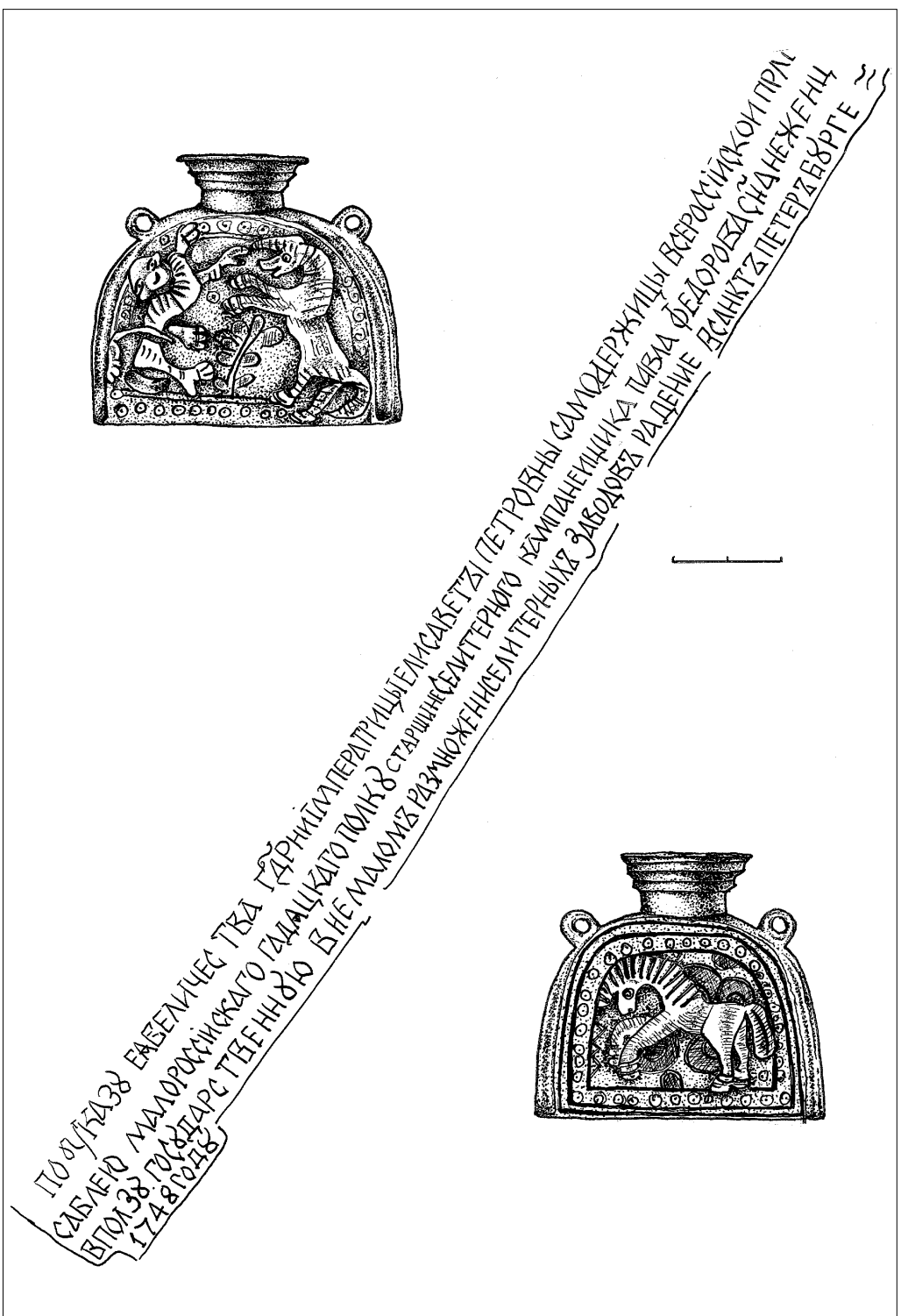
Лубенський музей мав зразки пізнього козацького літописання — примірник рукопису «О начале козацкого имени и коего племени и рода козаки, купне же и о давнейших их действиях вкратце» [Там само. — Спр.770] — одного зі списків літопису Григорія Грабянки, варіант списку листа запорожців до турецького султана з підписом: «Захарій Кошевой» [Там само. — Спр.884. — А.1].

Російська історія ілюструвалася в колекції списком «Канона ангелу грозному воеводе» Парфенія Юродивого [Там само. — Спр.2. — А.60; Спр.458], «данно грамотой» 1692 р. генералу П.І.Гордону на садибу в московській Новонімецькій слободі з печаткою Земського приказу [Першодрук, 1993. — С.231], списком «Записок о России» Х.Г.Манштейна [Там само. — Спр.768,769], копіями указів від Олексія Михайловича до Катерини ІІ [Там само. — Спр.323. — А.1—2] та іншими документами. З останніх варто назвати копію маніфесту Петра І про заслання козака Данила Забіли за «лживий донос» на гетьмана Скоропадського від 17 листопада 1718 р. [Там само. — Спр. 212, 214], указ Анни Іоаннівни про обробку конопель від 27 липня 1735 р. [Там само. — Спр.248, 250].

З унікальних — вирізнялася дарча грамота Івана та Петра Олексійовичів, видана, за поданням гетьмана Івана Мазепи, за службу у Війську Запорозькому, хорунжому Лубенського полку Власу Сомашку на село Карпилівку з посполитими та млин на р.Удай, в Москві 30 квітня 1699 р., та Стефану Гречаному [Інв.№ ПКМ 11293, Д 47], і грамота гетьмана Кирила Розумовського, видана Максиму Значку про затвердження його військовим товаришем 18 жовтня 1764 р. [Інв.№ ПКМ 11275, Д 44] зі збереженими автографами [Мокляк, Супруненко, 1991а. — С.9.— №№ 17,18].

З числа гетьманських документів слід назвати підтверджувальний універсал гетьмана Івана Мазепи значковому товаришу Василю Свічці на володіння млинами на Горобцівській греблі поблизу Лубен, універсал гетьмана Данила Апостола наказному переяславському полковнику від 20 квітня 1729 р. з повідомленням про підписання Петром ІІ «просительных пунктов» та їх викладом, грамоту гетьмана Кирила Розумовського про надання звань військового товариша Григорію, Павлу та Якову Ограновичам [Там само. — Спр.1437]. Цікавими документами є рапорти і скарги про призначення нових комісарів для розгляду судових справ, що стосуються діяльності Малоросійської колегії (1771-1779 рр.), копія записки Катерини ІІ П.О.Рум'янцеву-Задунайському, президенту Малоросійської колегії стосовно ряду питань щодо влаштування адміністративного поділу України за часів Богдана Хмельницького та доцільності введення поділу на повіті [Там само. — Спр.380, 381].

У колекції були також автографи О.В.Суворова, П.О.Румянцева, Г.О.Потьомкіна [Державний архів, 1959. — С.36], Г.С.Сковороди [ДАПО. — Ф.222. —

Чорнильниці-каламари кінця XVI - початку XVIII ст. Бронза. Верхня — з місця останнього бою загонів Северина Наливайка 1596 р. поблизу с.Суха Солонича.
 (ПКМ. — Інв. №№ К.Ск.633,635).

Прорис жалуваного напису на шаблі. 1748 р. Шабля, якою Єлизавета Петрівна нагородила селітроварника, гадяцького старшину Павла Ніжинця.
 (ПКМ. — Інв. № І.2002).

Натруска з рогу лося, з с. Тишки Лубенського повіту. 1727 р.

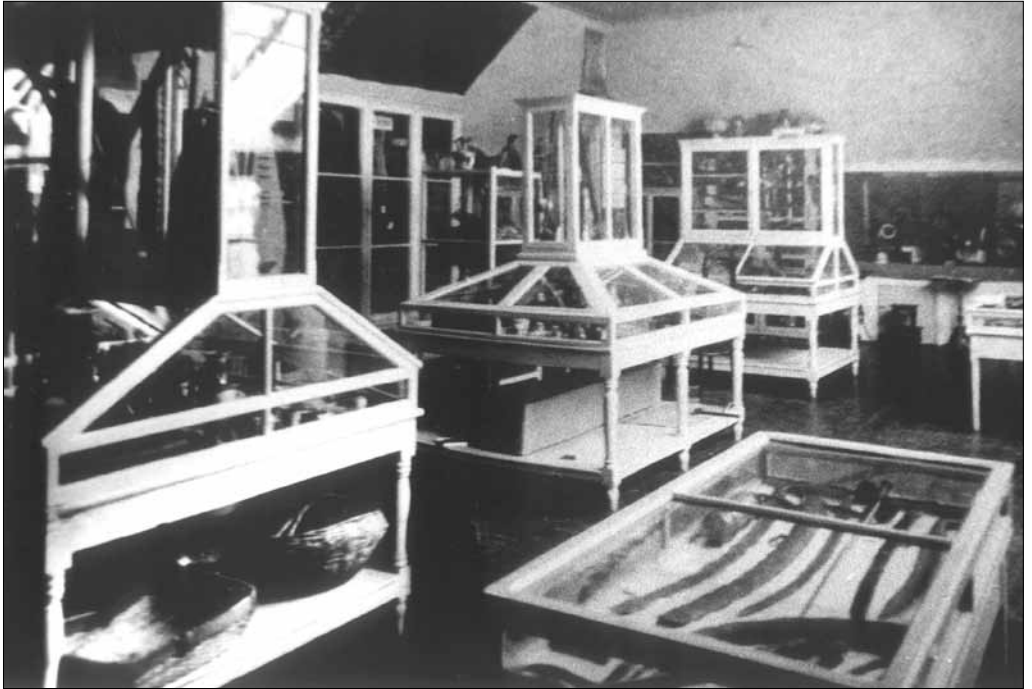
Внизу — прорис напису на звороті.

(ПКМ. — Інв. № ПКМ. 11332, Р. 119).

Спр.2. — А.67], учнівський зошит Є.П.Гребінки [Горленко], 1890. — С.128]; факсиміле (з 1557 р.) і цілі комплекси документів родинних архівів Агноновичів-Корнієвичів, Ладигіних, Кир'якових, Кудашових, Кулябок, Неженцевих, Павловичів, Райзерів, Стороженків, Тиркових, Чернецьких [Иконников, 1908. — С.СССХV; Добровольська, 1930. — С.89-94; Коротенко, 2000], Яновичів та інших [Державний архів, 1959. — С.36-37]. Серед них чимало купчих на землю, датованих XVIII ст. Вирізняється також список промови писаря Війська Запорозького, виголошеної перед імператрицею Катериною II на аудієнції 1762 р.

Детальний опис історичних документів Лубенського музею К.М.Скаржинської здійснений у 1900-1906 рр. М.Г.Астрябом [Ванцак, 1993. — С.104—105]; він зафіксував 3713 од. зб. [Астряб, 1906. — 137 а.].

Яскравою збіркою Лубенського музею К.М.Скаржинської була колекція стародруків — близько 20 видань. Більшість з них — унікальні: сторінка церковно-слов'янського службника, виданого у Венеції 1519 р., українське «Євангеліє» 1590 р. [Горленко], 1891. — С.6-7] та інші. На думку відомого історика й археографа В.І.Ульяновського, «дані про «Євангеліє» київського друку 1590 р. ...дозволяють переглянути початкову історію вітчизняного

Народознавчі збірки з колекцій К.М.Скаржинської та П.П.Бобровського у Природничо-історичному музеї Полтавського губерньського земства. Фото І.Ц.Хмелевського. 1908 р.

книгодрукування» [Ульяновский, 1989. — С.111-112]. Крім того, до збірки входили цінні примірники західноєвропейських стародруків, наприклад, «Ароніки» Мація Стрийківського (1581 р.), польські й українські стародруки XVII-XVIII ст.

Книгозбірня у Круглику нараховувала понад 12 000 томів [Лубны, 1900. — С.3], з яких дві третини становили видання, придбані для читальні, заснованої К.М.Скаржинською для жителів навколишніх сіл [ІР ЦНБ НАНУ. — Ф.2. — Спр.5995. — А.14зв.]. Добродійниця неодноразово виділяла книги з фонду читальні школам, навіть тюремній бібліотеці [ДАПО. — Ф.222. — Спр.127. — А.2; 2514. — А.1].

4000 томів книгозбірні складала суто наукова література, що зосереджувалася безпосередньо в Лубенському музеї [Отчеты... 1907-1908 гг., 1908-1909. — С.4; Николаев, 1915. — С.5], з питань антропології, природознавства, етнографії, сільського господарства, історії мистецтва, філософії, літератури, довідники, чимала збірка видань українською мовою тощо [Отчет... 1910 г., 1911. — С.5]. У складі книгозбірні було понад 400 книг на археологічну й нумізматичну тематику. Основу збірки склали особисті бібліотеки К.М.Скаржинської, Г.С.Кир'якова, особливо Ф.І.Камінського [Мокляк, 1992. — С.20-21]. Пізніше до

*Мурашко М. Портрет гетьмана Данила Апостола. 1880-ті рр.
Полотно, олія. (ПКМ. — Інв. № ПКМ.11316, Ж.36).*

них додатково була долучена бібліотека С.К.Кульжинського у 700 томів [Отчет... 1906 г., 1907. — С.4].

Гордістю круглицької книгозбірні були майже повні комплекти праць III-XI археологічних з'їздів, каталоги збірок В.В.Тарновського, Т.В.Кибальчича, «Древности Приднепровья» Б.І.Ханенка, повні добірки журналів «Основа», «Киевская старина», «Археологическая летопись Южной России» [ДАПО. — Ф.222. — Спр. 15. — А.290-309; Мокляк, 1992а. — С.22].

Таким чином, навіть побіжний огляд колекцій Лубенського музею К.М.Скаржинської свідчить про неабияке наукове й історичне значення його збірок, унікальність ряду предметів та їх комплексів у складі колекцій, наявність атрибуцій і даних про походження. Кількісний та якісний склад круглицького зібрання, у порівнянні з аналогічними збірками України того часу, ставить Лубенський музей *на провідне місце* поряд з відомими приватними колекціями О.М.Поля в Катеринославі, В.В.Тарновського в Качанівці, Києві та Чернігові, Ф.Р.Штейнгеля в Городку [Эварницкий, 1890. — С.794-797; Каталог, 1893. — 218 с.; Тарновский, 1893. — 34 с.; Каталог украинских, 1898. — С.2-86; Каталог музея, 1900. — 367 с.; Абрамов, 1906. — С.249-254; Мальцев, 1914. — С.IV].

Зубрицький Н. Облога турками Почаївської лаври. Мідьорит. 1704 р.
Примірник гравюри був окрасою збірки графіки
Лубенського музею К.М.Скаржинської.

§ 9. Видавнича діяльність

Широковідомим напрямком роботи Лубенського музею К.М.Скаржинської виявилася видавнича діяльність. Вона мала на меті розповсюдження наукових знань, популяризацію історії Лубенщини та колекцій музею. У планах власниці Лубенського музею було видання загального каталогу зібрання [ДАПО. — Ф.222. — Спр.1. — А.1], яке мало перші друквані спроби у покажчику та альбомі виставки до VIII археологічного з'їзду в Москві [Колекція, 1890. — С. 21-8; [Каминський], 1897. — С.238-239]. Ф.І.Камінським на 1889 р. була в цілому завершена робота над каталогом збірки. Після 1890 р. його текст додатково опрацьовувався фахівцями, а в цей час друкувалися 22 таблиці малюнків речей колекції, виконані художником В.І.Івановим [Рудинський, 1928. — С.31. — Прим.1]. Світ побачили лише 13 таблиць [НА ЦОДПА. — Ф.18. — Спр.6. — А.47]. К.М.Скаржинська планувала доповнити каталог новими матеріалами, але сталося так, що рукопис залишився неопублікованим [Каталог, 1891-1892. — 125 а.].

Зі здійснених проектів слід зазначити **видання програми збирання народних писанок** С.К.Кульжинського, передрукованої згодом в «Курских губернских

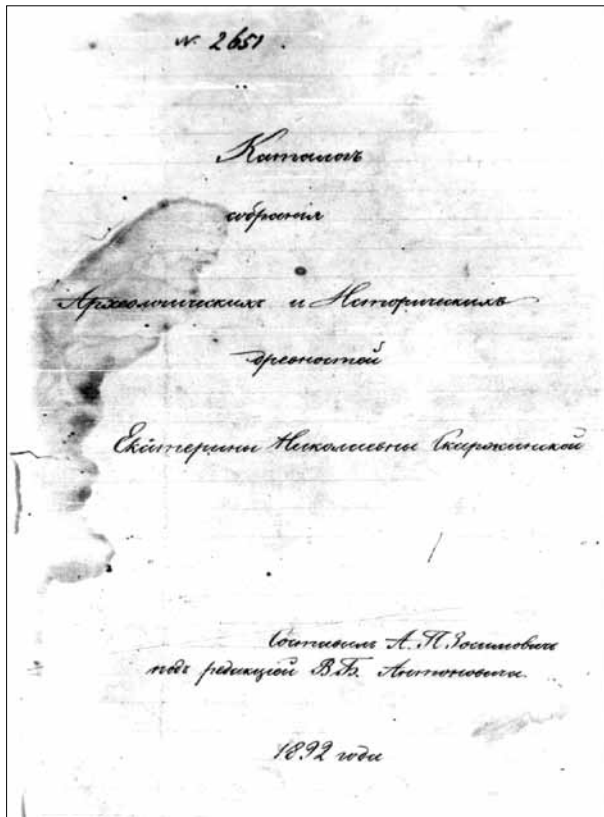
Статуетка. Перу. Кін. I - поч. II тис. н.е.

Кераміка.

(ПКМ. — Інв. № А. 149).

ведомостях», «Киевской старине» і «Родной речи» [Кульжинский, 1895. — 7 с.; 1899. — С.16,24], та брошури К.В.Болсуновського «Свинцовые пластины [пломбы] с условными знаками церковных праздников» [Болсуновский, 1899. — 23 с.].

Ці невеликі роботи були прологом до видання дослідження С.К.Кульжинського «Описание коллекции народных писанок» [Кульжинский, 1899. — 176 с.: 45 табл.]. Перший випуск праці складався з п'яти розділів, каталога збірки писанок, текстового покажчика до таблиць ілюстрацій та 33 кольорових і 12 чорно-білих таблиць, які містили якісно виконані зображення 2219 писанок. Розділи дослідження охоплювали: історію вивчення писанкарського мистецтва та складання колекції музею, походження писанки на основі археологічних, історичних та етнографічних джерел, опис технології виготовлення писанок в ХІХ ст., подавали типологічну класифікацію цих художніх виробів [Там само. — С.6-108]. Каталог колекції, укладений за територіальним принципом, містив величезну кількість фактажу щодо поширення писанкарства [Там само. — С.109-172]. Формат видання in folio та належне поліграфічне виконання забезпечили цій праці загальне схвалення, доброзичливі відгуки і подив щодо можливості підготовки такої роботи в провінційному музеї. Схвальні відзиви на дослідження надійшли від М.Ф.Біляшівського, О.О.Боб-

Титульний аркуш Каталога Лубенського музею К.М.Скаржинської.
Рукопис А.П.Зосимовича. 1891-1892 рр.
(ДАПО. — Ф.222. — Спр.2. — А.1).

ринського, І.А.Зарецького, О.А.Спіцина, В.В.Хвойки [ДАПО. — Ф.222. — Спр. 32. — А.1; 36. — А.18-19,75; 63. — А.1; 125. — А.1; 172. — А.1]. Після виходу в світ першого випуску «Описания...» С.К.Кульжинський готував до друку його другу частину, яка так і не була опублікована [О.С., 1994. — С.207; Супруненко, 1999. — С.152-153].

Ще одним вдалим видавничим проектом став випуск «Очерков Лубенской старины» адвоката, історика й викладача з Лубен К.П.Бочкарьова. Виданий перший випуск — частина магістерської дисертації учня Ф.І.Камінського, палкого прихильника Круглицького музею [Бочкарев, 1901. — 39 с.: 2 табл.]. У дванадцяти розділах праці аналізуються історичні умови виникнення міського поселення в Лубнах, розглядаються джерела вивчення історії міста XVII-XVIII ст., його історична топографія, фортифікаційні споруди та планування, магдебурзьке право і міське самоврядування, благоустрій, факти з історії міста та околиць козацької доби [Там само. — С.3-20]. К.П.Бочкарьов здійснює аналіз наявних на той час археологічних знахідок, що свідчили про передісторію першопоселення [Там само. — С.20-22]. Наводяться дані про розміри землеволодінь, розташування церков, майданів, вулиць; є відомості з історії родини власників міста початку XVII ст. — князів Вишневецьких,

Вышла из печати новая книга:

„Очерки Лубенской Старины“

К. П. Бочарова.

ВЫПУСКЪ I-Й.

Съ стариннымъ планомъ и видами города Лубенъ.

Цѣна 1 рубль.

Издание Лубенскаго Музея Е. Н. Скаржинской.

Складъ издания при Музее. Выписывающие не менѣе 5 экземпляровъ за пересылку не платятъ. Книгопродавцамъ обычная уступка. Съ требованіями обращаться въ Лубны на имя Секретаря Музея Сергія Клементіевича Кулжинскаго.

Другія изданія Лубенскаго Музея:

Описание коллекции народныхъ писанокъ. Выпускъ I. Съ альбомомъ 33 хромо-литографированныхъ и 12 черныхъ таблицъ (всего 2219 рисунковъ). Составилъ *С. К. Кулжинскій*, действительн. Членъ Императ. географ. общ. М. 1899 года. цѣна 5 руб.

Свинцовыя пластинки (цломбы) съ условными знаками церковныхъ праздниковъ, съ приложеніемъ двухъ таблицъ. — *К. В. Болсуновскій*. М. 1899 г. цѣна 1 руб.

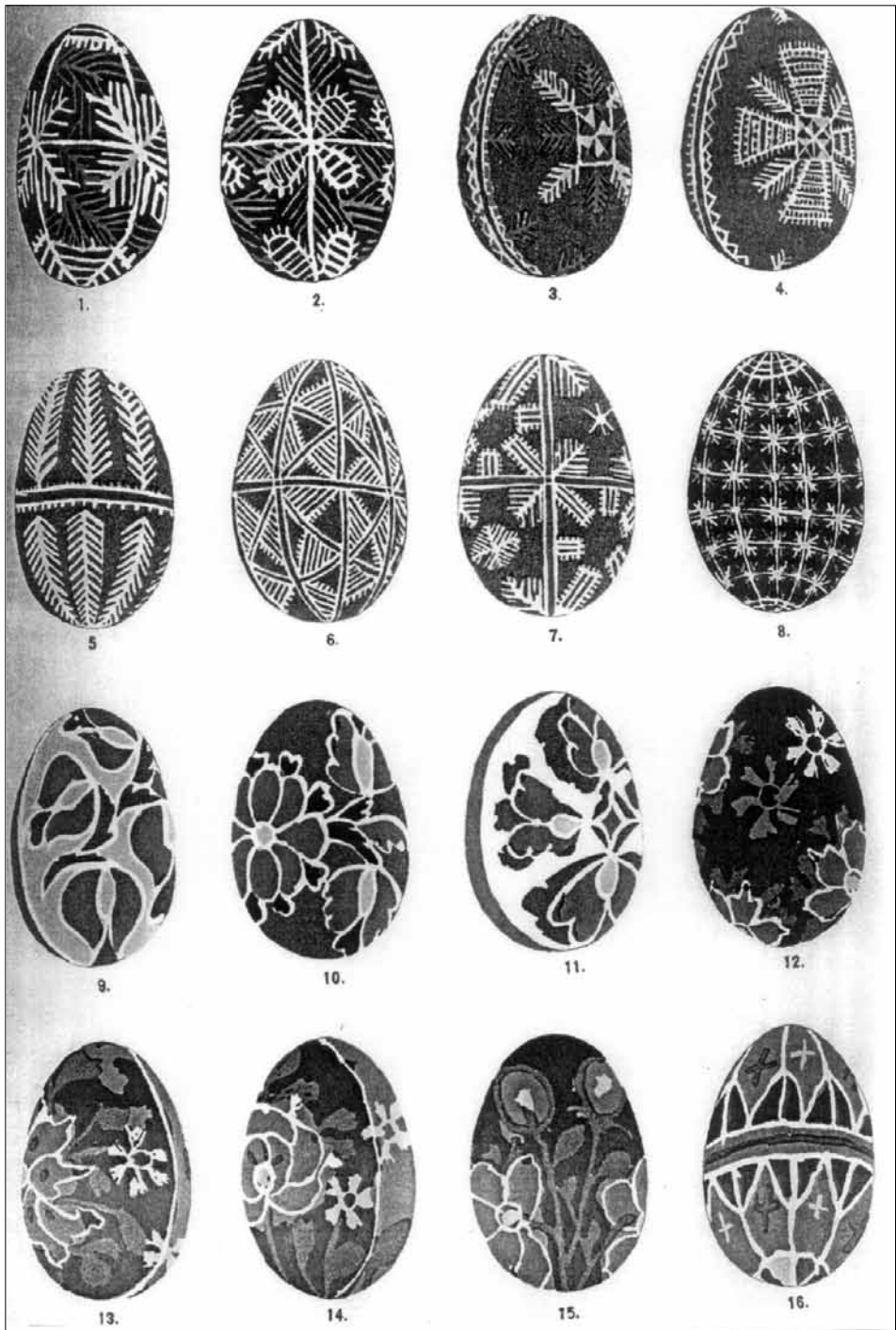
Печ. раздѣл. Удѣлнй Исполннхъ Биржановскій Лубны тип. А. Р. Горлона.

Рекламний аркуш видання «Очерки Лубенской старины»

К. П. Бочарова. 1901 р.
(ДАПО. — Ф. 222. — Спр. 4. — А. 2).

опис народних та козацьких повстань. Критичний відгук на видання містив суттєві зауваження щодо упередженого ставлення автора до даних топоніміки Лубенщини та перебільшення ролі Вишневецьких в історії міського центру [Доманицький, 1903. — С.18-19]. Проте робота на сьогодні має цінність джерела історичної топографії Лубен пізньосередньовічної доби та є зразковим краєзнавчим виданням щодо поліграфічного виконання [Кулатова, 1993. — С.6].

Крім наукових праць, Лубенським музеєм К. М. Скаржинської друкувалися оголошення про випуск власних видань [ДАПО. — Ф. 222. — Спр. 4. — А. 1], фірменні бланки, етикетки, дві серії поштових листівок на початку ХХ ст., зокрема «Малоросійські типи» та «Малоросія». Листівки виявилися однією з перших — чи не найраніших в Україні — серій поштових карток, на кожній з яких було зазначено: «Фотографія з натури О. Завадського». У першій серії нараховувалося 9, у другій — 3 листівки. Серед сюжетів чорно-білих поштових карток зустрічаємо: «Козачку з Полтавської губернії», «Наталку», «Повернення з сінокоосу», «Весілля» та «Обід робітників». В іншій серії — «Хату», «На водопої» і «Ставок» [Забочень, Поліщук, Яцюк, 2000. — С.130, 132. — №№647-658]. Звісно, сюжети для листівок знімалися в околицях Круглика чи Лубен, а до їх «постановки» залучалися ама-

Хромолітографічна таблиця із зображеннями писанок зі збірки Лубенського музею у праці С.К.Кульжинського «Описание коллекции народных писанок». 1899 р. (Кульжинский, 1899. — Табл.6).

тори круглицького театрального гуртка. Цікаво, що автор фотознімків до карток отримав на московських фотовиставках 1892 та 1896 рр. Почесний відгук Російського фотографічного товариства. Не виключено, що саме К.М.Скаржинська частково фінансувала видання у 1902-1905 рр. великої серії з 50-ти листівок з фотографіями О.Завадського — «Типи Малоросії та ландшафти», оприлюдненої друком московською фототипією «Шерер, Набгольц та К⁰» [Там само. — С.65, 139, 141. — №№ 659-695].

Видавнича діяльність закладу підсилювалася підтримкою меценатки випуску в світ часопису «Киевская старина» [Там само. — Спр.53. — А.6-7зв.,11] та фінансовою допомогою на друк кількох брошур [Болсуновский, 1898. — 16 с.; Ляскоронский, 1892. — 18 с.: III табл.].

Отже, Лубенським музеєм К.М.Скаржинської видано чотири наукові праці та розтиражовані окремі відбитки деяких робіт загальним обсягом близько 45 друкованих аркушів, серед яких першокласне дослідження С.К.Кульжинського, що увійшло до скарбниці національної наукової спадщини. У порівнянні з іншими приватними збірками України [Скрипник, 1989. — С.28-35], видавнича діяльність Лубенського музею однак має *найпродуктивніші наслідки*. Підтверджували це і численні замовлення на видання Лубенського музею, що надходили від фахівців, наукових товариств, навчальних закладів, бібліотек та краєзнавців [ДАПО . — Ф.222. — Спр.17. — 4 а.; 36. — А.18-19; 63; 125; 127. — А.2; 158; 161; 162; 172. — А.2].

Підсумовуючи наведене вище, можна стверджувати, що Лубенський музей К.М.Скаржинської був *яскравим явищем в історії української культури кінця ХІХ — початку ХХ ст.* Заснований як приватна збірка старожитностей, документів та предметів природи у маєтку Круглик під Лубнами на початку 1870-х рр., Лубенський музей на 1885 р. вже мав власне приміщення, побудовану експозицію, фонди, наукових співробітників, був відчинений для відвідувачів.

Створенням музею українська культура завдячує меценатці й освітній діячці *К.М.Скаржинській (1852-1932)*, яка присвятила найбільш плідний період свого життя та витратила значні кошти на побудову музею [Дубровський, 1995. — С.1019], формування його колекцій, пропаганду наукових знань і музейних збірок. На базі музею нею була *розгорнута широка культурно-освітня та видавнича діяльність*, створена наукова і загальна книгозбірні, читальня для селян навколишніх сіл і мешканців лубенських околиць, влаштовувалися вечірні читання для народу, діяв аматорський драматичний колектив, курси для місцевих учителів, ремісничі навчальні майстерні.

У Лубенському музеї не раз влаштовувалися публічні лекції українських учених, серед яких згадаємо Д.І.Яворницького [ДІМ. — ВР. — Ф.10. — Спр.1183. — Арх.-19654. — А.1; В Лубнах, 1899. — С.180], В.Ф.Безпальчева, М.І.Петрова та інших. Культурно-освітні заходи фундаторки музею *спрямовувалися на розвиток української культури й освіти*, а її багатогранна діяльність підсилювалася ширим добродійництвом.

Давньоруський курганний некрополь Переяслава в ур.Ярмарківщина,
де проводив розкопки Ф.І.Камінський.
(*Коринний, 1992. — С.10,145*).

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ МУЗЕЮ

- § 1. Музей К.М.Скаржинської як археологічний осередок вивчення Середнього Подніпров'я.**
- § 2. Археологічні дослідження Г.С.Кир'якова.**
- § 3. К.М.Скаржинська й археологія.**
- § 4. Археологічні дослідження та парадигма Ф.І.Камінського.**
- § 5. Археологія у дослідженнях К.П.Бочкарьова.**
- § 6. Археологічна діяльність С.К.Кульжинського.**
- § 7. Археологічні розвідки В.Г.Ляскоронського в Посуллі.**
- § 8. Місце та значення досліджень музею К.М.Скаржинської у розвитку української археології.**

Археологічні дослідження — найзначніший і найвідоміший напрямок наукової діяльності Лубенського музею К.М.Скаржинської [Горленко], 1890. — С.123; [Петров], 1901. — С.146; Вернадський, 1993. — С.30], широко знаний дослідниками археології Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя [Ильинская, 1968. — С.20; Бондарь, 1974. — С.136; Шовкопляс, 1992. — С.10-11].

«Від самого початку збирання археологічних речей діяльність Лубенського Музею характеризують дві риси: однаково уважне відношення до всіх об'єктів доісторичної минувшини й обережність у дослідях її пам'яток, — відзначав М.Я.Рудинський. — З тими грошовими можливостями, які були в ... Музею, при безперечному нахилі його організаторів до археологічних дослідів, Музей Скаржинської не пішов тим шляхом поповнення своїх збірок, що ним, на жаль, так часто йшли приватні колекціонери... — шляхом безоглядного розкопування могил з єдиною метою здобути речі й, насамперед, коштовні. Розкопки Лубенського Музею ставили перед собою суворо наукові завдання...» [Рудинський, 1928. — С.29]. Результатом цих розкопок та розвідок стало відкриття значної кількості пам'яток археології різних епох, опрацювання здобутих під час досліджень матеріалів, що зрештою знаменувало собою *початок вивчення* найдавнішої історії Нижнього та частини Середнього Посулля.

§ 1. Музей К.М.Скаржинської як археологічний осередок вивчення Середнього Подніпров'я

У 1880-х - на початку 1890-х рр. Лубенський музей виявився *єдиною* археологічною установою в межах Полтавської губернії [Супруненко, 1990. — С.105]. І не дивно, що Полтавське губернське земство надсилало листи офіційних наукових закладів з проханням підготувати відповідь до Лубен [ДАПО. — Ф.222. — Спр.133. — А.4; 159. — А.1].

При Лубенському музеї К.М.Скаржинської *сформувалася група дослідників археології Посулля*, яка здійснювала свої роботи в ключі так званого *обласницького* напрямку [Яременко, 1994. — С.10] — вивчення старожитностей конкретної історичної території України — Лубенського Посулля. До складу цієї групи входили Ф.І.Камінський, Г.С.Кир'яков, В.Г.Ляскоронський, К.П.Бочкарьов та К.М.Скаржинська. Спочатку ці дослідження кожним з лубенців велися самотужки, а зі створенням Лубенського музею вони отримали новий імпульс, забезпечений певними матеріальними засобами. Фундаторка музею фінансувала ряд досліджень за умови передачі колекцій до круглицького музейного зібрання. Першими з таких робіт виявилися розкопки Ф.І.Камінського кургану скіфської доби в ур.Замківщина в Лубнах 1882 р. [НА ПКМ. — Спр. 03-144/2. — А.14-17]. Важливим моментом здійснення робіт уважалося дотримання вимог [Рудинський, 1928. — С.30] тогочасної методики, ведення щоденникової документації, наявність креслеників, планів і замальовок [Коківкіна, 1996. — С.93-94].

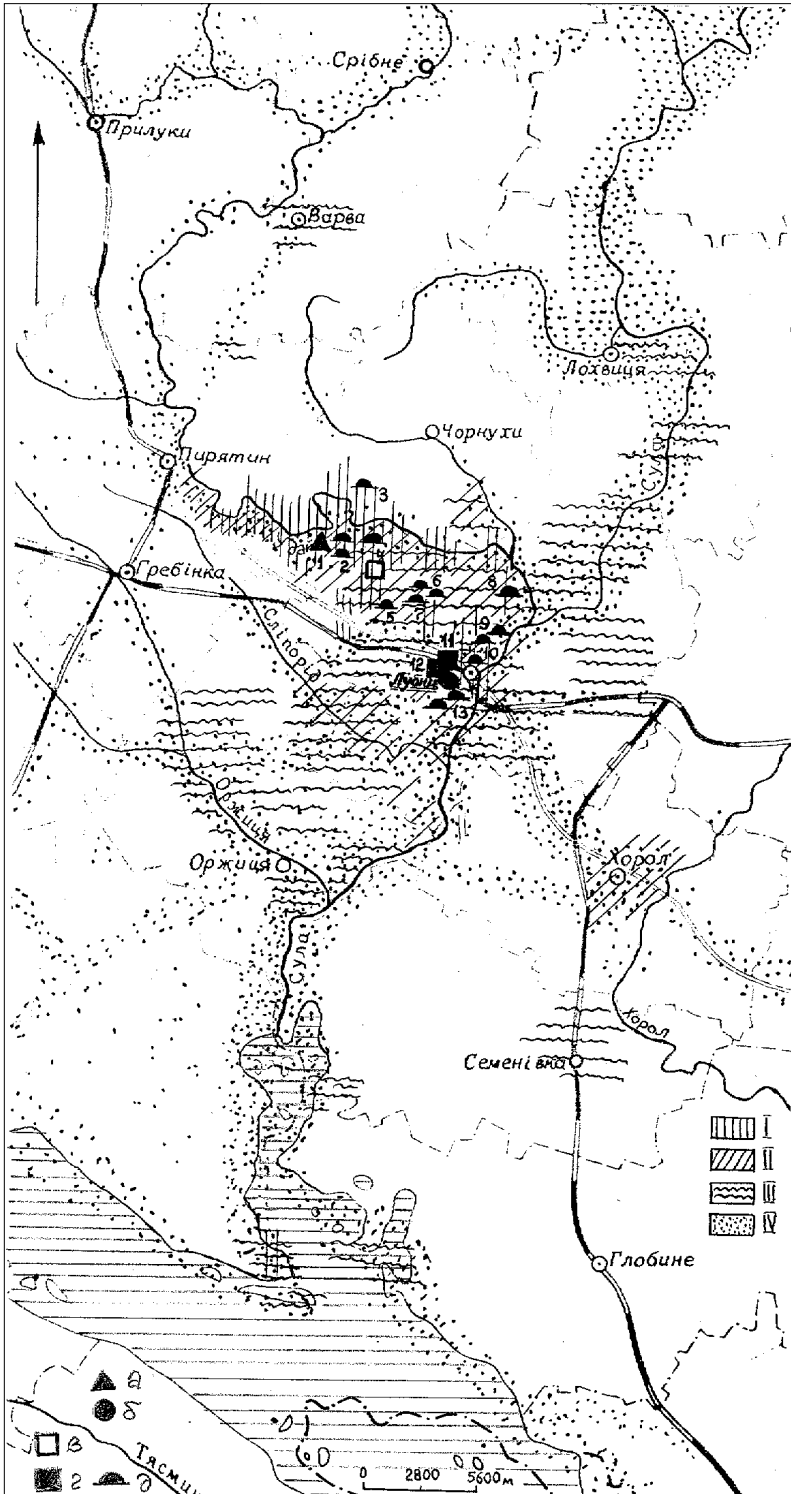

Схема території Нижнього Посулля, охопленої дослідженнями Лубенського музею К.М.Скаржинської і лубенського археологічного осередку.

- I — розвідки Г.С.Кир'якова; II — обстеження Ф.І.Камінського;
 III — розвідки О.А.Лавренка, К.П.Бочкарьова, синів Г.С.Кир'якова;
 IV — обстеження В.Г.Ляскоронського.

Пам'ятки, на яких проводилися розкопки чи детальні розвідки: 1 — Гницівська стоянка; 2 — Гниці, ур.Княжа гора; 3 — Постав-Мука; 4 — Клепачі, ур.Городище (Сад); 5 — Клепачі, ур.Боярищина, Богатирівщина; 6 — Клепачі, ур.Осакове; 7 — Клепачі, ур.Пурпурівщина; 8 — Хитці, ур.Коломак; 9 — Мгарський монастир; 10 — Лубни, ур.Замок; 11 — Лубни, ур.Замок (Замківщина); 12 — Лубни, ур.Вал, Верхній Вал; 13 — Лубни, ур.Лиса Гора.

А - палеолітична стоянка; б - поселення епохи бронзи; в - городище скіфського часу;
 г - давньоруські та пізньосередньовічні городища; д - кургани.

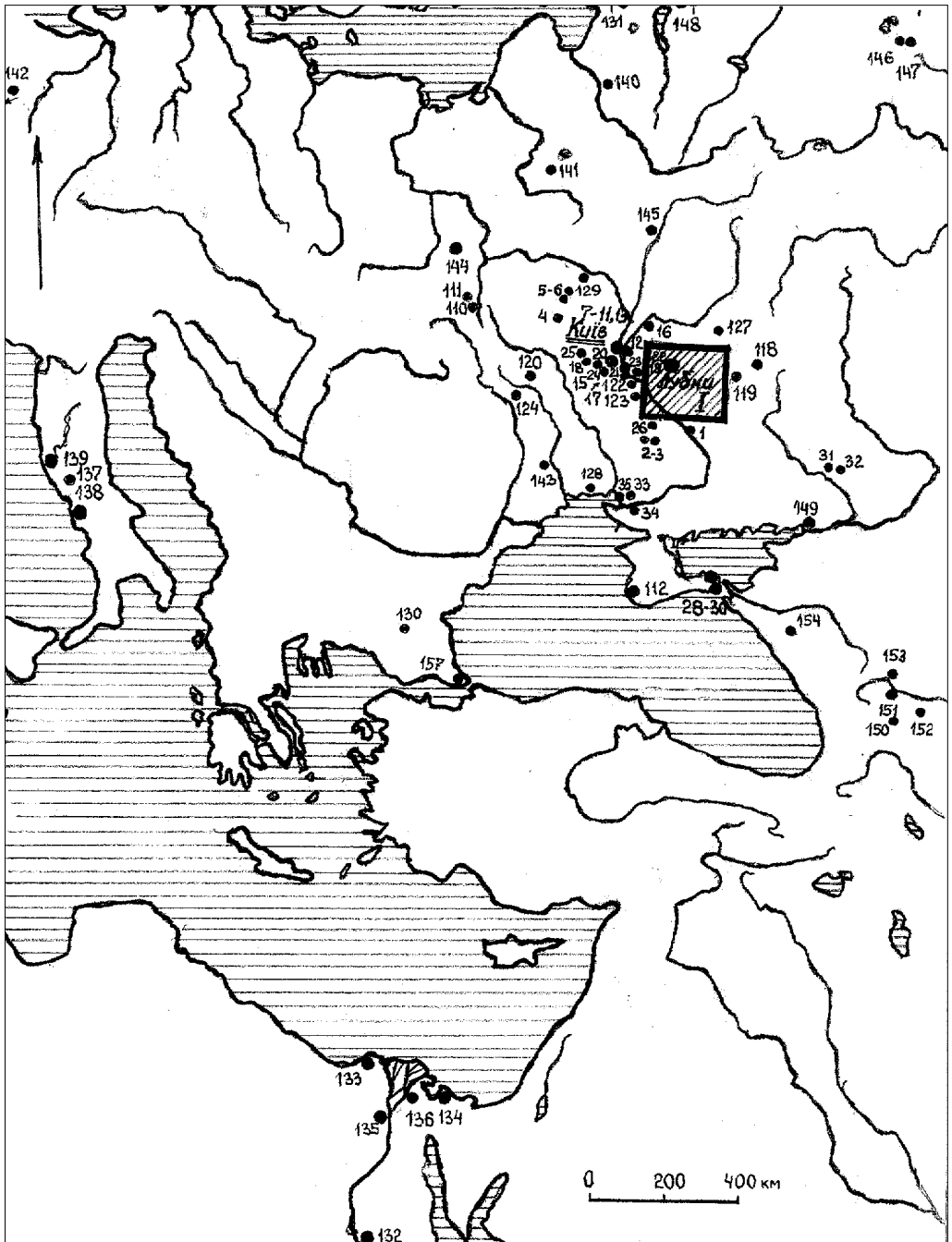
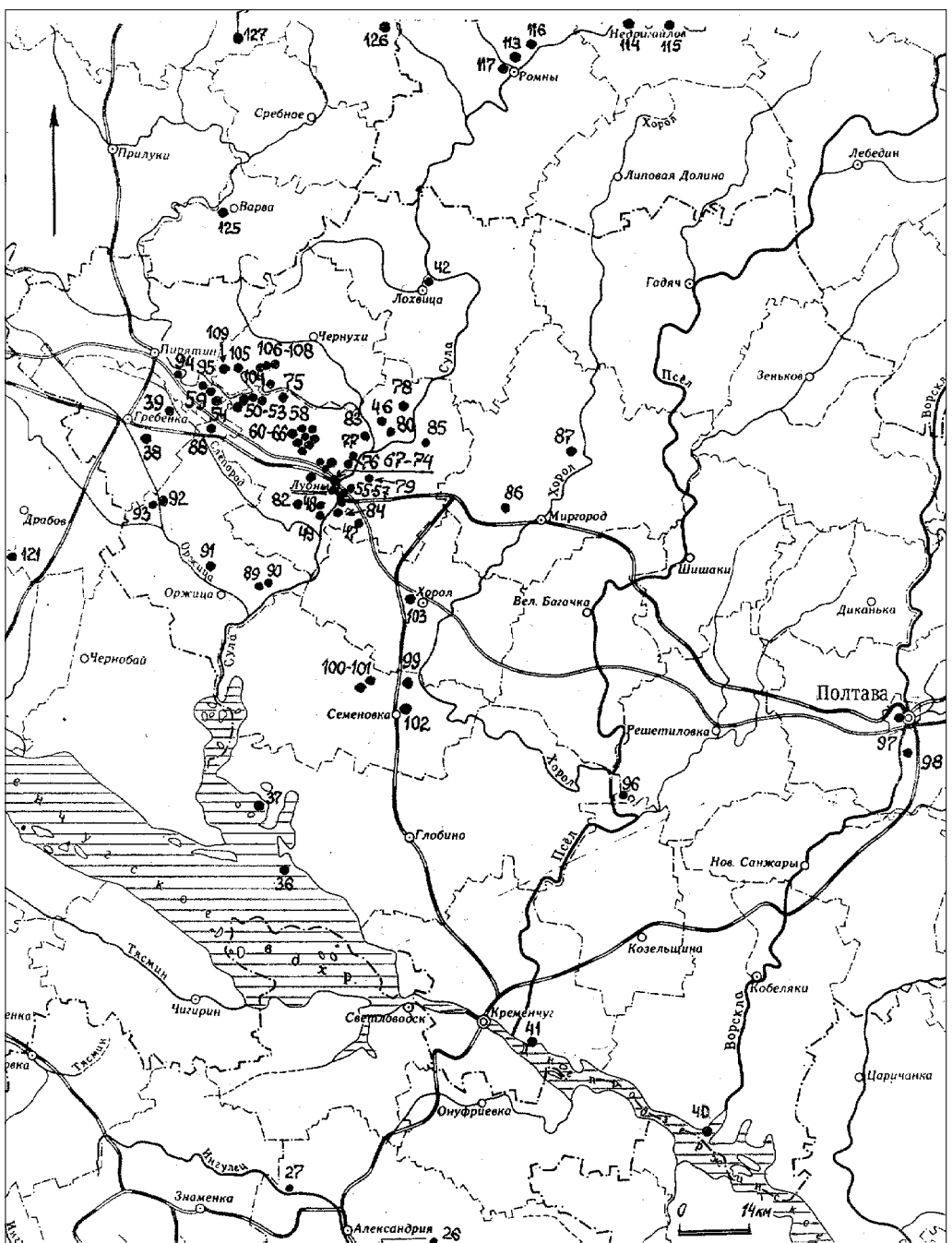

Схема місцезнаходжень предметів археологічної збірки Лубенського музею К.М.Скаржинської (порядкові номери знахідок вказані за Додатком 2).

1 — Вовнізький поріє; 2, 3 — Мар'янівка; 4 — Вирлоок; 5, 6 — Овруч і околиці; 7-11, 13, 14 — Київ;
 12 — Микільська слобідка; 15 — Боярка; 16 — Летки (Лески); 17 — Мотовилівка; 18 — Перепілічниці;
 19 — Переяслав; 20, 21 — Пирогове; 22 — Стайки; 23 — Трипілля; 24 — Ходорів; 25 — Київська губернія;
 26 — Абрамівка (Н.Стародуб); 28-30 — Керч; 31, 32 — Трьох-Ізбенне (Триізбенка); 33, 34 — Миколаїв та околиці; 35 —
 Парутине, Ольвія; 110-111 — Острог та околиці; 112 — Севастополь, Херсонес; 118 — Боброве; 119 — Харківський повіт;
 120 — Кам'янець-Подільський; 122 — Пекарі; 123 — Сахнівка; 124 — Янауці;
 127 — Сосницький повіт; 128 — Північне Причорномор'я; 129 — Кежан-Городок (Давид-Городок); 130 — Південь Болгарії;
 131 — Юр'їв (Тарту); 132 — Карнак; 133 — Олександрія; 134 — Порт-Саїд; 135 — Саккара;
 136 — Нижній Єгипет; 137 — Італія; 138 — Помпеї; 139 — Рим; 140 — Креславка; 141 — Віленський повіт;
 142 — Люксембург; 143 — Старий Орхей; 144 — Малонець; 145 — Гньоздов; 146, 147 — Подобине;
 148 — Санкт-Петербурґ; 149 — Єлизаветинське городище та некрополі округи; 150 — Верхній Кобан;
 151 — Владикавказ; 152 — Гірська Ігушетія; 153 — Карбулакська ст.; 154 — Півн. Кавказ; 157 — Стамбул.
 I — район Середнього Подніпров'я та Лівобережжя (див. продовження).

**Схема місцезнаходжень предметів археологічної збірки
Лубенського музею К.М.Скаржинської.**

Продовження: Район Середнього Подніпров'я та Лівобережжя.

- 26 – Абрамівка (Н.Стародуб); 27 – Михайлівка; 36 – Мозолівка; 37 – Сергіївка; 38 – Березівські хутори;
 39 – Олександрівські хут.; 40 – Переволочна; 41 – Келеберда; 42 – Лохвиця; 43-45 – Вільшанка;
 46 – Вісачки; 47 – Войниха; 48, 49 – В'язівок; 50-53 – Гінці; 54 – Духове; 55-57 – Засуля; 58 – Калайдинці; 59 –
 Каршівка; 60-66 – Клепачі; 67-74 – Лубни; 75 – Лушники; 76-77 – Мзар; 78 – Окоп; 79 – Піски;
 80 – Снітин; 81 – Стронський хут.; 82 – Чуднівці; 83 – Хитці; 84 – Шеринівка; 85 – Лубенський повіт;
 86 – Кибинці; 87 – Миргородський повіт; 88 – Лазірська волость; 89, 90 – Лукім'я; 91 – Савинський хут.;
 92 – Тишки; 93 – Яблуневе; 94, 95 – Повстин; 96 – Березняки; 97 – Полтава;
 98 – Полтавський повіт; 99 – Біляки; 100, 101 – Великі Липняги; 102 – Семенівка;
 103 – Хорол; 104 – Лісова Слобідка; 105 – Куринька; 106-108 – Постав-Мука; 109 – Сухоносівка;
 113 – Оксютинці (Аксютинці); 114 – Коровинці; 115 – Малі Будки; 116 – Плавиница, хут.;
 117 – Ромни; 121 – Дудніківка; 125 – Варва; 126 – Липове; 127 – Сосницький повіт.

Результати досліджень вводилися до наукового обігу шляхом їх оприлюднення на засіданнях наукових товариств чи археологічних з'їздів, вміщення у наукових виданнях [*Указатель, 1874; Каминский, 1878. — С.147-152; 1888. — С.218; Ляскоронский, 1892. — С.263-280*].

Лубенський музей К.М.Скаржинської був націлений на вивчення окремого мікрорегіону — Нижнього Посулля, тому його співробітники, переважно, здійснювали свої дослідження саме в межах Лубенського, Лохвицького та Пирятинського повітів Полтавської губернії. Крім того, завідувачі музею свідомо мали на меті збирання археологічних знахідок з регіону Середнього Подніпров'я, включаючи Катеринославську, Київську, Полтавську, Таврійську, Харківську, Херсонську, Чернігівську губернії, а також Бесарабію, Волинь, Крим, Поділля, область Війська Донського, Північний Кавказ, губернії Білорусії, Литви, Польщі — Вільненську, Вітебську, Люблінську, Росії — Смоленську та Тверську [*Петров, 1901. — С.146*]. Інформації про надходження до музею регулярно публікувалися на сторінках наукових часописів [*Там само. — С.145-147; 1901а. — С.209-210; Горленко, 1891. — С.13-15; та ін.*].

Більшість наукових досліджень Лубенського музею К.М.Скаржинської носили охоронний характер і провадилися на пам'ятках, що, здебільшого, руйнувалися внаслідок дії природних чи антропогенних факторів. Згадаємо розкопки курганів на Лисій Горі, курганів поряд з Мгарським монастирем, Гінцівської стоянки тощо [*НА ПМК РАН. — Ф.1. — 1889. — Спр.4. — А.40-43; Каминский, 1878. — С.147; Ляскоронский, 1892. — С.263; Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.80-87*]. Такі дослідження отримували фінансову підтримку К.М.Скаржинської.

Як наслідок археологічної наукової діяльності Лубенським музеєм планувалося видання оглядового систематичного каталога [*Статут, 1994. — С.161*], який би ознайомлював дослідників та всіх бажаючих з колекціями лубенського музейного осередку, що дозволило б використовувати результати наукової роботи переважній більшості колег.

Розквіт діяльності лубенського археологічного осередку припадає на другу половину 1880-х — початок 1890-х рр. У цей час його науковці турбувалися про продовження справи археологічного краєзнавства в Лубнах, залучаючи до досліджень молодь і аматорів (О.Ф.Лазурський, А.О.Лавренко, А.Лютецький, В.Г.Ляскоронський, А.Г.Кир'яков та інших), готуючи таким чином зміну поколінь [*Мильнікова, 1994. — С.51*] і плекаючи майбутні наукові кадри. Зі смертю Ф.І.Камінського робота осередку поступово вщухає, а Лубенський музей набуває рис культурно-освітнього музейного закладу.

Таким чином, Лубенський музей К.М.Скаржинської на середину останньої чверті XIX ст. перетворився на осередок археологічного вивчення Посулля та Середньодніпровського регіону, залишивши вагомий внесок у дослідженні старожитностей України. У збірках музею здебільшого концентрувалися всі матеріали наукових досліджень членів цього осередку.

Нижче позначимо вклад кожного зі співробітників Лубенського музею в археологічні дослідження Посулля, Полтавщини та Середнього Подніпров'я.

§ 2. Археологічні дослідження Г.С.Кир'якова

Завдяки зауваженню, вміщеному в історіографічному дослідженні П.Й.Борисковського про шляхи вивчення палеоліту України [*Борисковский, 1953. — С.14*], за Г.С.Кир'яковим закріпилася «слава» обмеженого землевласника, зовсім далекого від археології. Про те, що насправді це не так, свідчать численні згадки про гінцівського краєзнавця у публікаціях сучасників [*Каминский, 1878.*

— С.147; *Феофилактів, 1878.* — С.153; *Уваров, 1881.* — С.111] та дослідників стародавнього кам'яного віку [*Березин, 1936.* — С.24; *Шовкопляс, 1971.* — С.122; 1974. — С.3], більшість з яких уважає Г.С.Кир'якова *першовідкривачем Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки* [*Петров, 1901.* — С.147; *Ставровський, 1903.* — С.63-64; *Вернадський, 1918.* — А.1; *Лебедев, 1992.* — С.136].

Г.С.Кир'яков *перший* з кола співробітників Лубенського музею К.М.Скаржинської розпочав археологічні дослідження в Нижньому Посуллі. Він майже не мав попередників, окрім О.С.Афанасьєва-Чужбинського та П.С.Шетинського у 1860-х рр. [*Супруненко, 1991а.* — С.9; *Ванцак, Супруненко, 1995.* — С.12], і виступав як типовий аматор. На схилі віку цей не обтяжений господарством збіднілий нащадок відомого дворянського роду зайнявся археологічним збиральництвом, звернувши увагу на передісторичні матеріальні свідчення перебування людності у межах басейну Удаю. Маючи велику бібліотеку з численною періодикою, Г.С.Кир'яков отримав деякі уявлення з проблем, що турбували дослідників археології України.

З родинних переказів Г.С.Кир'якову було відомо, що на території гінцівського маєтку не раз знаходили великі викопні кістки стародавніх тварин. 1823 р. він став свідком виявлення селянами його батька, власника сіл Духового й Гінців С.Г.Кир'якова (+1849), під час земляних робіт 15-ти великих кісток, згодом визначених фахівцями Харківського університету як «останки стародавнього слона» [див.: *Василевський, 1907.* — С.270. — *Прим.*] і переданих Кир'яковими 1825 р. до Полтавської гімназії [*Від редактора, 1995.* — С.6]. Ймовірно, що саме про ці знахідки йшлося під час відвідин Гінців восени 1845 р. [*Жур, 1985.* — С.159,161; *Шовкопляс А., Шовкопляс И., 1988.* — С.26] співробітником Київської Археографічної комісії Т.Г.Шевченком [*Левицький, 1894.* — С.235] та О.С.Афанасьєвим-Чужбинським [*Ванцак, 1988.* — № 118. — С.3]. Тому не здається випадковим *виявлення Г.С.Кир'яковим* при копанні ями на території гінцівського маєтку 1871 р. *решток пізньопалеолітичної стоянки*, першої з відкритих в Україні та Східній Європі [*Шовкопляс, 1971.* — С.121-122].

Знайдені кістки викопних тварин Кир'яков попередньо визначив як залишки мамонта, розпорядився зібрати їх і зберігав у власній колекції майже два роки [*Супруненко, 1990а.* — С.13]. 1873 р. він передав частину кісток до кабінету палеонтології Лубенської гімназії, розуміючи значну наукову вагу знахідки. Г.С.Кир'яков, володіючи певними знаннями з класичної та слов'янської археології, розглядав гінцівське місцезнаходження виключно як *палеонтологічне*, тому не приділяв уваги виробам з кременю, виявленим поряд. Зібрані дітьми поміщика дзвінки крем'яні пластини слугували «грошима» у дитячих іграх [*Каминський, 1878.* — С.149]. Після надходження подарунку до гімназії про місцезнаходження дізнався Ф.І.Камінський, який невдовзі оглянув територію маєтку, зібрав у власника детальні відомості про аналогічні знахідки і, за його сприянням, провів розвідкові дослідження, що підтвердили *відкриття українського палеоліту* [*Борисковський, 1953.* — С.14].

Ця перша зустріч поклала початок дружбі та співпраці обох лубенських дослідників старожитностей. Г.С.Кир'яков відповідально поставився до прохання Ф.І.Камінського про обмеження земляних робіт на території пам'ятки та регулярний збір усіх археологічних знахідок у межах стоянки [*Каминський, 1878.* — С.150], який ретельно вів до останніх днів життя, віднайшовши навіть частину втрачених раніше кременів. Колекція з Гінцівської стоянки була найбільшою у складі збірки Г.С.Кир'якова і повністю надійшла до Лубенського музею К.М.Скаржинської [*Супруненко, 1995д.* — С.184].

З 1872 р. Г.С.Кир'яков розпочав *обстеження* власних земель на предмет виявлення пам'яток археології, що хронологічно охоплювали час від бронзового віку до епохи пізнього українського середньовіччя. Так, він оглянув околиці сс. Гінці,

Духове, Клепачі Тарандинської волості, позначивши в описах наявні кургани, рештки чорноземних насипів майданів. Ним виявлені перші археологічні знахідки в *ур. Пурпурівщина* поблизу Клепачів (шиферні пряслиця, керамічний рибальський вазок, уламки ліпного та кружального посуду) [*Супруненко, 1989а. — С.20*].

У 1873 р. в одному з шести відкритих в *ур. Богатирівщина* курганів групи, розташованої поряд з *ур. Пурпурівщина*, Г.С.Кир'яковим досліджене давньоруське поховання, що супроводжувалося срібним дротяним перснем з розімкненими кінцями [*КАВ. — С.55; Кулатова, 1999*]. За ініціативою Г.С.Кир'якова, селяни с.Клепачі протягом ряду років збирали в цих урочищах випадкові знахідки, котрі пізніше потрапили до Лубенського музею К.М.Скаржинської [*Моргунов, 1996. — С.94*].

У зруйнованому кургані в *Лохвицькому повіті* (с.Постав-Мука) краєзнавцем було частково досліджене поховання скіфського часу, що супроводжувалося бронзовими тригранними наконечниками стріл — «1 крюкуватим, 2 жолобовими та 1 гладеньким» [*Указатель, 1874. — Отд.ІІІ. — С.42. — № 614*].

Слід зазначити, що Г.С.Кир'якову було добре відоме *городище скіфського часу* поблизу Клепачів в *ур. Городище* (сучасне *ур. Сад*) [*Кулатова, 1991. — С.73-74; Моргунов, 1996. — С.94*], поряд з яким він здійснив разом зі К.М.Скаржинською розкопки одного з давньоруських курганів [*КАВ. — С.56; Кулатова, 1999. — С.22*]. На це городище він звернув увагу Ф.І.Камінського.

У 1875 р. Г.С.Кир'яковим планувалася подача «прохання» до лубенського міського голови про дозвіл ведення розкопок «за свій рахунок на Лубенській горі і на Валу» [*ДАПО. — Ф.222. — Спр.1113. — А.1-Ізв.*], тобто досліджень на місці *замчища Вишневецьких* та давньоруського і пізньосередньовічного городища в *ур. Верхній Вал* [*Сухобоков, 1988. — С.3; 1992. — С.147-151*]. Ці наміри, в яких помітна й участь Ф.І.Камінського, напевне, не були втілені у життя. Влітку 1879 р. Г.С.Кир'яков провів свої останні розкопки. На цей раз їх об'єктами стали два невеликих пограбованих кургани скіфського часу в *ур. Княжа Гора* над маєтком у Гінцях, з яких походили 14 тригранних бронзових наконечників стріл і срібне «неспаяне кільце»-сережка [*КАВ. — С.38. — №№ 277-278; див.: Ляскоронский, 1903. — С.101*].

Отже, невеликі краєзнавчі роботи Г.С.Кир'якова започаткували проведення археологічних досліджень у Лубенському Посуллі. Їх наслідком стало виявлення не лише унікальної пам'ятки доби пізнього палеоліту, а й ряду курганів та поселень скіфського часу і давньоруської доби. Роботи Г.С.Кир'якова вказали на напрямок розвідкових обстежень Ф.І.Камінському, з яким власник Гінців ділився наявною інформацією про старожитності. Саме Г.С.Кир'яков залучив до ведення археологічних обстежень К.М.Скаржинську.

Знахідки краєзнавця не були втрачені, а ввійшли до наукового обігу через їх публікацію списком [*Указатель, 1874*]. Щодо методики ведення робіт гінцівським поміщиком, то остання не відзначалася особливою ретельністю: кургани копалися «ямами», записи про умови знахідок та досліджені комплекси майже не велися, хоча існували описи виявлених речей та прив'язки пам'яток до місцевості. Свої розкопки Г.С.Кир'яков здійснював на власних землях, тому звітності до Московського археологічного товариства чи Археологічної комісії не надсилав.

§ 3. К.М.Скаржинська й археологія

К.М.Скаржинська лише цікавилася археологією та набула в результаті контактів з Ф.І.Камінським, відомим мистецтвознавцем та археологом В.В.Стасовим знань щодо специфіки цієї науки. Перші збори археологічних матеріалів

вона здійснила під час підготовки до вступу на Бестужевські курси, заохочувана Ф.І.Камінським, ще в середині 1870-х рр. Пізніше меценатка розповідала про кілька розвідок та невеликі розкопки, здійснені нею і Г.С.Кир'яковим у 1873-1875 рр. [ЛМДА. — Ф.62. — Спр.2. — А.28], хоча про останні майже не збереглося відомостей. Напевне, вони копали якийсь курган у басейні Удаю.

1876 р. К.М.Скаржинська та Г.С.Кир'яков поряд з ур.Городище (Сад), неподалік від Клепачів Лубенського пов., в ур.Осакове, дослідили курган давньоруського часу висотою 0,9 і діаметром 7 м, що містив здійснене за християнським обрядом поховання в ямі під насипом. Серед супутнього інвентаря дослідниками виявлені срібна дротяна сережка з сердоліковою намистиною [Указатель, 1874. — Отд. III. — С.42. — № 613], два прості перснеподібні скроневі кільця, шиферний хрестик [КАВ. — С.55-56]. Поховання було датоване авторами розкопок «великокнязівським» часом. Ці роботи супроводжувалися порівняно детальним описом, що знайшло відображення у каталожних записах [Там само. — № 378 р].

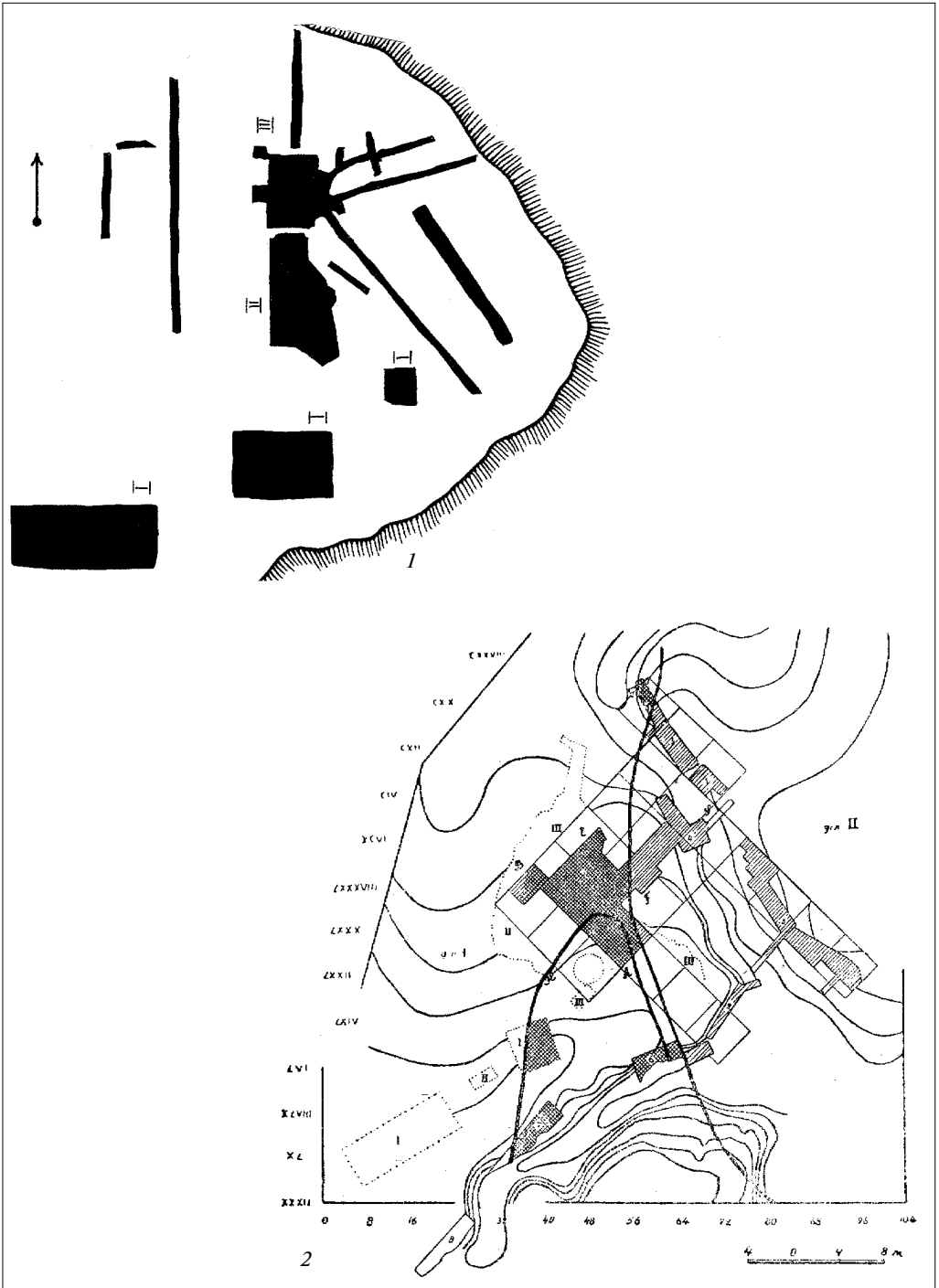
1882 р. дослідження були продовжені. К.М.Скаржинська розкопала не менше трьох безінвентарних поховань, про що засвідчують надходження черепів до збірки Лубенського музею [КАВ. — С.91. — №№ 623-625]. На жаль, документація про ці роботи також не збереглася.

У 1882 р. К.М.Скаржинська була присутня при дослідженнях Ф.І.Камінським (напевне, фінансувала їх) кургану скіфського часу в ур.Замківщина в Лубнах, а 1883 р. «керувала» розкопками на Лисій Горі [Ляскоронский, 1892. — С.263], виконуючи переважно камеральну обробку знахідок.

Добре розуміючи наукове значення Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки, меценатка отримала у спадок 1883 р., за заповітом Г.С.Кир'якова, територію гінцівського маєтку, і планувала проведення там археологічних розкопок. Ці роботи відкладалися з року в рік, найчастіше через хворобу Ф.І.Камінського. Остаточно вони були заплановані на 1891 р., але смерть завідувача музею змінила ці плани.

Влітку 1891 р., під час спорудження льоху в Гинцях, на глибині 2,5 м був виявлений шар попелу, вугілля, кісткової брекчії, змішаний з кістками мамонта та інших тварин, а також кілька десятків знарядь з кременю і «ядриш»-нуклеусів [Петров], 1901. — С.147]. Ці знахідки змусили К.М.Скаржинську безпосередньо зайнятися розчисткою решток, напевне, якоїсь із господарських ям пізньопалеолітичної доби і залучити до обстеження місцезнаходження природознавця і геолога В.І.Вернадського [Супруненко, 1995в. — С.179]. Деякі уявлення та описи щодо геології стоянки В.І.Вернадський зробив вже тоді, підготувавши пізніше спеціальне дослідження з цього питання [Вернадский, 1918. — А.2; 1939], але продовження розкопок учасники обстеження вирішили не здійснювати через відсутність археолога-фахівця. К.М.Скаржинська долучила здобуті матеріали [КАВ. — С.7-8. — № № 86-100] до колекції Г.С.Кир'якова [Супруненко, 1995д. — С.184,188-189] і заборонила проведення будь-яких земляних робіт в межах подвір'я маєтку. Лише 1904 р., після передачі гінцівської садиби своєму зятеві А.П.Климову [Вернадский, 1939. — А.1], розкопки на стоянці були відновлені майбутнім ректором Київського університету Р.І.Гельвігом [Борисковский, 1953. — С.14,16; Левицький, 1947. — С.197]. Ці роботи принесли лише шкоду у дослідження пам'ятки [Щербаківський, 1919. — С.1; 1919а. — С.62; Сергин, 1978. — С.133; 1989. — С.10]. За свого господарювання К.М.Скаржинська не погоджувалася допускати до розкопок унікального поселення дослідників, у фаховій підготовці яких вона не мала впевненості.

Фундаторка Лубенського музею добре знала популярну археологічну літературу свого часу, тому мала певні уявлення про датування та періодизацію археологічних пам'яток, володіла відповідною термінологією та мінімальними

Плани Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки із зазначенням розкопів дослідників.

1. За В.М.Шербаківським (1919 р.): I — розкопи Г.С.Кур'якова та Ф.І.Камінського, К.М.Скаржинської; II — Р.І.Гельвіга; III — В.М.Шербаківського.

2. За І.Ф.Левицьким (1947 р.): 1 — сучасний рельєф; 2 — рельєф підложжя вюрмської тераси; 3 — площа досліджень І.Ф.Левицького; I — розкопи Г.С.Кур'якова, Ф.І.Камінського та К.М.Скаржинської (1871-1891); II — Р.І.Гельвіга (1904-1906); III — В.М.Шербаківського (1914-1916); 1-9 — зачистки І.Ф.Левицького (1935).

знаннями для опису археологічних знахідок. Так, вона визначила знаряддя праці серед гінцівських кременів 1891 р. як скребки, ножоподібні пластини, вістря, відібрала нуклеуси, відщепи, уламки і скалки [КАВ. — С.7-8]. 1891 р. не погодилася з атрибуцією В.Б.Антоновичем парного поховання жінки з дитиною у супроводі ліпної миски з внутрішніми наколами з одного із лисогірських курганів як «неолітичного» (тобто, доби ранньої бронзи), вважаючи останнє, представлене в експозиції музею монолітом, за могилу палеолітичної доби [див.: Рудинський, 1928. — С.31].

К.М.Скаржинська вряди-годи виїжджала на місця випадкових археологічних знахідок, точно нотуючи всю наявну інформацію про виявлені предмети. Нею особисто були зібрані деякі пізньосередньовічні знахідки на замчищі Вишневецьких у Лубнах, оглянуті пропоновані для музею кам'яні половецькі стели з садиби Д.П.Трошинського в Кибинцях [ДАПО. — Ф.222. — Спр.19. — А.1].

Притримуючись дарвіністських поглядів на розвиток життя, К.М.Скаржинська сприйняла елементи еволюціоністської парадигми [Лебедев, 1992. — С.117-125] та історико-матеріалістичну концепцію розвитку первісного суспільства, відому їй за працею Ф.Енгельса, що потрапила до Лубен на початку 1890-х рр. [Engels, 1884]. Пізніше меценатка знайомилася з роботами Е.Тайлора та Л.Нідерле, котрі були привезені до Круглика С.К.Кульжинським. Але археологічні еволюціоністські погляди добродійниці згодом відійшли в минуле під впливом політичних і життєвих реалій. К.М.Скаржинська почала цікавитися революційними ідеями перетворення світу задля поліпшення суспільства, зблизившись із соціал-демократами.

Та на терені археології меценатка **залишила певний слід у організації вивчення пам'яток первісної історії Посуля**, насамперед дослідженні та збереженні першої палеолітичної стоянки в Україні.

§ 4. Археологічні дослідження та парадигма Ф.І.Камінського

Ф.І.Камінський був найвизначнішим представником лубенського археологічного осередку, натхненником його діяльності та найбільш кваліфікованим дослідником. Його шлях до археології проліг через природничо-історичне відділення фізико-математичного факультету, тому він з самого початку виступав як природник — представник напрямку знань, що швидко розвивався, і який вже починав впливати на суміжні розділи гуманітарних наук, в тому числі й на археологію [Формозов, 1988. — С.44-45; Лебедев, 1992. — С.131]. З іншого боку, як вільнослухач, Ф.І.Камінський мав можливість прослухати певні курси з класичної археології, котрі тільки-но були введені до навчальних програм. Прогаolini у знаннях з класичної археології майбутнього дослідника були зумовлені не тільки вадами цих курсів, а й відразу студента до відданих самодержавству представників офіційної археології, вихованих у миколаївську епоху [Борисковський, 1953. — С.14; Формозов, 1986. — С.65]. Семінарист, який походив з Білорусії, прихильно ставився до польського національно-визвольного руху, що мав глибокі корені в Київському університеті [Оповідання, 1924. — С.80-92], а тому не сприймав з шанобою реалії обмеженого реакційними спалахами шовінізму пореформеного життя.

Як спольщений нащадок колишнього українського шляхетського роду він відгукнувся на «сповідь» молодого В.Б.Антоновича [Киян, 1994. — С.13; Кафедральне «вірую», 1992. — С.67], пов'язавши свій життєвий шлях зі служінням рідному народові, привнісши у його маси освіту, відродження національної

культури та розвиток власної науки. Отже, залишившись на українській землі, Ф.І.Камінський зайняв тоді ще рідкісне місце в лакуні на межі природничих та археологічних дисциплін. Саме діяльність таких дослідників згодом була використана О.С.Уваровим для зближення первісної та класичної археології [*Формозов, 1986. — С.67*].

Це зумовило появу ряду як позитивних, так і певних негативних рис у науковій діяльності Ф.І.Камінського, що полягали у лише поодиноких звертаннях до Московського археологічного товариства за отриманням відкритих листів, неподанні звітності про розкопки, орієнтацію на ведення робіт переважно у приватних землях, відсутність публікацій в офіційних московських та петербурзьких наукових виданнях того часу і зв'язків з російськими столичними вченими. Натомість Ф.І.Камінський зав'язав контакти з представниками київського археологічного центру, прагнув налагодити стосунки з науковцями Одеси через відоме наукове Товариство історії та старожитностей.

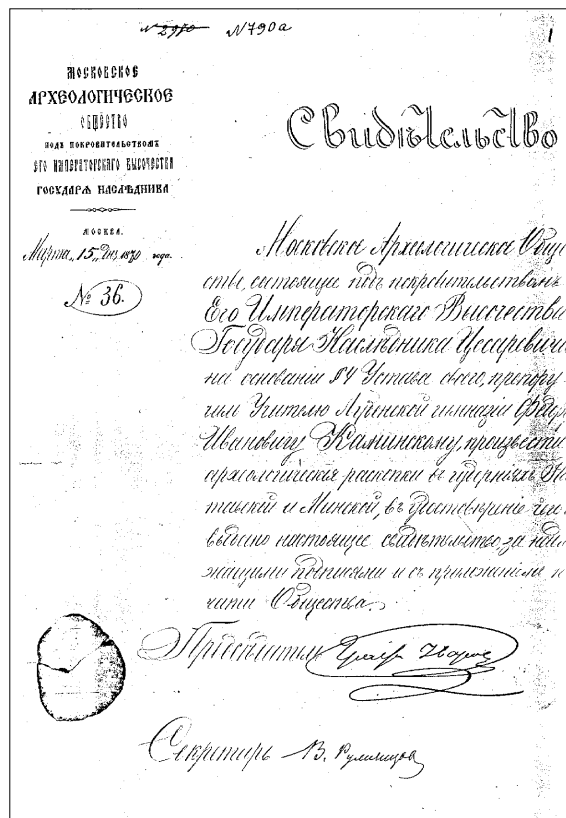
Археологічну дослідницьку діяльність Ф.І.Камінський розпочав ще за останніх років навчання, довозячи до Києва окремі знахідки з узбережжя Прип'яті. 1870 р. маємо вже першу «офіційну» спробу самостійних досліджень — підтверджений відкритим листом Московського археологічного товариства дозвіл на розкопки курганів у околицях Переяслава Полтавської та в Мінській губерніях [*ДАПО. — Ф.222. — Спр.790. — А.1*]. Тоді Ф.І.Камінським було досліджено 4 кургани давньоруського часу на курганному некрополі Переяслава в *ур.Ярмарківщина* [*Ванцак, Супруненко, 1995. — С.20-21*] та кілька курганів X-XI ст. поряд з містечком *Кежан-Городок*.

Розкопки одного з переяславських курганів молодий педагог продовжив і в 1872 р. Крім того, він збирав окремі археологічні знахідки з території та околиць давньоруського міста, частина з яких згодом потрапила до Лубенського музею К.М.Скаржинської, наприклад, дволопатеви залізний наконечник стріли, знайдений ще 1860 р. у «стародавньому кріпоснім валу» столиці Переяславської землі [*КАВ. — С.60. — № 405*], кілька хрестиків-тільників, в тому числі мідний енколпій XII ст., виявлений дослідником у зруйнованому кургані під Переяславом 1871 р. [*ПКМ. — Інв.№ 1.13434, М 2035*]. З питань дослідження переяславських старожитностей Ф.І.Камінський радився з М.О.Максимовичем, відвідуючи його на хуторі Михайлова Гора [*ДАПО. — Ф.222. — Спр.93. — А.1*]. Але переїзд до Хоролу все ж перервав розпочаті роботи.

В околицях Хоролу Камінський 1872 р. встиг оглянути курганні пам'ятки та визначитися з місцем розкопок кількох насипів в *ур. Могильному*, на захід від міста [*Старожитності, 1994. — С.5,40-41*].

Найбільш плідним у дослідницькому плані був лубенський період діяльності Ф.І.Камінського (1873-1889), де в Нижньому Посуллі він здійснив широкі на той час археологічні дослідження [*Супруненко, 1988. — С.14*].

В 1873 р. Ф.І.Камінський відвідує місцезнаходження кісток мамонта у маєтку Г.С.Кир'якова в *с.Гінці* Лубенського повіту, виявлене двома роками раніше [*Шовкопляс, 1974. — С.3*]. Оглянувши одну з ям і провівши невеликі розкопки, він знайшов оброблені кремені, кілька кістяних виробів і залишки стародавніх вогнищ. Камінський констатував наявність тут культурного шару палеолітичної стоянки, що добре зберігся [*Борисковский, 1953. — С.14*]. Результати досліджень були підкріплені геологічними обстеженнями, які на запрошення дослідника виконав його київський викладач, геолог, професор К.М.Феофілактов [*Феофілактов, 1875. — С.23*]. Робота Ф.І.Камінського «*Следы древнейшей эпохи каменного века по р.Суле и ее притокам*» викликала певний інтерес на одному із засідань III Археологічного з'їзду в Києві [*Протоколи, 1878. — С.XXV, XLI; Супруненко, 1991б. — С.70*]. За відсутності автора через хво-

Свідोцтво (відкритий лист) Московського археологічного товариства,

видане Ф.І.Камінському 1870 р.

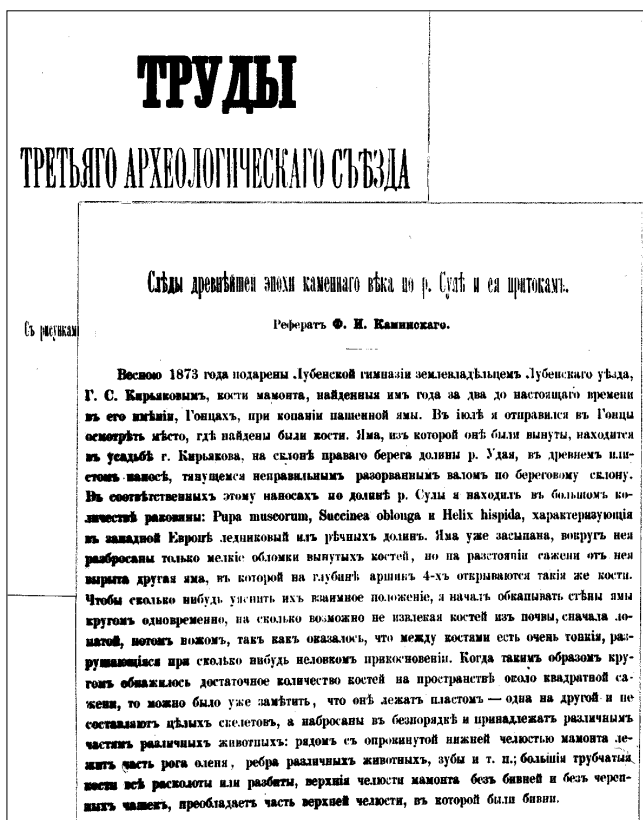
(ДАПО. — Ф.222. — Спр.790. — А.1).

робу, реферат Ф.І.Камінського зачитав на першому засіданні I відділення «Старожитності первісні» з'їзду 3 серпня 1874 р. Д.Я.Самоквасов. У публікації, що з'явилася через чотири роки, наводилися відомості про речові знахідки епохи палеоліту - бронзового віку у Нижньому Посуллі, в тому числі і про місцезнаходження кременів біля с.В'язівок Лубенського повіту та в яру поблизу Лубенської чоловічої гімназії. Там же вміщений перелік знахідок кісток викопних тварин в околицях Лубен [Каминский, 1878. — С.147-152], більшість з яких потрапила до музею Лубенської гімназії. Кожен факт такої знахідки обов'язково перевірявся Ф.І.Камінським, який робив геологічні описи навіть випадкових місцезнаходжень, наприклад, в ур.Кулішевому поблизу с.Олександрівка [НА ПКМ. — Спр. 03-144/2. — А.9-9зв.]. Зауважимо, що сучасники відзначали фаховий рівень геологічної підготовки дослідника [Левинсон-Лессинг, 1889. — С.9].

Таким чином, початок розвідкових робіт Ф.І.Камінського у Посуллі був позначений *відкриттям першого палеолітичного поселення у Східній Європі* [Формозов, 1983. — С.46].

Навесні 1876 р. Ф.І.Камінський обстежував околиці сс.Карпилівка та Клепачі на Лубенщині, де докладно описав городище за 1,6 км на північний схід -

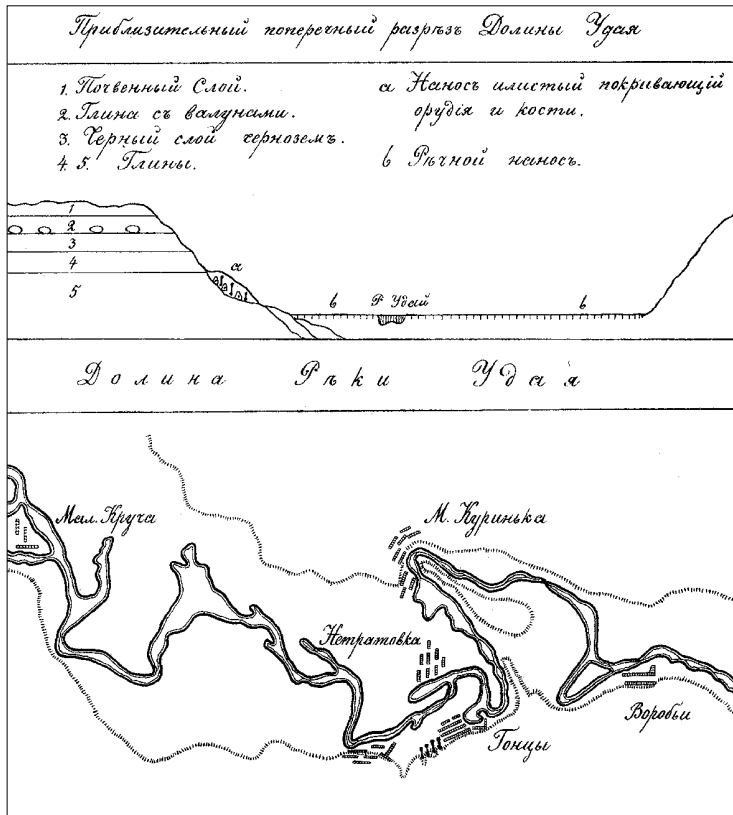

Перша сторінка реферату Ф.І.Камінського про відкриття українського палеоліту в Гінцях. 1878 р.

(Каминский, 1878. — С.147).

північ від останнього села (городище скіфського часу в *ур. Сад*) [НА ПКМ. — *Спр.03-144/2. — А.3-5*]. Він наводить опис укріплень городища, складає його перший окомірний план, указуючи форму і площу майданчика, стан його поверхні, наявність заглибин від жител і ям, потужність культурного шару, називає характерні знахідки [Там само. — *А.4-4зв.*].

Поряд, у лісі в *ур.Осакове*, фіксує рештки давньоруського могильника з 15 насипів [Там само. — *А.5зв.*]. Два кургани у його складі були досліджені. У щоденнику описана стратиграфія насипів, їх розміри, обміри кістяків похованих з деякими посиланнями на антропологічну літературу [Пустовіт, Супруненко, 1992. — *С.57-62,82-83*]. Наведений і опис місцезнаходження в *ур.Пурпурівщина*, відкритого розвідками Г.С.Кир'якова за 2,1 км на північ від Клепачів, та групи курганів на сусідньому мису високого берега річечки Вільшанка в *ур.Богатирівщина* [НА ПКМ. — Там само. — *А.8*]. Це урочище, відшукане у наш час лише завдяки опису Ф.І.Камінського [Кулатова, Супруненко, 1988. — *С.29*], пов'язується, за архівними джерелами, з рядом яскравих давньоруських знахідок першої чверті XII ст. [Моргунов, 1988. — *С.10*] і локалізується дослідниками як літописне місто *Кляпеч* [Моргунов, 1996. — *С.94*].

Геологічний перетин річища р.Удай і схема розташування

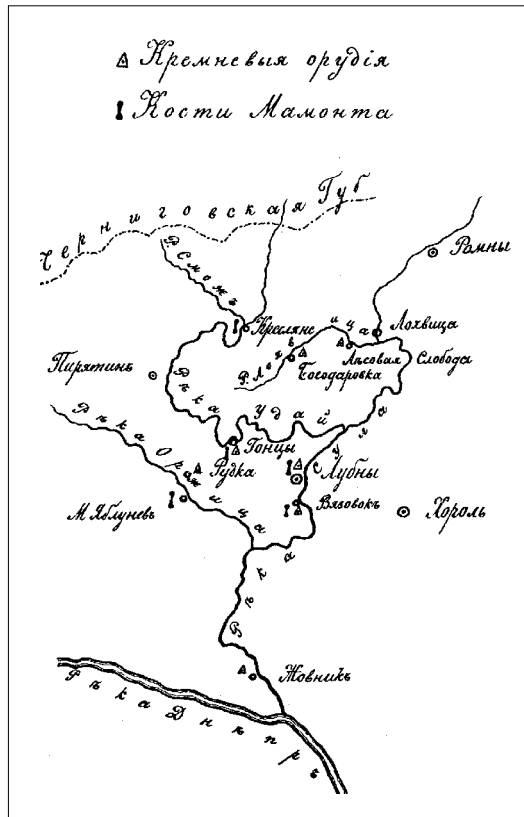
Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки,
за Ф.І.Камінським та К.М.Феофілактовим. 1874 р.
(Атлас, 1878. — Табл.VI).

Навесні того ж року Камінський обстежує кургани доби бронзового віку в *ур.Роги* біля с.Гінці [НА ПКМ. — Спр.03-144/2. — А.10-10зв.]. У чорноземному насипу одного з них він досліджує впускне поховання доби пізньої бронзи з розвалом ліпного горщика з домішками товченого кварциту в тісті. Це привертає увагу дослідника, і Ф.І.Камінський відшукує аналогії кераміці, наводячи їх (курган Переп'ятиха та ін.) за досить своєрідним принципом — порівнюючи домішки у тісті горщиків [Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.85].

Навіть короткочасна поїздка до батьків у Кежан-Городок в Білорусію 1877 р. супроводжувалася проведенням розвідкових обстежень. Ф.І.Камінський оглядає *ур.Видуш-Гору* на лівобережжі Прип'яті і знаходить там крем'яні вироби та уламки ліпного посуду епохи неоліту-бронзи [КАВ. — С.11. — № 116 а,в].

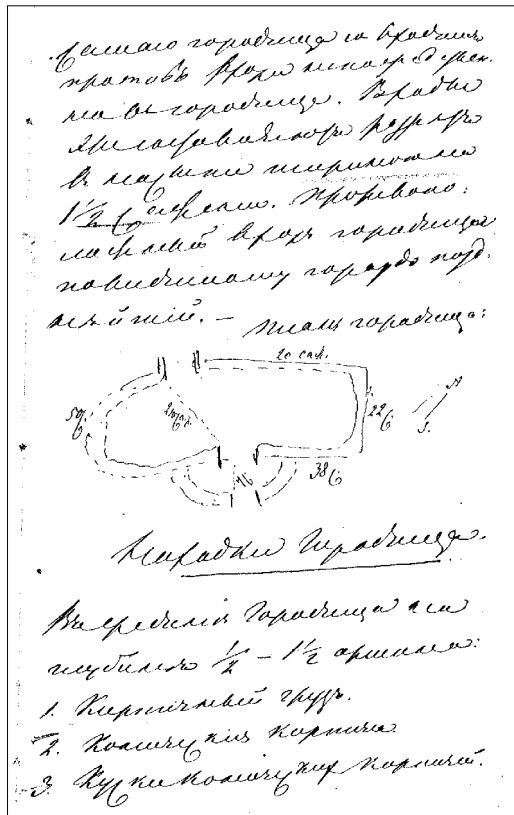
У 1881 р. лубенський археолог проводить розкопки чотирьох курганів в *ур.Лиса Гора* у Лубнах. Ці роботи були продовжені 1883 р. за фінансування і участі К.М.Скаржинської [Бочкарев, 1901. — С. 21]. Всього на Лисій Горі було розкопано понад 15 курганів [КАВ. — С.11-13,17-33], у яких виявлені поховання епохи бронзи, раннього залізного віку, в тому числі скіфського часу, середнь-

Карта палеолітичних знахідок у Посуллі Ф.І.Камінського. 1874 р.
(Атлас, 1878. — Табл. VI, 1).

овічного кочівника — конфедерата Русі [Рудинський, 1928. — С.31. — Прим.; Ильинская, 1968. — С.55; Кулатова, 1988. — С.7,8], польського жовніра і козака. Публікація цих матеріалів готувалася Ф.І.Камінським в останні роки життя, але через мовчазний конфлікт зі К.М.Скаржинською щодо авторства публікації [ДАПО. — Ф.222. — Спр.53. — А.8,16зв.] була знищена разом зі щоденниками перед смертю археолога [Ляскоронський, 1892. — С.263-264]. Лише частково лисогірські знахідки ввійшли до зачитаного у відсутності автора В.Г.Ляскоронським на засіданні Товариства Нестора-літописця 20 листопада 1883 р. його повідомлення «Розкопки [курганів скіфського типу] в околицях Лубен» [Каминский, 1888. — С.218], а згодом були використані у публікаціях В.Г.Ляскоронського, відтворені шляхом опитування К.М.Скаржинської, К.П.Бочкарьова [Бочкарев, 1901. — С.20] та власних спостережень [Ляскоронський, 1892; 1901; 1903]. Можливо, Ф.І.Камінський передав записи про лисогірські розкопки своєму наулюбленішому учневі — В.Г.Ляскоронському — з метою їх публікації у майбутньому. Так це чи інакше, але конфлікт тяжко хворого завідувача і меценатки був спровокований М.Г.Скаржинським, який розглядав будь-які набутки музею як родинну власність і хотів видати матеріали за підписом дружини.

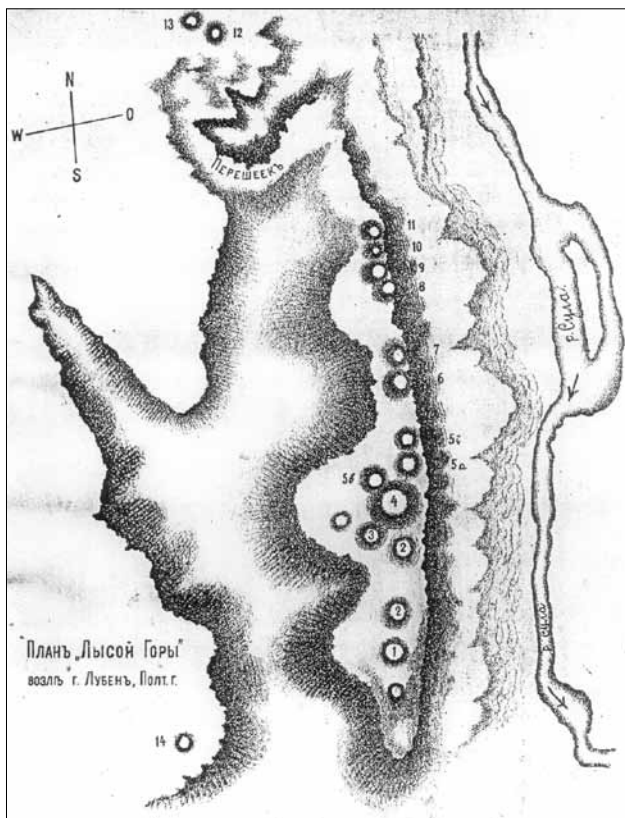
Сторінка щоденника Ф.І.Камінського з описом і планом городища
 скіфського часу в ур.Городище (Сад). 1876 р.
 (НА ПКМ. — Спр. 03-144/2. — А.4).

Крім досліджень на Лисій Горі, Ф.І.Камінський розкопав у 1882 р. насип великого кургану в ур.Замок між Лубнами та Мгарським монастирем, у якому було виявлене впускне поховання й основна могила скіфської доби [НА ПКМ. — Спр.03-144/2. — А.14-17]. На особливу увагу заслуговує комплекс впускного поховання ранньосарматської доби [зр.: Махно, 1965. — С.185-188; Кухарская, Битковський, 1994. — С.113-114; Кулатова, Супруненко, 1999], що супроводжувалося ліпними зарубинецькими горщиком та мискою, залишками жертвної їжі, а також орнаментованою пізньоскіфською курильницею [Каминский], 1897. — С.239. — Табл. LXXXI,53], призначення якої точно визначене автором розкопок [КАВ. — С.35; Кулатова, Супруненко, 1999. — С.138-140].

За даними інвентаря Полтавського краєзнавчого музею, відомі розкопки, здійснювані Ф.І.Камінським 1885 р., 15-ти невеликих курганів давньоруського часу біля Кострицької слободи Бобруйського повіту в Білорусії, поблизу Любонічської лісової дачі, матеріали з яких також надійшли до Лубенського музею К.М.Скаржинської [ПКМ. — Інв.№№ ПКМ. 11601-11603, А. 1117-1119].

Ф.І.Камінський також докопав розібраний релігійними фанатиками великий «курган св. Афанасія» поряд із будівлями Мгарського Спасо-Преоб-

Лубни, ур.Лиса Гора. План поселення та групи курганів,
за В.Г.Ляскоронським. 1892 р.
(Ляскоронский, 1892. — План I).

раженського монастиря [НА ПМК РАН. — Ф.1. — 1889. — Спр.4. — А.41-43], де було виявлене поховання скіфського часу [Ильинская, 1968. — С.55]. Курган мав висоту понад 2,2 м, діаметр — близько 11 м; на ньому, за легендою, у 1654 р. востаннє молився константинопольський патріарх Афанасій, моші якого зберігалися потім у Мгарському монастирі [Астряб, 1915. — С.35-37]. Землю з насипу цього кургану віруючі рознесли жменями з собою, сподіваючись на чудотворну поміч причисленого до святих патріарха. Під насипом виявилось поховання, яке й дослідив у червні 1889 р. Ф.І.Камінський [Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.89-93]. Під час розкопок улітку того ж року ще двох курганів, за участю Г.К.Зінченка, поряд з монастирем, під невисокими насипами були знайдені пограбовані у давнину поховання скіфської доби, що супроводжувалися порівняно численним комплексом напутніх речей [НА ПМК РАН. — Там само. — А.27,43зв.; Спицын, 1918. — С.129].

Згідно з авторським описом, дослідження проводилися з притаманною Ф.І.Камінському детальністю та акуратністю. Матеріали розкопок, вивезені Г.К.Зінченком до Петербурга, після їх опрацювання в Археологічній Комісії, потрапили до Історичного музею в Москві (сучасний ДІМ Російської Федера-

Лубни, ур.Лиса Гора. Сучасний вигляд з північного сходу (*вгорі*) та рештки насипів курганів на майданчику останцевого поселення доби ранньої бронзи. Вигляд з півночі.
Фото автора. 1984 р.

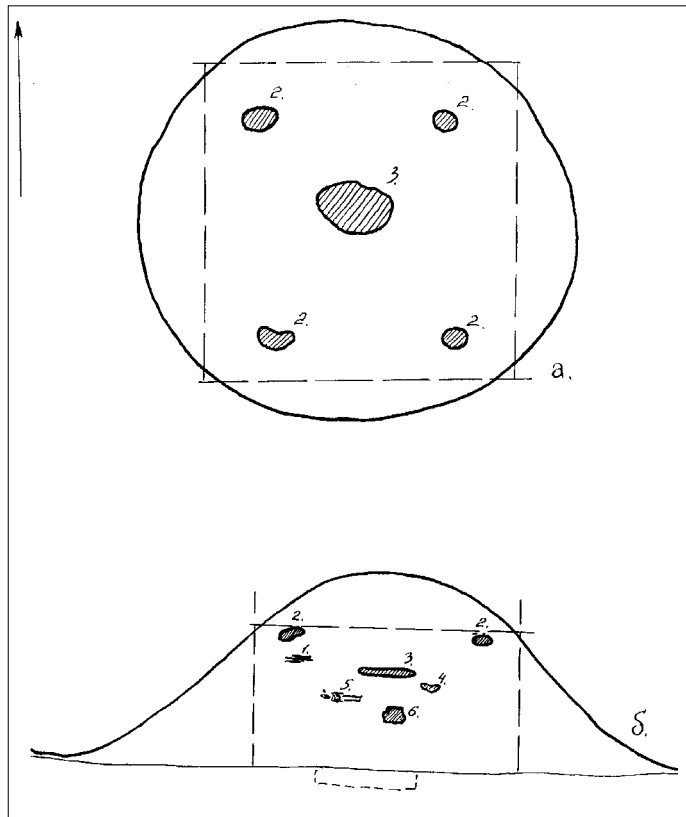
ції), де й зберігаються [НА ПМК РАН. — Там само. — А.47-48]. Вони датовані V-IV ст. до н.е. [Ильинская, 1968. — С.198-200].

Цікаво, що через 30 років після Ф.І.Камінського зазначені кургани знову стали об'єктами досліджень В.М.Щербаківського [Супруненко, 1990г. — С.11], який уважав їх пограбованими [Щербаківський], 1919б. — С.96]. Залишки насипів курганної групи біля «гостиниці» Мгарського монастиря збереглися до нашого часу й є своєрідними пам'ятками історії археологічних досліджень у Посуллі [Супруненко, 1989-1994. — С.44].

Досить широкою була і географія археологічних розвідок Ф.І.Камінського 1873-1889 рр. у Лубенському Посуллі. Вона включала правобережжя нижньої течії р.Удай, правобережжя Сули з правими притоками і ділянки плато межиріччя Сліпороду та Удаю [Супруненко, 1991б. — С.72].

Результати досліджень Ф.І.Камінського значно збагатили уявлення колег про археологічні пам'ятки регіону, що на кінець 1890-х рр. **стає одним із найбільш вивчених у археологічному відношенні районів Лівобережжя** [Ляскоронський, 1903. — С.57; Рудинський, 1928. — С.32-33]. Матеріали досліджень Гінцівської стоянки були широко відомими завдяки численним публікаціям

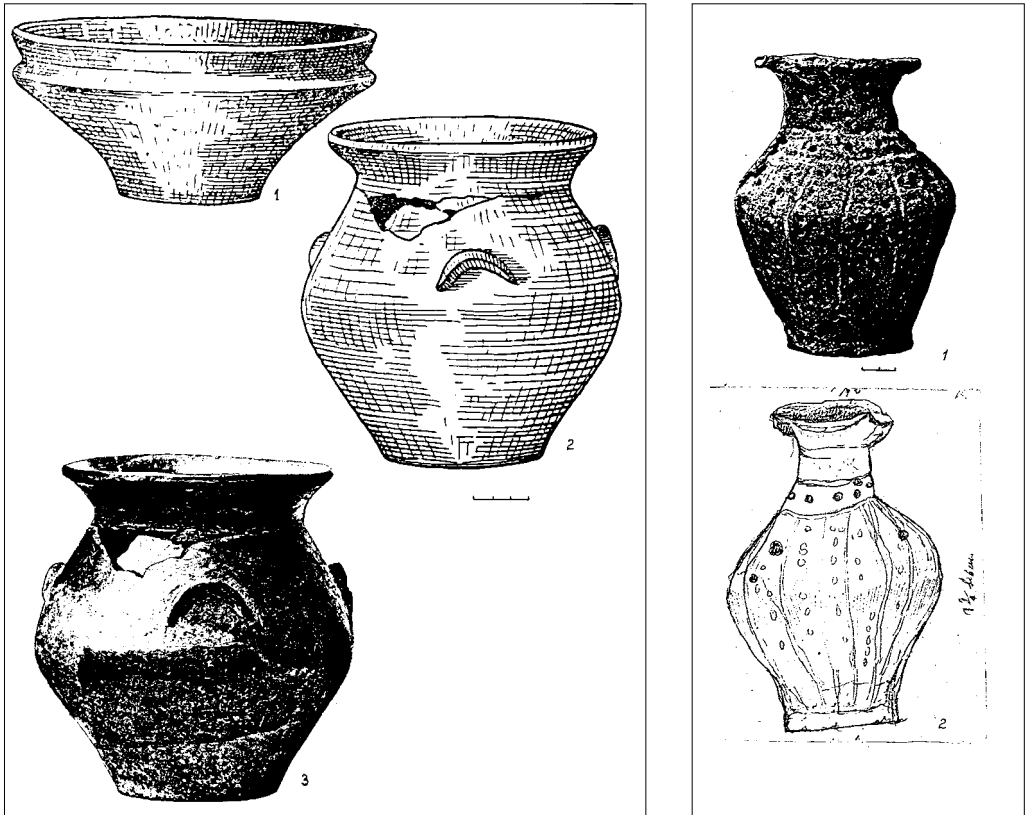

Лубни. Курган в ур.Замок. Схематичний начерк плану і перетину (без масштабу), за Ф.І.Камінським. 1882 р.

а) 2,3 — залишки вогнищ; б) 1 — кістки коня, свині; 2 — вогнище; 3 — центр кургану, сліди вогню; 4 — курильниця; 5 — впускне поховання; 6 — скупчення речей у грабіжницькому ході.
(НА ПКМ. — Спр. 03-144/2. — А.14).

ряду авторів [Городцов, 1923. — С.285-290; Burkitt, 1925. — Р.273; Љсербакіўскіј, 1925. — S.21-22; 1926. — S.106; 1927. — S.27; Борисковський, 1947. — С.85]. Визначне відкриття в Гінцях спростувало помилкові теорії Іенса-Якоба Ворсо та К.І.Гревінгка про час першого заселення Східної Європи первісною людиною та спроби західних дослідників представити територію країни далекою окраїною, дуже пізно заселеною людиною [Каминский, 1878. — С.149; Борисковский, 1953. — С.13-14; Формозов, 1983. — С.40,42]. Менш відомими, в силу хвороби і смерті Камінського, залишилися його розкопки курганів, зовсім забути ми — розвідки вченого.

Крім досліджень у галузі *первісної та давньоруської археології*, лубенський археолог вивчав і пам'ятки *доби пізнього українського середньовіччя*. Так, 1876 р., обстежуючи «бурти» біля с.Карпилівка Лубенського повіту, в ур. Дубина дослідник описав великий майдан діаметром понад 140 м [НА ПКМ. — Спр.03-144/2. — А.12-12зв.]. У його центрі Камінський відшукав рештки печі для виготовлення селітри, щоправда не зрозумів призначення всієї споруди, пов'язавши її, за переказом, із залишками замчища початку XVIII ст. [Супруненко, 1989в. — С.105].

Лубни, ур.Замок. Зарубинські ліпні миска (1) та горщик (2,3) зі впускного поховання в кургані. Розкопки Ф.І.Камінського. 1882 р.

Ліпна пізньоскіфська курильниця зі складу напутнього інвентаря у впускному похованні кургану. Фото (1) та польова прорисовка (2), за Ф.І.Камінським. 1882 р.

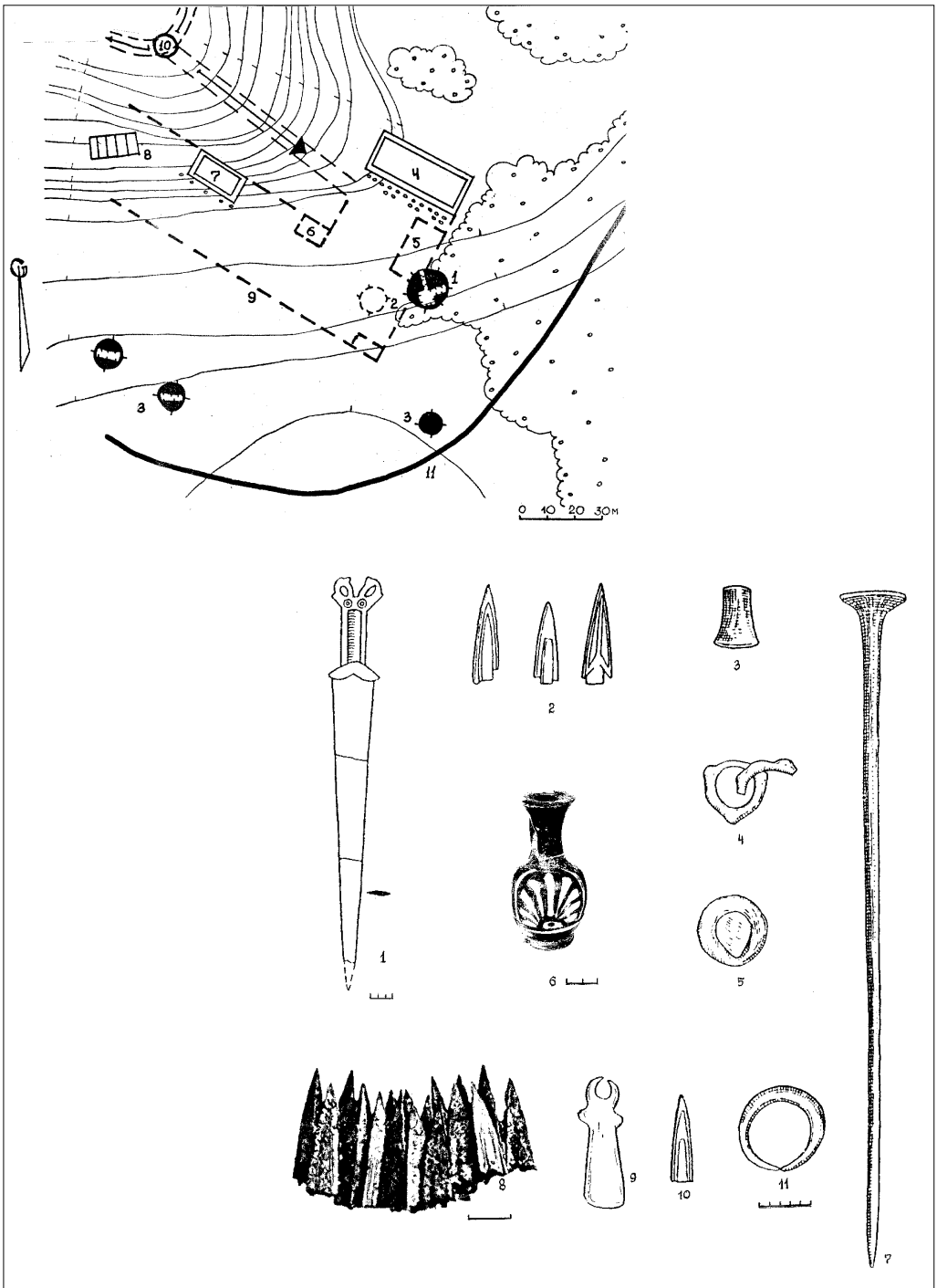
(НА ПКМ. — Спр. 03-144/2. — А.16; [Каминский], 1897. — Т.IV. — Табл.LXXXII; ПКМ. — Інв. № ПКМ.10260-10261, А.409-410).

Сьогодні зі впевненістю можна стверджувати про велике значення подвижницької пошукової діяльності Ф.І.Камінського. Він *уперше* в Україні виявив пам'ятки пізньопалеолітичної людини і не мав сумніву в їх наявності у значній кількості. Був *першим* дослідником ряду археологічних пам'яток Нижнього Посулля. Запропонував свою *схему* історичного розвитку регіону, передбачивши, що «по Сулі та її притоках були послідовно розвинуті й інші епохи», в тому числі і «кам'яного періоду» [Каминский, 1878. — С.150]. Велика кількість археологічних об'єктів виявлена і, в основному, на той час правильно інтерпретована дослідником.

До *відкриттів* Ф.І.Камінського належать: виявлення поселення енеоліту-бронзи на Лисій Горі [ДАПО. — Ф.222. — Спр.69. — А.4-5; Ляскоронский, 1892. — С.277-278], перших поховальних пам'яток доби бронзи [КАВ. — С.39-40], ряду курганів скіфського часу, городища скіфської доби та давньоруських пам'яток в околицях Клепачів [Кулатова, 1991. — С.74; Моргунов, 1996. — С.94]. Він же здійснив перші описи цих пам'яток, котрі не втратили свого наукового значення і в наш час [Супруненко, 1991б. — С.74].

Ф.І.Камінський як природознавець за освітою був яскравим *послідовником еволюціонізму*. Парадигма дослідника (тобто, теоретична модель діяльності вче-

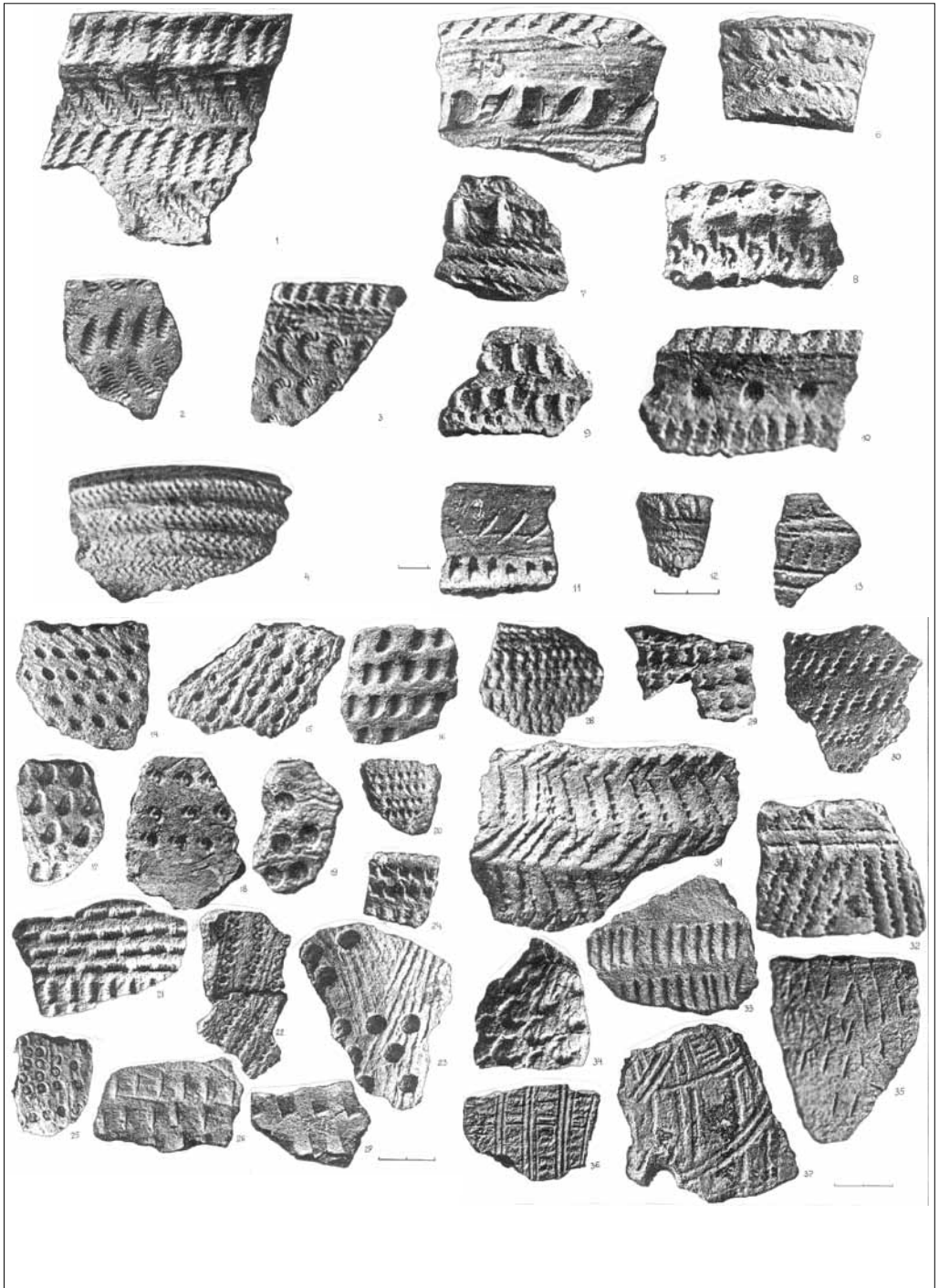

Мгар, с., Мгарський монастир. План групи курганів I скіфського часу.

Розвідки автора. 1989 р. 1,2 — кургани, досліджені Ф.І.Камінським 1889 р.; 3 — насипи, розкопані В.М.Шербаківським 1912 р.; 4, 7, 10 — розібрані й цілі допоміжні споруди монастиря; 8 — житловий будинок; 11 — межа охоронної зони монастиря як пам'ятки архітектури XVIII-XIX ст.

Знахідки скіфського часу з курганів на території Мгарського монастиря (1-7)

та на Лисій Горі (8-11). 1 — залізо; 2-4, 7-10 — бронза; 5, 6 — кераміка; 11 — електр.
(Ильинская, 1968. — Табл. XLVII).

Лубни, ур.Лиса Гора. Фрагменти ліпного посуду доби енеоліту-ранньої бронзи.
Розкопки Ф.І.Камінського. 1881 та 1883 рр.

Фрагменти вінець та орнаментованих стінок ліпних посудин.

([Каминский], 1897. — Т.IV. — Табл.LXXX-LXXXII; ПКМ. — Инв. № ПКМ.10197-10199, А.346-348).

ного, прийнята як взірець для вирішення дослідницьких завдань — див.: *ФЭС, 1983. — С.477*) склалася внаслідок контактів з кращими фахівцями-природознавцями Київського університету, які працювали також і на терені археології; вона була спрямована на створення власної «археологічної версії» історії суспільства на конкретній території, тобто, була втіленням громадівського принципу обласництва у вивченні минулого українських земель.

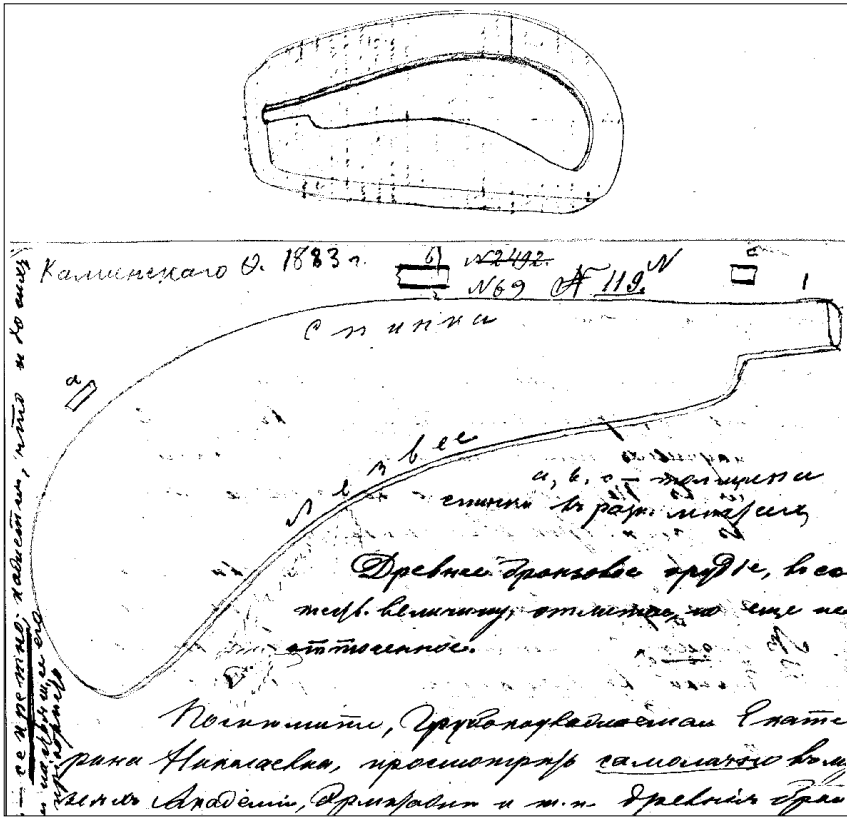
Серед *головних завдань дослідника*, які він ставив перед собою, були хронологічна визначеність конкретних етапів стародавньої історії регіону, встановлення їх періодизації шляхом залучення даних геологічної стратиграфії. Підтримуючи хронологічну «систему трьох віків» Х.Томпсена, відомі йому ідеї діалектики Г.Гегеля та методології еволюціонізму в сфері природничих наук Ч.Дарвіна, Ф.І.Камінський вже використовував періодизацію палеоліту Г.де Мортільє. Так, він досить обережно застосував до характеристики гінцівських знарядь з кременю порівняння за типологічною близькістю їх до «найдавнішого типу мустьє», хоча мав на увазі пізніший час, або ж терміни — «за типом мустьє..., солютре» [*Каминский, 1878. — С.148,150,151*; оцінка: *Рудинський, 1928. — С.33. — Прим.3; Шовкопляс, 1992. — С.12*]. Камінський *володів* такими базовими поняттями еволюціоністів як тип, типи з «достовірних комплексів», залучав аналогії щодо атрибуції виявлених знахідок, був знайомий з ідеями антропогенезу, єдності розвитку суспільства і культури за Е.Тайлором.

З наявних робіт та епістолярії дослідника невідомо, чи сприйняв він основи історико-матеріалістичної концепції первісного суспільства, але те, що праці фундаторів цього напрямку у суспільних науках були в Круглику, є достовірним фактом (див. § 3 розділу II).

Ф.І.Камінський уявляв *розвиток* передісторичних суспільств в басейні Сули як *поступальний*, від первісних насельників палеолітичних стоянок до киево-руської доби, що включав «Кам'яний період епохи мамонта — палеоліт», неолітичну епоху, бронзовий вік, «елліно-скіфський період», час літописних слов'ян та давньоруських городищ; для більш пізньої доби ним виділялися епохи «південноруська» і «малоросійська» [*ДАПО. — Ф.222. — Спр.69. — А.5-5зв.*]. Таким чином дослідник виконував настанови В.Б.Антоновича, що обговорювалися на III археологічному з'їзді, у плані створення нових «культурно-хронологічних колонок» для конкретних територій України [*Лебедев, 1992. — С.171*].

Він уже мав уявлення про курганний «горизонт» пам'яток доби бронзи, асоційований у його побудовах з «фарбованими похованнями зі скорченими кістяками», до часу існування яких Ф.І.Камінський в останні роки життя відносив і кам'яні свердлині сокири, і частину з лисогірських черепків. За доби бронзового віку, за лубенським археологом, у «Південній Росії» використовувалися бронзові знаряддя, ... вони були не тільки привізними, а й відливалися тут, на місці, навіть в нашій Полтавській губернії» [*ДАПО. — Ф.222. — Спр.69. — А.2-2зв.*]. Такий висновок Камінський зробив на підставі вивчення ливарної форми серпа з *Березняків* на узбережжі Псла, моделюючи у воску відливку знаряддя [*Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.102-103*]. Щодо цієї доби збереглися й свідчення про хронологічні уявлення дослідника — II тис. до н.е. [*ДАПО. — Ф.222. — Спр.13. — А.23*].

Досліджені пам'ятки скіфського часу відносив Ф.І.Камінський до VII-V ст. до н.е. [*Каминский, 1897. — С.238*]. Давньоруські знахідки та розкопані комплекси курганних некрополів лубенський археолог чітко атрибував «великокнязівською епохою» X-XIII ст. Тут далися взнаки добре відомі йому дані, опубліковані в працях III археологічного з'їзду. Але розкопуючи переважно кургани, Камінський тільки підходив до розуміння їх стратиграфії, наявності впускних та основних поховань тощо. Так сталося і з насипом в ур.Замківщи-

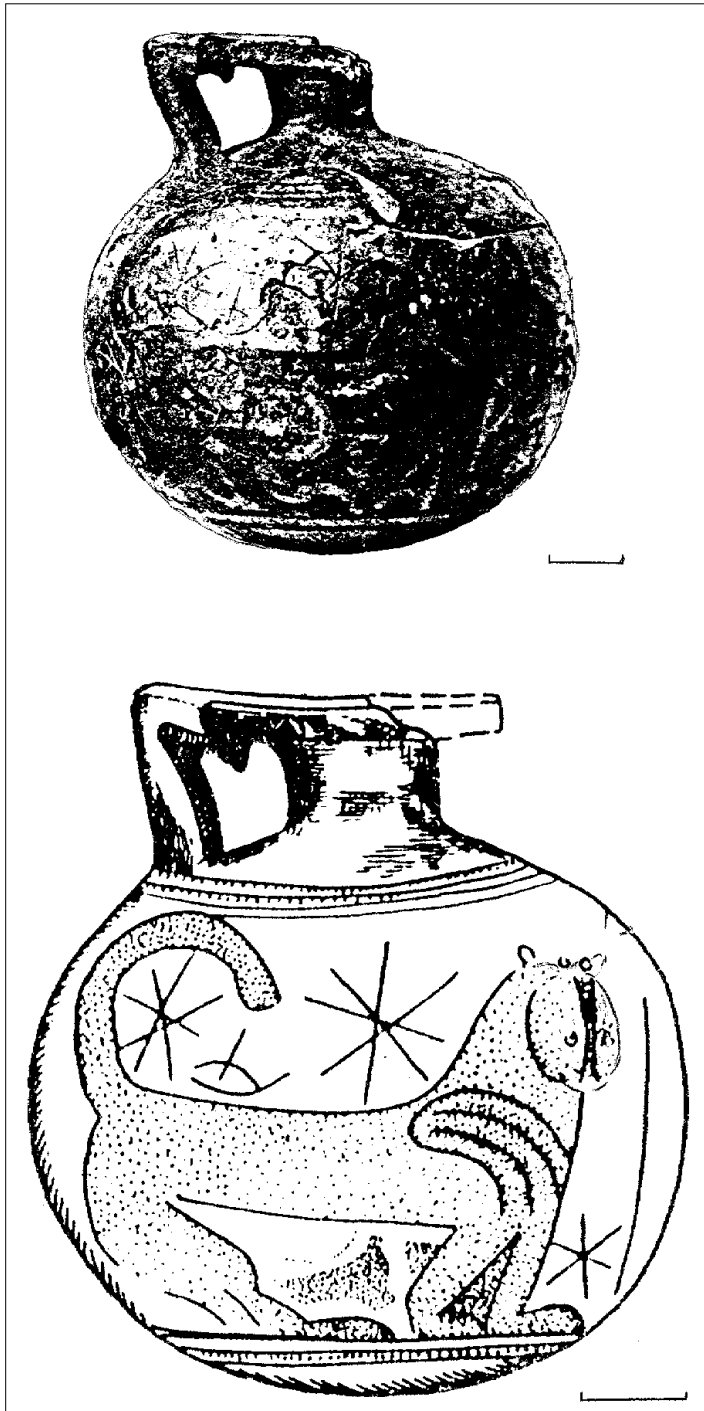
Рисунки до дослідження Ф.І.Камінського, присвяченого ливарній формі серпа доби пізньої бронзи з Березняків. 1883 р.
(ДАПО. — Ф.222. — Спр.69. — А.1, 2 зв.).

на, де складний випадок порушеного грабіжниками комплексу основного і впускного поховань, змішання знахідок у лазі скарбошукачів утруднили можливість культурно-хронологічних атрибуцій [НА ПКМ. — Спр.03-144/2. — А.14; Кулатова, Супруненко, 1999. — С.135-138]. Заслугою дослідника слід уважати віднесення в цілому комплексів обох поховань до скіфської доби при наведенні даних про стратиграфію кургану [Махно, 1965; Кухарская, Битковський, 1994. — С.113-114].

Ф.І.Камінський добре володів інструкціями для опису городищ і курганів, про ведення розкопок курганних пам'яток, прийнятих на III археологічному з'їзді [Лебедев, 1992. — С.160-161; Коковкіна, 1996. — С.93-94].

Його дослідження не залишалися на описовому рівні; він прагнув ілюструвати результати своїх робіт, супроводжуючи їх таблицями, акварелями, малюнками олівцем у щоденниках [ДАПО. — Ф.222. — Спр.69. — А.3 зв.; НА ПКМ. — Спр.03-144/2. — А.14,16]. В експозиції Лубенського музею КМ.Скаржинської були вміщені його акварелі «Вигляд Лисої Гори під час розкопок 1883 р.», малюнки з розгорткою орнаменту античного арибалу з лисогірського кургану №11 та інші, фотографії зовнішнього вигляду пам'яток [КАВ. — С.106]. Не меншою ретельністю відзначалися малюнки гінцівських речей з кременю та вико-

Коринфський арибал VI ст. до н.е. з кургану № 11 на Лисій Горі у Лубнах (вгорі) та реконструкція малюнку на ньому. Розкопки Ф.І.Камінського. 1883 р.
([Каминский], 1897. — Т.IV; Ильинская, 1968. — Рис.44,1; ПКМ. — Inv. № ПКМ.90, А.90).

нана дослідником карта палеолітичних знахідок у Нижньому Посуллі, якою відкривалася круглицька археологічна експозиція (оригінали їх зберігалися в Лубенській гімназії) [КАВ. — С.14. — № 137]. Шкода, що більшість з цих робіт загинула під час воєнного лихоліття.

Багато *новацій* запропоновано Ф.І.Камінським у *методиці* ведення *археологічних досліджень*. Це й пильний, до найдрібніших деталей, перегляд культурного шару комплексів, і залучення спеціалістів природничих дисциплін до дослідження палеолітичних пам'яток, і точна описова фіксація всіх елементів поховальних споруд, що збереглися, і повне знесення насипу невеликих курганів у процесі розкопок (Лиса Гора, Мгар).

Ф.І.Камінський під час розкопок ретельно *збирав остеологічні матеріали* [НА ПКМ. — Спр.03-144/2. — А.9зв.-10,15], прагнув отримати визначення по них. Останні обов'язково підтверджувалися документально в архіві музею К.М.Скаржинської та інвентарних описах [КАВ. — С.34,35; Махно, 1965. — С.186, 187]. Це стосувалося й будь-яких геологічно визначених знахідок у складі комплексів.

Старанне проведення робіт дозволило не прогледіти під час розкопок на Лисій Горі перевідкладених матеріалів більш раннього поселення [Каминский, 1897. — С.238. — Табл.LXXVIII-LXXX] — фрагментів кераміки та виробів з каменю. На відміну від більшості сучасників, що прагнули виявити атрактивні предмети старовини, Камінський уважно збирав і фіксував у описах такі матеріали — уламки кераміки, кам'яних виробів, відщепи кременю, кістки, крейду, вугілля тощо.

Все це ставить лубенського археолога значно попереду багатьох його сучасників — польовиків-практиків. Зрозуміло, що більшість великих курганів була досліджена Ф.І.Камінським за тогочасною методикою — вони «розкопувалися ..., починаючи від вершини, колодязним способом, з викиданням землі навкруги ями, причому не завжди доходячи до материка» [Бочкарев, 1901. — С.21], що, безумовно, відбилося на результатах робіт. Відсутність ширших публікацій та звітів про розкопки (вчений опублікував за життя лише три праці з археології) зробила частину здобутих науковим секретарем Лубенського музею матеріалів невідомими для наступних дослідників. Це підсилювалося й тим, що Федір Іванович був *представником первісної археології* і належав до числа природознавців, зближення яких з офіційною археологією лише починалося на початку останньої чверті XIX ст. [Формозов, 1986. — С.66]. Певно, свою роль відіграла й репутація Камінського серед лідерів російської археологічної науки як «клопітної людини з семінаристів» [Борисковский, 1953. — С.12,14].

Але сучасники називали Ф.І.Камінського «одним із тих людей, для яких вищі інтереси складають весь ... зміст і склад [життя], одним із небагатьох ідеалістів нашого часу», людиною «бездоганної чесності та душевного благородства» [Горленко, 1891. — С.314]. Своєю діяльністю завідувача Лубенського музею К.М.Скаржинської вчений заклав підвалини вивчення першої ланки первісної історії Східної Європи, був активним утілювачем широкої уварівської програми вивчення старожитностей країни. «Люди, які здійснювали ці напружені, трудомісткі й цілеспрямовані дослідження 1870-х рр., були не тільки висококваліфікованими, а й добросовісними спеціалістами», та мали переважно ліберально-демократичні уподобання [Лебедев, 1992. — С.179]. Таким ученим і був Ф.І.Камінський.

Сьогодні його ім'я стоїть у ряду загальновідомих подвижників вивчення археології України. Тож доброю ознакою нашого часу стало присвоєння новій вулиці у Лубнах [Наша історія, 1989. — С.3] імені Федора Камінського. Показово, що вона розмістилася неподалік від Лисої Гори — місця польових досліджень археолога та краєзнавця.

§ 5. Археологія у дослідженнях К.П.Бочкарьова

Краєзнавець й історик К.П.Бочкарьов належав до кола дослідників лубенського осередку вивчення старожитностей Посулля. Його не вважали співробітником Лубенського музею К.М.Скаржинської, та вихованець Ф.І.Камінського активно використовував і пропагував збірки музею, сприяв їх поповненню внаслідок власних досліджень. К.П.Бочкарьов добре знав архіви Лубенської чоловічої гімназії та Лубенського музею [*Доманицький, 1903. — С.18*], допомагав Ф.І.Камінському й О.А.Лавренку у зборах археологічних матеріалів та брав безпосередню участь у дослідженнях.

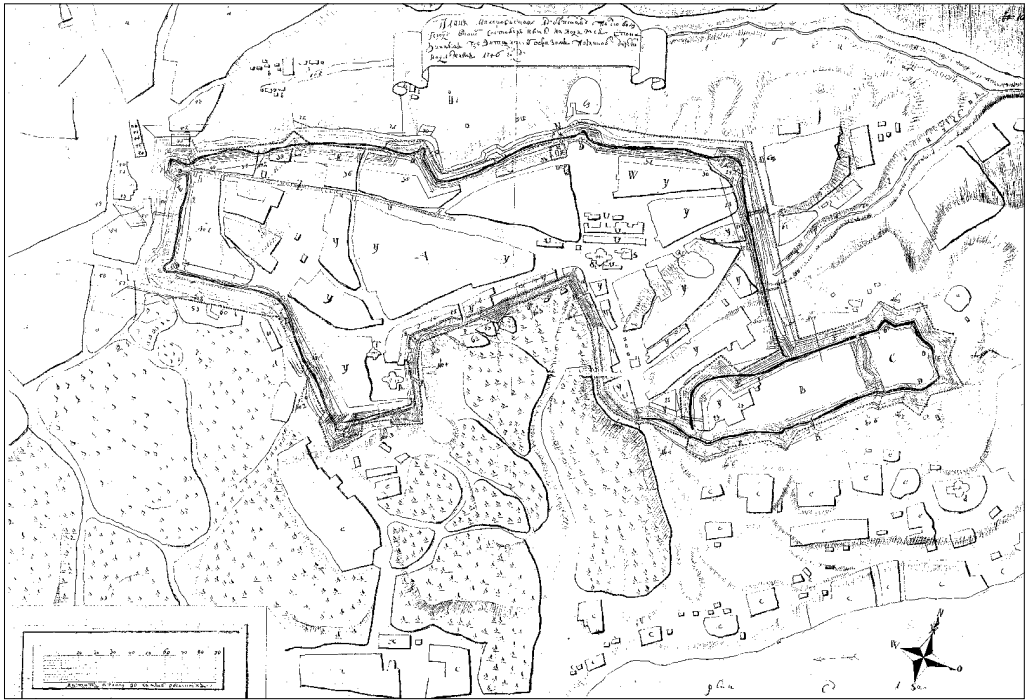
Публікуючи переважно краєзнавчі розвідки про історію Лубенщини [*Там само. — С.17; Бочкарев, 1880*], К.П.Бочкарьов у праці «*Очерки Лубенской старины*» змістив ряд цікавих краєзнавчих спостережень стосовно археології Лубенського Посулля, що свідчили про ведення ним власних обстежень.

Так, він вказав на місцезнаходження окремих курганів та їх груп в *ур.Замок* (Замківщина) і на *Лисій Горі*, зазначивши чисельність складу групи на останній — 20 насипів [*Бочкарев, 1901. — С.8,21*], позначив місце розташування козацького табору Северина Наливайка 1596 р. із залишками «окопів» та рештками більш стародавніх курганів в *ур.Суша Солониця* [*Там само. — С.17; зр.: Лепякко, 1990. — С.176-177; Сидоренко, 1990. — С.170; 1991. — С.110; Телегін, 1993. — С.45-47*]. Залишив свідоцтва щодо методики досліджень лисогірських курганів Ф.І.Камінським, а також дані про виявлення в ході розкопок 1881 р. в їх насипах впускних поховань польського жовніра і козака, «при кістяку якого з наконечником стріли в черепі знаходилася зотліла шкіряна сумка з люлькою, кременем і кресалом» [*Бочкарев, 1901. — С.21*]. К.П.Бочкарьов зазначав, що лисогірський комплекс решток стародавніх поселень та підкурганні поховання — це *комплексна пам'ятка* з культурними нашаруваннями від доби неоліту до часів козацтва. Це відповідає й оцінкам сучасних дослідників [*Кулатова, 1992. — С.459*].

К.П.Бочкарьов зібрав відомості про ряд випадкових знахідок у межах *Лубен*, а саме: крем'яних знарядь доби кам'яного віку, кісток мамонта та північного оленя, речей зі зруйнованих поховальних комплексів скіфської доби, окремих античних виробів та римських монет Траяна, Антоніна Пія й Марка Аврелія, залізної давньоруської сокири в околицях Мгарського монастиря [*Бочкарев, 1901. — С.22*], пов'язував пограбування посульських курганів з діяльністю зграй скарбощукачів в часи освоєння «уходу» черговими поселенцями в XVI ст., наводячи дані люстрації Канівського староства 1552 р. з описом пустих земель Лівобережжя [*АЮЗР, 1888. — С.101-103; Супруненко, 1994в. — С.133-134*].

Дослідник детально обстежив залишки пізньосередньовічних укріплень Лубен, локалізував рештки *Олександрівського замку* Вишневецьких, *Бернардинського монастиря*, давньоруського укріплення і міської фортеці в *ур.Вал* і Верхній Вал, виявив чимало залишків споруд XVII-XVIII ст., архітектурні деталі палацу І.Вишневецького, в тому числі *мармурову капітель колони*, що зберігається зараз в Лубенському краєзнавчому музеї, віднайшов сліди селітряного виробництва у валах XVIII ст. та виявив залишки *дубового покриву* центральної *міської вулиці XVII ст.* [*Бочкарев, 1901. — С.8-15*]. Результати своїх розвідок Бочкарьов *наніс на план* полкового міста Лубен роботи О.І.Рігельмана, опублікувавши його в дослідженні [*Там само. — С.38-39. — Табл.1*].

Особливу цікавість викликають обстеження автором залишків поховання гарнізону Олександрівського замку і скиди до рову решток розгрому міста 1648 р. чи одного з пограбувань полкового центру в часи Руїни [*Там само. — С. 17*], а також особисті спостереження К.П.Бочкарьова під час пере-

План Лубен середини XVIII ст. із зазначенням результатів розвідок К.П.Бочкарьова. 1900 р.

Лубни, ур.Замок (Замкова Гора). Вигляд з північного сходу.
Фото К.П.Бочкарьова. 1900 р.
(Бочкарёв, 1901. — Табл. I, II).

бування у лубенських підземеллях, описи археологічних знахідок доби українського пізнього середньовіччя — випалених керамічних фортечних ядер, керамічних труб, кахлів, гутного посуду тощо. К.П.Бочкарьов робить обґрунтований висновок про час появи і використання підземель — ходів сполучення та глибоких схованок — переважно в XVII та на початку XVIII ст. [Там само. — С.16].

Не дивлячись на некритичне ставлення до легенд і переказів, вільне трактування джерел, присвячених розбудові Лубен козацької доби, зневажливе відношення автора до народних визвольних рухів, робота К.П.Бочкарьова залишається *основною працею з історичної топографії*, ранньої історії полкового міста, а також важливим краєзнавчим джерелом, яке неодноразово використовували дослідники давньоруської та пізньосередньовічної археології Посулля [Лясковський, 1901. — С.440-441; Кузнецов, 1948. — С.145; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.151; Сухобоков, 1979-1981; 1982-1983; 1988. — С.3,4; 1992. — С.147-151; Моргунов, 1996. — С.96-97].

У праці К.П.Бочкарьова *максимально* залучені матеріали Лубенського музею К.М.Скаржинської, збагачені також і його власними дослідженнями.

§ 6. Археологічна діяльність С.К.Кульжинського

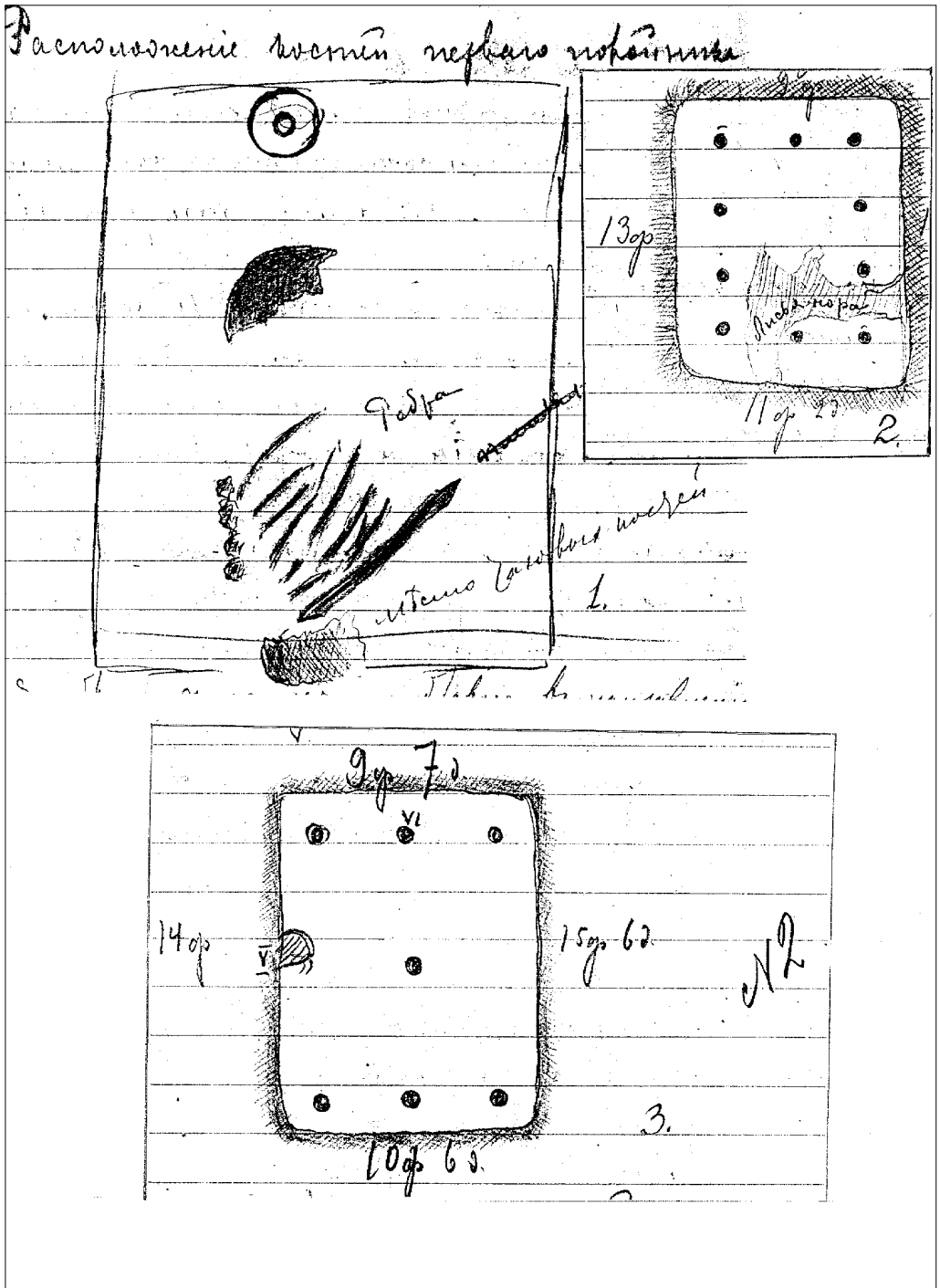
С.К.Кульжинський мав лише загальні уявлення щодо ведення археологічних досліджень і як музейник формував збірки старожитностей та володів окремими питаннями вивчення найдавнішої історії регіону. Він отримав певні знання з класичної археології в Харківському університеті й як географ більше цікавився античними речами колекції Лубенського музею К.М.Скаржинської. Саме за його ініціативою ця невелика збірка починає поповнюватися через київського агента-постачальника музею К.В.Болсуновського.

Можливо, лише через епістолярію С.К.Кульжинського та його записи в інвентарі Лубенського музею К.М.Скаржинської до нас дійшли відомості про розкопки курганів П.І.Нікіфорова під Ростовом-на-Дону, напевне, у складі некрополів Єлизаветинського городища [КАВ. — С.48], скарбошукацькі руйнування могил в маєтку Фадеева біля с.Парутіне на Миколаївщині 1889 р. [КАВ. — С.69] тощо. Він же сприяв придбанню до музею значної кількості античних монет, зразків високохудожнього античного розписного посуду [Античная керамика, 1987. — С.8-11] та ін.

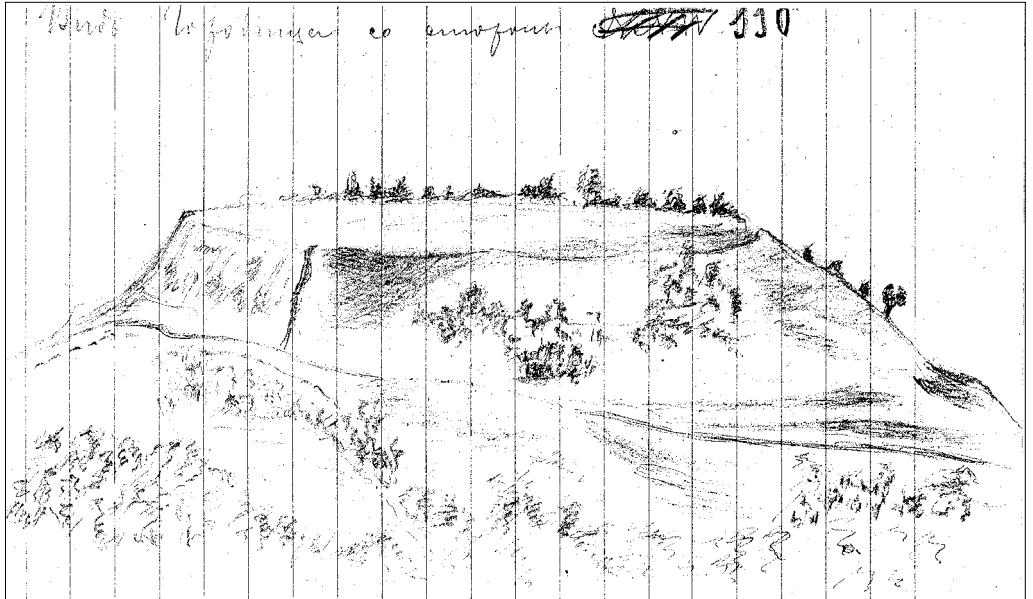
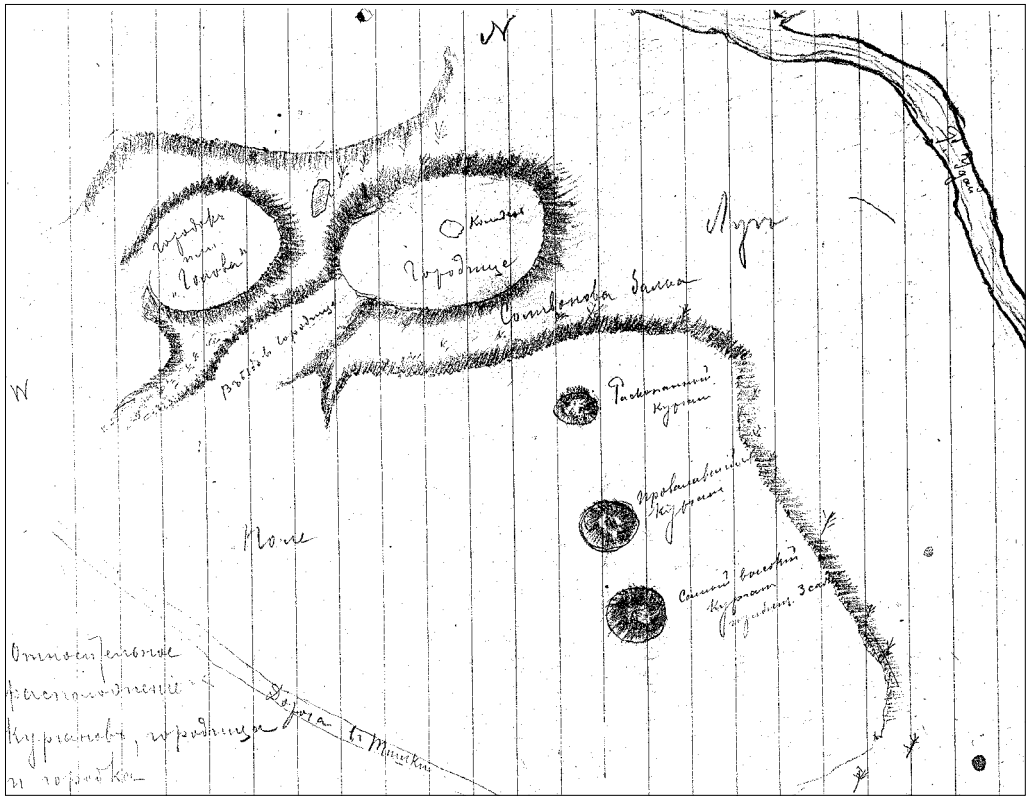
Але попри загальновідомі дані про відсутність будь-яких спроб польової археологічної дослідницької діяльності у другого завідувача Лубенського музею К.М.Скаржинської, серед архівних матеріалів подибуємо свідчення участі і керівництва С.К.Кульжинським розкопками, що фінансувалися К.М.Скаржинською [Плескач, 1927. — А.11].

Так, восени 1896 р. він разом із сином землевласника с.Хитці Лубенського повіту А.Лютецьким здійснює дослідження розорюваного кургану висотою близько 4,8 та діаметром понад 25 м на південний захід від с.Хитці в *ур.Коломак*, де пізніше проводив свої розкопки І.Я.Плескач [Плескач, 1927. — А.11-32; 1928. — А.3-5; Ильинская, 1954. — С.66-70; 1968. — С.62; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.71].

Розкопки, виконані на ретельному аматорському рівні, подають достатню інформацію про поховальний комплекс скіфського часу [Лютецкий, 1896. — А.18-40] V-IV ст. до н.е. В методичному плані ці дослідження дотримувалися основних вимог тодішніх інструкцій на ведення розкопок курганів: насип копався рядом широких (близько 15 м) траншей навхрест, зі складанням загаль-

Хитці, ур. Коломак. Курган скіфського часу. Схематичні плани поховань 1 і 2 (2,3) та кресленик частини скелету похованого у заповненні першого з них (1). За щоденником А.Лютецького. 1896 р. (НА ПКМ. — Спр. 03-144/1. — А.30-36).

Хитці, ур. Коломак.

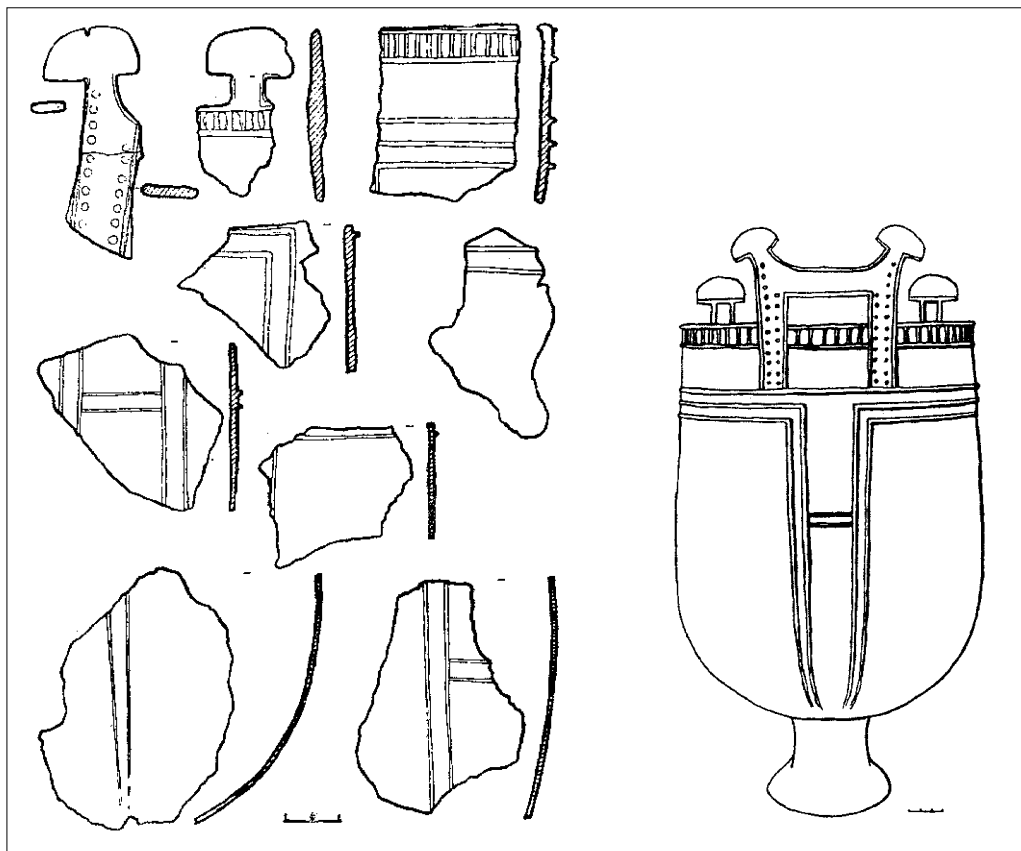
Ситуаційний план розміщення пам'яток (вгорі).

Розвідки А.Лютецького та С.К.Кульжинського. 1896 р.

Зовнішній вигляд городища роменської культури та давньоруського часу з південного сходу - півдня (внизу). Рисунок А.Лютецького. 1896 р.

(НА ПКМ. — Спр. 03-144/1. — А.37, 38).

Переволочна.

Фрагменти казана гуннського часу. Бронза.

Варіант реконструкції посудини.

(ПКМ. — Інв. № ПКМ. 33, 129; А. 33/1-10; 129; Левченко, Супруненко, 1994. — С. 78, 80).

ного плану, креслеників кожного з поховань, описом робіт і знахідок [Там само. — А.19-37]. У документації досліджень наявні стратиграфічні спостереження і замальовки. Розчистка поховань, виборка насипу кургану також проводилася ретельно, з фіксацією навіть дрібних уламків ліпного посуду та кісток [Там само. — А.22, 38зв.], простеженням решток дерев'яних накатників та стовбових конструкцій у поховальних камерах [Там само. — А.29, 31, 32]. В кургані виявлені два пограбовані в давнину поховання та жертвна яма, чимало окремих, але цікавих знахідок, в тому числі фрагментів античного посуду, кілька золотих бляшок і пластин тощо [Там само. — А.34-35]. Детальна фіксація проте не приховує відсутності певних знань з предмету досліджень в автора робіт і його помічника, котрі у кільцевому ровику вбачають кротовину, не помічають слідів діяльності грабіжників, рештки вогнища на викиді вважають залишками пізньої печі, жертвну яму сприймають як діяльність давніх скарбощукачів, а пограбовані поховання вважають, можливо, й «не могилами в повному розумінні цього слова» [Там само. — А.37зв.].

Безперечно, що вимога фахових знань від Лютецького і Кульжинського не буде мати сенсу, якщо зважити на охоронний характер робіт на кургані, вже пошкодженому скарбощукацькими ямами у 1892 р. [Там само. — А.33зв.].

Крім розкопок кургану, дослідниками було укладено *план курганної групи* із зазначенням навколишніх пам'яток, серед яких вперше показане Хитцівське давньоруське *городище* в ур. Коломак [див.: *Кучера, Сухобоков и др., 1984. — С.150; Григорьев, 1989. — С.69,71*], а також поряд — *городище в ур. Голова* (Городок) [зр.: *Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.71*]. На першому з них засвідчена наявність ями від колодязя, графічно зафіксований зовнішній вигляд цієї пам'ятки [*Лютецкий, 1896. — А.37,38. — Рис.; Кулатова, Супруненко, 1997. — С.59-63*].

Варто зазначити також, що в останній період існування Лубенського музею К.М.Скаржинської С.К.Кульжинський звернув увагу на запропоновані катеринославським торговцем старожитностями О.К.Столяровим уламки бронзового литого казана зі своєрідною рельєфною орнаментациєю, виявленого випадково поблизу *с.Переволочна* Кобеляцького повіту. Він придбав їх для музею [*КАВ. — С.101. — № 711*], розуміючи виняткову наукову цінність знахідки. Як виявилось, ці фрагменти належали унікальному казану гуннського часу — першому з виявлених у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі [*Супруненко, 1994г. — С.77-80; Супруненко, 1999а. — С.157*].

Отже, під впливом діяльності дослідників лубенського осередку географ і етнограф С.К.Кульжинський — вчений секретар Лубенського музею К.М.Скаржинської — також *проводив невеликі археологічні дослідження*.

§ 7. Археологічні розвідки В.Г.Ляскоронського в Посуллі

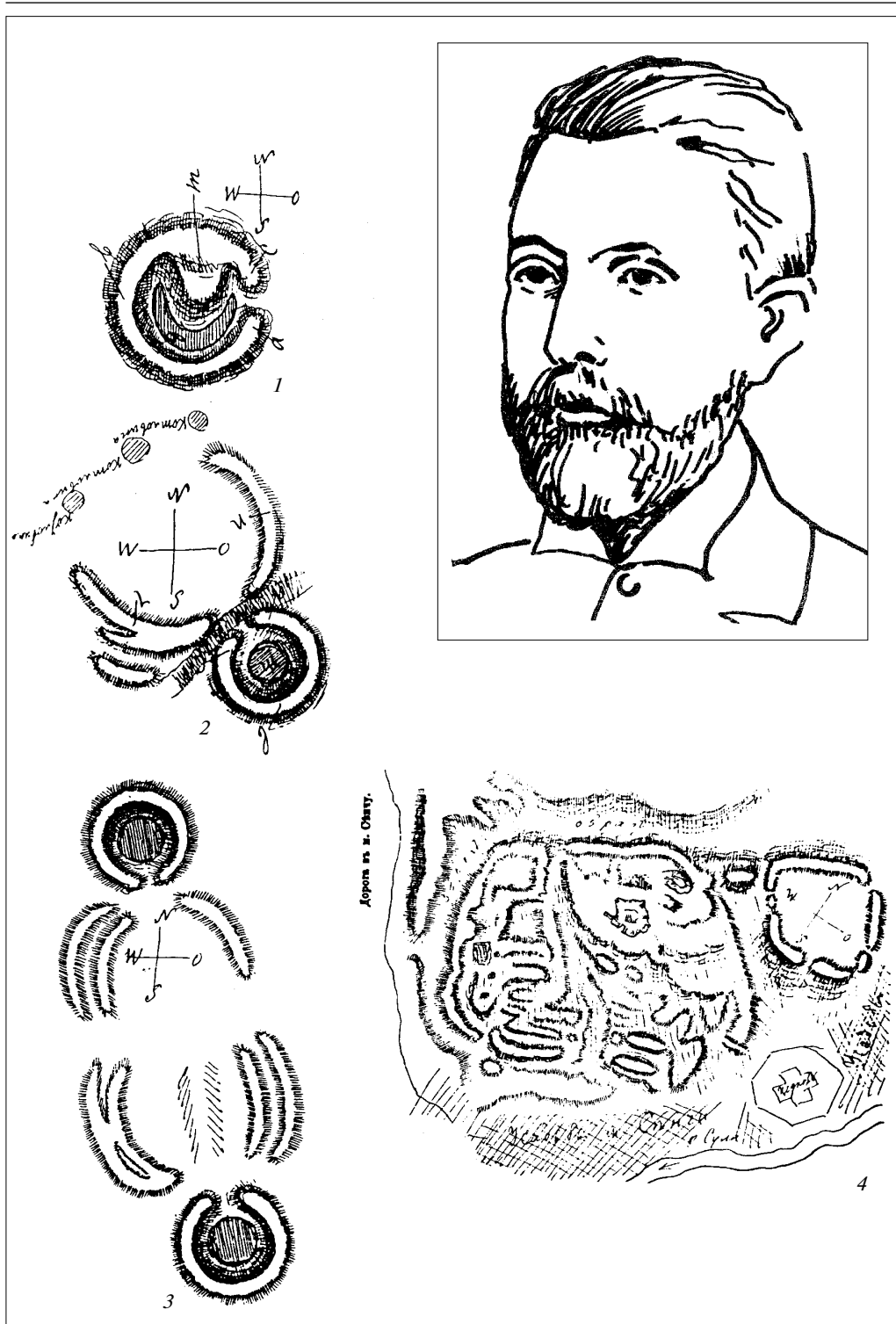
Найвідомішим вихованцем лубенського археологічного осередку виявився уродженець м.Золотоноша на Полтавщині Василь Григорович Ляскоронський (1859-1928) [*Козловська, 1928. — С.12-13; Ляскоронський, 1928. — С.216-217; Проф. В.Г.Ляскоронський, 1928; Мельник-Антонович, 1929. — С.367-387; Ситник, 1990. — С.88-99; 1992. — С.93-95; Супруненко, 1999б. — С.221-247*]. Український археолог, історик та нумізмат був найулюбленішим учнем Ф.І.Камінського в Лубенській гімназії та археолого-краєзнавчому гуртку [*З іменем, 1994. — 1. — С.293*].

Якщо К.П.Бочкарьов з початку власних наукових студій орієнтувався Ф.І.Камінським на вивчення історичних старожитностей литовсько-польської доби, то пошукові здібності В.Г.Ляскоронського направлялися педагогом на обстеження укріплених пам'яток Посулля різних епох, насамперед городиш, валів, майданів і курганів, що витікало з головних дослідницьких завдань, поставлених III археологічним з'їздом [*Лебедев, 1992. — С.166,168*]. В.Г.Ляскоронський дійсно виявився вправним «розвідником», який вже в гімназичні, а потім університетські роки обходив та об'їздив значну частину Лубенського повіту, досяг гирла Сули і межі з Чернігівською губернею.

Користування колекціями Лубенського музею К.М.Скаржинської, його книгозбірнею підготувало гімназиста до вступу на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира, а сприяння Ф.І.Камінського допомогло близько познайомитися з В.Б.Антоновичем, який і став провідником ученого до великої науки [*Ляскоронський, 1928. — С.70-75*].

Розглядаючи *ранній період наукової діяльності* В.Г.Ляскоронського [*Ситник, 1990. — С.88-90*], слід зважити на те, що значна частина його пройшла під впливом контактів з представниками лубенського археологічного осередку, які, в свою чергу, зумовили й головні напрямки наукових досліджень зрілого вченого [*Супруненко, 1995а. — С.3-4; 1999б. — С.222*]. Щоразу повертаючись у своїх наукових студіях до рідної Полтавщини, літописної «України» на межі давньоруських земель [*Коринний, 1992. — С.150; Толочко, 1992. — С.10; 1994. — С.6*],

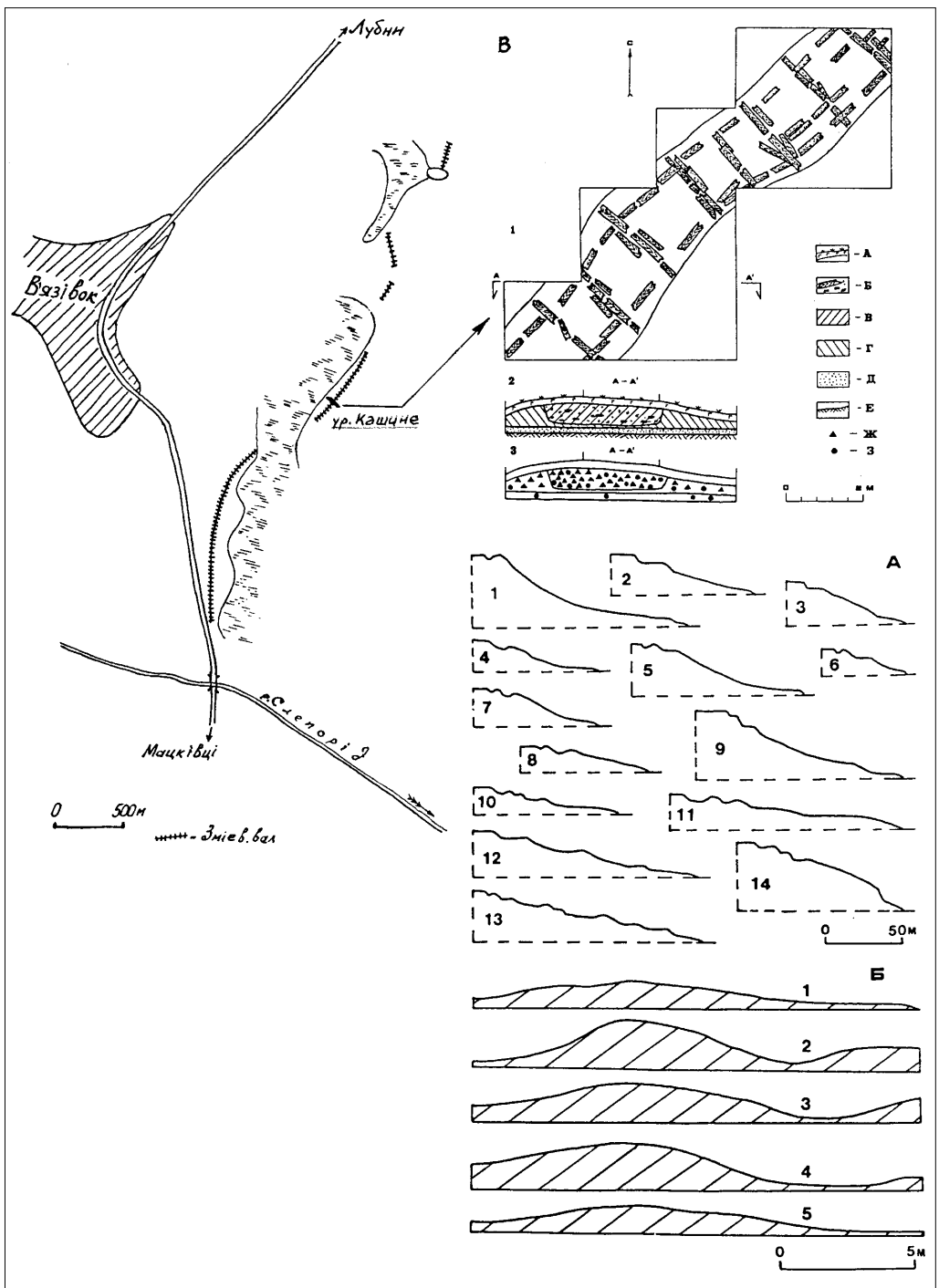

В.Г.Ляскоронський (1859-1928).
 Портрет роботи Г.П.Грибан. 1998 р.

Майдани Посулля та пошкоджене селігроварниками давньоруське городище в ур.Замок у с.Сенча, за В.Г.Ляскоронським.

1 — хут.Баталі поблизу Жовнина; 2 — хут.Майорицина біля Пирятина; 3 — околиці Пирятина;
 4 — Сенча, ур.Замок — літописне місто Синиць.
 (Ляскоронский, 1901. — С.438; 1911. — С.20,61,62).

Змієві вали Нижнього Посулья. Ділянка Посульського валу поблизу с.В'язівок Лубенського району Полтавської області, виявлена В.Г.Ляскоронським, за М.П.Кучерою. 1988 р.

А. Змієві нагірні вали, за Ю.Ю.Моргуновим: 1 — Лубни; 2, 11 — Ляцівка; 3 — Велика Бурімка; 4 — Великоселецьке; 5 — Мацкова Лучка; 6 — Чутівка; 7 — Нижній Иржавець; 8 — Онішки; 9 — Лубни; 10 — Ляцівка, ур.Маців Яр; 12 — Мацківці, ур.Городище; 13 — Мацківці, ур.Сад; 14 — Жовнине.

Б. Перетини заплавного змієвого валу поблизу В'язівка, за обмірами автора. 1984 р.:

1 — болото Дудіне; 2 — ур.Кашине; 3 — ур.Мисанове; 4 — ур.Лукаші; 5 — ур.Бондарівщина.

В. Дослідження ділянки змієвого валу в ур.Кашине поблизу с.В'язівок. Розкопки Ю.Ю.Моргунова та О.Б.Супрунєнка. 1984-1985 рр.: 1 — план; 2 — профіль масиву валу; 3 — залягання кераміки за перетином споруди.

Умовні позначення: А - дерн; Б - обвуглене дерево та вугілля; В - сірий пісок з попелом; Г - сірий гумусований пісок; Д - світлий пісок; Е - материк; Ж - ранньокружальна кераміка; З - кераміка доби бронзового віку. (Моргунов, 1996. — С.130, 132).

В.Г.Ляскоронський спирався ще на юнацькі враження від археологічних розвідок по берегах Сули, перші самостійні обстеження [Костенко, 1993. — С.17-18] і власні наукові роботи [Ляскоронский, 1892; 1893; 1893а; 1896б].

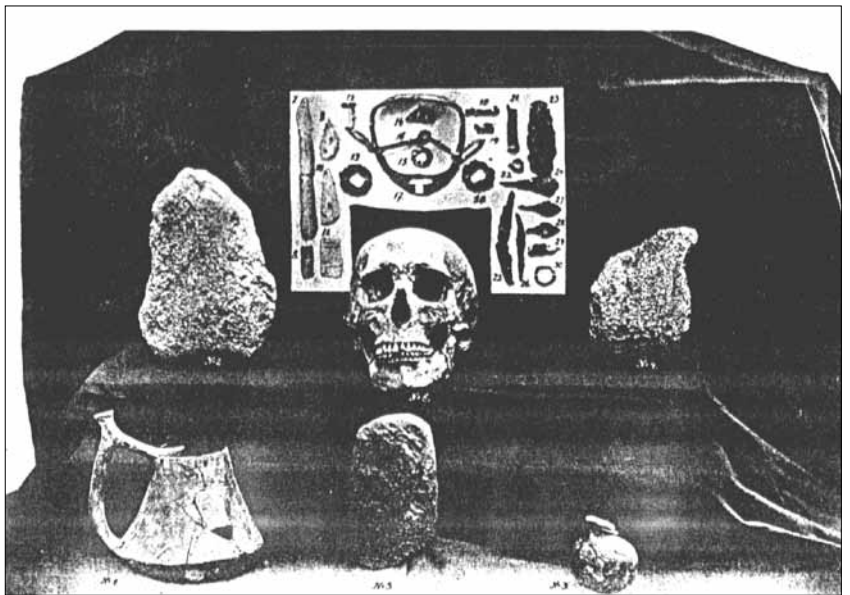
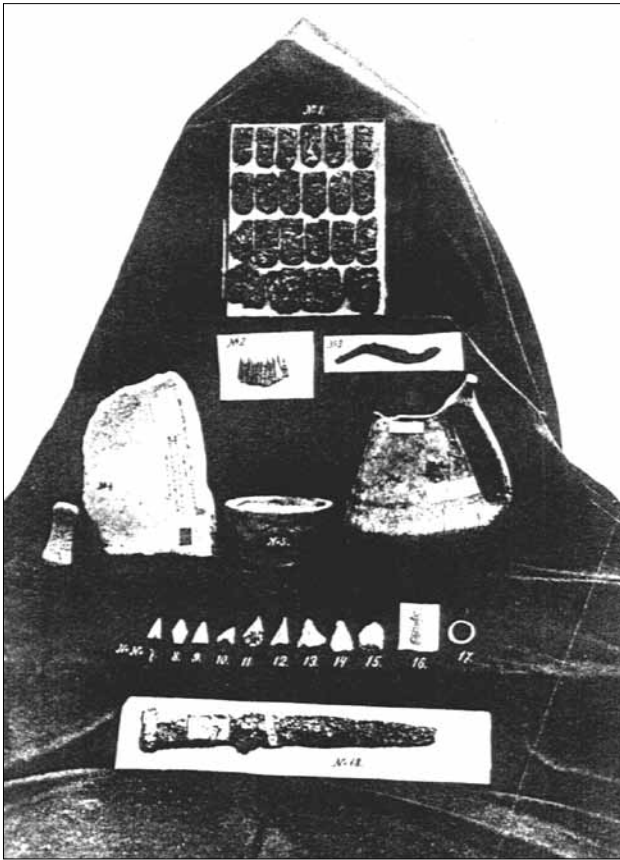
Розглянуті нижче археологічні розвідки дослідника *аналізуються в контексті діяльності лубенського археологічного осередку*, з яким В.Г.Ляскоронський співпрацював у 1880-х — на початку 1890-х рр., і роботи якого продовжував до середини 1890-х рр. Тому ранній період наукових досліджень найвідомішого вихованця Ф.І.Камінського обмежений 1899 р. — етапним моментом його наукової біографії — часом захисту дисертації у Київському університеті [Ситник, 1990. — С.94]. Відстежені за епістолярією, публікаціями та згадками в біографічних документах дані [ІР ЦНБ НАНУ. — Ф.90. — Спр. 3,4,124-150; НФ ДАЧО. — Ф.387. — Оп.1. — Спр.1547. — А.2-75] дозволяють окреслити певне коло пам'яток, які вивчалися тоді В.Г.Ляскоронським.

Після вступу до університету В.Г.Ляскоронський щорічно приїздив на літні вакансії до Лубен, де брав участь у дослідженнях Ф.І.Камінського курганів на Лисій Горі, в ур.Замок (1881-1883 рр.), обстежував береги річок, урочища й укріплення в Лубенському повіті [Ситник, 1990. — С.89]. Часом він використовував надану К.М.Скаржинською бричку для своїх археолого-топонімічних розвідок. Такі обстеження були продовжені й у 1888-1891 рр., свідченням чого є передані до Лубенського музею матеріали відкритого ним поселення доби бронзи - початку I тис. н.е. поряд з лісом Трембача біля с.Піски Лубенського повіту [Копилов, 1946; 1952. — С.308], представлені 50 уламками ліпного та кружального посуду [КАВ. — С.46. — № 322]. Крім того, орнаментовані фрагменти ліпного посуду доби пізнього неоліту - бронзи були виявлені В.Г.Ляскоронським біля Вісачок (ур.Маляриха), Гінців, Засулля та Солониці Лубенського повіту [Ляскоронский, 1892. — С.15. — Прим.1] на «піщаних кучугурах» лівобережжя Сули [Копилов, 1952. — С.307,308; Кулатова, 1989а. — С. 57; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.68,70].

Одна з перших наукових праць В.Г.Ляскоронського присвячена опису й інтерпретації *майданоподібних споруд* на узбережжі р. Оржиця, поблизу маєтку М.Г.Скаржинського в с.Онушки Лубенського повіту. Він уважав, що «кургани-майдани ... споруджені степовим доісторичним населенням, для якого вони одночасно слугували ... житлом [взимку] .., місцем складання всляких припасів та фортецею для захисту від нападу ворогів». Дослідник допускав, що деякі майдани могли використовуватися і як своєрідні капища, а свої висновки обґрунтовував етнографічними паралелями за формою сучасних йому жител й інших споруд східних кочівників [Ляскоронский, 1893. — С.3].

Доповідь В.Г.Ляскоронського викликала жваве обговорення серед членів Товариства Нестора-літописця [ЧИОНЛ, 1893. — С.3,4-5] не стільки через новизну поданих матеріалів, скільки через оригінальність пояснення причин зведення майданоподібних споруд [Завитневич, 1893. — С.4; зр.: Антонович, 1889. — С.20-21; Завитневич, 1889. — С.21-25]. Безперечно, більшість висновків молодого дослідника з часом була відкинута як безпідставні припущення, хоча деякі залишилися не тільки набутком історіографії [Андрієнко, 1971. — С.66], а й отримали окремі підтвердження внаслідок розкопок останніх років [Шрамко, Бойко, 1988. — С.106-108; Варвянська, Супруненко, 1996. — С.37; Шрамко, 2000. — С.20-24].

В.Г.Ляскоронський щоразу упродовж своїх наступних досліджень повертався до теми *майданів* [Ляскоронский, 1907а. — С.210; 1907б. — С.433-444], розробивши навіть *типологічну схему* цих промислових об'єктів XVI-XVIII ст. [Ляскоронский, 1907б], і вбачав у частині з них не тільки залишки діяльності селітроварників, а й рештки стародавніх язичницьких капищ та споруд, пов'язаних зі змійовими валами [Андрієнко, 1971. — С.66,70], що згодом призвело до появи еди-

Матеріали з розкопок Ф.І.Камінського курганів на Лисій Горі під Лубнами.
1881, 1883 рр. Фото В.Г.Ляскоронського. 1892 р.
(Ляскоронский, 1892. — Табл. I, II).

ної [Ляскоронский, 1907а. — С.205-210], але хибної гіпотези в літературі початку ХХ ст. про час спорудження змійових валів [Кучера, 1987. — С.10-11].

Майже одночасно із майданами на Оржиці В.Г.Ляскоронський обстежив збережені відрізки змійових валів біля В'язівка, Мацківець, Мацкової Лучки, на Тернівській толоці південніше від Лубен, позначивши таким чином Великий посульський вал загальною протяжністю понад 80 верст [Кучера, 1988. — С.38-39], що знайшло відображення у більш пізніх публікаціях автора [Ляскоронский, 1897; 1901а. — С.456-457; 1903. — С.118-119 та сл.; 1907а. — С.205-210; 1907б. — С.425-434].

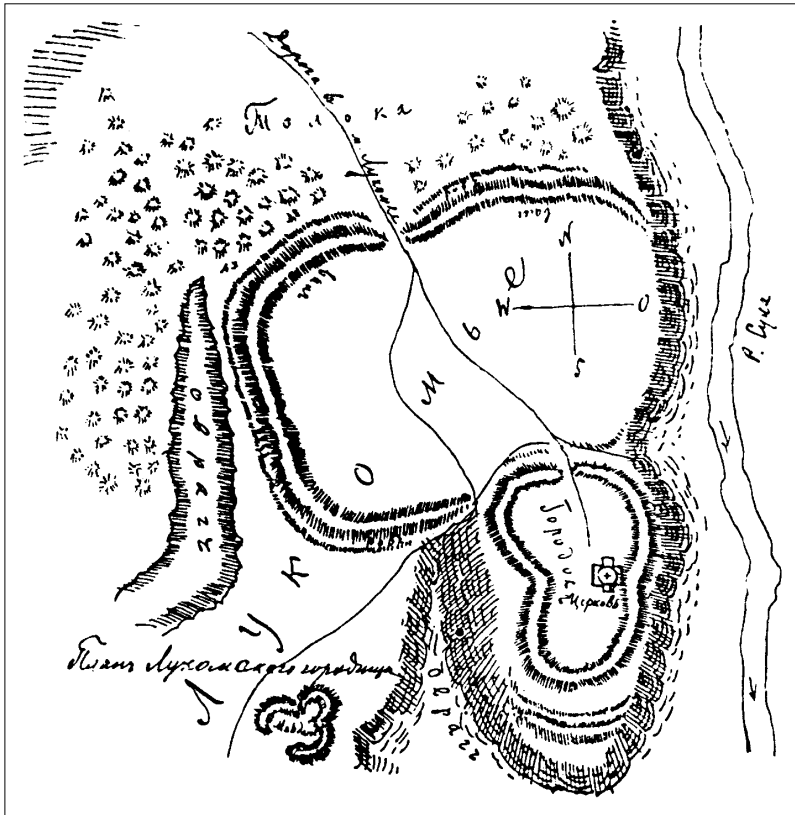
Виявлені під час розвідок на валу та навкруги нього зразки ліпної кераміки доби бронзи і ранньокружальної Х ст. [Моргунов, Неприна, Супруненко, 1984. — С.53-55], зокрема в ур. Кашине та за 1,2 км на південь від Лисої Гори [КАВ. — № 397; Ляскоронский, 1903. — С.59,63; Моргунов, Неприна, Супруненко, 1986. — С.276; Супруненко, 1986. — С. 312], спонукали дослідника утвердитися в думці про досить ранній час зведення цих оборонних споруд. Крім того, рештки змійових валів були відомі В.Г.Ляскоронському за розвідками на північ від Мгарського монастиря, по Лохвицькій дорозі біля с. Тишки [Ляскоронский, 1901а. — С.456]. Пізніше цей перелік у Посуллі доповнився свідченнями про аналогічні споруди поблизу сучасного с.Шевченкове (Гирівки) на Сумщині. До типу змійових валів були включені й не повністю обстежені фортифікаційні споруди городищ скіфського часу у Басівці та біля Великих Будок [Там само. — С.456; Іллінська, 1965. — С.48], ще пізніше — Більського городища на Ворсклі [Ляскоронский, 1907а. — С.209].

Спираючись на дані археологічних розкопок Більського городища [Бобринский, 1897. — С.125-128; Городцов, 1911. — С.93-161], деякі власні знахідки та повідомлення Ф.І.Камінського про виявлення «пофарбованих у червоний колір кісток скелету людини» на Тернівській толоці, біля с. Нижній Иржавець Лубенського повіту, ліпної кераміки «давніх типів» та предметів скіфської доби, В.Г.Ляскоронський *припустив можливість спорудження змійових валів за скіфської доби* [Ляскоронский, 1907а. — С.209-210]. Пізніше він кілька разів корегував свою точку зору, визнаючи змійові вали як стародавні, що використовувалися князем Володимиром Святославичем, утримувався від культурно-хронологічної атрибуції і насамкінець *визнав за давньоруські* [Ляскоронский, 1911. — С.1-82; 1916. — С.22].

Детальний історіографічний аналіз праць В.Г.Ляскоронського з приводу змійових валів здійснив М.П.Кучера [Кучера, 1987. — С.10-11], який вважав, що дослідник хоча й створив гіпотезу про походження й час побудови змійових валів, проте *ще не мав знань з матеріальної культури Київської Русі*, тому підмінив археологічну аргументацію датування пам'яток не за культурним шаром, а належністю і сусідству валів з майданоподібними спорудами [Кучера, 1987. — С.11].

Перша археологічна стаття дослідника була присвячена описові розкопок Ф.І.Камінського на Лисій Горі [Ляскоронский, 1892. — С.263-280; *окр. відб.: 18 с.*] В.Г.Ляскоронський підготував її на замовлення К.М.Скаржинської [Там само. — С.264. — *Прим.1; Бочкарев, 1901. — С.20*]. Робота мала переважно описовий характер, рясніла зумовленими відсутністю щоденникової документації фактичними прогалинами, хоча ставила чимало проблем, до вирішення яких прагнув дослідник. Насамперед, В.Г.Ляскоронський не тільки докладно описав групу курганів, а й відзначив мікрогрупове планування могильника, його належність до різних епох.

Характеризуючи комплекси курганів, Ляскоронський виявив серед них поховання більш давньої та суто скіфської доби. Хронологічне співвідношення між такими комплексами складало для автора одне з проблемних питань. Докладно описавши впускне поховання воїна-кочівника — давньоруського

План комплексу пам'яток у с.Лукім'я: давньоруське і пізньосередньовічне городище, давньоруський курганный могильник.

За В.Г.Ляскоронським. 1893 р.

(Ляскоронский, 1901. — С. 448).

конфедерата — в кургані № 2 [Кулатова, 1988. — С.8], він обійшов його культурно-хронологічну атрибуцію [Ляскоронский, 1892. — С.270-271]. Разом з тим, В.Г.Ляскоронський прагнув пояснити наявність у насипах курганів значної кількості уламків ліпного посуду архаїчних типів, виробів з каменю, спромігшись навіть на припущення, що причиною загибелі одного з воїнів скіфського часу (курган № 4) був крем'яний наконечник стріли [Там само. — С.273].

Та чимало порушених питань заслуговували на увагу майбутніх дослідників старожитностей Посулля. Так, В.Г.Ляскоронським відзначені наявність певної кількості різноорієнтованих впускних поховань під насипами курганів, присутність поряд з ними дерев'яних поховальних конструкцій, подібність супутньої фрагментованої ліпної кераміки в насипах до знахідок, виявлених на пам'ятках Західної Європи та Приладощя, чим показана його обізнаність з працями О.О.Іностранцева [Там само. — С.272; Иностранцев, 1880; 1882].

Заслугою автора публікації є введення до наукового обігу не тільки речових знахідок з комплексів поховань, а й ліпної орнаментованої кераміки доби бронзового віку [Бондарь, 1974. — С.136] з Лисої Гори [Ляскоронский, 1892. — С.15. — Табл.ІІІ], даних про наявність поселення цієї епохи на північ від урочища

[Кулатова, 1988. — С.7-8]. В.Г.Ляскоронський також зробив на сьогодні загально-прийнятний висновок про належність переважної більшості досліджених Ф.І.Камінським курганів «до скіфської епохи» [Там само. — С.280; див.: *Ильинская, 1968. — С.55; Ильинская, Тереножкин, 1983. — С.312, зр.: С.314*].

1892 р. В.Г.Ляскоронський вдруге відвідує с.Лукім'я Лубенського повіту [ІР ЦНБ НАНУ. — Ф.90. — Спр.152. — А.4], де здійснює детальний опис залишків давньоруського та пізньосередньовічного городища в межах села, наводячи дані щодо розміру, конфігурації та збереженості валів, ровів, решток воріт, топографії пам'ятки [Ляскоронский, 1893. — С. 432-436]. Він здійснює стратиграфічні спостереження щодо складу насипу валу, відзначаючи в ньому кілька шарів, знахідки кераміки, кісток та вугілля, а також кахлів, подібних до лубенських, відомих за збіркою Лубенського музею [Там само. — С.435]. Молодий дослідник виявляє на північний захід та північ від городища залишки значного курганного могильника доби Київської Русі [Ляскоронский, 1901а. — С.443. — План], але, називаючи невеликі насипи курганами, ще не розуміє їх призначення як поховальних пам'яток, наводячи припущення про те, що «лабіринт цих насипів грав роль передового захисту укріплень» [Ляскоронский, 1893. — С.433].

У публікації про результати своїх обстежень автор наводить відомості про наявність на південь від Лукім'я ділянки валу з ескарпом по краю крутого схилу корінного берега Сули, порівнюючи його з переяславськими змійовими валами [Там само. — С.431]. Крім того, тут же згадує кілька майданів з розлогими «крилами», розташованих у напрямку сс. Онушки та Оржиця, зазначаючи, що їх вершини в минулому вінчали сторожові вежі — «маяки». В цій же праці В.Г.Ляскоронський уперше ставить питання про існування Посульського кордону Переяславської землі — глибоко ешолонованої оборонної лінії [детальніше див.: *Ляскоронский, 1903. — С.118-119,142*], називаючи головні вузлові центри цього кордону за літописними даними та аналізуючи повідомлення про набіги половців [Там само. — С.428-429]. Цією публікацією він фактично **здійснює локалізацію літописного Лукомля** [Моргунов, 1996. — С.103].

Ще однією роботою В.Г.Ляскоронського «лубенського» періоду його досліджень є змістовна розвідка про *Снітинське давньоруське городище* [Ляскоронский, 1896б. — С.327-336]. Вона з'явилася в світ після обстеження пам'яток околиць с.Снітин Лубенського повіту влітку 1896 р.

На стрілоподібній вершині мису, утвореного долинами рр. Сула та Сулиця, В.Г.Ляскоронський виявив грандіозний курганний некрополь давньоруської доби, позначив великі кургани більш раннього часу на його межах, рештки оплилого валу на плато на північний захід від могильника та залишки валів більш раннього городища на вузькому пасмі цього мису. Край підніжжя мису він обстежив кругле давньоруське городище, пошкоджене селітроварниками, ототожнивши його з літописним Кснятином [Там само. — С.330-335]. Серед деталей опису пам'ятки звертають на себе увагу свідчення про рештки ровів, воріт з цегляно-кам'яною конструкцією у фундаменті, знахідки кераміки, кісток, каміння та фрагментів обгорілого дерева з конструкцій стін міста, підвищення, де у XVI-XVII ст. розмішувалася церква. Крім цього, Ляскоронським засвідчена наявність двох валів з ровами, що оточували посад давньорусько-пізньосередньовічного укріплення з південного заходу, валоподібних підвищень край шляху на с. Тишки [Там само. — План після С.336].

На 1896 р. В.Г.Ляскоронським вже були *обстежені* таким чином *городища* у Бурімці, Глинську, Горошині, Лубнах, Лукім'ї, Ромнах та Снітині [Там само. — С.329], локалізовано чимало літописних населених пунктів. Аналіз наукової спадщини вченого, навіть у дослідженні пам'яток археології Посулля, вимагає підготовки окремого дослідження, тому лише узагальнено окреслимо набутки В.Г.Ляскоронського на цій ниві.

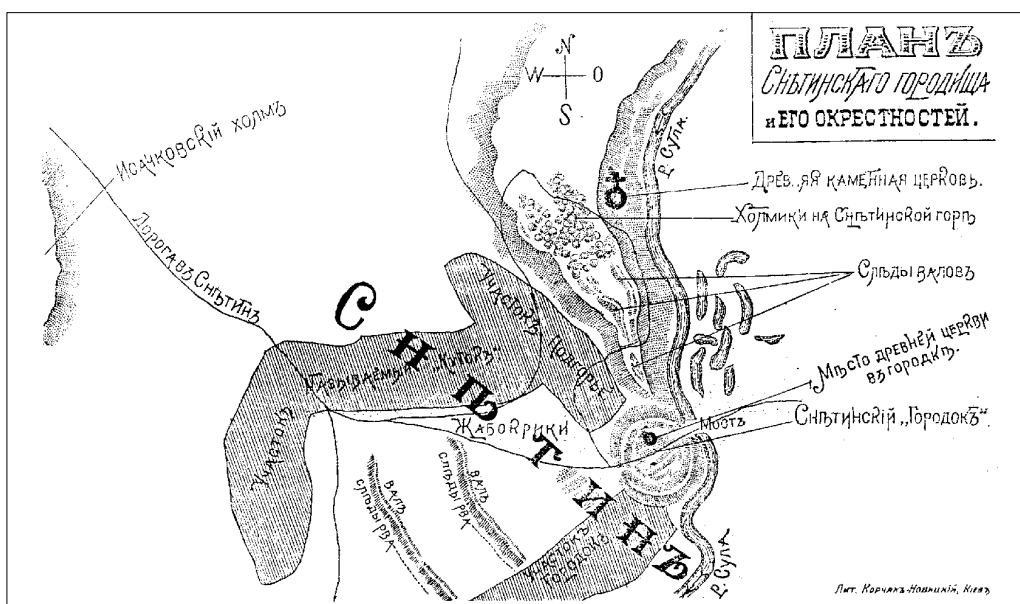
Знання топографії та конкретних пам'яток у Лубенському Посуллі допомогло досліднику у вивченні закордонних картографічних матеріалів в багатьох центрах Європи, насамперед дослідженні спадщини Г.Л. де Боплана [*Ляскоронський, 1896. — С.37-39; 1896а. — С.5-7; 1896—1898. — С.30-33, 97-137; 1899. — С.124; 1901. — 91 с.*]. В ряді праць В.Г.Ляскоронський використав історико-географічні відомості про пам'ятки Посулля при публікації цих матеріалів, піддавши критиці окремі нетипові, тенденційно дібрані факти в описах XVII ст. [*Ляскоронський, 1901. — С. 25,28,36-38*]. Зазначені праці вченого залишаються важливим джерелом з історичної географії Полтавщини і Переяславської землі доби феодалізму [*Корінний, 1988. — С.102-105*]. Зібрані у них дані свідчили про існування в Україні XVI-XVII ст. багатьох поселень, які згодом, під час козацьких війн та набігів кримських татар, були знищені [*Ситник, 1990. — С.90*]. Ці висновки В.Г.Ляскоронського виявилися поміченими рядом історіографів, та історик П.Є.Щоголев звернув увагу на те, що, обгрунтовуючи тезу про заселення Лівобережжя у вказаний період, автор не зміг довести її до логічного завершення [*Щеголев, 1900. — С.334*]. Спростувавши пануючу думку про незаселеність Дніпровського Лівобережжя в епоху пізнього українського середньовіччя, дослідник хоча й навів дані щодо наявності там чималої кількості поселень, але не підтвердив це достатньою кількістю документальних чи археологічних матеріалів.

Зі створенням у Товаристві Нестора-літописця відділу підготовчого комітету до XI археологічного з'їзду [*Заремба, 1995. — С.69*], вчений взяв діяльну участь у його роботі. Разом з полтавцями — членами товариства він розпочав складання реєстру об'єктів старовини регіону, перш за все пам'яток Посулля. Для цього він скористався експедиціями С.А.Мазаракі, В.В.Хвойки та М.С.Стелецького на Лівобережжя, «обстежив мало не половину Полтавщини», суміжних губерній, оглянув, заміряв, накреслив та зазначив на картах не одну тисячу пам'яток старовини [*Мельник-Антонович, 1929. — С.370*]. Широко відомі «окомірні» плани пам'яток Посулля, виконані В.Г.Ляскоронським, переважно мали у своїй основі далеко не довільні кресленики, що ґрунтувалися здебільшого на промірах, а топографічну основу, пропорційно збільшену із земських карт-«верстовок».

Опис значної частини виявлених у Посуллі пам'яток В.Г.Ляскоронський вмістив у праці «*Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, находящиеся в бассейне р.Сулы*», що була повідомлена XI археологічному з'їздові в Києві 1899 р. [*Ляскоронський, 1901а. — С.404-457*]. Вона включала як дані про пам'ятки, обстежені у попередні роки, так і результати розвідок 1896-1898 рр. Зазначимо, що це були фактично **перші археологічні розвідки в регіональній системі басейну Сули**, тому вони ставили за мету фіксацію й опис всіх наявних пам'яток, навіть без культурно-хронологічного їх розмежування. Адже роботам передували лише картографування городищ Г.Л. де Бопланом у 1634-1636 рр. [*Супруненко, 1994. — С.135*], О.Ф.Шафонським в кінці XVIII ст. [*Шафонский, 1851. — 697 с.; Супруненко, 1995е. — С.62-63; 1996. — С.21*], долучення окремих даних про старожитності до описів Київського намісництва того ж часу [*Описи, 1989. — С.173,178,200,214*] та оглядова праця Д.Я.Самоквасова про міста Русі [*Самоквасов, 1873. — 165 с.*]. До загальновідомих даних анкетування Центрального статистичного комітету 1873 р. дослідники тоді ще не мали доступу [*Макаренко, 1917. — С.II,V; зр.: Моргунов, 1996. — С.6*].

В.Г.Ляскоронський згрупував матеріали своїх обстежень укріплень Посулля за типами пам'яток, виділивши їх за схемою: «болотяні» *круглі городища*, *круглі нагірні городища*, *концентричні городища складної форми* та *городища великокнязівської доби — літописні «міста»*, а також позначив причетні до цих комплексів курганні могильники, окремі кургани та майдани, ввів до опису дані

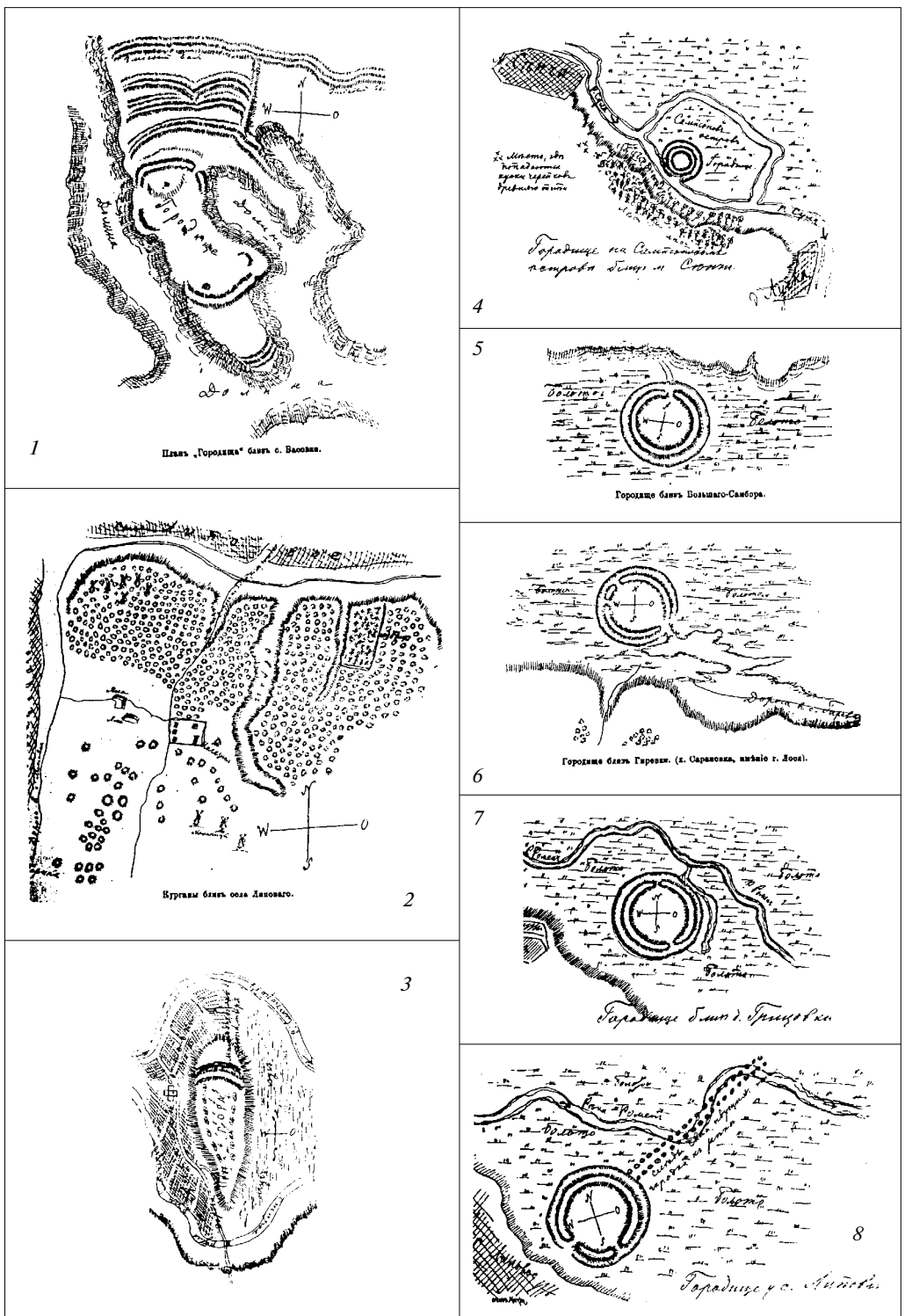

План комплексу пам'яток роменської культури, часу Київської Русі, кінця XVI-XVIII ст. у с.Снітин та його околицях.
За В.Г.Ляскоронським. 1896 р.
(Ляскоронский, 1896. — План I).

про сліди стародавніх поселень і виділив окремо свідчення про залишки змійових валів [Ляскоронский, 1901a. — С.405-457]. Так, до групи болотяних городищ В.Г.Ляскоронський відніс шість невеликих, круглих у плані, укріплень верхньої і середньої течії Сули та Ромена площею 0,36-2,20 га, розташованих у заплаві — поблизу сс. Великий Самбір, Шевченкове та Грицівка на Чернігівщині (за сучасними назвами населених пунктів), Городище на Харківщині і Липове та Сенча (ур.Сампсоніїв острів) на Полтавщині [Там само. — С.406]. Відзначивши своєрідну топографію пам'яток, оточених болотами, кільцеву форму валів з 1-2 рештками проходів від воріт, він зазначив характерні для них знахідки — залізні вироби, зброю, шиферні пряслиця, ліпну і кружалну кераміку, хрестики-тільники тощо, а також наявність поряд решток поселень і курганных могильників (Грицівка, Липове), позначивши останні на планах [Там само. — С.406-412]. Схожим до таких городищ, за топографічним підходом В.Г.Ляскоронського, виявилось городище літописного Воїня поблизу с.Воїнська Гребля у пониззі Сули, для якого дослідник відзначив відмінну конфігурацію валів та ровів і значно більші розміри [Там само. — С.412]. Цікаво, що круглі болотяні городища автор пов'язував із рештками укріплених поселень літописних слов'ян [Там само].

До другої категорії пам'яток В.Г.Ляскоронський відніс круглі нагірні городища, чия схожість з болотяними не викликала у дослідника сумнівів. Він відзначив топографічну особливість розташування укріплень на високих мисах чи виступах корінного берега, обмежених ярами, балками, більш складний характер захисних споруд, їх зв'язок з ділянками змійових валів, наявність на частині глибоких (як пізніше виявилось — колодязних) ям, знахідок ліпної кераміки попередніх епох, присутність неподалік курганів тощо. До цієї групи були зараховані два городища по р.Терн на Харківщині — неподалік містечка

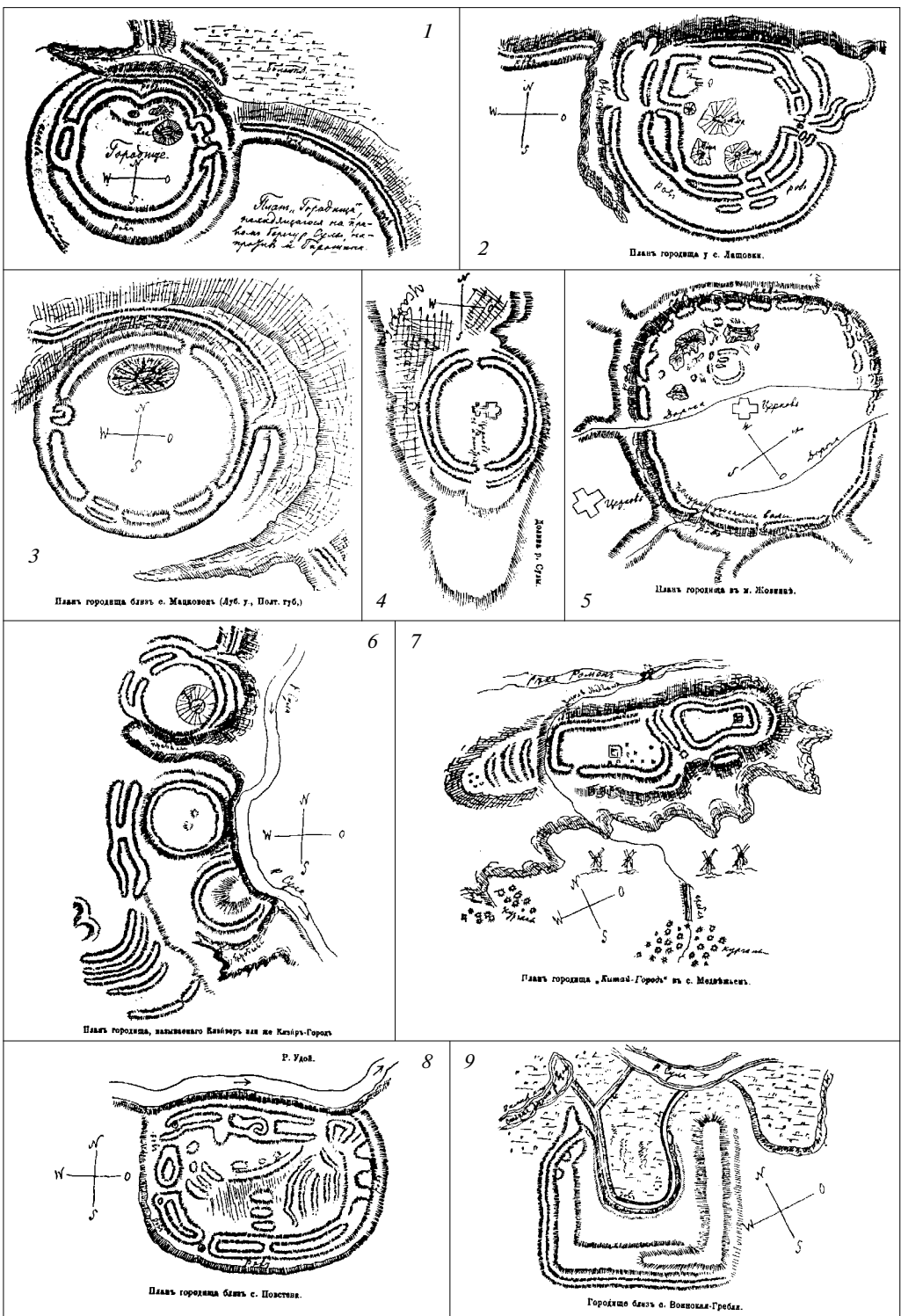

Пам'ятки археології Посулля, за В.Г.Ляскоронським. 1901-1911 рр.

1 — городище скіфського часу поблизу с.Басівка; 2 — давньоруський курганний некрополь і кургани скіфського часу у с.Липове; 3 — поселення доби бронзи і городище давньоруської доби, XIV та XVI ст. на горі Пріся в Олександрівці.

Круглі запланні городища XII-XIII ст.: 4 — Сенча, ур.Сампсоніїв острів; 5 — Великий Самбір; 6 — Шевченкове (Гурівка); 7 — Грицівка; 8 — Липове. (Ляскоронський, 1901. — С.407-411, 423; 1911. — С.68).

Пам'ятки археології Посулля, за В.Г.Ляскоронським. 1901-1911 рр.

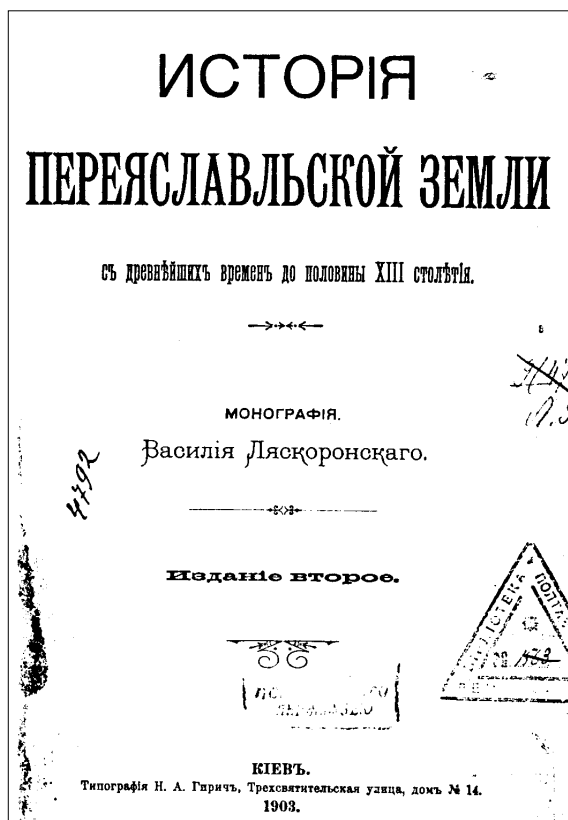
Круглі нагірні городища давньоруського часу: 1 — Тарасівка (Горошин); 2 — Ляшівка;

3 — Мацківці (Сніпорід); 4 — Велика Бурімка.

Городища: 5 — Жовни (Желні); 6 — Кизивер (Кизир-городок);

7 — Ведмеже (Китай-город); 8 — Повстин (Полкостень); 9 — Воїська Гребля (Воїнь).

(Ляскоронский, 1901. — С.412, 416-418, 422, 429, 431, 447).

Титульна сторінка монографії В.Г.Ляскоронського
«История Переяславской земли с древнейших времен
до половины XIII столетия». Друге видання. 1903 р.

Терни («Лесикова Могила») та «Медведка», по Сулі — в ур. Городок поблизу с. Мацківці, біля с.Тарасівка і два — у містечку Бурімці Золотоніського повіту [Там само. — С.413-418]. До нагірних городищ було долучено і типовий великий майдан в ур.Узбіч поблизу Жовнина [Там само. — С.419] з групою великих курганів і селітроварницькими буртами поряд.

Більш представницькою була, обстежена автором, група концентричних нагірних городищ, що відрізнялися від попередніх розмірами та досить складним характером укріплень — кількома рядами валів і ровів, валами, котрі оточують навколишні прилеглі території. Ця група укріплень складалася з восьми городищ на Полтавщині — поблизу чи на території сс. Кошари, Ведмеже, Басівка, Глинськ на Роменщині, Велика Селецька (?), Плехів (хут.Слинька), Лящівка і Повстин Пирятинського повіту. До цього масиву, що згодом встановлено, потрапили як городища скіфської доби, так і пам'ятки роменської культури, киеворуського часу та XVII-XVIII ст.

У зазначеній вище та інших роботах дослідник підкреслював багаточаровий характер городищ Посулля, заснування їх як поселень ще задовго до часу Київської Русі, що аргументував знахідками ліпної кераміки лисогірських типів та кременів. До вивчення пам'яток археології нижньої

течії Сули він повертався і в наступні роки [*Ляскоронский, 1907. — С.158, 198; 1911. — С.8, 59-63*].

Безперечно, *недоліками* такого історико-топографічного підходу до вивчення значних комплексних пам'яток Посульського кордону Переяславської землі було змішання даних про різночасові городища з відомостями про одношарові пам'ятки, відсутність культурної атрибуції ряду укріплень, розгляд фортифікаційних систем великих городищ здебільшого скіфської доби та пізньосередньовічних міст як решток змійових валів, прискіплива увага автора до майданів та пошуки їх зв'язку з давніми укріпленнями, недостатня увага до типово археологічних знахідок, нерозуміння призначення невеликих насипів давньоруських курганів, включення до реєстру стародавніх городищ укріплень XVI-XVII ст. тощо. Та наведене в жодному разі не применшує значення *величезного внеску В.Г.Ляскоронського у вивчення Посулля* та інших річкових регіональних систем Полтавщини [*Ляпушкин, 1961. — С.9, 11; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.7; Ситник, 1990. — С.90; Моргунов, 1996. — С.6-7 та ін.*], адже дослідник тут виявився чи не найретельнішим та першим археологічно підготовленим ученим, який здійснив опис переважної більшості стародавніх укріплень, курганних могильників, позначив наявність поселень, курганів і майданів, локалізував ряд давньоруських міст, зібрав докупи відомості як картографічних матеріалів, так і колекцій Лубенського музею К.М.Скаржинської та київських музеїв, свідчення місцевого населення.

В.Г.Ляскоронський *одним з перших залучив пам'ятки археології і знахідки з них до ілюстрування історичних нарисів* [*Ляскоронский, 1907б. — С.124—126*] та узагальнюючих праць [*Моргунов, 1996. — С.6*], перш за все фундаментальної монографії-дисертації «*История Переяславской земли...*», що побачила світ у двох виданнях [*Ляскоронский, 1897; 1903. — С.58-219*]. Грунтуючись на широкому літописному матеріалі, дослідник вмістив у ній характеристику процесу освоєння регіону, простежив розвиток промислів, ремесел і торгівлі, побут населення, а також політичну історію Переяславського князівства, його особливе стратегічне положення на межі зі степом [*Ситник, 1990а. — С.95; Коринный, 1992. — С.11*]. Дорікаючи авторові у захопленні фактологічними матеріалами, залученні великої кількості даних археології, описовості, недостатній розробці розділів про соціально-економічний та суспільний устрій і побут Переяславської землі, методологічні помилки та компілятивність деяких частин роботи [*Грушевський, 1898. — С.14-16; Храевич, 1898. — С.376*], рецензенти однак вважали, що ця «досить добросовісна» праця обласницького напрямку «є небезкорисною» [*Грушевський, 1898. — С.16*]. У конкретному ж випадку вона є першим великим *науковим дослідженням* з вивчення результатів пошукової діяльності лубенського археологічного осередку, залученням до наукового обігу матеріалів археологічної збірки Лубенського музею, і в цьому плані буде розглядатися у наступному розділі (див. § 4).

Зауважимо, що ряд передбачень вченого щодо конкретних пам'яток знайшли підтвердження впродовж наступних досліджень ХХ ст., а частина його матеріалів розглядається на сьогодні як *першоджерела* у зв'язку з руйнацією ряду городищ, їх посадів та могильників [*Моргунов, 1996. — С.7, 46, 48, 71 та сл.*]. Роботи В.Г.Ляскоронського, здійснені на ентузіазмі і самотужки, є етапним *поворотним моментом у вивченні старожитностей Посулля*, переходом від накопичення матеріалів «постуварівського» періоду у розвитку археології до перших узагальнень, які він здійснював, спираючись на картографічний метод досліджень і використовуючи дані як первісної, так і слов'яно-руської археології, підходячи на цьому етапі наукового життя до етнологічної парадигми розуміння сутності історичного процесу через описове вивчення пам'яток археології [*Лебедев, 1992. — С.250, 332-334, 349; Супруненко, 1999б. — С.240*].

Наукова спадщина раннього періоду діяльності В.Г.Ляскоронського широко використовується сучасними дослідниками археології та давньої історії південно-східних земель Київської Русі [Кучера, 1975. — С.124,126, 129-138; 1999. — 252 с.; Сухобоков, 1975. — С.6-22,158; 1992. — С.3,117-166; Толочко, 1976. — С.34-35; 1977. — С.362-363; Корінний, 1981. — С.78-79; 1992. — 312 с.; Рыбаков, 1982. — С.487-508; Кучера, Сухобоков та ін., 1984. — С.7, 103-176; Моця, 1987. — С.7-47, 154; Звіздецький, 1987. — С.119-124; Козловський, 1990. — С.152-164; ряд ін.]

Враховуючи значний обсяг здобутих дослідником матеріалів щодо регіону Посулля, їх аналіз винесено до Додатку 1.

§ 8. Місце та значення досліджень музею К.М.Скаржинської в розвитку української археології

Проведення широких археологічних досліджень у Нижньому Посуллі, розширення географії робіт лубенського археологічного осередку на території сучасних Сумської та Чернігівської областей України, інтерес до пам'яток інших районів Середнього Подніпров'я значно розширювали потенційні дослідницькі можливості та підсилювали значення наукових робіт Лубенського музею К.М.Скаржинської. Більшість археологів того часу добре знали про дослідження музею, цікавилися їх найновішими результатами. Так, Д.Я.Самоквасов, І.А.Лінніченко та В.З.Завитневич з цікавістю розпитували про результати останніх розкопок Ф.І.Камінського у П.Г.Кир'якова, який перебував в Оксютинцях 1888 р. [Рудинський, 1928. — С.30. — Прим.]

В.Б.Антонович отримував інформацію про діяльність лубенців через В.Г.Ляскоронського, який інформував про проведені розвідки та розкопки членів Історичного товариства Нестора-літописця [ЧИОНЛ, 1888. — 2. — Отд.І. — С.218]. Наслідки власних обстежень дослідник обов'язково подавав як на засіданнях цього товариства [Колесник, 1996. — С.101], так і під час роботи XI, XIII та XIV археологічних з'їздів, відповідальним секретарем засідань яких неодноразово обирався [Ситник, 1990. — С.91]. У працях з'їздів з'являлися друком і його великі археологічні публікації [Ляскоронский, 1901a; 1907; 1911]. Частина документації польових досліджень лубенського археологічного осередку надходила на кінець 1880-х рр. до Археологічної комісії [НА ПМК РАН. — Ф.1. — ДАК. — 1889. — Спр.4], а відтак долучалася до наукового обігу отриманих в країні матеріалів [Спицын, 1918. — С.129].

Вже перші популяризатори Лубенського музею — В.П.Горленко, М.І.Петров, М.Ф.Біляшівський — повідомляли друком про ведення власних наукових досліджень музеєм [Горленко], 1891. — С.123; [Петров], 1901. — С.146-147; Заремба, 1995a. — С.85], сповіщаючи про конкретні вивчені пам'ятки — лисогірські та мгарські кургани, Гінцівську стоянку, давньоруські некрополі та пізньосередньовічні знахідки на Лубенському замку, валах, часом навіть про конкретні артефакти — браслет з Плютинців з виїмчастими емаллями, кістяний «кружечок» з Лубен — найвірогідніше, покришку від порохівниці чи бурдюка, тощо [напр.: [Петров], 1901. — С.148; 1901a. — С.205].

Перший невеликий огляд результатів археологічних досліджень музею К.М.Скаржинської навів у своїй праці К.П.Бочкарьов [Бочкарев, 1901. — С.21-22]. Та найдетальніше на той час використав результати науково-дослідних робіт музею в галузі археології В.Г.Ляскоронський, який залучав їх до своїх описово-археологічних чи історичних праць, насамперед до «Истории Переяславской

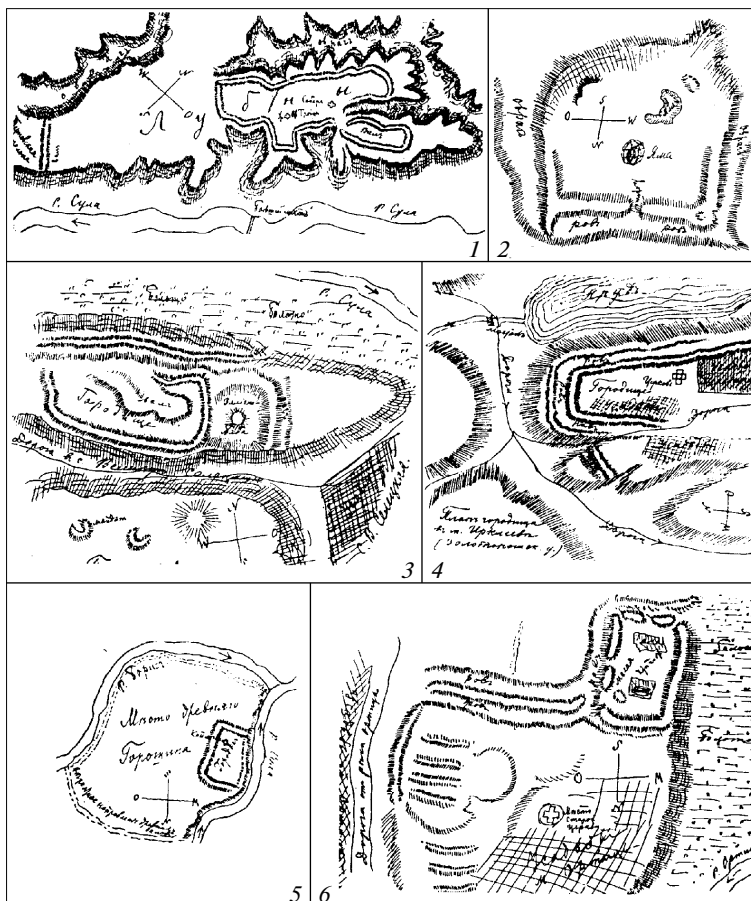
земли...» [Ляскоронский, 1897; 1903. — С.59,60-114,117-154], в якій з тим чи іншим ступенем повноти перераховані археологічні знахідки рукописного «Каталогу» зібрання К.М.Скаржинської [ДАПО. — Ф.222. — Спр.2. — А.1-43зв.], а культурно-хронологічна характеристика первісних пам'яток Посулля подана за концептуальними побудовами Ф.І.Камінського, що особливо помітно за першим виданням праці [Ляскоронский, 1897].

Рівень проведення археологічних досліджень членів лубенського осередку в цілому відповідав, а в дечому своєю ретельністю та використанням даних природничих дисциплін перевищував тогочасний методичний рівень польових робіт кінця ХІХ ст. [Супруненко, 1991б. — С.74]. Внеском у дослідницьку методику минулого століття співробітників Лубенського музею було залучення фахівців з геології та інших природничих дисциплін до вивчення пам'яток первісної доби, детальний опис і збереження всіх матеріалів виявлених археологічних комплексів, уважне ставлення до масових знахідок — фрагментів кераміки, виробів з кременю, кістки тощо, впровадження ретельного перегляду культурного шару досліджуваних об'єктів, залучення масових знахідок до авторських побудов у історичних та археологічних працях. Таким чином, результати дослідницької діяльності музею К.М.Скаржинської збагачували джерелознавчу базу вітчизняної археологічної науки. Важливе значення в джерелознавчому плані мало ретельне збереження музеєм переважної більшості даних про окремі знахідки, включаючи їх точні прив'язки до місцевості, характер пам'яток, імен та прізвищ жертводавців, документації робіт.

Ф.І.Камінським в Лубенському музеї було започатковане археологічне картографування пам'яток Посулля. Свою першу карту палеолітичних та палеонтологічних знахідок він репрезентував на ІІІ археологічному з'їзді. На ній вказувалися не тільки палеолітичні місцезнаходження і знахідки виробів з кременю, а й місця виявлення решток четвертинної викопної фауни — біля Гінців, В'язівка, Кресляного, Малого Яблунового [Атлас, 1878. — Табл.VI,1]. Пізніше Камінський продовжував збирання даних та доповнення цієї карти. Більшістю виписок учителя скористався В.Г.Ляскоронський, який значно розширив територіальні та хронологічні межі такого картографування. Пізніше графічне втілення карти пам'яток, виявлених музеєм К.М.Скаржинської, потрапило до Природничо-історичного музею в Полтаві [КАВ. — С.14] і не збереглося в роки Другої світової війни.

Територіальні обсяги археологічних досліджень лубенського осередку виявляються досить значними. Адже роботами Лубенського музею були охоплені не тільки прилеглі до Лубен ділянки, а й середня течія р.Удай, нижні течії рр. Многа і Сулиця, плато межиріччя Удаю — Оржиці, правобережні ділянки Верхнього, Середнього та Нижнього Посулля, лівобережжя Сули від Лубен до Горошиного, гирло Сули й окремі райони Старобільщини на Харківщині, басейну Прип'яті у Білорусії.

В хронологічному плані дослідження Лубенського музею К.М.Скаржинської не тільки поклали початок вивченню палеолітичних пам'яток України, а й сприяли виявленню перших пізньонеолітичних, енеолітичних та ранньобронзових поселень Лівобережжя, насамперед пам'яток, так званого, пивихинського типу [Копилов, 1949. — С.246; 1952. — С.309; Бондарь, 1974. — С.100, 136; Неприна, 1976. — С.4, 103; Круц, 1977. — С.150-153; Чередниченко, 1988. — С. 22-23; Супруненко, 1989г. — С.150-153], культурній атрибуції поховань з курганів доби бронзи [Ляскоронский, 1892. — С.265-280. — Табл.І-ІІ; Березанська, 1960. — С.26, 32; 1982. — С.11; 1986. — С.8], долученню нижньосульського району до території розповсюдження культур скіфського часу [Ильинская, 1968. — С.20], позначили перші знахідки поховань сарматського часу [Кулатова, 1990. — С.145-146; Кулатова, Супруненко, 1999], артефактів культур першої половини І тис.

Пізньосередньовічні укріплення, за В.Г.Ляскоронським. 1901-1911 рр.

1 — Лубни; 2 — Недригайлів; 3 — Іркліів; 4 — Горошин; 5 — Оржиця.

(Ляскоронський, 1901. — С.426,432,442,444,445; 1911. — С.71).

н.е. [Рудинський, 1928. — С.48,50,52,59; Махно, 1955. — С.82-83,86; 1965. — С.185-187; Максимов, 1972. — С.18-19,56; 1982. — С.8].

Масштабні розвідки В.Г.Ляскоронського окреслили наявність у Посуллі чималої кількості укріплених пам'яток скіфської доби [Ляпушкин, 1961. — С.64-65,76,136; Шрамко, 1968. — С.209-210; Ильинская, Тереножкин, 1983. — С.330-333; Моруженко, 1984. — С.12,54 та сл.; 1985. — С.162-166], вказали на шляхи до пошуку городищ літописних сіверян [Макаренко, 1911. — С.50-55; 1925. — С.14; Березовець, 1953. — С.25-26; 1969. — С.5-11; Третьяков, 1953. — С.242; Сухобоков, 1976. — С.14, 80], сприяли локалізації ряду літописних «міст» часу Київської Русі та виявили 32 давньоруських городища [Ляскоронський, 1903. — С.101-104,111-112; Кучера, 1975. — С.122,140-142; Толочко, 1987. — С.124; Моргунов, 1990. — С.97-98; 1996. — С.6,31-125], змійові вали, значну кількість давньоруських курганних некрополів [Щербаківський, 1920, 1920а. — С.1-16; Кучера, 1987. — С.6,55-57; Моця, 1987. — С.142-143; 1993. — С.11; 1995. — С.60-69; Сухобоков, Юренко, 1987. — С.160; Супруненко, 1993в. — С.60; Приймак, 1996. — А.3].

Лубенському археологічному осередкові належить пріоритет вивчення проблематики змійових валів на Лівобережжі, перші гіпотези про час та призначення цих оборонних споруд, постановка питання про Посульський кордон

Переяславської землі [Ляскоронский, 1903. — С.147-150; Кучера, 1987. — С.55,177; Коринный, 1992. — С.51-58; Моргунов, 1996. — С.3,134], масштабне збирання відомостей про кургани та майдани Лубенського Посулля [Ляскоронский, 1901а; 1907; 1907а; 1911; Падалка, 1914. — С.33-34,70-73,142-143; Андрієнко, 1971. — С.66,73-74; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.64-71,76-80]. Роботами Лубенського музею зібрані перші знахідки гуннської доби на Полтавщині [Супруненко, 1994г. — С.77-79], виявлені також одні з перших старожитностей половецького часу у Посуллі [Ляскоронский, 1892. — С.270-271].

Обстеженнями Лубенського музею та В.Г.Ляскоронського відкрито чимало пізньосередньовічних пам'яток, в тому числі укріпленя ряду відомих за джерелами населених пунктів XV-XVII ст., здійснені описи решток замків XVII ст. [Каминский, 1876-1882. — С.12-13 зв.; Бочкарев, 1901. — С.6-10; Ляскоронский, 1901а. — С. 419,422,426,431-432,437,444,450]. Залучення археологічних методів до вивчення цих пам'яток також слід розглядати як важливий набуток діяльності археологічного осередку у Лубнах та Лубенського музею К.М.Скаржинської [Кулатова, 1993. — С.7]. Згадаємо також, що саме за подачею Ф.І.Камінського В.Г.Ляскоронський використав у своїх роботах археолого-географічний підхід до обстеження та опису ряду пам'яток, до якого пізніше долучив широке використання даних картографічних джерел [Мельник-Антонович, 1929. — С.369-370; Коринный, 1988. — С.101-103; Ситник, 1990. — С.90].

Отже, наслідком археологічних досліджень Лубенського музею К.М.Скаржинської та лубенського осередку є **відкриття понад 200 пам'яток різних епох**, часткове їх введення до наукового обігу та збереження ряду колекцій, здобутих під час досліджень. Роботи музею — важливий *початковий етап археологічного вивчення регіональної річкової системи Сули та значного району Дніпровського Лісостового Лівобережжя в кінці XIX ст.* Тож і не дивно, що відомий сподвижник В.І.Вернадського, музейник та археолог-аматор М.І.Гавриленко [Ротач, 1992. — С.31, 34] назвав діяльність Лубенського музею на цьому терені важливою і «блискуче розпочатою в Атенах Полтавщини Лубнах» науковою роботою [Гавриленко, 1993. — С.9], а відомий український археолог, ректор Вільного Українського Університету у Мюнхені В.М.Щербаківський [Курінний, 1947. — С.1; Ульяновський, 1995. — С.5-101; Мовша, Шарафутдінова, 1996. — С.133] вважав «особливо вартісною» [Щербаківський, 1919. — С.III].

Експозиція «Музею К.М.Скаржинської» на мансардному поверсі будинку Полтавського губерньського земства. Фото І.Ц.Хмелевського. 1908 р.
Зал 3 – «Церковна старовина XVII-XVIII ст.».

Розділ IV.

АРХЕОЛОГІЧНЕ ЗІБРАННЯ МУЗЕЮ К.М.СКАРЖИНСЬКОЇ

- § 1. Концептуальні засади створення археологічної збірки та її експонування.**
- § 2. Наукова документація та зберігання колекцій.**
- § 3. Персональні колекції у складі археологічної збірки.**
- § 4. Стан вивчення колекцій та їх збереженість.**
- § 5. Культурно-хронологічна характеристика зібрання.**
- § 6. Значення археологічної збірки К.М.Скаржинської для сучасного вивчення території Дніпровського Лівобережжя України.**

Однією «з найвидатніших збірок, створених працею і старанністю освічених приватних осіб», назвав на початку 1890-х рр. Лубенський музей К.М.Скаржинської В.П.Горленко [Горленко], 1891. — С.1]. В огляді «малоросійського колекціонерства» він відзначав, що «зібрань, подібних Лубенському, тобто із завданнями і предметом того ж характеру, у зародку існує кілька» [Горленко, 1992. — С.137]. Серед них в Україні відомий мистецтвознавець і публіцист називав Археологічний музей Київського університету, Церковно-археологічний музей Київської духовної академії, Львівський музей Ставропігії, приватні збірки В.В.Тарновського та Г.П.Алексеева, музей О.М.Поля [Там само. — С. 137-140]. Унікальною вважав археологічну збірку Лубенського музею В.І.Вернадський [Документи, 1993. — С.114]. А М.Я.Рудинський образно охарактеризував її як «наріжний камінь Археологічного відділу Полтавського ... музею» [Рудинський, 1928. — С.29].

Отже, археологічне зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської у складі більш ніж 4000 предметів вважалося сучасниками та дослідниками археології України одним з найбільших та вартих уваги і вивчення.

§ 1. Концептуальні засади створення збірки та її експонування

Фундація археологічної збірки Лубенського музею К.М.Скаржинської передбачала наявність певної наукової *концепції*. Остання була укладена 1883 р. Ф.І.Камінським [Супруненко, 1988. — С.14] і спрощено ілюструвала культурно-хронологічну схему розвитку посульського регіону, запропоновану лубенським археологом (див. § 4 розділу II). Концепція Ф.І.Камінського будувалася на наявних у музеї експозиційних матеріалах [ДАПО. — Ф.222. — Спр.69. — А.5-5зв.], тому була прийнята власницею закладу [Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.14,98].

У запропонованому варіанті планувалося створити розділи експозиції «Старожитності найдавнішої доби кам'яного періоду — епохи мамонта», «Неолітична епоха», «Бронзовий вік», «Елліно-скіфський період», «Давньоруські городища», «Південно-руські старожитності», напевне, XVI-XVII ст., «Малоруська старовина» — доба Лівобережної Гетьманщини [Там само. — С.98], доповнивши наявні експонати іконографічними матеріалами, фотознімками і схемами. Свідчення про цю експозицію Ф.І.Камінського знаходимо в характеристиці Лубенського музею В.П.Горленка [Горленко], 1891. — С.4-5], який описово позначив вузлові розділи.

Після матеріалів з геології та палеонтології Посулля він оглянув пам'ятки «палеолітичної епохи кам'яного віку: дрібні знаряддя з кременю, кістяне шило», зразки червоної вохри, знайденої разом з великою кількістю кісток мамонта і північного оленя, розміщені поряд залишки цих тварин, кам'яні сокири. Відзначив наявність матеріалів неолітичної доби (окремі знахідки кременів, кераміки з території Лубенщини) та черепки з Лисої Гори (саме до неоліту відносив енеолітичну та ранньобронзову кераміку цього поселення автор експозиції). Наступні розділи археологічної зали репрезентували поодинокі знахідки доби

бронзи, «курганні старожитності скіфської доби», виявлені разом з античною кружальною керамікою, а також пам'ятки кочівників — чотири кам'яні баби. Давньоруські знахідки були представлені зборами з клепачівських городищ, курганних некрополів округи, «бронзовою ступкою, знайденою в розкопках київської Десятинної церкви» [Там само. — С.5]. Поряд розташовувалися предмети «татарські», остеологічна збірка і пам'ятки нумізматики. Як відомо, пояснення при огляді В.П.Горленком Лубенського музею К.М.Скаржинської 1890 р. давав безпосередньо Ф.І.Камінський [ДАПО. — Ф.222. — Спр.53. — А.1, 2 зв.].

З часом перша експозиція зазнала змін. С.К.Кульжинський значно розширив і деталізував її розділи. В концептуальному плані новим виявилось виділення окремих розділів зі старожитностями античного світу, Стародавнього Єгипту. Археологічні знахідки з'явилися і в другій залі, де вони ілюстрували культуру населення полкового міста Лубен. Суто археологічні розділи доповнилися підрозділами давньоруських старожитностей Дівич-Гори і Княжої Гори, античні знахідки з Причорномор'я склали окремі групи старожитностей, присвячених давньогрецьким колоніям. Саме цю розширену експозицію і оглянув 1901 р. М.І.Петров [Петров], 1901; 1901а].

Всі розділи експозиції мали накреслені чітким художнім шрифтом назви і короткі характеристики. Поряд з експонатами розміщувався етикетаж. Він був каліграфічно-прописним, з використанням кольорової туші і фарб. Підписи та окремі цитати з праць відомих учених з'явилися і поряд з фотокопіями картин на археологічну тематику. Іноді навіть на тлі таких ілюстрацій подавалися окремі атрактивні експонати [Ванцак, Супруненко, 1995. — С.51-52]. Археологічна експозиція Лубенського музею К.М.Скаржинської нараховувала 21 вітрину та столик, фондові речі зберігалися в 4 окремих комодах [ДАПО. — Ф.222. — Спр. 15. — А.1-42].

Отже, археологічна експозиція у Круглику *будувалася за розробленою науковою концепцією та певним планом*. До її художнього оформлення залучалися не тільки співробітники, а й художники — В.І.Іванов, А.Г.Кир'яков, певні поради давав і М.М.Ге. Зрештою, здобуті науковими дослідженнями лубенського археологічного осередку матеріали залучалися не тільки до наукових, а й суто освітніх і пропагандистських заходів Лубенського музею. При веденні екскурсій чи наданні пояснень окремим відвідувачам співробітники музею обов'язково наголошували на проблемах збереження найдавнішої культурно-історичної спадщини [Беляшевський], 1904. — С.110-111], ведучи таким чином і певну пам'яткоохоронну пропаганду та залучаючи добровільних помічників до поповнення колекцій.

§ 2. Наукова документація та зберігання колекцій

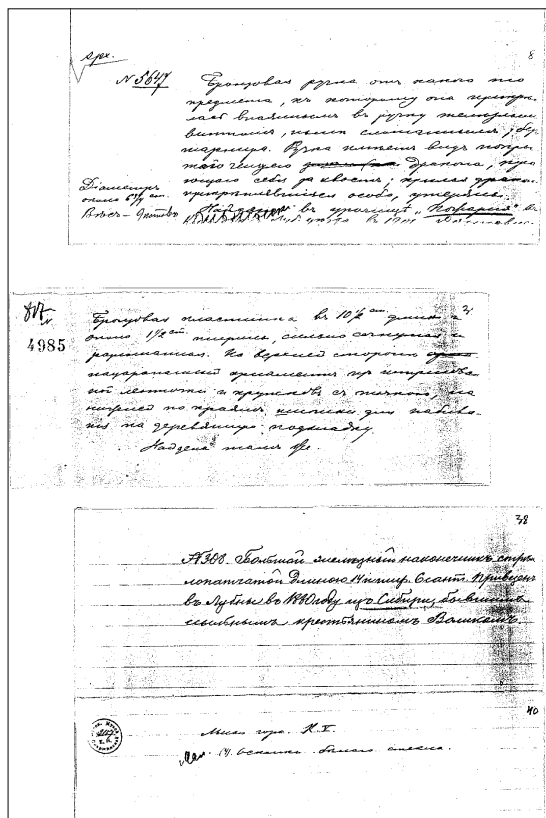
Як і більшість громадських та державних столичних музеїв того часу, Лубенський музей мав свою *облікову документацію* — інвентарний опис і картотеку, що істотно вирізняло його з-поміж приватних збірок та аналогічних закладів, які з'явилися у кінці 1880-х — на початку 1890-х рр. в Україні.

№ виступу зібрання	Пром. виступа- ння	Опис	Значення № пром. виступа- ння
139	1306	Бронзовий щельць съ однимъ ушкомъ, у конца лезвія расширенъ .Длина 9 шир. у острія 5 и у тулаві 3 съ полов. с/м. Найдень въ 1884г. въ землі на глубина 1 арш. въ с. Абрамовкѣ Александрійскаго у. Херсон. гуо. на берегу р.Имгульца.	1 Е.Ск.133
140		Бронзовий щельць широкій съ двумя ушками покрытъ черпачной съ поперечнимъ рельефнимъ пояскомъ и рельефнимъ зигзагомъ между этимъ пояскомъ и верхнимъ краемъ щельца .Дл. 10 съ полов. шир. 4 съ полов. и толщ. 3 съ полов. с/м. Вмороженъ крест. дванковимъ на полѣ с. Трехъ-Извеиннаго староолександрійскаго уезда Харьковской гуо. Даръ музею ив.Ник. Леонтовича.	1 Е.Ск.139
141		Бронзовое желобчатое долото ,покрытое отъ времени черной патиной ,безъ орнамента .Дл. 13 съ полов. шир. 2 съ полов. и толщ. 2 съ полов. с/м. Вмороженъ крест. дванковимъ на полѣ с. Трехъ-Извеиннаго староолександрійскаго уезда Харьковск. губернии даръ ив.Ник. Леонтовича 1890г.	1 Е.Ск.141
142		Каменная форма для отливки бронзоваго орудія / сепла / изъ горшечнаго камня /; дл. 23 шир. 11 съ половиной и толщиной 3 съ половиной сант. Найдена въ песчаныхъ буграхъ при р. Понѣ Полтавской губернии,близ с. Березинки Кременчугскаго уезда на границѣ Коб.у. и хорольскаго уез. въ 1840 году. Отъ С.М.Острогородскаго.	1 Е.Ск.142
143		Восковой оттискъ орудія въ каменную форму № 142, №	1 Е.Ск.143

Облікова документація музею. Сторінка «Каталогу археологічного відділу Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства». Укладач першої частини за інвентарем Лубенського музею — І.А.Зарецький. 1906-1910 рр. (КАВ. — 1. — С.15).

«Всі без винятку речі, здобуті під час розкопів, переховувалися в Музеї, цілі поряд з череп'ям посуду, кістки покійників поряд з камінням та кістками гризунів, виявлених в могильних насипах, — факт, що говорить сам за себе», — відзначав М.Я.Рудинський [Рудинський, 1928. — С.29]. Ним же опублікований лист одного із збирачів колекцій, сина Г.С.Кир'якова — Павла, що свідчить про «міцне засвоєння певних вимог до дослідів» [Там само. — С.29-30. — Прим.2]. У повідомленні, направленому до Круглика із роменського Засулля, разом зі знахідкою у червні 1888 р., молодий офіцер розповідає про своє перебування на розкопках Д.Я.Самоквасова в ур. Солодка в Оксютинцях, коли під керівництвом І.А.Лінніченка, В.З.Завитневича і С.А.Мазаракі групою солдат розкопувався насип кургану VIII [Самоквасов, 1908. — С.96]. Умови досліджень (відсутність археологів, зайнятих розчисткою поховання) дозволили П.Г.Кир'якову придбати в одного з «копачів» невеликий банковий горщик з характерним накольчастим візерунком малобудківського етапу бондарихинської культури, що трапився у насипу [Кулатова, 1989. — С.22]. Цей факт автор листа, учасник розкопок на Лисій Горі, сприймав як порушення правил ведення робіт і збереження знахідок. Повернути авторам досліджень позакомплексну знахідку

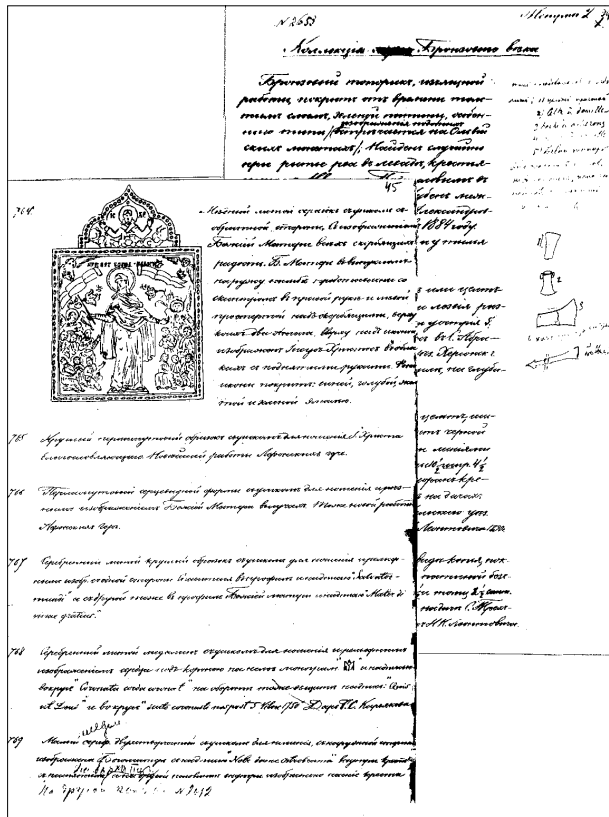

Облікова документація музею. Зразки інвентарних карток Лубенського музею К.М.Скаржинської. 1889-1892 рр. (ДАПО. — Ф.222. — Спр.13. — А.8,38,40).

він однак не наважився в силу ряду причин і надіслав її до Лубенського музею К.М.Скаржинської [ДАПО. — Ф.222. — Спр.74. — А.3зв.; КАВ. — С.105. — № 744].

Облікова документація музею включала на сьогодні втрачений, збережений лише в пізніх копійних записах, інвентарний опис археологічних предметів [ДАПО. — Ф.222. — Спр.69. — А.5зв.] та картотеку зі скороченим обліком знахідок [Там само. — Спр.13. — А.36-42]. Опис вівся Ф.І.Камінським на зшитих у теці аркушах білого розліненого паперу, картки — укладалися на розрізаних у третину тодішнього поштового аркуша листках.

За картотекою проставлявся порядковий номер вступу окремих предметів чи колекцій та дата запису, зазначалася їх кількість, стан збереження. Картотечний опис нижче включав назву і характерні ознаки знахідок (форму, розміри тощо), при можливості — дані щодо призначення предметів та відомості про культурну належність і датування знахідки (епоху). Нижче на картках наводилися дані про причетність речей до конкретних досліджених пам'яток чи комплексів курганів, поховань. На картках зі зворотнього боку проставлялася наявність в Лубенському музеї щоденникової документації, креслень чи рукописів про ведення

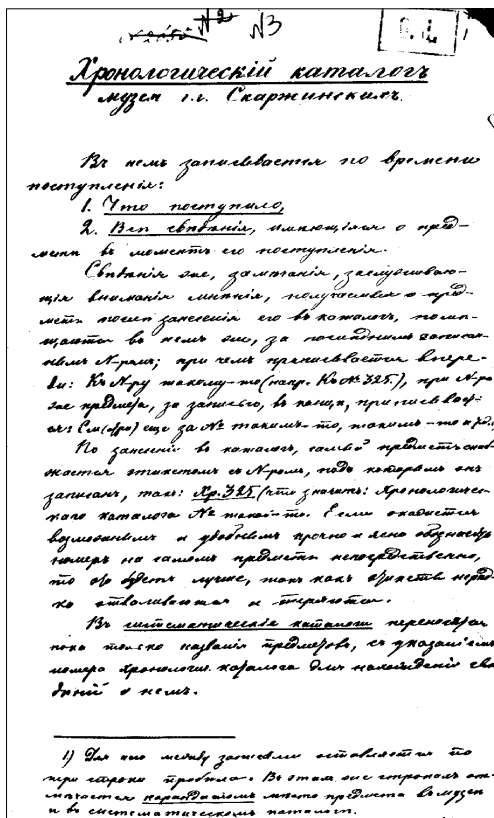
Сторінки рукописного «Каталогу» Лубенського музею.

Рукопис А.П.Зосимовича. 1891-1892 рр.
(ДАПО. — Ф.222. — Спр.2. — А.34,45).

досліджень, листів кореспондентів з інформацією про походження знахідок. Іноді на картках схематично замальовувалися предмети [Там само. — А.38]. З часом таке детальне ведення картотеки С.К.Кульжинським спрощується, тому більшість надходжень початку 1900-х рр. страждають відсутністю ряду необхідних даних.

Опис археологічних знахідок (*інвентар*) включав всі зазначені вище дані, але був значно ширший за картковий. До нього обов'язково долучалися короткі відомості [часом цілі сторінки щоденників — напр.: КАВ. — С.11-12,33-37 та ін.] про умови знахідки чи характер дослідженої пам'ятки [Махно, 1965. — С.186], наводилася її польова нумерація, розміри та глибина поховань тощо. Для груп знахідок, окремих комплексів чи придбаних колекцій виносився попередній заголовок про причетність речей до складу окремого комплексного надходження; для випадкових знахідок — відомості про умови виявлення та наявність поряд археологічних пам'яток. Майже завжди такі записи супроводжувалися вказівкою на авторство і час досліджень чи вказувався даритель, навіть особа, що продала предмет. У інвентарі зазначався як вступний, так і порядковий інвентарний номер речі [ДАПО. — Ф.222. — Спр.2; КАВ. — С.1-150].

Перша сторінка «Хронологічного каталогу» Лубенського музею
К.М.Скаржинської. Рукопис А.П.Зосимовича. 1892 р.
(ДАПО. — Ф.222. — Спр.3. — А.2).

Наукова документація Лубенського музею К.М.Скаржинської включала після 1892 р. і *рукописний «Каталог» збірки* [ДАПО. — Ф.222. — Спр.2. — 125 а.], а також короткий *«Хронологічний каталог»* [Там само. — А.126-135; Спр.3. — 7 а.] із зазначенням епох, до яких відносилися предмети колекцій — «кам'яного віку», епох неоліту, бронзи, «скіфо-античної» та «великокнязівської» доби. Цікаво, що археологічному відділові музею у планованому до друку каталозі зібрання було відведено 23 (з обох боків) сторінки та 415 номерів, тобто майже 20% від його загального обсягу [Рудинський, 1928. — С.31. — Прим.].

В *архіві* Лубенського музею К.М.Скаржинської зберігалися всі наявні щоденники, описи розкопок, польові кресленики та замальовки речей, фото, а також листи кореспондентів і дарників, пов'язані з археологічними знахідками. Там же знаходилася папка «з 22-ма таблицями малюнків найкращих речей археологічної збірки», що їх вважали за необхідне додати до каталога, й окремі аркуш із рисунками кам'яних баб [Там само. — С.31. — Прим.1].

Зберігання археологічних колекцій музею К.М.Скаржинської було *безпосередньо пов'язане* з їх експонуванням, адже переважна більшість предметів зібрання виявилася виставленою для огляду [Петров], 1901. — С.144-145]. Речі колекції

Експозиція «Музею К.М.Скаржинської» на мансардному поверсі будинку Полтавського губерньського земства. Фото І.Ц.Хмелевського. 1908 р.
Зали: вгорі — «Первісна доба»; внизу — «Природа краю».

розміщувалися у пристінних застаклених вітринах висотою 2,2-2,4 м, задня стінка яких була експозиційною площиною. Крім них, частина предметів розташовувалася у центрі залу, в аналогічних, але прозорих вітринах з полицями, всі грані яких мали застакнення. Нижня частина вітрин, у вигляді тумб, слугувала для зберігання неекспозиційних матеріалів з конкретних комплексів. Крім вітрин, для збереження й огляду колекцій були пристосовані кілька охайних книжкових шаф з верхньою застакленою поверхнею дверцят. Всі вітрини мали замки на дверках чи пристосування для їх замикання.

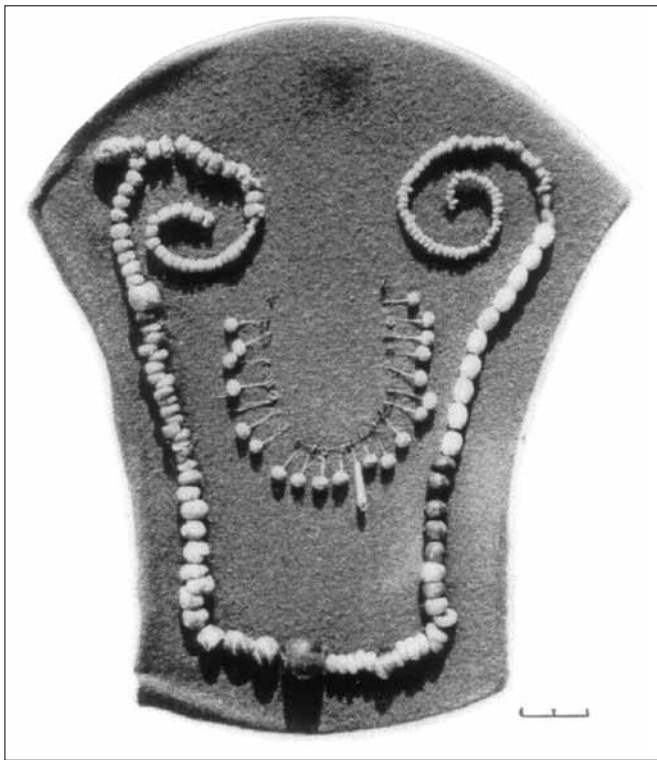
Розміщення експозиційних предметів у другому експозиційному поясі здійснювалося на планшетах. Використовувалися також оглядові столики з похилим і вертикальним розташуванням дрібних речей, встановлені на фігурних профільованих ніжках, застакнені куби на дерев'яних рамах над вирізками з поховань чи предметами, на які небажане попадання пилу. Масивний коробчастий подіум знаходився в основі моноліту розміром 2,0 x 1,5 м вирізаного в кургані № 4 на Лисій Горі парного поховання початку ранньозалізної доби [Рудинський, 1928. — С.31. — Прим.], віднесеного власницею музею до епохи кам'яного віку [Там само; КАВ. — С.11].

Вітрини та столики були виготовлені з якісного дерева (дуб, горіх) без прикрас — «скромного вигляду, але зручно влаштованих» [Зарецький, 1906. — С.4]. За виглядом кількох з них, що зберігаються як фондове умеблювання в Полтавському краєзнавчому музеї, обладнання мало мінімум гострих кутів, скло було акуратно підігнане до дверцят шаф і полиць. Частина вітрин замовлялася у Москві, останні — виготовлялися у круглицькій столярній майстерні [Ванцак, Супруненко, 1995. — С.51]. Уявлення про загальний вигляд музейного обладнання подають фото щойно розміщеної в будинку Полтавського земства 1908 р. круглицької експозиції роботи визначного майтра світлотіні І.Ц.Хмелевського [100 років, 1991. — С.24-25].

Збереження та експонування археологічних збірок у Лубенському музеї здійснювалося за комплексами з досліджень, при цьому було враховане побажання В.Б.Антоновича не роз'єднувати речі, виявлені в одному похованні чи кургані [Рудинський, 1928. — С.31. — Прим.]. Предмети, які не експонувалися, мали спеціально підібрані коробки для їх зберігання. Якість такої «тари» і сьогодні викликає захоплення [ПКМ, коробки до інв. №№ ПКМ 10224, 10475, А. 373, 624]. Дрібні речі нашивалися на планшети, вкриті коштовними тканинами теплих тонів. Для закріплення експонатів використовувалися нитки, зрідка — мідний чи бронзовий дріт. Останній вживався для кріплення пробірок, скляних кубів, посудин зі зразками вохри, вугілля, крейди, кісткової брекчії тощо. Частина планшетів зі складною конфігурацією була виконана на високому естетичному рівні [ПКМ, інв. №№ ПКМ. 1601, А.1117; Експозиція, 1993. — С.6]. На початку 1900-х рр. ряд матеріалів відділу археології, за браком місця, довелося перенести у фондосховище на другому поверсі музейного флігелю.

Всі експонати музею К.М.Скаржинської були пронумеровані. *Інвентарні номери* наносилися лише чорною тушшю. Для дрібних предметів були замовлені круглі паперові бірочки в металевій рамці діаметром 0,8 см, площинних — клейкі перфоровані маркувальні етикетки (0,7 x 1,0 см) на осетровому клеї, які й досі тримаються як на зразках кераміки, так і на металевих речах, не завдавши їм за століття шкоди. Крім інвентарного номера («Е. Ск. №...»), на них проставлялися дані про належність до того чи іншого комплексу. Написи на кременях здійснювалися лише жорстким олівцем.

Фундатори збірки намагалися не погіршувати стан збереженості речей. Допускалася склейка чи догіпсовка посуду на кістковому клеї, для металевих чи тонких керамічних виробів — з використанням осетрового. На бронзових знахідках зберігалася благородна чи штучна густо-зелена патина. За повідо-

Один із планшетів Лубенського музею К.М.Скаржинської (вгорі) зі знахідками намиста з поховань елліністичної доби округи Єлизаветинського городища. 1884 р. (ПКМ. — Інв. № ПКМ. 10442, А. 591).

Відбиток штапу та підв'язні бірки Лубенського музею К.М.Скаржинської (в центрі). 1890-ті рр. (Ф ПКМ).

Предметна етикетка та перфорована маркіровочна бірка для інвентарного номера музею К.М.Скаржинської. 1890-ті рр. (Ф ПКМ).

мленням реставратора О.В.Григор'єва [НА ЦОДПА. — Ф.14. — Спр.4. — А.2], який здійснював профілактичну реставрацію ряду предметів зі збірки Лубенського музею К.М.Скаржинської у Полтавському музеї, для речей з металу використовувалося навощення з метою їх захисту від корозії, деяких античних керамічних виробів — воскове пропитування поверхневого шару з лаком та фарбовим розписом.

Наведене вище свідчить про більш ніж задовільний, навіть у наш час, стан обліку і збереження археологічних колекцій музею К.М.Скаржинської, засновники якого в збиральницькій діяльності спиралися на рекомендації відомих фахівців музейної справи — В.Б.Антоновича, П.С.Уварової, М.А.Янчука [Беляшевский], 1904. — С.110; Рудинський, 1928. — С.31], з великою увагою і любов'ю ставилися до зберігання результатів наукових досліджень та археологічного збиральництва. Слід відзначити, що традиції професійно поставленої справи музейного обліку та зберігання колекцій були започатковані в Україні задовго до відкриття круглицького музейного осередку — ще в другій чверті ХІХ ст. [Федорова, 1992. — С.83]. І вони знайшли гідне продовження у діяльності послідовників В.Б.Антоновича в Лубнах.

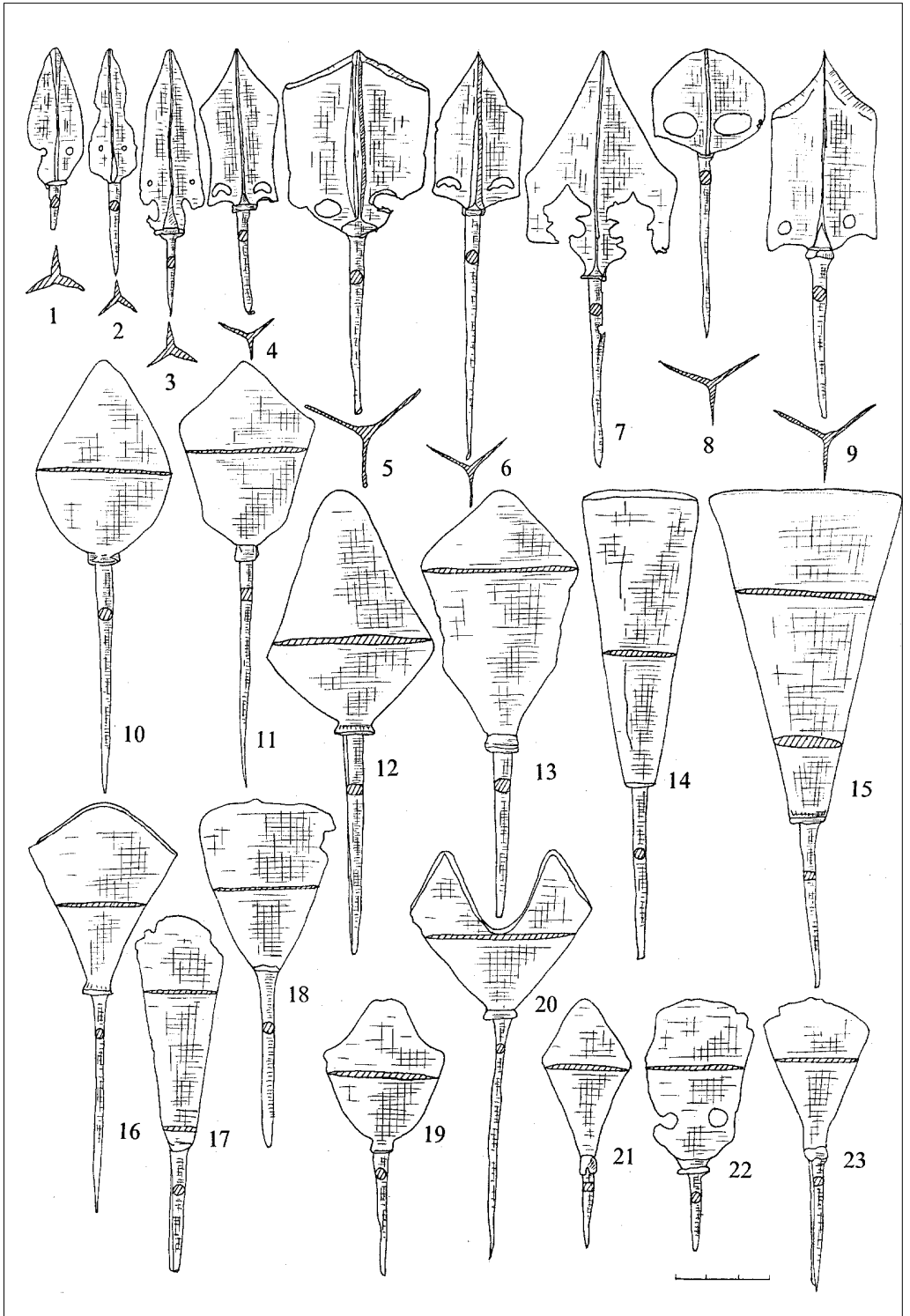
§ 3. Персональні колекції у складі археологічної збірки

Значна кількість колекцій археологічного зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської мала персоніфікований характер, тобто зберігала за собою належність до матеріалів досліджень того чи іншого науковця або дарителя. Та кілька з таких збірок мало не тільки персональне походження, а й окреме експонування і зберігання. Це були колекції І.М. та В.М.Леонтовичів, кілька груп античних старожитностей, придбаних через К.В.Болсуновського, та його сибірська («мінусинська») збірка. З середини 1890-х рр. персонального характеру набувають і всі матеріали, здобуті дослідженнями Ф.І.Камінського, або подаровані ним до музею. Таким чином фундаторка музею та другий завідувач хотіли поцінувати внесок лубенського археолога у заснування і розбудову музею.

Персональні збірки експонувалися винятково комплексно, хоча деякі речі з них і належали до різних епох [Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.15]. Предмети таких колекцій мали позначення на інвентарних бірках належності до персональної колекції (тобто, вказувалося авторство укладача збірки). Це зазначалося також і в етикетажу. У цілому такі колекції звертали на себе увагу меморіальністю показу і були доступніші для дослідників. У персональних збірках зберігалося навіть авторське пакування речей, а в разі їх експонування — коробки, вкладні етикетки і записки знаходилися у фондосховищі.

Невеличка колекція Леонтовичів (12 од.зб.) була у повному обсязі експонована в розділі «Епоха бронзи» [Петров], 1901. — С.145]. Вона включала інвентар поховань кількох розкопаних в околицях сс. Трьох-Ізбенне та Капітонове Старобільського повіту на Харківщині курганів і випадкові знахідки у складі крем'яного вістря на спис, бронзових кельта і долота, ліпних горщиків ямної, катакомбної та зрубної культур, зразка пізньотрипільської імпоротної посудинки з неолітичного поховання [КАВ. — №№ 114,140-141,310-318].

Персональними були і групи античних старожитностей з розкопок курганів П.І.Нікіфорова під Ростовом-на-Дону та херсонеські збори В.Резе, придбані К.В.Болсуновським. Інвентар поховань одного з некрополів Єлизаветинського городища включав добірку кружального античного посуду: амфориск, глечичок, арибалічні лекіфи, бальзамарії, світильники, скляне і бронзове

Наконечники стріл тшутятської IX-XI ст. та аскізької XIII-XIV ст. культур з Мінусинської котловини.

«Мінусинська» колекція К.В.Болсуновського.

(ПКМ. — Inv. № ПКМ. 160, А. 160; inv. № за кат. К.Ск. 870-872, 875-877, 880, 882, 883, 885; Кулатова, 2000).

намісто (16 од.) [КАВ. — №№ 332-334, 340]. Колекція В.Резе (12 од. зб.) складалася з рибальських керамічних та кам'яних важків-грузил, уламків посуду, скляних флаконів і бальзамаріїв, бронзового бубонця тощо [КАВ. — № 476].

На окремому планшеті кріпилися всі предмети частини «мінусинської» збірки К.В.Болсуновського (35 од. зб.) — 2 кинджали і 4 бронзові карасукські ножі, бронзове дзеркало і шило, а також залізні ножиці та 25 середньовічних кочівницьких наконечників стріл, срібна прикраса [КАВ. — №№ 852-885].

Прикріпленими до авторських планшетів експонувалися матеріали розкопок Ф.І.Камінського в Білорусії [ПКМ, інв.№№ ПКМ.11600-11606, А.1116-1122]. Знахідки його досліджень в ур.Замок у Лубнах, на Лисій Горі 1881 р. та клепачівських курганів, крім комплексного показу, мали великі етикетки із зазначенням прізвища автора розкопок та року ведення робіт [Там само. — Планшет].

Шанобливе ставлення до персонального внеску кожного члена лубенського археологічного осередку чи дарника відзначало музейну діяльність К.М.Скаржинської. Завдяки цьому ставленню до збирачів колекцій у Лубенському музеї існує змога повністю відтворити склад збірок, іноді за цими даними — уточнити місцезнаходження експонатів, навіть деякі біографічні подробиці життєвого шляху жертводавців. І не випадково, розгорнувши розширену експозицію музею К.М.Скаржинської у будинку Полтавського земства 1908 р., полтавські музейники вмістили на чільному місці в ній великий фотопортрет К.М.Скаржинської [Риженко, 1928а. — С.5. — Фото] як данину подвижництву в царині археології та музейництва [Експозиція, 1993. — С.6].

§ 4. Стан вивчення колекцій та їх збереженість

Початок науковому вивченню колекцій Лубенського музею К.М.Скаржинської поклав Ф.І.Камінський [Супруненко, 1991б. — С.73,74], який не тільки атрибутував більшість з надходжень, а й присвятив кілька чернеток неопублікованих досліджень окремим знахідкам чи колекціям [ДАПО. — Ф.222. — Спр.69. — А.1-2зв., 7-8зв.], а саме — ливарній формі з Березняків та збірці ліпного посуду скіфської доби з лисогірських курганів [Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.14]. Рівень цих невеликих досліджень був досить високим, адже вони не тільки включали описову частину, а й мали графічні ілюстрації, супроводжувалися моделюванням, що стосується відливки серпа з Березняків [Там само. — С.47,101; КАВ. — С.15], містили констатаційну частину з висновками про значення цих знахідок для вивчення окремих епох на території регіону та їх унікальність.

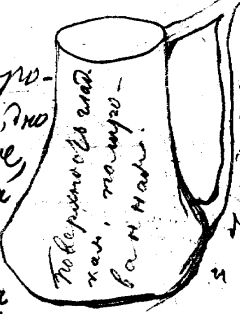
До дослідження предметів збірки Лубенського музею залучався 1891 р. В.Б.Антонович, який атрибутував парний поховальний комплекс з кургану № 4 на Лисій Горі, представлений в експозиції монолітом, як неолітичний (тобто, доби ранньої бронзи за тодішньою хронологічною шкалою), а також наголосив на необхідності віднесення кочівницького впускного поховання з кургану № 2 того ж могильника до більш пізньої, аніж скіфська, доби [опубл.: Рудинський, 1928. — С.31. — Прим.].

Найбільш широко залучив предмети археологічної колекції музею до свого монографічного дослідження В.Г.Ляскоронський [Ляскоронский, 1897; 1903]. Це використання включало зрідка опис знахідок та зазначення переліку місцезнаходжень [Там само. — С.58-63. — Прим., 71, 73, 101 та інші] тих або інших предметів, іноді воно розширювалося залученням аналогій [Там само. — С.74]. Так, В.Г.Ляскоронський перерахував практично всі більш-менш значні речові знахідки зі збірки музею К.М.Скаржинської, у ряді випадків навіть поплутавши

матерію, и палеонтологію арудів
 мислять перш і надрукувати
 ети на время Бронзового
вѣка въ Европѣ, хоти́ думи́
 и́ти наші́ тшадного Бронзового
 арудів, типичного для Бронзо-
 вого вѣка. Хоти́ мисли́ це
 при цьому в виду, что сущест-
 вует и продолжались и послѣ
 бронзового вѣка еще и до рас-
 сѣлы европо-азиатско Европѣ.
 Менш повнотнѣ ценю до вѣдѣн, в
 мислѣх мислѣх, ввѣрнѣн, что м-
 таллѣ востѣ въ Европу гонимѣ
 таллѣ м- и бронза и др. металлы.

2) Смири. *(Handwritten note in a box)*
 Глиняні вазони: археологічне
время — не невозможно, но

скифський матеріал
 Глиняні,
 тонкостінні, хоро-
 шо зроблені, що
 закручені,
 характерна
ручка з
 величезною

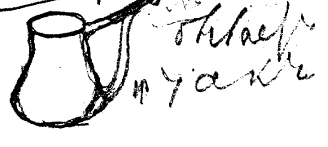

ручка об'єднує
 всю ширину. У
 корі, в основі
 на осередку
 зверху
 в. Червоні
 и бурі фарби

и характерна
 и тал-
 нѣ, и тал-
 вѣрнѣн
 мислѣх
 мислѣх
 мислѣх

для вольних
 пальців (м). Вони
 маселѣ востѣ
 на частині

Лист Ф.І.Камінського до К.М.Скаржинської від 17 жовтня 1883 р.
 та його фрагменти зі збільшеними рисунками лисогірських знахідок.
 (ДАПО. — Ф.222. — Спр.69. — А.7,8).

наявні атрибуції та існуючі хронологічні визначення. Хоча суто фіксаційний бік його роботи викликає глибоку повагу точністю відсилань до музейної документації та збереження інформації про місця знахідок.

У публікації матеріалів розкопок лисогірських курганів дослідник приділив більше уваги опису знахідок, наводив їх розміри та фото, що надавало праці більшої наочності та робило придатною до користування у роботі дослідниками [*Ляскоронский, 1892. — С.268-279*]. В останній публікації звертають на себе увагу детальні описи окремих ліпних та кружальних посудин, виробів із заліза з торкського поховання, супутніх кам'яних знарядь та кераміки доби бронзового віку [*Там само. — С. 268-271*], наведення у фототаблицях не тільки атрактивних музейних речей, а й рядових знахідок з металу, їх фрагментів [*Там само. — Табл. I-II*], а також вміщення [*Табл. III*] зображень всіх більш-менш інформативних уламків кераміки доби енеоліту - бронзи. Ця публікація однією з перших в Україні репрезентує масові фрагментовані керамічні матеріали доби бронзового віку.

Вивчення пізньосередньовічних матеріалів з території полкового міста Лубен та Олександрівського замку здійснював К.П.Бочкарьов. Ці знахідки аналізуються описово у його праці [*Бочкарев, 1901. — С.16,17-18*], включаючи зазначення форми, характеру фрагментів, типу, наприклад, емальованих західноєвропейських кахлів тощо. Публікація містить відсилання до окремих номерів каталогу музею [*Там само. — С.22*]. Кахлі XVII-XVIII ст. використовувалися з метою наведення аналогій до лукімльських знахідок В.Г.Ляскоронським [*Ляскоронский, 1893. — С.435*].

Деякі предмети зібрання вивчалися й М.І.Петровим. Так, археолог звернув увагу дослідників на ряд знахідок доби бронзи круглицької колекції — кельта з Хорольського повіту, березняківської ливарної форми, двох браслетів скіфського часу та браслету з виїмчастими емальми «доби переселення народів» з Плютинців, навівши їх хронологічну атрибуцію [*Петров, 1901. — С.147-148*], а також опублікував інформацію про київські емальовані полумиски, глечик від скарбу рубежу XVII-XVIII ст. та знахідки з місця табору Северина Наливайка з Солониці кінця XVI ст. [*Петров, 1901а. — С.207*].

Певну увагу привертала колекції з Лубенського Посулля й у В.М.Щербаківського, який спеціально вивчав перші знахідки з Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки та опублікував кілька виробів з кременю зі зборів Г.С.Кир'якова і К.М.Скаржинської [*КАВ. — С. 7-8. — №№ 86-100; Щербаківський, 1919а. — Рис. 1-2*]. Він навіть короткі описи предметів археологічної збірки Лубенського музею [*Щербаківський, 1919. — С.2,4,6*] — кістяного шила з Гінців, енеолітичних та ранньобронзових крем'яних наконечників списів і стріл, фрагментів кераміки з Лисої Гори, бронзових сокир-кельтів та долота зі збірки Леонтовичів тощо [*КАВ. — №№ 141,143,144,190-191,477,698*]. Згадаємо також долучення деяких знахідок збірки Лубенського музею К.М.Скаржинської до праць В.О.Городцова, насамперед невеличкої колекції виробів з кременю з околиць с.Подобине Тверської губернії, неолітичні знаряддя якої дослідник уважав за макролітичні [*Городцов, 1923. — С.353; зр.: Рудинський, 1928. — С.38. — Прим.1*], та публікацію ряду кам'яних шліфованих сокир з території Полтавщини [*Городцов, 1916. — V, X табл.*], згодом використану у зведеннях інших авторів [*Брюсов, Зими-на, 1966. — С.30-41*]. Цим у цілому й обмежується перелік спроб фахового вивчення лубенських колекцій в кінці XIX - на початку XX ст.

Наступний і найбільш вдалий етап вивчення археологічних колекцій Лубенського музею припадає на 1920-ті рр. і пов'язаний з ім'ям відомого українського археолога М.Я.Рудинського. Результати власного розуміння лубенських колекцій та вивчення ряду предметів зібрання директор Полтавського музею та завідувач археологічного відділу [*Граб, Супруненко, 1992. — С.91-93*]

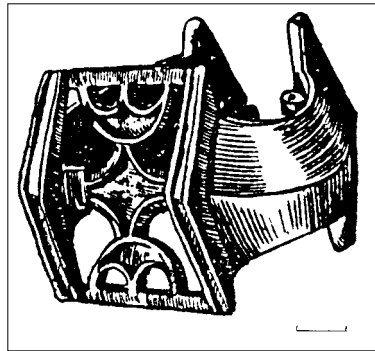
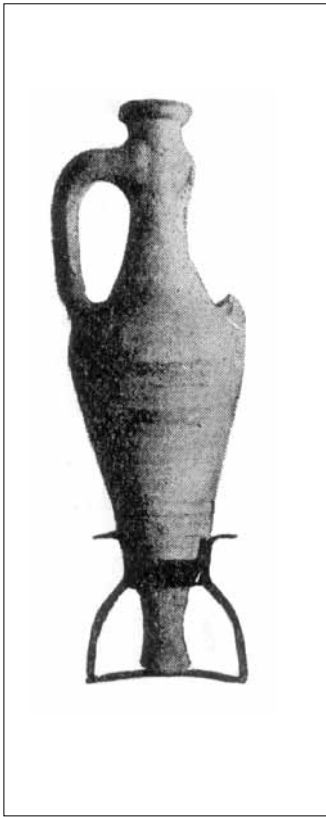

Кельг з Абрамівки (Нового Стародуба) (вгорі, зліва). Бронза. (ПКМ. — Инв. № ПКМ. 10505; А. 654).

Матриця ливарної форми серпа зрубної культури з Березняків (вгорі, справа).
Тальковий сланець. (ПКМ. — Инв. № ПКМ. 29; А. 29).

Кружальні київські полумиски, прикрашені поливою та розписом емаллями виділеного рельєфом візерунку. Кераміка. Київ, Поділ. Знахідки початку 1890-х рр. (ПКМ. — Инв. №№ Кс. 756, 791).

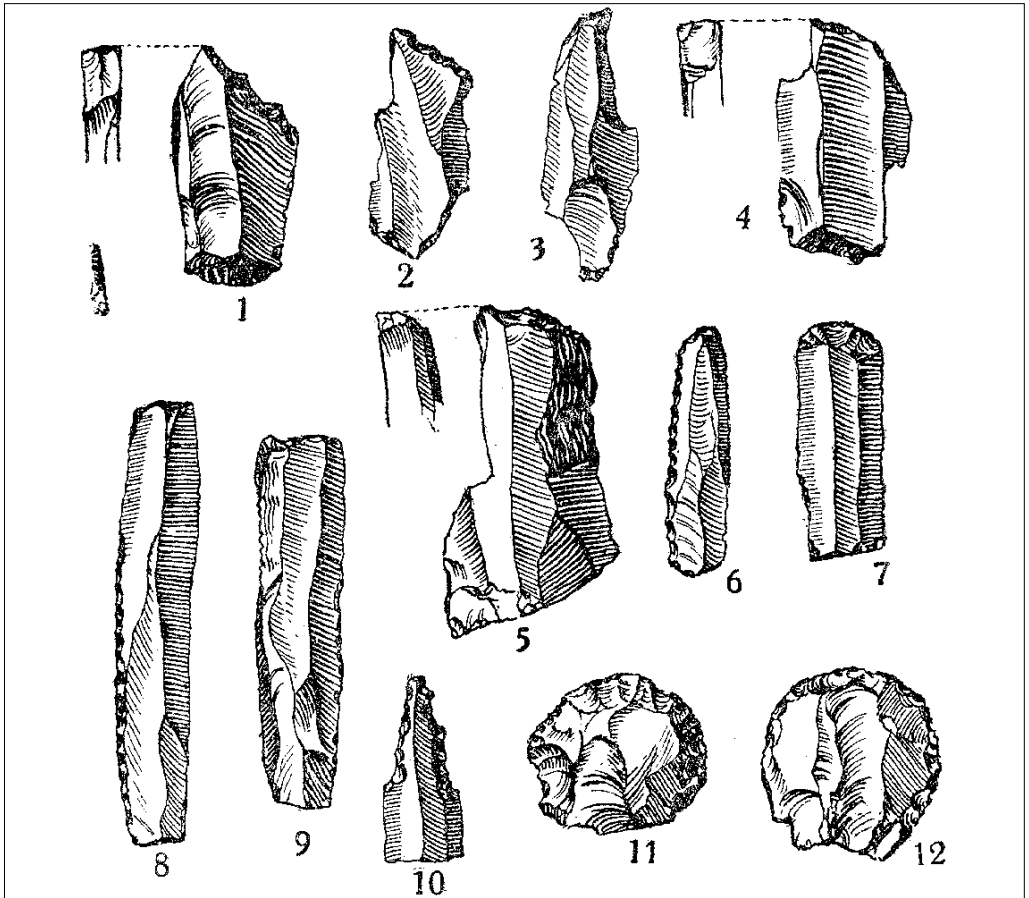
Кружальна північнопричорноморська амфора другої чверті I тис. н.е. з могильника на хут.Савинському (1), за М.Я.Рудинським. Кераміка. (ПКМ. — Інв. № ПКМ. 136; А. 136; Рудинський, 1928. — Табл.VI, 14).

Браслет з вийчастими емальми з Плютинців у Лубнах (2). Бронза, позолота, емалі. Перша половина I тис. н.е. Рисунок П.Ангельського. 1926 р. (Рудинський, 1928. — Рис.2; після 1943 р. у збірці ПКМ відсутній).

Уламок ушебті з околиць Миколаєва (ст. Добринська) (3). Елліністичний Єгипет. Єгипетський фаянс. (ПКМ. — Інв. № ПКМ. 149; А. 149/50; Пам'ятники, 1986. — № 18).

виклав у великій ґрунтовній, але маловідомій праці «Археологічні збірки Полтавського музею» [Рудинський, 1928. — С.29-62]. В ній дослідник не тільки навіде деякі моменти історії збирання, охарактеризував значення його досліджень та збірок старожитностей, а й за епохами опублікував кращі та найтипівіші набутки колекції, оприлюднивши друком 26 предметів круглицької збірки і навівши детальну інформацію ще про 30 окремих колекцій з конкретних пам'яток [Там само. — С.33-61].

З набутків кам'яного віку лубенської колекції вчений особливо наголосив на значенні матеріалів гінцівської пізньопалеолітичної стоянки, позначивши внесок у її вивчення Г.С.Кир'якова та К.М.Скаржинської, опублікував 10 різців, скребків та пластин з ранніх зборів 1872-1891 рр. [Там само. — С.35. — Табл. I,1-10]. До неолітичних відніс колекції виробів з кременю зі стоянок біля с. Подобине Тверської губернії, збори К.В.Болсуновського з околиць м. Овруч, вироби з Видуш-Гори над Прип'яттю біля м. Кежан-Городок, виявлені Ф.І.Камінським, та знахідки поблизу с. Іванкове на Радомищині, невелику колекцію кераміки і кременів з с. Пирогівка, зібрану навпроти північно-східної околиці Києва [ДАПО. — Ф.222. — Спр.15. — А.9], на Чернігівщині [Рудинський, 1928. — С.38].

Знаряддя з Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки, зі зборів Г.С.Кир'якова і К.М.Скаржинської. 1871-1891 рр. Кремінь. Збільшено в 1,4 рази.
 (Рудинський, 1928. — Табл.1, 1-12).

М.Я.Рудинський, єдиний з дослідників, звернув увагу на матеріали ранньої - середньої бронзи з трьохізбенських курганів на Старобільщині, опублікував майже всі цілі речі з цих комплексів [Там само. — Табл. III, 17,19-22; IV, 20,21], позначивши як найбільш цікаві дві невеликі ліпні посудинки «незвичайної форми» доби раннього бронзового віку [Там само. — С.41. — Табл. III,19,20]. Він відніс переважну більшість лисогірських черепків до раннього етапу бронзового віку, а березняківську талькову ливарну форму серпа порівнював з подібними за типом бронзовими серпами Кабаківського скарбу [Там само. — С.40,41-42]. До пізніх виробів бронзового віку М.Я.Рудинський відносив бронзову сокиру «північнокавказького типу» з околиць Лубен [Там само. — С.41].

При огляді колекцій доби раннього залізного віку, дослідник відзначав особливості форми «лубенських грушовидних корячків» — високих черпаків із петельчастою ручкою з відростком, перераховував наявність у збірці бронзових шпильок з маленькими голівками з Лубенського та Лохвицького повітів, груп типово скіфської кераміки з околиць Клепачів та з Сосницького повіту на Чернігівщині (ліс біля Турця) [Там само. — С.46,50-51]. М.Я.Рудинський звернув особливу увагу на досліджений розкопками Лубенського музею курган скіфсь-

кого часу в ур.Замок зі впускним похованням «з латенськими речами» та «тіло-спаленням на горизонті», опублікував фотознімки зарубинецьких горщика і миски з цього комплексу та ще однієї посудини з Лубенського повіту більш ранньої доби [Там само. — С.50. — Табл. V,17,19; VI,4].

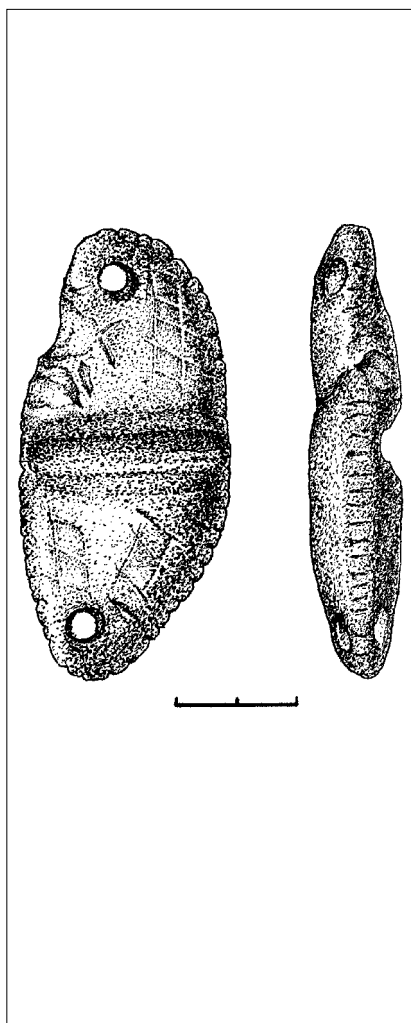
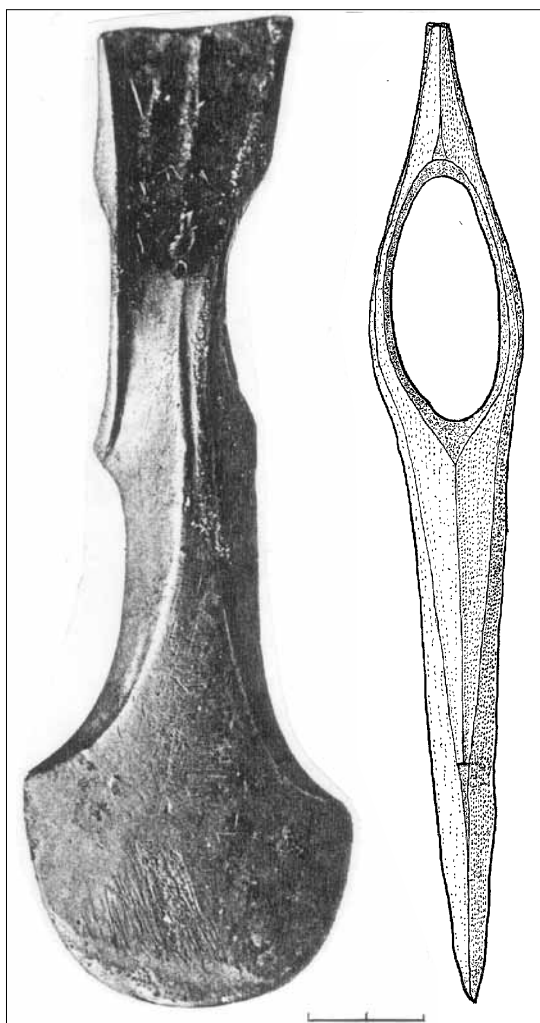
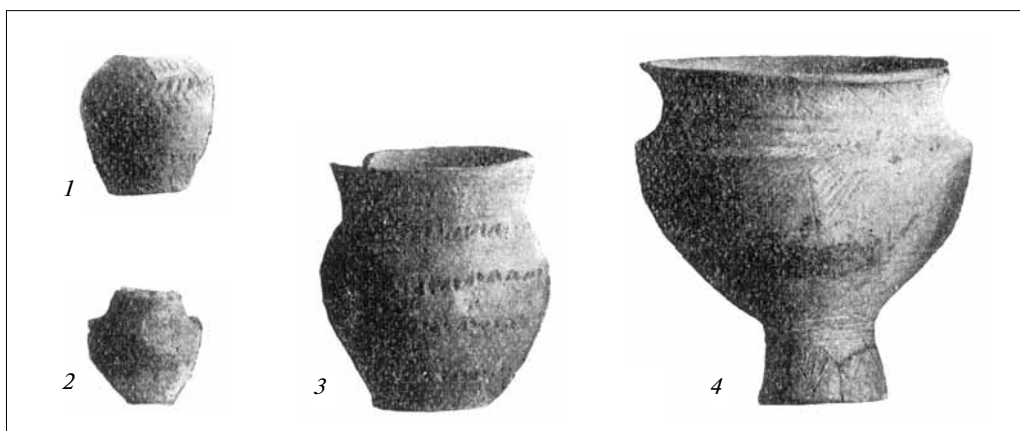
В огляді колекції музею I тис. н.е. до групи черняхівських знахідок зарахував ранньосередньовічну амфору-урну з хут.Савинський Лубенського повіту [Там само. — С.52. — Табл.VI,14] та до «старожитностей пізньої доби великої мандрівки народів» бронзовий прорізний браслет з Плютенців [Там само. — С.54. — Рис.2]. Серед колекцій слов'яно-руської епохи позначив давньоруські знахідки з ур.Городище й Пурпурівщина поблизу Клепачів, звернув увагу дослідників на «меч норманського типу» з с.Дудники (Дудниківка) на Золотоніщині [Там само. — С.56. — Прим.2; КАВ. — № 409] та охарактеризував комплекс поховання роменської культури з розкопок І.А.Зарецького в Полтаві 1891 р. [Бучневич, 1891. — С.2; Зарецкий, 1912. — С.205], що надійшов через Лубенський музей, як причетний до Полтавського городища [Рудинський, 1928. — С.57. — Табл.VIII,34; Супруненко, 1998а. — С.92. — Рис. 87].

Дослідження М.Я.Рудинського є зразком детального, обласницького за характером, огляду всіх, зосереджених у Полтаві, археологічних матеріалів, виконаним у ключі узагальнюючих праць за окремими розділами археології другої чверті ХХ ст. на засадах культурно-історичної парадигми, яку поділяв відомий дослідник археології України [Лебедев, 1993. — С.3].

На другу чверть ХХ ст. припадає повна відсутність будь-яких спроб вивчення колекцій Лубенського музею К.М.Скаржинської, яку перериває у повоєнні роки лише Є.В.Махно. Вона звертає увагу на комплекс впускного поховання з кургану в ур.Замок з розкопок Ф.І.Камінського, залучаючи його до обігу наукових даних про зарубинецькі старожитності [Махно, 1955. — С.82-83,86], а пізніше присвячує окрему працю з детальним описом знахідок та публікацією даних каталожних описів, в якій розглядає поховання як зарубинецьке трупопокладення з ритуальним руйнуванням кістяка [Махно, 1965. — С.185-188]. В контексті нових знахідок подібних типів поховань цей же комплекс пізніше аналізує й О.М.Кухарська, І.М.Кулатова [Кухарская, Битковский, 1994. — С.113-114; Кулатова, Супруненко, 1999].

На початку 1970-х рр. В.Я.Сергіним здійснювалися спроби вичленення з колекцій Полтавського краєзнавчого музею перших кременів гінцівської стоянки, що не мали успіху, тому дослідник обмежився загальною реконструйованою кількісною характеристикою крем'яного інвентаря за всі роки розкопок [Сергін, 1974; 1989. — С.11]. Дещо пізніше перша колекція Лубенського музею з Гінців була опублікована за архівними даними [Супруненко, 1995д. — С.183-190], а сучасні дослідники стоянки ставлять за мету проведення повної інвентаризації знахідок з пізньопалеолітичного поселення [Яковлева, Джинджан, 1995. — С.22].

Матеріали доби бронзи зі збірок музею К.М.Скаржинської аналізувалися рядом археологів. Так, М.М.Бондар залучив до характеристики матеріальної культури раннього бронзового віку Лівобережжя керамічні комплекси лисогірського та тишківського (ур.Маляриха, за розвідками Ф.Б.Копилова) поселень [Бондарь, 1974. — С.136-137]; О.М.Лесков та Є.М.Черних типологічно охарактеризували бронзові кельти та долото з лубенських колекцій, отримали дані щодо складу металу знахідок [Лесков, 1967. — С.143-178; Черних, 1976. — 180 с.]; С.С.Березанська атрибутувала ливарну форму зрубної культури для відливки серпа з Березняків як виріб лобойківського типу [Березанская, 1982. — С.38]. І.М.Шарафутдінова долучила цю ливарну матрицю до вивчення середньодніпровського центру металообробки епохи пізньої бронзи [Шарафутдинова, 1971. — С.27-29. — Рис.1, 23; 2, 2; 1982. — С.112-113], а С.І.Татаринов вважає бронзові кельт та долото доби пізньої бронзи з Трьох-Ізбенного продукцією Донецького

Ліпний посуд пізньоямної (1, 2), катакомбної (3) та зрубної (4) культур з курганів біля с. Трьох-Ізбенне на Старобільщині (вгорі). Розкопки І.М. та В.М.Леонтовичів. 1880-ті рр. Кераміка. (ПКМ. — Інв. № ПКМ. 18, 38, 46, 10619; А. 18, 38, 76, 768; Рудинський, 1928).

Сокира колхідського типу з околиць Лубен (справа). Бронза. Передскіфський час. (ПКМ. — Інв. № ПКМ. 10523; А. 672).

Орнаментований кам'яний човник з Лисої Гори у Лубнах. Знахідка Ф.І.Камінського. 1881 р. Сланець. (ПКМ. — Інв. № ПКМ. 14; А. 14; Гавриленко, 1994. — С.38).

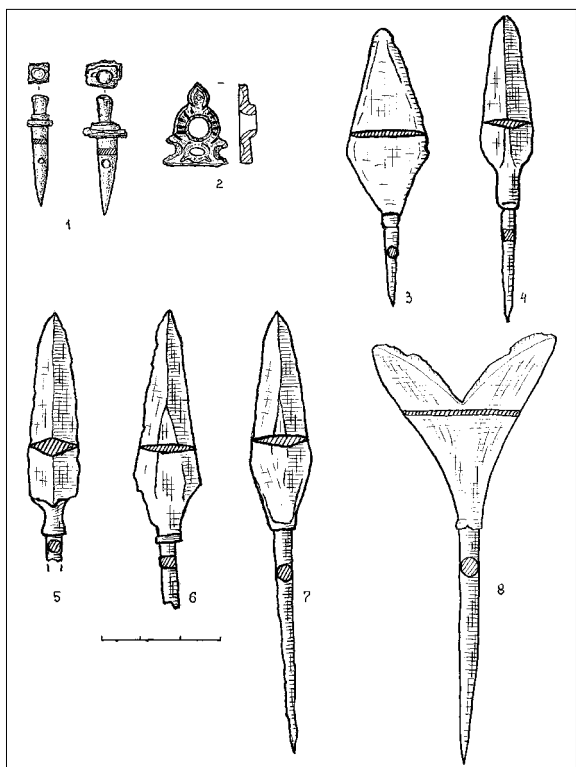
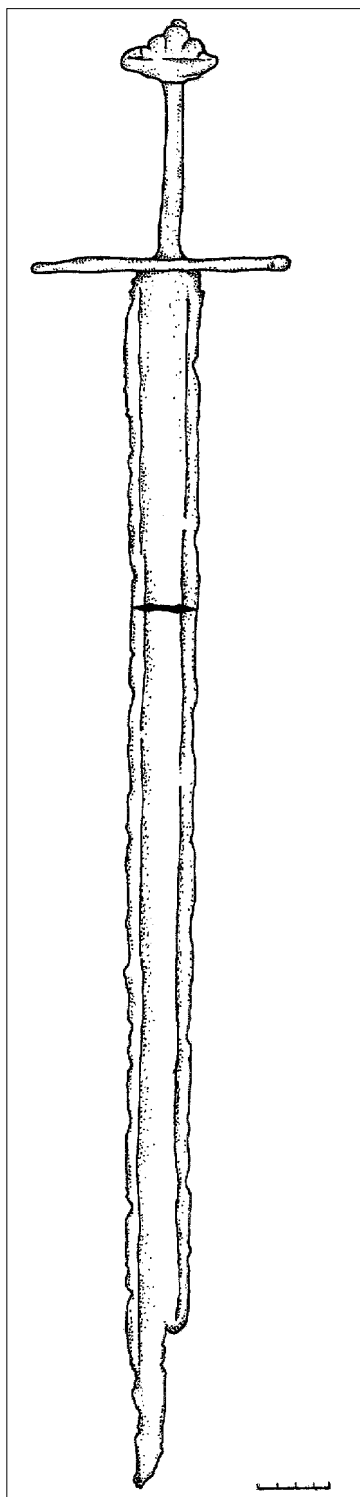
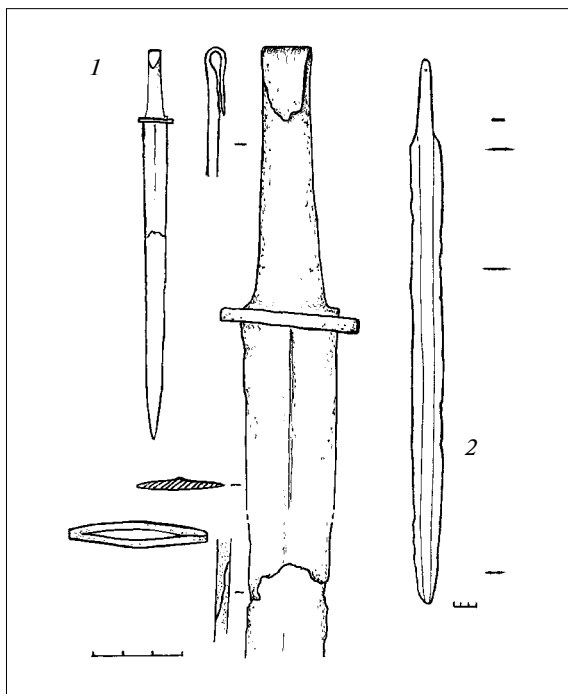
гірничо-металургійного центру [Татаринов, 1993. — С.98,100]. Атрибуцію зрубної кубкоподібної посудини з Трьох-Ізбенного здійснив С.С.Волкобой [Волкобой, 1980. — С.70,75. — Рис.3].

Матеріали скіфської доби з досліджень музею були об'єктом пильної уваги В.А.Іллінської, яка проте не змогла ознайомитися з фондovими колекціями Полтавського краєзнавчого музею, і вмістила результати розкопок Ф.І.Камінського, за публікаціями В.Г.Ляскоронського та архівними даними, до власного дослідження [Ильинская, 1968. — С.20,55; Ильинская, Тереножкин, 1983. — С.314]. О.І.Тереножкін опублікував бронзову сокиру колхідського типу з околиць Лубен, яка розглядалася в контексті вивчення старожитностей кіммерійців [Тереножкин, 1976. — С.78], що не викликає заперечень й у сучасних дослідників [Скорый, 1999. — С.83].

Слід також зазначити фахові публікації окремих предметів з археологічної збірки Лубенського музею К.М.Скаржинської дослідниками пізньофракійських лапідарних пам'яток та монументального мистецтва [Соломоник, 1988; Крыкин, 1990. — С.77-79], черняхівських старожитностей [Ляпушкин, 1961. — С.172; Сымонович, Кравченко, 1983. — С.66. — № 233], половецької кам'яної монументальної скульптури [Плетнева, 1974. — С.95. — Табл. 48; Телегин, 1972. — С.15; Гераськова, 1991. — С.30]. Архівні матеріали щодо клепацівської збірки давньоруських знахідок з ур. Пурпурівщина залучив до локалізації літописного Кляпча Ю.Ю.Моргунов [Моргунов, 1996. — С.93-94].

Певний внесок у вивчення археологічних збірок Лубенського музею доклали і полтавські дослідники. Г.О.Сидоренко були опубліковані 14 предметів круглицького зібрання, в тому числі 5 вперше, та подані їх культурно-хронологічні атрибуції, наведені дані щодо місцезнаходжень пам'яток, відкритих дослідженнями лубенського осередку [Сидоренко, Махно, Телегин, 1982. — С.7-39,66-71. — Табл. I,5; II,20; 3,15; 4,2,5; 6,1-2; 12,7-10]. О.Б.Супруненко, пізніше І.М.Гавриленко, звернули увагу на унікальну знахідку доби енеоліту - ранньої бронзи з Лисої Гори — так званий, кам'яний «човник» з двома отворами [Памятники, 1985. — С.7. — № 9; Супруненко, 1988. — С.5. — Рис. на 1 с. обкл.; Гавриленко, 1994. — С.38-42; 1994а. — С.10]. Першим автором опубліковано ряд пам'яток круглицької колекції [Кулатова, Супруненко, 1990. — Рис.2; АЗ ПКМ, 1992. — 1. — С.141; ПАЗ, 1993. — 1. — С.78,118; Барельєф, 1994. — С.88; Стулка, 1994. — С.10], прокоментовані та оприлюднені друком архівні матеріали і щоденникові записи щодо археологічних збірок музею, перелік частини пам'яток, відкритих роботами лубенців [Супруненко, 1988. — С.12-15; 1989в. — С.101-105; 1990; 1990а. — С.10-15; 1991б. — С.70-73; 1994б; Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.47-110], розпочата атрибуційна фондова робота по встановленню причетності речей зі збірок Полтавського краєзнавчого музею до колекції К.М.Скаржинської [Белоус, 1989. — С.7].

І.М.Кулатовою визначене як половецьке впускне поховання давньоруського конфедерата з кургану на Лисій Горі [Кулатова, 1988. — С.8], віднесенне до ранньосарматських впускне поховання кургану в ур.Замок у Лубнах та визначена пізньоскіфська курільниця з цього комплексу [Кулатова, 1990. — С.145-146]. За щоденниковими записами Ф.І.Камінського вона ж провела обстеження городища скіфського часу в ур.Сад поблизу Клепаців та атрибутувала залізний ранньосарматський меч, що проходив з пам'ятки [Кулатова, 1991. — С.74; 1990. — С.145. — Рис.17,5]. Пізніше метал меча досліджувався І.Б.Шрамко [Шрамко, 1991. — С.71-72]. Ще один залізний меч з ур.Городище у Клепачах зі складу круглицької збірки публікувався В.О.Мокляком [Мокляк, 1990. — С.162-163. — Рис.21] як рейнський імпорт у середовище племен роменської культури, хоча мав всі підстави бути віднесений до пізньоримських мечів, відомих за знахідками на шеворських та черняхівських пам'ят-

Мечі фіналу ранньосарматського часу (1) та другої чверті I тис. н.е. (2) з городища у с.Клепачі (ур.Городище, Сад) (вгорі). Випадкові знахідки кін. 1880-х рр. Залізо. (ПКМ. — Інв. № 36. 172; Мокляк, 1990. — Рис.21; ПКМ.; Шрамко І., 1991. — Рис., 2).

Меч XII ст. з околиць с.Дудниківка Золотоніського повіту Полтавської губернії. Випадкова знахідка 1883 р. Залізо. (ПКМ. — Інв. № ПКМ. 1.2402; 36. 460).

Давньоруські металеві вироби зі збірки Лубенського музею.

1,2 — Пекарі, ур.Княжа Гора; 3,5 — Лубни, ур.Замок; 4 — Переяслав; 6,7 — Пирогове; 8 — Засулля, ур.Солониця. 1,2 — бронза; 3-8 — залізо. (ПКМ. — Інв. № ПКМ. 160; А. 160, 1205/1-2, 1213; С.О., 1998. — С.170. — Рис.).

ках [Raddatz, 1967. — S. 10; Козак, 1984. — С. 29; Славяне, 1990. — С. 171-172; Левада, 1998. — С. 53, 54. — Рис. 1,5].

Полтавцями також здійснені публікація вцілілих давньоєгипетських та частини античних колекцій круглицького музею [Памятники, 1986. — С.3,20, 46,58-60; Античная керамика, 1987; Захожай, 1994. — С.89-105], інформація про ряд предметів введена до реєстру давньоєгипетських колекцій колишнього СРСР [Древнеегипетские памятники, 1991. — С.8,10,40; Berlev, Hodjach, 1998. — 328, 205 p.]. З останніх робіт слід зазначити виділення у складі збірки Полтавського краєзнавчого музею і публікацію уламків бронзового казана гуннського часу з Переволочної та його реконструкції [Левченко, Супруненко, 1994. — С.77-80].

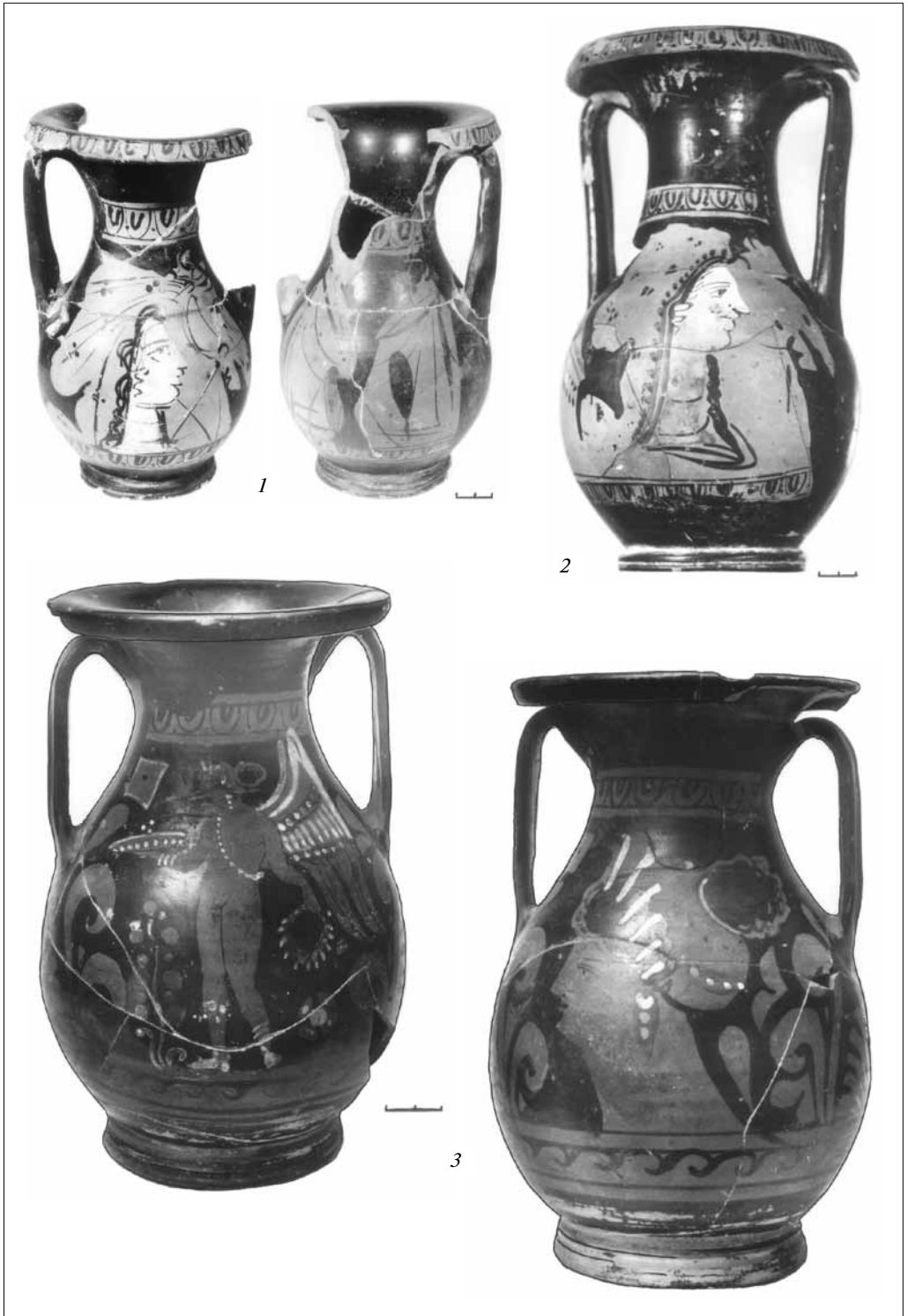
Недоступність збірок Лубенського музею К.М.Скаржинської до вивчення дослідниками у повоєнні роки була зумовлена чи не повною депаспортизацією зібрання, що виникла внаслідок часткового змішання збірок, котрі потрапили у пожежу музейного будинку 1943 р. та були евакуйовані, або вивезені фашистами, а також зосередження їх більшої частини (переважно виробів з кременю, фрагментів кераміки та кам'яних знарядь) у, так званих, фондових колекціях «пошкоджених війною експонатів» [Гузій, 1992. — С.128].

Внаслідок некваліфікованої реставрації металевих виробів (особливо наконечників стріл — реставратор А.М.Матвійчук, головний охоронець фондів С.П.Устименко) були повністю втрачені маркувальні позначення як Лубенського музею, так і Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства; це стосувалося й ряду керамічних виробів. Таким чином, з часу побудови нової експозиції 1964 р. доступними до вивчення виявилися лише предмети, здебільшого, цілих форм, що були виставлені для огляду. І на сьогодні переважна більшість колекцій музею К.М.Скаржинської (кремені, фрагменти кераміки, кам'яні та уламки металевих виробів) зосереджені у кількох великих ящиках фондових збірок [ПКМ. — Інв. №№ А.9-17,93,110,123,127,160,167,185-186,212], потребують ретельного розбору та атрибуції. Завершення цієї роботи ускладнюється передачею свого часу частини речей районним музейним осередкам та значною обгорілістю і деформаціями ряду зазначених предметів, втратою таблиць «Каталогу» Лубенського музею ще у 1930-ті рр. (див. розділ V).

Зрештою, вивчення археологічних збірок Лубенського музею К.М.Скаржинської, розпочате розкішно ілюстрованими публікаціями 1878-1897 рр. [Атлас, 1878. — Табл.VII; Тр.VIII АС, 1897. — Т.IV. — Табл.LXXVIII-LXXXII], мало нерівномірний характер. Воно фактично припинилося на довгий час з виходом у світ праці М.Я.Рудинського [Рудинський, 1928]. Публікації останніх років тільки-но відкривають «завісу» таємничості щодо складу цієї колекції та ставлять питання про видання повного зводу археологічних матеріалів колекції Лубенського музею й археографічно опрацьованих рукописів його каталогу [ДА-Ю. — Ф.222. — Спр.2-3; КАВ. — С.1-166a]. Така робота вже розпочата колективом співробітників Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації та Полтавського краєзнавчого музею.

§ 5. Культурно-хронологічна характеристика зібрання

Археологічна збірка Лубенського музею К.М.Скаржинської, що нараховувала 4130 предметів, репрезентувала старожитності Полтавщини, Катеринославщини, Київщини, Криму, Полісся, Харківщини, Херсонщини, Черкащини, Чернігівщини в Україні, Бесарабії, Білорусії, окремих губерній Росії (Єнісейська, Тверська та області Війська Донського — Нижнього Подоння),

Античні пеліки «керченського стилю» (1, 2) з пантікапейських некрополів.
IV ст. до н.е. Керч. Кераміка.

(ПКМ. — Інв. № ПКМ. 92; А. 92 / 5, 35; *Античная керамика, 1987. — №№ 4,5*).

Південноапулійська пеліка другої половини IV ст. до н.е. (3). Італія.
Кераміка, розпис лаком і фарбами.

(ПКМ. — Інв. № ПКМ. 92; А.92/7; *Античная керамика, 1987. — № 6*).

Північного Кавказу, а також ряд знахідок з території Болгарії, Єгипту, Італії, Туреччини та інших країн. Крім суто археологічних, вона включала антропологічну колекцію, графічні і фотографічні матеріали, що характеризували чи ілюстрували зібрання. Коротка характеристика його складу подається за *хронологічним принципом* (у межах України) та територіальним — для закордонних держав.

УКРАЇНА. Палеоліт. До пізньопалеолітичних у колекції належали винятково матеріали з Гінцівської стоянки. Збірка включала 337 виробів з кременю, в тому числі понад 120 знарядь, 6 виробів з каменю, 102 кістки тварин, зразки вугілля, кісткової брекчії, лесу з досліджень пам'ятки 1871-1891 рр. [Супруненко, 1995d. — С.183-190].

Неоліт. Наявність у Лубенському музеї перших неолітичних матеріалів відображала початковий етап їх вивчення в Україні на кінець ХІХ ст. Добою пізнього неоліту датувалися вироби з кременю зі стоянки під Овручем на сучасній Житомирщині [АПУ, 1966. — С.95] — наконечники стріл, скребачки, відщепи [Рудинський, 1928. — С.38].

Неолітичні знахідки були представлені вістряма на спис з кременю з Трьох-Ізбенного на Старобільщині [КАВ. — № 114] та рідкісним кам'яним човником з двома отворами, можливо, перевикористаним мешканцями лисогірського поселення на південь від Лубен [Гавриленко, 1994. — С.38].

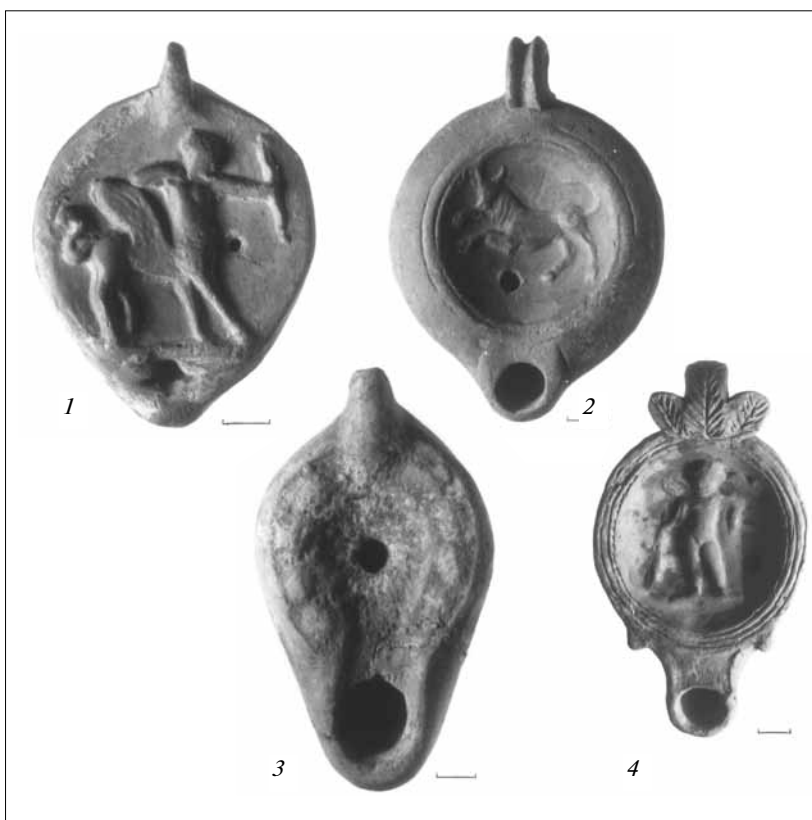
Епоха бронзи. Досить значною була колекція випадкових знахідок, що включала уламки ліпної кераміки з ряду місць Полтавщини та Катеринославщини, кам'яні свердлені сокири з Вісачок, Гінців, Лисої Гори на Лубенщині, пести з Боярки та Клепачів.

Доба ранньої бронзи репрезентувалася пізньоямними кам'яними свердленими сокирами, переважно з курганів, у Великих Липнягах, Мар'янівці, Повстині, ліпним горщиком із Трьох-Ізбенного, катакомбною сокирою з Біляків на р.Хорол та горщиком з трьохізбенських курганів, клиноподібною гнейсовою сокирою середньодніпровської культури з Трипілля тощо. Понад 1000 уламків склали фрагменти ліпного посуду з лисогірського поселення [Бондарь, 1974. — С.136-137].

Доба середньої бронзи була представлена кількома знахідками — уламком обуха кам'яної свердленої полірованої сокири з Олександрівських хуторів на р.Сліпорід [КАВ. — № 702], ліпним низьким банковим горщиком зі впускного поховання в кургані № 4 на Лисій Горі [Ляскоронский, 1892. — Табл. II,5; Березанская, 1986. — С.8], окремими ліпними черепками культури багатоваликової кераміки з тої ж пам'ятки.

Пізньобронзова доба репрезентувалася у музеї К.М.Скаржинської переважно знахідками зі зрубних пам'яток Лівобережжя — бронзовими кельтами типів К-14, К-52 і долотом К-22, за Є.М.Черних, з Трьох-Ізбенного на Сіверському Дінці та ур.Технове поблизу Хорола на Полтавщині [Черных, 1976. — С. 83,109], вже згадуваною ливарною формою серпа з Березняків, групою ліпних горщиків з трьохізбенських курганів, уламками посуду з Мар'янівки на Катеринославщині. До зрубних старожитностей належить і кельт з Абрамівки на Інгульці типу К-32 [Там само. — С.77]. Невелика частина уламків ліпного посуду з Лисої Гори належала кераміці бондарихинської культури. До малобудківського етапу цієї культури може бути віднесений ліпний горщик з кургану в ур.Солодка біля Оксютинців [Кулатова, 1989. — С.22; Воловик, 1996. — С.16].

Ранній залізний вік. Передскіфський час у колекції музею представлений кількома знахідками з Полтавщини — гранітним свердленим циліндричним молотом з Клепачів, відомою бронзовою сокирою колхідського типу з округи Мало-В'язівцького городища скіфського часу, ліпною мискою з поховання у кургані № 4 на Лисій Горі (Посулля), а також бронзовим овальним браслетом з

Античні та ранньосередньовічні світильники I-VII ст. н.е.

із круглицької збірки. Кераміка.

1 — Керч, з колекції Ізмайлових; 2,3 — Херсонес; 4 — Ольвія чи округа.

(ПКМ. — Інв. № ПКМ. 92; А. 92 / 206, 208, 404, 406;

Захожай, 1994. — №№ 7, 12, 17, 25).

виступом із зовнішнього боку чорноліської культури з околиць Семенівки (басейн Хоролу) [Ковпаненко, 1967. — С.48].

Скіфська доба відклалася у збірках однією з найбільших колекцією знахідок з різних районів України. Значною була добірка бронзових наконечників стріл — VII-VI ст. до н.е. з Миргородського пов., Мозоліївки, Шершнівки на Полтавщині, V-IV ст. до н.е. з Варви, Гінців, Засулля, Духового, Калайдинців, Карпилівки, Клепачів, Лушників, Лукім'я, Постав-Муки у Посуллі, Мар'янівки на р.Жовта, Київської губернії та Миколаєва, Керчі. У складі зібрання опинилися випадкові знахідки залізних кинджалів з Чуднівців під Лубнами та Бобрового на Харківщині. Кераміка та інші речі скіфської доби походили з Сосницького повіту на Чернігівщині, Сухоносівського, Вільшанського та Клепачівського городищ на р.Удай, в тому числі перші зі знайдених у лісостепу керамічні конуси. Лубенський музей зберігав повні чи частини комплексів поховань ряду посульських курганів VI-IV ст. — на Лисій Горі, в ур. Замок, в ур.Плютенці в околицях Лубен, біля сс. Коровинці, Плавинища на Роменщині, Постав-Мука і хут. Стронський. Практично й досі залишається невідомою наявність у збірці предметів зі зруйнованих скарбошукачами курганів V-IV ст. до н.е. на Правобережжі — округи давньоруських Сахнівського

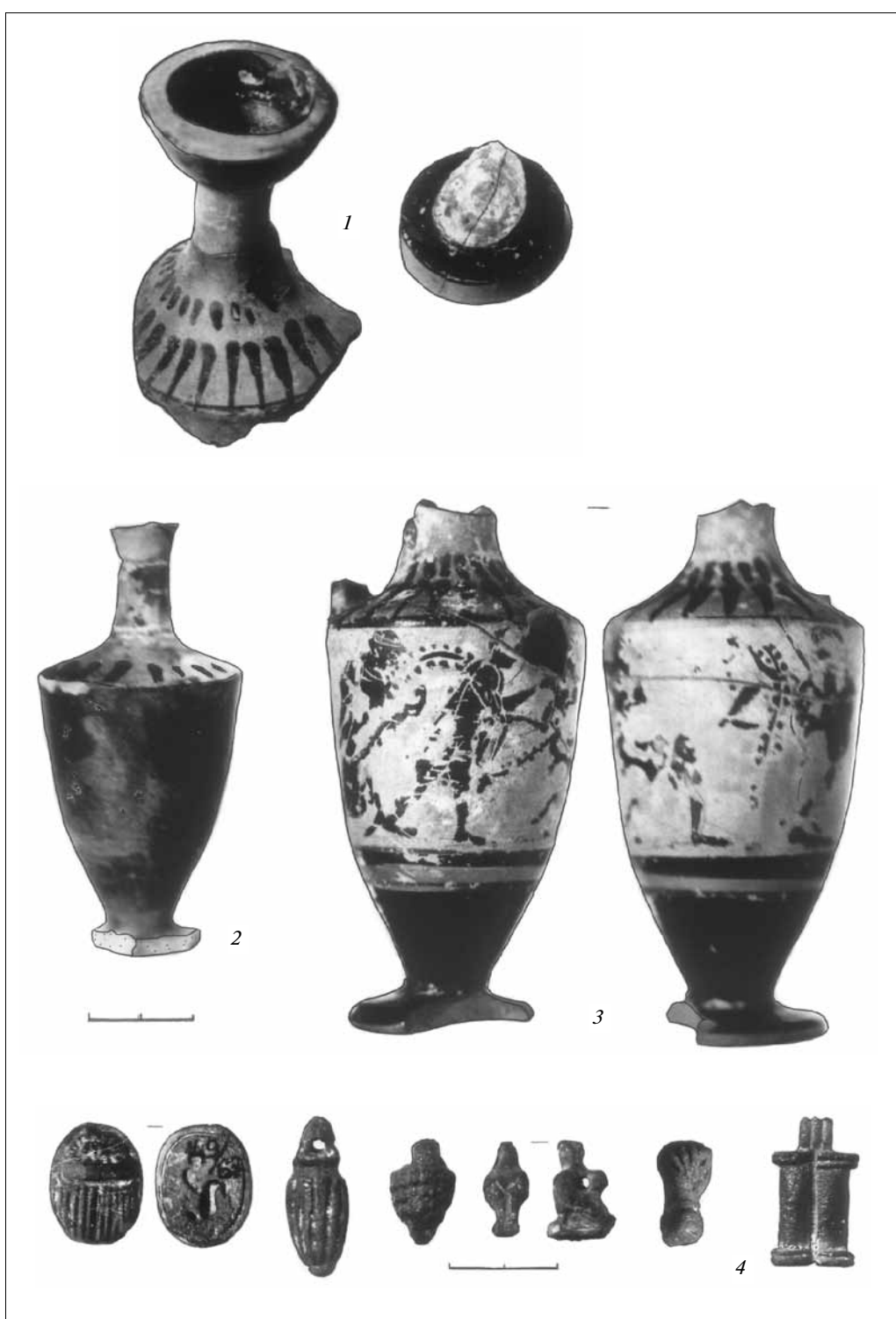
Античні теракотові вироби в колекції Лубенського музею. Кераміка.

1 — протома Горгони-Медузи (VI-V ст. до н.е.), Керч; 2 — маска Сатира (I ст. до н.е. - II ст. н.е.), Херсонес (?); 3 — голівка лева - прикраса саркофагу (I-II ст. н.е.), Керч; 4 — маска старого Пана (IV-III ст. до н.е.), Керч; 5 — фігурний лекіф (I ст. до н.е. - II ст. н.е.), Керч. (ПКМ. — Інв. № ПКМ. 92, 149; А. 92 / 24-25; 149 / 105, 129; *Античная керамика*, 1987. — №№ 29-30, 39, 45; ПАЗ, 1993. — I. — С. 78, 118).

на Дівич-Горі та Пекарівського в ур. Княжа Гора городищ на Черкашині [Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989. — С.144,147]. «Скіфська» колекція перевищувала 200 од. зб.

Античні старожитності. Порівняно численна група кримських та ольвійських знахідок утворювала в музеї окремий підвідділ. Основу його склали збірки кружальної чорнолакової та дрібної червонофігурної кераміки, в тому числі 2 пеліки «керченського стилю», а також кілька чорнофігурних лекіфів V ст. до н.е., пара амфор, світильники, теракоти, керамічні грузила, фрагменти посуду, група прикрас — пряжки, фібули, персні та їх уламки, з них — 2 з геммами, бубонець, деталі херсонеських мозаїк [Античная керамика, 1987. — С. 5-28; Захожай, 1994. — С.92-105]. У збірці було 10 маленьких нашивних золотих бляшок-прикрас одягу, в тому числі із зображенням людського обличчя з околиць Миколаєва (втрачені).

Ранньоримська доба. Сарматський час був представлений у зібранні залізним мечем зі звуженим і загнутим вгорі руків'ям для закріплення кільцевого навершя з Клепачівського городища в ур.Сад; він мав тонке пряме перехрестя. Його двосічний клинок з паралельними лезами, ромбоподібний у перетині, відзначався наявністю слабо вираженого ребра [Шрамко, 1991. — С.72]. Аналогічні

Чорнофігурні циліндричні лекіфи V ст. до н.е. та їх уламки (1) з круглицької збірки, в тому числі роботи майстра Хаймона (3) і майстерні Veldam (2). Кераміка, лаковий розпис. (ПКМ. — Інв. № ПКМ. 92, 149; А. 92/9; 149/30-31, 132; Античная керамика, 1987. — №№ 1-3).

Підвіски та амулети кінця I тис. до н.е. — початку I тис. н.е. (4) з північнопричорноморських центрів у збірці Лубенського музею. Випадкові знахідки 1880-х р. Єгипетський фаянс. (ПКМ. — Інв. № ПКМ. 149; А. 149 / 10, 39, 47, 52, 53, 67; 129; Памятники, 1986. — С.58).

зразки зброї належать ранньосарматським виробам кінця II-I ст. до н.е. і є досить рідкісними знахідками для Лівобережного Лісостепу [Симоненко, 1984. — С.129-147; Кулатова, Супруненко, 1999. — С.145-146. — Рис.7]. До ранньосарматської доби можуть бути віднесені й деякі знахідки зі впускного поховання у кургані в ур.Замок у Лубнах — уламки залізної фібули, точильний камінь [Махно, 1965. — С.186; Кулатова, Супруненко, 1999. — С.138-140].

Зарубинецька культура репрезентувалася у збірці знахідками з нині відомих пам'яток поблизу Пирогівки під Києвом — поселення і могильника в ур.Церковщина та давньоруського городища, спорудженого на зарубинецькому поселенні [Максимов, 1972. — С. 35-37; Кучера, Сухобоков и др., 1984. — С. 53; Бобровський, 1993. — С. 15-17], фіксуючи за часом знаходження початковий етап їх вивчення київськими археологами на початку 1890-х рр. Це були фрагменти ліпних горщиків та мисок, залізні трилопатеві наконечники стріл і рибальські гачки, частина залізного ножа з Микільської слобідки у межах сучасного Києва — неолітичного та зарубинецького поселення, відкритого М.Ф.Біляшівським і К.В.Болсуновським 1891 р. [Шовкопляс Г., 1969. — С.78,80; Телегін, 1982. — С.33].

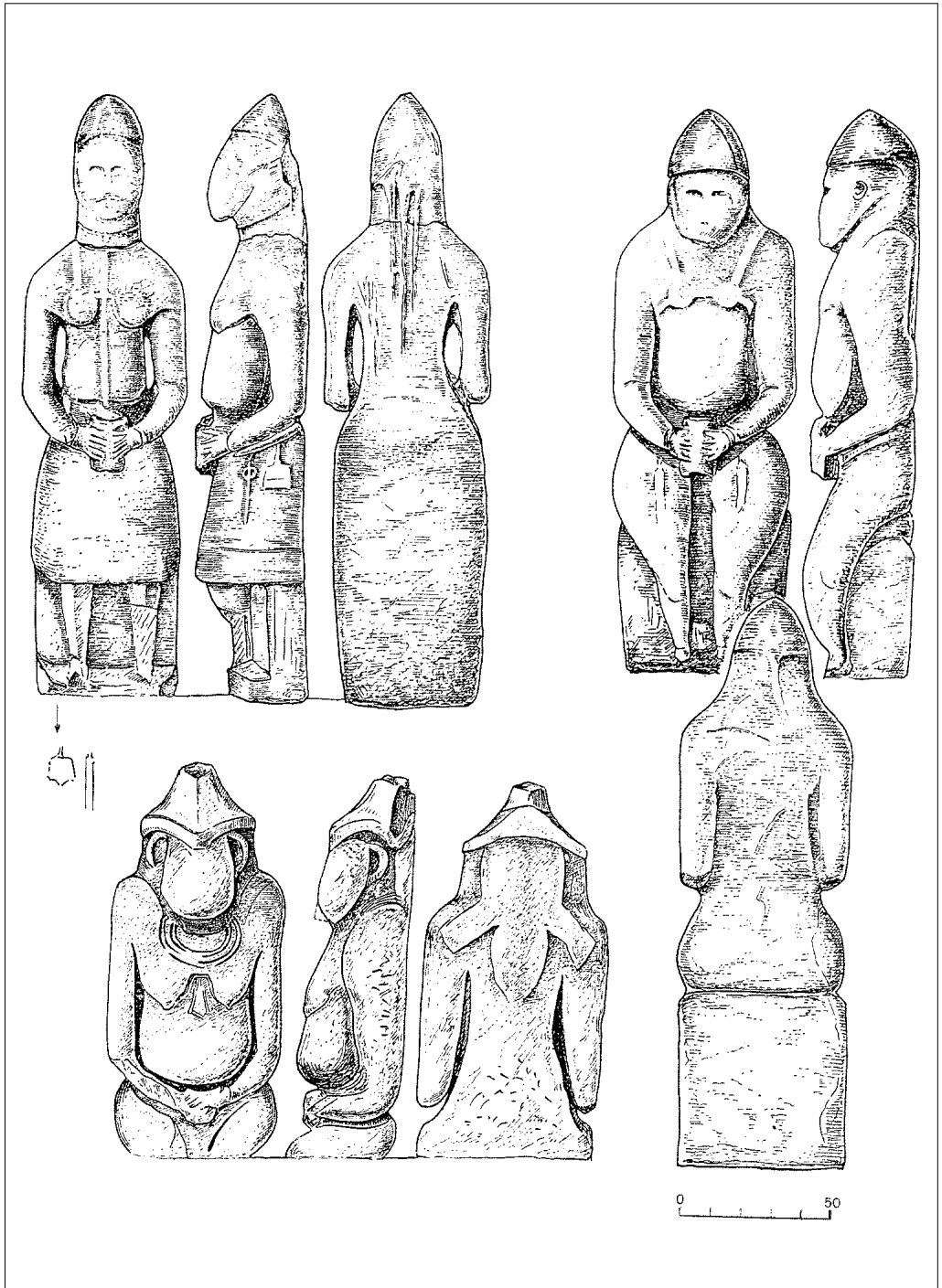
Типово зарубинецькими виявилися здобуті розкопками кургану в ур. Замок у Лубнах ліпні лисковані глекоподібний горщик з підковоподібними наліпами та миска [Махно, 1965. — С.185; Захожай, 1994а. — С.185], знайдені у ранньосарматському похованні «зі змішаними рисами поховального обряду» [Кухарская, Битковский, 1994. — С.119; Терпиловський, 1998. — С.46. — Рис.2,1-2].

Пізньоримська доба. Поодинокі знахідки *черняхівської культури* також відкриті у збірках Лубенського музею. Так, до колекції потрапив одноручний кружальний глек з масткою поверхнею, виявлений випадково у с. Янауці Хотинського повіту на Буковині [КС, 1890. — Т.XXX. — С.504; Сымонович, Кравченко, 1983. — С.51]. Невеликий кружальний черняхівський горщик надійшов з Лубенського повіту [КАВ. — № 744]. З черняхівського могильника на хут. Савинський по Оржиці походила амфора інкерманського типу [Рудинський, 1928. — С.52. — Табл.VI, 14; Сымонович, Кравченко, 1983. — С.66], а зі згодом виявленого поселення на р.Інгулець у с. Михайлівка на Кіровоградщині [Махно, 1960. — С.34] — шиферне пряслице. Слід згадати і срібний римський денарій Фаустини Старшої з околиць с. Сахнівка на Черкащині [Кропоткин, 1961. — С.89. — № 1249], який потрапив до музею із зібрання В.В.Хвойки, а також денарії Траяна, Антоніна Пія, Марка Аврелія та інших імператорів, виявлені в Лубнах, що належали нумізматичним збіркам Лубенському музею та до колекції В.Я.Яцути [Ляскоронский, 1901а. — С.463; Кропоткин, 1961. — С.72]. До рідкісних знахідок у зоні розселення черняхівських племен належать залізні мечі, поява яких пов'язується з присутністю у складі місцевого населення носіїв *пшеворської культури* [Махно, 1971. — С.92-93; Этнокультурная карта, 1985. — С.46]. Подібний пізньоримський залізний меч з ур. Городище у Клепачах під Лубнами прикрашав збірку Лубенського музею К.М.Скаржинської [Мокляк, 1990. — Рис.21; Левада, 1998. — С.53].

До *другої чверті I тис. н.е.* належав унікальний ажурний бронзовий зі слідами позолоти браслет з виїмчастими емаллями з Плютенців у Лубнах [Рудинський, 1928. — Рис.2].

Кочівницькі старожитності I тис. н.е. були представлені в Лубенському музеї уламками бронзового казана гуннського часу з Переволочної у гирлі Ворскли [Левченко, Супруненко, 1994. — С.78], кочівницькою бронзовою статуєткою-ідольчиком з Харківського повіту (втрачена).

Остання чверть I тис. н.е. Кілька предметів з багат шарових пам'яток Посулля належали носіям роменської культури — ліпні керамічні пряслиця та кістяна проколка з ур. Верхній Вал, Замок у Лубнах [КАВ. — №№ 392, 395, 396].

Половецькі кам'яні стели XII ст. з маєтку Д.П.Трощинського в Кибинцях, перевезені до Лубенського музею.

Ворсклинсько-Псільське межиріччя, Поорілля. Пісковик.
(ПКМ. — Інв. № за кат. К.Ск. 752, 754, 757; Плетнева, 1974. — С.95. — Табл.48-49).

Половецька «кам'яна баба» (зліва) з круглицької збірки в експозиції Вінницького краєзнавчого музею. Пісковик. (ВКМ. — Інв. № КВ. 21629, А. 2373; кол. інв. № ПКМ. 9700; А. 322).

Половецькі кам'яні стели в експозиції Полтавського краєзнавчого музею. Фото В.О.Пойдема, 1972 р. (ПКМ. — Інв. № ПКМ. 9697, 9703, 9798; А. 319, 323, 325).

Київська Русь (X—XIII ст.). Давньоруська колекція музею чисельно була найбільшою. Вона представляла переважно рядові предмети матеріальної культури Переяславської та Київської земель — знаряддя праці (сокири, коси, серп, тесло, пряслиця, уламки жорна), зразки озброєння (наконечники стріл, списів і дротиків, бойові сокири, меч, спорядження вершника і коня), прикраси (бронзові персні, сережки, лунниці, намисто, скляні браслети і персні), предмети християнського культу (хрести-тільники та енколпіони). Основу збірки складали збори матеріалів в околицях ще й досі не виявленого давньоруського Кляпча та Лубнах у Посуллі, на Княжій Горі і Сахнівському городищі на Правобережжі Дніпра. Найвиразнішими серед здобутків круглицької колекції слід вважати бронзові застібки до книг з Княжої Гори, залізний меч XII ст. з Дудниківки на Золотоніщині [С.О., 1998. — С.169-170. — Рис.]

Кочівницькі пам'ятки. У складі лисогірських знахідок вирізнявся комплекс впускного поховання XII ст., що містив уламок однолезового залізного кресала і кремій, ніж, залізну пряжку, кістяні різьблені деталі прикрас сагайдака, лука, залізні ромбоподібні наконечники стріл, уламок списа, двокільчасті вудила, стремена II типу [Федоров-Давыдов, 1966. —

Ліпний посуд скіфського часу з поховань у курганах околиць Лубен.

Розкопки Ф.І.Камінського. 1882-1883 рр. Кераміка.

1, 2 — ур.Лиса Гора, курган № 4; 3 — ур.Замок, курган № 1, поховання 2.

([Каминский], 1897. — С.238-239; ПКМ. — Инв. № ПКМ. 89, 162, 10638; А. 89, 162, 787).

С.12; Моргунов, 2000]. Пісковикові стели з маєтку Д.П.Трошинського належали до зразків об'ємної половецької скульптури XII ст. [Плетнева, 1974. — С.95].

Старожитності XIV – початку XVIII ст. склали досить численну частину колекції. Особливо вартісними серед них були предмети матеріальної культури пізньосередньовічного полкового центру Лубен, з-поміж яких виділялися збірки кахлів, кружального посуду, гутного скла. З особливо цікавих знахідок слід відзначити голівку мармурової статуї XVI-XVII ст. від надгробку чи рельєфу у костюлі з Трипілья та срібну золотоординську пайцзу з Лубен (втрачена).

БІЛОРУСІЯ. Неолітична доба була представна фрагментами ліпної кераміки з накольчастою орнаментациєю та 18 виробами з кременю, переважно відщепами з ретушшю чи скалками (27 од.) зі стоянки на Видуш-горі біля Кежан-Городка над Прип'яттю [Рудинський, 1928. — С.38].

Старожитності початку II тис. н.е. репрезентувалися бронзовими дротяними пернями, браслетами та частинами пряжок з курганів поблизу Кострицької слободи під Бобруйськом, залізними вістряма на спис і уламками наколеників стріл X-XII ст. (29 од.).

БОЛГАРІЯ. Унікальною лапідарною пам'яткою південнофракійського хінтерланду є мармуровий барельєф — деталь надгробку другої половини II — першої половини III ст. н.е. із зображенням фракійського вершника поряд з диким кабаном та деревом життя зі змією [ПКМ. — *Інв.№ ПКМ. 2787, Ск.1*], на плоскій рамці якого викарбувана посвята богу Ауларкену фракійця Дідзаса [Маркевич, 1895. — С.280; Крыкин, 1990. — С.74-79]. Ця мистецька пам'ятка пізньоримського часу входить до кола рідкісних, з огляду наявності фракійських написів, має лише поодинокі аналогії [Фурманська, 1965. — С.158-163. — *Рис.1*], представлені в музеях України [Барельєф, 1994. — С.87, 88].

ІТАЛІЙСЬКІ надбаня збірки представляли характерні історичні сувеніри заможних туристів, згодом передані до Лубенського музею, — камінці від мозаїк в термах Каракалли в Римі, з Помпеї; раннім імператорським часом міг датуватися на сьогодні втрачений кубічний вотивний камінь із гравійованими на боках зображеннями знаків зодіака, колісниці тощо. Вирізнялася серед цих речей апулійська пеліка другої половини IV ст. до н.е. із зображенням жіночої голови та Ерота, віяльних пальмет, рослинного і хвилястого орнаменту [Античная керамика, 1987. — С.6, 10].

МОЛДАВІЯ (Молдова). 15 фрагментів пізньосередньовічної золотоординської та молдавської XV-XVI ст. кружальної кераміки зі Старого Орхею мали поверхню буро-рожевого кольору, деякі — сліди зеленуватої поливи.

ПОЛЬЩА. З околиць Меджибожице, поблизу Любліна, походили уламок клиноподібної сокири з кременю та відщеп з ретушшю доби енеоліту-ранньої бронзи.

РОСІЯ. Про неоліт та добу бронзи середньоросійського регіону давала уявлення колекція виробів з кременю (нуклеуси, сокири, скребачки, наконечники стріли, списа, відщепи з ретушшю) волосівської культури [Цветкова, 1988. — С. 92], виявлених поблизу с. Подобине у Тверській губернії [Городцов, 1923. — С. 353], та серпантинова свердлена шліфована ладдеподібна сокира доби ранньої бронзи з околиць Подобиного [Рудинський, 1928. — С. 38; Брюсов, Зимина, 1966. — С.41].

Мінусинська збірка. У колекції знахідок з Мінусинської котловини знаходилися два бронзових карасукських кинджали різних типів — з цвяхоподібним навершям, сплосченим руків'ям та невиразними шипами перехрестя і вузьким клинком, подібним до алтайських мечів VII ст. до н.е. [Членова, 1976. — Табл.6,9], а також маленький з плоским, сплосченим навершям, суцільною ручкою та вираженими шипами перехрестя VII-VI ст. до н.е., аналогії якому походять із Західного Сибіру [Там само. — С.45. — Табл. 7,6]. Чотири тагарські бронзові ножі простих типів мали пряме або розширене руків'я з петельчастими отворами чи круглі невеликі дірочки для підвішування у верхній його частині [зр.: Завитухина, 1983. — С.5,86-88]. Середньовічні кочівницькі старожитності репрезентувалися залізними трилопатовими, ромбо- та сектороподібними, дворогими наконечниками стріл тюхтятьської IX-X ст. та аскізької X-XIV ст. культур [Кызласов, 1981. — С.54-59; Могильников, 1981. — С. 190-199; Кулатова, 2000. — *Рис.1*], шарнірними залізними ножицями останньої чверті XIII-XIV ст. [ан.: Там само. — С.245. — *Рис.72,28-29*] та імпортом у середовищі пізньокакаських племен бронзовим люстерком з арабським написом на зворотньому боці [КАВ. — С.126].

Антична доба. Основу колекції склали матеріали з розкопок некрополю Єлизаветинського городища початку 1880-х рр. та знахідки з поселень античного часу в дельті Дону, звідки походили добірка елліністичного кружального червоно- й сіроглиняного посуду — бальзамарії, глечичок, амфориск, 6 одноріжкових керамічних світильників від кінця IV-III ст. до н.е. до I-III ст. н.е., в тому числі з рельєфними зображеннями стилізованого пальмового листа, віслюка,

грона винограду на щитках [аналогії: *Вальдгауер, 1914. — Табл.V, 60; XXXV-XXXVI, 339,353; XL, 425,426; Брашинский, 1980. — С.250. — Табл.XLII,104; Кузманов, 1992. — С.66-82, №№ 39,79,81,163,133; Левина, 1992. — С.102. — Табл.6,43; The Athenian Agora, 1961. — P.6. — № 144; публ.: Захожай, 1994. — С.94-101], чорнолакові арибалічні лекіфи із червонофігурним розписом, прикрашені пальметою, голівкою жінки та з сітчастим візерунком зі смужечок лаку [*Античная керамика, 1987. — С.14-18*], золоті прикраси.*

Пам'ятки Північного Кавказу. Невелика колекція знахідок складалася з кобанського чотиригранного ельштейнового точильця з отвором для підвішування з перших розкопок Верхньокобанського могильника в Північній Осетії, бронзового вістря стріли V ст. до н.е. з Владикавказу, хіоської амфори, комплексу знахідок із аланського поховання в кургані біля ст.Карбулакської в Чечні (намисто, прикраси, уламки скляних та бронзових виробів) і природньо муміфікованих останків похованих у кам'яних склепах гірської Інгушетії XVI-XVII ст. [*Петров, 1901. — С.146*].

ТУРЕЧЧИНА. У колекції зберігалися кілька шматочків смальти від мозаїк константинопольської Св. Софії, отриманих свого часу І.А.Зарецьким від М.П.Кондакова, і переданих на початку XX ст. до Лубенського музею [*КАВ. — С.63*].

ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ. Невелика збірка давньоєгипетських старожитностей мала у складі зразки муміфікованих останків людини з рештками льняного полотна, мумію ящірки, два фаянсових ушебті без написів та подібну кам'яну статуетку птолемеївського періоду, досить виразний амулет у вигляді ока з Саккара доби Нового царства [*Памятники, 1986. — С.50. — № 88*].

Більшість із цих речей була атрибутована і подарована знавцем старожитностей Давнього Єгипту А.В.Праховим. Своєрідним надбанням колекції виявилось фаянсове ушебті кінця I тис. н.е. з рештками ієрогліфічного напису (в уламках), виявлене біля ст. Добринської поблизу Миколаєва [*Там само. — С.20. — № 18*], що належить до порівняно рідкісної групи знахідок давньоєгипетських речей в Україні [*Древнеегипетские памятники, 1991. — С. 22; Каталог, 1993. — С.48,183. — Рис.3 (278)*].

Доповнювали колекцію пізні фаянсові і скляні підвіски та амулети у вигляді скарабея, сокола, виноградного грона, канільованої амфорки, здвоєних циліндричних посудинок та зап'ястя руки [*Алексеева, 1975. — С.23-49*] єгипетського походження з північнопричорноморських античних некрополів чи сарматських поховань кінця I тис. до н.е. — початку I тис. н.е. [*Памятники, 1986. — С.58-60. — №№ 108-113*].

Антропологічні матеріали. Були представлені у збірці набором черепів та кісток людей доби бронзи-раннього заліза з досліджених Лубенським музеєм К.М.Скаржинської поховальних комплексів курганів Лисої Гори, Замку, Клепачівських давньоруських поховань, а також черепами давньоруських та пізньосередньовічних некрополів з ур. Вали, Верхнього Валу, Плютенців у Лубнах, поховань XIII ст. в Києві, окремих курганних знахідок на Полтавщині та Катеринославщині, кладовища пізньосередньовічного Юр'єва XVI-XVII ст. (66 од.) тощо [*Ванцак, Супруненко, 1995. — С.58*].

Остеологічні матеріали також відкладалися у складі археологічних колекцій, де знаходилося понад 40 визначених кісток тварин від ранньобронзової до середньовічної епохи [*КАВ. — С.26,34,36,77-80*].

Фотодокументи (26 од.) музею на археологічну тематику були представлені кількома примірниками (Лиса Гора), а також світлинами панно Люксембурзького музею історичного живопису, фоторепродукціями картин Г.І.Семирадського.

Графічні зображення ілюстрували розгортки орнаменталії експонованих посудин античного часу (Лиса Гора), загальні вигляди розкопок, пам'яток,

досліджених музеєм К.М.Скаржинської, замальовки поховальних комплексів в ур.Замок, Хитцях та інших пунктах Посулля (14 од.).

Моделі та макети виконувалися провідними професіоналами-макетистами свого часу — С.А.Мазаракі, В.І.Сизовим, за участю Д.Я.Самоквасова та П.С.Уварової. Деякі з них виготовив безпосередньо Ф.І.Камінський, зокрема мечі скіфського часу, що походили з Мгарських курганів розкопок 1889 р. і не потрапили до Лубенського музею [ПАФ ПКМ. — *Інв. книга Полт. держ. краєзн. музею.* — № 24 / 1939 р. — А.578-579. — №№ 26004-26005].

Більш детальна характеристика предметів археологічної збірки музею за місцем знаходження подається у Додатку 2.

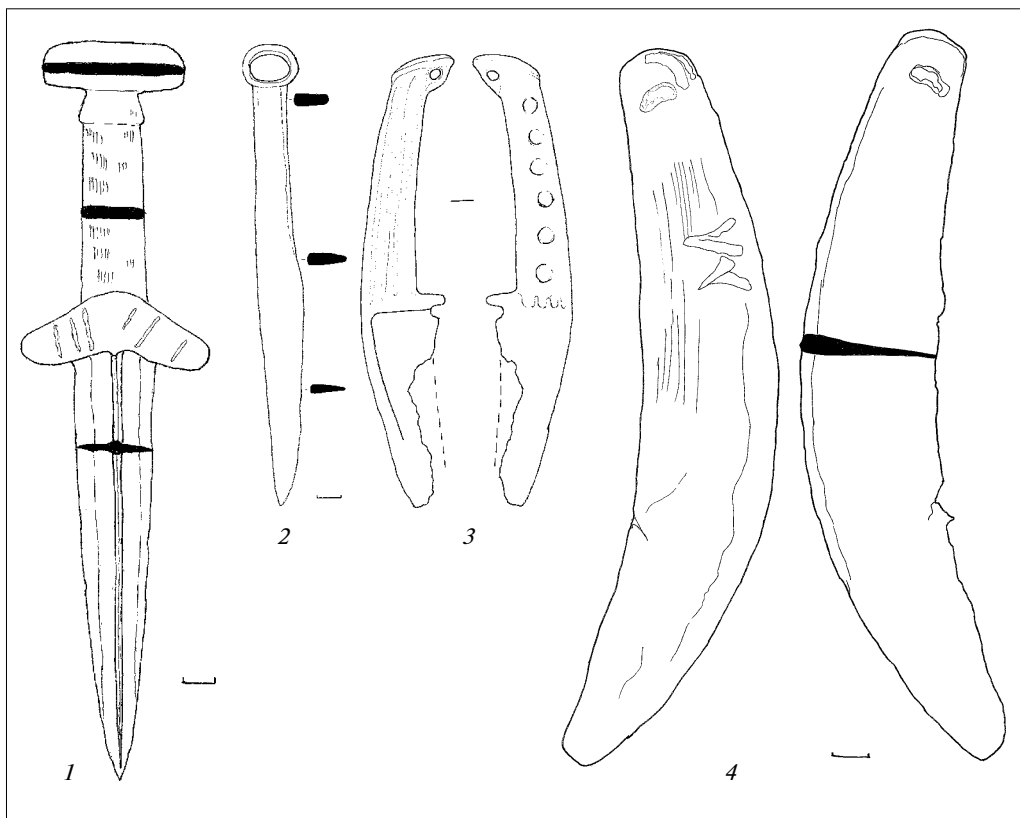
Отже, археологічна колекція Лубенського музею К.М.Скаржинської була досить репрезентативною і включала чимало яскравих знахідок з території України та закордону.

§ 6. Значення археологічної збірки К.М.Скаржинської для сучасного вивчення території Дніпровського Лівобережжя України.

Археологічне зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської — одне з найбільших в Україні початку ХХ ст., — хоча й «розчинилося» серед кількісно зростаючих колекцій Природничо-історичного музею Полтавського губенського земства [Супруненко, 1990г. — С.5], проте залишило помітний слід у вивченні широкого регіону Дніпровського Лівобережжя, окресливши у своєму складі частину еталонних чи загальновідомих дослідникам речових комплексів та окремих знахідок. Поєднання цих артефактів з досі маловідомими у складі зібрання окреслює пласт музейних предметів, що мають важливе і визначальне значення для вивчення археології цієї території ряду епох та, навіть, позначає деякі перспективи подальших досліджень.

Особливо важливими для вивчення пам'яток середньодніпровської групи пізньопалеолітичної доби [Шовкопляс, 1971а. — С.52; Черниш, 1985. — С.56-57] є перші матеріали, здобуті зборами Г.С.Кир'якова та невеличкими дослідженнями К.М.Скаржинської. Знахідки Г.С.Кир'якова 1871-1880 рр. належать першому із виявлених тут житлово-господарському комплексі [Сергін, 1989. — С.10-11], К.М.Скаржинської, — напевне, ще одному, знищеному пізніше розкопками Р.І.Гельвіга 1904-1906 рр. [Щербаківський, 1919а. — С.61-63; Šcerbakiwskij, 1926. — S.106-107; Ефименко, 1953. — С.551; Шовкопляс, 1971. — С.121-122]. Враховуючи збереження круглицьких колекцій, слід сподіватися, що рештки житла і господарських ям, які вважаються знищеними, також частково збереглися на сьогодні в Гінцях [Кононенко, Супруненко, 1995. — С.176. — Прим.16, 20]. Зрештою, вичленення палеолітичних колекцій Лубенського музею серед матеріалів розкопок В.М.Щербаківського в Полтавському краєзнавчому музеї [Супруненко, 1992б. — С.198-199] ще має значні перспективи, як і детальний перегляд його палеонтологічних колекцій, де змішані з іншими знахідками, зберігаються більше 50 зразків кісток викопної фауни з Гінців.

Широко відомими за публікаціями [Ляскоронський, 1892. — С.279. — Табл. III; [Каминський], 1897. — С.238. — Табл.LXXVIII—LXXX] серед дослідників раннього бронзового віку Лівобережжя є зразки лисогірської кераміки з розкопок Ф.І.Камінського [напр.: Копилов, 1949. — С.246; Бондарь, 1974. — С.102,136], яку більшість спеціалістів довгий час залишала поза увагою у відповідних побудовах [Попова, 1955. — С.64; Березанская, 1966. — С.52; Бондарь, 1974. — С.170; Отро-

Предмети зі складу «мінусинської» збірки К.В.Болсуновського.

Карасузький кинджал (1). Мінусинська котловина. VII-VI ст. до н.е. Залізо.

(ПКМ. — Інв. № ПКМ. 10269, А.418).

Тагарські ножі (2, 3) та серп (4). Мінусинська котловина, с.Тесь Мінусинського повіту Єнісейської губернії.

Ранній залізний вік. Бронза. (ПКМ. — Інв. № ПКМ. 10530, А.679; ХІМ. — Без інв. номерів, Фонд експонатів зі спаленого фашистами музею).

щенко, 1995. — С.32]. Лише за новими знахідками 1980-х рр. [Непріна, 1980. — С.312-313; Непріна, Коен, 1986. — С.53-55; Супруненко, 1986. — С.312; 1989г. — С.150-153; Моргунов, Непріна, Супруненко, 1986. — С.275] з'явилася можливість надати цим матеріалам нову культурну та позначити хронологічну атрибуцію, долучивши до кола старожитностей пивихинського типу [Чердиченко, 1988. — С.22-23]. Тому вивчення частини збірки лисогірської кераміки, що добре збереглася [ПКМ. 10197-10199, А.346-348], значно розширить можливості інтерпретації цікавого феномену існування в області Нижнього Посулля низки поселень доби енеоліту - ранньої бронзи, розташованих на високих мисах чи останцях корінного берега [Горенко, 1964. — А.12-28; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.68,69; Супруненко, 1989г. — С.153].

Широку відомість та велике значення для дослідження бронзолivarного виробництва Середнього Подніпров'я і Сходу України доби пізньої бронзи мають окремі знахідки бронзових виробів, що потрапили до колекції Лубенського музею — кельтів з Абрамівки, Хорольського повіту, кельта і долота з Трьох-Ізбенного [Лесков, 1967. — С.146-178; Черных, 1976. — С.74,77, 83; Татарінов, 1993. — С.98,100]. Це стосується й ливарної матриці для відливання серпа з Березняків, яка з початку ХХ ст. залучається до робіт, що характеризують стан і розвиток

виробництва бронзових знарядь на Полтавщині в епоху пізнього бронзового віку [Ляскоронский, 1903. — С.62; Рудинський, 1928. — С. 42; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.85. — Табл. 3, 15].

Практично еталонними для вивчення нижньосульських старожитностей скіфської доби стали матеріали лисогірських курганів кінця VI-V ст. до н.е. [Мелюкова, 1964. — С.52; Ильинская, 1968. — С.55. — Табл. XLVII,18-21. — Рис.44,1; Черненко, 1968. — С.174; Моруженко, 1989. — С.36]. Не меншу відомість мають і матеріали розкопок Ф.І.Камінським курганів V ст. до н.е. біля Мгарського монастиря [Спицын, 1918. — С.129; Ильинская, 1968. — С.55. — Табл.XLVII, 10-12]. Майже невідомий курган скіфської доби у Хитцях, досліджений А.Лютецьким та С.К.Кульжинським, вказав І.Я.Плескачу місце для розкопок однієї з багатих поховальних пам'яток Лубенського Посулля — другого хитцівського кургану [Плескач, 1928. — А.3-5; Іллінська, 1954. — С.66-68; Черненко, 1981. — С.150; Ильинская, Тереножкин, 1986. — С.63,118].

Починаючи з виставки VIII археологічного з'їзду, до наукового обігу старожитностей початку раннього залізного віку долучена бронзова сокира «колхідського типу» з околиць Лубен [Каминський, 1897. — Табл. LXXXII,57; Ляскоронский, 1903. — С.63; Нариси, 1957. — С.193], яку віднесено до знахідок кіммерійської доби [Тереножкин, 1976. — С.78; Скорый, 1999. — С.130. — Рис.24,11]. Не менш яскравим надбанням круглицької колекції є фрагменти казана гуннського часу з Переволочної, що викликали інтерес ще у першого дослідника курганних пам'яток Нижнього Поворскля І.А.Зарецького [Супруненко, 1994г. — С.79].

Розвідки і розкопки Г.С.Кир'якова 1870-х рр. стали визначальними в утвердженні думки про давньоруське освоєння узбережжя р.Удай [Указатель, 1874. — С.7,42 та ін.; Ляскоронский, 1897; 1901а. — С.447-454; 1903. — С.30,120,144-146], розташування в нижній течії ріки курганних некрополів [Ляскоронский, 1903. — С.102; Моця, 1990. — С.128-130. — № № 250-258,266, 272-274; Приймак, 1995. — С.86], дослідження яких пізніше проводили І.П.Закревський, О.Ф.Сабанєєв і Н.М.Шмиткіна [Антонович, 1888. — С. 272-273; Шмыткина, 1914. — С.318-322; Моця, 1987. — С.142-143; Моргунов, 1996. — С.82, 83,89,97-98]. Збирання колекцій з Княжої Гори та Дівич-Гори знаменувало собою початок вивчення давньоруських городищ Середнього Подніпров'я [П.К., 1899. — С.46-47; [Беляшевский], 1899. — С.103-104; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.7].

Широко відомими виявилися пізньосередньовічні українські старожитності з Лубен та округи, зосереджені у Лубенському музеї К.М.Скаржинської [Ханко, 1992. — С.23-24; Кулатова, 1993. — С.6,10; Мокляк, 1993. — С.56-58]. Так, тільки керамічні полив'яні полумиски київського походження, знайдені на Верхньому Валі, неодноразово публікувалися чи описувалися в ряді праць [Петров], 1901а. — С.207; [Зарецкий], 1913. — С.19. — Рис.146-147; Риженко, 1930. — С.7-9; Лащук, 1965. — С.66-69; Данченко, 1974. — С.44,46-47; Тищенко, 1992. — С.160; Пошивайло, 1993. — С.11].

Таким чином, **чимало предметів археологічного зібрання Лубенського музею складають основне коло джерел вивчення найдавнішого минулого Дніпровського лісостепового Лівобережжя та Середнього Подніпров'я ряду епох**, вони є загальновідомими пам'ятками музейного фонду України. Залучення до наукового обігу переважної більшості круглицьких колекцій чи, в разі відсутності конкретних речей збірки, наукової інформації про них, значно розширить джерелознавчу базу вивчення пам'яток регіону від доби палеоліту до епохи пізнього українського середньовіччя.

Будинок Полтавського губерньського земства —
сучасний Полтавський краєзнавчий музей.
Архітектор В. Кричевський. 1902-1908 рр.
Фото В. І. Кожемякіна. 1991 р.

Розділ V.

ДОЛЯ КОЛЕКЦІЙ МУЗЕЮ

Історія колекцій є невід'ємною частиною музейного джеролознавства [Музейные термины, 1986. — С.62; Neustupný, 1968. — S.46,83]. У випадку з Лубенським музеєм К.М.Скаржинської вона дає змогу скласти уявлення не тільки про долю цього унікального зібрання, а й орієнтувати дослідників у подальших пошуках і вивченні відсутніх на сьогодні чи втрачених предметів збірки.

У червні 1906 р., після згоди дирекції Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства прийняти в дар зібрання К.М.Скаржинської [Отчет... за 1906 г., 1907. — С.1,4], почалася його передача і пакування разом із вітринами та іншим обладнанням [ДАПО. — Ф.222. — Спр.15. — А.1-309; НА ПКМ. — Спр.11-10 (2273 н/р). — А.2], що тривали майже три місяці [Отчет... за 1906 г. — С.2]. Про те, як «укорінився у мешканців Лубен інтерес до музею», можуть свідчити факти, наведені часописом «Полтавський вісник»: «Дізнавшись, що музей назавжди вивозять із Круглика, цілими сім'ями люди приходили туди під час пакування... І настійливо вимагали, щоб ще хоча б раз подивитися музей, і такі сімейні відвідування лубенцями практикувалися кожен святковий день, коли музей був відчинений, так що рідко хто з лубенців не був у музеї, адже вхід до нього завжди був безкоштовним» [Зарецкий, 1906. — С.3].

Експонати Круглицького музею у 270 ящиках в чотирьох вагонах разом з 90 вітринами доставлені в Полтаву залізницею у вересні 1906 р. [Отчет ... за 1906 г. — С.2]. Лише за чотири роки 72 ящики з предметами археологічного зібрання були остаточно розібрані і розміщені у Полтавському музеї [Отчет... за 1910 г., 1911. — С.9]. Опис археологічної частини зібрання здійснив у «Католозі археологічного відділу» препаратор І.А.Зарецький. Ним же укладені картотеки колекцій [ДАПО. — Ф.222. — Спр.15. — А.18; КАВ. — С.1-144. — №№ 1-951; Естественно-исторический музей, 1912. — С. 124-125]. Колекції історико-етнографічні та церковної старовини розбирав етнограф і фольклорист П.Д.Мартинович [Отчет... за 1906 г. — С.2].

Скориставшись порадами відомого київського археолога і етнографа М.Ф.Біляшівського [Нестуля, 1993. — С.29], Полтавське земство розмістило переважну більшість збірок на третьому мансардному поверсі новозбудованого приміщення Полтавського губернського земства [Сластионов, 1903. — С.3; [Трайман], 1908. — С.4; Щербаківський, 1910. — С.250; Ханко, 1990. — С. 370-376; 1991. — С.21-37], де об'єдналися колекції земського музею [Олеховский], 1899. — С.1-90], археолого-народознавча збірка П.П.Бобровського [Супруненко, 1991. — С.38-48] та археологічні, нумізматичні, народознавчі зібрання К.М.Скаржинської [Отчет... за 1908 г., 1909. — С.1-2; Щербаківський, 1919. — С.ІV,1-21]. Ці матеріали й утворили першу археологічну експозицію Музею Полтавського губернського земства, названого спочатку «Музей К.М.Скаржинської» (1908-1912), а згодом — Археологічний відділ, або Археологічний музей Полтавського губернського земства (1913-1917) [ПАЗ, 1994. — С.159; Кононенко, Супруненко, 1994. — С. 171]. Створенням цієї експозиції у 1907-1912 рр. займався І.А.Зарецький, а в 1913-1915 рр. — В.М.Щербаківський [Щербаківський, 1919. — 25 с.]. Вхід до Археологічного відділу зробили окремим (сучасний запасний західний вхід Полтавського краєзнавчого музею); він

позначений уже на плані Полтави 1908 р. під назвою «Музей К.М.Скаржинської» [План, 1908].

Історико-етнографічні колекції, живопис, документальні пам'ятки були розміщені у приміщенні Природничо-історичного музею в одному з *просвітніх будинків ім. М.В.Гоголя* (сучасний Державний архів Полтавської області, вул. Гоголя, 24) [IP ЦНБ НАНУ. — Ф.31. — Спр.1470. — А.1; *Естественно-исторический музей, 1912.* — С.126; *Мощенко, 1991.* — С.28; *Нестуля, 1991.* — С.58-60]. Вони були об'єднані лише 1920 та 1924 рр. у *Центральному пролетарському музеї Полтавщини* [Николаев, 1991. — С.8-24; *Документи, 1993.* — С.4,5,93-95,106-111].

1919 р. у Полтаві була відкрита *Картинна галерея* [НА ПХМ. — Спр. 5/1974. — А.2-3; *Рудинський, 1920.* — С.2-3; 1993. — С.3]. Фундатором музейного закладу і першим її завідувачим М.Я.Рудинським були долучені до художньої експозиції окремі твори малярства, скульптури, церковного начиння та меблі зі збірок К.М.Скаржинської [Ханко, 1994. — С.8-11]. У 1925-1928 рр. до підвідділу образотворчого мистецтва Полтавського державного музею (колишній Народний, Центральний пролетарський) передаються більшість творів образотворчого мистецтва, а то й етнографічних, часом — окремі речі археологічних колекцій Лубенського музею К.М.Скаржинської [Вернадський, 1993. — С.30; *Документи, 1993.* — С.48-63; *Риженко, 1927.* — С.414-416], в тому числі збірка писанок [Галаян, 1992. — С.32,34]. Відокремлення Художнього музею від Полтавського державного (сучасного краєзнавчого) 1940 р. [Ханко, 1994. — С.11-12] започаткувало собою перший факт **дроблення** колекцій музею К.М.Скаржинської у складі історичних музейних збірок Полтавщини.

Найбільша частина круглицького зібрання ввійшла до експозиції Центрального пролетарського музею Полтавщини, відкритого 1920 р. [Николаев, 1991. — С.23; *100 років.., 1991.* — С.26]. У створеній за короткий строк В.Ф.Николаєвим, К.В.Мощенко, М.Я.Рудинським, В.М.Шербаківським та іншими полтавськими музейниками експозиції зібрання Лубенського музею займало одне з найважливіших місць [Рудинський, 1928. — С.29]. Історико-етнографічні збірки Музею К.М.Скаржинської, доповнені колекціями колишнього земського музею та новими надходженнями, *вивели крайовий музей Полтавщини на одне з чільних місць в Україні* [Сіманцев, 1927; *Риженко, 1928а.* — С.7-13; 1928б. — С.23].

На 1929-1939 рр. припадає період часткового *нищення* лубенських колекцій. Зі сталінськими репресіями, приходом до музею нових, обмежено-освічених співробітників, частішають акти вандалізму саме музейників стосовно предметів, що зберігалися. Так, згодом відомим одеським археологом С.М.Синіциним [Секерская, 1989. — С.43-45; 1990. — С.55-58; *Станко, 1989.* — С.6-7] 1934-1935 рр. руйнується комплексність зберігання матеріалів з розкопок конкретних пам'яток. Аналогічні дії дещо раніше вчиняє й О.М.Рогова [Гавриленко, 1993. — С.11]. У 1929-1933 рр. неодноразово проводиться безпідставне вилучення ряду унікальних предметів зі збірок музею для, так званого, закордонного експорту Всесоюзним акціонерним об'єднанням «Антикваріат» [Нестуля, 1995. — 2. — С.148-149]. Кілька разів здійснюються «здачі»

археологічних та ювелірних експонатів з дорогоцінних металів до «фондів оборони», в тому числі 1941 р., а останній — 1952 р. [ПАФ ПКМ. — Акти від 16.12.1933 р.; 10.09.1941 р.; 18.04.1952 р. — № № 2, 12, 28].

Значна частина історико-етнографічних колекцій музею 1941 р. була евакуйована [Ткаченко, 1995. — С.33], хоча більше половини від загальної кількості збірок залишалося в Полтаві [НА ІА НАНУ. — Ф.10. — Спр.68. — А.6; НА ПКМ. — Спр.11-401. — А.1-2]. Протягом 1941-1943 рр. фашистські загарбники неодноразово вилучали окремі речі, що походили зі збірок колишнього Лубенського музею — бактрійські та боспорські монети, знахідки з курганних пам'яток скіфського часу (в тому числі золоті бляшки) з Посулля [НА

ПКМ. — Спр.03-19. — А.25,26; Гавриленко, 1993. — С.12], килими, твори живопису, порцеляну [НА ПКМ. — Спр.03-48. — А.1-38]. Серед осіб, причетних до пограбування музею, подибуємо генералів Ругштедта, Лонінга, полковника Вайкнехта, художника Шварцкопфа, колишнього полтавського бургомістра П. Галаніна та інших [Андрієць, Журавель, Мокляк, 2000. — С.56, 58]. У серпні 1943 р. більшість найвідоміших експонатів археологічної збірки музею, що залишилася в Полтаві, була відправлена до Німеччини за поданням спеціальної комісії у складі інспектора штабу Розенберга Г.Штандфуса та українського археолога П.П.Курінного [Гавриленко, 1993. — С.12; Стадник, 1991. — С.116], частина

була захована від загарбників тодішніми археологами музею В.Й.Довженком та Г.О.Сидоренко [НА ІА НАНУ. — Ф.10. — Спр.68. — А.3 зв.; Супруненко, 1988а. — С.41].

Частина викрадених фашистами речей, що направлялися спочатку до Києва, а далі на Кам'янець-Подільський, була втрачена на шляху до останнього (архівні матеріали, предмети мистецтва) [Грімстед, Боряк, 1992. — С.21], але переважна більшість не загинула. Їх виявили на одній із австрійських залізничних платформ і повернули назад [НА ПКМ. — Спр.11-399. — А.13; 11-503. — А.2; ПАФ ПКМ. — Акт від

І.А.Зарепський (1857-1936) (вгорі).

Фото 1920-х рр. (Оренбурзький краєзнавчий музей).

М.Я.Рудинський (1887-1958) (справа).

Фото середини 1940-х рр. (Археологічний музей НАН України).

Г.О.Сидоренко (1918-1984).

Фото 1970-х рр. (НА ЦОДПА).

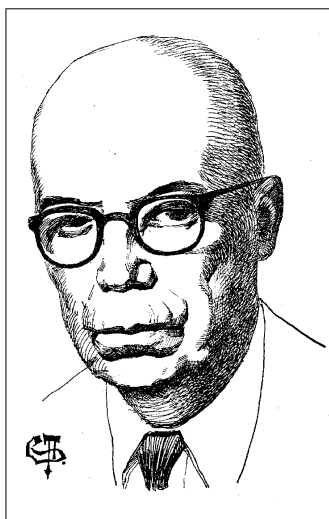

Боковий вхід до будинку Полтавського губернского земства, на мансардному поверсі якого була розмішена експозиція «Музею К.М.Скаржинської» (1908-1912 рр.).

Біля ганку встановлена одна з половецьких стел із круглицької збірки.
Фото І.Ц.Хмелевського, 1908 р. (ПКМ. — Інв. № ПКМ. 9696; А. 318).

29.07.1948 р./]. Тільки до повернення колекцій у Полтаву вони були «переглянуті» в Державному історичному музеї УРСР (сучасний Національний музей історії України), де з останніх було вилучено ряд яскравих атрактивних предметів, в тому числі зі збірки К.М.Скаржинської [див.: *Ананасова, 1988. — С.78; Савич, 1995. — С.123-125*]. А ось більшість предметів археологічної колекції, що залишилася у приміщенні Полтавського краєзнавчого музею і його сховищах, потрапили у полум'я пожежі, вчиненої 21-23 вересня 1943 р. гітлерівськими вандалами [НА ПКМ. — Спр. 03-19. — А.26; 11-503. — А.2; Акт., 1944. — С.1]. Все те, що вціліло, збрала на попелищі науковий співробітник музею Г.О.Сидоренко [Супруненко, 1987. — С.15]. Нею ж здійснені попередні записи речей в новий інвентар, пошуки втрачених атрибуцій до 20 000 предметів [Супруненко, 1992. — С.26]. Випадково в одному з сараїв збереглася частина природничих збірок К.М.Скаржинської, завбачливо схоронена там відомим орнітологом М.І.Гавриленком, понад 6000 книг наукової бібліотеки, комплект журналу «Киевская старина», вироби з фарфору, майоліки, частина рушників [Бойко, 1944. — С.1].

Варто згадати також про вивезення з музею колишнім директором 1941-1943 рр. К.В.Мошенком [Нестуля, 1991. — С.64-72] понад 4000 авторських малюнків писанок С.К.Кульжинського до першого та другого випусків «Описания коллекции народных писанок» і рукопису праці [О.С., 1994. — С.207; Супруненко, 2000. — С.13] з метою її публікації за кордоном. Ці унікальні матеріали, разом з кількома килимами та бронзовими хрестами-енколпіонами, осіли у збірці музею та архіву православного церковно-музейного комплексу у Саут-Бавнд-Бруці (штат Нью-Джерсі) в США [Селівачов, 1991. — С.194; 1991а. — С.19-28]. Зауважимо, що один із давньоруських енкалпіонів XIII ст., що походив з Княжої Гори, зі збірки К.М.Скаржинської, К.В.Мошенком був переданий полтавцю С.І.Скрипнику — патріарху Київському та

В.М.Щербаківський (1876-1957) (зліва).

К.В.Мощенко (1876-1963).

Портрети роботи Є.В.Путрі. 1992 р.

Всієї України УПЦ Київського патріархату Мстиславу [Першому., 1994. — С.29], який завжди носив на тілі церковний владика і з яким він заповів себе поховати [особисте повідомлення Його Святості патріарха Мстислава автору, 1992 р.] в Саут-Бавнд-Бруці [Ротач, 1995. — С.81; Святіший Мстислав, 1994. — С.31].

Евакуйована на Схід одна з частин колекції краєзнавчого музею у складі виробів з металів, емалей, іконок, годинників, холодної та вогнепальної зброї, скульптури, посуду і меморій персонального характеру найвизначніших полтавців — діячів культури та мистецтва (близько 2000 од. зб.), була передана на збереження до фондів краєзнавчого музею в Уфі [ЦДАВОУ. — Ф.166. — Оп.11. — Спр.502. — А.25-96]. Інша — до 3000 творів народного мистецтва (килими, плахти, рушники, зразки народної вишивки) — вивезена до Тюмені і схоронена «в склепі місцевого музею». 6 ящиків найбільш значних музейних цінностей були направлені в Уфу через Полтавське відділення колишнього Держбанку СРСР [Там само. — А.9; Спр.503. — А.96; Ф.2, оп.7. — Спр.612. — А.10]. Частина ж коштовностей евакуювалася безпосередньо через Держбанк, і поверненню підлягали лише речі унікальні та особливо відомі [Ткаченко, 1995. — С.33]. Необхідно також зазначити, що частина (на сьогодні кількість не встановлена) предметів музейної збірки, евакуйованих до Уфи, так і не повернулася в Полтаву. Це, переважно, зразки озброєння, деякі культові речі, окремі нумізматичні і фалеристичні пам'ятки. За опосередкованими даними, вони й на сьогодні зберігаються серед колекцій Башкирського історико-краєзнавчого музею. Серед них є й кілька десятків одиниць збереження колишнього Лубенського музею К.М.Скаржинської. Показовим може бути й факт вилучення чи розпорощення під час евакуації документальних фондів зі збірки К.М.Скаржинської,

більша частина яких з 1939 р. зберігалася вже у Державному архіві Полтавської області. Так, на 1941 р. у фонді нараховувалося 3673 документальні пам'ятки, а за станом повернення з евакуації на 29 грудня 1945 р. їх виявилося лише 2847 [ДАПО. — Ф.222. — Оп.1. — А.1-2].

На сьогодні **вціліло понад 50 відсотків** предметів археологічного зібрання К.М.Скаржинської, частина з яких перебуває в обгорілому (окаленому) стані. Деякі комплекси речей виявилися змішаними, депаспортизованими чи пошкодженими некваліфікованою реставрацією 1950-х рр. [Ванцак, Супруненко, 1995. — С.67]. Певні втрати мають етнографічні й історичні, особливо — нумізматичні та природничі колекції. Та основна частина зібрання К.М.Скаржинської вціліла. Це стосується і книгозбірні Полтавського краєзнавчого музею, де зараз міститься до 1000 книг із круглицької бібліотеки. Зазначимо, що ще 1908 р. частина книгозбірні К.М.Скаржинської (1643 дитячих та белетристичних видання) була передана бібліотеці Губернської земської управи [Отчет... за 1908 г., 1909. — С.4]. Ряд дублетних наукових видань, разом із зазначеними книжками, пізніше потрапили до фонду Обласної державної універсальної наукової бібліотеки ім. І.П.Котляревського, а через неї — під час чергового перегляду фонду 1970-х рр. — до Історичної бібліотеки України в Києві.

Частина колекції документів Лубенського музею лягла в основу одного з найзначніших і найбагатших фондів Державного архіву Полтавської області — особистого фонду К.М.Скаржинської (фонд 222) [ДАПО. — Ф. 222. — Оп.1. — 2647 стр.; Висич и др., 1982. — С.189-191], а також репрезентована у документальному зібранні Полтавського краєзнавчого музею (грамоти, свідоцтва, укази та інші XVII-XIX ст. — понад 150 од. зб.) [Ульяновский, 1989. — С.112].

У 1950-х — на початку 1980-х рр., у зв'язку із розгортанням масового музейного будівництва на Полтавщині [Буланій, Явтушенко, 1979. — 203 с.; Білоус, Литвиненко, 1989. — С.81-83], частина речей музею К.М.Скаржинської була **бездумно передана у районні музейні осередки**, тоді відділи та філії обласного музею. Непринципова позиція директорів Полтавського краєзнавчого музею М.Л.Каплуна і М.Д.Оніпка, відсутність знань з історії колекцій у більшості наукових співробітників призвели до того, що деякі експонати опинилися у Кременчуцькому і Диканському історико-краєзнавчих, Миргородському краєзнавчому, Музеї-заповіднику «Поле Полтавської битви», Полтавському літературно-меморіальному музеї І.П.Котляревського, Музеї історичних коштовностей України, Центральній науковій бібліотеці НАН України ім. В.І.Вернадського (стародруки) та деяких інших музейних збірках, навіть у Вінницькому, Красноградському та Чорнухинському краєзнавчих музеях (див. Додаток 5).

У 1960 — на початку 1980-х рр. стереотипною у відповідях адміністрації Полтавського краєзнавчого музею на запити дослідників щодо долі колекцій К.М.Скаржинської була фраза про начебто повне знищення колекцій Лубенського музею в роки останньої війни [напр.: ЛМДА. — Ф.62. — Спр.1. — А.4] та обмеження доступу навіть науковців музею до старої фондової документації і намагань встановити походження тих чи інших експонатів. Усе це було викликано побоюванням можливості бути викритими у відсутності серйозної атрибуційної роботи та вивчення колекцій упродовж ряду років, яке в той час заміняли галасливі заходи з пропаганди досягнень соціалістичного будівництва та способу життя [огляд за: Видання, 1991. — С. 40-44]. Та всеж основна частина зібрання музею К.М.Скаржинської збереглася. Вона зосереджена у двох полтавських музеях — **краєзнавчому та художньому**.

Таким чином, історія колекцій Лубенського музею К.М.Скаржинської після 1906 р. дозволяє виділити **чотири основні етапи їх вивчення, експонування і збереження**:

1906-1919 рр. — у складі Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (Народного Музею Полтавщини з 1917 р.);

1920-1940 рр. — Полтавського державного музею (Центральний пролетарський музей Полтавщини, Крайовий музей ім.В.Г.Короленка);

1941-1948 рр. — часткового нищення та розпорошення по різних музейним установам;

1948-2000 рр. — зосередження переважно в полтавських Краєзнавчому та Художньому музеях, початку сучасного етапу вивчення та встановлення втрачених атрибутів.

Історія колекцій Лубенського музею К.М.Скаржинської у складі збірок Полтавського краєзнавчого музею наочно *ілюструє безперечно у світовій музейній практиці правило, що успішне збереження і вивчення персональних збірок історичного походження можливе лише в разі їх концентрації в одному музейному закладі* [Супруненко, 2000. — С.15]. Тому до останнього часу переважній більшості дослідників не було відомо про те, що колекції Лубенського музею К.М.Скаржинської *збереглися*.

Полтава. Просвітні будинки ім. М.В.Гоголя.
За фотолістівкою 1908 р.

**Полтава. Будинок, де знаходилися етнографічний та історичний відділи
Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства
та земська бібліотека.**
Сучасний Державний архів Полтавської області. Фото 1995 р.

ВИСНОВКИ

Аналіз діяльності Лубенського музею К.М.Скаржинської в кінці XIX — на початку XX ст. як визначного наукового і краєзнавчого закладу комплексного вивчення Полтавщини [Аббасов, 1988. — С.54], діяльного осередку у розвитку археологічної науки і музейництва, з одного боку, та явища в громадському культурно-освітньому русі, — з іншого, дозволяє зробити ряд узагальнень.

1. Наукова і музейна дослідницька та збиральницька діяльність Лубенського музею були віддзеркаленням об'єктивного процесу становлення і розвитку вітчизняної археологічної науки пізнього уварівського та постуварівського періодів, коли завершувався процес активного накопичення археологічних джерел, формування музейних колекцій і пошуку пам'яток різних епох, становлення первісної археології. Перші інтенсивні археологічні дослідження, в тому числі і в басейні Сули, окреслили коло основних пам'яток археології, якими почала оперувати наука. Діяльність Лубенського музею К.М.Скаржинської стоїть на межі завершення процесу накопичення археологічних джерел та перших спроб узагальнень здобутих матеріалів, теоретичного опрацювання й інтерпретації результатів досліджень, публікації наслідків цих робіт.

Доба рубежу XIX-XX ст. принесла в археологічну науку та музеєзнавство й численні прояви творчого підходу місцевих дослідників — енциклопедично освічених вихованців українських університетів, — залучення до процесу досліджень даних природничих наук, пошуки щодо вдосконалення методики розкопок і розвідок, навіть неординарний вибір тематики таких робіт і зовсім не вивчених до того типів пам'яток. Впровадження в життя індивідуального підходу місцевих дослідників у галузі музейництва вилилося у втілення в експозиції музею К.М.Скаржинської власних наслідків розуміння історичного процесу на конкретній території у ключі обласництва в українській історіографії цього часу, створення ними концепцій та хронологічних «колонок» для окремого регіону, комплексності у подачі матеріалів.

У цьому плані цікавим для порівняння є таке зауваження одного з найвідоміших західноєвропейських археологів Гордона Чайлда в контексті становлення археологічної науки в Європі: «...провінційні інтелігенти почали досліджувати пам'ятки, створені їх власними... предками, і залишене від них грубе начиння... Ці любителі зібрали великі колекції місцевої зброї та посуду, поряд з художніми виробами, привезеними з Південних морів... Необхідність методологічної обробки цих колекцій змусила збирачів старожитностей винайти систему класифікації, а це був перший і неминучий крок на шляху перетворення археології в науку» [Чайлд, 1949. — С.20-21]. Наведене лише певною мірою могло стосуватися Лубенського музею на початку етапу становлення. Далі еволюція музею вже протікала в іншому вимірі — у контексті розвитку української культуранархеології останньої чверті XIX ст. [Генинг, Левченко, 1992. — С.5].

Отже, заснування й діяльність Лубенського музею є наслідком об'єктивного процесу становлення і розвитку вітчизняної археологічної науки, збагаченої талантом та подвижництвом К.М.Скаржинської, наукових співробітників музею і його добровільних помічників.

2. *Заснування і розбудова круглицького музейного зібрання* меценаткою і діячкою на ниві освіти та культури, видавцем К.М.Скаржинською (1852-1932) була яскравим виявом розвитку української культури кінця XIX ст., провісником національно-культурного відродження XX ст. Виникнення музею пов'язується з початком проведення на Дніпровському Лівобережжі та в Посуллі зокрема наукових досліджень, в тому числі археологічних, поширенням колекціонування та появою перших суто археологічних збірок, ростом освіченості населення і поширенням меценатства у середовищі прогресивного національного дворянства і підприємців.

Розвиток вітчизняної науки, насамперед українознавства, у 1870-1880-х рр. вимагав створення джерелознавчої бази таких досліджень, а відтак заснування музейних збірок, архівів, книгозбірень. Внутрішньополітичні умови в Україні, що перебувала у складі колишньої Російської імперії, не сприяли появі таких закладів за підтримки держави, тому основна вага в їх фундації і розвитку лягала на приватних власників-меценатів чи наукові громадські товариства. Лише згодом ці функції приймають на себе національно й економічно змужнілі земства.

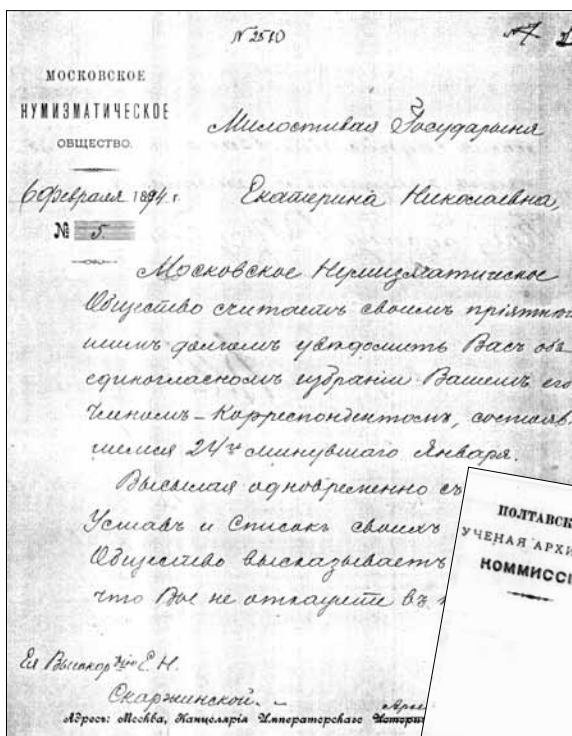
Тому заснування Лубенського музею К.М.Скаржинською, передача згодом його колекцій, архіву, бібліотеки, обладнання цілком сформованого закладу Полтавському губернському земству розглядається як *безкорисливий вчинок української патріотки*, подвижниці в царині культурно-освітньої діяльності на благо свого народу.

Результатами подвижництва засновниці й співробітників музею було не тільки створення і розбудова великого приватного музейного зібрання, доступного для широких кіл відвідувачів, а й *втілення в життя різнопланової культурно-освітньої програми* з фундацією наукової та загальної книгозбірні, читальні для селян навколишніх сіл і мешканців околиць Лубен, вечірніх читань для народу та училища для дорослих, курсів для місцевого вчителства, проведення лекцій провідних українських учених і популяризаторів науки, створення ремісничих навчальних майстерень та творчі пошуки аматорського театрального колективу, який пропагував кращі твори української драматургії.

Видавнича програма Лубенського музею К.М.Скаржинської передбачала випуск у світ повного каталога збірок, окремих наукових робіт та краєзнавчих нарисів. Музеєм видані наукові праці загальним обсягом у 45 друкованих аркушів. Продовженням видавничої діяльності музею, вже після його передачі до Полтавського земства, став випуск К.М.Скаржинською у Швейцарії літературно-наукового і політичного часопису «За рубежом», відомого в широких колах української та російської еміграції.

Отже, музей К.М.Скаржинської слід розглядати як *своєрідне і яскраве культурне явище на тлі становлення національного музейництва, науки, освіти, книговидавничої справи і краєзнавства в кінці XIX — на початку XX ст.*

3. *Лубенський музей мав значні колекції* предметів археології, а також історії, етнографії, нумізматики, вжиткового і церковного мистецтва, графіки, природничі збірки та архів. Загальна кількість його експонатів досягала 23000 од. зб., або 37000 предметів. У музеї існувало два відділи — місцевий і загальний, які

Свідчення про обрання К.М.Скаржинської членом-кореспондентом Московського нумізматичного товариства (вгорі). 1894 р. (ДАПО. — Ф.222. — Спр.2510. — А.1).

Повідомлення про обрання К.М.Скаржинської почесним членом Полтавської вченої архівної комісії (в центрі). 1903 р. (ДАПО. — Ф.222. — Спр.2515. — А.1).

Членський квиток К.М.Скаржинської на XI археологічному з'їзді в Москві. 1899 р. (ДАПО. — Ф.222. — Спр.2513. — А.1-1 зв.).

поділялися на підвідділи. Першим у кожному з підвідділів був археологічний, які на час розквіту музею фактично злилися в окремих загальний відділ.

Археологічна експозиція музею репрезентувала понад 4000 предметів, здобутих у ході наукових досліджень та шляхом збиральництва як на Полтавщині, так і в Середньому Подніпров'ї та в інших районах України, Білорусі, Молдови, Росії. *Налагоджений облік* включав два рівні фіксації інформації про знахідки — за картотекою й інвентарно-каталожним описом. До цього долучалися рукописні хронологічний та загальний (з елементами тематичного) каталоги і картографічна фіксація місцезнаходжень предметів зібрання. Наявна польова й інша документація надходжень відкладалася у науковому архіві закладу. Розміщення всіх колекцій в експозиції і зберігання мінімальних фондів створювали *умови для ознайомлення зі збіркою дослідників*.

Лубенський музей на етапі свого становлення *був орієнтований на вченого-дослідника*, пізніше — на широкі кола відвідувачів. У процесі становлення та активної діяльності до музею К.М.Скаржинської були залучені талановиті організатори і наукові виконавці — вчені секретарі музею — археолог і краєзнавець Ф.І.Камінський (1845-1891) та етнограф і географ С.К.Кульжинський (1867-1943) — вихованці Київського і Харківського університетів. Формування колекцій здійснювалося із широким залученням національно орієнтованої інтелігенції, дворянства, селян і міщан Полтавщини. Важливу роль у формуванні колекцій та становленні музею грали відомі громадські й культурні діячі краю — земці І.М.Леонтович і А.А.Маркевич, письменники, публіцисти і дослідники українського мистецтва В.М.Леонтович і В.П.Горленко, колекціонери С.М.Ізмайлов і С.М.Остроградський.

Музей мав історико-природничий профіль з яскраво вираженими рисами археологічного краєзнавства, а на етапі становлення — *стабільний ухил до регіональної археології та ведення археологічних досліджень*.

В історії Лубенського музею К.М.Скаржинської виділяється три етапи: початковий — стихійного збиральництва (середина 1870-х — 1880 рр.), становлення (1881-1890 рр.) та розвитку і розквіту (1891-1905 рр.). 1906 р. його колекції й інші матеріальні надбання даруються Полтавському губернському земству.

До характеристики музею неодноразово долучається епітет «перший». Це й не дивно, адже круглицький музейний осередок був:

- *першим великим приватним зібранням краєзнавчого характеру не тільки на Полтавщині, Лівобережжі, а й у цілому в Україні;*

- *першим на Україні загальнодоступним приватним музейним закладом, що відрізнявся різноманітними формами громадсько-культурної та освітньої роботи;*

- *першим і єдиним упродовж 1880-х — початку 1890-х рр. музеєм Полтавської губернії.*

Лише кілька приватних музеїв України проводили власні наукові дослідження, у штаті тільки двох з них були наукові співробітники [*Раскопки, 1899; Екскурсія, 1899. — С.176-178*].

У ряду подібних зібрань Лубенський музей можна порівняти хіба що з кількома приватними музейними закладами історико-етнографічного ухилу, що виникли дещо пізніше, — Городоцьким музеєм барона Ф.Р.Штейнгеля, музеєм О.М.Поля в Катеринославі та Українським музеєм В.В.Тарновського в Чернігові. Засновники цих музейних збірок з повагою ставилися до подвижницької діяльності К.М.Скаржинської та вже знаного на той час музейного закладу.

4. *Лубенський осередок вивчення археології Нижнього Посулля і широкого Середньодніпровського регіону, що утворився на базі Лубенського музею К.М.Скаржинської, здійснив вагомий внесок у дослідження первісної, скіфо-античної, слов'яно-руської археології України в останній чверті XIX ст. Дослідницькі інтереси*

членів цього осередку виходили за межі Полтавщини, а їх польові роботи проводилися також в Київській, Мінській, Чернігівській, Харківській губерніях.

Найвідомішими представниками цього осередку були Ф.І.Камінський та його учень, пізніше широко знаний український археолог, історик і нумізмат, голова археологічного відділу Всеукраїнського Археологічного комітету, професор В.Г.Ляскоронський (1859-1928).

Лубенським музеєм К.М.Скаржинської і членами лубенського археологічного осередку польові дослідження здійснювалися переважно на пам'ятках, що руйнувалися внаслідок дії природних чи антропогенних чинників, здебільшого пошкоджених господарською діяльністю людини. Члени осередку збагачували колекціями своїх досліджень переважно археологічні збірки у Круглику.

5. *Співробітництво музею з науковими установами київського археологічного центру, насамперед з Київським університетом св. Володимира, Історичним товариством Нестора-літописця та Церковно-археологічним при Київській духовній академії, контакти з Московським археологічним товариством та Харківським університетом, сприяли ефективності археолого-краєзнавчих студій лубенського осередку вивчення найдавнішого минулого Посулля, поширенню археологічного збиральництва. Найбільш активні наукові стосунки музею склалися з відомим українським археологом, істориком і музеєзнавцем, професором В.Б.Антоновичем, професорами П.Я.Армашевським, М.І.Петровим, К.М.Феофілактовим, колекціонером і нумізматом К.В.Болсуновським, дослідником українського мистецтва, літературознавцем і публіцистом В.П.Горленком, головою Московського археологічного товариства кн. П.С.Уваровою. З Лубенським музеєм плідно співпрацювали М.Ф.Біляшівський, В.Ф.Безпальчев, І.А.Зарецький, Д.І.Яворницький, М.А.Янчук та інші вчені.*

Ця співпраця вилилася у безпосередні контакти співробітників музею і дослідників, вивчення колекцій у Круглику, надання музейним предметам атрибуцій, їх публікацію, участь Лубенського музею К.М.Скаржинської у виставках і археологічних з'їздах та роботі наукових товариств. *Разом з кількома науковцями музею проводив спільні археологічні, геологічні й інші природознавчі дослідження.*

6. *Широкими дослідженнями музею та місцевого археологічного осередку виявлено, частково вивчено і введено до наукового обігу інформацію про ряд пам'яток археології Посулля від доби пізнього палеоліту до епохи українського пізнього середньовіччя, а саме — про першу з виявлених в Україні Гінцівську палеолітичну стоянку та кілька місцезнаходжень цього ж часу, ряд курганів різних епох, перші поселення доби бронзового віку, городища скіфської доби, понад 30 давньоруських укріплених поселень, ряд курганних киево-руських некрополів, змієві вали Нижньої Сули, майдани та рештки укріплень XVI-XVIII ст., тобто, про понад 200 пам'яток. У здійсненні цих робіт брали участь К.П.Бочкарьов, Ф.І.Камінський, Г.С.Кир'яков, А.О.Лавренко, А.Лютецький, В.Г.Ляскоронський, а також К.М.Скаржинська і С.К.Кульжинський.*

7. *Знайомство з музейною діяльністю Лубенського музею К.М.Скаржинської надає переконливі докази яскравої концентруючої ролі круглицької збірки у збиранні і зосередженні в музеї ряду аматорських та громадських археологічних, нумізматичних, мистецьких й історичних колекцій, дбайливого ставлення до їх обов'язкового збереження, придбання у випадках смерті збирачів, залучення до формування музейного фонду як фахівців-археологів та музейників, так і широких кіл громадськості, краєзнавців, селянства, чиновництва. У процесі збиральницької діяльності, вивчення цих збірок у музеї — здійснювалося виховання майбутніх дослідників стародавнього минулого України, інших галузей знань, насамперед, — медицини, геології, ботаніки тощо (К.П.Бочкарьов, П.І.Гавсевиц, О.Ф.Лазурський, В.Г.Ляскоронський, А.Г.Кир'яков, І.Я.Плескач, С.О.Тимофєєв та ін.).*

Традиції музейної діяльності у Лубнах мали продовження у роботі Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства та Лубенського краєзнавчого музею, заснованого Г.Я.Стеллецьким 1919 р.

Лубенський музей К.М.Скаржинської також належить до невеликої кількості музеїв колишньої Російської імперії, де *проділялася виняткова увага збиранню і збереженню документальних архівних фондів*. А широкі зв'язки закладу та ведення ним суто наукових досліджень вже на початку діяльності музею націлювали засновницю та співробітників на створення громадського чи земського музейного осередку на базі приватної збірки у Круглику.

8. *Археологічні збірки Лубенського музею стали основою сучасних колекцій Полтавського краєзнавчого музею, збагативши його зібрання 1906 р. більш ніж на дві третини переважно старожитностями тих районів та епох, які були відсутніми у першій земській збірці початку ХХ ст. [Супруненко, 1990г. — С.5-6]. Попереднє вивчення цих тільки-но розміщених у експозиції колекцій спонукало до перегляду планів археологічних досліджень музею В.М.Щербаківським та долучення його до вивчення широкого району Посулля й північно-західних повітів Полтавщини впродовж 1913-1918 рр. [Щербаківський, 1919б. — С.96-97].*

Незважаючи на те, що ряд предметів зі збірок Лубенського музею К.М.Скаржинської передано до районних державних музеїв Полтавщини — Диканського, Кременчуцького, Миргородського, розпорошено по інших музейних зібраннях (Київ, Красноград, Вінниця, Харків), вони складають важливий фонд археологічних джерел і є *вартісним об'єктом національної історико-культурної спадщини України*. На сьогодні весь цей корпус археологічних музейних джерел потребує якнайшвидшого завершення атрибутивних уточнень, вивчення і введення до наукового обігу вітчизняної науки.

Таким чином, Лубенський музей К.М.Скаржинської *посідає важливе місце в історії української археології, музейництва та археологічного збиральництва*, національної культури взагалі, як єдиний науковий та музейний заклад Полтавщини 1880-х — початку 1890-х рр., перший приватний музей історико-природничого (краєзнавчого) спрямування Лівобережної України та унікальне зібрання археологічних, архівних, етнографічних, історичних, мистецьких, нумізматичних та природничих колекцій з українознавства і народознавства.

Тематика вивчення історії музейного зібрання ще має ряд перспектив, особливо результативними з яких можуть стати дослідження етнографічних збірок з Круглика, історичних колекцій, народознавчого зібрання в комплексі з аналогічним надбанням Полтавського музею, переданим в дар пізніше відомим меценатом-мандрівником П.П.Бобровським, а також детальне вивчення величезної архівної колекції документів Лубенського музею К.М.Скаржинської, зосередженої у Державному архіві Полтавської області та Полтавському краєзнавчому музеї. Цікавим сюжетом в історії української і російської еміграції повинна стати діяльність К.М.Скаржинської за кордоном, особливо внесок видавництва «За рубезом» у становлення ряду політичних партій, літераторів та публіцистів.

Отже, посильний внесок автора у вивчення наукової, музейної і культурно-освітньої спадщини Лубенського музею К.М.Скаржинської та його фундації окреслює вагому частину круглицьких надбань — *археологічний аспект діяльності цього своєрідного і унікального явища в історії української культури*.

Лубни, вигляд на місто та городище в ур.Верхній Вал зі сходу.
Фото К.П.Бочкарьова. 1900 р. (Бочкарєв, 1901. — Табл.11).

ДОДАТКИ

- 1. Реєстр пам'яток, виявлених під час досліджень музею та членів лубенського археологічного осередку (1870-1890-ті рр.).**
- 2. Перелік місцезнаходжень предметів археологічної збірки.**
- 3. Список збирачів (дарителів) археологічних колекцій.**
- 4. Реєстр археологічних приватних і громадських колекцій, що ввійшли до складу Лубенського музею К.М.Скаржинської.**
- 5. Музейні зібрання, де зберігаються археологічні колекції Лубенського музею К.М.Скаржинської.**

РЕЄСТР ПАМ'ЯТОК, досліджених роботами музею та членами лубенського археологічного осередку (1870-1890ті рр.).

Опис пам'яток подається за сучасним адміністративним поділом у алфавітному порядку, з прив'язкою до існуючих населених пунктів. Для відомих пам'яток наводяться лише назва і культурна належність, для маловідомих чи згаданих у реєстрі вперше — більш детальні описові дані. Досліджені Лубенським музеєм К.М.Скаржинської та членами лубенського археологічного осередку пам'ятки, при відсутності публікацій, характеризуються за досто-

менно відомими комплексами. Наводяться висновки перших дослідників щодо атрибуції тої чи іншої пам'ятки, позначається конкретний внесок у їх вивчення кожного з лубенських аматорів археології. У реєстрі зазначаються літературні та архівні джерела сучасних знань про кожен з описаних об'єктів.

Спочатку поданий опис пам'яток на території України за областями, потім — за тим же принципом — в інших країнах.

УКРАЇНА

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

1. БЕРЕЗІВКА, с., Гребінківський р-н, *ур. Волоські (Волошські) могили* (л. б. р. *Гнила Оржиця — басейн рр. Сула — Дніпро*).

Група курганів у складі 10 насипів. Зберігся 1 розораний насип за 3,5 км на північний схід від села, висотою 0,5 та діаметром 25 м.

Обстеження в кінці 1890-х рр. О.А.Лавренка у зв'язку із руйнуванням впускного поховання доби бронзи. 1989 р. кургани округи села оглядалися І.М.Кулатовою.

Лит.: КАВ. — № 657; Макаренко, 1917. — С.92; Кулатова, 1989. — С.10.

2. БЕРЕЗНЯКИ, с., Хорольський р-н, *ур. Щурова Гора* (л. б. р. *Сула — басейн р.Дніпро*).

Різночасове поселення з матеріалами доби пізнього неоліту та середньої бронзи, середини — третьої чверті I тис. н.е. і XVII-XVIII ст., відкриті В.Г.Ляскоронським.

Розвідки В.Г.Ляскоронського кінця 1880-х та початку 1890-х рр., обстеження О.Б.Супруненка 1984 р.

Лит.: Ляскоронский, 1897; 1903. — С.59. — Прим.4; Моргунов, Неприна, Супруненко, 1984. — С.48-49; Супруненко, 1986. — С.312; 1989г. — С.151-152.

3-6. ВЕЛИКА КРУЧА, с., Пирятинський р-н (л. б. р. *Удай — басейн рр.Сула — Дніпро*).

Майдан і 2 кургани за 0,8 км на південний захід від села, на плато високого берега. В

селі, в ур. Левада Стороженка, — невеликий курган. У межах населеного пункту перетинається дорогою (нині шосе) група з трьох курганів і майдану (на сьогодні зруйнована). Біля колишнього земського училища — рештки майдану висотою 1,5 м і діаметром до 60 м.

Обстеження Ф.І.Камінського 1876 р., В.Г.Ляскоронського в кінці 1890-х та 1907 рр., розвідки І.С.Мельникової 1988-1989 рр.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.60-61; Падалка, 1914. — С.163; Макаренко, 1917. — С.41; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.78; Мельникова, 1988. — С.55-56; Мельникова, Ткаченко, 1989. — С.40-41.

7. ВЕЛИКІ ЛИПНЯГИ, с., Семенівський р-н (л. б. р. *Хорол — басейн р.Дніпро*).

Група курганів у складі двох розораних насипів на підвищенні плато, за 0,5 км на південь від села. Висота — 1,3-1,5 м, діаметр — близько 30 м. У насипу одного з них 1890 р. за випадкових обставин знайдена давньоруська (?) залізна сокира.

Обстеження О.А.Лавренка, 1890 р. Кургани оглядалися 1988 р. Л.М.Луговою.

Лит.: Падалка, 1914. — С.168; Луговая, 1988. — С.29; зр.: Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.86.

8-10. ВЕЛИКИЙ УЗВІЗ, с., Глобинський р-н (затоплене) (л. б. р. *Сула — басейн р. Дніпро*).

Майдан та два поодинокі кургани.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х та 1907 рр.

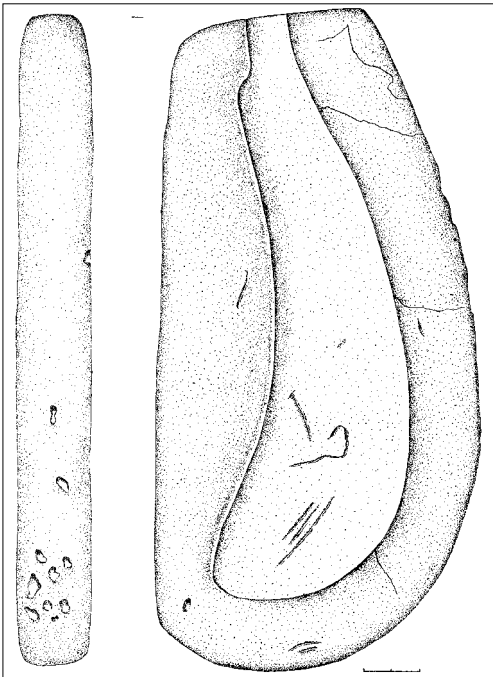
Літ.: Ляскоронский, 1911. — С.21.

11. ВЕЛИКОСЕЛЕЦЬКЕ, с., Оржицький р-н (п. б. р. Сула — басейн р.Дніпро).

Майдан «Залізна баба», видозмінений фортифікаційним будівництвом другої половини XVII ст., зі збереженим круглим насипом у центрі, висотою 1,3 та діаметром 7 м. Напівзруйнований внаслідок дії ерозії.

Обстежений В.Г.Ляскоронським на початку і в середині 1890-х рр., який наніс його на план Великоселецького пізньосередньовічного укріплення. Оглядався Г.О.Сидоренко 1972 р. та О.М.Ткаченком 1989 р.

В.Г.Ляскоронський зазначав, що при земляних роботах 1880-х рр. в насипу майдана виявлені цегла, залізна кирка, а також кам'яна скульптура із зображенням людської голови (очі, ніс, рот та інше), напевне, скіфського часу.

Березняки, с., Решетилівський р-н.

Ливарна матриця для виготовлення серпа.

Тальковий сланець. Зрубна культура.

Випадкова знахідка 1810 р.

(ПКМ.29, А.29; Кат. К.Ск.№ 142; Стулка, 1994. — С.9-10).

Літ.: Ляскоронский, 1901. — С.425,426; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.76; Мельникова, Ткаченко, 1990. — С.14; Ткаченко, 1990. — С.172.

12. ВЕЛИКОСЕЛЕЦЬКЕ, с., Оржицький р-н (п. б. р. Сула — басейн р.Дніпро).

Пізньосередньовічне укріплення у північно-західній частині села, на мису третьої тераси, видовжено-підпрямокутної форми, на захід від майдану «Залізна баба». Площа майданчика, оточеного невисокими валами і ровом, — близько 0,4 га (35 x 120 м), зайнята кладовищем.

Обстеження В.Г.Ляскоронського початку та кінця 1890-х рр. Розвідки Ф.Б.Копилова 1946 р., обстеження Г.О.Сидоренко 1972 р. Ю.Ю.Моргуновим здійснювалася спроба вивчення давньоруського селища в окрузі, яка не дала результатів. Останнє відоме як давньоруський пункт за знахідками двох скарбів XI ст.

За детальним планом В.Г.Ляскоронського помітно, що укріплення пошкоджені селітроварниками та ерозією, а вали і рів — споруджені, найвірогідніше, у другій половині XVII ст. поряд з майданом, включеним до системи фортифікації зі східного боку фортеці.

Літ.: Ляскоронский, 1901. — С.425-426; Падалка, 1914. — С.159; Макаренко, 1917. — С.78; Корзухина, 1954. — С.93; Кропоткин, 1962. — С.13; Котляр, 1971. — С.39,46; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.76; Моргунов, 1996. — С.103.

13-16. ВЕЛИКОСЕЛЕЦЬКЕ, с., Оржицький р-н, ур. Лиса Гора (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

На південь від решток пізньосередньовічного укріплення — кілька курганів і майданів: майдан № 1 біля кладовища — висотою 1,7 м і діаметром 18 м; на південь від нього — курган висотою 0,8 та діаметром 20 м; майдан № 3 — на території сучасного кладовища, за 0,3 км на захід від майдана № 1, — висота — 2 м, діаметр — 17 м; майдан № 5 — за 0,2 км на північ від майдана № 3 (висота 3 та діаметр 50 м), — відомий як «Сторожевий».

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1880-х та початку 1890-х рр.; тоді ж майдани №№ 1, 3 і курган були нанесені на схематичний окомірний план. Розвідки О.М.Ткаченка 1989 р.

Літ.: Ляскоронский, 1901. — С.426; Макаренко, 1917. — С.77-78; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982.

— С.76; Мельникова, Ткаченко, 1989. — С.14; Ткаченко, 1990. — С.172.

17. ВІЛЬШАНКА, с., Лубенський р-н (*п. б. р. Вільшанка — басейн рр.Сула — Дніпро*).

Укріплення слободи початку XVII ст. (?) на північ від Лубен та на схід від села, на схилі високого берега, — «сітка укріплень ... досить давнього часу».

Обстеження В.Г.Ляскоронського на початку 1890-х рр.

Лит.: Бочкарев, 1901. — С.5,7; Ляскоронский, 1901. — С.441; Кучера, 1987. — С.57.

18. ВІСАЧКИ, с., Лубенський р-н, *ур. Вісачківський пагорб* (*л. б. р. Многа — басейн рр. Сула — Дніпро*).

Група курганів II у складі 10 насипів, висотою 0,4-2,3 та діаметром 17-40 м. Насипи розорюються.

Обстеження О.А.Лавренка середини 1880-х рр. у зв'язку зі знахідкою кам'яної сокири. Виявлені уламки ліпного посуду та вироби з кременю, в ході обстежень 1988 р. — фрагменти ліпного посуду культури багатоваликової кераміки та скіфського часу.

Лит.: [Петров], 1901. — С.148; Ляскоронский, 1903. — С.60. — Прим.8; Падалка, 1914. — С.160; Кулатова, Супруненко, 1988. — С.26.

19-20. ВОРОНИНЦІ, с., Оржицький р-н (*п. б. р. Сліпорід — басейн рр. Сула — Дніпро*).

Майдан поряд з північно-західною околицею села. Група курганів на підвищенні плато — 3 чи 4 насипи.

Обстеження В.Г.Ляскоронського в кінці 1890-х та 1907 рр.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.60; Падалка, 1914. — С.159; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.76.

21-23. ВОРОНИНЦІ, с., Оржицький р-н, *ур. Дейкуни* (*л. б. р. Сліпорід — басейн рр. Сула — Дніпро*).

Майдан (нині зруйнований) за 0,6 км на північ від села, з валами висотою до 3 м та діаметром понад 55 м. За 1,4 км на північний захід — майдан, у 2,2 км далі в цьому ж напрямку — на підвищенні плато високого берега — майдан ур. Прими.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х та 1907 рр.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.60; Падалка, 1914. — С.159; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.76.

24. В'ЯЗІВОК, с., Лубенський р-н (*п. б. р. Сула — басейн р.Дніпро*).

Давньоруське селище другої половини XII — початку XIII та XIV ст. (пункт В'язівок XIV), за 2,3 км на схід - південний схід від кутка Хутір вказаного села, на заплавному підвищенні висотою 3 м, площею 0,72 га (60 x 120 м), оточеному пересихаючими болотами і старицями. Задерноване. Товщина культурного

шару — до 0,4 м.

Збори підйомних матеріалів В.Г.Ляскоронського 1883 р. «на полі, всіяному черепками над Сулою». Обстеження О.Б.Супруненка 1984 р.

Лит.: КАВ. — № 397; Ляскоронский, 1903. — С.59 (згадка); Моргунов, Неприна, Супруненко, 1984. — С.38; Супруненко, 1986. — С.312; 1989г. — С.150.

25. В'ЯЗІВОК, с., Лубенський р-н (*п. б. р. Сула — басейн р.Дніпро*).

Місцезнаходження нижньої щелепи мамонта разом із пластинчастим відщепом зі слідами ретуші, у лесовому наносі, вимитому з яру неподалік від, так званих, «Феофілактівських» геологічних перетинів («розрізів»).

Обстеження Ф.І.Камінського 1872 р.

Лит.: Атлас, 1878. — Табл.VI, I; VII, 50; Каминский, 1878. — С.150,152; Борисковский, 1953; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.67; Милованова, 1990. — С.60; Супруненко, 1991в. — С.70-71; Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.9; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.23.

26. ГІНЦІ, с., Лубенський р-н, територія колишнього маєтку Г.С.Кир'якова (*п. б. р. Удай — басейн рр.Сула — Дніпро*).

Скелет мамонта. Експозиція відділу природи Полтавського краєзнавчого музею.

Зібраний з окремих кісток, виявлених на різних палеонтологічних місцезнаходженнях Полтавщини, в тому числі зі зборів Г.С.Кир'якова та К.М.Скаржинської на Гінцівській пізньопалеолітичній стоянці. Палеонтологічна реконструкція В.І.Свистуна. 1964 р. Фото В.І.Кожемякіна. 1984 р. (*Кондратенко, 1998. — С.166*).

Гінцівська пізньопалеолітична стоянка.

Випадкові знахідки 1823 р. та збори Г.С.Кир'якова 1871-1881 рр. Розвідкові розкопки Ф.І.Камінського, геологічні обстеження К.М.Феофілактова 1873 р., внаслідок чого було здійснене відкриття українського палеоліту. Всі ці роботи були пов'язані з першим житлово-господарським комплексом стоянки. Пізніше цей комплекс досліджувався у 1914-1916, 1918 рр. В.М.Шербаківським за участю В.О.Городцова, Є.А.Чикаленка та ряду інших відомих учених. У 1935 р. наймасштабніші роботи у Гінцях проводив І.Ф.Левіцький, у 1977-1980, 1985 рр. — В.Я.Сергін. З 1993 р. дослідження ведуться Л.О.Яковлевою та Ф.Джиджан.

Другий житлово-господарський комплекс був виявлений за участю К.М.Скаржинської у 1891 р. Геологічні обстеження проведені В.І.Вернадським. Значна частина об'єктів досліджень знищена при розкопках Р.І.Гельвіга 1904-1906 рр.

Дослідження стоянки має чимало перспектив, в тому числі у плані виявлення нових комплексів та відкриття стоянок в окрузі.

Безперечним здобутком лубенського археологічного осередку виявилось відкриття пам'ятки та її збереження для майбутніх досліджень в останній чверті XIX ст.

Лит.: Указатель, 1874. — Отд. I. — С.6-7; Отд. III. — С.42; Каминский, 1878. — С.147-150; Феофилакт, 1878. — С.153-159; Атлас, 1878. — Табл. VII; Каталог, 1891-1892. — А.4 зв.-5; [Петров], 1901. — С.145-146; Ляскоронский, 1903. — С.58; Василевский, 1907. — С.270. — Прим.; Вернадский, 1918. — 19 а.; Шербаківський, 1918. — 16 а.; 1919. — С.96; 1919а. — 61-78; 1938. — 58 с.; Ścербakiwskij, 1926. — S.100-116; 1927. — S.27; Городцов, 1923; 1926. — С.5-35; Рудинський, 1928. — С.33-34; Березин, 1936. — С.24-25; Брюсов, 1940; Левіцький, 1947. — С.197-247; Борисковский, 1947; 1953. — С.12-14, 16, 306-330 та сл.; Ефименко, 1953. — С.551-555; Монгайт, 1955. — С.78; Шовкопляс, 1957. — С.49-50; 1969; 1971. — С.121-122; 1971а.; 1992; 1994. — С.33-34; Берегова, 1960. — С.145-146; Фролов, 1974. — С.71, 195; Сергін, 1978. — С.133-134; 1979. — С.402; 1980. — С.336-337; 1981. — С.310; 1981а. — С.43-50; 1988. — С.5-7; 1989. — С.10-12; Рогачев, Аникович, 1984. — С.162, 190, 199; Супруненко, 1990а. — С.13-14; 1995д. — С.183-190; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.6-28; Яковлева, Джиджан, 1995. — С.21-25; Яковлева, 1998. — С.156; та ряд ін. робіт.

27. ГІНЦІ, с., Лубенський р-н, ур. Княжа гора (п. б. р. Удай — басейн рр. Сула — Дніпро).

Курганний могильник скіфського часу, розташований на мису корінного берега за 0,25 км на схід від Гінцівської стоянки. Збереглися залишки насипів трьох курганів висотою 0,4-0,6 м при діаметрі 12-18 м, вкриті лісонасадженнями та чагарниками.

Два з них розкопані «колодязем». Це рештки досліджених Г.С.Кир'яковим 1879 р. насипів з похованнями у підпрямокутних

ямах розміром 1,5-2,1х2,4-3,2 м. Глибина поховальних камер не встановлена. Пограбовані у давнину. З одного кургана походить срібне «кільце» з незіткненими кінцями, з іншого — 14 тригранних бронзових наконечників стріл, вірогідно, IV ст. до н.е. Імовірно, що один з курганів остаточно так і не досліджений.

Лит.: Супруненко, 1989а. — С.20; 1990а. — С.15; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.11.

28. ГІНЦІ, с., Лубенський р-н, ур. За млином (п. б. р. Удай — басейн рр. Сула — Дніпро).

Поселення доби бронзи та середини — третьої чверті I тис. н.е. на мису першої надзаплавної тераси, «на пісках» у східній частині села. Площа — до 1,0 га, використовується під городи, частково забудована.

Обстеження Г.С.Кир'якова кінця 1870-х рр. — збори підйомних матеріалів, з переважними знахідками кружальної кераміки XVII-XVIII ст.

Лит.: Супруненко, 1990а. — С.14-15.

29. ГІНЦІ, с., Лубенський р-н, ур. Роги (п. б. р. Удай — басейн рр. Сула — Дніпро).

Група розораних курганів у складі трьох насипів. Сучасна висота — 0,7-0,9 м при діаметрі 25-30 м. Розташовані на плато корінного берега за 1,2 км на південний схід від села. У середині 1870-х рр. група налічувала 7 курганів.

Розвідки і розкопки Ф.І.Камінського 1876 р. Ним досліджене впускне поховання доби пізньої бронзи в одному з курганів висотою до 4 м. Курган розкопувався «колодязем» 3 х 4 м. На глибині 2,3 м у чорноземному насипі виявлений материковий викид з основного (?) поховання, а на рівні давнього горизонту — безінвентарне поховання у випростаному положенні з північною орієнтацією. Положення рук: права — над стегном, ліва — вздовж тулуба. Нижче похованого знайдені фрагменти ліпної кераміки з домішкою подрібненого кварцу в тісті.

Лит.: Супруненко, 1988. — С.13-14; 1991б; Кулатова, Супруненко, 1988. — С.17; Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.9, 10, 84-85.

30. ГОРОШИНЕ, с., Семенівський р-н (п. б. р. Сула — п. б. р. Борис — басейн р. Дніпро).

Пізньюсередньовічні укріплення сотенного містечка XVII-XVIII ст., підпрямокутної у плані форми, площею до 0,6 га — залишки, так званого, «замку», спорудженого ще в першій половині XVII ст. і перепланованого на початку XVIII ст., а також укріпленої частини поселення на надзаплавному підвищенні мису при впадінні р. Борис.

Обстеження В.Г.Ляскоронського середини 1890-х та 1907 рр., Ю.Ю.Моргунова 1981 р.

В.Г.Ляскоронський вважав, що Горюшинське укріплення споруджене на давньо-руському поселенні.

Лит.: Ляскоронский, 1897; 1901. — С.445-446; 1901а; Падалка, 1914. — С.176; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.87; Моргунов, 1989а. — С.114-115, 116; Описи, 1989. — С.77, 78, 134, 165, 224, 246, 312; Полтавщина, 1992. — С.201.

31. ГРАДИЗЬК, с., Глобинський р-н (*л. б. р. Дніпро*).

Кілька майданів та кургани на околицях.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х та 1907 рр. Розвідки М.Я.Рудинського 1926 р., М.А.Стана 1941 р., Л.М.Лугової 1987 р. та ін.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.21; Падалка, 1914. — С.157; Рудинський, 1927. — С. 151; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.43; Луговая, 1987. — С.29-30; Стан, 1994. — С.26-27.

32. ГРЕБІНКА, м., Гребінківський р-н, *станція Гребінка (л. б. р. Гнила Оржиця — басейн рр. Оржиця — Сула-Дніпро)*.

Майдан з «крилами, зверненими до залізничного полотна», поблизу станції.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х рр.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.63; Кулатова, 1989. — А.9-10.

33-34. ДУХОВЕ, с., Лубенський р-н, *ур. Горішнянські бурти (л. б. р. Удай — басейн рр.Сула — Дніпро)*.

Група курганів і майдани. Бурти, що виникли на нагірній південно-західній околиці села внаслідок масштабного селітрового виробництва кінця XVIII — початку XIX ст., — діяльності заводу С.Г.Кир'якова та його братів. Зруйновані розорюванням. Для переробки на селітру вибирався ґрунт насипів курганів переважно вздовж краю плато корінного берега Удаю. В числі таких курганів були й насипи скіфського часу.

Внаслідок обстеження Г.С.Кир'якова 1872-1873 рр. на поверхні складованого ґрунту виявлені наконечники стріл скіфського часу та інші знахідки.

Лит.: Ляскоронский, 1903. — С.63; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.10; див. також: Падалка, 1914. — С.159.

35. ЗАСУЛЛЯ, с., Лубенський р-н, *ур. Коса, вул. Піщана (л. б. р. Сула — басейн р.Дніпро)*.

Поселення доби пізнього неоліту, бронзи (пізньоямна, культура багатоваликівської кераміки, лебедівська культури), середини — третьої чверті I тис. н.е., доби пізнього українського середньовіччя розташоване на виступаючому у заплаву мису першої тераси висотою близько 6 м, частково забудованому житловими спорудами. Площа поселення перевищує 0,5 га.

Обстеження Ф.І.Камінського 1874-1875

рр., збори К.П.Бочкарьова і В.Г.Ляскоронського початку 1880-х рр., розвідки Ф.Б.Копилова 1945 р., І.М.Кулатової 1988 р.

Лит.: Ляскоронский, 1903. — С.59. — Прим.3; Копилов, 1945. — С.5-6; 1952. — С. 307-308; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.68; Кулатова, 1988. — С.7; Кулатова, Супруненко, 1988. — С.48-49.

36. ЗАСУЛЛЯ, с., Лубенський р-н, *ур. Ляшівка (л. б. р. Сула — басейн р. Дніпро)*.

Сліди поселення з матеріалами неоліту ямково-гребінцевої кераміки, доби ранньої, середньої (культура багатоваликівської кераміки) та пізньої бронзи (бондарихинська, лебедівська-? культури), скіфського часу, черняхівської та пеньківської культур, XVII-XVIII ст., виявлені на дюні висотою до 5 м та площею 1,1 га (90 x 130 м) серед лівобережної заплави. Із заходу огинається пересохлою старицею.

Обстеження К.П.Бочкарьова та О.А.Лавренка початку 1880-х рр., розвідки Ф.Б.Копилова 1945 р., С.П.Юренко 1982 р., О.Б.Супруненка 1988 р., О.В.Сидоренка 1997-1999 рр.

Лит.: Бочкарев, 1901. — С.23; Копилов, 1945. — С.5; 1952. — С.308; Ляпушкин, 1961. — С.73-74; Юренко, 1988. — С.33-34; Кулатова, 1988. — С.7; Кулатова, Супруненко, 1988. — С.48; Сидоренко, 1990. — С.170; 1999. — С.84-96; 1999а. — С.75-76; Сухобоков, Юренко, 1990. — С.156-157; Сидоренко, Коваленко, 2000. — С.84-89.

37. ЗАСУЛЛЯ-СОЛОНИЦЯ, сс., Лубенський р-н, *ур. Туркачівський (Туркачів) пагорб (л. б. р. Сула — басейн р.Дніпро)*.

Поселення доби пізнього неоліту, середньої та пізньої бронзи, в тому числі бондарихинської та лебедівської культур, скіфського часу і XVIII ст. З пам'яткою іноді, гіпотетично, пов'язується розміщення табору козацько-селянських військ Северина Наливайка 1596 р.

Обстеження Ф.І.Камінського 1874 р., К.П.Бочкарьова та В.Г.Ляскоронського на початку 1880-х рр., розвідки Ф.Б.Копилова 1945 р., О.В.Сидоренко, Л.Л.Залізняка та Д.Я.Телегіна 1989-1996 рр.

Лит.: Ляскоронский, 1903. — С.59. — Прим.3; Копилов, 1949. — С.246; Ляпушкин, 1961. — С.133; Неприна, Залізник, Кротова, 1986. — С.180; Лепявко, 1990. — С.175-177; Сидоренко, 1990. — С.171; 1991. — С.110; Телегін, 1993. — С.45-47.

38. ЖОВНИНЕ (Лівобережний Жовнин), с., кол. Кременчуцький р-н (затоплене) (*л. б. р. Сула — басейн р.Дніпро*).

Курган, зайнятий кладовищем, за 0,6 км на північ від переправи, на підвищенні першої тераси. В 0,4 км на схід — ще 1 курган.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х та 1907 рр.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.21; Падалка, 1914. — С.153; Макаренко, 1917. — С.4, 60.

39-45. ЗОЛОТУХИ, с., Оржицький р-н (л. б. р. *Гнила Оржиця — басейн рр. Сула — Дніпро*).

Два розорані майдани неподалік від села, у південно-східному напрямкові. За 0,65 км на південь та за 1,2 км на південний схід — майдан з потрійними парами бургтів, висотою близько 4 м і розмірами 50 x 110 м. У 0,55 км на північний захід від села, на плато високого лівого берега — невеликий курган, західніше — ще 1 насип. За 1,1 км на північний захід, у напрямку с.Яблуневе, — майдан висотою до 6 м та діаметром понад 60 м; за 1,4 км на північний захід-захід — ще 1 майдан висотою за 4 та діаметром до 50 м. За 2,5 км на північний захід від села, на підвищенні вододільного плато — майдан висотою 6,6 та діаметром 55 м.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1880-х, 1893 і 1907 рр.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.6-8. — Рис.5; Падалка, 1914. — С.159; Макаренко, 1917. — С.78; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.77-78.

46. ЗОЛОТУХИ, с., Оржицький р-н (л. б. р. *Гнила Оржиця — басейн рр. Оржиця — Сула — Дніпро*).

Поселення доби бронзи та другої чверті I тис. н.е.

Розвідки В.Г.Ляскоронського початку 1890-х рр.

Лит.: Ляскоронский, 1897; 1903. — С.59. — Прим.4; обстеження автора, 1988 р.

47. КАЛАЙДИНЦІ, с., Лубенський р-н, *ур. Волюшки (вододіл рр. Удай — Вільшанка — басейн рр.Сула — Дніпро)*.

Курган висотою до 0,3 та діаметром 18 м, насип розорується. Розташований в околиці городища скіфського часу біля с.Клепачі (ур. Сад). Поряд з насипом виявлений бронзовий наконечник стріли скіфського часу.

Обстеження Г.С.Кир'якова кінця 1870-х рр., І.М.Кулатової 1988 р.

Лит.: КАВ. — № 849; Падалка, 1914. — С.159; Кулатова, Супруненко, 1988. — С. 19.

48. КАРПИЛІВКА, с., Лубенський р-н, *ур. Дубина (л. б. р. Удай — басейн рр. Сула — Дніпро)*.

Майдан та група курганів, з якою пов'язані знахідки скіфського часу, — бронзові наконечники стріл. Збереглися залишки насипу висотою 1,1 та діаметром 30 м біля сучасної тракторної бригади, кілька «плям» викидів зруйнованих поховань. Курганоподібний насип — за 2,4 км на південний захід - захід від села — рештки майдану.

Ф.І.Камінський, обстежуючи 1876 р. Карпилівські бурти, констатував наявність насипу кільцевої в плані форми висотою до 9,5 м та діаметром 163 м, з наявністю всередині промислової споруди ряду бургтів та пічища, де

виварювалася селітра. Майдан був залишками діяльності селітрового заводу братів Кир'якових середині XVIII — початку XIX ст. За даними анкетування Центрального статистичного комітету 1873 р., згадується також «могила в ур. Сюмачикового ярка», неподалік від майдану. Ф.І.Камінський уважав майдан рештками замчища XVII-XVIII ст.

Розвідки В.Г.Ляскоронського 1907 р., І.М.Кулатової 1988 р.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.60; Падалка, 1914. — С.159; Макаренко, 1917. — С. 77; Кулатова, Супруненко, 1988. — С.16; Супруненко, 1989в. — С.105; Полтавщина, 1992. — С.861; Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.85-86.

49. КЛЕПАЧІ, с., Лубенський р-н, *ур. Богатирівщина* (або Боярщина, поряд з ур.Пурпурівщина) (л. б. р. *Вільшанка — басейн рр.Сула — Дніпро*).

Курганний могильник давньоруського часу за 0,4-0,5 км на північний схід від ур. Пурпурівщина — останцеподібного мису на околиці села, біля краю схилу однойменного яру, де «кутоподібно в плані» були розташовані 6 насипів на відстані 4-10 м одна від одної. Їх висота на середину 1870-х рр. складала 0,4-0,9 м при діаметрі 5-8 м.

Обстеження і розкопки одного кургану Г.С.Кир'якова 1873 р., опис могильника Ф.І.Камінського 1876 р. Рештки розораного некрополю оглянуті І.М.Кулатовою та О.Б.Супруненком 1988 р., коли серед посівів помітним залишався лише один курган.

Роботами Г.С.Кир'якова досліджене безінвентарне (?) випростане поховання із західною орієнтацією під насипом у ямі глибиною до 0,5 м.

Лит.: КАВ. — С.55; Каминский, 1876-1882. — А.8зв.; Кулатова, Супруненко, 1988. — С.29; Супруненко, 1988. — С.14; 1989в. — С.104-105; 1990а. — С.14; 1993г. — С.60; Ваншак, Супруненко, 1995. — С.24-25; Кулатова, 1999. — С.21-25.

50. КЛЕПАЧІ, с., Лубенський р-н, *ур. Осакове* («Довгі луки коло Кашкольчиного яру») (л. б. р. *Вільшанка — басейн рр.Сула — Дніпро*).

Курганний могильник давньоруського часу X-XIII ст. на північ від городища скіфської доби в ур. Сад, у складі 15 насипів, вкритих дубовим лісом.

Виявлений Ф.І.Камінським 1876 р., який провів дослідження двох курганів. Ще один насип цього ж року розкопаний Г.С.Кир'яковим і К.М.Скаржинською. Певно, 1877 р. останніми дослідниками були розкопані ще 3 кургани. Могильник оглядався О.Б.Супруненком 1988 р.

Ф.І.Камінський уклав опис некрополю, що складався з насипів висотою 1,2-1,8 м та діаметром 7,5-8,0 м, розташованих на відстані 4-5 м один від одного.

Курган № 1/1876 р. (розкопки Ф.І.Камінського). Висота 1,2 м, діаметр 6 м. Насип чорноземний, на рівні стародавнього горизонту — вугілля від багаття. Поховання здійснене в підпрямокутній поховальній ямі розміром 0,6х1,6 м і глибиною до 1,8 м від вершини кургану. На глибині 1,65 м трапився уламок стінки ліпного чи ранньокружального горщика (можливо, випадковий у складі комплексу). Поховання жіноче, випростане на спині, із західною

орієнтацією; руки складені в області живота. Біля черепа виявлена дротяна срібна сережка, під шийними хребцями та біля стегнової кістки — 2 срібних дротяних персні (?).

Курган № 2/1876 р. (розкопки Ф.І.Камінського). Висота 0,8 м, діаметр 8,2 м. У чорноземному насипу виявлені вуглини, попіл, багато черепків від кружального горщика. Поховання в ямі на глибині 1,2 м від вершини насипу (останні проміри відсутні). Чоловіче (?), із західною орієнтацією, випростане на спині; руки складені в області живота кистями донизу. На черепі відзначені «три рубці». В області шиї — сліди мідних прикрас (розсіпалися).

Курган № 3/1876 р. (дослідження Г.С.Кир'якова та К.М.Скаржинської). Висота 0,9 та діаметр 7 м. Поховання в підпрямокутній ямі глибиною понад 1,6 м від вершини насипу. Сліди дерева від гроба. Положення небіжчика випростане на спині, із західною орієнтацією, руки складені в області грудей. На шийних хребцях виявлений шиферний тільний хрестик, біля скроневої кістки — срібна дротяна сережка з намистиною, під шийними хребцями — 2 простих срібних перснеподібних скроневиць кільця.

Кургани №№ 4-6/1877 р. (попередні дослідники). Містили безінвентарні поховання із західною орієнтацією, вміщені в ямах. Дані описів та обмірів відсутні.

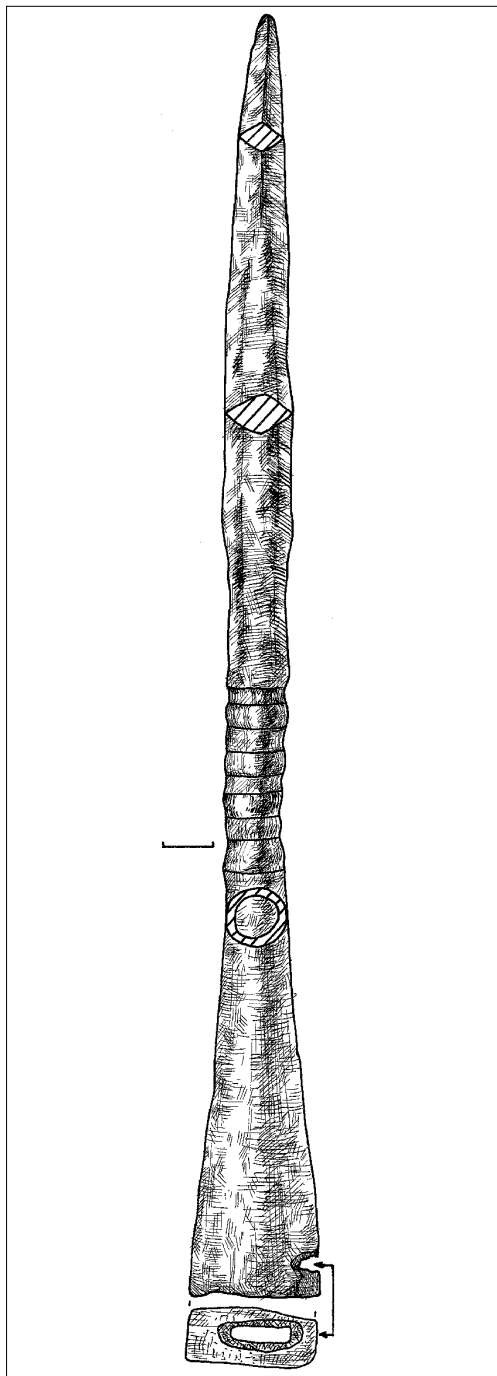
Могильник датувався дослідниками «великокнязівським часом», тобто X-XII ст.

Лит.: Каминский, 1876-1882. — А.5-7; КАВ. — С.55-56. — №№ 378, 623-629; Кулатова, Супруненко, 1988; Супруненко, 1989в. — С.104; 1990а. — С.14-15; 1993г. — С.60; Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.82-83; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.10,24; Моргунов, 1996. — С.94; Кулатова, 1999. — С.21-25.

51. КЛЕПАЧІ, с., Лубенський р-н, ур. Сад (Городище) (л. б. р. Вільшанка — басейн рр.Сула — Дніпро).

Городище скіфського часу за 1,4 км на північний схід від села, на плато високого берега, оточене трапецієподібним у перетині валом з шириною в основі 8-10 м, біля вершини — 3-4 м, висотою 2,5-4 м, і ровом глибиною 1,5 м трапецієподібної у перетині форми. Городище мало укріпленій західний в'їзд. Площа майданчика 8,5 га (260 х 335 м), потужність культурного шару — до 1 м. На майданчику частково простежені котловани жител і господарських ям. Звідси походять окремі знахідки фіналу ранньосарматського (меч) та пізньоримського (меч) часу, а також епохи Київської Русі (шиферні пряслиця).

Виявлене Г.С.Кир'яковим на початку 1870-х рр., вперше описане Ф.І.Камінським 1876 р., який зняв окомірний план та здійснив

Клепачі, ур. Суша. Вістря на спис.
Залізо. Давньоруський час.
Випадкова знахідка. 1886 р.
(ПКМ.183, А.183; Кат. К.Ск. № 365).

зачистки в ямах і траншеях. Відоме також за даними анкетування Центрального статистичного комітету 1873 р., до укладання яких був причетний Г.С.Кир'яков. У кінці 1920-х рр. оглядалося братами В.П. і О.П.Гричуками, за завданням М.М.Семенчика, якими знятий інструментальний план пам'ятки, пізніше «запозичений» Ф.Б.Копиловим і опублікований В.А.Іллінською. Крім того, обстежувалося І.І.Ляпушкіним 1948 р., А.О.Моруженко 1969 р. та І.М.Кулатовою 1988 р.

Лит.: Каминский, 1876-1882. — А.3-5; Горленко, 1890. — С.5; Ляскоронский, 1903. — С.101; Макаренко, 1917. — С.30; Рудинський, 1928. — С.56; Копилов, 1945. — С.15-16; Іллінська, 1949. — С.142, 145; Ляпушкін, 1961. — С.76-78; Моруженко, 1969. — С.14; 1985. — С. 165; Ильинская, Тереножкин, 1983. — С.330; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.68; Супруненко, 1988. — С.13-14; 1989а. — С.20; 1989в. — С.104; 1991б. — С.72-73; Кулатова, Супруненко, 1988. — С.30-31; Кулатова, 1991. — С.73-75; Полтавщина, 1992. — С.320; Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.9,52-56,80-81; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.10,24; Моргунов, 1996. — С.94.

52. КЛЕПАЧІ, с., Лубенський р-н, *ур. Пурпурівщина* (п. б. р. Вільшанка — басейн рр.Сула — Дніпро).

Останцеподібний мис високого лівого берега з ледь похилим майданчиком, площею 0,9 га (80 x 120 м), за 0,6 км на північний захід - захід від сучасного села. Місцезнаходження матеріалів скіфського часу та давньоруської доби, серед яких актова печатка «від Ратибора» кінця XI — початку XII ст.

Виявлене Г.С.Кир'яковим на початку 1870-х рр., описане Ф.І.Камінським 1876 р., збори матеріалів О.А.Лавренка в 1880-х рр. Обстеження І.М.Кулатової й О.Б.Супруненка 1988 р. Шурфування наявності культурного шару не виявило.

На мису на початку 1870-х рр. був зруйнований давньоруський курган з похованням дружинника (серед інвентаря — спорядження вершника і коня).

Безперечно, в окрузі місцезнаходження було розташоване давньоруське городище, ототожнюване Ю.Ю.Моргуновим з літописним Кляпечем, пошуки якого ще далеко не завершені.

Лит.: Каминский, 1876-1882. — А.7 зв.-8 зв.; Горленко, 1890. — С.5; Ляскоронский, 1903. — С.101; Рудинський, 1928. — С.56; Янин, 1970. — 1. — С.63; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.68; Супруненко, 1988. — С.13; 1989а. — С.20; 1989в. — С.104; 1990б. — С.14-15; 1991б. — С.70-71; Кулатова, Супруненко, 1988. — С.29; Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.9,61-63, 83-84; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.24-25; Моргунов, 1996. — С.93-94.

53-54. КУП'ЄВАХА, с., Лубенський р-н (п. б. р. Солониця — басейн рр. Сула — Дніпро).

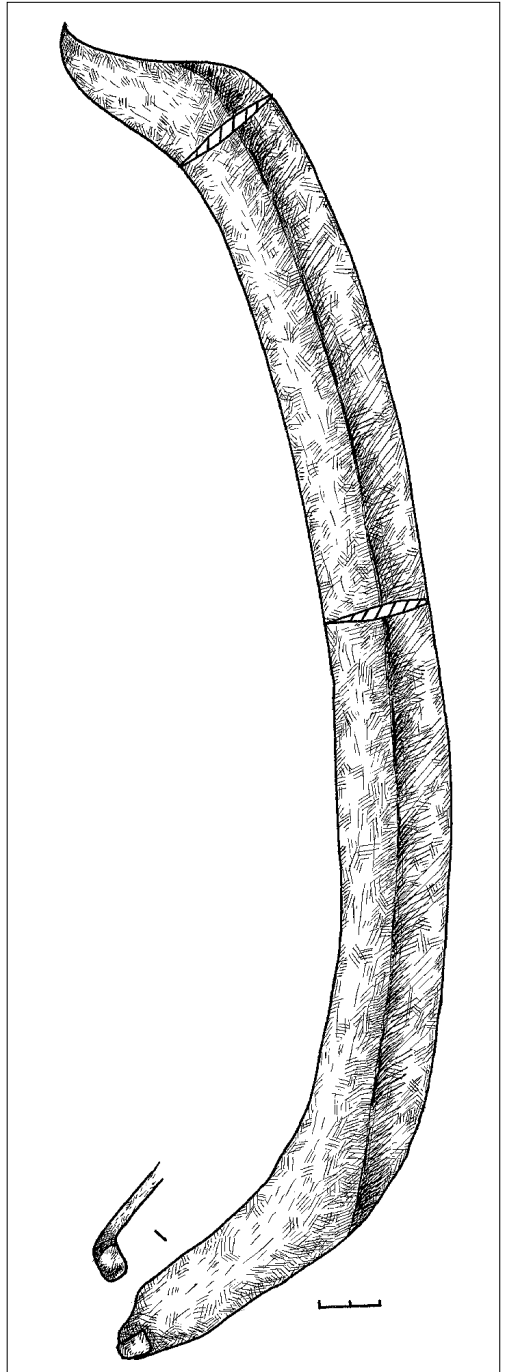
Група курганів II у складі двох сильно розораних насипів висотою до 0,4 та діамет-

ром 12 і 17 м, за 0,25 км на північ від села.

Обстеження К.П.Бочкарьова кінця 1890-х рр., розвідки І.М.Кулатової 1988 р.

На плато лівого берега р.Солониця, за 1,8 км на південний схід від села, — ще одна група курганів (I) з 5-ти розораних насипів висотою 0,5-1,5 та діаметром 20-30 м.

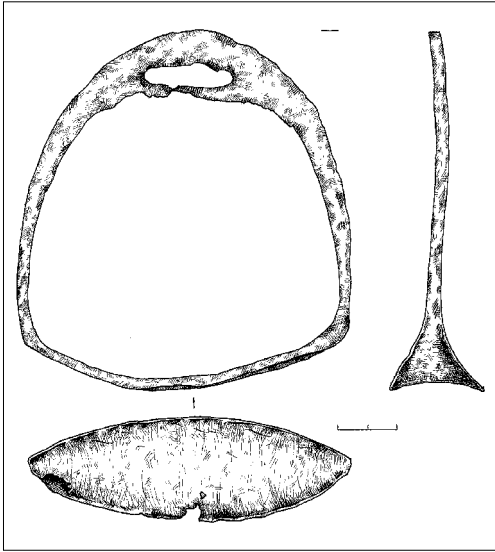
Лит.: Бочкарев, 1901. — С.17; Макаренко, 1917. — С.77; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — 68,70; Кулатова, Супруненко, 1988. — С.49.

Клепачі, ур. Пурпурівщина. Коса. Залізо. Давньоруський час. XII-XIII ст. Випадкова знахідка. 1872 р. (ПКМ.177, А.177/5; Кам. К.Ск. № 362).

Клепачі, ур. Пурпурівщина. Стремено.

Залізо. Давньоруський час. З обстеженого Г.С.Кир'яковим зруйнованого кургану. Поч. 1870-х рр. (ПКМ.181, А.181/1; Кат. К.Ск. № 296).

55. КУРІНЬКА, с., Чорнухинський р-н (*л. б. р. Удай — басейн рр.Сула — Дніпро*).

Укріплення сотенного містечка XVII-XVIII ст., на південь від них — рештки кладовища XVII-XIX ст.

Обстеження О.А.Лавренка кін. 1880-х рр.

Лит.: КАВ. — С.90; Полтавщина, 1992. — С.443.

56-57. ЛАЗІРКИ, с., Оржицький р-н, ур. *Філонові бурти* (*л. б. р. Сліпород — басейн рр.Сула — Дніпро*).

Рештки майдану, зі знахідками в насипу залізного трилопатевого наконечника стріли. За 1,1 км на південний схід від села — ланцюжок з 4-5 курганів (група, витягнута вздовж річища), через які проходить польова дорога між сс. Воронинці - Лазірки.

Обстеження О.А.Лавренка кінця 1880-х рр., розвідки В.Г.Ляскоронського 1907 р.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.60; Падалка, 1914. — С.159; Макаренко, 1917. — С. 77.

58-62. ЛЕБЕХІВКА, с., Семенівський р-н (затоплене) (*л. б. р. Сула — басейн р.Дніпро*).

За 1,1 км від села, напевне, на схід, на підвищенні другої тераси — курган; на «уступі річкової долини» — кілька курганів і майдани. За 0,6 км на схід від села — 1 розораний курган. В околицях — 2 поодинокі кургани і майдан висотою до 6,5 м.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1880-х та 1907 рр.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.21; Падалка, 1914. — С.157-158; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.44; Супруненко, 1991а. — С.9-11.

63. ЛІСОВА СЛОБІДКА, с., Чорнухинський р-н (*л. б. р. Удай — басейн рр. Сула — Дніпро*).

Поселення доби бронзи, скіфського часу і XI-XIII ст. З пам'яткою пов'язуються знахідки наконечників стріл з кременю доби ранньої бронзи та бронзових — скіфського часу.

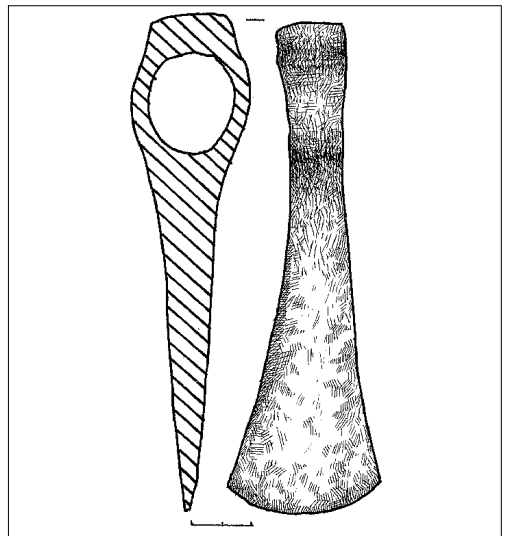
Відоме за опитом уродженців села та описом знахідок, здійсненим Ф.І.Камінським 1873 р.

Лит.: Указатель, 1874; Атлас, 1878. — Табл.VI, I; VII, 5I; Каминский, 1878. — С.151; Ляскоронский, 1903. — С.60. — Прим.9; Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.27; Приймак, 1994. — С.2-3; 1995. — С.119.

64. ЛУБНИ, с., Лубенський р-н, ур. *Вал* та куток *Олійниця* (*л. б. р. Сула — басейн р. Дніпро*).

Різка окреслений мис плато корінного берега, що вдається у долину Сули і обмежений з північного сходу та півдня ярами. У плані має форму видовженого чотирикутника. Загальна площа — понад 10 га.

Пам'ятка оглядалася у середині 1870-х рр. Г.С.Кир'яковим та Ф.І.Камінським, неодноразово збори підйомних матеріалів здійснювалися тут О.А.Лавренком і К.П.Бочкар'ювим у 1880-х рр. Останнім виявлені сліди укріплень бастионного типу, відзначена наявність культурного шару доби пізнього українського середньовіччя, що складався з нашарувань битої цегли, перепалених будівельних решток, черепків, скла тощо. Розкопками М.Кузнецова 1939 р. встановлене майже повне руйнування культурного шару попередніх епох під час підсилення укріплень полкового міста Лубен на початку XVIII ст., визначена товщина культурних відкладень XVI-XVIII ст. — понад 2 м — та виявлена кераміка XI-XII ст. у складі пізніших нашарувань.

Клепачі. Сокира-клин.

Залізо. Давньоруський час.

Знахідка А.О.Лавренка кін. 1890-х рр. (ПКМ.179, А.179; Кат. К.Ск. № 480).

К.П.Бочкар'ов уважав, що на Валі розміщувалося городище літописного міста Лубен. Це підтверджується планом міста 1831 р., за яким Вал традиційно названий «Замком». В.Г.Ляскоронський на початку 1890-х рр. описав укріплення на мису як «меншу фортецю»: вона складалася з двох круглих, оточених валом укріплень, «злитих між собою, що утворювали ... городище овальної форми». Розміри укріплень на Валі, за дослідником, склали близько 150 x 280 м. Він же описав знахідки: «фрагменти черепків стародавнього вигляду, кістки, кахлі, скляні браслети, залізні стріли» тощо. Залишки валів, які виявилися рештками фортифікації Лубен доби Руїни і Гетьманщини, досліджував 1939 р. М. Кузнєцов.

Лит.: Бочкар'ев, 1901. — С.8; Ляскоронский, 1901. — С.440,442; 1903. — С.101-102; Кузнєцов, 1948. — С.145-149.

65. ЛУБНИ, м., Лубенський р-н, ур. Верхній Вал (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Різномасштабне поселення доби ранньої бронзи, скіфського часу, черняхівської та роменської культур, городище (?) XI-XIII, укріплення пізньосередньовічного міста XVI-XVIII ст.

Неодноразові обстеження Г.С.Кир'якова, Ф.І.Камінського, К.П.Бочкар'ова, В.Г.Ляскоронського 1870-1890-х рр. Перший план пам'ятки укладений В.Г.Ляскоронським. Обстеження М.Д.Ренського, Ф.Б.Копилова, І.І.Ляпушкіна 1923, 1945 та 1948 рр. Розкопки М.Кузнєцова 1939 р. та О.В.Сухобокова 1981-1982 рр.

Лит.: Бочкар'ев, 1901. — С.6,7,17; Ляскоронский, 1901. — С.440-441; 1903. — С.101-102; Копилов, 1945; Кузнєцов, 1948. — С.145,148-150; Ляпушкин, 1961. — С.363,364; 1968. — С.71; Сухобоков, 1979-1981; 1982-1983; 1988. — С.3-4; 1992. — С.147-151; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.68-69; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.151; Кулатова, 1988. — С.7-8; Моргунов, 1996. — С.95-98.

66. ЛУБНИ, м., Лубенський р-н, ур. Замкова Гора (Замок) (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Залишки замку Олександрова першої половини XVII ст., поселення роменської культури та давньоруського часу XII-XIII ст.

Обстеження Г.С.Кир'якова 1874-1876 рр., К.П.Бочкар'ова й О.А.Лавренка 1882-1899 рр., розвідки М.Кузнєцова 1939 р.

Серед колекцій численних пізньосередньовічних матеріалів XVII ст. до Лубенського музею К.М.Скаржинської потрапили окремі уламки ліпного посуду роменської культури, кружального — часу Київської Русі. Відомо, що князі Олександр та Михайло Вишневецькі, пізніше Ієремія Вишневецький, почали спорудження замку в Лубнах із заселення і підсилення оборони «пустуючого» городища

«в ухорі Лубен» в кінці XVI ст. [АЮЗР, 1890. — Ч.7 — Т.2. — С.133; Бочкар'ев, 1901. — С.5; Падалка, 1914. — С.54,56]. Цим городищем, найвірогідніше, могли бути укріплення літописного міста Лубен XI-XIII ст. в ур. Вал та його посад на Замковій Горі. Сліди цих укріплень були знищені внаслідок інтенсивної будівельної діяльності першої третини XVII ст.

Наведене припущення в цілому пояснює наявність давньоруського селища в ур. Верхній Вал як південної частини посаду літописного Лубена, поширення знахідок XII-XIII ст. на значній території колишнього полкового центру. Запропонована нещодавно Ю.Ю.Моргуновим спроба локалізації Лубен на місці Мгарського монастиря [Моргунов, 1996. — С.97-98] досить слабо підтверджується наявністю археологічних матеріалів, як свідчень розташування тут городища, представлених лише поодинокими черепками, знахідкою залізної давньоруської сокири та місцезнаходженням неподалік невеликого курганного могильника, більш характерного для рядового селища.

Місцезнаходження поблизу монастиря твердого броду не виключає його успішного використання давньоруським населенням і підсилення в системі захисту кордону городищем на Замковій Горі, що лежить лише за 0,8-1,2 км на південний захід від посульської переправи у гирлі р.Вільшанка.

Отже, завершення дискусії щодо локалізації Лубена можливе лише після проведення досліджень на Замковій Горі, недоступній археологам з ряду причин упродовж останніх 70-ти років.

Лит.: АЮЗР, 1888. — Ч.П. — Т.І. — С.102; Лазаревский, 1896. — С.222; 1896а. — С.79, 88; Николайчик, 1900. — С.99; Бочкар'ев, 1901. — С.3, 5- 6, 17; Копилов, 1945. — С.2-4; Кузнєцов, 1948. — С.145, 146; Сухобоков, 1979-1981; 1988. — С.3-4; 1992. — С.147-151; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.151; Описи, 1989. — С.68-71; Супруненко, 1995е. — С.52-53; Моргунов, 1996. — С.96-98.

67. ЛУБНИ, м., Лубенський р-н, ур. Замковий Поділ (п. б. р. Сула — басейн р.Дніпро).

Передгороддя — поділ замку Олександрова — лівобережної столиці володін князя І.Вишневецького другої чверті XVII ст., по схилу правого корінного берега та біля підніжжя гори, на першій надзаплавній терасі.

Обстеження К.П.Бочкар'ова 1890-х рр. Виявлені рештки численних цегляних споруд, оброблені шматки мармуру, граніту, в тому числі частина капітелі мармурової колони з барельєфним рослинним фризом, що зберігається сьогодні на подвір'ї Лубенського краєзнавчого музею.

Лит.: Бочкар'ев, 1901. — С.6.

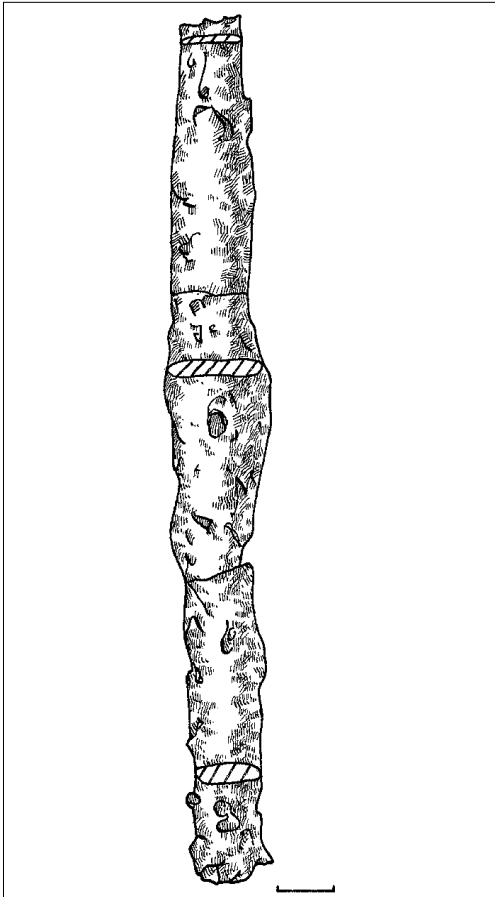
68. ЛУБНИ, м., Лубенський р-н, *ур. Замок* (Замковщина) (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Група курганів у складі близько 35 насипів на краю мису корінного берега в ур. Замкова Гора, не пошкоджена спорудженням Олександрівського замку. Серед курганів 1882 р. досліджувався найбільший, на кошти К.М.Скаржинської.

Обстеження і розкопки Ф.І.Камінського 1882 р.

Курган скіфського часу мав висоту 2,9 м при діаметрі до 23 м, овальну у плані форму насипу. Досліджувався «колодязем» близько 4 х 4 м. Насип чорноземний, із суглинковими включеннями, знахідками гальок і мореного походження каміння, ліпної кераміки скіфської доби та материковим викидом з ями основного поховання.

Поховання 1 (впускне, ранньосарматське) виявлене в центральній частині насипу на глибині до 1,5 м (2,65 м від вершини кургану).

Лубни, ур. Замок. Уламок пера наконечника на спис.

Залізо. Скіфський час. Кінець VI - V ст. до н.е.

З комплексу поховання 2 кургану №1/1882 р.

Розкопки Ф.І.Камінського.

(ПКМ.20967, А.709; Кат. К.Ск. № 269; Кулатова,

Супруненко, 1999. — С.140. — Помилково атрибутований за описом як предмет з комплексу впускного поховання ранньосарматської доби).

Здійснене у прямокутній, зі скругленими кутами ямі, розміром 2,15 х 2,65 м. Північна частина ями була пошкоджена грабіжницьким ходом доби пізнього українського середньовіччя (визначення часу пограбування здійснене В.Б.Антоновичем, за знахідкою залізного кресала XVI-XVII ст.), котрий вів до основного поховання скіфської доби.

Жіноче випростане на спині поховання мало північну орієнтацію (череп лицевою частиною звернений на схід); руки — покладені вздовж тулуба, стопи ніг — зведені разом. Поряд з похованою, зліва від плеча, виявлені ліпний горщик та миска із залишками напущеної їжі (кістка коня). З комплексом інвентаря поховання пов'язується кілька знахідок, які були виявлені в заповненні грабіжницького ходу: ліпна курильниця, уламок точильного каменю, фрагмент лучкової фібули. Ці речі знайдені перемішаними зі знахідками з поховання скіфського часу VI-V ст. до н.е. — уламками ліпних горщика, лискованої миски, невеличкої курильниці, шматка пера від залізного вістря на спис, бронзовими наконечниками стріл, залишками скляного намиста, шматочками сірки і реальгару тощо, які були винесені з основного поховання грабіжниками.

На майданчику первинного насипу, поблизу ями поховання зафіксовані залишки великого вогнища, де, крім обгорілих кісток тварин, траплялися шматочки оплавленого зеленкуватого скла, амулет з кігтя ведмедя, дубове вугілля. Пляма також була перерізана грабіжницьким підкопом, у якому й виявлені кістки з обох поховань.

Після перекриття поховальної ями дерев'яним накатником первинний курган був досипаний більше, ніж на 1,0 м. Під час його спорудження біля вершини кургану були розпалені 4 вогнища за сторонами світу.

Комплекс інвентаря поховання включав:

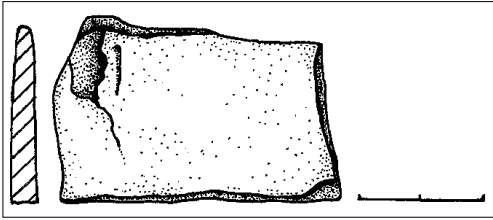
1) ліпний глекоподібної форми *горщик* з широко відігнутими вінцями, опукло-біконічним корпусом та плоским дном, прикрашений над перегином стінок чотирма підковоподібними наліпами; поверхня лискована, сіро-чорного кольору; висота — 18,2 см; діаметр вінць — 14,1 см, корпуса — 17,0 см [Махно, 1965. — С.186. — Рис.2; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.24. — Табл.6,1; ПАЗ, 1994. — 2. — С.108, вкл.];

2) ліпну профільовану відкриту, з конічно розведеними вінцями, *миску* із лискованою поверхнею, з високими, чітко сформованими, плічками і плоским дном; висота — 9,5 см; діаметр вінць — 20 см, дна — 9 см [Махно, 1965. — С.186. — Рис.1; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.24. — Табл.6,2];

3) ліпну *курильницю* з широким округло-біконічним корпусом, невисокою шийкою і розширеними сплосченими вінцями;

Лубни, ур. Замок. Фрагмент точильця.
Пісковик. Ранньосарматський час.
Кінець II - I ст. до н.е. Поховання I
кургану №1/1882 р. Розкопки Ф.І.Камінського.
(ПКМ.10678, А.847; Кат. К.Ск. № 270).

стійке дно посудини мало закраїну; основа шийки курильниці була прикрашена горизонтальними борозенками, між якими розташувався рядок ямок та наскрізних проколів; корпус розділений вертикально продавленими смугами, простір між якими заповнений рядами неглибоких ямок та наскрізних отворів [Тр. VIII АС. — 1897. — Т.IV. — С.239. — Табл. 81,53; Махно, 1965. — С.185. — Прим.2; Кулатова, 1990. — С.146]. Висота — 16,7 см; діаметр вінець — 7,8 см, корпуса — 11,1 см, дна — 6,7 см; при виявленні на дні курильниці відзначені рештки смолистої пахучої речовини;

4) фрагмент точильного пісковикового каменю;

5) уламок залізної лучкової фібули з декоративно навитим дротом на спинці, довжиною 5,0 см (останній предмет втрачений 1943 р.).

Найближчі паралелі ліпному горщику належать ранньозарубинецькому посуду другої групи, варіанту А Корчуватівського та Зарубинецького могильників [Петров, 1959. — С.38-39. — Рис.2,2; Максимов, 1972. — С.145. — Табл.VII,2,4], аналогії мисці [Максимов, 1972. — С.145. — Табл.VII,2,4] походять із зарубинецьких могильників — Хотянівка на Десні, Корчуватівського та Пухівського [Петров, 1959. — С.57. — Рис.10,2; Максимов, 1972. — С.146. — Табл. VIII,10; 1982. — С.113. — Табл. 22,3-4] фіналу раннього етапу культури II ст. до н.е. Лубенська курильниця належить до типових зразків пізньоскіфського ритуального посуду дністровського варіанту II — початку I ст. до н.е. [Пузровський, 1988. — С.32-33; Кулатова, 1990. — С. 145-146; Полин, Симоненко, 1990. — С.80. — Рис.1].

Таким чином, досліджене Ф.І.Камінським поховання, варто вважати ранньосарматським комплексом — могилою жриці, з наявністю у складі супутнього інвентаря ранньослов'янського та пізньоскіфського посуду [Кулатова, Супруненко, 1999. — С.140-143; 1999а. — С.149-150]. Ряд дослідників уже інтерпретували поховання як трупоспалення зарубинецького часу «на горизонті» [Рудинський, 1928. — С.50], поховання «з ритуальним порушенням ске-

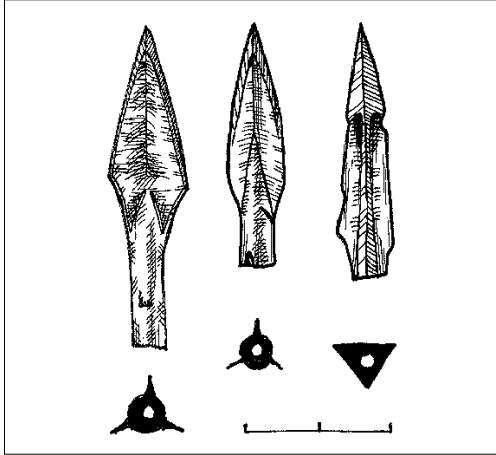
лету зарубинецько-корчуватівського типу» [Махно, 1965. — С.187-188], «поодиноке заховання, здійснене за обрядом кремації у катакомбі — поховальній камері, що поєднує риси сарматського та зарубинецького поховальних обрядів» [Кухарская, Битковський, 1994. — С.118-119]. Відзначаючи на карті лубенську знахідку, Є.В.Максимов проте утримався від її остаточної культурної атрибуції як поховання зарубинецької культури [Максимов, 1972. — С.18-19. — № 102; 1982. — С.8-9].

Підсумовуючи наведене вище, слід датувати поховання I кінцем II — I ст. до н.е., найвірогідніше, I ст. до н.е., і розглядати його як рідкісний ранньосарматський комплекс із зарубинецькими та пізньоскіфськими матеріалами — свідчення контактів кочового і землеробського населення в Лівобережному лісостепу цієї доби [Кулатова, Супруненко, 1999]. Коло подібних пам'яток окреслюють поховання в курганах поблизу сс. Верхня Мануйлівка на Нижньому Пслі із розкопок О.В.Щербачова кінця 1880-х рр. та Лозівок на Черкашині О.В.Бітковського 1989 р. [Рудинський, 1928. — С.50; Битковський, 1992. — С.129-134].

Поховання 2 (основне, скіфського часу) містилося у центрі насипу, у підпрямокутній в плані материковій ямі розміром 2,15 x 2,90 м (північний захід — південний схід) та глибиною від рівня стародавньої денної поверхні — 1,45 м. Воно мало дубовий, плаховий, сильно пошкоджений вогнем, поперечний накатник. Заповнення змішане, відзначені дернини. На дні — рештки дощатого настилу. До північної частини ями примикала нижня частина грабіжницького ходу у вигляді округлої ями діаметром 1,1 м. Поховання пограбоване.

За визначеними кістками, воно було парним; орієнтація похованих північна (?). Збереглися непорушеними тазові та кістки кінцівок жінки, справа від яких знаходився перевернутий ліпний горщик висотою 27,5 см, прикрашений рядом наскрізних проколів під вінцями, ліпна лискована миска з «густим рядом проколів» під вінцем, діаметром 23,5 і висотою 8,0 см. Біля миски були виявлені кістки та зуби, в ямі — ріг кози. Поряд також знаходилися перекинуті догори дном невеликі ліпні горщики висотою 11,5 та 17,0 см (останній з діаметром вінець 18,5 см); зліва — маленька ліпна курильниця висотою 6 см, прикрашена ледь помітними вертикальними прокресленими лініями та ямками, заповнена смолистою речовиною (на стінках розплавлені краплі та вуглини). Крім того, у заповненні та на дні поховання виявлені: 3 бронзових наконечника стріл, в тому числі два трилопатеві з

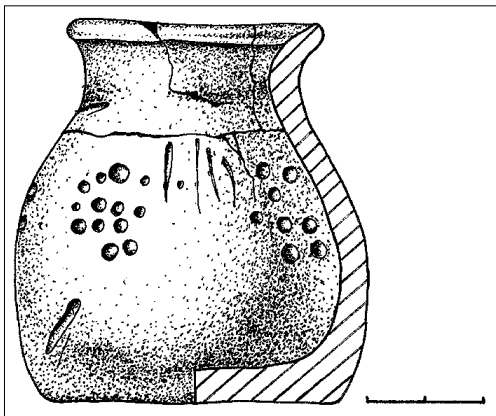
Лубни, ур. Замок. Наконечники стріл.
Бронза. Скіфський час. Кінець VI - V ст. до н.е.
 З комплексу поховання 2 кургану №1/1882 р.
Розкопки Ф.І.Камінського.
 (ПКМ.10232, А.381; Кат. К.Ск. № 267).

шипамі, один — баштовий, довжиною 3,0-4,5 см; уламки залізних предметів вузди і упряжу коня — кільце (діаметр 3,2 см), шматки вудил і псалія (довжиною 6,5-11,0 см); невеликі уламки («злитки») бронзового предмета, можливо, дзеркала, бронзова пластина (від налобника-?) та залізна профільована платівка з отвором у центрі (6,2 см); фрагмент пера і втулки залізного наконечника списа; 27 великих прозорих світлозелених скляних намистин (збереглися лише 2 цілі); шматочки сірки і реальгару; кістки козулі, а також залізний чотиригранний конічний виріб типу цвяха, довжиною 6,2 см (уламок бойового келепа-кльовця - ?).

За супроводжуючим інвентарем поховання належить часу *кіця VI-V ст. до н.е.*

Лит.: ДАПО. — Ф.222. — Спр.2. — А.22-23; КАВ. — С.33-37,79-82; Каминский, 1876-1882. — А.14-17; [Каминский], 1897. — С.239; Рудинський, 1928. —

Лубни, ур. Замок. Курильниця.
Глина. Скіфський час. Кінець VI - V ст. до н.е.
 З комплексу поховання 2 кургану №1/1882 р.
Розкопки Ф.І.Камінського.
 (ПКМ.10259, А.408; Кат. К.Ск. № 266; [Каминский], 1897. — С.239).

С.50; Махно, 1955; 1965. — С.185-189; Максимов, 1972. — С.18-19; 1982. — С.8-9; Сидоренко, Махно, Телєгін, 1982. — С.68; Кулатова, 1990. — С.146; Супруненко, 1991б. — С.71-72; Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.86-87; Кухарская, Битковский, 1994. — С.113-114.

69. ЛУБНИ, с., Лубенський р-н, ур. Кулябки
 (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Місцезнаходження кісток мамонта, північних оленя, носорога, знахідки виробів з кременю.

Обстеження Ф.І.Камінського 1872 р. Розглядалися К.П.Бочкарєвим як рештки стоянки людини пізньопалеолітичної доби.

Лит.: Бочкарев, 1901. — С.22; Каминский, 1878. — С.152.

70. ЛУБНИ, м., Лубенський р-н, вул. Леніна
 (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Місцезнаходження кісток мамонта, північного оленя, бізона та інших, виявлене під час будівельних робіт на колишньому подвір'ї Лубенського духовного училища.

Обстеження О.А.Лавренка початку 1900-х рр., випадкові знахідки після 1906 р.

Лит.: КАВ. — № 735.

71. ЛУБНИ, м., Лубенський р-н, ур. Лиса Гора
 (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Поселення доби фіналу енеоліту - ранньої та пізньої бронзи на майданчику вузького гребеню мисоподібного останця корінного берега, за 0,5 км на південний схід від міста (сучасна вул. Степова).

Відвідувалося Т.Г.Шевченком 1845 р., обстеження і розкопки Ф.І.Камінського 1881 і 1883 рр., розвідки Ф.Б.Копилова 1945 р., І.І.Горенка 1947-1950 рр., О.Б.Супруненка 1984 р. Розкопки М.М.Чердніченка 1984 р.

В.Г.Ляскоронський, присутній при дослідженнях Ф.І.Камінського, підготував докладний опис пам'ятки та розташованої на ній курганної групи, зазначивши, що стародавнє поселення займало південну, розширену частину останця, за сучасними обмірами, площею до 1 га (30-80 x 200 м). Дослідник не тільки один з перших в Україні опублікував масові керамічні матеріали з пам'ятки, знайдені в насипах курганів у перевідкладеному стані, а й вказав на коло місцезнаходжень з аналогічними старожитностями в окрузі та Нижньому Посуллі. Різномасовий характер поселення відзначав й К.П.Бочкарєв.

Керамічний комплекс пам'ятки охарактеризований М.М.Бондарем, аналогічна кераміка з Посулля публікувалася В.І.Непріною, О.Б.Супруненком, кам'яний човник рідкісного типу — І.М.Гавриленком. У ході досліджень 1984 р. встановлено, що товщина культурних нашарувань поселення складає не більше 0,4-0,5 м. Під час останніх розкопок виявлені рештки заглибленого в материк великого житла, сліди господарських ям, а

також поодинокі фрагменти посуду пивинського типу, пізньоямної, культури багатовапалкової кераміки та бондарихинської культури, уламки кружальних горщиків давньоруського (XII ст.) і пізньосередньовічного часу (XVII-XVIII ст.).

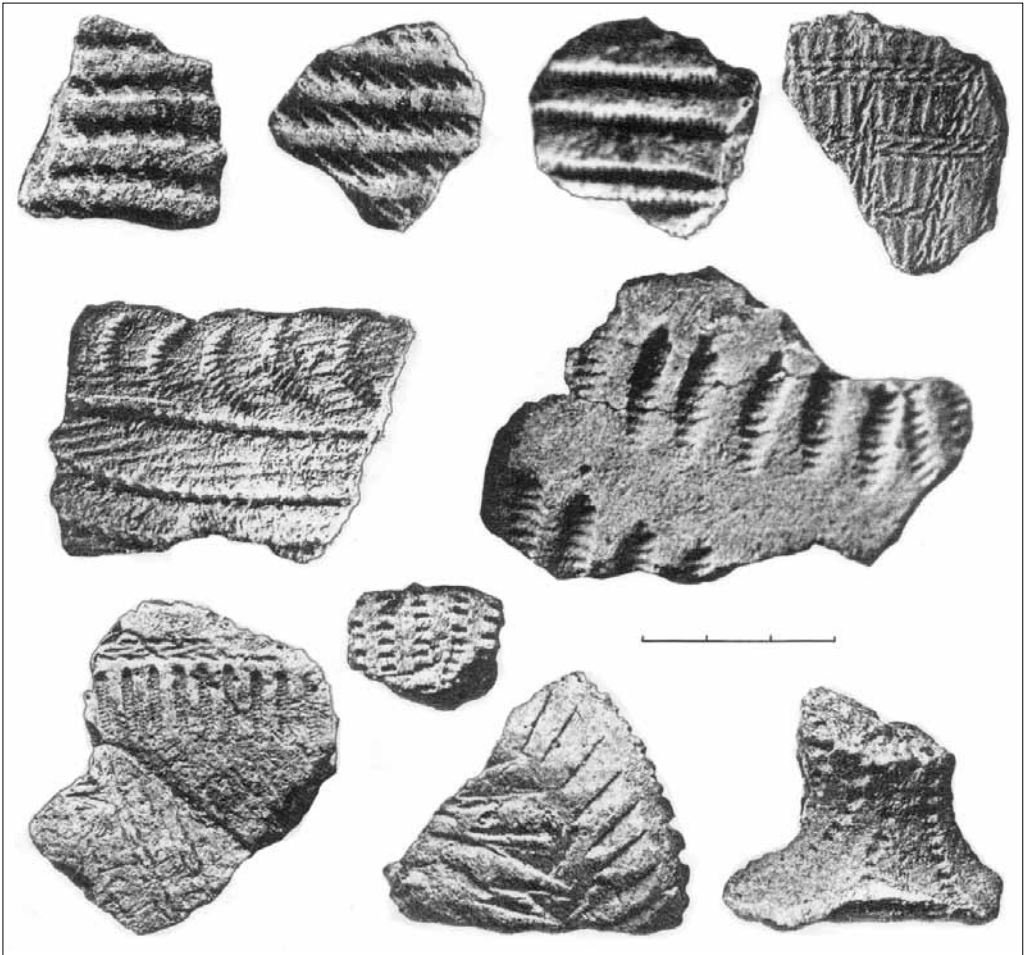
Лит.: Каминский, 1888. — С.218; Ляскоронский, 1892. — С.263-272,279-280. — Табл. III: план; 1903. — С.60,63; 1897. — С.239. — Табл.LXXX-LXXXII; [Горленко], 1890. — С.124-125; Бочкарев, 1901. — С.21; [Петров], 1901. — С.145,146; Падалка, 1914. — С.181; Копилов, 1945. — С.5-7; Бондарь, 1974. — С.136-137; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.68; Моргунов, Неприна, Супруненко, 1984. — С.30-32; Памятники, 1985. — С.7. — № 9; Неприна, Коен, 1986; Супруненко, 1986. — С.312; 1988б. — С.16. — Рис. на 1 с. обкл.; 1989г. — С.150; Кулатова, 1988. — С.7,8; Чердниченко, 1988. — С.22-23; 1992. — С.459; Шовкопляс Г., Шовкопляс І., 1988; 1990. — С.77; Гавриленко, 1994. — С.37-39; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.55 і сл.

72. ЛУБНИ, м., Лубенський р-н, *ур. Лиса Гора* (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Група курганів доби бронзи-скіфського часу, зі впускними похованнями степових

конфедератів Русі (зокрема, торка) та XVII ст., розташована на вершині мисоподібного останця, за 0,5 км на південний схід від міста. На початку 1880-х рр. складалася з 20 курганів, з яких 16 були розташовані меридіальним ланцюжком вздовж гребеню плато Лисої Гори, а 4 — знаходилися в 0,3 км на захід, — на мисоподібних виступах корінного берега. Вони разом свого часу склали єдину групу. Частина з курганів, особливо на північному гребені останця, обвалилася в Сулу на початку 1870-х рр. У глибині плато, за 0,5 км на захід, помітні рештки ще 1 насипу. На сьогодні збереглося 5 (в тому числі 2 досліджених) кургани на плато та обриси насипів ще 4, зритих окопами, курганів на Лисій Горі. Їх висота досягає 0,3-1,0 м при діаметрі 15-25 м. Висота задернованих насипів на початку 1880-х рр. сягала 1,4-4,5 м, діаметр 6-18 м.

Обстеження, пізніше розкопки 1881 та 1883 рр. Ф.І.Камінського, за участю В.Г.Ляскоронського і К.П.Бочкарьова. Розвідки О.Б.Супруненка 1984 р. Того ж року в ході

Лубни, ур. Лиса Гора. Фрагменти керамічних виробів.

Глина. Епоха енеоліту-ранньої бронзи. З насипів курганів №№ 1/1883 — XII/1883 рр.

Розкопки Ф.І.Камінського.

(ПКМ.10198, А.349; [Каминский], 1897. — Табл.LXXX-LXXXII).

досліджень поселення доби бронзи М.М.Чердніченко розкопав залишки ледь помітного насипу діаметром до 6 м, що містив поховання скіфського часу VI (?) ст. до н.е., яке супроводжувалося ліпним горщиком та ліпною лискованою мискою [Кулатова, Супруненко, 1985. — С.3. — Фото]. Цей курган був позначений на опублікованому плані групи без номера [Ляскоронский, 1892. — План].

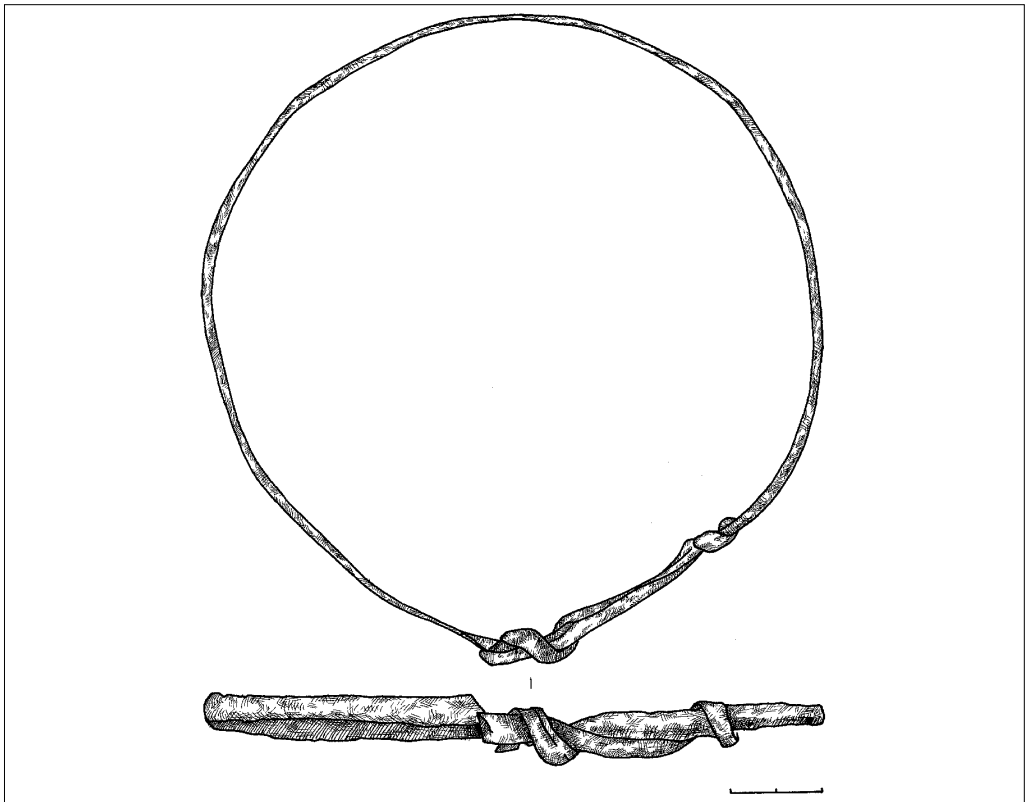
1997 р. на схилі гори виявлено білоновий візантійський аспр Олексія I Комніна константинопільського карбування (після 1092 р.) з отвором, що міг походити зі зруйнованого поховання.

Через втрату польової документації та смерть першого дослідника публікація розкопок курганів Лисої Гори була здійснена В.Г.Ляскоронським, на замовлення К.М.Скаржинської. В основу статті лягло опитування учасників робіт, свідків, деякі власні спостереження В.Г.Ляскоронського, присутнього при дослідженнях лише в окремі дні, а також перегляд молодим ученим колекцій музею К.М.Скаржинської. Враховуючи те, що робота виявилася першою статтею вихованця Ф.І.Камінського, і ним не у повній мірі були використані дані інвентаря та каталога музею, спробуємо доповнити відомості про досліджені комплекси. Зазначимо, що архівні матеріали зберегли значно

більше інформації про кургани, аніж публікація 1892 р.

Розкопки велися переважно «колодязями» в центрі насипу, розміром від 3 x 3 до 5 x 5 м, які ретельно прокопувалися до рівня материкового суглинку. Так, як чорноземний шар на Лисій Горі досить тонкий — до 0,4 м, часто-густо материкове заповнення поховальних ям не давало змоги простежити їх контури. Певним чином заважала цьому й хвороба Ф.І.Камінського та присутність (керівництво роботами) фундаторки музею. Тому частина курганів так і залишилися недокопаними. Ф.І.Камінський не раз бажав повернутися до цих розкопок, але йому заважали погіршення стану здоров'я, або відсутність на той час коштів. У музейній документації значиться 25 досліджених курганів, хоча таких було не більше 20. Останні лише розмічалися для розкопок. Якщо на перших штиках під час зняття насипу було помітно, що курган пограбований, його розкопки відкладалися «до краших часів»; в кінці-кінців розкоп закидали.

Курган I/1883 р. — найпівденніший насип у складі групи, край південного схилу Лисої Гори. Висота 0,6 м при діаметрі 9 м. Насип чорноземно-суглинковий. У західній частині виявлене безінвентарне поховання 1 (основне, доби середньої бронзи). Здійснене в овальній

Лубни, ур. Лиса Гора. Шийна гривна.

Залізо. Скіфський час. Кінець V - IV ст. до н.е. Поховання 2 кургану №1/1883 р. Розкопки Ф.І.Камінського. (ПКМ.184, А.184; Кат. К.Ск. № 157; Ляскоронский, 1892. — С.276-277).

материковій ямі довжиною до 1,5 м. Місцезнаходження черепа та кількох кісток свідчило про зібгане положення похованого на лівому боці, головою на схід — південний схід. Поряд з ямою виявлені дрібні кістки від жертвовної тварини (вівці чи кози). Можливо, поховання залишене племенами культури багатоваликівої кераміки.

Поховання 2 (впускне, скіфського часу), здійснене в центральній частині кургану, у великій материковій ямі із заплічками, розміром 2,5 x 3,2 м і глибиною близько 1,8 м від вершини кургану. Простежені сліди дубового, сильно пошкодженого вогнем, накатника в один шар. Дані щодо орієнтації поховальної камери відсутні. Над рештками накатника виявлені фрагменти двох фасоських кружальних амфор (одного розвалу, — реставровані розміри: висота 49 см, найбільший діаметр 35,6 см, — та 8 фрагментів від другої), вугілля від багаття, перепалені кістки тварин. Чоловіче (за складом інвентаря) поховання пограбоване у давнину через грабіжницький колодязь у центрі кургану. В заповненні камери, коло східної стінки, виявлені череп літнього чоловіка, уламок залізного руків'я меча чи кинджалу з антенним навершям; у центрі ями — залізна шийна гривна «зі зв'язаними кінцями» діаметром до 14 см, 5 уламків від двох залізних ножів, частина сагайдачного набору з 25 тригранних і трилопатевих бронзових наконечників стріл та пісковикове точильце з отвором для підвішування розміром 3 x 7 x 10 см [КАВ. — №№ 153-159, 554-556, 686, 773, 777; Ляскоронский, 1892. — С.276-277].

Поховання скіфського часу впусне у курган доби бронзи у кінці V — на початку IV ст. до н.е.

Курган II/1883 р. в південній частині групи. Висота 1,3 м, діаметр 10 м. Насип чорноземний, зведений із культурного шару. В кургані виявлене єдине центральне поховання [зр.: Ляскоронский, 1892. — С.276] в материковій підпрямокутній ямі глибиною близько 0,6 м від рівня поверхні плато та розміром близько 0,85 x 1,30 м, зі слідами дерева від перекриття. Похований лежав на лівому боці, у зібганому положенні, головою на схід. Зігнуті руки покладені долонями до обличчя («під ліву щоку»), ноги сильно підігнуті в колінах до живота. Поховання взяте монолітом до Лубенського музею К.М.Скаржинської.

Безінвентарне поховання залишене носіями культури багатоваликівої кераміки доби середньої бронзи.

Курган III/1883 р. у південній частині групи. Висота — 0,8 м, діаметр — 11 м. Під чорноземним насипом у материковій ямі глибиною 0,4 м виявлене поховання в аналогічному

з курганом II положенні, головою на північний схід (?). В.Г.Ляскоронський зазначав, що в «могілі виявлені три руки». Не виключено, що в заповненні трапилася випадкова кістка зі зруйнованого поховання попереднього часу чи культурного шару поселення.

Курган споруджений племенами культури багатоваликівої кераміки доби середньої бронзи.

Курган III/1883 р. Невеликий насип кургану, що знаходився в центральній частині групи, на південний схід від кургану IV. Під насипом виявлені сліди материкового викиду, неглибока жертвовна яма в південній полі з кісткою взгнузданого коня (залізні двокільчасті вудила і псалій), «жертвовна» овальна яма з похованням дитини (довжина — до 0,55 м). На поверхні викиду і дерев'яного накатника, майже знищеного вогнем, були розкидані уламки кружальної іонійської розписної амфори, ліпного горщика, перепалені кістки та вугілля від тризни.

Поховання здійснене в підпрямокутній ямі глибиною понад 1 м. Пограбоване у давнину. Заповнення зрите грабіжниками. На дні виявлені тазові кістки чоловіка (?), ліпний приземистий товстостінний горщик висотою 10 та діаметром вінця 13,5 см, уламки ще одного горщика, прикрашеного наліпною пружкою з пальцевими зашипами і рядом отворів над валиком [КАВ. — №№ 160-163, 512, 558-560, 776; Ляскоронский, 1892. — С.276].

Курган споруджений за скіфського часу, вірогідно, в VI ст. до н.е.

Курган IV/1883 р. Найбільший курган в центрі групи. Висота 4,5 м при діаметрі 18 x 20 м. На вершині помічена заглибина від грабіжницького підкопу «колодязем». Під насипом виявлено 8 поховань.

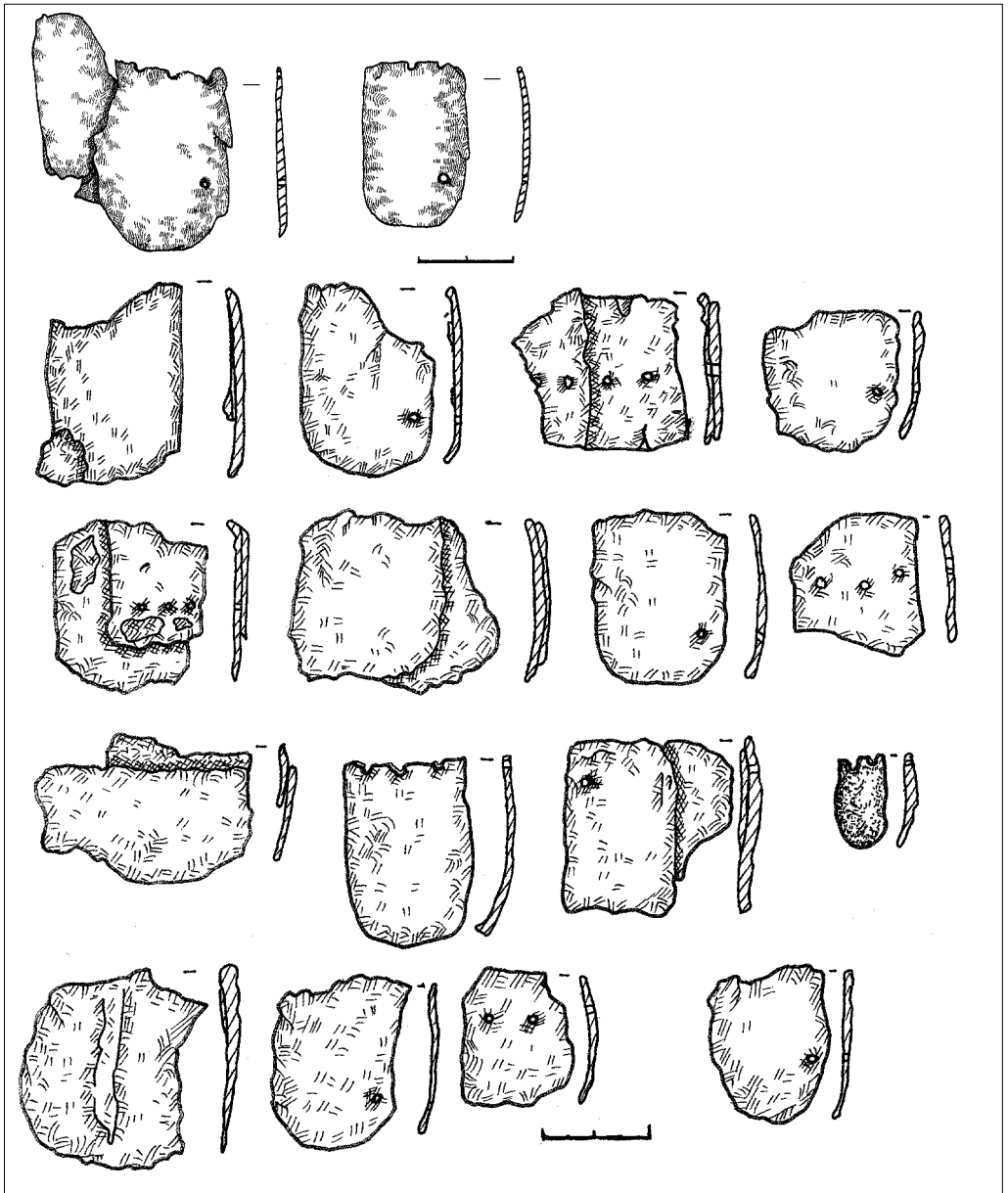
Поховання 1 (зруйноване, кочівницьке, ймовірно, торкське). Здійснене біля вершини кургану. Зруйноване пізньосередньовічними скарбощукачами в пошуках могили скіфської доби. У верхній частині зритуго насипу знайдена значна кількість невизначених уламків залізних виробів та кістки людини, стегова кістка коня і залізний плоский черешковий фігурний наконечник стріли типу В XIII [Федоров-Давидов, 1966. — С.26,27. — Рис.3] довжиною 8,0 і шириною 2,5 см [КАВ. — №№ 134, 771].

Поховання 2 (впускне, скіфського часу). Впусне у центральну частину насипу, у глибоку (до 3,5 м від вершини) підпрямокутну яму (розміри не збереглися). Парне (?) поховання, в якому частково зберігся скелет чоловіка у випростаному на спині положенні, головою

на схід. Рештки дерев'яного накатника та настилу підлоги камери сильно пошкоджені від дії вогню, що спричинило появу припущення В.Г.Ляскоронського про кремацію похованого. Пограбоване. Частина предметів зі складу супутнього інвентаря була винесена грабниками на поверхню.

На дні ями збереглися сліди дощатого настилу, окантованого по краях, за свідченням Ф.І.Камінського, прикрасами у вигляді шматків тонкої бронзової стрічки [Ляскоронський, 1892. — С.272. — Прим.3]. На дні камери виявлені: біля решток скелету похованого (неподалік «лівого стегна») — залишки платівчастого залізного захисного обладунку, в тому числі понад 40 цілих платівок розміром

2,3 x 4,5 см із закругленим нижнім краєм і двома-чотирма отворами вверху для нашивання [Черненко, 1968. — С.174]. Частина платівок виявлена біля черепа — зі збереженими відбитками шкіряної основи панцира на зворотньому боці. Поряд знаходилися залишки шкіряного сагайдака з позолотою, пофарбованого у червоний колір, краї якого були прикрашені вузькими і тонкими бронзовими платівками [КАВ. — № 166]. Сагайдачний набір складався з близько 100 бронзових тригранних з плоскими гранями та ледь позначеними ложкоподібними заглибинами наконечників стріл довжиною 1,50-1,75 см, 55 з яких виявлені окремо, останні — в кількох окислених жмутках.

Лубни, ур. Лиса Гора. Деталі платівчастого захисного обладунку.

Залізо, бронза. Скіфський час. IV ст. до н.е. Поховання 2 кургану № IVa / 1883 р. Розкопки Ф.І.Камінського. (ПКМ.118, А.118; Кат. К.Ск. №№ 164-169; Черненко, 1968. — С.174).

Серед розвалу платівок захисного обладунку виявлені залізне кільце, обгорнуте електровою фольгою та бронзова пластина-підвіска з отвором, що схематично за формою наближалася до обрисів голови бика. У поховальній ямі трапився уламок стінки червоноглиняної античної амфори, шматочок реальгару та уламки невизначених залізних виробів. У грабіжницькому викиді з поховання виявлені фрагменти цієї ж амфори, 3 черепка від ліпного черпака (?) з лискованою поверхнею, ліпний горщик висотою 15,5 см та діаметром вінець 11,1 см, орнаментований прокресленими «потрійними лініями, що утворювали зигзаг під вінцями», лезо кривого залізного ножа зі значно прогнутою спиною, а також фрагмент пісковикової тарелі-розтиральника мінеральної фарби [КАВ. — №№ 164-169, 173, 176, 178, 179; Ляскоронский, 1892. — С.272-273; Ильинская, 1968. — С.55].

Поховання *пізньоскіфського часу* датується *IV ст. до н.е.*

Поховання 3 (впускне, *ранньоскіфського часу*), виявлене у північній частині курганного насипу. Здійснене в глибокій ямі, зі слідами дерев'яного накатника та влаштування настилу підлоги. В похованні виявлені рештки скелетів двох осіб у випростаному положенні, орієнтованих головою на схід, поряд з якими знаходилися два ліпних горщики та глибокий ліпний лискований черпак з високою ручкою, шматочок скла (від намистини-?), вугілля [КАВ. — №№ 668-670; Ляскоронский, 1892. — С.274; Ильинская, 1968. — С.55].

Поховання датується *VI ст. до н.е.*

Поховання 4 (впускне, *раннього залізного віку*) впушене у східну частину насипу на глибину 1,8 м від його поверхні, в овальній, широтно орієнтованій материковій ямі розміром 1,05 x 1,45 м, зі слідами поспипки крейдою чи природного вапнування материкового суглинкового дна. Похована, жінка, була покладена у зібганому стані на лівий бік, зі східною орієнтацією. Руки зігнуті в ліктях і звернені до обличчя: кисть лівої — під головою. Ноги сильно підігнуті колінами до живота. Біля ніг жінки лежала догори дном ліпна, конічної

форми, миска з підліскованою поверхнею, висотою 8 та діаметром 22 см, края вінець якої прикрашав зубчастий візерунок з насічок (у публікації В.Г.Ляскоронського фото миски поплутане із зображенням посудини з поховання 6 доби середньої бронзи цього ж кургану).

Поряд із жінкою, в західній стінці ями, була влаштована неглибока ніша, де розміщувався скелет дитини (до 1 року) в аналогічному зібганому стані на правому боці, головою на південь [КАВ. — №№ 117-120, 667; Ляскоронский, 1892. — С.273; Рудинський, 1928. — С.30, 31].

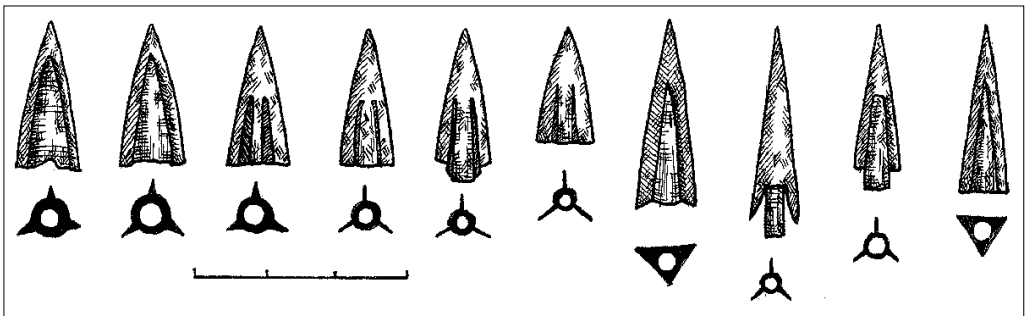
Поховання належить до пам'яток *фіналу доби бронзи - передскіфського часу.*

Поховання 5 (впускне, *скіфського часу*) здійснене в північно-західній частині насипу, в підпрямокутній ямі глибиною до 4,8 м від вершини кургану. В ній виявлений орієнтований на схід скелет літнього чоловіка («горбуна»), покладеного на лівому боці, зі зрощеними і деформованими кістками спинного хребта. Поховання мало сліди дерев'яного покриття і супроводжувалося ліпним горщиком з рядом отворів під вінцями, висотою 15,6 см, діаметрами вінець 11,2 і дна 6,7 см, а також пісковиковим точильним каменем розміром 2x2x9 см — в області тазу [КАВ. — №№ 180-182; Ляскоронский, 1892. — С.274].

Поховання належить *ранньоскіфській добі* і датується *VI ст. до н.е.*

Поховання 6 (основне-?, *доби середньої бронзи*) здійснене у східній частині кургану, на рівні стародавнього горизонту. Слідів ями не простежено. Скелет підлітка (10-12 років) знаходився у зібганому стані на правому боці і був орієнтований головою у південно-східному - східному напрямку. Руки — зігнуті в ліктях, ноги — підігнуті в колінах. Супроводжувалося ліпним горщиком у вигляді «глибокої чашки» висотою 6,7 см, діаметром вінець 11,2 см, дна — 6,6 см [КАВ. — № 183; Ляскоронский, 1892. — С.274].

Поховання залишене носіями *культури багатоваликової кераміки* доби середньої бронзи.

Лубни, ур. Лиса Гора. Наконечники стріл.

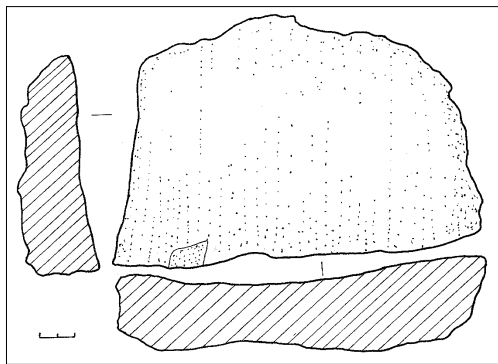
Бронза. Скіфський час. V-IV ст. до н.е. Поховання 2 кургану №IV/1883 р., курган №Va/1883 р. Розкопки Ф.І.Каміньського. (ПКМ.118, А.118; Кат. К.Ск. №№ 166-169; Ильинская, 1968. — С.55).

Поховання 7 (невизначене, доби бронзи) виявлене в центральній частині насипу, на схід від поховання 2. Збереглися відомості про орієнтацію скелету в західному напрямку [Ляскоронский, 1892. — С.272].

Поховання 8 (впускне, доби середньої бронзи) здійснене у південній частині кургану. Впущене в насип на глибину близько 0,7 м від поверхні. Сильно зібгане на лівому боці, з північно-східною орієнтацією. Безінвентарне [Там само. — С.272].

Таким чином, в кургані IV, зведеному за епохи бронзи, виявлені впускні поховання передскіфського (1) та скіфського (3) часу. Його насип, напевне, підсипався за часу раннього залізного віку.

Курган Va/1883 р. в центральній частині групи, на північ від кургану IV. Висота — до 1 м, діаметр — не більше 12 м. Під насипом — рештки чорноземно-материкового викиду, випаленого внаслідок горіння накатника. За складом інвентаря, напевне, *парне поховання*, здійснене в материковій ямі (розміри не зазначені) в центрі насипу, де частково зберігся один зі скелетів (жінки) у випростаному на спині положенні, головою на захід. З інвентаря відзначені: кілька бронзових тригранних наконечників стріл, 2 розвали ліпних горщиків, в тому числі з ямковими відбитками палички під шийкою, висотою та діаметром відповідно 22,3 і 26,7 см, а також 31,2 і 27 см. В області колін похованої виявлені підовальна пісковикова плитка-таріль (6 x 14 x 21 см) та невеликий пест-розтирач (2 x 3 x 7 см) зі слідами червоної фарби на поверхні. У заповненні трапилися уламки ліпного посуду *скіфського часу* і доби бронзи, кремені, у верхній частині насипу кургану — бронзова черняхівська фібула із гравійованим солярним знаком на спинці та синя скляна гранена намистина [КАВ. — №№ 192-194, 196-199, 659, 661-662; Ляскоронский, 1892. — С.275].

Лубни, уп. Лиса Гора. Уламок тарелі («блюда»). Кварцит. Скіфський час. Кін. V - IV ст. до н.е. Поховання кургану №Va/1883 р. Розкопки Ф. І. Камінського. (ПКМ. 10751, А.900; Кат. К.Ск. №192; Ляскоронский, 1892. — С.275).

Поховання належить населенню Посулля *скіфського часу кінця V-IV ст. до н.е.* Можливо, насип кургану був використаний для здійснення поховання *черняхівської культури*.

Курган Vb/1883 р. в центральній частині групи, поли «злилися» з насипом IV. Висота 0,95 м, діаметр 12 м. Під насипом — суглинково-чорноземний викид *поховання скіфського часу*. Остаточо не досліджений. Розкопками виявлені рештки згорілого накатника, сліди тризни у вигляді кількох розбитих горщиків, залишків вугілля від вогнища, перепаленого суглинку. Дослідження припинені в надії їх відновлення у майбутньому [Ляскоронский, 1892. — С.275].

Курган Vc/1883 р. в центральній частині групи. Висота — понад 0,8 м, діаметр — 13 м. Під насипом — чорноземно-материковий викид кільцевої в плані форми. На глибині 0,7 м від вершини насипу виявлений скелет коня, покладеного на правий бік. Нижче, в поховальній ямі підпрямокутній в плані форми, зі слідами дерев'яного накатника, на глибині до 0,8 м від рівня плато, — чоловіче пограбоване поховання у випростаному стані головою на схід, що супроводжувалося «значною кількістю бронзових тригранних наконечників стріл», лежачим ліпним горщиком з отворами під вінцем, висотою 13,4 і діаметром вінця 11,2 см, уламками залізних невизначених предметів [КАВ. — №№ 195, 660]. В насипу і заповненні ями виявлені фрагменти ліпного посуду *скіфського часу* та доби ранньої бронзи (37 од.), а також, залишені грабіжниками (?), розвал кружального горщика, розписаного ангобами, і фрагмент димленого з рельєфним штампованим візерунком — XVII ст. [КАВ. — № 663; Ляскоронский, 1892. — С.275].

Поховання *скіфського часу* датується у межах *кінця V-IV ст. до н.е.*

Курган VI/1883 р. знаходився у північній частині групи, на вузькій стрічці гребеню Лисої Гори. Мав висоту 1,2 і діаметр 9-10 м. Містив у центрі єдине *поховання*, здійснене в материковій підпрямокутній ямі, перекритій спаленим дерев'яним накатником. Глибина поховання від рівня денної поверхні складала 0,9 м. Внаслідок дії вогню частково перепаленими виявилися кістки похованого.

Поховання за інвентарем чоловіче, пограбоване у давнину. Дані про орієнтацію і розміри ями відсутні. Положення похованого — випростане на спині, з підігнутими ногами, головою на схід. На дні виявлені грушоподібний закритий ліпний лискований черпак висотою 20,0 та діаметром корпусу 14,6 см, з високою петельчастою ручкою з прямим відростком, частина аналогічного маленького черпака та його уламки в заповненні, маленька кругла бронзова бляшка з петлею на звороті

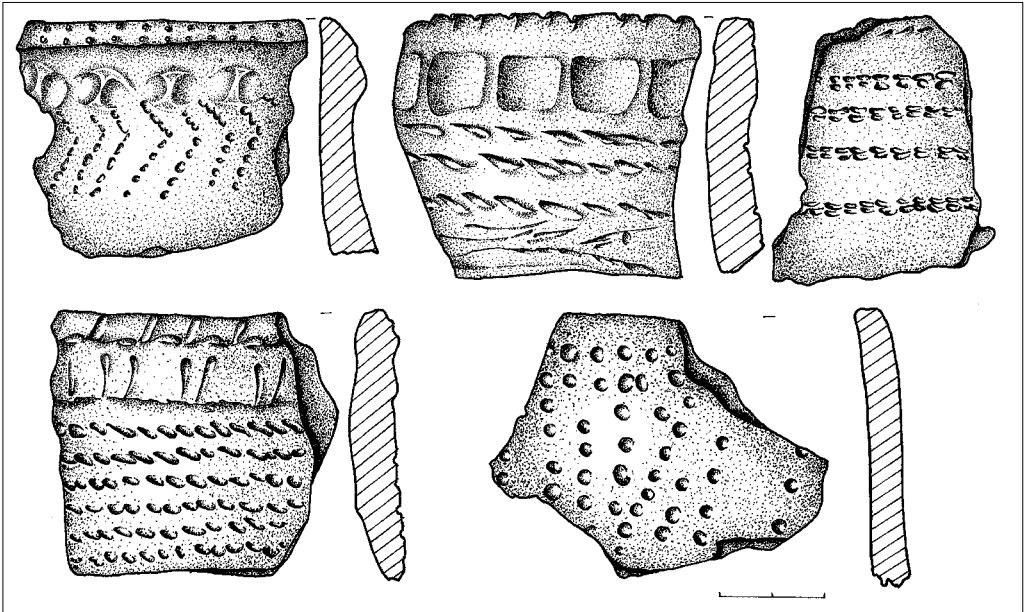

Лубни, ур. Лиса Гора. Фрагменти ліпного посуду.

Глина. Доба енеоліту-ранньої бронзи. З насипу кургану №Vc/1883 р.

Розкопки Ф.І.Камінського.

(ПКМ.10197, А.348; Кат. К.Ск. № 663).

від прикрас вузди та 2 шматочки бронзових невизначених виробів. В області колін похованого лежав плаский точильний камінь довжиною 16,5 см. У заповненні ями виявлені залишки трізни — фрагменти ліпних горщиків і миски, вугілля та випалені шматки суглинку від поминального багаття на викиді з ями, дернини.

Поховання *скіфського часу* датується широко кінцем VI-V ст. до н.е. [КАВ. — №№ 200, 202, 204-206, 569].

У насипу кургану виявлені більше 150 фрагментів ліпної кераміки, вироби з кремню, відщепи й уламки, оброблені камені та кістки тварин, а також кам'яний човник з двома отворами доби енеоліту-ранньої бронзи [КАВ. — №№ 201, 203, 207, 208, 561, 570, 687; Супруненко, 1988б. — Іс. обл.], що походили з культурного шару поселення.

Курган VII/1883 р. у північній частині групи. Чорноземно-суглинковий насип із культурного шару висотою 0,7 м і діаметром до 13,6 м, частково зруйнований обвалом мису. Містив два поховання.

Поховання 1 (впускне, *кочівницьке*) здійснене з рівня поверхні в центрі кургану у прямокутній ямі з чорноземним заповненням, розмірами 0,9 x 2,7 м, орієнтованій в широтному напрямку. На глибині 0,9 м вона мала заплічки, на яких перекривалася чотири дошки товщиною 4,5 см, покладеними вздовж довгої вісі ями. Внутрішні розміри симетрично розмішеного гробовища склали 0,75 x 1,80 м, при глибині від вершини кургану 1,1 м. Довгі стінки внутрішньої ями

закріплювалися дошками товщиною 3-4 см, поставленими на ребро. На дні — сліди дерева відсутні.

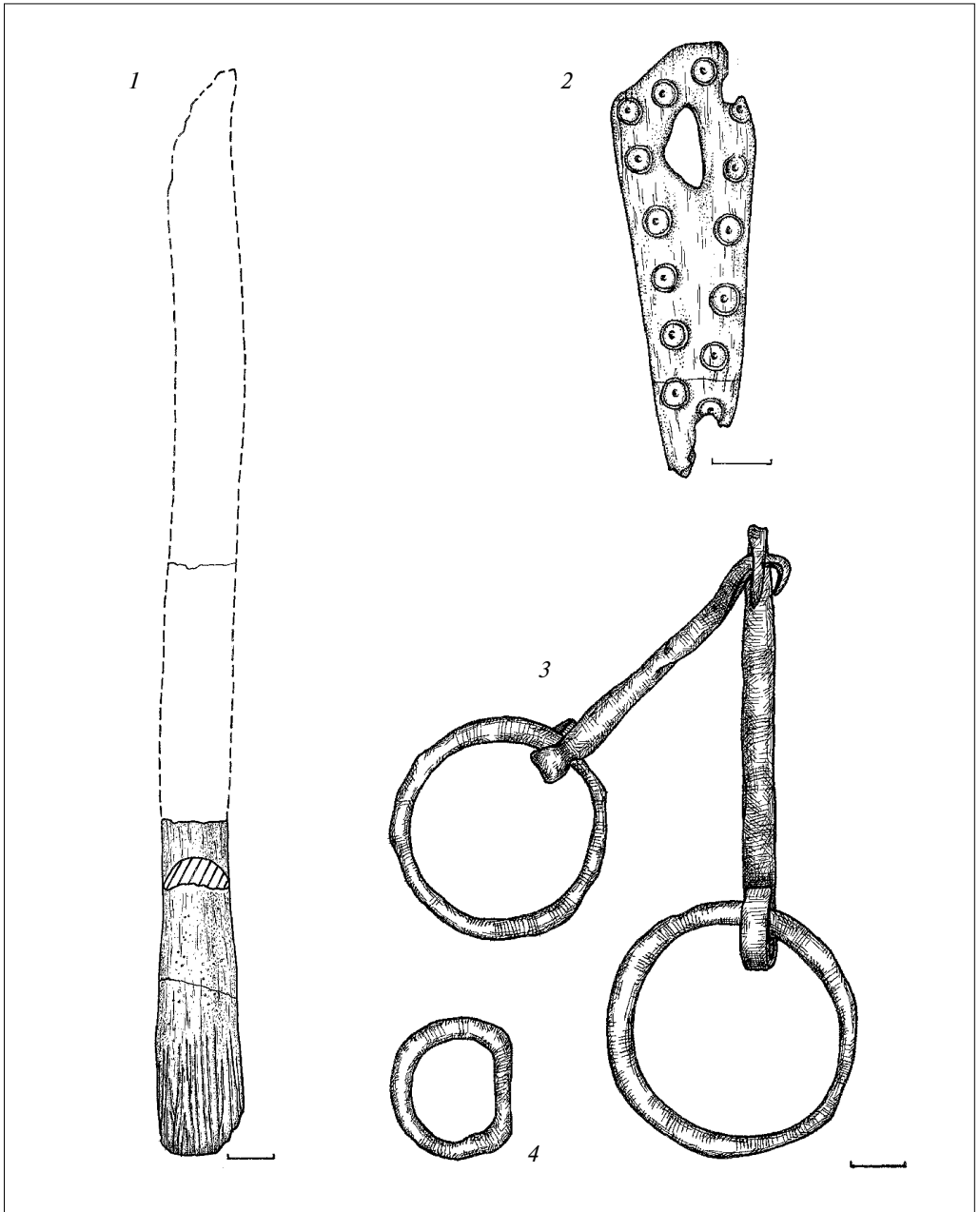
Похований, чоловік ростом 1,72 м та віком старше 30 років (*визначення Д.І.Анучина*), був покладений у випростаному положенні на спині, головою на схід. Права рука знаходилася в області живота, ліва — вздовж тулуба. Справа від похованого виявлений череп коня віком до 9 років (звернений на захід), з великим проломом між лівим оком та вухом та відбитком шкіряного тліну від реміня вузди на нижній щелепі. Поряд лежали кістки однієї з передніх кінцівок коня. На кістках черепа коня виявлені залізні двоскладові вудила типу Г II за Г.О.Федоровим-Давидовим, з великими рухливими кільцями без псаліїв [Федоров-Давидов, 1966. — С.17,18. — Рис.2], та під кістками — залізне стремено з розплюсненою верхньою частиною дужки відділу Е типу I [Там само. — С.12,13].

Похований вбитий в одній із прикордонних сутічок (виявлений уламок листоподібного залізного наконечника списа між ребрами та сліди поранення на нижній щелепі). З лівого боку від нього знаходилися: 4 залізні черешкові наконечники стріл листоподібного, ромбічного та ромбічного з подовженою нижньою частиною типів довжиною 3-5 см [відділ В, типи I, III, IV: Там само. — С.27. — Рис.3]; товсте чотиригранне, трохи зігнуте, шило довжиною 8 см, зі слідами дерев'яної ручки; залізний ніж із вигнутою спинкою та вигнутим лезом, з уступами до черешка, довжиною 11,5 см [тип II: Там само. — С.85. — Рис.12]; дві кістяні пластини (уламки) з гра-

війованим циркульним орнаментом — накладки від сагайдака — з трьома отворами для кріплення, довжиною 5,5 та 7,0 см; точильний брусок підпрямокутної форми розміром 5,0 x 2,5 x 1,0 см зі світлого глинистого сланцю. В області паху похованого знайдені залізні круглі та плоскі в перетині поясні кільця діаметром: два по 4 см, одне (середнє) — 2 см, з шматками тканини на рамках; під кістками — фрагмент кістяної платівки із залізною заклепою від сагайдака.

Справа від похованого виявлені: шматочки шкіри з мідними окислами та мідна підпрямокутна платівка (1,8 x 2,0 см) з отво-

ром — застібка — деталі шкіряного поясного підсумку, в якому знаходилися загорнуте в ганчірку велике залізне овальне двозезове, з овальним отвором [відділ А, тип II: Там само. — С.84. — Рис.12], кресало (3,5 x 9,0 см) і кремінь, залишки трута у вигляді зсученої вдвічі нитки, а також кістяна трубочка довжиною до 6 см. Нижче, в області правого бедра, — довга кістяна фронтальна накладка на лук напівкруглого перетину, довжиною 24,5 см, та уламок подібної серединної [Там само. — С.26. — Рис.3]. У заповненні ями виявлена майже кругла бронзова лита поясна пряжка без язичка діаметром 2 см, прикрашена орнаменталь-

Лубни, ур. Лиса Гора. Накладки на лук (1) та до сагайдака (2), вудила (3), рамка поясної пряжки (4). Ріг, кістка, залізо, бронза. З торкського поховання 1 кургану №VII/1883 р. Розкопки Ф.І.Камінського. (ПКМ.148, 122, 198, А.148, 122/2, 198; Кат. К.Ск. №№ 226, 219, 214, 210; Ляскоронский, 1892. — Табл.II, 7, 11, 16, 30).

ними поперечними рубчиками [КАВ. — №№209-226; Ляскоронский, 1892. — С.270-271].

За типом поховальної ями і характером супроводжуючого інвентаря поховання має паралелі у колі *пізньопеченізьких - ранньополовецьких* старожитностей і датується *кінцем XI — XII ст.* На думку Ю.Ю.Моргунова, воно належало представнику «*перяславських торків*» [Моргунов, 2000. — С.33].

Поховання 2 (основне, скіфського часу). Досліджена частина поховальної ями під північною полою кургану, глибиною 0,5 м від рівня денної поверхні, в якій виявлена ліпна низька лискована миска чорного кольору, з рядом отворів під вінцем, діаметром 22 см [КАВ. — № 227; Ляскоронский, 1892. — С.272] *скіфського часу.*

Таким чином, насип, зведений за скіфського часу, був використаний для здійснення кочівницького торкського поховання, наймовірніше, початку XII ст.

Курган VIII/1883 р. Висота 0,75 м, діаметр 11 м. Під чорноземним насипом у центрі — поховання, пошкоджене грабіжниками, в якому виявлені розвал черепа людини і ліктьова кістка руки, фрагменти ліпного горщика *скіфського часу.* У верхній частині насипу трапилися рештки зруйнованого грабіжницьким перекопом *поховання кочівника початку II тис. н.е.* (кілька кісток) та чотири уламки залізних предметів невизначеного часу, фрагмент залізного кресала — «*кінець завитка*» [КАВ. — №№ 564,772; Ляскоронский, 1892. — С.270]. Можливо, все це належало також до інвентаря торкського поховання.

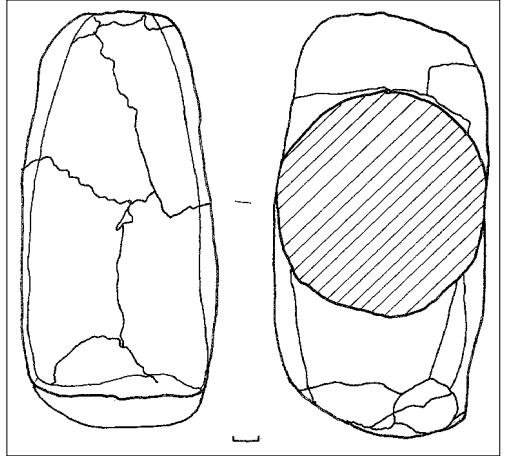
Насип кургану був споруджений за *скіфського часу.*

Курган IX/1881 р. знаходився у північній частині групи, мав висоту близько 1,5 м та діаметр 12 м. Дослідження не завершені. Розкопками виявлена лише частина дерев'яного перекриття *поховання* в центрі насипу, на рівні денного горизонту. На ньому трапилися перепалені кістки тварин, уламки ліпного посуду від тризни, кинутий сюди ж, частково перепалений, фрагмент шліфованого діоритового молоту (?) довжиною 15 і діаметром 8 см, підібраний на сусідньому поселенні. На сильно пошкодженому вогнем накатнику виявлені маленький ліпний темноглиняний горщик висотою 6 см, діаметрами вінця 5 і дна 4 см, 3 бронзових дволопатеких наконечника стріл довжиною 2,75-4,50 см, в тому числі з шипом у основі втулки. Знахідки зберігали сліди перебування у вогні. Суглинкове заповнення поховальної ями не читалося, тому розкопки, під загрозою обвалу, були припинені. Курган містив поховання *скіфського часу VI ст. до н.е.*

Лубни, ур. Лиса Гора. Уламок шліфованої сокири-молота, що використовувався як розтирач.

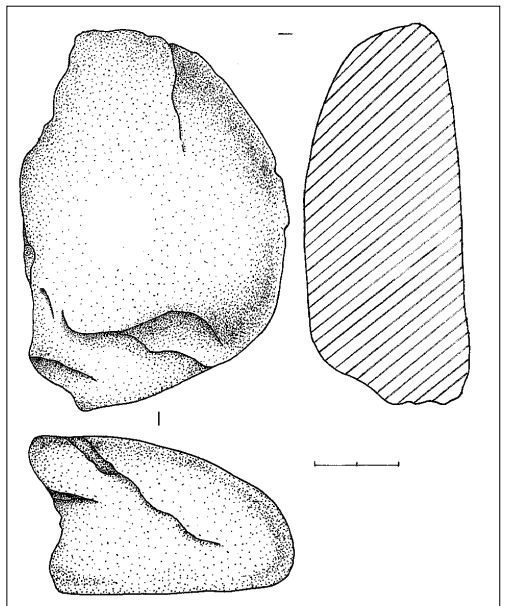
Діорит. Епоха ранньої бронзи. Із заповнення поховання кургану №IX/1881 р.

Розкопки Ф.І.Камінського. (ПКМ.11, А.11/31; Кат. К.Ск. № 228; Ляскоронский, 1892. — Табл.11,5).

У насипу виявлений 281 фрагмент кераміки доби бронзи і скіфського часу, з яких 80 — орнаментованих [КАВ. — №№ 228-234; Ляскоронский, 1892. — С.269-270. — Табл.1,5].

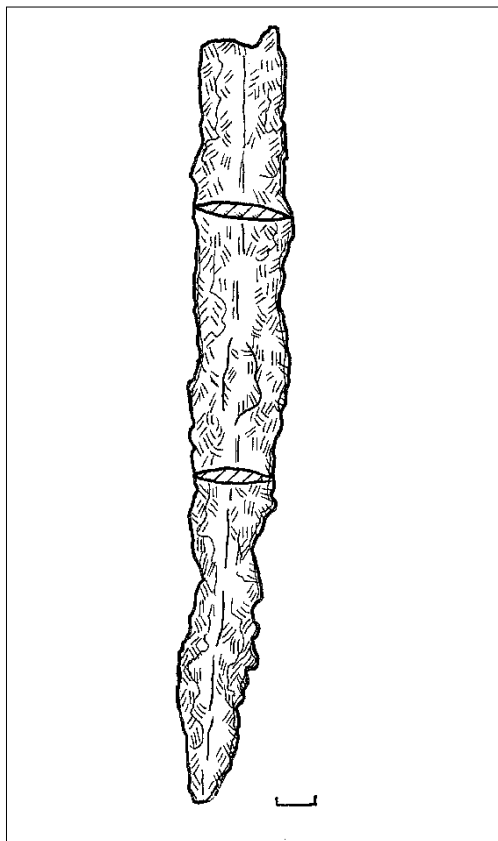
Курган X/1881 р. Знаходився у північній частині групи, на вузькому гребені останця. Мав висоту близько 1 м, діаметр — не більше 6 м. Під чорноземним насипом виявлені дві невеликі підпрямокутні поховальні ями глибиною 0,4-0,6 м, пошкоджені землеріями.

Лубни, ур. Лиса Гора. Уламок розтиральника. Червоний гранодіорит. З насипу кургану скіфського часу №X/1881 р.

Розкопки Ф.І.Камінського. (ПКМ.10531, А.680; Кат. К.Ск. №235).

Лубни, ур. Лиса Гора. Уламок леза кинджалу.
Залізо. Скіфський час. V - початок IV ст. до н.е. Поховання I кургану №X/1881 р.
Розкопки Ф.І.Камінського.
(ПКМ.10376, А.525; Кат. К.Ск. № 237;
Ляскоронский, 1892. — Табл. I, 18).

Поховання 1 з північно-східною орієнтацією, чоловіче (основне-?). Скелет похованого зберігся фрагментарно, хоча залишки кісток свідчили про випростане положення. З інвентаря виявлені розвали наконечника залізного списа, можливо, дротика, залізний кинджал з брускоподібним (?) наверхам, знишеним корозією перехрестям, загальною довжиною 29 см (зберігся уламок лезової частини), циліндричні уламки рога оленя та шматочок його завершення із зарубкою, які Ф.І.Камінський уважав рештками лука. Крім того, у заповненні ями трапилися циліндричне точильце з пісковика червоного кольору, довжиною 7,5 см, з дірочкою для підвішування, уламки ще одного пісковикового точильного каменю, 24 бронзові тригранні наконечники стріл довжиною 1,75-2,50 см, частина з яких знайдена поряд із черепом на рештках дерев'яного сагайдака, 2 бронзові конічні ворворки і, в області шиї, — 2 маленькі кістяні (?) намистинки [КАВ. — №№ 236, 237, 239, 241, 243, 249, 250, 672].

Поховання належить населенню Посулля скіфського часу і датується широко V — початком IV ст. до н.е.

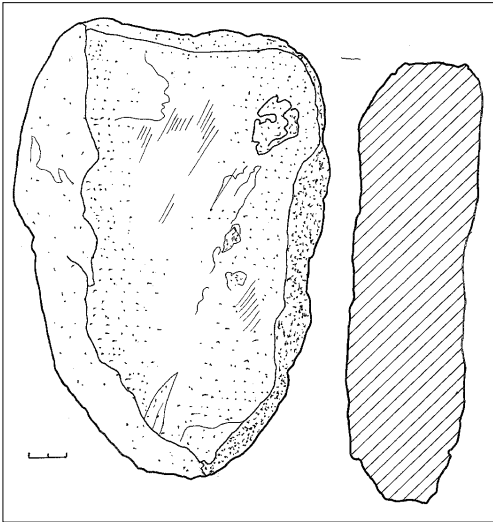
Поховання 2 жіноче (впускне-?), з аналогічною орієнтацією, у вузькій ямі. Збереглася верхня частина скелету. Положення встановлюється як випростане, на спині. Напевне, впускне. Зі знахідок виявлені переважно прикраси: намисто з 26 бронзових намистинок та трубчастої пронизки, виготовленої з тонкої мідної платівки довжиною 1,5 см, цілої та в уламках бронзових шпильок із цвяхоподібними голівками, срібної дротяної сержки діаметром 4 см. Зі складу заповнення походила свинцева прямокутна платівка розміром 2,00 x 2,25 см [КАВ. — №№ 238, 240, 242, 244, 245]. Поховання відноситься до скіфського часу, не раніше V ст. до н.е.

У насипу кургану виявлені уламки точильних каменів, пісковикового випрямлювача древок стріл розміром 3,0 x 3,25 см, камення, відщепи й уламки кременю, кістки тварин з культурного шару лисогірського поселення. Згадані В.Г.Ляскоронським, за розповідями свідків, «характерної форми ліпні посудини», навіть їх черепки, в описі не згадуються [Ляскоронский, 1892. — С.269. — Табл. II, 18; 1903. — С. 63; Ильинская, 1968. — С.91. — Прим.16].

Курган XI/1881 р. Курган займав крайнє північне положення у складі групи. Висота — близько 1,4 м при діаметрі 6x11 м; частина насипу обвалилася в Сулу. Розкопками повністю знятий чорноземно-суглинковий насип до рівня материка. В його основі знаходилося кільце, викладене зі рваного камення (діаметр — близько 3 м), в центрі якого вертикально стояли два гранітні камені валунного походження зі слідами сколів, взяті у верхньому шарі поселення доби бронзи. Їх розміри становили 7 x 16 x 24 та 7 x 13 x 16 см. Між ними виявлені, розміщені в центрі «кола», високий закритий ліпний лискований черпак грушоподібної форми з петлеподібною ручкою з відростком висотою 16 см та діаметром вінця 7 см, корпуса за ребром — 15 см, з поверхнею чорного кольору, та корінфський кружальний арибал кулястої форми зі сплосченими вінцями та невисокою ручкою, поверхня якого мала сліди розпису по глині жовто-рожевого кольору. Верхня частина посудини вкрита коричнево-рудим лаком. Корпус розписаний коричневою, рожевою і білою фарбами у вигляді композиції, до якої входять два, звернені один до одного, барси, над ними, позначені прокресленими лініями, — 6-8-ми-кінцеві зірочки-розетки. Розпис відділений від верхньої частини посудини двома ледь помітними рельєфними пружками. Висота арибала — 6,5 см, діаметр корпуса — 6,6 см. Посудинка сильно пошкоджена від дії вогню. Цікаво зазначити, що черпак знаходився біля більшого каменю, арибал — біля меншого (уламка зернотерки).

Лубни, ур. Лиса Гора. Фрагмент зернотерки. Сірий граніт. Епоха ранньої бронзи. Насип кургану №ХІ/1881 р. Розкопки Ф.І.Камінського. (ПКМ.10752, А.901; Кат. К.Ск. №№ 251; Ляскоронский, 1892. — Табл.ІІ,2).

Поряд, в насипу, виявлені гомілка і скронева кістка черепа людини, напевне, винесені земляриями. Слідів поховальної ями не простежено, хоча остання могла бути й досить неглибокою, з огляду на місцезнаходження кургану та значної твердості материкового суглинку.

В насипу кургана виявлені уламок кременю, що віддалено нагадував вістря стріли [зр.: Ляскоронский, 1892. — С.6. — Табл.ІІ, 13], і 150 фрагментів ліпного посуду доби ранньої бронзи, 61 з яких виявився орнаментованим.

Отже, насип кургану фіналу ранньоскіфського часу — другої половини VI ст. до н.е. — був споруджений зі взятого на південному кінці останця культурного шару поселення [КАВ. — №№ 251-257,773; див. також № 554; Ляскоронский, 1892. — С. 268-269. — Табл.І,1-4; ІІ,13; Ильинская, 1968. — С.165, 166].

Курган ХІІ/1883 р. Знаходиться на південний захід від Лисої Гори, на мисоподібному виступі плато корінного берега. На сьогодні на поверхні помітні сліди розораного розкопу «колодязем». Сучасна висота — 0,6 м, діаметр 22 м.

Деякі дані щодо результатів досліджень зустрічаємо у В.Г.Ляскоронського: «виявлені сліди жертвовного вогнища з характерними залишками [тваринних] кісток, вугілля та інших предметів». Вірогідно, що поховання цього кургану скіфського часу так і залишилося недослідженим [Ляскоронский, 1892. — С.280].

Курган ХІІІ/1883 р. розташований на північний захід від Лисої Гори, на мисо-

подібному виступі плато. Сучасна висота решток насипу — 1,0 м, діаметр — 20 м.

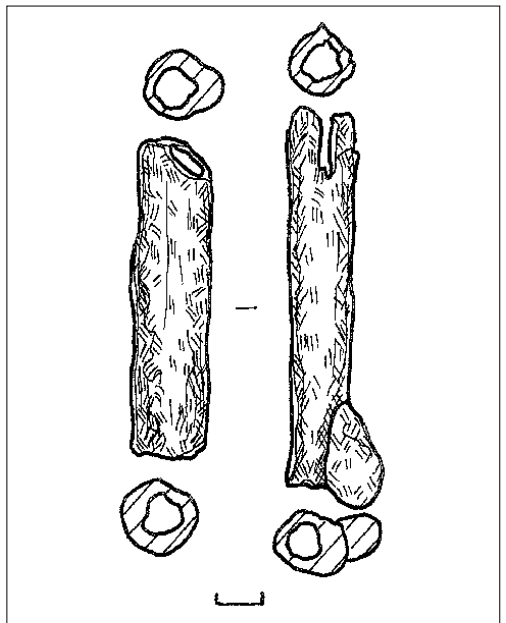
Відомості про розкопки коротко повідомлені В.Г.Ляскоронським: «у насипу... знайдені дубові стовпи в ціле дерево, розташовані овалом чи колом [навколо] перепалених кісток, вугілля та інших предметів. Нижня частина стовпів входила в материк» [Ляскоронский, 1892. — С.280]. За даними інвентаря Лубенського музею, з кургану походили уламок ліпної лискованой миски чорного кольору без орнаментациї та два фрагменти ліпних черепків з масиву насипу [КАВ. — №№ 673-674].

Очевидно, поховання в кургані скіфського часу виявилось недослідженим.

Курган ХІV/1883 р. Залишки кургану знаходяться на південний захід від Лисої Гори, на краю плато. Сучасними обстеженнями встановлені їх розміри: висота — 0,65 м та діаметр — 23 м. Слідів розкопок на розораній поверхні не помітно.

Зауваження В.Г.Ляскоронського про те, що курган «не містив в собі нічого унікального, крім битих черепків у насипу та кількох каменів, очевидно зберігаючих участь людини в їх обробці», дає підставу скласти аналогічний висновок у незавершеності досліджень пам'ятки. Щодо культурної належності останньої, дані у публікації та описах колекцій Лубенського музею К.М.Скаржинської відсутні [Ляскоронский, 1892. — С.280].

Інвентар Лубенського музею зберіг деякі відомості про розкопки кількох курганів на плато, на

Лубни, ур. Лиса Гора. Підтоки до списів. Залізо. Скіфський час. V - IV ст. до н.е. З курганів розкопок 1881 р. Дослідження Ф.І.Камінського. (ПКМ.191, А.191).

захід від Лисої Гори, сліди насипів яких на сьогодні ледь помітні на тлі розораної поверхні за 0,2-0,3 км на захід від края схилу.

Курган XV/1883 р. Висота — 1,2 м та діаметр — до 15 м. Під чорноземним насипом — прямокутної в плані форми яма зі слідами спаленого дерев'яного накатника. На глибині 2,2 м від вершини — парне поховання жінки й дитини, орієнтоване у північно-східному напрямку. Положення скелетів випростане, на спині. Супроводжуваний інвентар досить бідний. Біля лівої скроні похованої — розвал невеликого ліпного горщика; поряд з дитиною, з обох боків від черепа, — два ліпних горщика висотою відповідно 9,0 та 11,3 см, діаметром вінець — 4,5 і 5,0 см. Біля ніг жінки — ще один горщик з наліпною пружкою на вінцях, висотою 13,3 і діаметром 13,4 см. У заповненні поховальної камери трапився точильний камінь з пісковика розміром 2 x 4 x 7 см та уламок пісковикової тарелі розміром 3 x 11 x 24 см підовальної в плані форми.

Поховання залишене посульськими племенами *скіфського часу* [КАВ. — №№ 258-263, 566-567, 675-676].

Курган XVI/1883 р. Висота — близько 0,7 м. Під розораним насипом в центрі на глибині до 1,3 м — *дитяче поховання*, здійснене в ямі підпрямокутної у плані форми, зі слідами дерев'яного перекриття на рівні стародавньої денної поверхні, розміром 0,6 x 1,0 м. Дитина покладена на спині (?), з підігнутими ногами вліво. Дані про орієнтацію відсутні. Біля ніг — купка червоної вохри, на кістках — сліди посипки мінеральною фарбою такого ж кольору. Поховання безінвентарне.

Курган споруджений у *пізньоямний час*.

Курган XVII/1883 р. Не досліджувався.

Курган XVIII/1883 р. Висота — близько 0,7 м. Містив два поховання — польського жовніра за християнським обрядом, із західною орієнтацією, що супроводжувалося бронзовими гудзиками, пряжкою, рештками чобіт та кількома півторагрошовиками польського карбування, а також рештки великої розритої грабіжниками ями, напевне *скіфського часу* [Бочкарев, 1901. — С.21-22].

Курган XIX/1883 р. Висота — більше 1,4 м. Виявлені два поховання.

Поховання 1 (впускне, XVII ст.), здійснене у підпрямокутній в плані видовженій, орієнтованій широтно, ямі довжиною понад 2 м, на глибині близько 1,6 м від поверхні, без гроба. Орієнтація похованого західна; покладений випростано на спині, руки складені на грудях. На поясі виявлені рештки шкіряного підсум-

ку, в яким знайдені люлька, кресало і кремій. У заповненні ями — залишки зотлілого одягу. Розглядається К.П.Бочкарьовим як поховання козака.

Поховання 2 (основне, напевне, *скіфського часу*) — пограбоване. У заповненні великої материкової підпрямокутної в плані ями — рештки розвалу ліпного горщика, від якого збереглися 12 черепків [КАВ. — № 568, 677-678; Бочкарев, 1901. — С.21-22].

Курган споруджений за *скіфської доби*.

Лит.: КАВ. — С.11-33, 77, 82-88, 94-97, 106, 112; Ляскоронский, 1892. — С.263-280. — Табл. I-II; план; 1897; 1903. — С.60, 63; Бочкарев, 1901. — С.21; Падалька, 1914. — С.181; Ильинская, 1968. — С.20, 55, 84, 90, 166 та ін.; Бондарь, 1974. — С.136; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.68; Ильинская, Тереножкин, 1983. — С.314; Моргунов, Неприна, Супруненко, 1984. — С.31-32; Кулатова, Супруненко, 1985. — С.3; Березанская, 1986. — С.8-9; Кулатова, 1988. — С.7-8; 1992. — С.459; Чередино, 1988. — С.22-23; Супруненко, 1989г. — С.150; Шовкопляс Г., Шовкопляс І., 1990. — С.77; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.25-57.

73. ЛУБНИ, м., Лубенський р-н, ур. Лиса Гора — *піонертабір «Колосок»* (п. б. р. Сула — басейн р.Дніпро).

Різномасове поселення з матеріалами доби неоліту ямково-гребінцевої кераміки, ранньої бронзи, черняхівської культури, XII-XIII ст., слобідка XVII-XVIII ст., на виступі першої та другої надзаплавних терас на північ від Лисої Гори.

Виявлене В.Г.Ляскоронським 1891 р., обстеження І.І.Горенка 1962 р.

Лит.: Ляскоронский, 1892. — С.265, 280; Моргунов, Неприна, Супруненко, 1984. — С. 31; Кулатова, 1988. — С.7.

74. ЛУБНИ, м., Лубенський р-н, куток Олександрівка, ур. *Рибки, Мисанове* (вододіл р.Вільшанка — струмка Кам'яний Потік — басейн рр.Сула — Дніпро).

Знахідка «складу» керамічних плиток (кахлів) та гончарних водогінних труб XVII ст. на місці Олександрівської слободи першої половини XVII ст.

Розвідки К.П.Бочкарьова 1885-1886 рр.

Лит.: Бочкарев, 1901. — С.24.

75. ЛУБНИ, м., Лубенський р-н, ур. *Плютенці* (вододіл рр. Вільшанка — Булатець — басейн рр.Сула — Дніпро).

Група курганів *скіфського часу* на плато корінного берега, зруйнована будівництвом залізниці у 1890-х рр.

Обстеження О.А.Лавренка середини 1890-х рр. До Лубенського музею потрапили два масивні бронзові браслети з поховання одного зі зруйнованих курганів.

Лит.: [Петров], 1901. — С.145-146; Ляскоронский, 1903. — С.102; Рудинський, 1928. — С.50 (згадка).

76. ЛУБНИ, м., Лубенський р-н, *ур. Плютенці* (п. б. Плютенського струмка — басейн рр. Сула — Дніпро).

Кладовище Плютенської слободи XVII ст.

Регулярні обстеження ділянки другої тераси струмка на захід від Лубенської чоловічої гімназії під час розгортання забудови Ф.І.Камінського (1870-ті рр.), О.А.Лавренка і К.П.Бочкарьова (1880-ті рр.).

Літ.: Бочкарев, 1901. — С.22-24.

77-78. ЛУБНИ, м., Лубенський р-н, *ур. Плютенський (гімназичний) спуск* — Плютенський Яр (вододіл рр. Вільшанка — Булатець — басейн рр. Сула — Дніпро).

Місцезнаходження кременів із «сумнівними слідами обробки» та рештки пізньосередньовічного водогону XVII ст. з використанням керамічних труб, що прямував з плато до Плютенської монастирської слободи.

Обстеження Ф.І.Камінського 1872 р. та К.П.Бочкарьова 1880 р.

Літ.: Указатель, 1874. — Отд.І. — С.7. — №№ 100-103; Каминский, 1878. — С.151; Бочкарев, 1901. — С.24; Милованова, 1990. — С.60.

79. ЛУБНИ, м., Лубенський р-н, *вул. Степова* (п. б. р. Сула — басейн р.Дніпро).

Майдан видовжено-дугоподібної форми (бурти у вигляді «крил» розорані) протяжністю 120 м (північ-південь) та висотою 1,8 м. Поверхня розорюється. Розташований за 0,3 км на південь від крайніх садіб на межі міста, за 0,6 км на захід від Лисої Гори, на плато корінного берега.

Обстеження Ф.І.Камінського та В.Г.Ляскоронського 1883 р.

Літ.: Моргунов, Неприна, Супруненко, 1984. — С.31-32.

80. ЛУБНИ, м., *ур. Тернівський спуск* — Міст (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Край схилу і південно-західного підніжжя Лисої Гори, поряд з місцем сучасного залізничного мосту — рештки кількох рядів свай дерев'яного моста кінця XVI-XVII ст.

У 1890-х рр. К.П.Бочкарьовим описані підковоподібної форми невисокі вали від решток укріплень на схилах правого корінного берега, що захищали переправу. Від моста до Олександрівського замку дорога мала дубове покриття («мостову») з 8-10-ти-метрових плах.

Літ.: Бочкарев, 1901. — С.20,21.

81. ЛУБНИ, м., Лубенський р-н, *ур. Тернівська толока* (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Прямолінійна ділянка високого валу (близько 4 м) довжиною понад 1 км, що перетинала звуження плато між урвищем високого корінного берега та ярмом у південно-західній частині міста, за 1,3 км від пізньосередньовічних укріплень. Традиційно вважається однією з найпівнічніших

ділянок Посульського змійового валу рубежу X-XI ст., хоча останнє не підтверджується будь-якими знахідками. Зруйнована у першій половині XX ст. Розглядається нами як додатковий елемент підсилення міських укріплень на південному напрямку оборони міста Лубен першої половини XVII — початку XVIII ст.

Обстеження В.Г.Ляскоронського на початку і в кінці 1880-х та кінці 1890-х рр. Дослідник відзначав, що в насипу валу були знайдені людські кістки (в тому числі череп) зі слідами вохри, чим вмотивовував гіпотезу про спорудження фортифікаційної споруди за первісної епохи. Хоча згодом В.Г.Ляскоронський зрозумів хибність цього припущення, адже кістки могли потрапити до насипу із сусідніх, знесених при спорудженні валу, курганів доби ранньої бронзи.

Літ.: Ляскоронский, 1901. — С.432, 441, 442, 456; 1907. — С.205; 1907а; Бочкарев, 1901. — С.8; Кучера, 1987. — С.10-11,55.

82. ЛУКІМ'Я, с., Оржицький р-н, *ур. Лукімельська толока (Могилки)* (п. б. р. Сула — басейн р.Дніпро).

Давньоруський курганный некрополь літописного міста Лукомля, на північний захід і північ від укріпленого посаду городища, на плато корінного берега. За планом В.Г.Ляскоронського, нараховувалося 88 насипів висотою до 1,5 та діаметром 5-9 м. Могильник знищений розорюванням і забудовою.

Обстеження В.Г.Ляскоронського початку 1880-х, початку і кінця 1890-х рр., який подав опис могильника (на перших порах не розуміючи навіть сутності пам'ятки) та уклав його план. Розкопки кінця 1850-1860-х рр. О.С.Афанасьєва-Чужбинського.

Літ.: Ляскоронский, 1893. — С.429-435; 1897; 1901. — С.432,443; Милорадович, 1904. — С.183; Паладка, 1914. — С.189; Полтавщина, 1992. — С.494; Моргунов, 1996. — С.103.

83. ЛУКІМ'Я, с., Оржицький р-н (п. б. р. Сула — басейн р.Дніпро).

Майдан «Сторожовий» висотою близько 3,5 м і діаметром 40 х 50 м, за 0,2 км на південь - південний захід від майданчика городища.

Обстеження В.Г.Ляскоронського 1892 р. з нанесенням майдана на план городища та його округи.

Літ.: Ляскоронский, 1901. — С.443; Макаренко, 1917. — С.77.

84. ЛУКІМ'Я, с., Оржицький р-н (п. б. р. Сула — басейн р.Дніпро).

Майдан, розташований на південний захід від села. Зберігся розораний насип висотою до 1 м і діаметром 20 м.

Обстеження В.Г.Ляскоронського 1892 та 1907 рр., О.М.Ткаченка 1989 р.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.59; Падалка, 1914. — С.160; Макаренко, 1917. — С. 77-78; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.77; Мельникова, Ткаченко, 1989. — С.7-8.

85. ЛУКІМ'Я, с., Оржицький р-н, *ур. Панська Гора* (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Давньоруське городище літописного міста Лукомль XII - першої половини XIII ст., з матеріалами доби ранньої бронзи, скіфського часу та роменської культури, залишки укріплень сотенного містечка початку XVII-XVIII ст. на високому мису корінного берега. Площа майданчика 2,2 га (90-140 x 220 м), товщина культурних нашарувань — до 1,8 м. Городище оточене значним посадом.

Обстеження В.Г.Ляскоронського початку 1880-х, початку і кінця 1890-х рр. (детальний опис, план пам'ятки, характеристика знахідок, переважно доби пізнього українського середньовіччя). Розвідки Ф.Б.Копилова 1945 р., І.І.Ляпушкіна 1947 р., М.П.Кучери 1979 р., Ю.Ю.Моргунова 1980 р.

В.Г.Ляскоронський ототожнив городище із залишками літописного міста Лукомля.

Лит.: Ляскоронский, 1893. — С.426-437; 1897; 1901. — С.442-444; 1903; Лазаревский, 1896. — С.244; Милорадович, 1904. — С.180-184; Падалка, 1905. — С.165; 1914. — С.175; Копилов, 1945; Ляпушкин, 1961. — С.304; Кучера, 1979; Моргунов, 1981. — С.277; 1996. — С.102-103; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.77; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.152; Вітрик, 1991. — С.91,95; Полтавщина, 1992. — С.493-494.

86-87. ЛУТАЙКА, с., Оржицький р-н (*п. б. р. Гнила Оржиця — басейн рр. Оржиця — Сула — Дніпро*).

Майдан висотою понад 3 м і діаметром 60 м за 0,4 км на північ від села, в 1,1 км на південний схід від с.Короваї, на підвищенні третьої тераси лівого берега. Неповдалік — 2 кургани.

Обстеження В.Г.Ляскоронського на початку 1890-х та 1907 рр.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.63.

88. МАКАРІВЩИНА, с., Оржицький р-н (*п. б. р. В'язовець — басейн рр. Сліпорід — Сула — Дніпро*).

Майдан за 0,7 км на захід від села, курган — в 0,5 км у тому ж напрямку.

Обстеження В.Г.Ляскоронського початку 1890-х рр.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.60.

89. МАЦКІВЦІ, с., Лубенський р-н, *ур. Городок* (п. б. рр. Сліпорід — Сула — басейн р. Дніпро).

Городище круглої в плані форми, літописного міста Сніпорода, на високому мису корінного берега. Площа майданчика 0,8 га (90 x 110 м). Товщина культурних нашарувань 0,6-0,8 м, що містять матеріали доби мезоліту,

ранньої бронзи, пізньоскіфського часу, фінального етапу роменської культури та Х — середини XIII, XIV ст. У північному кутку майданчика городища знаходиться колодязна яма розміром 22 x 24 м.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1880-х, початку та середини 1890-х рр., Ф.Б.Копилова 1945 р., І.І.Ляпушкіна 1948 р. Розкопки ділянки валу О.С.Афанасьєва-Чужбинського 1857 р., П.О.Раппопорта 1952 р., Ю.Ю.Моргунова за участю В.І.Непріної 1982-1989 рр. Загальна досліджена площа майданчика і селища складає до 2,9 тис. кв. м.

В.Г.Ляскоронський уклав досить точний план укріплень та майданчика із зазначенням конфігурації залишків в'їзду, пошкоджень валу, в тому числі з розкопками О.С.Афанасьєва-Чужбинського, колодязної ями, ровів, описав знахідки — фрагменти ліпної кераміки, кісток, каміння, а також оглянув округу пам'ятки, виявивши кілька відкритих неукріплених поселень.

Лит.: АЮЗР, 1886. — Ч.VII. — Т.1. — С.102; Ляскоронский, 1897; 1901. — С.415-416; 1903; 1907а. — С.423,426; Макаренко, 1917. — С.30; Копилов, 1945; 1952. — С.311; Раппопорт, 1954. — С.184-185; 1956. — С.42,70; Ляпушкин, 1961. — С.335-337; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.69; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.152; Моргунов, 1988. — С.37-38; 1988а. — С.9-10; 1990. — С.102-104; 1990а. — С.164; 1991. — С.255-260; 1996. — С. 98-101; Моргунов, Неприна, Супруненко, 1984. — С.4-14; 1985. — С.49-50; 1986. — С.274; Пам'ятники, 1985. — С. 38-46; Неприна, Коен, 1986. — С.48-55; Неприна, 1988. — С.21-22; Супруненко, 1989г. — С. 149-150; 1990г. — С.150; 100-річчя, 1991. — С.79; Полтавщина, 1992. — С.520,878-879.

90. МАЦКІВЦІ, с., Лубенський р-н, *ур. Городище* (п. б. рр. Сліпорід — Сула — басейн р. Дніпро).

Курганний могильник давньоруського часу на плато і вздовж другої тераси схилу правого берега Сліпорода, на північний захід від городища літописного міста Сніпорода.

Обстеження О.А.Лавренка середини 1880-х рр., Д.І.Левченка 1989 р.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.416; 1903; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.11.

91. МГАР, с., Лубенський р-н, *ур. Монастирське поле* (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Група курганів скіфського часу у складі 25 насипів висотою 0,3-3,2 та діаметром 8-30 м і курганний могильник (понад 10 курганів) XI-XIII ст.

Розвідки Ф.І.Камінського 1889 р., К.П.Бочкарьова кінця 1890-х рр., розкопки Н.М.Шмиткіної 1914 р., О.Б.Супруненка 1989 р. та І.М.Кулатової 1990 р.

У складі групи І.М.Кулатовою та О.Б.Суп-

рунком досліджені три насипи V — початку IV ст. до н.е., в тому числі з парним похованням пізньоскіфської доби і багатим інвентарем; у складі давньоруського могильника Н.М.Шмиткіною 1914 р. — три кургани.

Лит.: Бочкарев, 1901. — С.6; Шмыткіна, 1914. — С.318-322; Моця, 1987. — С.132-133; Кулатова, Супруненко, 1988. — С.7-9; 1996. — С.318-330; Супруненко, 1988. — С.12-14; 1989в. — С.105; 1989-1994. — С.68-69; Кулатова, 1990а. — С.17-18; 1991а. — С.66; Полтавщина, 1992. — С.526; Моргунов, 1996. — С.97.

92. МГАРСЬКИЙ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКИЙ МОНАСТІР, Лубенський р-н, *ур. Монастирська гора (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).*

Група курганів I скіфського часу у складі шести насипів на південь та південний схід від монастиря.

Розкопки (3 кургани) Ф.І.Камінського 1889 р., В.М.Щербаківського (3 насипи) 1912 р. та обстеження О.Б.Супруненка 1989 р.

Найбільший курган групи знаходиться за 20 м на південний схід від будинку колишньої «гостиниці» монастиря. Його насип задернований, поріс деревами. Досліджений «колодязем» 4 х 4 м та двома траншеями шириною 2 м, прокладеними навхрест за сторонами світу. Висота збереженої частини 1,8 м, діаметр — до 30 м. Курган зведений над стрімким схилом корінного берега. Виходячи з його місцерозташування, — це один з насипів (№ 2), досліджених Ф.І.Камінським за участю Г.К.Зінченка. Поряд з ним, біля розібраного будинку старої дерев'яної «гостиниці», знаходяться рештки кургану висотою 0,3-0,4 та діаметром до 25 м. Вірогідно, це залишки відомого кургану «св. Афанасія», дослідженого Ф.І.Камінським першим, насип якого був розібраний віруючими за рік до того, в надії на чудесне зцілення. В кінці 1880-х рр. в монастирі побувала легенда, за якою саме на цьому кургані перед смертю востаннє 1654 р. молився святий константинопольський патріарх Афанасій, моші якого довгий час зберігалися у Мгарському монастирі [Супруненко, 1989-1994. — С.43-44; 1995г. — С.5-6].

На незначному схилі пануючого підвищення плато Монастирської гори, поряд із описаними, знаходяться невеликі підвищені насипи трьох сильно розораних курганів висотою 0,30-0,35 та діаметром 15-20 м, два з яких мають сліди розкопок траншеєю шириною близько 4 м через центр, орієнтованою у широтному напрямку. Це залишки трьох курганів, розкопаних В.М.Щербаківським [Щербаківський], 1919. — С.96; Кулатова, Супруненко, 1996. — С.318; Супруненко, 1989в. — С.104; 1990г. — С.7-8].

Дослідження Ф.І.Камінського, 1889 р.

Курган «св. Афанасія», № 1. Висота 2,1 м при діаметрі понад 12 м (частково зруйнований попереднім будівництвом дерев'яної «гостиниці»). Поховання у прямокутній ямі (південь - північ) розміром 2,8 х 3,6 м і глибиною 1,6 м, з дерев'яним накатником, слідами влаштування дощатої настилу на дні. За комплексом знахідок у заповненні камери — пограбоване у давнину поховання — було чоловічим. У складі інвентаря — рештки сагайдачного набору з 132 бронзових наконечників стріл із залишками древок, залізний меч з волютоподібним навершям у вигляді орлиних голівок, відбитками тканини на дернинах заповнення, ліпний горщик банкуватої форми.

Курган № 2, висотою понад 3 м та діаметром 30-35 м, під насипом зберігав залишки також пограбованого поховання у більшій ямі, глибиною до 1,3 м, з орієнтацією захід - схід. Про збереження накатника відомості відсутні. У заповненні та на рештках дощатої підлоги камери виявлені знахідки, характерні для комплексу жіночого поховання: 8 уламків залізних шпильок, кремниста галька, керамічне підкубічне пряслице, бронзове «кільце, схоже на сережку».

Курган № 3, висотою до 1 м і діаметром 15-20 м, знаходився на місці сучасного під'їзду до комплексу споруд, поза мурами монастиря. Поховання містилося у прямокутній ямі зі слідами дубового накатника, розміром 2,0 х 2,9 м і глибиною близько 1,2 м; останній орієнтований за довгою віссю в широтному напрямку. Жіноче поховання виявилось також пограбованим. Дно камери зберігало сліди дощатої настилу та стовпових ямок. З інвентаря збереглися: чорнолаковий кружальний аттичний лекіф, прикрашений на тулубі зображенням пальмети у кольорі глини [рис.: НА ПМК РАН. — Ф.1. — 1889. — Спр.4. — А.46], чорнолакова також аттична сільниця [Там само. — А.46зв.], три бронзові наконечники стріл кінця V-IV ст. до н.е., бронзові дві кільцевої форми підвіски з виступами-шишечками, ворворка, «бронзове кільце, виготовлене для закріплення якогось предмета», ціла та уламки бронзових шпильок з цвяхоподібною голівкою, шматочок сірки.

Кургани, розкопані Ф.І.Камінським, належали поховальним пам'яткам посульського населення *скіфської доби*. Вони датуються: курган № 1 — V ст. до н.е.; курган № 2 — широко V-IV ст. до н.е.; курган № 3 — початком IV ст. до н.е. Поховальні комплекси мають паралелі з дослідженими у 1989-1990 рр. курганами групи II на північ від монастиря.

Лит.: КАВ. — С.47; Ляскоронский, 1903. — С.63; Спицын, 1918. — С.123; Ильинская, 1968. — С.55. — Табл. XLVII, 10-17; Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.89-93; Супруненко, 1989-1994. — С.43-65; 1989в. — С.105; 1995г. — С.5-6; Кулатова, Супруненко, 1996. — С.318-340.

93-94. МИКОЛАЇВКА, с., кол. Кременчуцький р-н (затоплена) (л. б. рр. Сула — Дніпро).

2 окремі кургани на підвищенні першої тераси.

Обстеження В.Г.Ляскоронського в кінці 1890-х та 1907 рр.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.22; Падалка, 1914. — С.157; Макаренко, 1917. — С.73.

95. МІЩЕНКИ, с., Хорольський р-н, ур. *Минькевичів хутір* (л. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Курган, справа від дороги м. Хорол — с. Лукім'я.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х та 1907 рр.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.59; Падалка, 1914. — С.167; Макаренко, 1917. — С.103.

96-99. МОГИЛІВЩИНА, с., Пирятинський р-н (вододіл рр. Перевод — Сліпорід — басейн рр.Сула — Дніпро).

2 кургани за 2,1 км на північний схід - схід від села, на підвищенні вододільного плато. За 1,8 км на південний схід — ще 2 кургани. В 0,8 км на південь — 1 курган; за 0,75 км на північний захід — ще 1 курган.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х та 1907 рр.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.63; Падалка, 1914. — С.163; Макаренко, 1917. — С.85; Мельникова, 1988. — С.53-54; Мельникова, Ткаченко, 1989. — С.48; ПО, 1991. — Зап. стор.

100-101. МОЗОЛІВКА, с., Глобинський р-н (л. б. р. Дніпро).

Майдан висотою понад 4 при діаметрі близько 70 м за 0,4 км на північний захід від села. За 1,2 км на південний схід — курган (зруйнований) і майдан, на краю плато лівого високого берега.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х та 1907 рр.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.22; Макаренко, 1917. — С.73; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.45; Луговая, Мельникова, Некрасова, 1986. — С.33-35; ПО, 1991. — Вост. стор.

102-103. МУСІВКА (Мойсеївка), с., Хорольський р-н (л. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

«2 кургани на схід від села, біля вітряків» — зберігся розораний курган на другій терасі, біля південної окраїни села, висотою 0,8 і діаметром 15 м. В ур. Барин хутір — ще один курган. За даними анкетування Центрально-

го статистичного комітету 1873 р., в околицях села знаходилося 11 курганів.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1880-х та 1907 рр.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.59; Макаренко, 1917. — С.103; Луговая, 1988. — С.21.

104. НИЖНІЙ БУЛАТЕЦЬ, с., Лубенський р-н, *куток Стронський* (вододіл рр. Булатець — Сліпорід — басейн рр. Сула — Дніпро).

Група курганів скіфського часу (?) у складі чотирьох насипів, зруйнована у 1890-х рр. забудовою. Виявлене при будівництві льоху жіноче поховання, здійснене в материковій ямі під накатником. Дані про розміри відсутні. Глибина — близько 2,0 м від поверхні. Зі знахідок виявлені бронзові шпилька з цвяхоподібною голівкою (довжина 13 см), дротяний браслет із розплюснутими і орнаментованими насічкою кінцями (діаметр 6 см) та кістки людини.

Обстеження С.К.Кульжинського, 1898 р.

Лит.: КАВ. — С.105; Падалка, 1914. — С.160; Рудинський, 1928. — С.50 (згадка); Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.69.

105. НИЖНІЙ ІРЖАВЕЦЬ, с., Оржицький р-н (л. б. р. Іржавець — басейн рр. Сула — Дніпро).

Майдан на захід від південної околиці села, на плато високого берега. Зберігся, оглянутий О.М.Ткаченко 1989 р.: висота 1,5 і діаметр 20 м.

Розвідки В.Г.Ляскоронського початку 1890-х та 1907 рр.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.4; Падалка, 1914. — С.160; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.77; Мельникова, Ткаченко, 1989. — С.7.

106. ОЛЕКСАНДРІВКА, с., Лубенський р-н, ур. *Кулішеве* (л. б. р. Сліпорід — басейн рр. Сула — Дніпро).

Місцезнаходження уламка бивня мамонта у відслоненні на схилі високого берега.

Розвідки Ф.І.Камінського 1876 р.

Лит.: Каминский, 1876-1882. — А.9-9 зв.; Супруненко, 1988. — С.13-14; 1991б. — С.70-71; Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.9,84.

107-108. ОЛЕКСАНДРІВКА, с., Лубенський р-н, ур. *Місюри* (л. б. р. Іржавець — басейн рр.Сула — Дніпро).

Майдан на вершині вододільного плато, вісімкоподібної в плані форми, з двома заглибинами в центрі та напівкільцевої форми в плані буртами, розташованими з півдня. Глибина ям в центрі — близько 2,5 м; максимальна висота насипу — 5,4 м, розміри — 80 х 150 м. Поряд з майданом, на сусідньому підвищенні плато, — 3 насипи курганів, розташовані компактно.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1880-х та 1907 рр., розвідки О.Б.Супруненка 1988 р.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.58,59; Падалка, 1914. — С.160; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.69; Кулатова, Супруненко, 1988. — С.12,37; Кулатова, 1989а; ПО, 1991. — Зап. стор.

109. ОЛЕКСАНДРІВКА, с., Лубенський р-н, *гора Пріся* (л. б. р. *Сліпорід* — *басейн рр.Сула* — *Дніпро*).

Поселення епохи енеоліту - ранньої бронзи, скіфського часу, XII-XIII та городище (?) XIV ст., монастир (на північному схилі) і укріплена скарбниця князів Вишневецьких кінця XVI — початку XVII ст., залишки курганного могильника XII-XIII ст. на місці сучасного кладовища та біля північно-східного підніжжя гори (*розкопки В.М.Щербаківського, 1912 р.*).

Розвідки Ф.І.Камінського 1876 р., В.Г.Ляскоронського кінця 1870-х та 1907 рр., обстеження і розкопки Ф.Б.Копилова 1946-1947 рр., В.І.Непріної та Ю.Ю.Моргунова, за участю О.Б.Супруненка 1984 р., М.М.Чередніченка 1984 р.

В.Г.Ляскоронський здійснив перший опис пам'ятки, уклав досить точний план городища, зазначив наявність рову і валу, 13-ти ям на майданчику (пізнього походження), розташованих по периметру. Заслугує на увагу і його вказівка щодо місцезнаходження споруд пізнього монастиря чи скита у рові городища, що підтверджувалося знахідками під час розкопок 1984 р. емальованих кахлів кінця XVII ст.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.68,69; Падалка, 1914. — С.141; Макаренко, 1917. — С.29-30; [Щербаківський], 1919. — С.96; Копилов, 1947; 1952. — С.309-310; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.148; Моргунов, Неприна, Супруненко, 1984. — С.15-22; Супруненко, 1990г. — С.12-13; Полтавщина, 1992. — С.555,611; Моргунов, 1996. — С.101.

110. ОРЖИЦЯ, смт., Оржицький р-н (л. б. р. *Оржиця* — *басейн рр.Сула* — *Дніпро*).

Пізньюосередньовічні укріплення містечка XVII-XVIII ст., прямокутної в плані форми, площею 0,4 га (60 х 70 м) — рештки, так званого, замку та вали фортеці. Вважаються укріпленнями другої чверті XVII ст.

Обстеження В.Г.Ляскоронського на початку 1890-х рр., Г.О.Сидоренко 1971 р., Ю.Ю.Моргунова 1981 р.

В.Г.Ляскоронський уважав Оржицю також і давньоруським поселенням, хоча під час огляду в межах селища 1982 р. автором був знайдений лише один дрібний уламок вінця кружального горщика XII ст. Перший дослідник уклав план пізньюосередньовічної фортифікації містечка, детально позначивши допоміжні вали міської фортифікації, насип для підсилення обороноздатності воріт замку, ями від капітальних споруд на його території.

Лит.: Ляскоронский, 1897; 1901. — С.444-445; 1903; Падалка, 1905. — С.172. — Рис. 37; 1914. —

С.173,184; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.77; Описи, 1989. — С.78,134,224, 262,312; Полтавщина, 1992. — С.622.

111. ОРЖИЦЯ, смт., Оржицький р-н (л. б. р. *Оржиця* — *басейн рр.Сула* — *Дніпро*).

Поселення доби бронзи - раннього залізного віку (?) та XVI-XVIII ст. на першій надзаплавній терасі.

Розвідки В.Г.Ляскоронського на початку 1890-х рр.

Лит.: Ляскоронский, 1897. — С.83; 1903. — С.59. — Прим.4; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.77.

112-115. ОСТАПІВКА, с., Лубенський р-н (л. б. р. *В'язовець* — *басейн рр. Сліпорід* — *Сула* — *Дніпро*).

Розораний майдан біля села, поблизу перехрестя доріг на Лубни, Лукім'я та Яблуневе, на вершині підвищення плато, у вигляді кільцевого в плані валу з проходом, що оточує круглу яму глибиною до 3 м. Висота — до 3,2 м при діаметрі 35 м. Ще один аналогічний майдан «Лубенська могила» — за 2,5 км на північний захід, справа від дороги на Яблуневе, висотою до 7 м і діаметром понад 30 м. За 0,2 км на північний схід від нього, поблизу відгалуження польової дороги на с.Золотухи, — курган. За 4,5 км на північний захід від села — 2 розорані майдани «з крилами»-буртами кільцевої в плані форми, висотою 1,5-2,1 і діаметром 45-60 м.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1880 — початку 1890-х та 1907 рр.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.4-6. — Рис.3,4; Падалка, 1914. — С.159; Макаренко, 1917. — С.78; Кулатова, Супруненко, 1988. — С.33.

116. ПІСКИ, с., Лубенський р-н, *ур. Торговиця* (Ліс Трембача) (л. б. р. *Сула* — *басейн р. Дніпро*).

Поселення доби ранньої та пізньої бронзи, черняхівської культури, з окремими знахідками кераміки середини - третьої чверті I тис. н.е.

Розвідки В.Г.Ляскоронського на початку 1880-х рр., Ф.Б.Копилова 1945 р.

Лит.: Ляскоронский, 1903. — С.59. — Прим.3; Копилов, 1947. — С.13-14; 1952. — С.308; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.70.

117. ПІСКИ, с., Лубенський р-н (л. б. р. *Сула* — *басейн р.Дніпро*).

Курган висотою близько 2 м поблизу села. Розвідки В.Г.Ляскоронського початку 1880-х рр., обстеження К.П.Бочкарьова в кінці 1890-х рр.

Лит.: Бочкарев, 1901. — С.21; Макаренко, 1917. — С.77.

118-119. ПИЛИПОВИЧІ, с., Оржицький р-н (л. б. р. *Сула Оржиця* — *басейн рр. Оржиця* — *Сула* — *Дніпро*).

3 кургани та майдан.

Кибинці. Половецька кам'яна стела

з маєтку Д.П.Трошинського.

Лісовик. XII-XIII ст. Псільсько-Ворсклинське межиріччя. Привезена до парку близько 1810 р. *Фото В.О.Пойдема, 1972 р.*

(ПКМ.9798, А.320; Кат. К.Ск. № 754; Плетнева, 1974. — С.95. — Табл.48. — № 805).

Обстеження В.Г.Ляскоронського початку 1890-х та 1907 рр.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.59-60; Падалка, 1914. — С.158; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.77.

120. ПИРЯТИН, м., Пирятинський р-н, *ур. Замок* (п. б. р. *Удай — басейн рр. Сула — Дніпро*).

Рештки давньоруського городища XII-XIII ст. літописного міста Пирятин та Михайлівського замку кінця XVI ст., на мису першої надзаплавної тераси правого берега ріки, при впадінні р.Перевод. Довжина миса 0,5 км. Площа мису 7,5 га (250 x 350 м). Куль-

турний шар пошкоджений пізнішою будівельною діяльністю.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х рр. Розвідки І.М.Самойловського 1927 р., Ф.Б.Копилова 1946 р., Ю.Ю.Моргунова 1980 р.

В.Г.Ляскоронським знятий окомірний план укріплень городища і сотенного містечка XVII-XVIII ст., описані пізньосередньовічні знахідки, римський денарій з території городища, культові споруди XVIII ст.

Лит.: Лазаревский, 1896. — С.228; Николайчик, 1900. — С.101; Ляскоронский, 1901. — С.451-453; 1903; Падалка, 1914. — С.176; Самойловский, 1927. — А.9-11; Копилов, 1946; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.79; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.147-148; Описи, 1989. — С.65-66; Полтавщина, 1992. — С.658; Моргунов, 1996. — С.83-85.

121-123. ПИРЯТИН, м., Пирятинський р-н (п. б. р. *Удай — басейн рр.Сула — Дніпро*).

У межах міста і в околицях — 3 майдани: а) за 0,5 км на захід від залізничного вокзалу, висотою 2,2 і діаметром 75 м; б) в 0,6 км на захід від парового млина, в бік дороги на с. Теплівку, висотою до 4 і діаметром 60 м; в) в околицях міста, за 2,2 км на південний захід, — 2 майдани висотою понад 4 і діаметром 40-45 м (на сьогодні збереглися розорані насипи).

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х і 1907 рр., розвідки І.С.Мельникової 1989 р.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.62-63; Макаренко, 1917. — С.40-41; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.79; Мельникова, Ткаченко, 1989. — С.41.

124. ПОВСТИН, с., Пирятинський р-н, *ур. Бурти* (п. б. р. *Удай — басейн рр. Сула — Дніпро*).

Давньоруське городище підовальної у плані форми початку XII — середини XIII ст., споруджене на поселенні доби бронзи, скіфського часу та селищі рубежу X-XI ст. — залишки літописного міста Полкостеня. Площа 1 га (120 x 110 м), товщина культурних нашарувань на селищі площею 12 га — до 0,8 м.

Перший детальний опис і план укладені В.Г.Ляскоронським в середині 1890-х рр. Розвідки І.М.Самойловського, Ф.Б.Копилова, М.П.Кучери, Ю.Ю.Моргунова. Останнім на селищі досліджені рештки двоповерхової житлової споруди другої половини XII — першої половини XIII ст.

В.Г.Ляскоронський зазначив наявність на майданчику городища додаткових валоподібних конструкцій, а також великої печі для виварювання селітри, не розуміючи їх призначення. Як виявилось під час обстежень кінця 1940-х рр., численні руйнування на пам'ятці спричинені діяльністю тут селітрового заводу XVIII ст.

Лит.: Ляскоронський, 1901. — С.430,431; Падалка, 1914. — С.172; Макаренко, 1917. — С.4; Самойловський, 1927. — А.11-13; Копилов, 1946; Ляпушкин, 1961. — С.339; Кучера, 1979; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.79; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.147-148; Памятники, 1985. — С.45; Моргунов, 1990. — С.102,107; 1996. — С.85-86; 2000; Полтавщина, 1992. — С.689.

125-127. ПОВСТИН, с., Пирятинський р-н (*п. б. р. Удай — басейн рр.Сула — Дніпро*).

2 кургани за 3,4 км на південний захід - захід від села, справа від старого Лубенсько-Пирятинського шляху. За 4,3 км на захід, теж справа від шляху, — майдан з «крилами, зверненими до річкової долини». Група з трьох великих курганів біля розгалуження доріг на м.м. Пирятин, Лубни і с. Повстин, в тому числі курган, досліджений В.Б.Антоновичем, — «Куценкова могила» та поряд — «Попова могила».

Розвідки В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х і 1907 рр., розкопки В.Б.Антоновича 1889 р., розвідки І.С.Мельникової 1988-1989 рр.

Лит.: Антонович, 1990. — С.32-33; Ляскоронський, 1911. — С.60; Падалка, 1914. — 163; Макаренко, 1917. — С.85; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.80; Мельникова, 1988. — С.57; Мельникова, Ткаченко, 1989. — С.40-41; Супруненко, 1994а. — С.252-253; ПО, 1991. — Зап. стор.

128. ПОСТАВ-МУКА, с., Чорнухинський р-н, *ур. Дражин Яр, Потоки* (*п. б. р. Удай — басейн рр.Сула — Дніпро*).

Курганний могильник Поставамського городища скіфського часу у складі понад 100 насипів висотою 0,6-2,0 та діаметром 12-35 м.

Невеликі розкопки О.П.Гамалії початку 1870-х рр. частини насипу кургану Сторчової могили у складі курганного некрополю. Обстеження і розкопки (1 курган) Г.С.Кир'якова 1873 р., М.П.Авенаріуса (6 курганів) 1895 р.

О.П.Гамалією у насипу Сторчової могили на глибині 1,1 м виявлений бронзовий наконечник стріли V ст. до н.е. Г.С.Кир'яковим докопаний цей частково зруйнований курган, де у заповненні неглибокої поховальної ями трапилися бронзові тригранні наконечники стріл скіфського часу: «1 крюкуватий, 2 жолобкові, 1 коритчастий та 1 гладенький», імовірно, V ст. до н.е.

Лит.: Указатель, 1874. — Отд.ІІІ. — С.42. — № 614; Каминский, 1878. — С.151; Авенариус, 1896. — С.178-187; Макаренко, 1917. — С.75; Ильинская, 1968. — С.61,150; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.89; Супруненко, 1990а. — С.14; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.10.

129. ПОСТАВ-МУКА, с., Чорнухинський р-н, *ур. Красногорівка* (Красногірка), або *Монастирище* (*п. б. р. Удай — басейн рр. Сула — Дніпро*).

Городище скіфського часу VI-III ст. до н.е., за 0,5 км на північний захід від села, на мису високого берега, утвореному ярами, в тому

числі обводненими. Протяжність мису — до 450 м; з напільного боку він відрізаний високим (більше 1,5 м над рівнем майданчика) валом та ровом глибиною до 1 м. Ширина рову — 5-6 м, підосви валу — 15 м. Майданчик городища, площею близько 3 га, нерівний, на ньому виділяється три частини. Найбільша — західна — була зайнята Красногірським монастирем XVII-XVIII ст.

Обстеження Г.С.Кир'якова початку 1870-х рр., О.А.Лавренка кінця 1880-х рр. Останній виявив тут пізньосередньовічні знахідки. Розвідки В.В.Приймака 1994 р.

Лит.: КАВ. — № 410; Приймак, 1994. — С.2; 1995. — С.119; Кулатова, Супруненко, 1995. — С.52; Перший рік, 1995. — С.230.

130. ПОСУЛЬСЬКИЙ ЗМІЙОВИЙ ВАЛ (*п. б. р. Сула — басейн р.Дніпро*).

Давньоруська фортифікаційна лінія укріплень захисту нижньосулського кордону рубежу X-XI ст., протяжністю більше 90 км, від м. Лубни Полтавської обл. на північному сході, до сучасного с.Жовнине Черкаської обл., на південному заході. Змійовий вал має вигляд ескарпу вздовж краю третьої надзапальної тераси з двох, у особливих випадках — п'яти, своєрідних «сходинок»-уступів висотою 5-8 м. Утворений уступ, типу берми, іноді біля зовнішнього краю має невисокий допоміжний вал. У випадках пересічення плато ярами, балками і заплавами рік, ескарп пандусом спускався у долину, де зводився звичних обрисів вал, із ровом з напільного (південного з відхиленнями) боку. Найбільш значні ділянки таких валів відомі у заплавах рр. В'язівець та Сліпорід, між Лисою Горою під Лубнами і ур. Городок на північ від Мацківця (6 км), біля Великоселецького (1,5 км). Вал зберігся на висоту до 1,5 м. У його основі знаходилася дерев'яна конструкція з ланцюжка зрубів вздовж вісі валу, розміром 1,6-1,7 x 2,8-3,2 м, забутована ґрунтом з рову, в тому числі культурним шаром заплавної поселень попереднього часу (с. В'язівок, ур. Кашине). Посульський вал захищав низку значних поселень відкритого типу в нижній течії Сули, що виникли в кінці X — на початку XI ст.

Перші обстеження посульських валів здійснені В.Г.Ляскоронським, за участі К.П.Бочкарьова і О.А.Лавренка, на початку 1880-х рр. Ряд ділянок валу оглядався дослідником і пізніше — до кінця 1890-х та навіть у 1907 рр. Погляди В.Г.Ляскоронського в часі еволюціонували від сприйняття валів і ескарпів як споруд доби бронзи — раннього залізного віку, до підходу до розуміння їх як наслідку фортифікаційної діяльності Володимира Святославича. 1946-1947 рр. вали фіксувалися у польовій звітності Ф.Б.Копиловим, 1978-1979 та 1984-1985 рр. вивчалися Ю.Ю.Моргуновим, з проведенням розкопок

ділянки в ур. Кашине поблизу с.В'язівок, за участі О.Б.Супруненко. Детальні обстеження і розкопки здійснив 1985-1987 рр. М.П.Кучера.

Опис ескарпованих схилів та розгалужень ескарпів і валів наведений В.Г.Ляскоронським до характеристики пам'яток Нижнього Посулля біля сс. Мацківці, Мацкова Лучка, Лукім'я, Великоселецьке, Нижній Іржавець, Плехів, Тарасівка, Чутівка на Полтавщині, сс. Велика Бурімка, Кліщенці, Ляшівка в сучасній Черкаській обл. Наявність валів зазначена дослідником між сс. Терни і Мацківці, Лукім'я та Нижній Іржавець, на південно-східній околиці цього села.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.404-457; 1903; 1907. — С.425; 1911. — С.69,77,78; Падалка, 1905. — С.34,35; 1914. — С.178; Копилов, 1946. — А.11; 1947. — С.14; 1952. — С.309-311; Кучера, 1964. — С.112-114. — Рис.1; 1979. — А.12-19; 1985-1986; 1987. — С.55-57,141,145; 1988. — С.38-39; Моргунов, Неприна, Супруненко, 1984. — С.34, 53-55; 1986. — С.276; Супруненко, 1989г. — С.149-153; 1997е. — С.70-71; Полтавщина, 1992. — С.802; Моргунов, 1996. — С.130,131-134; 1998.

131. ПРИЙМАКІВКА, с., Оржицький р-н, ур. *Андрущенки* (п. б. р. *Сліпорід* — басейн рр.Сула — Дніпро).

Майдан за 0,2 км на захід від села, біля краю плато корінного берега; бурти у вигляді «крил», звернені до півночі. Зберігся розораний насип висотою 0,8 і діаметром понад 17 м.

Обстеження В.Г.Ляскоронського початку 1890-х рр., розвідки О.М.Ткаченка 1989 р.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.60; Мельникова, Ткаченко, 1989. — С.9; ПО, 1991. — Зап. стор.

132. П'ЯТИГІРЦІ, с., Лубенський р-н (л. б. р. *Сліпорід* — басейн рр.Сула — Дніпро).

Майдан в 3,5 км на північ від села.

Обстеження В.Г.Ляскоронського початку 1890-х рр.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.60; Макаренко, 1917. — С.33; див. також: Кулатова, Супруненко, 1988. — С.36.

133. РУДКА, с., Оржицький р-н, куток Чеберяки, ур. *Стара криниця* (л. б. р. *Гнила Оржиця* — басейн рр.Сула — Дніпро).

Місцезнаходження уламка крем'яного серпа доби пізньої бронзи у торфовищі в заплаві ріки, на глибині 0,25 м.

Опис, за опитом свідків знахідки, Ф.І.Камінського 1872 р.

Лит.: Атлас, 1878. — Табл.VII,52; Каминский, 1878. — С.151; Ляскоронский, 1903. — С.60.

134. САВИНЦІ, с., Оржицький р-н (л. б. р. *Гнила Оржиця* — басейн рр. Сула — Дніпро).

Грунтовий могильник черняхівської культури.

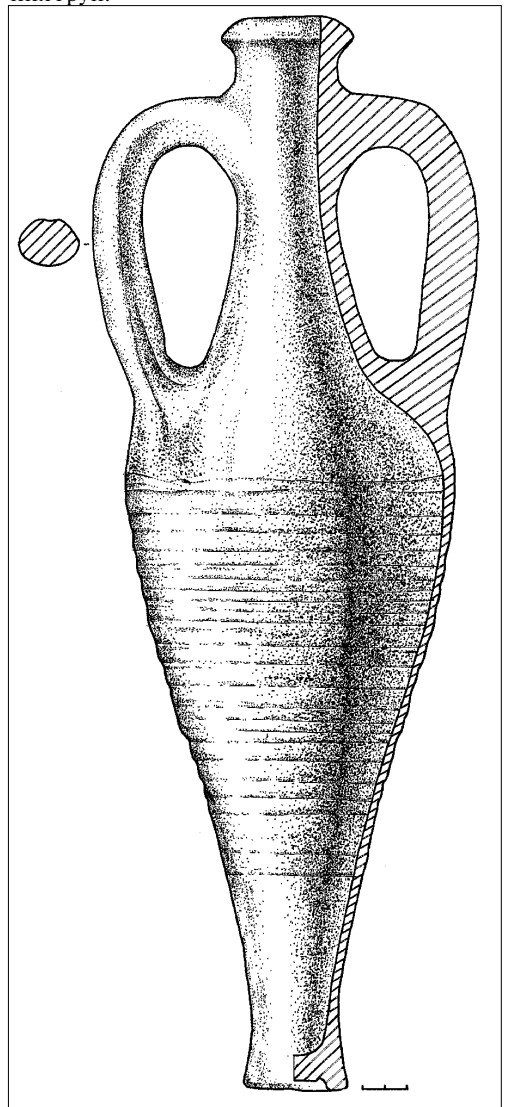
Обстеження Ф.І.Камінського середини 1870-х рр. Виявлений випадково на хуторі Савинський 1874 р., у відслоненні канави, на

глибині 1,5 м, де «в одному місці знайдені п'ять амфор» інкерманського типу, одна з яких збереглася.

Лит.: Рудинський, 1928. — С.52. — Табл.VI,14; Ляпушкин, 1961. — С.172; Сыманович, Кравченко, 1983. — С.66.

135-136. САВИНЦІ, с., Оржицький р-н (л. б. р. *Гнила Оржиця* — басейн рр. Оржиця — Сула — Дніпро).

У 3,5 км на південний схід від села — 2 розорані кургани, розташовані на відстані 0,8 км між собою. Цікаво, що за даними анкетування Центрального статистичного комітету, 1873 р. в околицях села знаходилося 10 курганів і 1 майдан; за Л.В.Падалкою, в окрузі нараховувалося 46 насипів у складі 16 курганних груп.

Савинський хут. (Савинці). Амфора інкерманського типу.

Глина. З могильника черняхівської культури.

Кін. III - IV ст. *Розвідки Ф.І.Камінського.* 1874 р. (ПКМ.136, А.136; Кат. К.Ск. № 320; Рудинський, 1928. — Табл. IV, 14).

Обстеження В.Г.Ляскоронського початку 1890-х рр.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.8; Падалка, 1914. — С.159; Макаренко, 1917. — С. 78; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.77-78; Мельникова, Ткаченко, 1989. — С.5.

137-138. СВЯТИЛІВКА, с., на перехресті доріг на села Святилівку, Пронозівку та Лебехівку, кол. Кременчуцький р-н (затоплене) (*л. б. рр. Сула — Дніпро*).

Майдан і 4 кургани групами і окремо, що займають підвищення першої надзаплавної тераси Дніпра.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х та 1907 рр.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.22; Падалка, 1914. — С.157; Макаренко, 1917. — С. 73.

139. СЕНЧА, с., Лохвицький р-н, *ур. Замок* (*п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро*).

Давньоруське городище літописного міста Синець X-XI — середини XIII ст., на мису другої надзаплавної тераси. Практично повністю знищене селітроварниками XVII-XVIII ст. та будівельними роботами 1970-1980-х рр.

Обстеження В.Г.Ляскоронського середини і кінця 1890-х рр., який зняв детальний план решток пам'ятки. Пізнішими дослідженнями встановлена товщина культурних нашарувань у 1,5-4,5 м, що містили також і матеріали доби пізнього українського середньовіччя. Обстеження Ф.Б.Копилова 1945 р., М.П.Кучери і О.В.Сухобокова 1971 р., Є.О.Горюнова 1972 р. та М.П.Кучери з приводу руйнувань того ж року, Ю.Ю.Моргунова 1981 р.

Лит.: Шафонский, 1851. — С.583; Ляскоронский, 1901. — С.436,438; Падалка, 1905. — С.175; 1914. — С.176; Макаренко, 1917. — С.28; Копилов, 1945; Кучера, Сухобоков, 1971; 1984. — С.146; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.66; Моргунов, 1988. — С.200-201; 1990; 1996. — С.70-71.

140. СЕНЧА, с., Лохвицький р-н, *ур. Самсоніїв острів* (*п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро*).

Давньоруське городище круглої в плані форми XI-XIII ст., на підвищенні першої надзаплавної тераси, площею 0,18 га (40 x 45 м). Товщина культурних нашарувань з окремими матеріалами доби ранньої бронзи та скіфського часу, виразними відкладеннями IV-V та знахідками V-VII ст. н.е. — 0,5-0,6 м.

План пам'ятки вперше укладений В.Г.Ляскоронським на початку 1890-х рр. Обстежувалося Ф.Б.Копиловим, І.І.Ляпушкіним, М.П.Кучерою і О.В.Сухобоковим. Розкопки початку 1970-х рр. Є.О.Горюнова, 1990-1992 рр. Ю.Ю.Моргунова, Р.В.Терпиловського, за участю Д.І.Левченка та І.М.Гавриленка.

В.Г.Ляскоронський уперше відзначив наявність знахідок уламків грубої ліпної кераміки на схилах валу городища.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.411,412; Макаренко, 1917. — С.28; Копилов, 1945; 1949. — С.248; Ляпушкин, 1961. — С.340-341; Горюнов, 1973. — С.108; 1981. — С.55-58,110; Кучера, Сухобоков, 1971; 1984. — С.146; Сухобоков, 1975. — С.20, 58, 60. — Рис.30; Пескова, 1978. — С.87; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.66; Етнокультурна карта, 1985. — С.95; Моргунов, Терпиловский, Левченко, Гавриленко, 1990. — 63 с.; 1991. — С.43-44; Моргунов, Терпиловский, Гавриленко, 1991. — 102 с.; Терпиловский, Левченко, 1991. — С.81; 1994. — С. 45-68; Терпиловский, Абашина, 1992. — С.84,173; Моргунов, 1996. — С.72,73.

141. СЕРГІЇВКА, кол. с. (затоплене), Семенівський р-н, *ур. Озеро Лиман* (*л. б. р. Сула — басейн р.Дніпро*).

Поселення доби бронзи - скіфського часу; наявна інформація про знахідки цілих форм ліпного посуду, античних амфор.

Обстеження А.Г.Кир'якова 1888 р.

Лит.: Супруненко, 1990а. — С.15-16; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.15.

142. СМОТРИКИ, с., Пирятинський р-н (*л. б. р. Гнила Оржиця — басейн рр. Оржиця — Сула — Дніпро*).

2 кургани за 1,1 км на схід від села.

Розвідки В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х та 1907 рр., І.С.Мельникової 1988-1989 рр.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.63; Мельникова, 1988. — С.43-44; Мельникова, Ткаченко, 1989. — С.48.

143. СНІТИН, с., Лубенський р-н, *ур. Бурти, Городок* (*п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро*).

Городище I давньоруського літописного міста Кснятина X-XIII ст., круглої в плані форми, площею 2,24 га (165 x 170 м), оточене значним укріпленням посадом, площею до 20 га, та Снітинського містечка початку XVII-XVIII ст., на краю низької другої надзаплавної тераси. Товщина культурних нашарувань — до 1 м, переважно перемішаних пізнішим будівництвом та селітроварниками. Виявлені окремі знахідки доби пізнього неоліту, ранньої і пізньої бронзи, черняхівської та роменської культур.

Обстеження В.Г.Ляскоронського 1896 р. Розкопки М.О.Макаренка 1907 р. Розвідки Ф.Б.Копилова 1945 р., Г.О.Сидоренко 1955 р., М.П.Кучери і О.В.Сухобокова 1971 р., Ю.Ю.Моргунова 1981 р.

В.Г.Ляскоронським укладений детальний план городища, посаду та його округи, опис, зазначені давньоруські й пізньосередньовічні знахідки, на плані позначені пізньосередньовічні споруди та їх рештки, укріплення посаду біля ур. Куток і Підгори, бурти селітроварників. Першим дослідником городище ототожене з літописним містом Кснятин.

Лит.: Ляскоронский, 1896. — С.327-336; 1897; 1901. — С.438,439-440; Макаренко, 1911. — С.108; 1917. — С.77; Копилов, 1945; 1949; Махно, 1960. —

С.40; Ляпушкин, 1961. — С.341; Кучера, Сухобоков, 1971. — С.46-47; 1984. — С.146-147; Сухобоков, 1975. — С.14; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.70; Пам'ятники, 1985. — С.44; Черненко Е., 1988. — С.42; Моргунов, 1991; 1996. — С.77-79; Полтавщина, 1992. — С.435,878.

144. СНІТИН, с., Лубенський р-н (*п. б. р. Сула — басейн р.Дніпро*).

Городище II роменської культури та XII-XIII ст., на стрілці високого і вузького мису корінного берега, захищене з двох боків майже перелельними валами і рештками ровів, площею до 0,5 га (30-50 x 150 м), за 0,8 км на північний захід - північ від села. Частина пам'ятки зруйнована ерозією.

Обстеження В.Г.Ляскоронського 1896 р., М.П.Кучери і О.В.Сухобокова 1971 р., Ю.Ю.Моргунова 1981 р. (останній вважає, що городище не збереглося), І.М.Сарачева 1992 р.

Лит.: Ляскоронский, 1896. — План I; 1901. — С.439,440; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.70; Кучера, Сухобоков, 1971. — С.46; 1984. — С.146-147; Сухобоков, 1975. — С. 14; Моргунов, 1996. — С.77; 1998.

145. СНІТИН, с., Лубенський р-н, *ур. Шури*, Лохвицька (Сенчанська) гора (*п. б. р. Сула — басейн р.Дніпро*).

Група курганів епохи бронзи і скіфського часу у складі 9-ти насипів висотою 0,2-1,9 та діаметром 12-30 м, розташована край схилу корінного берега, за 1,2-3 км на північ від села. Насипи, крім трьох найбільших, — розорюються. Курган № 1 на північній межі давньоруського курганного некрополю І літописного міста Княтина Х-XIII ст. і, можливо, курган № 2 за 0,3 км північніше, мають сліди розкопок «колодязем» у центрі. Перший з них досліджений 1907 р. У ньому виявлене поховання скіфського часу V ст. до н.е. Матеріали розкопок зберігаються у Чернігівському історичному музеї.

Обстежені В.Г.Ляскоронським 1896 р. Розкопки Г.Я.Стеллецького 1907 р. (1 курган), за участю Н.К.Реріха. Розвідки Г.О.Сидоренко 1972 р. та І.М.Кулатової 1988 р.

Лит.: Ляскоронский, 1896. — С.331-332; Падалка, 1914. — С.160; Самоквасов, 1916; Макаренко, 1917. — С.77; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.70; Кулатова, Супруненко, 1988. — С.5-6; Черненко Е., 1988. — С.42.

146. СНІТИН, с., Лубенський р-н (*п. б. р. Сула — басейн р.Дніпро*).

Курганний могильник I давньоруського міста Княтина Х-XIII ст. у складі понад 1000 насипів висотою від 0,1 до 2 м та діаметром 3-11 м, на високому мису корінного берега, на північ від села, утвореному долинами рр. Сула і Сулиця. На сьогодні збереглося більше 550 насипів.

Уперше обстежений і описаний В.Г.Ляскоронським 1896 р. (план, опис). Інформація про некрополь містилася в анке-

тах Центрального статистичного комітету 1873 р. Розкопки Г.Я.Стеллецького 1907 р. (9 курганів) та Ю.Ю.Моргунова 1984 і 1986 рр. (12 насипів).

Лит.: Ляскоронский, 1896. — С.332-336; 1897; 1901. — С.438-440; 1903; Макаренко, 1917. — С.77; Моргунов, Неприна, Супруненко, 1984. — С.23-28; 1985. — С.50; 1986. — С.276; Черненко Е., 1988. — С.42; Моця, 1990. — С.82,89,94; Моргунов, 1991. — С.39-43; 1996. — С. 73-77; 1998; Полтавщина, 1992. — С.879.

147. СНІТИН, с., Лубенський р-н, центральна частина села — *парк* (*п. б. р. Сула — басейн р.Дніпро*).

Курганний могильник II давньоруського часу, у складі до 700 курганів висотою 0,5-1,5 та діаметром 6-15 м. На сьогодні знищений чи знаходиться під забудовою і парком.

Обстеження В.Г.Ляскоронського середини 1880-х та 1896 рр.

Лит.: Ляскоронский, 1896; 1901. — С.438-440; Макаренко, 1911. — С.108-115; 1917. — С.77; Моргунов, 1996. — С.77-78.

148. СОЛОНИЦЯ, с., Лубенський р-н (*п. б. р. Солониця — басейн рр.Сула — Дніпро*).

Група курганів з п'яти насипів висотою 1-1,8 м, по обидва боки від поштового тракту мм. Лубни — Хорол. Зруйновані у 1950-1960-х рр. На полі на південь від сучасного шосе, помітні плями розораних викидів 4 підкурганних поховань.

Обстеження К.П.Бочкарьова середини 1880-х рр.

Лит.: Бочкарев, 1901. — С.17; Макаренко, 1917. — С.77; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.70.

149. СУХА СОЛОНИЦЯ, с., Лубенський р-н, *однойменне урочище* (*п. б. р. Солониця — басейн рр.Сула — Дніпро*).

Земляні укріплення — «окопи» — рештки табору Северина Наливайка 1596 р. (?).

Обстеження К.П.Бочкарьова кінця 1890-х рр.

Лит.: Бочкарев, 1901. — С.17.

150. СУХА СОЛОНИЦЯ, с., Лубенський р-н, *ур. Суха Солониця* (*п. б. р. Солониця — басейн рр. Сула — Дніпро*).

Група курганів, що розорюється, у складі 12-ти насипів висотою 0,2-0,7 та діаметром 8-29 м, за 0,3 км від північно-західної околиці села.

Кургани обстежені К.П.Бочкарьовим у 1890-х рр., 1988 р. оглянуті І.М.Кулатовою.

Лит.: Бочкарев, 1901. — С.17; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.70; Кулатова, Супруненко, 1988. — С.46.

151. СУХОНОСІВКА, с., Чорнухинський р-н, *ур. Валки* (*л. б. р. Удай — межиріччя рр.Многа — Удай — басейн рр.Сула — Дніпро*).

Городище скіфського часу, за 2 км на північний захід від села.

Обстеження Г.С.Кир'якова 1876 р., які виявили не тільки існування валів висотою до 3 м по периметру майданчика, а й наявність передгороддя, підсиленого допоміжними укріпленнями.

Лит.: Копилов, 1946. — С.19; Іллінська, 1949. — С.145,146; Ляпушкин, 1961. — С. 136-137; Моруженко, 1969; 1985. — С.163, 164,166; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.89; Ильинская, Тереножкин, 1983. — С.330; Приймак, 1983. — С.10-11; Мельникова, 1988. — С. 78; Болтрик, Фиалко, 1995. — С.44-45; Кулатова, 1995. — С.174-175.

152-153. ТАРАСІВКА, с., Оржицький р-н, *ур. Батарей* (п. б. р. Сула — басейн р.Дніпро).

2 майдани на південь від городища літописного міста Горошина. Зберігся майдан (№ 4) за 0,4 км на південний захід від села, висотою до 2,0 і діаметром 20 м, та розораний насип другого (так званий, курган № 3), за 1 км на південь від села, висотою 1,2 і діаметром 30 м.

Обстеження В.Г.Ляскоронського початку 1890-х рр., розвідки О.М.Ткаченка 1989 р.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.426; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.78; Мельникова, Ткаченко, 1989. — С.10.

154. ТАРАСІВКА, с., Оржицький р-н, *ур. Лиса Гора, Круча, Бурти* (п. б. р. Сула — басейн р.Дніпро).

Давньоруське городище Х-ХІІІ ст. літописного міста Горошина, на краю третьої тераси, площею 0,8 га, частково зруйноване зсувами берега. З напільного боку — укріплений посад — до 2 га. Пошкоджене селітроварництвом.

В.Г.Ляскоронським укладений перший опис і план городища, позначені на ньому сліди колодязних та скарбошукацьких ям, зазначені рештки укріплень посаду. Обстеження Ф.Б.Копилова, І.І.Ляпушкіна, М.П.Кучери і Ю.Ю.Моргунова.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.426-427; Милорадович, 1904. — С.365; Падалка, 1905. — С.186; Копилов, 1945; Ляпушкин, 1961. — С.343; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.79; Кучера, 1979; Моргунов, 1981. — С.287; 1989а. — С.114-116; 1996. — С.104-106; 2000; Кучера, 1979; Кучера, Сухобоків, 1984. — С.151; Моця, 1990. — С.82. — Табл.6; Вітрик, 1991. — С.91,95; Полтавщина, 1992. — С.201.

155. ТАРАСІВКА, с., Хорольський р-н (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Сліди поселення доби бронзи - давньоруського часу на піщаних підвищеннях у заплаві, за 1,5-2 км на захід від села, навпроти городища літописного міста Сніпорода.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1880-х рр., який виявив «багато залишків стародавніх жител людини, з характерними черепками давнього типу, розколотими великими кістками, шматками вугілля», фрагментами обмазки жител і пічини.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.416.

156. ТИМКИ, с., Оржицький р-н (п. б. р. Оржиця — басейн рр.Сула — Дніпро).

Напівзруйнований курган у межах села, на колишній садибі М.Д.Боярського, в якому восени 1881 р. знищене безінвентарне поховання доби середньої чи пізньої бронзи.

Обстеження В.Г.Ляскоронського 1881 р.

Лит.: КАВ. — № 612; Макаренко, 1917. — С.78; Ткаченко, 1990. — С.172.

157. ХАЛЕБЦІ, с., Лубенський р-н, *ур. Оренда* (п. б. р. Удай — басейн рр. Сула — Дніпро).

Поселення середини — третьої чверті І тис. н.е., на мису першої тераси висотою 1,6 м над рівнем заплави, площею 3,5 га (100 x 350 м). Розорюється. Трапляються знахідки кружального посуду ХVІІ-ХVІІІ ст.

Оприлюднення відомостей про місцезнаходження здійснене Ф.І.Камінським 1889 р.; обстеження І.М.Кулатовою 1988 р.

Лит.: Каминский, 1889. — С.632; Кулатова, Супруненко, 1988. — С.19; Кулатова, 1989а. — С.57.

158. ХАРКІВЦІ, с., Лохвицький р-н, *куток Богодарівка* (п. б. р. Суха Лохвиця — басейн рр. Сула — Дніпро).

Курган доби бронзи зі впускним похованням пізньоаямного часу, зруйнованим при спорудженні на вершині вітряка (близько 1872 р.).

Опис, за опитом свідків, Ф.І.Камінського 1873 р. Курган зберігся за 0,7 км на південь від села (висота 2,2 і діаметр 20 м). Обстежений О.М.Ткаченком 1988 р.

Поховання трапилося на глибині 1,5 м у насипу. Виявлений череп людини і кам'яна свердлена сокира. Поряд, на глибині 2,2 м, відкрито ще одне дитяче безінвентарне поховання зі слідами накатника.

Лит.: Атлас, 1878. — Табл.VІІ,53; Каминский, 1878. — С.151-152; Ляскоронский, 1903. — С.60; Макаренко, 1917. — С.87; Мельникова, 1988. — С.10.

159-163. ХИЛЬКІВКА, с., Хорольський р-н (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

2 розораних майдани (знищені); 2 кургани на краю плато третьої тераси високого берега, відомі на сьогодні як група курганів І, у складі 12 насипів висотою 0,5-1,2 та діаметром 12-20 м, за 0,9 км на схід від села. 2 кургани і майдан висотою близько 2,0 і діаметром понад 45 м — група курганів ІІ, за 1,3 км на південний схід від села. За 0,6 км на захід від населеного пункту, на плато другої тераси — курган.

Розвідки В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х та 1907 рр., обстеження Л.М.Луговою 1988 р.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.58-59; Падалка, 1914. — С.167; Макаренко, 1917. — С. 103; Луговая, 1988. — С.17.

164. ХИТЦІ, с., Лубенський р-н, *ур. Голова (Городок)* (п. б. рр. Удай — Сула — басейн р. Дніпро).

Селище — укріплений посад, можливо, городище, на останцеподібному мису з ескарпованими схилами, за 0,2-0,3 км на північний захід від відомого роменсько-давньоруського городища в ур. Коломак (див. нижче). На сьогодні вкриті чагарниками та лісом.

Розвідки А.Лютецького 1896 р., яким укладений ситуаційний план місцезнаходження пам'ятки. Оглянуте О.В.Сидоренком 2000 р.

Лит.: Лютецкий, 1896. — А.37; Кучера, Сухобоков, 1971. — С.46-47; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.71; Кулатова, Супруненко, 1997. — С.61-62.

165. ХИТЦІ, с., Лубенський р-н, ур. Коломак. Салівонове городище (*п. б. рр. Удай — Сула — басейн р. Дніпро*).

Городище роменської культури та XII-XIII ст.

Виявлене розвідками А.Лютецького та С.К.Кульжинського 1896 р. Першим дослідником укладений план пам'ятки і замальований його зовнішній вигляд з боку заплави, який на сьогодні скритий густим лісом. А.Лютецький відзначив наявність ескарпованих схилів мису, на плані посеред майданчика городища позначив місце розташування стародавнього колодязя.

Пізніші обстеження: І.Я.Плескача в 1927 р., Ф.Б.Копилова 1946 р., І.І.Ляпушкіна 1948 р., А.О.Моруженко 1969 р., М.П.Кучери й О.В.Сухобокова 1971 р., Ю.Ю.Моргунова 1988 р. Останній провів на пам'ятці невеликі розкопки. Збори підйомних матеріалів О.В.Сидоренка, 1999 р.

Лит.: Лютецкий, 1896. — А.37,38; Плескач, 1927; 1928; Копилов, 1946; 1949. — С. 248,249; Ляпушкин, 1961. — С.312; 1968. — С.78; Моруженко, 1969. — С.17; Кучера, Сухобоков, 1971. — С.46-47; 1984. — С.150-151; Григорьев, 1989. — С.69-72; Посухов, 1991. — С.26-29; 1997; Полтавщина, 1992. — С.905,942; Моргунов, 1996. — С.91-93; 2000.

166. ХИТЦІ, с., Лубенський р-н (п. б. рр. Удай — Сула — басейн р. Дніпро).

Поселення доби бронзи та давньоруського часу XII-XIII ст., розташоване за 0,75 км на північний захід від села, на розораній діючі, що знаходиться біля краю першої тераси, висотою до 2,1 м над рівнем заплави, площею понад 0,6 га.

Розвідки В.Г.Ляскоронського початку 1880-х рр., обстеження І.М.Кулатової 1988 р. Виявлені матеріали пізньоямної, зрубної і бондарихинської культур та XII-XIII ст.

Лит.: КАВ. — С.62; Ляскоронский, 1903. — С.59. — Прим.5; Кулатова, Супруненко, 1988. — С.20-21; Кулатова, 1989а. — С.56,57.

167. ХИТЦІ, с., Лубенський р-н, ур. Паськова (Паськове, Салівонів яр) (*п. б. рр. Удай — Сула — басейн р. Дніпро*).

Група курганів скіфського часу (так звані, «Шведські могили»), у складі трьох насипів з сучасною висотою 0,3-1,7 м і діаметром 15-35 м, розташована за 1,5 км на південний схід від села, в 0,4 км на південь від роменсько-давньоруського городища в ур. Коломак, на пануючому підвищенні плато корінного берега. Найбільший насип — задернований, два інші — розорюються. На 1896 р. висота курганів сягала 4,8-6,5 м.

Відомі за анкетуванням Статистичного комітету Полтавського губернського земства кінця 1890-х рр. Перший опис і план групи укладений А.Лютецьким 1896 р. під час розкопок найменшого з курганів. Середній за розмірами курган групи досліджений 1927 р. І.Я.Плескачем. Обстеження Г.О.Сидоренко 1972 р. та І.М.Кулатової 1988 р. Матеріали досліджень 1927 р. опубліковані пізніше В.А.Іллінською, А.Лютецького — І.М.Кулатовою та автором.

Дослідження А.Лютецького і С.К.Кульжинського 1896 р.

Розкопки найменшого кургану групи велися широкими траншеями (15 м) навхрест, орієнтованими за сторонами світу. Понад 60 відсотків підкурганної площі в центрі і частково біля піл були досліджені.

Курган мав висоту 4,8 м, діаметр 25 м. Черноземний насип розорювався по краях, в центрі зафіксовані два просіви над похованнями і залишки скарбушкацьких ям, в тому числі 1892 р. Насип зводився у два прийоми. *Насип I*, висотою 1,8 і діаметром 18 x 20 м, був споруджений над основним похованням 2. Первинний насип оточував круговий рівчак шириною 0,6 і глибиною до 0,8 м, викид з якого ліг на поли кургану. З часом накатник поховання 2 прогнів, і основний масив насипу I, складений із вальвованого чорнозему, просів до центру камери. У насипу I простежений кільцевий (?) чорноземно-материковий викид з поховання, діаметром 12 м і максимальною потужністю до 1,5 м. У східній частині викиду, на його поверхні, досліджені залишки вогнища, діаметром до 0,85 м, з фрагментами ліпного горщика і миски, навкруги останнього — прокалений суглинок, що трапилися на глибині -1,75 м від рівня поверхні насипу.

Спорудження *насипу II* пов'язане зі впуском у масив первинного кургану поховання 1 та жертвової ями (№ 3), поряд з останнім, для чого верхівка споруди була зрівняна, а поряд з просівом над похованням 2 впушені зазначені раніше ями. Після цього курган був підсипаний із застосуванням дернин.

Вірогідно, за доби пізнього українського середньовіччя курган зазнав пограбування через грабінницький хід, впушений з північно-східної поли кургану, що досяг обох

ям. Таким чином, поховання 1 і 2 виявилися пограбованими.

Поховання 1. Здійснене у материковій чотирикутній, в плані трапецієподібній, ямі розміром 3,3-3,6 x 4,2-4,35 м із заплічками, орієнтованій довгою віссю майже в меридіальному напрямку. Глибина від рівня стародавнього горизонту — 1,4 м. Поховальна камера перекривалася дерев'яним накатником в один шар, що складався з дубових плах діаметром близько 0,2 м. Внутрішнє облаштування склепу включало спорудження дощатої підлоги, покладеної в напрямку довгої вісі ями, на отесаних масивних поперечних лагах. В ряді місць дошки настилу полу шириною 0,2-0,3 м викладалися з обрубків між проміжками опорних стовпів накатника, для яких у дні були викопані круглі ямки діаметром до 0,20-0,25 м і глибиною 0,50-0,70 м. Стовпи були встановлені у три ряди по лінії північ - південь у кількості 10 (4+2+4).

У заповненні та на дні поховальної ями виявлені кістки і два черепи — чоловіка й жінки — з парного поховання, причому верхня частина одного кістяка збереглася *in situ* — на лівому боці головою на північ біля східної стінки камери. Зі знахідок виявлені: у заповненні над рештками перекриття — ліпна керамічна «плошка», уламки ліпного горщика, вугілля і кістки тварин; на дні та у зриту грабіжниками заповненні — мідний дротяний браслет, біля західної стінки — залізне вістря на спис, жалом на південь, ліпний горщик з отворами під вінцем, на кістках похованого — бронзова конічна ворворка; у норі — бронзова кругла опукла невеличка бляшка від прикрас вузди, з петлею на звороті. Біля кісток також знайдені половинка бронзового розділювача ременів від вузди з навхрест розташованими отворами, склопастові підвіска у вигляді «шишечки», очкова намистина і уламки залізних виробів.

Виходячи зі складу описаного інвентаря, поховання може датуватися широко: *кінцем V — IV ст. до н.е.*

Паралельно похованню 1, за 0,6 м на північний схід, була розташована *жертвна яма* (№ 3).

Яма являла прямокутну у плані, заповнену чорноземом жертвну споруду, зовнішніми розмірами 1,7 x 2,6 м, зі звуженими донизу короткими стінками. За довгою віссю вона була орієнтована в меридіальному напрямку, з відхиленням до північного заходу - південного сходу. З глибини 0,4 м від рівня похованого чорнозему (відлік глибини умовний для впускного поховання), на межі з материком, вона різко звужувалася по довжині і частково ширині, маючи на глибині 0,7 м від стародавнього горизонту внутрішні розміри 1,05 x 1,35 м. Загальна глибина ями — 2,35 м від рівня

давньої денної поверхні.

Чорноземне заповнення ями було з рідкими вуглинами та змішаними у безладді кістками коня і людини.

Поховання 2. Здійснене в центрі кургану, в підпрямокутній у плані материковій ямі розміром 2,75-3,10 x 4,30-4,65 м, орієнтованій за віссю північ - північний схід — південь - південний захід. Її глибина від рівня стародавньої поверхні становила понад 0,8 м. Камера перекривалася дерев'яним накатником з поперечних плах в один шар, мала аналогічну з попередньою конструкцію дерев'яного склепа, з меншою кількістю стовпів (8) у три ряди, вздовж довгих стін (2+3+2), для яких у дні були відкопані круглі ямки діаметром 0,15-0,20 м і глибиною до 0,6 м. На дні відзначені сліди дощатого настилу, викладеного вздовж довгих стін. Парне (?) поховання пограбоване.

Над накатником були знайдені уламки розбитої розписної античної посудини, в тому числі ручка, фрагменти ліпного посуду. У заповненні і на дні виявлені окремі кістки людини, а також рештки поховального інвентаря. Це фрагменти ще двох кружальних античних посудин (орнаментованого лекіфу), 6 бронзових трилопатових наконечників стріл, бронзові дрібні платівки, пряжка (?), сердолікова намистина, дрібна золота кругла нашивна опукла бляшка з вушком від жіночого убору, уламки якоїсь посудинки із прозорого каменю, фрагменти ліпних горщика і миски та бурштинова сплюснута видовжена пронизка зі складу намиста.

Поховання попередньо датується часом *від кінця VI до кінця V ст. до н.е.*

Грабіжницький хід. Вузкий лаз ходу із арковим склепінням мав висоту до 1,2 м і вів похило від північно-східної поли кургану, до поховання 2, а потім пробивався глибше через своєрідний материковий простінок — до поховання 1. Його заповнення було рихлим, зртим пізніше лисицями. В заповненні ходу виявлені довгі кістки ніг та рук людини, шматки черепа, уламок срібної орнаментованої пластини, бронзові трилопатовий наконечник стріли і платівки (можливо, прикраси захисного обладунку). У верхній частині лазу, біля його початку, на глибині -1,7 м від поверхні кургану, трапилися 2 кістки ніг людини та бронзове кільце, 4 бронзових наконечники стріл у різних місцях.

При знятті південної поли насипу виявлені рештки ще одного грабіжницького ходу. Біля поверхні насипу кургану знайдені залізне вістря на спис і закруглена золота платівка «з грубим зображенням людського обличчя», — вірогідно, прикраса жіночого головного убору.

Після робіт розкоп був закиданий, що й відповідає розмірам підвищення сучасного найменшого з курганів групи.

Про долю знахідок, виявлених під час розкопок на приватних землях, відомості відсутні, хоча частина з них мала потрапити до Лубенського музею К.М.Скаржинської після 1898 р.

Лит.: Лютецкий, 1896. — А.18-40; Падалка, 1914. — С.160; Плескач, 1927. — А.11-32; 1928. — А.3-5; Іллінська, 1949. — С.147; 1954. — С.66-70; 1968. — С.55-56; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.71; Кулатова, Супруненко, 1988. — С.21; Полтавщина, 1992. — С. 320; Кулатова, Супруненко, 1997; Супруненко, 1999. — С.156-157.

168. ХИТЦІ, с., Лубенський р-н, *ур. Шимберьове* (п. б. р. *Удай — басейн рр. Сула — Дніпро*).

Курганний могильник Х-ХІІІ ст. у складі понад 60 насипів — некрополь роменсько-давньоруського городища в ур. Коломак, розташований на заліснених схилах першої і другої надзаплавних терас.

Виявлений розвідкою А.Лютецького 1896 р. Перший план могильника знятий Є.О.Горюновим 1973 р., ним же досліджені 2 кургани Х — кінця ХІІ ст. Обстеження І.М.Кулатової та О.Б.Супруненка 1988 р., О.В.Сухобокова 1993 р., який дослідив 1 насип. Останній огляд могильника, здійснений О.В.Сидоренком 1999 р., виявив факти пограбувань трьох насипів.

Лит.: Лютецкий, 1896; Горюнов, 1981. — С.111; Кулатова, Супруненко, 1988. — С. 20-21; Кулатова, 1989а. — С.55; Супруненко, 1993в. — С.60; Сухобоков, 1993а. — 10 с.; Моргунов, 1996. — С.93; 1998.

169. ХИТЦІ-ТИШКИ, сс., Лубенський р-н (п. б. р. *Удай — басейн рр.Сула — Дніпро*).

Ділянка ескарпованого схилу корінного берега від ур. Шимберьове у Хитцях (городище в ур. Коломак) до ур. Заудай у Тишках (правобережна частина села), загальною протяжністю понад 3 км. Більша частина схилу високого берега (за виключенням ярів) у верхній частині штучно підрізана у вигляді двох уступів, під кутом у 60-80 градусів, верхній з яких має висоту 7-9 м і більш круте ескарпування, нижній — в 5-7 м. В результаті між ними утворився своєрідний уступ у вигляді берми у 2-3 м.

Ділянка ескарпу — засіб підсилення оборони нижньоодайської ділянки Посулля в Х - на початку ХІ ст. між двома великими поселеннями — городищем у Хитцях та досі ще не відкритим селищем чи городищем у с.Лука, вкритим густим лісом.

В.Г.Ляскоронський на початку та в середині 1890-х рр. оглянув цей ескарп, біля перетину його зі старим Лохвицьким трактом за Мгарським монастирем, і відніс його до змійових валів. Північно-західну частину цієї

ділянки оглядали М.П.Кучера і О.В.Сухобоков 1971 р. Останні обстеження — І.М.Кулатової та О.Б.Супруненка 1988 р.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.456; Кучера, Сухобоков, 1971. — С.46-47; 1984. — С.150; Кулатова, Супруненко, 1988. — С.22; Супруненко, 1997е. — С.70-71.

170. ХОРОЛ, м., Хорольський р-н, *ур. Городище* (п. б. р. *Хорол — басейн рр. Псьол — Дніпро*).

Пізньюсередньовічне городище сотенного містечка Хорол, поселення скіфського та давньоруського часу, окремі знахідки черняхівської культури.

Обстеження Ф.І.Камінського 1872 р. Розвідки П.А.Горішного 1993 р. та О.Б.Супруненка 1994 р.

Лит.: Старожитності, 1994. — С.4-5,17-24.

171. ХОРОЛ, м., Хорольський р-н, *куток Заяр'я* - кістковопереробний завод (п. б. р. *Хорол — басейн рр.Псьол — Дніпро*).

Група курганів у складі 4-х насипів, високою 0,5-2,1 та діаметром 21-50 м, край схилу плато корінного берега.

Обстеження Ф.І.Камінського 1872 р., В.Г.Ляскоронського 1907 р. та С.П.Степановича 1994 р.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.58; Падалка, 1914. — С.167; Макаренко, 1917. — С. 104; Старожитності, 1994. — С.5,42.

172. ХОРОЛ, м., Хорольський р-н, *ур. Могильне* (вододіл рр. *Лагодинка — Хорол — басейн рр.Псьол — Дніпро*).

Група курганів у складі 3-х насипів, високою 0,5-2,0 м та діаметром 30-75 м, розташована на вершині вододільного підвищення плато за 0,5 км на захід від крайніх будівель по вул. Гастелло.

Обстеження Ф.І.Камінського 1872 р., розвідки В.Г.Ляскоронського 1907 р., Л.М.Лугової 1988 р. та С.П.Степановича 1994 р.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.58; Падалка, 1914. — С.167; Макаренко, 1917. — С. 104; Луговая, 1988. — С.13-14; Старожитності, 1994. — С.5,40-41.

173. ХОРОШКИ, с., Лубенський р-н (п. б. р. *Сліпорід — басейн рр. Сула — Дніпро*).

Майдан, за 0,6 км на південь від села.

Обстеження В.Г.Ляскоронського початку 1890-х рр., розвідки І.М.Кулатової 1988 р.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.59-60; Падалка, 1914. — С.159; Макаренко, 1917. — С.31-32; Кулатова, Супруненко, 1988. — С.38.

174-175. ЧЕРЕВКИ, с., Лубенський р-н (п. б. р. *Сліпорід — басейн рр.Сула — Дніпро*).

Майдан біля дороги (сучасне шосе на с. Круподеринці), за 1,2 км від села. В 0,3 км на південь від нього — ще 1 майдан. Поряд з селом — курган.

Обстеження В.Г.Ляскоронського початку 1890-х та 1907 рр.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.60; Падалка, 1914. — С.159; Макаренко, 1917. — С. 31-32,78.

176. ЧУТІВКА, с., Оржицький р-н (*п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро*).

Давньоруське городище XI-XIII ст., з майданчиком підквадратної в плані форми, зі скругленими кутами, площею 0,2 га (50 x 60 м), споруджене на відкритому поселенні рубежу X-XI ст. Товщина культурних нашарувань 0,8-0,9 м. Городище оточене з напільного боку значним посадом-селищем, площею близько 5 га. Виявлені також матеріали існуючого раніше на місці укріплення поселення доби ранньої бронзи, окремі знахідки скіфського часу.

Вперше обстежене В.Г.Ляскоронським в середині 1890-х та повторно 1907 рр. Розвідки Ф.Б.Копилова 1946 р., І.І.Ляпушкіна 1948 р., М.П.Кучери 1979 р. і Ю.Ю.Моргунова 1980 р.

В.Г.Ляскоронським укладений окомірний план укріплень і опис городища, відзначена наявність укріпленого в'їзду, можливо, із заходу — башти, колодязна яма, розгалуження біля городища змієвого валу.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.416-417; 1903; Макаренко, 1917. — С.33; Копилов, 1946; Ляпушкин, 1961. — С.346; Кучера, 1979; Моргунов, 1981. — С.287; 1990. — С.106; 1996. — С.106,107-108; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.78; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.13, 14,153; Памятники, 1985. — С.44; Медынцева, Моргунов, 1986; Моця, 1990. — С.10; Вітрик, 1991. — С.91-92,96; Полтавщина, 1992. — С.975.

177. ЯБЛУНЕВЕ (Яблонове), с., Оржицький р-н (*п. б. р. Гнила Оржиця — басейн рр.Сула — Дніпро*).

Пізньосередньовічні укріплення сотенного містечка Лубенського полку XVII-XVIII ст., що знаходяться в межах села, під забудовою. Значно зруйновані.

Обстеження В.Г.Ляскоронського середина 1880-х та 1893 і 1907 рр. За описом дослідника, городище займало мисоподібний виступ плато корінного берега, висотою до 55 м над заплавою, що панував за висотою над округою. Майданчик овальної у плані форми, видовжений у широтному напрямку. Його розміри 250-300 x 420-440 м, площа — понад 8 га. По периметру містечко оточував вал висотою 7-8 м та рів шириною 4-5 м при глибині до 2 м. Із напільного боку збереглися залишки зовнішнього кільця підсилення укріплень — валоподібне кільце насипу висотою 1-1,5 м при ширині в основі до 2 м. Сліди в'їзду відзначені з південного сходу, можливо, існували допоміжні західні та східні ворота. У центральній, східній, частині городища В.Г.Ляскоронським відзначені залишки напівовального у плані майданчика, оточеного валом висотою 1,5-2 м, розмірами 60 x 100 м. На пам'ятці виявлені «шебінь, шматки кісток, вугілля, [кружальні] черепки, попіл тощо». Цікаво, що при огляді автором 1984 р. решток укріплень сотенного Яблонова, зібрано кілька уламків вінець кружального посуду XII ст. та гончарна кераміка XVI ст.

Лит.: Ляскоронский, 1903. — С.121; 1911. — С.66-68. — Рис.84; Падалка, 1905. — С. 153-154; 1914. — С.71,173; Макаренко, 1917. — С.30-31.

178. ЯБЛУНЕВЕ (Яблонове), с., Оржицький р-н (*п. б. р. Гнила Оржиця — басейн рр.Сула — Дніпро*).

Місцезнаходження кісток мамонта на глибині більше 5 м, на схилі корінного берега, виявлене під час господарських робіт 1860 р.

Зафіксоване описом Ф.І.Камінського, 1873 р.

Лит.: Атлас, 1878. — Табл.VI, I; Каминский, 1878. — С.152.

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

179. ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ, м., Переяслав-Хмельницький р-н (*л. б. р. Альта — басейн р.Дніпро*).

Городище давньоруського літописного міста Переяслава Руського — столиці Переяславської землі.

Обстеження укріплень здійснене Ф.І.Камінським 1870 р., який зібрав численні підйомні матеріали.

Лит.: Каргер, 1954. — С.5-30; Шендрик, 1977. — С.95-97; Толочко, 1980; 1989. — С. 40-42,107-108; Кучера, Сухобоков и др., 1984. — С.133; Кучера, 1987. — С.57-60; Коринный, 1992. — С.144-150; Бузян, Колибенко, Товкайло, 1992. — С.6-8; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.21; та ряд ін.

180. ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ, м., Переяслав-Хмельницький р-н, *ур. Ярмарківщина* (*л. б. р. Альта — басейн р.Дніпро*).

Курганний могильник Переяслава Руського давньоруського часу X-XIII ст.

Розкопки Ф.І.Камінським чотирьох курганних насипів та ґрунтового поховання XII ст., що супроводжувалося бронзовим двоствільчатим енкалпіоном київського виробництва.

Лит.: Самоквасов, 1908. — С.220-221; Борисковский, 1953. — С.13; Кучера, Сухобоков и др., 1984. — С.133; Моця, 1987. — С.142-143; Супруненко, 1988. — С.12; 1991б. — С.70; Коринный, 1992. — С.10; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.21.

ЛУГАНСЬКА ОБЛАСТЬ

181. ТРЬОХІЗБЕНКА, с., Новоайдарівський р-н, *ур. Капітонівка* (л. б. р. Сіверський Донець — басейн р.Дон).

Група курганів доби енеоліту — бронзи, у складі трьох насипів, за 0,6-1,2 км на захід від села — «Веслеєва, Писаревського та Стрільківського».

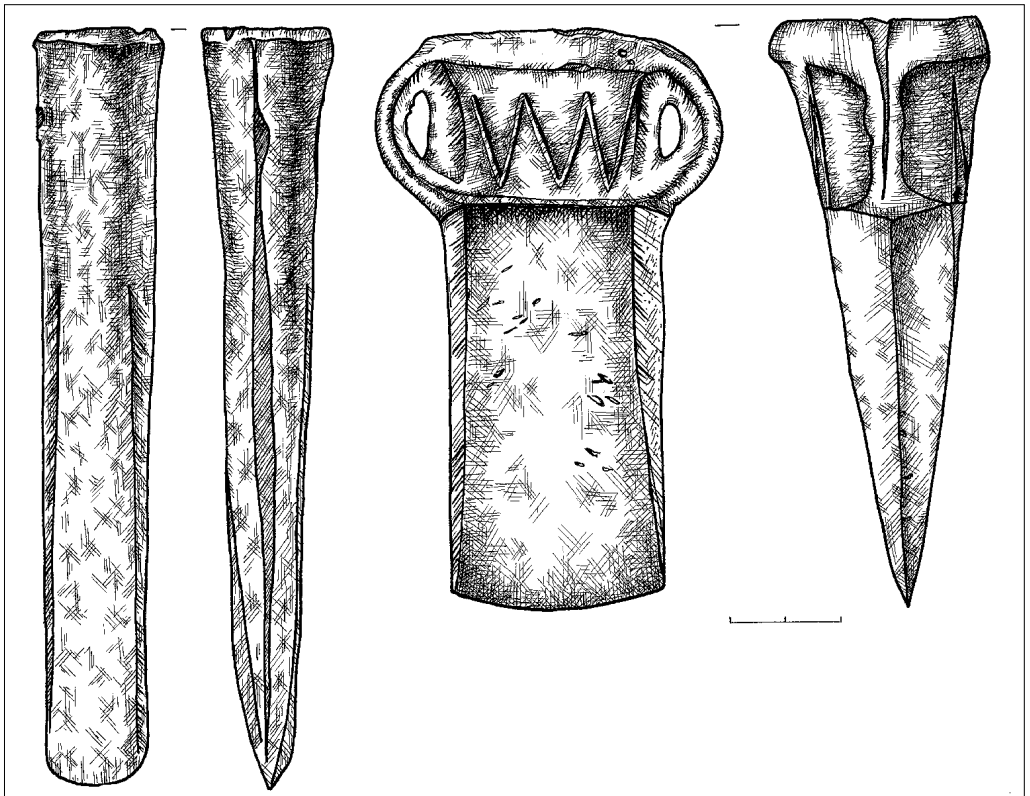
Розкопки 1887-1889 рр. І.М. та В.М.Леонтовичів. Частково досліджені насипи двох курганів, повністю — один. У першому з курганів виявлене одне безінвентарне та одне поховання з гострореберним горщиком зі шнуровою орнаментациєю зрубної культури, здійснені на боці, головою на схід. Дані про розкопки другого кургану відсутні, відомо лише, що з нього походив фрагмент стінки ліпного горщика зі слідами реставрації. У третьому кургані виявлені 8 поховань з інвентарем (винятково ліпний посуд) та кілька безінвентарних — доби енеоліту - пізньої бронзи. Переважна більшість з поховань виявилася зрубними. Зберігся досить лаконічний опис розкопок:

«Всі ... посудини знайдені біля скелетів, котрі лежали головами на схід. Посудина А

[зрубний кубок], з ніжкою, стояв біля голови головного скелета, а два кістяка були розташовані хрестоподібно до голови першого, з розкинутими руками і без черепів; обидва черепи від них були в тому ж могильнику [кургані] дещо вище і лежали поряд. Металевих речей не знайдено» [КАВ. — А.44].

Отже, згадані поховання «без черепів» належали, напевне, пізньоямному часу, що підтверджується положенням рук та наявною у складі інвентаря ліпною посудинкою. Серед поховань цього кургану було й катакомбне — з типовим горщиком харківсько-воронезької культури. Основним комплексом кургану був енеолітичний, що супроводжувався імпортною пізньотрипільською посудинкою. Більш детальна документація, якщо вона існувала, не збереглася в архіві Полтавського музею в час останньої війни.

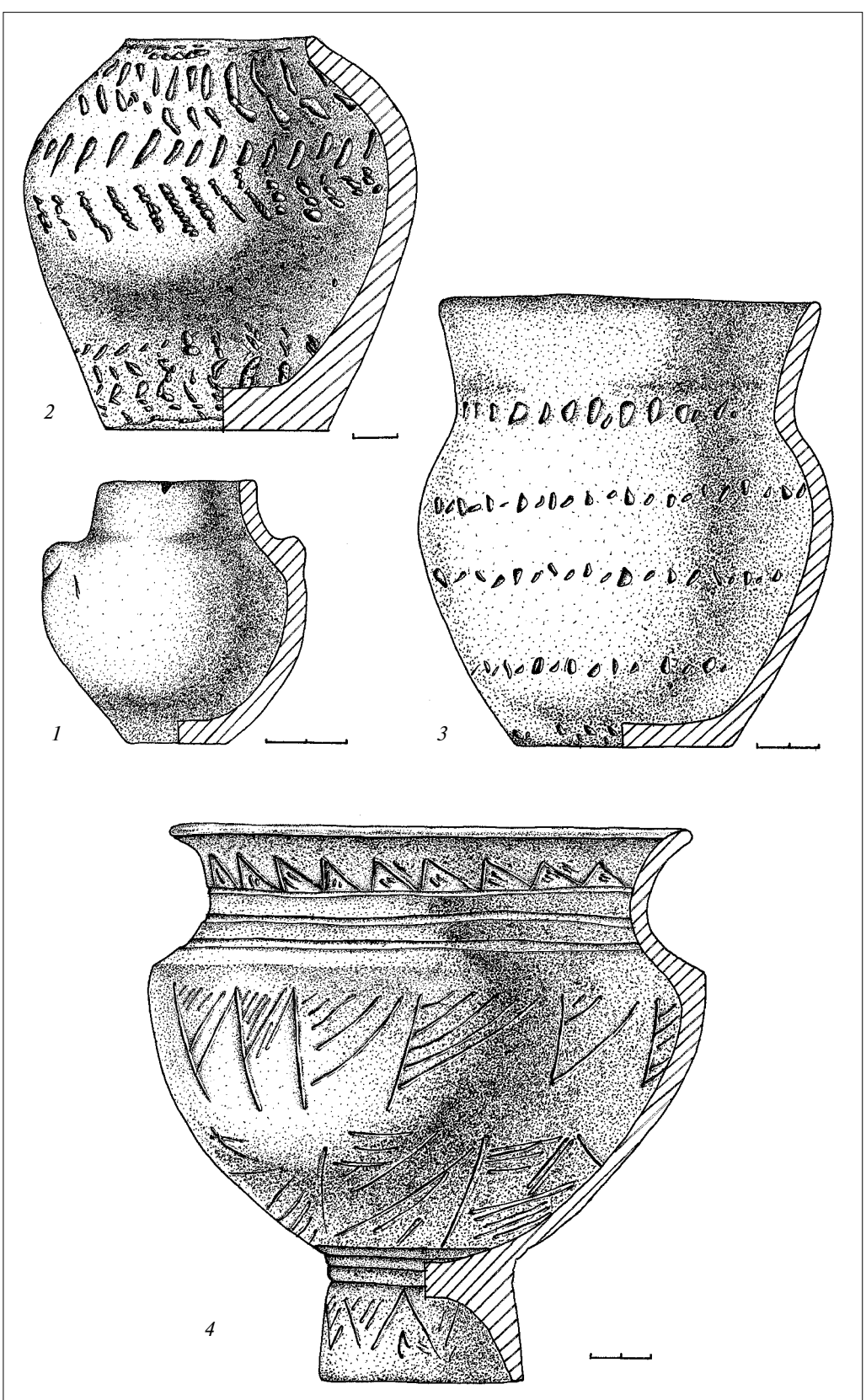
Лит.: КАВ. — А.43-44,98; Ляскоронский, 1903. — С.61. — Прим.2; Багалей, 1905. — С.80; Рудинський, 1928. — С.39,41; Волковой, 1980. — С.75. — Рис.3; Супруненко, 1989б. — С.220-221; 1999а. — С.293-297.

Трьохізбенка. Долото і кельт.

Бронза. Зрубний час. Випадкові знахідки середини 1880-х рр., зі збірки І.М.Леонтовича. (ПКМ.10525, 10503, А.674, 652; Кат. К.Ск. №№ 141, 140; Рудинський, 1928. — Табл.IV, 20-21).

Трьохізенка, ур. Капітонівка. Ліпний посуд з кургану № 3.
Глина. Посудинки доби ранньої бронзи (1-2), горщик катакомбного часу (3) та кубок зрубної культури (4). Розкопки
В.М.Леонтовича та І.М.Леонтовича. 1887-1889 рр.
(ПКМ.10619, 10620, 38, 10638, А.768, 767, 38, 787; Кат. К.Ск. №№ 316, 311, 314, 310;
Рудинський, 1928. — Табл.ІІІ, 17, 19-21).

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

182. БАБАКОВЕ, с., Недригайлівський р-н, *ур. Батарея* (Лесикова могила) (*п. б. р. Терн — басейн рр. Сула — Дніпро*).

Давньоруське городище круглої в плані форми середини XII - першої половини XIII ст., на стрілці мису високого берега. Площа майданчика — 0,18 га (38 x 55 м); товщина культурних нашарувань — 0,8-1,1 м. Пошкоджене селітрованиками XVIII ст. та сучасним кладовищем.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х рр., Ф.Б.Копилова 1946 р., М.П.Кучери і О.В.Сухобокова 1971 р., Ю.Ю.Моргунова 1972 і 1979 рр.

В.Г.Ляскоронським укладений перший план, опис укріплень, зазначена наявність пунктирної подвійної дуги валів для захисту східного в'їзду та баштоподібна ділянка валу у плані.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.414; Багалеї, 1905. — С.73; Копилов, 1946; Ляпушкин, 1961. — С.345; Кучера, Сухобоков, 1971; 1984. — С.139; Моргунов, 1973. — С.315; 1982. — С.241-243; 1986. — С.112,118; 1990. — С.105; 1996. — С.31-32.

183. БАСІВКА, с., Роменський р-н (*п. б. р. Хмелівка — басейн рр. Сула — Дніпро*).

Широко відоме Басівське городище скіфського часу VI-II ст. до н.е. та роменської культури кінця VIII — початку XI ст. — найбільше укріплене поселення Посулля доби раннього залізного віку.

Відоме за даними анкетування Центрального статистичного комітету 1873 р. Вперше обстежене В.Г.Ляскоронським разом із В.В.Хвойкою, в кінці 1890-х рр. В.Г.Ляскоронський оглянув південно-західну і західну частини пам'ятки, лінію укріплень з північного напільного боку городища.

Розкопки М.О.Макаренка 1906 р. Розвідки та розкопки В.А.Іллінської 1946, 1947, 1957 та 1959 рр., розвідки І.І.Ляпушкіна 1948 р., розкопки Ю.В.Болтрика 1992-1994 рр.

В.Г.Ляскоронський один з перших навіть спостереження про місцезнаходження підйомних матеріалів на території майданчика городища, на зольнику — фрагментів ліпної орнаментованої кераміки з домішками кварциту в тісті, уламків античного скляного посуду, кісток, прашевих каменів, пряслиць, наконечників стріл. Вчений акцентував увагу на остаточно не простеженому валу північної лінії укріплень, вважаючи його за змійовий.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.423,424,456; Макаренко, 1907. — С.77-82; 1917. — С.52; Іллінська, 1949. — С.140,142-144; 1952. — С.34-42; 1961. — С.52-75; 1965. — С.48; Ляпушкин, 1961. —

С.49; Ильинская, Тереножкин, 1983. — С.330-332; Кучера, 1987. — С.10; Болтрик, Бунятян, 1993. — С.17-19.

183а. БОЯРСЬКЕ, *ур.*, (ТЕРНИ), смт., Недригайлівський р-н, *ур. Боярське («Медведка»)* (*п. б. р. Терн — басейн рр.Сула — Дніпро*).

Давньоруське городище круглої в плані форми XII - першої половини XIII ст., на мису третьої тераси корінного берега. Площа майданчика — 0,75 га (70-75 x 80-90 м). Культурні нашарування пошкоджені; відзначені лінзи шару товщиною в 0,2 м. Розташоване навпроти городища в с.Бабакове.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х рр., М.П.Кучери і О.В.Сухобокова 1971 р., Ю.Ю.Моргунова 1972 та 1979 рр.

В.Г.Ляскоронським укладений план пам'ятки та її укріплень, на якому відзначені баштові виступи валів і в'їзду.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.415; Багалеї, 1905. — С.73; Ляпушкин, 1961. — С. 345; Кучера, Сухобоков, 1971; 1984. — С.139; Моргунов, 1973. — С.345; 1982. — С.253; 1990. — С.99,100; 1996. — С.33-34.

184. БОЯРСЬКЕ, *ур.*, (ТЕРНИ), смт., Недригайлівський р-н (*п. б. р. Терн — басейн рр.Сула — Дніпро*).

Рештки курганного давньоруського могильника (кілька курганів, частина насипів з яких розорана), за 0,3 км на схід від укріплень городища в *ур. Боярське (Терни)*.

Розвідки В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х рр.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.415.

185. БРІДОК-ЗАСУЛЛЯ, *сс.*, Недригайлівський р-н, *ур. Мазенина Гора* (*п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро*).

Пізньюсередньовічне, підпрямокутної у плані форми, укріплення кінця XVI-XVIII ст. з майданчиком площею 0,1 га (15 x 50-80 м), оточене П-подібним у плані валом з бастіонами по кутам, і ровом. Фортеця споруджена на давньоруському селищі XII-XIV ст. літописного міста Попаша (сусідне *ур. Гульбище*), на мису корінного берега. Під час шурфування у культурному шарі товщиною 0,4-0,5 м виявлені також окремі знахідки скіфського часу. Розташоване навпроти м. Недригайлів, до якого й прив'язане В.Г.Ляскоронським.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х рр. Розвідки М.М.Семенчика 1928 р., Ф.Б.Копилова 1946 р., Ю.Ю.Моргунова 1972 р.

В.Г.Ляскоронський відзначав на плані пам'ятки та в її описі наявність бастионів і підпрямокутну форму укріплення, а також численні уламки каміння у масиві валу, дві колодязі ями та два вали на захід від укріплення, з ровом між ними в ур. Совине, протяжністю 150 та 210 м.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.432-433; Семенчик, 1928. — А.12-13; Копилов, 1949; Моргунов, 1985. — С.241-243; 1990. — С.102; 1996. — С.37-38.

186. ВЕДМЕЖЕ, с., Роменський р-н (*н. б. р. Ромен — басейн рр. Сула — Дніпро*).

Городище скіфського часу, роменської культури й епохи Київської Русі XII-XIII та XVI-XVII ст., на високому останці третьої тераси.

Одні з перших обстежень — В.Г.Ляскоронського — в середині та кінці 1890-х рр. Перші відомості про пам'ятку зібрані у 1850-1890-х рр. М.О.Арандаренко, Т.В.Кибальчич та Л.В.Падалка. Розвідки М.О.Макаренка 1906 р., В.М.Щербаківського 1916 р., М.М.Семенчика 1921 р., Ф.Б.Копилова 1946 р., М.П.Кучери й О.В.Сухобокова 1971 р., Ю.Ю.Моргунова 1972 і 1978 рр. Розкопки М.О.Макаренка та М.М.Семенчика 1919 і 1920 рр.

На укладеному В.Г.Ляскоронським плані збережена інформація про первинний характер укріплень пам'ятки, частково пошкоджених господарськими роботами пізніше. Відзначені в'їзд, допоміжні вали, курганий насип в південній частині майданчика, колодязні ями та ями від жител. Ним же звернена увага на відповідність місцевої назви пам'ятки — Китай-Города — найменуванню пізньосередньовічного центру в Лівобережжі XV, XVI-XVII ст.

Лит.: Арандаренко, 1852. — С.358; Кибальчич, 1876. — С.7,10,44; Ляскоронский, 1901. — С.421-423; Падалка, 1905. — С.183; 1914. — С.173; Макаренко, 1907; 1917. — С.51; 1925. — С.3-23; 1993. — С.69; [Щербаківський], 1919. — С.97; Копилов, 1946; 1949. — С.248; Раппопорт, 1956. — С.49; Ляпушкин, 1961. — С.88; Кучера, Сухобоков, 1971; 1984. — С.143; Сухобоков, 1975; Моргунов, 1979. — С.374; 1983. — С.76-78; 1990. — С.102; 1996. — С.51-53; Супруненко, 1990г. — С.14,16; Звагельський, 1995. — С.126-132; Усачук, Горбов, Звагельський, 1995. — С.200-203.

187. ВЕДМЕЖЕ, с., Роменський р-н (*н. б. р. Ромен — басейн рр. Сула — Дніпро*).

Кургани могиляники давньоруського часу XI-XIII ст. в окозі городища біля с.Ведмеже (Китай-Города) та с.Посад Роменського р-ну (4 групи курганів).

Виявлені Д.Я.Самоквасовим, досліджувалися ним же і Т.В.Кибальчичем на початку 1870-х і в 1880-х рр. В.Г.Ляскоронський наніс на план городища у Ведмежому 2 правобережні групи на плато, у складі 14 та 24 насипів. Пізніше кургани досліджувалися

М.О.Макаренком і М.М.Семенчиком в 1919-1920 та 1927 рр.

Лит.: Самоквасов, 1892. — С.78; 1908а. — С.219; 1916. — С.96; Моця, 1990. — С.94; Звагельський, 1995. — С.129-131; Усачук, Горбов, Звагельський, 1995. — С.203; Моргунов, 1996. — С.52.

188. ВЕЛИКІ БУДКИ, с., Роменський р-н (*л. б. р. Хмелівка — н. б. р. Сула — басейн р. Дніпро*).

Відоме городище скіфського часу (група курганів, оточена валами - ?) на північній схід від села. Поки що остаточне вирішення питання про культурно-хронологічну атрибуцію пам'ятки залишається відкритим, хоча на майданчику укріплень виявлена кераміка скіфської доби.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х рр., М.М.Семенчика початку 1920-х рр., В.А.Іллінської 1946 р., Б.А.Шрамка 1967 р.

В.Г.Ляскоронський вважав вали біля Великих Будок змійовими, а наявність на городищі курганів скіфського часу та знахідок цієї доби розглядав як підтвердження одного з варіантів власної гіпотези про зведення подібних валів за доби бронзи - передскіфського часу.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.456; Іллінська, 1949. — С.140,141. — Рис.2,3; Шрамко, 1968. — С.210; Ильинская, Тереножкин, 1983. — С.312.

189. ВЕЛИКИЙ САМБІР, с., Конотопський р-н, *ур. Городище* (*н. б. р. Ромен — басейн рр. Сула — Дніпро*).

Давньоруське городище круглої в плані форми, на низькому мису першої тераси. Площа майданчика — 0,35 га (57 х 65 м), товщина культурних нашарувань XII - першої половини XIII ст. — близько 0,4 м. Виявлені окремі знахідки кераміки епохи бронзи.

Обстеження В.Г.Ляскоронського середини 1890-х рр., М.П.Кучери і О.В.Сухобокова 1971 р., Ю.Ю.Моргунова 1972 р.

В.Г.Ляскоронським укладений перший окомірний план городища, здійснені його обміри, встановлене позначення пам'ятки на картах XVII ст.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.406,407, 1901а; Ляпушкин, 1961. — С.323; Кучера, Сухобоков, 1971; 1984. — С.141; Моргунов, 1973. — С.316; 1977. — С.74,75; 1983. — С.79,81; 1990. — С.106; 1996. — С.42-43.

190. ГЛИНСЬК, с., Роменський р-н, *ур. Замок* (*н. б. р. Сула — басейн р. Дніпро*).

Городище літописного міста Глинськ та Глинського замку XV-XVII ст. Розташоване на довгому і вузькому гребені (довжина 500 м) мису третьої тераси високого берега, видовженому в меридіальному напрямку, розділеному поперечними ярами на три основні частини.

Північна (ур. Вал) має довжину 160 м і ширину в південній частині 15-19 м. Східний пологий схил ескарпований. *Центральний*

останець — городище (ур. Великий Замок), — площею понад 1 га (70 x 150 м), вздовж південного схилу захищений дугоподібним у плані валом, висотою 1,5 м. Майданчик городища нерівний, пошкоджений скарбошукачами. *Південна* частина мису (ур. Малий Замок) на протязі 120 м на південь має вигляд гребеню, шириною 8-16 м. На південному його кінці розширюється — до розмірів майданчика в 0,12 га (25 x 50 м), захищена невисокими валами і ескарпом.

На двох південних останцях виявлений культурний шар з роменською керамікою та фрагментами кружального посуду доби Київської Русі. На Валу трапляються лише роменські матеріали IX ст. На Великому Замку у шарі 1,5-2,0 м товщиною переважає кераміка XVII-XVIII ст. На Малому Замку більше уламків посуду роменської культури IX ст., є фрагменти салтоїдної кераміки та ранньокружальної рубезу X-XI ст. Культурний шар досягає тут товщини 1,0-1,8 м.

Загалом давньоруські матеріали, що походять з комплексу, датуються початком XII — серединою XIII ст., менш репрезентативною є група посуду другої половини XIII-XIV та XV ст. Біля підніжжя останців з півночі й заходу виявлені сліди селищ посаду.

Перше детальне обстеження здійснив В.Г.Ляскоронський в кінці 1890-х рр., який у цілому чітко зафіксував у плані характер топографії та укріплень пам'ятки, і схилявся до локалізації на місці комплексу літописного Глинська. Перед В.Г.Ляскоронським, у 1784 р. городище оглянуто О.Ф.Шафонським, а в кінці 1840-х рр. — М.О.Арандаренком. Розвідки Ф.Б.Копилова 1946 р., М.П.Кучери і О.В.Сухобокова 1971 р., Ю.Ю.Моргунова 1981 р. Розкопки М.Каруновського 1872 р. та М.О.Макаренка 1906 і 1912 рр.

Лит.: Шафонский, 1851. — С.537-543; Арандаренко, 1852. — С.350; Ляскоронский, 1901. — С.435-436; 1903; Макаренко, 1907. — С.76; 1917. — С.50,96; ОАК за 1912 г., 1916. — С.68-70; Копилов, 1946; Ляпушкин, 1961. — С.249; 1968. — С.64; Кучера, Сухобоков, 1971; 1984. — С.144; Беляева, 1982. — С.29; Моргунов, 1996. — С.54-55; 1998.

191. ГЛИНСЬК, с., Роменський р-н, ур. Могила (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

«Високий майдан» — на схід від ур. Могили, на підвищенні другої надзапвної тераси.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х рр.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.436,437.

192. ГЛИНСЬК, с., Роменський р-н, ур. Могили (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Давньоруський курганний могильник X-XII ст., на мису третьої тераси високого берега, у складі «великої кількості курганів». Нині збереглося більше 20 насипів, переважно пошкоджених розкопками та скарбошукачами,

висотою 0,3-1,5 м. На мису виявлені матеріали скіфського часу, роменської культури, поодинокі уламки посуду XIII-XIV ст. Група курганів на плато мису — частина курганного некрополю літописного міста Глинськ на схилах другої та першої надзаплавних терас, на північ від Замку.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х рр. з нанесенням на план 12 ще не розкопаних на той час курганів. Дослідження некрополю Т.В.Кибальчича, С.А.Мазаракі, М.Каруновського та Д.Я.Самоквасова з початку 1870-х до кінця 1890-х рр. Матеріали досліджень вивчалися О.П.Моцею й І.П.Русановою.

В.Г.Ляскоронський відзначив найбільшу концентрацію курганів у північно-східній частині останцеподібного мису, а також сліди валу і рову на ньому.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.436,437; Макаренко, 1917. — С.50,96; Русанова, 1966. — С.11-12,22,37; Моця, 1987. — С.44,63,65; 1990. — С.75,88,94,130; Моргунов, 1996. — С. 55,57.

193. ГЛИНСЬК, с., Роменський р-н, ур. Вали (Вал) (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Укріплення сотенного містечка Глинськ другої половини XVII-XVIII ст., прямокутної у плані форми, в південній частині села, площею понад 4 га (200 x 230 м).

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х рр.

Лит.: Шафонский, 1851. — С.537-538; Ляскоронский, 1901. — С.436,437; Падалка, 1914. — С.185; Макаренко, 1917. — С.50.

194. ГЛИНСЬК, с., Роменський р-н, ур. Коляди́ха («Біля Хамазею», Холодна гора) (п. б. р. Мала Локня — басейн рр. Сула — Дніпро).

Городище скіфського часу VI — початку III ст. до н.е., за 1 км на захід від села, на мисоподібному останці високого берега. Площа — до 14 га. Товщина культурних нашарувань 0,2-0,6 м, де виявлені окремі комплекси зарубинецької та знахідки черняхівської і роменської культур. Частково зруйноване колишнім кар'єром цегельного заводу.

Обстеження, перший опис і план пам'ятки укладені В.Г.Ляскоронським в кінці 1890-х рр. Розвідки Ф.Б.Копилова, А.О.Моруженко, А.В.Гейка. У 1993-1995 рр. останній здійснив розкопки на городищі. Загальна досліджена площа — понад 1300 кв. м. Здійснений перетин валу, досліджено 49 господарських ям переважно скіфського часу, в тому числі 2 — зарубинецької культури.

Лит.: Шафонский, 1851. — С.536; Ляскоронский, 1901. — С.424,425; Макаренко, 1907. — С.74-75; 1917. — С.50; Падалка, 1914. — С.172,179; Іллінська, 1949. — С.145; Ляпушкин, 1961. — С.64-65; Моруженко, 1985. — С.162-163, 165. — Рис.3,30; Гейко, 1995. — С.96-99; 1995а. — С.35-44; 1996. — С.242-249; 1996а. — С.148-150.

195. ГОРОДИЩЕ, с., Недригайлівський р-н, *ур. Городок* (н. б. р. Терн — басейн рр. Сула — Дніпро).

Велике, кругле за формою в плані, городище літописного міста Вьяхана. Площа майданчика 1,8 га (140 x 160 м), культурний шар — 1,2-1,3 м.

Описане вперше В.Г.Ляскоронським в середині 1890-х рр., обстежувалося Ф.Б.Копиловим 1946 р., В.О.Богусевичем 1959 р., М.П.Кучерою і О.В.Сухобоковим 1971 р., Ю.Ю.Моргуновим 1972 і 1979 рр.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.410,411; Копилов, 1946; Богусевич, 1959; Ляпушкин, 1961. — С.329; Кучера, Сухобоков, 1971; 1984. — С.139; Моргунов, 1973. — С.315; 1986. — С.116,118; 1990. — С.100; 1996. — С.35-36.

196. КОСТЯНТИНІВ, с., Недригайлівський р-н, *ур. Вал* (н. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Сліди городища скіфського часу (?), селища давньоруської доби та XVII-XVIII ст. на мису корінного берега, за 0,4 км на південний захід від села. Майданчик площею близько 1,8 га (110 x 170 м), оточений біля краю схилу ровом і невеликим валом. З півдня — пунктирна лінія валів поблизу в'їзду до верхньої частини схилу.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х рр.

Дослідник зазначає, що з напільного боку — півночі — вал і рів виявилися знищеними, а на поверхні мису помітні залишки розораних валоподібних підвищень та яма.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.433,434; Макаренко, 1917. — С.100; Ильинская, Тереножкин, 1983. — С.333.

197. КОСТЯНТИНІВ, с., Недригайлівський р-н (н. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Давньоруський курганный могильник вздовж краю плато корінного берега, в околицях села. Більш точні відомості відсутні.

Обстеження В.Г.Ляскоронського в кінці 1890-х рр.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.431-432.

198. ЛОЗОВЕ (ЛОЗОВА), с., Роменський р-н, *ур. Городище* (н. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Городище (?) на мису високого берега, з рештками валу, за селом на північ, — залишки укріпленого поселення, можливо, другої чверті XVII ст. Неподалік — відомий насип поодинокого кургану.

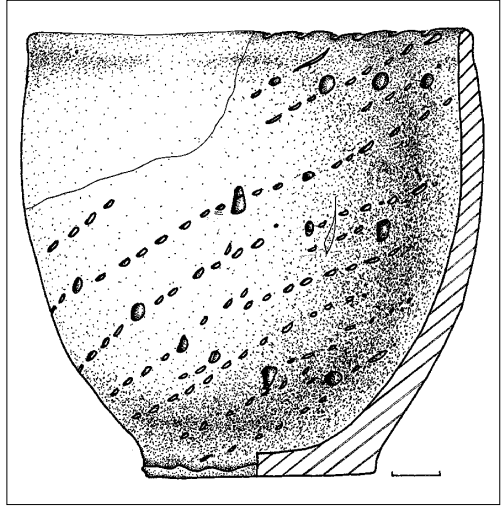
Обстеження В.Г.Ляскоронського середини і кінця 1890-х рр.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.435; Падалка, 1914. — С.185; Макаренко, 1917. — С.98.

199. РОМНИ, м., Роменський р-н, *ур. Підгородок* (Пригородок) (н. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Оксютинці, ур. Солодка. Ліпний горщик.

Глина. Доба пізньої бронзи. З насипу кургану №VIII скіфської доби. Розкопки Д.Я.Самоквасова. 1888 р. (ПКМ.10628, А.777; Кат. К.Ск. № 319; Кулатова, 1989. — С.22).

Давньоруське городище літописного міста Ромен середини-кінця XI — першої половини XIII ст. та сотенного міста XVI-XVIII ст., площею близько 1 га (90 x 180 м), на мису високого корінного берега. Товщина культурних нашарувань — до 1,5 м.

Обстеження В.Г.Ляскоронського середини та кінця 1890-х рр. (опис, схематичний план), М.М.Семенчика 1921-1928 рр., Ю.Ю.Моргунова 1980 р. Розкопки у 1991-1992, 1999-2000 рр. проводилися О.В.Сухобоковим.

Лит.: Лазаревский, 1896. — С.122; Ляскоронский, 1901. — С.433-434,435; Моргунов, 1981. — С.286; 1990а. — С.61-63; 1990. — С.102; 1996. — С.53-54; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.143.

200. РОМНИ, м., Роменський р-н, ур. Підгородок, *вул. Шевченківська* (н. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Залишки курганного (?) могильника давньоруського часу, з переважаючими матеріалами XII-XIII ст. в ур. Могилки. В околицях міста — ще кілька некрополів, знищених забудовою.

Опис, за повідомленням С.А.Мазараки, В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х рр., в тому числі перелік знахідок: срібних сережок, браслетів, намиста, шийних гривен тощо. Розкопки М.М.Семенчика 1926 р. (4 поховання), розвідки Ю.Ю.Моргунова 1980 р.

Лит.: Кибальчич, 1876. — С.14,44; Ляскоронский, 1901. — С.435; Семенчик, 1927. — С.14; Русанова, 1966. — С.37; Моця, 1987. — С.68; Моргунов, 1996. — С.53,54; 1990. — С. 103.

201. ШЕВЧЕНКОВЕ, с., Конотопський р-н (н. б. струмка Торговиця — басейн рр. Ромен — Сула — Дніпро).

Ділянка валу без залишків рову, від хут. Саранівка, на південний схід від с. Сос-

нівка, що тягнеться на південь, західніше с.Шевченкове, до заплави Ромена, на 7 км. Це засіб підсилення укріплень давньоруського літописного міста Глебля з боку заплави Ромна.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х рр. Оглянуту південну ділянку цього валу (2,2 км) дослідник уважав змійовим.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.456; Лисий, 1975. — С.23; Кучера, 1987. — С.57.

202. ШЕВЧЕНКОВЕ (Гирівка), с., Конопський р-н, *ур. Городок* (н. б. струмка Торговиця — басейн рр. Ромен — Сула — Дніпро).

Давньоруське городище X-XI, другої половини XI — середини XIII ст., з площею майданчика — 2,6 га (140 x 190 м), з культурними нашаруваннями товщиною 1,2 м. Ототожнюється з літописним містом Глеблем (Ю.Ю.Моргунов), хоча щодо локалізації існують і деякі заперечення (Ю.М.Ситий).

Вперше обстежене В.Г.Ляскоронським в середині 1890-х рр., який склав план укріплень і здійснив його обміри, вказав на знахідки меча, шиферних прясел, фрагментів кераміки. Обстежувалося М.П.Кучерою і О.В.Сухобоковим в 1971 р., Ю.Ю.Моргуновим в 1972 і 1978 рр.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.406-408; 1901а; Самоквасов, 1908. — С.116; Ляпушкин, 1961. — С.326; Кучера, Сухобоков, 1971; Сухобоков, 1975. — С.20,60; Моргунов, 1973. — С.316; 1982. — С.65-68; 1983. — С.80; 1990. — С.100,102; 1996. — С.38-42; Сьтий, 1990. — С. 63,64.

203. ШЕВЧЕНКОВЕ (Гирівка), с., Конопський р-н, *ур. Городок* (н. б. струмка Торговиця — басейн рр. Ромен — Сула — Дніпро).

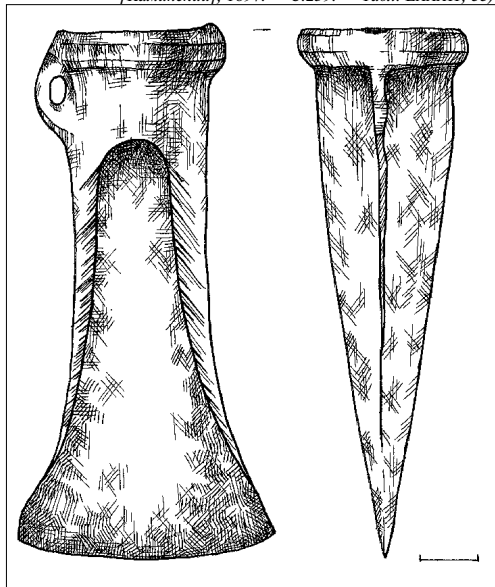
Курганний могильник давньоруського часу у складі кількох десятків курганів, розташованих поодиноці та групами ближче до краю долини струмка, за 0,6 км на південь від городища.

Обстеження В.Г.Ляскоронського середини 1890-х рр., який позначив на плані 18 насипів.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.407,408.

Абрамівка (Новий Стародуб Кіровоградської обл.). Кельт.

Бронза. Зрубна культура. Випадкова знахідка. 1884 р.
(ПКМ.10505, А.654; Кат. К.Ск. № 139;
[Каминский], 1897. — С.239. — Табл. LXXXII, 55).

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ

204. БАТАЛІ, х., сучасне урочище, околиці с. Жовнині, Чорнобаївський р-н (н. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

За 3 км на північ від села — кургани і майдани, окремі курган та майдан висотою понад 2 м і діаметром до 45 м.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х та 1907 рр.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.19,20. — Рис.22; Падалка, 1914. — С.153; Макаренко, 1917. — С.60.

205. ВЕЛИКА БУРІМКА (Буромка), с., Чорнобаївський р-н, *ур. Місто, городище I* (н. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Давньоруське *городище I* круглої в плані форми XI — середини XIII ст., на південній частині мису третьої тераси, та рештки укріпленого містечка XVII-XVIII ст. Площа майданчика — 0,7 га (85 x 90 м); товщина культурних нашарувань — 1,2 м. Зустрічаються

знахідки епохи ранньої бронзи, скіфського часу і роменської культури.

Перший план городища знятий В.Г.Ляскоронським на початку 1890-х рр., обстежувалося першим дослідником і в 1896 р. Пізніше розвідкові роботи на городищі проводили Ф.Б.Копилов, Л.Г.Брузь, М.П.Кучера та Ю.Ю.Моргунов.

План В.Г.Ляскоронського, з відзначеними двома пробитими в'їздами та Дмитрівською церквою, виявився відправним пунктом у наступних дослідженнях пам'ятки.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.417-418; 1903; Макаренко, 1917; Копилов, 1946; Ляпушкин, 1961. — С.323; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.13,15,137; Моргунов, 1989. — С.211-216; 1980. — С.310; 1996. — С.109-111; 1998; Вітрик, 1991. — С.93,94.

206. ВЕЛИКА БУРІМКА, с., Чорнобаївський р-н, *ур. Камініці, Городок, городище*

II (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Давньоруське *городище II* розташоване за 1 км на схід від села, на мису корінного берега. Площа майданчика — 0,16 га (35 x 55 м), культурний шар рубезу X-XI — XIII, XVII-XVIII ст. має товщину 1-1,6 м. Зведене на місці відкритого поселення доби ранньої бронзи та межі X-XI і XI ст.

Обстеження початку і середини 1890-х рр. В.Г.Ляскоронського (зняття окомірного плану, опис), опис за анкетами — Л.В.Падалки кінця 1890-х рр., розвідки Ф.Б.Копилова, Л.Г.Брузя, М.П.Кучери кінця 1950-х рр. та Ю.Ю.Моргунова 1980 р.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.418; 1903; Падалка, 1905. — С.188. — Рис.5; Копилов, 1946; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.137; Моргунов, 1989. — С.211-216; 1990. — С.105; 1996. — С.111-112; 2000; Вітрик, 1991. — С.92,93,96.

207. ВЕЛИКА БУРІМКА, с., Чернобаївський р-н, *ур. Городок, городище III (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).*

Городище III літописного міста Римова, округлої в плані форми, на високому останці третьої тераси корінного берега, за 40 м від городища II. Площа майданчика — 0,8 га (85 x 95 м), потужність нашарувань рубезу X-XI — середини XIII ст. — 0,6 м.

Обстеження В.Г.Ляскоронського початку і середини 1890-х рр., який не тільки зняв окомірний план пам'ятки, описав її, а й локалізував на цьому місці літописне місто Римів. Гіпотеза В.Г.Ляскоронського була визнана сучасниками і отримала детальну розробку в дослідженнях Ю.Ю.Моргунова. Цю гіпотезу заперечує полтавський краєзнавець В.І.Посухов, який вважає за Римов городище в с. Свиридівка Лохвицького району Полтавської області. Обстеження пам'ятки 1954-1966 рр. Л.Г.Брузя, М.П.Кучери кінця 1950-х та 1979 рр., Ю.Ю.Моргунова 1981 р.

Лит.: Ляскоронский, 1897. — С.188; 1901. — С.445-446; 1903. — С.150,154; Падалка, 1905. — С.188. — Рис.5; Кучера, 1975. — С.123,134; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.137; Коринний, Моргунов, 1984. — С.118-122; Моргунов, 1989. — С.206-218 (в цій роботі наведена детальна бібліографія праць з проблематики локалізації літописного Римова: С.217-218); 1990. — С.102; 1996. — С.113-114; 1998; 2000; Вітрик, 1991. — С.93; Посухов, 1999. — С.4-20.

208. ВОЇНСЬКА ГРЕБЛЯ, с., Чернобаївський р-н, *ур. Гавань (затоплене) (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).*

Давньоруське городище літописного міста Воїня XI-XIII ст. Окремі знахідки матеріалів доби ранньої та пізньої бронзи, раннього залізного віку і роменської культури.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1880-х, початку 1890-х та 1896 рр., Ф.Б.Копилова 1945 р. Розкопки під керівництвом В.Й.Довженка, за участю В.К.Гончарова, Р.О.Юри, М.П.Кучери та інших 1956-1959 рр.

В.Г.Ляскоронським здійснена локалізація літописного Воїня та укладений перший план його городища, звернена увага на можливість наявності тут торгової захищеної гавані.

Лит.: Ляскоронский, 1897. — С.190-191; 1901. — С.412-413; Падалка, 1905. — С.189; Довженок, Гончаров, Юра, 1966. — 148 с.; Копилов, 1949. — С.253; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.154; Куза, 1985. — С.70; Моргунов, 1996. — С.127-128.

209. ЖОВНИНЕ, с., Чернобаївський р-н, *ур. Городище (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).*

Давньоруське городище літописного міста Желні X-XIII ст. з культурними нашаруваннями доби бронзи та пізнього українського середньовіччя. На сьогодні залишки майданчика є мілиною — колишнім підвищенням другої надзапальної тераси, площею 0,7 га (50 x 140 м) і висотою до 3 м, затопленою водосховищем.

Обстежене В.Г.Ляскоронським у середині 1890-х рр. (опис, окомірний план і обміри — площа майданчика округлої у плані форми — 1,2 га, нанесення на план пошкоджень селітроварниками валів, ями, в тому числі колодязні, пізні споруди). Неодноразові обстеження ряду дослідників — М.П.Кучери, В.К.Гончарова і В.Д.Дяченка, А.І.Кубишева, Л.М.Рутківської, Ю.Ю.Моргунова та інших.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.446-447; Падалка, 1905. — С.166; 1914. — С.176; Макаренко, 1917. — С.4; Кілієвич, 1965. — С.193-195; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.13,15, 137; Моргунов, 1991. — С.97-100; 1996. — С.122-125; Супруненко, 1994д. — С.15.

210-212. ЖОВНИНЕ (Жовнин), с., Чернобаївський р-н, *ур. Гора (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).*

Група з 5 курганів, в тому числі діаметром до 45 м, та великого майдану (висота до 3 і діаметр 32 м) з буртами у вигляді валів, за 0,5 км на північ від старого затопленого села. За 0,9 км від цієї групи — великий майдан висотою до 3 м та діаметром до 30 м з «крилами» на захід, в тому ж напрямку — ще кілька майданів.

Обстеження В.Г.Ляскоронського на початку і в середині 1890-х рр., який зняв план групи і констатував, за опитом місцевих селян, наявність в насипу майдана товстих дерев'яних плахів і брусів, що й призвело його до помилкової думки про причетність майдану до групи круглих городищ.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.419-420; Падалка, 1914. — С.153; Макаренко, 1917. — С.4,60.

213. ЖОВНИНЕ (Жовнин), с., Чернобаївський р-н (затоплене) *(п. б. р. Сула).*

У старій частині села, за кладовищем, на підвищенні першої тераси, — курган.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х та 1907 рр.

Лит.: Ляскоронский, 1911. — С.20; Падалка, 1914. — С.153; Макаренко, 1917. — С.4,60.

214. ЖОВНИНЕ (Жовнин), с., Чернобаївський р-н, Чернобаївський р-н, *ур. Гирло* (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Місцезнаходження кам'яної свердленої шліфованої сокири доби ранньої бронзи неподалік від гирла ріки.

Обстеження Г.С.Кир'якова початку 1870-х рр.

Лит.: Каминский, 1878. — С.152; Супруненко, 1990а. — С.15; Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.29; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.11.

215. КЛІЩЕНЦІ, с., Чернобаївський р-н, *ур. Кизивер (Кизир-Городок)* (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Давньоруське городище круглої в плані форми XII-XIII ст., на краю плато корінного берега Сули, споруджене на селищі X-XI ст., площею 0,16 га (45 x 48 м), оточене посадом — до 10 га, на якому знаходилися два круглої в плані форми укріплення. Товщина культурних нашарувань — 0,5-0,6 м.

Обстеження середини та кінця 1890-х рр. В.Г.Ляскоронського, Ф.Б.Копилова 1946 р., Ю.Ю.Моргунова 1979 р.; розкопки Р.О.Юри 1956 р., М.П.Кучери 1960 р. Досліджена площа — до 200 кв.м.

В.Г.Ляскоронським знятий загальний окомірний план городища та двох укріплених селищ, із зазначенням колодязних ям, в'їзду, змієвих валів та інших укріплених ділянок, майдану — на південний захід від комплексу. Укріплені селища вже на кінець 1940-х рр. були зруйновані зсувами берега.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.428-429,430; Падалка, 1905. — С.188; 1914. — С.176; Копилов, 1949. — С.252; Ляпушкин, 1961. — С.335; Кучера, 1964. — С.103-118; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.163; Моргунов, 1986. — С.110,111; 1990. — С.106; 1996. — С.116-120; Вітрик, 1991. — С.95,96.

216. ЛЯЩІВКА, с., Чернобаївський р-н, *ур. Бурти* (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Давньоруське городище з матеріалами рубежу X-XI — середини XI та XII-XIII ст., на мису високого корінного берега. Площа майданчика — 0,3 га (45 x 60 м); товщина культурних нашарувань — до 0,9 м.

Перше обстеження і план — В.Г.Ляскоронського початку 1890-х рр., його ж — обстеження середини 1890-х рр. Розвідки Ф.Б.Копилова 1946 р., Л.Г.Брузя 1955 р., М.П.Кучери і Ю.Ю.Моргунова 1979 р.

В.Г.Ляскоронським відзначені на плані 4 колодязних ями на майданчику.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.427,428; Макаренко, 1917. — С.5; Копилов, 1946; 1949. — С.250, 251; Брузь, 1955; Раппопорт, 1956. — С.58,59; Ляпушкин, 1961. — С.334-335; Кучера, 1979; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.137; Вітрик, 1991. — С.94,95; Моргунов, 1996. — С.115-116.

217-218. ЛЯЩІВКА, с., Чернобаївський р-н (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Курган — за 0,8 км на схід від городища, на мису плато. На південь від городища — кілька курганів.

Обстеження В.Г.Ляскоронського в середині 1890-х рр.

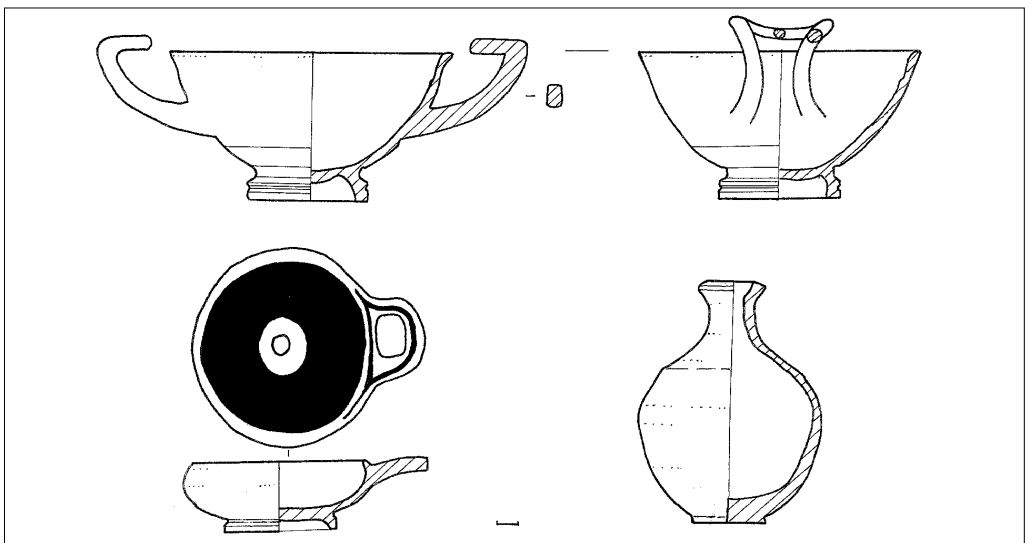
Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.428; Падалка, 1914. — С.153; Макаренко, 1917. — С.5.

219. ЛЯЩІВКА, с., Чернобаївський р-н (п. б. р. Сула — басейн р. Дніпро).

Місцезнаходження викопних кісток мамонта, північного оленя та інших тварин «на луках по р.Сулі», у вимивах з ярів.

Повідомлення, за опитом місцевого населення, В.Г.Ляскоронського середини 1890-х рр.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.428.

Крим. Керч, з поховань некрополю Пантікапея в районі сучасної вул. Фрунзе.

Кілік та чаша чернолакові, флакон світлоглиняний.

Глина. V-IV та кінець IV-III ст. до н.е. *Придбані К.В.Болсуновським та Ф.М.Ізмайловим у 1880-х рр. (ПКМ.92, 149, А.92/4, 149/439, 92/426; Кат. К.Ск. №№ 435, 439, 331/3).*

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

220. ЯНАУЦИ, с., Хотинський р-н (л. б. р. *Прут — межиріччя рр. Дністер — Прут*).

Могильник черняхівської культури. Випадково виявлене при оранці на глибині 0,3 м поховання-трупоспалення — одноручний кружальний глек з масткою

поверхнею, заповнений перепаленими кістками.

Обстеження С.Г.Кир'якова 1890 р.

Лит.: КАВ. — А.45; КС, 1890. — Т.XXX. — № 4. — С.513; Сымонович, Кравченко, 1983. — С.51. — № 6.

ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ

221. ВАРВА, смт., Варвинський р-н, *ур. Замок* (Старий замок) (л. б. р. *Удай — басейн рр. Сула — Дніпро*).

Укріплення сотенного містечка XVII-XVIII ст., у формі п'ятикутника, площею близько 8 га (260 x 300 м), розташовані на високому березі ріки. У прирічній південній частині — ур. Замок, вкрите забудовою, напевне, залишки давньоруського городища, яке вважається рештками літописного міста Варина.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х та 1907 рр., з укладенням опису і плану пам'ятки, зазначенням переліку знахідок — фрагментів кераміки, кісток, вугілля, попелу тощо. Дослідник вважав городище рештками літописного міста Баруча. 1978 р. оглядалося О.В.Шекуном.

Лит.: Шафонский, 1851; Ляскоронский, 1901. — С.448-449; Падалка, 1905. — С.183; 1914. — С.141,176; Макаренко, 1917. — С.27; Чернігівщина, 1990. — С.100,103; Грушевський, 1992. — 2. — С.606; Моргунов, 1996. — С.82.

222. ГРИЦІВКА, с., Талалаївський р-н, *ур. Городок* (п. б. р. *Ромен — басейн рр. Сула — Дніпро*).

Давньоруське городище круглої в плані форми XI-XIII ст., на першій надзаплавній терасі. Площа — 0,7 га (95 x 75 м), товщина культурних нашарувань — 0,5-0,6 м. Виявлені окремі знахідки кераміки роменської культури.

Розвідки В.Г.Ляскоронського середини 1890-х рр., який зняв план пам'ятки, здійснив опис укріплень, перших знахідок — кісток людей, уламків пічини, ліпної кераміки та шиферних пряслиць. Обстеження М.П.Кучери і О.В.Сухобокова 1971 р., Ю.Ю.Моргунова 1973 і 1979 рр.

Лит.: Кибальчич, 1876. — С.10,11; Ляскоронский, 1901. — С.408-409; Ляпушкин, 1961. — С.329; Кучера, Сухобоков, 1971; Сухобоков, 1975. — С.20,58,60. — Рис.30; Моргунов, 1975. — С.329; 1983. — С.79,80; 1986. — С.112; 1990. — С.103; 1996. — С.48-49.

223. КРАСНИЙ КОЛЯДИН, с., Талалаївський р-н, *ур. Замок* (л. б. р. *Ромен — басейн рр. Сула — Дніпро*).

Давньоруське городище літописного міста Красн кінця XI — першої половини XIII ст., з матеріалами скіфського часу і роменської культури, та пізньосередньовічного міста Красний (Краснобережжя) XVII ст., на мису третьої тераси високого берега, у складі двох укріплень: Замку (північне — площа 1,6 га) і Гуляй-городка (південне — площа 0,58 га).

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х рр., М.П.Кучери і О.В.Сухобокова 1971 р., Ю.Ю.Моргунова 1973 р. та В.П.Коваленка 1981 р. Розкопки 1870-х рр. Т.В.Кибальчича і Ю.Г.Гендуне.

В.Г.Ляскоронський подав детальний план укріплень давньоруських городищ на Замку і Гуляй-городку, містечка XVII-XVIII ст., відзначивши не тільки наявність валів, ровів, а й колодязних ям, селітрових буртів чи решток якихось споруд, складної конфігурації в'їзду до Краснянської фортеці XVII ст. («підземний в'їзд»). Його опис і план є першоджерелом щодо вивчення пам'ятки у зв'язку зі значними руйнуваннями XX ст. В.Г.Ляскоронський одним з перших запропонував ототожнити городище з літописним містом Красном, хоча в літературі побутувала версія про місцезнаходження у Красному Колядині Глебля.

Лит.: Арцыбашев, 1838. — С.698; Шафонский, 1851. — С.554; Филарет, 1874. — С. 382-395; Кибальчич, 1876. — С.3-13; Лазаревский, 1896а. — С.122,127; Ляскоронский, 1901. — С.452-453; Макаренко, 1925. — С.5; Ляпушкин, 1961. — С.261-262; Стрижак, 1963. — С.76; Кучера, Сухобоков, 1971; 1984. — С.141-142; Моргунов, 1975. — С.329; 1983. — С.74-75; 1990. — С.100; 1996. — С.46-48; 1998; Словник гідронімів, 1979. — С.282; Коваленко, 1981; Чернігівщина, 1990. — С.367.

224. ЛИПОВЕ, с., Талалаївський р-н, *ур. Городок* (п. б. р. *Ромен — басейн рр. Сула — Дніпро*).

Кругле городище давньоруського часу XI-XIII ст., з переважаючими матеріалами

початку XII - першої половини XIII ст., на мису першої надзаплавної тераси. Площа — 3,75 га (150 x 250 м), товщина культурних на шарувань — близько 0,5 м.

Обстеження В.Г.Ляскоронського середини 1890-х рр. (зняття плану, опис), Ф.Б.Копилова 1946 р., М.П.Кучери і О.В.Сухобокова 1971 р., Ю.Ю.Моргунова 1973 р.

В.Г.Ляскоронський зазначив наявність двох рядів тонких паль посеред заболоченої заплави ріки, — решток кладки чи місточка невизначеного часу через долину з лівого берега до городища.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.409,410; Макаренко, 1907. — С.72; Копилов, 1946; Ляпушкин, 1961. — С.332; Кучера, Сухобоков, 1971; 1984. — С.142; Моргунов, 1975. — С.329; 1977. — С.77-78; 1983. — С.80; 1990. — С.103; 1996. — С.49-50; 1998.

225. ЛИПОВЕ, с., Талалаївський р-н, *ур. Вигін (Царина)* (п. б. р. Ромен — басейн рр. Сула — Дніпро).

Давньоруський курганний могильник X-XIII ст. у складі більше 1200 насипів — некрополь зазначеного вище городища. На південь від могильника — кургани епохи бронзи чи скіфського часу.

Обстеження В.Г.Ляскоронського 1896 р., під час якого знятий окомірний план, на якому зазначено понад 500 насипів. У тексті опису дослідник вказує, що їх — кілька тисяч (очевидці перших відвідин археологами пам'ятки називали 5000 курганів). Розкопки різних років Д.Я.Самоковасова, М.О.Макаренка, Г.Я.Стеллецького, В.М.Щербаківського, в останні роки — О.П.Моці, П.М.Покаса та ін.

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.409-410; 1903; Монгайт, 1955. — С.17; Русанова, 1966. — С.23,37; Моця, 1986. — С.277; 1987. — С.59,63,65,142-143; 1987а. — С.165; 1990; 1995. — С. 61,68; Моргунов, 1996. — С.50-51.

226. КРЕСЛЯНЕ, с., Прилуцький р-н (п. б. р. Удай — басейн рр. Сула — Дніпро).

Місцезнаходження кісток мамонта у відслоненні на схилі корінного берега, в межах села.

Обстеження Ф.І.Камінського 1872 р.

Лит.: Атлас, 1878. — Табл.VI, I; Каминский, 1878. — С.152.

227. СРІБНЕ, с., Срібнянський р-н (п. б. р. Лисогір — басейн рр. Сула — Дніпро).

Городище скіфського часу (?), на мису високого берега, підпрямокутної в плані форми, за 1,6 км на північ від села, оточене валами висотою близько 6-8 м і ровом. Площа майданчика — 4,5 га (180 x 250 м). Розташоване навпроти с.Грицівка.

Обстеження В.Г.Ляскоронського кінця 1890-х рр. (опис, окомірний план).

Лит.: Ляскоронский, 1901. — С.450-451.

228. СРІБНЕ, с., Срібнянський р-н (п. б. р. Лисогір — басейн рр. Сула — Дніпро).

Давньоруське городище Срібняне XII-XIII ст. літописного міста Срібняний та сотенного містечка XVII-XVIII ст., на мису корінного берега, з укріпленнями, що склалися з двох частин. Загальна площа — 1,54 га (95 x 170 м).

Обстеження О.Ф.Шафорського середини 1780-х рр. Перший план і детальний опис укладені В.Г.Ляскоронським у кінці 1890-х рр. Розвідки М.Д.Ренського 1923 р., М.О.Макаренка 1926 р., О.В.Шекуна 1980 р.

В.Г.Ляскоронським деталізовані на плані розташування валів і ровів, насипи баштового типу, напевне, пізньосередньовічного часу, вказана наявність льохів і підземних ходів XVII-XVIII ст.

Лит.: Шафонский, 1851. — С.527,536; Ляскоронский, 1901. — С.449-450; Падалка, 1914. — С.176; Макаренко, 1917. — С.46; 1927. — С.113; Чернігівщина, 1990. — С.775; Моргунов, 1996. — С.81.

БІЛОРУСЬ

229. ДАВИД-ГОРОДОК (Кежан-Городок), смт., Столінський р-н, Брестська обл. (п. б. р. Прип'ять — басейн р. Дніпро).

Курганний могильник X-XII ст.

Розкопки Ф.І.Камінським чотирьох насипів курганів, 1870 р.

Лит.: Супруненко, 1988. — С.12; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.19.

230. ДАВИД-ГОРОДОК, смт., Столінський р-н, Брестська обл., *ур. Видуш-Гора* (п. б. р. Прип'ять — басейн р. Дніпро).

Поселення доби пізнього неоліту - бронзи.

Відкрите Ф.І.Камінським 1877 р. Дослідник здійснив збори підйомних матеріалів —

фрагментів кераміки та виробів з кременю.

Лит.: Рудинський, 1928. — С.38; Супруненко, 19916. — С.71; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.18.

231. КОСТРИЦЬКА СЛОБІДКА, с., Бобруйський р-н, Могильовська обл. (п. б. р. Березина — басейн р. Дніпро).

Курганний могильник X-XII ст. у складі понад 40 насипів.

Розкопки Ф.І.Камінського 1885 р. (15 курганів); у 1890-х рр. некрополь досліджувався В.З.Завитневичем.

Лит.: Завитневич, 1894. — С.124-153; Седов, 1982. — С.98-99,115; Супруненко, 1988. — С.12-13.

РОСІЙСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ

232. КАРБУЛАКСЬКА (Карбулак), ст., Сунжинський р-н, Республіка Чечня (Чечерія) (р. Сунжа — басейн р. Терек).

Впускне поховання в кургані на глибині 0,9 м, під великим каменем, так званої, «аланської» культури VIII-X ст.

Розвідки С.Г.Кир'якова 1894 р.

Літ.: [Петров], 1901. — С.145-146 (згадка).

233. ПОДОБИНЕ, с., Бежецький р-н, Тверська губ. (п. б. р. Молога — басейн р. Волга).

Неолітична стоянка волосівської культури.

Збори виробів з кременю за участю К.М.Скаржинської до середини 1880-х рр.

Літ.: Городцов, 1923. — С.353; Рудинський, 1928. — С.36,38.

ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ДО РЕЄСТРУ

(цифрами позначені порядкові номери пам'яток у реєстрі).

Палеоліт 25, 26, 69, 70, 77, 106, 178, 219, 226 (в т.ч. місцезнаходження викопної четвертинної фауни)

Мезоліт 89

Неоліт 2, 35-37, 73, 143, 230, 233

Бронзовий вік 28, 111, 141, 145, 155, 230

доба ранньої бронзи 35, 63, 65, 71-73, 81, 85, 89, 109, 116, 124, 140, 143, 154, 158, 166, 176, 181, 189, 205, 206, 208, 214, 230

доба середньої бронзи 2, 18, 35, 37, 46, 72, 73, 166

доба пізньої бронзи 29, 35-37, 46, 63, 71, 73, 89, 116, 124, 133, 140, 143, 156, 166, 181, 189, 208

Ранній залізний вік

передскіфський час 72

скіфський час 18, 27, 33, 36, 37, 47, 48, 51, 52, 63-65, 68, 72, 73, 75, 85, 89, 91, 92, 104, 109, 111, 124, 128, 129, 140, 141, 143, 145, 151, 154, 167, 170, 176, 182, 185, 186, 188, 194, 196, 205, 208, 223, 227

Ранньоримська доба

сармати 51, 68

зарубинецька культура 68

Пізньоримська доба

черняхівська культура 46, 51, 65, 73, 116, 134, 140, 143, 170, 194, 220

київська культура 140

Старожитності середини - третьої чверті I тис. н.е. 2, 28, 35, 36, 116, 157

Роменська культура та пам'ятки останньої чверті I тис. н.е. 64-66, 85, 89, 139, 140, 143, 144, 154, 164, 165, 176, 182, 186, 188, 190, 193, 199, 205-208, 216, 222-224, 232

Київська Русь 7, 24, 49, 50-52, 63-66, 73, 82, 85, 89, 90, 109, 120, 124, 139, 140, 143, 144, 146, 147, 154, 155, 164-166, 168, 176, 179, 180, 182-190, 192, 193, 195-197, 199, 200, 202, 203, 205-209, 215, 216, 221-225, 228, 229, 231

змійові вали 81(?), 130, 169, 201

половці 72

Пам'ятки XIII-XV ст. 24, 65, 89, 109, 190

Доба пізнього українського середньовіччя (XVI-XVIII ст.) 2, 11, 12, 17, 30, 36, 37, 55, 64-67, 71, 72, 74, 76, 77, 80, 81, 109-111, 120, 129, 139, 149, 170, 176, 177, 182, 185, 190, 193, 196, 198, 199, 207, 209, 221, 223, 228

Кургани 1, 4, 5, 7, 9, 10, 15, 18, 20, 29, 31, 33, 38, 41, 42, 47, 48, 53, 54, 56, 58, 68, 72, 87, 91, 93-99, 101-104, 108, 113, 117, 125, 126, 135, 136, 138, 142, 145, 148-150, 153, 156, 158, 160-163, 171, 172, 175, 181, 210, 213, 217, 218

Майдани і майданоподібні споруди 3, 6, 8, 11, 13, 14, 16, 19, 21-23, 31, 32, 34, 39, 40, 43-45, 48, 56, 59-62, 79, 83, 84, 86, 88, 101, 105, 107, 112-115, 119, 121-124, 127, 131, 132, 136, 137, 139, 152, 153, 159, 173, 174, 191, 204, 211, 212

ПЕРЕЛІК МІСЦЕЗНАХОДЖЕНЬ предметів археологічної збірки

У переліку подаються:

1) порядковий номер місцезнаходження за алфавітним принципом, згідно з сучасним державним і адміністративним поділом;

2) прив'язка конкретних місцезнаходжень предметів музею К.М.Скаржинської за адміністративним поділом кінця XIX - початку XX ст.;

3) їх сучасне місцезнаходження (за населеними пунктами), з наведенням посилань на літературу, при наявності відомостей про існування тут певних пам'яток, публікацій предметів;

4) інвентарний номер предметів збірки за

«Каталогом археологічного відділу Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства» [КАВ. — Т.1], як найповнішим реєстром археологічної збірки Лубенського музею. У разі наведення даних за рукописним «Каталогом» зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської [ДАПО. — Ф.222. — Спр.2], перед номером предмета вводиться додаткове позначення: «К.Ск.», прийняте ще у Круглику;

5) до переліку ввійшли лише предмети з археологічної колекції музею, за винятком збірок дрібної металевої пластики та нумізматики.

УКРАЇНА			
ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ			
1	<i>Вовніги, с., Катеринославський пов., Катеринославська губ., Вовнізький поріг (л. б. р. Дніпро)</i>	<i>Ясиновате (Ясиноватка), с., Вільнянський р-н, балка Клауса, гирло — пізньонеолітичне поселення, могильники доби енеоліту, кургани [АПУ, 1966. — С.67, 70; Телегін, Бодянский, 1990. — С.32; Телегін, 1991. — С.76] — випадкова знахідка пращового каменю.</i>	112
2	<i>Мар'янівка, с., Верхньодніпровський пов., Катеринославська губ. (л. б. р. Жовта)</i>	<i>Мар'янівка, с., П'ятихатський р-н, кургани на плато високого берега [Ковальова, Мухопад, Шалобудов, 1993. — С.72], окремі знахідки в долині ріки — уламок діабазової свердленої сокири, пращевий камінь, бронзовий наконечник стріли скіфського часу і трилопатеви залізний — I тис. н.е.</i> <i>Мар'янівка, с., П'ятихатський р-н, зруйнований</i>	420, 671, 762-763, 846
3	<i>Мар'янівка, с., Верхньодніпровський пов., Катеринославська губ. (п. б. р. Жовта)</i>	<i>1886 р. курган «за 25 верст від Кривого Рогу» — «обпалений» череп людини та уламки ліпної кераміки доби бронзи.</i>	619-620

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

4	<i>Вирлоок (Верлоок), с.,</i> Радомиський пов., Київська губ. (л. б. р. Мика)	<i>Вирлоок, с.,</i> Радомиський р-н, поблизу с. Кичкири, 2 кургани та змієві (?) вали [<i>Похилевич, 1864. — С.183, 729; Антонович, 1895. — С.9</i>] — нижня частина ліпного горщика-урни та кварцитова шліфована клиноподібна сокира доби ранньої бронзи.	470-471
5	<i>Овруч, м.,</i> Овруцький пов., Волинська губ. (л. б. р. Норинь)	<i>Овруч, м.,</i> Овруцький р-н, поселення доби неоліту — бронзи [<i>Тр. XI АС, 1901. — I. — С.20; АПУ, 1966. — С.95</i>] — фрагменти кераміки доби бронзового віку, відщеп кременю.	477
6	<i>Овруцький пов.,</i> Волинська губ. (л. б. р. Уша)	<i>Овруцький р-н.</i> Імовірно, Коптівщина, с., селище і курганний могильник з дослідженими похованнями X-XI ст. [<i>АПУ, 1966. — С.109; Моця, 1987. — С.132</i>] — шиферне пряслице і хрестик-тільник, уламок скляного браслету, мідний бубонець.	506/1-3; К.Ск. 1916
КИЇВ			
7	<i>Київ, м.,</i> Володимирська вул., садиба кн. Трубецького (п. б. р. Дніпро)	<i>Київ, м.,</i> Шевченківський р-н, вул. Володимирська, №№ 1, 3, культурні нашарування X-XIII ст., в т.ч. залишки язичницького капища, могильника IX-X ст. та ротонди XII-XIII ст. [<i>Каргер, 1958. — С.127-230; Толочко, 1972. — С.60, 61, 120; 1980. — С.61-63; Толочко та ін., 1981. — С.16-21, 182-192</i>] — шматочок смальти від мозаїки.	496
8	<i>Київ, м.,</i> Глибочицький яр (п. б. р. Дніпро — струмок Глибочиця)	<i>Київ, м.,</i> Подільський р-н, Глибочицький яр, окремі знахідки від часу черняхівської культури до XVIII ст., культурні нашарування XI-XIII ст. [<i>Брайчевський, 1963. — С.37; Толочко, 1972. — С.51; Чекановський, 1991. — С.96-97</i>] — уламок стінки кружального давньоруського горщика.	696
9	<i>Київ, м.,</i> Кисилівка (Фролівська, Замкова гора) та її підніжжя (п. б. р. Дніпро)	<i>Київ, м.,</i> Кисилівка (Замкова гора), Шевченківський р-н, сліди поселень софіївського типу трипільської, середньодніпровської, підгірцівського типу, черняхівської культур, поселення зарубинецької культури, культурні нашарування VII-XVII ст. [<i>Шовкопляс Г., 1958; 1963. — С.138-140; 1969. — С.76-78; Брайчевський, 1963. — С.20, 23-25, 31, 33, 37; Толочко, 1972. — С.51-53, 64-66; 1976. — С.34; 1983; Толочко та ін., 1981. — С.52-54; Телегин, 1982. — С.42; та ряд ін.</i>] — фрагменти ліпного і кружального посуду, в т.ч. ручка амфори, пізньосередньовічна димлена й полив'яна кераміка, уламки емальованих кахлів та скляного посуду XVII ст., залізні наконечники стріл, вістря на спис.	507/1-7, 9-10, 19; 705-706
10	<i>Київ, м.,</i> Кирилівська вул., Поділ (п. б. р. Дніпро)	<i>Київ, м.,</i> Подільський р-н, вул. Фрунзе, культурні нашарування XI-XIII, XVII-XVIII ст. [<i>Калюк, Занкін, 1993. — С.68-69</i>] — бронзова ручка пізньосередньовічного (?) кинджала.	511

11	<i>Київ, м.,</i> Киянівський (Киянів) пров. (п. б. р. Дніпро)	<i>Київ, м.,</i> Киянівський пров., Шевченківський р-н, культурні нашарування трипільського часу та X-XIII ст. [<i>Круц, 1976. — С. 93-95; Сагайдак, 1982. — С.50-56; Мовчан, Боровский, 1991. — С.40-41; 1993. — С.69</i>] — уламок скляного давньоруського браслета.	416
12	<i>Київ, м.,</i> Микільська слобідка (л. б. р. Дніпро)	<i>Київ, м.,</i> Дарницький р-н, Лівобережний житловий масив, поселення доби пізнього неоліту, енеоліту, ранньої та середньої бронзи, раннього залізного віку, зарубинецької культури [<i>Самойловський, 1952. — С.81-83; Даниленко, 1956. — С.172-173; Брайчевський, 1963. — С.13; Шовкопляс, 1969. — С.76, 78, 80; Телегин, 1982. — С.33; Тітова, 1991. — С.90</i>] — уламок лезової частини залізного ножа зарубинецької культури (?).	505
13	<i>Київ, м.,</i> Поділ (п. б. р. Дніпро)	<i>Київ, м.,</i> Подільський р-н, культурні нашарування від давньоруського часу до XVIII ст. [<i>Толочко, 1972. — С.129-138; 1983. — С.161-164; Толочко та ін., 1981. — С.22, 111-121; Телегин, 1982. — С.33; С.77-105; Ивакин, 1982; Ивакин, Степаненко, 1985; та ряд ін.</i>] — уламки кружальної кераміки та скляного посуду XII і XVII-XVIII ст.	507/8, 11-18
14	<i>Київ, м.,</i> нагірна територія міста XI-XIII ст. (п. б. р. Дніпро)	<i>Київ, м.,</i> Шевченківський р-н, випадкові знахідки антропологічних матеріалів з поховань другої чверті XIII ст.	617, 618
КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ			
15	<i>Боярка (Боярка-Будаївка), м-ко,</i> Київський пов., Київська губ. (л. б. р. Унава)	<i>Боярка, с.,</i> Києво-Святошинський р-н — випадкова знахідка кам'яного товкача доби бронзи [<i>про пам'ятки округи: Тереножкін, 1961. — С.7; Шендрик, 1977. — С.70; Кучера, 1987. — С.78-79</i>].	697
16	<i>Летки (Лески), с.,</i> Київський пов., Київська губ. (л. б. р. Десна)	<i>Летки, с.,</i> Броварський р-н — частина плавильного горщика зі злитком срібла XVII-XVIII ст.	845
17	<i>Мотовилівка, с.,</i> Фастівський пов., Київська губ. (л. б. р. Ступна)	<i>Мотовилівка, с.,</i> Фастівський р-н, поселення та могильник білогрудівської чи чорноліської культури, скіфського часу та 2 селища черняхівської культури [<i>Тереножкін, 1961. — С.7, 45; Шендрик, 1977. — С.111; Петраукас, Шишкін, 1991. — С.69</i>] — фрагменти ліпної кераміки, прикрашеної пальцевими відбитками по вінцю та нижче — наскрізними проколами, горловина античної амфори.	834, 835
18	<i>Перепіличинці, с.,</i> Сквирський пов., Київська губ. (р. Роставиця)	<i>Сквирський р-н</i> — знахідка залізних листоподібного втульчастого і ромбічного черешкового наконечників стріл.	828/1-2
19	<i>Переяслав, м.,</i> Переяславський пов., Полтавська губ. (л. б. р. Альта)	<i>Переяслав-Хмельницький, м.,</i> Переяслав-Хмельницький р-н, старий фортечний вал в районі Альгицького містка — випадкова знахідка залізного давньоруського наконечника стріли [<i>про давньоруське місто: Каргер, 1954. — С.5-30; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.133; Кучера, 1987. — С.57-60; Толочко, 1989. — С.40, 42, 95, 107-108 і сл.; Бузян, Колибенко, Товкайло, 1992. — С.6-8; Коринний, 1992. — С.144-150; а також: Шендрик, 1977. — С.95-97</i>].	405

20	<i>Пирогове (Пирогівка), с.,</i> Київський пов., Київська губ. (п. б. р. Дніпро)	<i>Пирогове (Пирогів), с-ще,</i> Києво-Святошинський р-н, давньоруське городище Х-ХІІ ст., споруджене на поселенні зарубинецької культури [Махно, 1959. — С.94; Шендрик, 1977. — С.72; Кучера, 1979; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.53] — знахідки зарубинецьких та давньоруських залізних наконечників стріл, уламків вудил, пряжки, рибальських гачків, залізний кований цвях та бронзові злитки і шматочки шлаку.	527-534
21	<i>Пирогове (Пирогівка), с.,</i> Київський пов., Хотівська вол., Київська губ., ур. Церковщина (Церковище) (п. б. р. Дніпро), Гнилицька пустинь	<i>Пирогове (Пирогів), с-ще,</i> Києво-Святошинський р-н, садиба санаторію МВС України «Хутір Вільний», поселення софіївського типу трипільської [Круц, 1977. — С.117, 122-123] та зарубинецької культур, могильник зарубинецької культури [Максимов, 1972. — С.35-37] з похованням скіфського часу VI-V ст. до н.е. [Махно, 1959. — С.94; Шендрик, 1977. — С.72], залишки ґрунтового некрополю ХІ-ХІІ ст., монастирський печерний комплекс ХІІ-ХІІІ, ХІV-ХVІ та ХVІІІ-ХІХ ст. [Толочко, 1971. — С.57-65; Стрихарь, Бобровський, 1991. — С.86; Бобровський, 1993. — С.15-17; Бобровський, Воронцова, Стрихар, 1993. — С.13] — біля входу до печер — фрагменти ліпної кераміки зарубинецького часу.	886-887
22	<i>Стайки, с.,</i> Канівський пов., Київська губ. (п. б. р. Дніпро)	<i>Стайки, с.,</i> Кагарлицький р-н, ур. Лиса Гора, давньоруське городище [АПУ, 1966. — С.172; Шмаглий, Петровская, 1960. — С.12-14; Шендрик, 1977. — С.66-67; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.64-65] — бронзові дротяні персні, браслети, залізне «кайло».	826-827
23	<i>Трипілля (Триполіс), с.,</i> Васильківський пов., Київська губ. (п. б. р. Дніпро)	<i>Трипілля, с.,</i> Обухівський р-н, ур. Івкатиця, поселення середньодніпровської та катакомбної культур [Бондарь, 1974. — С.100; Шендрик, 1977. — С.88] — знахідка гнейсової клиноподібної сокири; на давньоруському городищі літописного Треполя [Толочко, 1980. — С.141; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.59-60] та пізньосередньовічному замчищі ХVІ-ХVІІ ст. — уламок (голівка) мармурової жіночої скульптури.	694, 695
24	<i>Ходорів, с.,</i> Київська губ. (п. б. р. Дніпро)	<i>Ходорів, с.,</i> Миронівський р-н, давньоруське городище, селище та могильник [АПУ, 1966. — С.173; Кучера, 1966. — С.202; Шендрик, 1977. — С.81; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.70-71] — «мармурове» намисто, два шиферних пряслиця із заповнення поховання.	703
25	<i>Київська губ.</i> (п. б. р. Дніпро)	Київська обл. (?) — випадкова знахідка бронзового наконечника стріли скіфського часу.	839
КИРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ			
26	<i>Абрамівка, с.,</i> Олександрійський пов., Херсонська губ. (л. б. р. Інгулець)	<i>Новий Стародуб, с.,</i> Олександрійський р-н, куток Абрамівка, випадкова знахідка кельта доби пізньої бронзи [Каминский], 1897. — С.239. — Табл. LXXXII, 55; Лесков, 1967. — С.143-178; Черных, 1976. — С.77. — Тип К-32].	139

27	<i>Михайлівка, с.,</i> Олександрійський пов., Херсонська губ. (л. б. р. Інгулець)	<i>Михайлівка, с.,</i> Єлисаветградківський р-н, поселення черняхівської культури — випадкова знахідка шиферного пряслиця [про селище: АПУ, 1966. — С.183; Махно, 1960. — С.34].	833
КРИМ			
28	<i>Керч, м.,</i> Таврійська губ., Мітридатова гора	<i>Керч, м.,</i> Керченський р-н, Мітридатова гора, акрополь Пантікапею — випадкова знахідка наконечника стіли скіфського часу.	149
29	<i>Керч, м.,</i> Таврійська губ., некрополі Пантікапею античного часу	<i>Керч, м.,</i> вул.Фрунзе, р-н сучасного автовокзалу — кружальна чорнолакова та червонофігурна кераміка, світильники, прикраси, деталі саркофагів, золоті бляшки [Блаватский, 1961. — С.191-200; 1964].	330; 331/1-4; 427-469; 483-495; 513-514
30	<i>Керч, м.,</i> Таврійська губ., півн. схил Мітридатової гори, скарбощукацькі знахідки зі склепів	<i>Керч, м.,</i> квартал між Костянтинівською, Госпітальною та 2-ю Еспланадною вул., некрополь 2-ї пол. IV — 1-ї пол. V ст. н.е., грабіжницькі розкопки у червні 1904 р. — уламки бронзових прикрас, бляшок, 14 бронзових пряжок [огляд літ.: Айбабин, 1993. — С.22-23; публ. м-лів Державного Ермітажу: Шкорпил, 1907. — С.1-66; 1909. — С.1-50; Айбабин, 1990. — С.5-87; Засецкая, 1993. — С.23-105].	823-824
ЛУГАНСЬКА ОБЛАСТЬ			
31	<i>Трьох-Ізбенне, сл.,</i> Старобільський пов., Харківська губ. (л. б. р. Сіверський Донець)	<i>Трьохізбенка, с.,</i> Новоайдарівський р-н, випадкові знахідки крем'яного вістря на спис доби енеоліту [Ляскоронский, 1903. — С.61. — Прим.2], бронзових кельта і долота зрубної культури на місці розораного кургану [Рудинський, 1928. — С.43. — Табл.IV, 20-21; Татаринів, 1993. — С.98, 100; Черных, 1976. — С.83, 109. — Типи: кельт — К-52, долото — К-22].	114, 140-141
32	<i>Трьох-Ізбенне, сл.,</i> Старобільський пов., Харківська губ., Муратівська дача (л. б. р. Сіверський Донець — п. б. р. Айдар)	<i>Трьохізбенка, с.,</i> Новоайдарівський р-н, група курганів за 0, 6-1, 2 км на захід від села у складі курганів «Веслеєва, Писаревського й Стрілковського» [Багалеї, 1905. — С.80], що досліджувалася В.М. та І.М.Леонтовичами [Рудинський, 1928. — С.41; Супруненко, 1999а. — С.293-297]. Під насипами виявлені поховання ямної, катакомбної та зрубної культур [Рудинський, 1928. — С.39. — Табл.III, 17, 19-22] — цілі форми та уламки ліпних горщиків. На південний схід від села, в ур. Маяки та Малий ложок, знаходилися ще дві групи у складі 3 та 4 насипів [Багалеї, 1905. — С.80], частково досліджені роботами Сіверсько-Донецької експедиції ІА АН УРСР 1973-1974 рр. [Гладких, Писларий, Кротова, Гераськова, Швецов, 1974. — С.259; Гладких, Писларий, Кротова, Гераськова, 1975. — С.267].	310-318, 691

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ			
33	<i>Добринська, ст.</i> , Миколаївський пов., Херсонська губ. (п. б. р. Південний Буг)	<i>Миколаївський р-н, околиці м. Миколаїв</i> , поселення елліністичного часу (?) — випадкова знахідка давньоєгипетського фаянсового ушебті кінця I тис. н.е. з ієрогліфічним написом [<i>Памятники, 1986. — № 18</i>].	665
34	<i>Миколаїв, м.</i> , Миколаївський пов., Херсонська губ. (п. б. р. Південний Буг)	<i>Миколаїв, м.</i> та Миколаївський р-н, курганні некрополі хори Ольвії, в т.ч. біля Сіверсова Маяка, поселення по вул. Адміральській [<i>Снытко, 1985. — С.77-78; 1990. — С.8; Снытко, Никитин, 1985. — С.357</i>] — бронзові наконечники стріл скіфського часу, золоті нашивні бляшки «із зображенням обличчя людини», а також одноріжковий відкритий світильник [<i>Захожай, 1994. — С.92. — Рис.2, 1</i>].	147, 339, 681
35	<i>Парутине, с.</i> , Очаківський пов., Херсонська губ. (п. б. Бугського лиману), Ольвія та її округа	<i>Парутине, с.</i> , Очаківський р-н, територія села та Ольвійського історико-археологічного заповідника, колишні землі генерала Фадєєва [<i>ОАК за 1894 г., 1896. — С.11; Славин, 1960. — С.49-51; Козуб, 1974. — С.4-5; Парович-Пешикан, 1974. — С.5; Крыжицкий, Козуб, Русяева, Буйских, Корпусова, Крапивина, Лейпунская, Мазарати, Марченко, Отрешко, Скржинская, Сон, 1987. — С.5-9; Скуднова, 1988. — С.5; J</i> — амфора, скляне і сердолікове намисто, бронзові пряжки, фібули, сережки, кільця і персні, в т.ч. з гемами.	324; 475/1-7
ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ			
<i>Глобинський р-н</i>			
36	<i>Мозоліївка, с.</i> , Кременчуцький пов., Полтавська губ. (л. б. р. Дніпро)	<i>Мозоліївка, с.</i> , Глобинський р-н, «піски» другої тераси, проти центру села — поселення доби пізньої бронзи — раннього залізного віку та розораний насип кургану, в околицях — знахідка ранньоскіфських стременоподібних бронзових вудил [<i>Ляскоронский, 1911. — С.22; Кракало, Кулатова, 1996. — С.380</i>]; поряд з сусіднім, приєднаним до першого, с. Морозівка, — знахідки фрагментів посуду скіфського часу [<i>Телегин, Юра, Кучера и др., 1958. — С.14, 15, 24; Сидоренко, Махно, Телегин, 1982. — С.45</i>]; — до ЛМС надійшли два бронзові наконечники стріл скіфського часу [<i>Фиалко, 1994. — С.19</i>].	150
37	<i>Сергіївка, с.</i> , Кременчуцький пов., Полтавська губ., ур. Озеро Лиман (л. б. рр. Дніпро — Сула)	<i>Броварки, с.</i> , Глобинський р-н (затоплена ділянка з кол. с. Сергіївка), рештки різночасового поселення на узбережжі і на дні стариці (озера) Лиман, де також знаходили цілі форми ліпного посуду та кружальні античні амфори, неподалік — на другій терасі — 2 насипи курганів та дві курганні групи [<i>Луговая, 1987. — С.31</i>] — уламки ліпного посуду доби бронзи.	323

<i>Гребінківський р-н</i>			
38	<i>Березівські хутори</i> , між сс. Іванівка й Лазірки, Лубенський пов., Полтавська губ., ур. Волоські могили (вододіл рр.Сліпорід — Гнила Оржиця)	<i>Березівка, с.</i> , Гребінківський р-н, курганна група, знищена розорюванням, в ур. Волоські могили («Три брати») — три кургани [Макаренко, 1917. — С.77], один з яких зберігся на висоту 0,5 при діаметрі 25 м [Кулатова, 1989б. — С.10. — Рис.18]. З групою пов'язується знахідка кам'яної свердленої шліфованої сокири пізньоямної культури [Кулатова, 1995. — С.166-167] — до ЛМС надійшла нижня щелепа людини зі зруйнованого поховання.	657
39	<i>Олександрівські хутори</i> , Лубенський пов., ур. Над яром Безкровного, кол. землі («дача») М.К.Шемета (п. б. р. Сліпорід)	<i>Олександрівка, с.</i> , Гребінківський р-н, обстежений задернований курган висотою 2,5 м та діаметром 23 м, що мав навколо групу з менших, повністю розораних насипів [Кулатова, 1989б. — С.7] — знайдено уламок обушної частини полірованої кам'яної свердленої сокири доби середньої бронзи.	702
<i>Кобеляцький р-н</i>			
40	<i>Переволична, містечко</i> , Кобеляцький пов. (п. б. р. Ворскла — л. б. р. Дніпро)	<i>Світлогірське, с.</i> , Кобеляцький р-н (затоплена водосховищем ділянка першої надзапвної тераси в районі Переволичинської переправи). Ймовірно, зруйноване поховання гуннського часу — уламки бронзового литого казана [Левченко, Супруненко, 1994. — С.77-80].	771
<i>Кременчуцький р-н</i>			
41	<i>Келеберда, с.</i> , Кременчуцький пов. (л. б. р. Дніпро)	<i>Келеберда, с.</i> , Кременчуцький р-н (частково затоплена ділянка другої тераси) — територія укріпленого сотенного населеного пункту XV-XVIII ст. [Падалка, 1905. — С.175, 210], — монетно-речовий скарб XVI-XVII ст. — чавунний казанок з вушками, зі слідами реставрації, в якому містився скарб.	841
<i>Лохвицький р-н</i>			
42	<i>Лохвиця, м.</i> , Лохвицький пов., Полтавська губ., ур. Ришанка (п. б. р. Лохвиця)	<i>Лохвиця, м.</i> , Лохвицький р-н, на схід від міста, біля підніжжя давньоруського городища XII — середини XIII ст. в ур.Високі Лазірки [Архів РКМ. — Інв. № КВ.15279, Д.728 (план О.П.Гричука); Семенчик, 1928; Копилов, 1945. — С.16-17; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.66; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.144; Моргунов, 1988а. — С.195-197; 1990. — С.105; 1996. — С.65-69; Полтавщина, 1992. — С.469] — залізний втульчастий наконечник дротика давньоруського часу.	406

<i>Лубенський р-н</i>			
43	<i>Вільшанка, с.,</i> Лубенський пов., Полтавська губ., ур. Наміски (п. б. р. Вільшанка — струмка Кам'яний Потік)	<i>Вільшанка, с.,</i> Лубенський р-н, ур. Наміски, городище скіфського часу поблизу кол. Вільшанської дачі [Моруженко, 1969. — С.14; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.71], околиці — знахідка циліндричного точильного каменю з отвором для підвішування, напевне, скіфської доби.	404
44	<i>Вільшанка, с.,</i> Лубенський пов., ур. Пожарня (п. б. р. Вільшанка)	<i>Вільшанка, с.,</i> Лубенський р-н, ур. Пожарня — випадкові знахідки залізних давньоруської сокири [Ляскоронский, 1903. — С.101], пізньосередньовічних коси і підкови до чобота.	400, 402-403
45	<i>Вільшанка, с.,</i> Лубенський пов., ур. Філонів Яр (п. б. струмка Кам'яний Потік)	<i>Вільшанка, с.,</i> Лубенський р-н, ур. Філонів Яр — випадкова знахідка залізної сокири XVII-XVIII ст. [Ляскоронский, 1903. — С.101].	401
46	<i>Вісачки (Ісачки), с.,</i> Лубенський пов., Полтавська губ., Вісачківський пагорб (л. б. р. Многа)	<i>Вісачки, с.,</i> Лубенський р-н, Вісачківський горб, група курганів II у складі 10 насипів висотою 0,4-2,3 та діаметром 17-40 м [Падалка, 1914. — С.160; Кулатова, Супруненко, 1988. — С.26] — кам'яна шліфована сокира підпрямокутної форми доби бронзи [Петров], 1901. — С.148], виявлена поряд з насипами, разом із кременями та уламками ліпної орнаментованої кераміки доби середньої бронзи [Ляскоронский, 1903. — С.60. — Прим.8].	103
47	<i>Войниха, х.,</i> Лубенський пов., Полтавська губ. (л. б. р. Солониця)	<i>Войниха, с.,</i> Лубенський р-н, територія сучасного села, селище черняхівської культури та окремі знахідки давньоруського часу [Копилов, 1952. — С.308-309] — залізні вістря на спис та лопата, напевне, XVII — початку XVIII ст.	738, 741
48	<i>В'язівок, с.,</i> Лубенський пов., Полтавська губ. (вододіл рр. Сліпорід — Удай), між сс. Клепачі та Олександрівка	<i>Малий В'язівок, с.,</i> Лубенський р-н, поблизу городища скіфського часу та його курганного могильника «на леваді» [Макаренко, 1917. — С.30, 78; Ляпушкин, 1961. — С.86; Моруженко, 1969. — С.24-25; 1985. — С.162-163; Кулатова, Супруненко, 1988. — С.32-33; Кулатова, 1989а. — С.55] — бронзова сокира колхідського (кобанського) типу передскіфського часу [Каминский], 1897. — С.239. — Табл. LXXXII, 57; [Петров], 1901. — С. 148; Ляскоронский, 1903. — С.63. — Прим.6; Тереножкин, 1976. — С.78, 170; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.21, 67. — Табл.4, 5; Скорый, 1999. — С.83].	138
49	<i>В'язівок, с.,</i> Лубенський пов., Полтавська губ. (п. б. р. Сула), перша тераса, «на полі, всіяному черепками над Сулою»	<i>В'язівок, с.,</i> Лубенський р-н, селище другої половини XII — початку XIII та XIV ст. В'язівок 14 [Моргунов, Неприна, Супруненко, 1984. — С.38; Супруненко, 1986. — С.312; 1989г. — С.150], — уламок скляного давньоруського браслету.	397
50	<i>Гінці, с.,</i> Лубенський пов., Полтавська губ., маєток Г.С.Кир'якова (п. б. р. Удай)	<i>Гінці, с.,</i> Лубенський р-н, територія села, Гінцівська пізньопалеолітична стоянка [Каминский, 1878. — С.147-150; Феофилактов, 1878. — С.153-159; Ляскоронский, 1903. — С.58. — Прим.; Березин, 1936. — С.24-25; Левицький, 1947. — С.197-247; Борисковский, 1953; Ефименко, 1953. — С.551-555; Береговая, 1960. — С.145-146; Сергин, 1988. — С.5-7; 1989. — С.10-12; Шовкопляс, 1994. — С.33-34] — перша колекція знахідок у складі кісток мамонта, шерстистого носорога, північного оленя та інших тварин, вироби з кременю, інших порід каменю, кістки, вохра, вугілля, кісткова брекчія тощо [Супруненко, 1995д. — С.183-190].	1-100, 137, 515-525, 688, 690

Додаток 2.

51	<i>Гінці, с., Лубенський пов., Полтавська губ., ур. Княжа Гора (п. б. р. Удай)</i>	<i>Гінці, с., Лубенський р-н, мис плато корінного берега над Гінцівською стоянкою, кургани скіфського часу — два насипи [Падалка, 1914. — С.159; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.11] — срібне «кільце» — сережка та 14 бронзових наконечників стріл скіфського часу [Супруненко, 1989а. — С.20].</i>	277, 278
52	<i>Гінці, с., Лубенський пов., Полтавська губ., ур. За млином (п. б. р. Удай)</i>	<i>Гінці, с., Лубенський р-н, поселення доби бронзи — середини I тис. н.е., на першій надзаплавній терасі «на пісках» [Супруненко, 1990а. — С.15] — фрагменти кераміки доби бронзи, пізнього українського середньовіччя та уламки гутного скла.</i>	689
53	<i>Гінці, с., Лубенський пов., Полтавська губ., (п. б. р. Удай)</i>	<i>Гінці, с., Лубенський р-н, територія села — знахідка кам'яної шліфованої сокири доби бронзи [Ляскоронський, 1903. — С.60; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.11].</i>	101
54	<i>Духове, с., Лубенський пов., Полтавська губ., ур. Горишнянські бурти (п. б. р. Удай)</i>	<i>Духове, с., Лубенський р-н, група курганів і майдани на плато корінного берега [Падалка, 1914. — С.159] — 4 бронзових наконечники стріл скіфського часу та 1 окремо на захід, «у степу» [Ляскоронський, 1903. — С.63. — Прим.15].</i>	301, 304
55	<i>Засулля, с., Лубенський пов., Полтавська губ., ур. Коса (л. б. р. Сула)</i>	<i>Засулля, с., Лубенський р-н, мис-коса першої надзаплавної тераси, поселення доби пізнього неоліту, бронзи, скіфського часу та XVII-XVIII ст. [Ляскоронський, 1903. — С.59. — Прим.3; Копилов, 1952. — С.307, 308; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.68; Кулатова, 1988. — С.7; Кулатова, Супруненко, 1988. — С.48-49] — 6 бронзових наконечників стріл скіфського часу.</i>	152
56	<i>Засулля, с., Лубенський пов., Полтавська губ., біля поштової дороги до м. Хорол, підвищення у заплаві (л. б. р. Сула)</i>	<i>Засулля, с., Лубенський р-н, ур. Ляшівка, сліди поселення з матеріалами пізньонеолітичної, ранньо-, середньо- та пізньобронзової доби, скіфського часу, черняхівської та пеньківської культур, епохи пізнього середньовіччя [Копилов, 1945; 1952. — С.308; Ляпушкин, 1961. — С.73-74; Кулатова, 1988. — С.7; Кулатова, Супруненко, 1988. — С.48; Сидоренко, 1990. — С.170; 1999; Сидоренко, Коваленко, 2000], поряд — селище пеньківської культури [Юренко, 1988. — С.33-34; Сухобоков, Юренко, 1990. — С.156-157] — бронзовий наконечник стріли скіфського часу.</i>	300
57	<i>Засулля-Солониця, сс., Лубенський пов., Полтавська губ. (л. б. р. Сула)</i>	<i>Засулля, с., Лубенський р-н, ур. Солониця чи Туркачівський горб (Туркачів пагорб), рештки поселення неоліту ямково-гребінцевої кераміки, доби середньої та пізньої бронзи, в т. ч. бондарихинської та лебедівської культур, скіфського часу і XVIII ст. [Ляскоронський, 1903. — С.59. — Прим. 3; Копилов, 1949. — С.246; Ляпушкин, 1961. — С.133; Неприна, Зализняк, Кротова, 1986. — С.180; Сидоренко, 1990. — С.171; 1991. — С.110], навпроти ур.Лиса Гора, — два залізних черешкових наконечники стріл давньоруської доби та XVI- XVII ст.</i>	399
58	<i>Калайдинці, с., Лубенський пов., Полтавська губ., ур. Волошки (вододіл рр. Удай — Вільшанка)</i>	<i>Калайдинці, с., Лубенський р-н, насип розораного кургану [Падалка, 1914. — С.159; Кулатова, Супруненко, 1988. — С.19] — бронзовий наконечник стріли скіфського часу IV ст. до н.е.</i>	849

59	<i>Карпилівка, с.</i> , Лубенський пов., Полтавська губ., між сс. Повстин і Карпилівка (л. б. р. Удай)	<i>Карпилівка, с.</i> , Лубенський р-н, рештки майдану в ур. Дубина, в окрузі — три групи курганів, 11 насипів [Падалка, 1914. — С.159; Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.70-71, 85-86; Супруненко, 1989в. — С.105] — знахідка двох бронзових тригранних наконечників стріл скіфського часу V-IV ст. до н.е. [згадки: Ляскоронский, 1903. — С.63. — Прим.15; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.79].	302
60	<i>Клепачі, с.</i> , Лубенський пов., Полтавська губ., ур. Городище (л. б. р. Вільшанка — струмок Кам'яний Потік)	<i>Клепачі, с.</i> , Лубенський р-н, ур.Сад, городище скіфського часу зі знахідками ранньосарматської доби, черняхівської культури та епохи Київської Русі [Макаренко, 1917. — С.30; Копилов, 1945. — С.15-16; Іллінська, 1949. — С.142, 145; Ляпушкин, 1961. — С.76-78; Моруженко, 1969. — С.14; 1985. — С.165; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.68; Кулатова, Супруненко, 1988. — С. 30-31; Супруненко, 1989в. — С.104; Кулатова, 1989. — С.75-75; 1989а. — С.57; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.24] — фрагменти обмазки жител, глиняні конуси, шматок залізоплавильного горну, точильний брусок з отвором для підвішування, склопастова жовта очкова намистина [Ляскоронский, 1903. — С.63], а також шиферне пряслице, листоподібний залізний втульчастий наконечник на спис, сарматський залізний меч [Кулатова, 1990. — С.145; Шрамко, 1991. — С.71, 72] та дволезовий меч 2-ї чверті I тис. н.е. [зр.: Мокляк, 1990. — С.162-163; Левада, 1998].	279в; 287; 288; 372-374; 379; 380; 765; 837
61	<i>Клепачі, с.</i> , Лубенський пов., Полтавська губ., ур. Боярщина (Богатирівщина) (л. б. р. Вільшанка)	<i>Клепачі, с.</i> , Лубенський р-н, залишки курганного могильника давньоруського часу [Кулатова, Супруненко, 1988. — С.29; Супруненко, 1993в. — С.59-60; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.24] — давньоруський залізний втульчастий наконечник дротика.	767
62	<i>Клепачі, с.</i> , Лубенський пов., Полтавська губ., ур. Вайлове (вододіл рр. Удай — Вільшанка)	<i>Клепачі, с.</i> , Лубенський р-н, територія сучасного села — циліндричний свердлений гранітний молот передскіфського часу [Ляскоронский, 1903. — С.60].	737
63	<i>Клепачі, с.</i> , Лубенський пов., Полтавська губ., ур. Осакове (л. б. р. Вільшанка)	<i>Клепачі, с.</i> , Лубенський р-н, ур. Осакове, на північ від валів городища скіфського часу в ур. Сад, у діброві, курганний могильник давньоруського часу XI-XIII ст. [Супруненко, 1988. — С.14-15; 1989. — С.104; Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.72-73; 1993в. — С.58-60; Кулатова, 1999] — срібна сережка з сердоліковою намистиною та два бронзові дріт'яні персні, 6 черепів, кістки з поховань [Ляскоронский, 1903. — С.101; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.24].	378, 623-629
64	<i>Клепачі, с.</i> , Лубенський пов., ур. Пурпурівщина (Панпурівщина, Парпурівщина, Парпурівка) (л. б. р. Вільшанка)	<i>Клепачі, с.</i> , Лубенський р-н, сліди давньоруського городища — літописного міста Кляпеч (?), репрезентовані численними знахідками навкруги та на території останцеподібного мису в ур. Пурпурівщина, залишки могильника давньоруського часу, в т.ч. з похованням вершника [Янин, 1970. — 1. — С.63; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.68; Кулатова, Супруненко, 1988. — С.29; Морзунов, 1989. — С.68; 1996. —	108-111; 279; 280; 281-286; 289/1-2; 290; 291а, в; 292-298; 362-363; 366-369;

		<i>С.93-94; Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.83-84]</i> — давньоруські 5 залізних наконечників стріл, кресало і кремій, фрагменти бронзових виробів та дзеркала, стремена й їх уламки, фрагменти вузди, прикраси, залізні коса і серп [<i>Ляскоронський, 1903. — С.60, 63, 101. — Прим.12; Рудинський, 1928. — С.56]</i> , бронзові та залізні пряжки, залізні 2 вістря на списи і 2 сокири, прясла зі стінок кружального посуду і шиферні, шматок жорна, шиферне рибальське грузило, срібний дротяний перстень, уламки виробів зі скла, фрагменти кружальної кераміки, а також товкач, виготовлений з кам'яної сокири, та уламок сокири доби бронзи, ліпні пряслиця скіфського часу, тригранний бронзовий наконечник стріли IV ст. до н.е., пізньосередньовічні пряжка, рештки шкіряного підсумку тощо [<i>Супруненко, 1988. — С.14-15; 1989в. — С.104; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.24; Кулатова, 1999]</i>].	371; 375-377; 478
65	<i>Клепачі, с.</i> , Лубенський пов., Полтавська губ., ур. Суша (л. б. р. Вільшанка)	<i>Клепачі, с.</i> , Лубенський р-н — знахідки двох залізних давньоруських наконечників списів [<i>Моргунов, 1996. — С.93, 94]</i>].	364, 365
66	<i>Клепачі, с.</i> , Лубенський пов., Полтавська губ., територія села (л. б. р. Вільшанка)	<i>Клепачі, с.</i> , Лубенський р-н — залізні давньоруські сокири, долото, черешковий ніж, шиферне пряслице, 3 керамічні пряслиця скіфського часу.	480-482, 768-769, 782-783
67	<i>Лубни, м.</i> , Лубенський пов., Полтавська губ., ур. Верхній Вал (п. б. р. Сула)	<i>Лубни, м.</i> , Лубенський р-н, Лубенська міська рада, ур. Верхній Вал, поселення і городище XI-XIII, XVI-XVIII ст., з окремими знахідками доби ранньої бронзи, скіфського часу, черняхівської та роменської культур, потужними нашаруваннями доби пізнього українського середньовіччя [<i>Ляскоронський, 1901. — С.440, 441; Бочкарев, 1901. — С.6, 7, 17; Копилов, 1945. — С.2, 4; Кузнєцов, 1948. — С.145, 148-149; Сухобоков, 1979-1981. — 100 с.; 1982-1983. — 68 с.; 1988. — С.3, 4; 1992. — С.147-151; 1993. — С.17; Кулатова, 1988. — С.7-8; Супруненко, 1990а. — С.13, 16; Полтавщина, 1992. — С.491-492; Моргунов, 1996. — С.94-98]</i> — шиферні та керамічні пряслиця, склопастове і скляне намисто, рибальське керамічне грузило, срібна лунниця, бронзові пряжки, ручка корчаги, а також срібна золотоординська (?) пайцза, пращеві камені і ядра, деталі прикрас, перехрестя шпаги, черепи захисників міста чи Олександрівського замку XVII ст. [<i>Петров], 1901а. — С.206]</i>].	384-393, 421, 423, 639-640, 683, 700, 701, 832
68	<i>Лубни, м.</i> , Лубенський пов., Полтавська губ., ур. Замок (п. б. р. Сула)	<i>Лубни, м.</i> , Лубенський р-н, Лубенська міська рада, ур. Замок та Вали (Вал, Замкова гора, Замчище Вишневського, Олександрів), замчище і передгороддя Олександра кінця XVI — першої половини XVII ст., можливо, місце розташування посаду давньоруського городища літописного міста Лубен [<i>зр.: Моргунов, 1996. — С.96-97]</i> — залізні наконечники стріл, коралове намисто, пізньосередньовічна кераміка, уламки скляних виробів, а також керамічне ліпне пряслице, кістяна проколка тощо [<i>Бочкарев, 1901. — С.5, 7, 13-14, 17-18, 20-22; [Петров], 1901а. — С.206; Кузнєцов, 1948. — С.145; Супруненко, 1990а. — С.15-17]</i>], <i>черепи людей з поховань XVII ст. [Горленко], 1891. — С.124-125]</i>].	383, 395-396, 422, 630-638, 684-685, 708

69	Лубни, м., Лубенський пов., Полтавська губ., ур. Замок (Замковщина), курган за левадою Желудьова (п. б. р. Сула)	Лубни, м., Лубенський р-н, Лубенська міська рада, ур. Замоквора (Замковщина), східна частина, біля краю мису, залишки групи курганів у складі 35 насипів [КАВ. — А.33]. Досліджений курган висотою до 3 м містив два пограбованих поховання: основне — скіфського часу VI-V ст. до н.е., впускне — ранньосарматської доби I ст. до н.е. [Махно, 1955. — С.82, 83, 86; 1965. — С.185-188; Кулатова, 1990. — С.145-146. — Рис.17, 4; Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.86-88; Бітковський, 1992. — С.134; Кухарская, Битковский, 1994. — С.113-114; Кулатова, Супруненко, 1999а]. — Інвентар поховання скіфської доби: ліпні два великі та малий горщики, миска, невеличка курильниця з рештками ароматичної смоли, бронзова і залізна платівки від захисного обладунку, залізна втулка від вістря на спис та уламки, 3 бронзових трилопатевих наконечники стріл, фрагменти ліпного посуду, скляні прозорі рубчасті намистини й їх фрагменти, уламки ліпного посуду, шматочки сірки і реальгару, зразки вугілля, дерева, кістки похованих і тварин; ранньосарматського часу: ліпні горщик та миска зарубинецької культури, ліпна пізньоскіфська курильниця, уламки залізної фібули, точильного каменю, кістяна проколка (?), кістки тварин та окремі кістки похованої жінки, амулет — кіготь ведмеда, зразки випаленого суглинку з багать тощо [Горленко], 1891. — С.124-125; [Каминский], 1897. — С.239. — Табл. LXXXI, 51, 53; LXXXII, 52; Ляскоронский, 1901. — С.440, 442; Рудинський, 1928. — С.48, 50; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С. 24, 68. — Табл.6, 1-2; Кулатова, Супруненко, 1999. — С.136-143. — Рис.2; 3].	263а; 264-266; 266а; 267-273; 273а; 274-276; 535-551
70	Лубни, м., Лубенський пов., Полтавська губ., ур. Лиса Гора (п. б. р. Сула)	Лубни, м., Лубенський р-н, ур. Лиса Гора, поселення доби енеоліту — бронзи, група курганів епохи бронзи, скіфського часу, зі впускним похованнями персяславського торка XII ст. та XVII ст. [Ляскоронский, 1892. — С.263-280; 1903. — С.60, 63; Бочкарев, 1901. — С.21; Падалка, 1914. — С.181; Бондарь, 1974. — С.136-137; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.68; Моргунов, Неприна, Супруненко, 1984. — С. 30-32; Супруненко, 1986. — С.312; 1989г. — С.150; Березанская, 1986. — С.8-9; Кулатова, 1988. — С.7-8; 1992. — С.459; Череди́нченко, 1988. — С.22-23] — матеріали з розкопок курганів групи: доби енеоліту — бронзи — вироби з кременю, збірка уламків ліпної кераміки доби енеоліту — бронзи, ліпна посудина та ін. фрагменти культури багатоваликової кераміки, бондаринської культури і раннього залізного віку, вироби з каменю, в т.ч. уламки кам'яних сокир, точильних брусків, нуклеуси, «човник»; знахідки з поховань скіфського часу — ліпний посуд, кружальна антична кераміка, два залізні киджали, уламки ножів, псалій та фрагменти вудил, платівки від захисних обладунків, бронзові наконечники стріл, поодинокі прикраси зі срібла та електру, скла і склопасті, кам'яна «таріль»	102; 117-135; 153; 153а; 154-191; 191а; 192-263; 512; 554-571; 603; 658-663; 667-670; 672-678; 686-687; 742; 742а, в, с; 743; 770-777

		тощо; з торкського поховання і зруйнованих могил — залізні вістря на спис, наконечники стріл, ніж, спорядження вершника і коня, кістяні різьблені деталі сагайдака та ін.; пізньосередньовічні — керамічна люлька, кремій і кресало [Ляскоронский, 1892. — Табл. I, II], зразки каміння, кісток та ґрунту з насипів, моноліт поховання передскіфського часу з кургану IV, робочі замальовки — понад 1300 предметів [Ванцак, Супруненко, 1995. — С.55].	
71	Лубни, м., Лубенський пов., Полтавська губ., ур. Плютенці (вододіл рр. Вільшанка — Булатець)	Лубни, м., Лубенський р-н, Лубенська міська рада, ур. Плютенці, зруйновані будівництвом залізниці у 1890-х рр. кілька курганів скіфського часу та забудоване на сьогодні кладовище Плютенської слободи XVII ст. [Бочкарев, 1901. — С.22-24] — пара бронзових браслетів скіфського часу [Ляскоронский, 1903. — С.102], прорізний браслет з виїмчастими емаллями першої третини I тис. н.е. [Рудинський, 1928. — С.56. — Рис.2] та 6 черепів похованих на кладовищі.	144, 145, 642, 643, 645-648, 710, 830, 831
72	Лубни, м., Лубенський пов., Полтавська губ., територія міста (п. б. р. Сула)	Лубни, м., Лубенський пов., Лубенська міська рада, центральна частина міста — пл. Кірова, вул. Гоголя, Леніна — поодинокі знахідки давньоруського часу: шиферні пряслиця, залізний рибальський гачок [див. схему посаду і навколишніх селищ городища в ур. Верхній Вал: Моргунов, 1996. — С.95. — Рис.30, 2], та масові пізньосередньовічні матеріали — залізна сокира, вироби з кістки, скла, кам'яні ядро, фарботерка, керамічна іграшка-брязкальце у вигляді писанки, прикрашена розписом на полив'яному тлі жовтого кольору XVIII ст., черепи людей з поховань.	500504, 649-655, 735, 740, 745-746, 761, 844
73	Лубни, м., Лубенський пов., Полтавська губ., Тернівська толока (п. б. р. Сула)	Лубни, м., Лубенський р-н, Лубенська міська рада, ур. Тернівська толока, знаходиться під приватною забудовою, рештки валу XVII-XVIII ст., котрий В.Г.Ляскоронський вважав за змієвий [Ляскоронский, 1901. — С.441], — листоподібний втульчастий залізний наконечник дротика (?) та череп із зруйнованого кургану ямного часу, зі слідами вохри [Кучера, 1987. — С.10-11].	398, 641
74	Лубни, м., Лубенський пов., Полтавська губ., околиці міста (п. б. р. Сула)	Лубни, м., Лубенський р-н, Лубенська міська рада, Київське шосе, район сучасного заводу «Лічмаш» — випадкова знахідка кам'яного «перкуратора».	113
75	Лучники (Лушники), с., Лубенський пов., Полтавська губ. (п. б. р. Удай)	Лушники, с., Лубенський р-н, долина ріки, поблизу поселення епохи бронзи — раннього заліза і середини — третьої чверті I тис. н.е. [Кулатова, Супруненко, 1988. — С.20]; нижче, за течією Удаю — пізньонеолітичне поселення в ур. Острів [Непріна, Зализняк, Кротова, 1986. — С.182] — бронзовий тригранний наконечник стріли скіфського часу V-IV ст. до н.е. [Ляскоронский, 1903. — С. 63].	306

76	<i>Мгар, с.</i> , Лубенський пов., Полтавська губ. (п. б. р. Сула)	<i>Мгар, с.</i> , Лубенський р-н, ур. Мгарське поле, плато корінного берега над селом, група курганів скіфського часу у складі 25 насипів [<i>Полтавщина, 1992. — С.526; Кулатова, 1990а. — С.17-18; 1991а. — С.66; Кулатова, Супруненко, 1996. — С.318, 319</i>] та курганний могильник давньоруського часу [<i>Шмыткина, 1914; Моргунов, 1996. — С.97</i>], нижче, під горою, на першій надзаплавній терасі — поселення доби бронзи, пеньківської культури та XII-XIII і XIV ст. [<i>Супруненко, 1983. — С.61; 1989-1994. — С.68-69</i>]; на плато — залізна давньоруська сокира [<i>Бочкарев, 1901. — С.6, 17; Моргунов, 1996. — С.97</i>].	499
77	<i>Мгар, с.</i> , Лубенський пов., Полтавська губ., Мгарський Спасо-Преображенський монастир (п. б. р. Сула)	<i>Мгар, с.</i> , Лубенський р-н, Мгарський монастир, група курганів I скіфського часу [<i>Шербаківський, 1919. — С.96; Ильинская, 1968. — С.55. — Табл. XLVII, 10-17; Супруненко, 1989-1994. — С.43-44; 1995г. — С.5-6</i>] — моделі двох залізних мечів V-IV ст. до н.е., що були передані Ф.І.Камінським, у складі комплексу знахідок, до Археологічної комісії [<i>Пустовит, Супруненко, 1992. — С.89-93</i>].	327/1-2
78	<i>Окоп, с.</i> , Лубенський пов., Полтавська губ. (п. б. р. Сулиця)	<i>Окоп, с.</i> , Лубенський р-н, між сс. Вісачки та Окоп, ближче до останнього, — знахідка двох шиферних пряслиць киеворуської доби [<i>Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.69</i>].	412
79	<i>Піски, с.</i> , Лубенський пов., Полтавська губ., ур. Ліс Трембача (л. б. р. Сула)	<i>Піски, с.</i> , Лубенський р-н, ур. Торговиця, поселення доби ранньої та пізньої бронзи, черняхівської культури, з окремими знахідками кераміки середини — третьої чверті I тис. н.е. [<i>Копилов, 1947. — С.13-14; 1952. — С.308; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.70</i>] — фрагменти ліпного і кружального посуду доби бронзи, черняхівської культури та XVII-XVIII ст. [<i>Ляскоронский, 1903. — С.59. — Прим.3</i>].	322
80	<i>Снітин, с.</i> , Лубенський пов., Полтавська губ., центр (п. б. р. Сула)	<i>Снітин, с.</i> , Лубенський р-н, рештки зруйнованого на сьогодні курганного могильника, що нараховував на 1873 р. понадо 700 насипів [<i>Макаренко, 1917. — С.77</i>], на південний захід — захід від городища давньоруського міста Кснятин [<i>Ляскоронский, 1896; 1901. — С.438-440; Макаренко, 1911. — С.108-115; 1917. — С.29; Кучера, Сухобоков, 1971. — С.33-34; 1984. — С.146-147; Моргунов, 1996. — С.77-78; повідомлення І.М.Сарачева, 1993 р.</i>] — череп та стегонова кістка людини зі зруйнованого давньоруського поховання.	621-622
81	<i>Стронський, х.</i> , Лубенський пов., Полтавська губ. (вододіл рр.Булатець — Сліпорід)	<i>Нижній Булатець, с.</i> , Лубенський р-н, західна округа городища скіфського часу біля с. Малий В'язівок, зруйнована забудовою група курганів одного з некрополів (біля села відомі залишки трьох груп курганів у складі 10 насипів: [<i>Падалка, 1914. — С.160</i>] — бронзові шпилька з цвяхоподібною голівкою та тонкий браслет, з розплюснутими, прикрашеними насічкою, кінцями, з комплексу знищеного спорудженням льоху жіночого поховання V-IV ст. до н.е. [<i>Рудинський, 1928. — С.50; див. також: Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.69; у збірці Лубенського краєзнавчого музею зберігається кинджал скіфського часу з району виявлення цієї знахідки</i>].	739

82	<i>Чуднівці, с.,</i> Лубенський пов., Полтавська губ. (вододіл рр. Булатець — Сліпорід, струмок В'язовець [Супіль])	<i>Чуднівці, с.,</i> Лубенський р-н, західна округа городища скіфського часу в с. Малий В'язівок, випадкова знахідка на леваді — залізний кинджал скіфського часу з антенним навершям [повідомл.: Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.71; до Лубенського краєзнавчого музею у 1960-х рр. надходив ще один кинджал цього ж часу з околиць села].	847
83	<i>Хитці, с.,</i> Лубенський пов., Полтавська губ., дюна між сс. Хитці та Тишки (п. б. р. Удай — Сула)	<i>Хитці, с.,</i> Лубенський р-н, поселення на дюні з матеріалами доби ранньої, середньої і пізньої бронзи, зокрема зрубної, бондарихинської культур та XII-XIII ст. [Кулатова, 1989а. — С.56, 57; Кулатова, Супруненко, 1988. — С.20-21] — ліпна і кружальна антична кераміка, скол кременю, уламок точильного бруска, шиферне пряслице.	413; 414/1-2; 415
84	<i>Шершнівка, с.,</i> Лубенський пов., Полтавська губ. (л. б. р. Сула)	<i>Шершнівка, с.,</i> Лубенський р-н, територія села — випадкова знахідка бронзового наконечника стріли скіфського часу кінця VII-VI ст. до н.е. [згадки: Ляскоронский, 1903. — С.63. — Прим.12; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.71].	151
85	<i>Лубенський пов.,</i> Полтавська губ., неподалік від м. Лубни (л. б. р. Сула)	<i>Лубенський р-н,</i> без точно вказаного місця знахідки, — випадково виявлений кружальний горщик черняхівської культури.	744
Миргородський р-н			
86	<i>Кибинці, с.,</i> Миргородський пов., Полтавська губ., парк маєтку Д.П.Трошинського (п. б. р. Хорол)	<i>Кибинці, с.,</i> Миргородський р-н, парк кол. маєтку Д.П.Трошинського, кам'яні половецькі стели XII-XIII ст. [Супруненко, 1989б. — С.220], привезені в Кибинці з Ворсклинсько-Псільського межиріччя та Поорілля [Супруненко, 1989е. — С.267; Полтавщина, 1992. — С.39-40], придбані до Лубенського музею К.М.Скаржинської [Горленко], 1891. — С.125; Плетнева, 1974. — С.95. — Табл.48; Гераськова, 1991. — С.30; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.56].	752-754, 757
87	<i>Миргородський пов.,</i> Полтавська губ., долина р. Хорол (п. б. р. Хорол)	<i>Миргородський р-н</i> — випадкова знахідка бронзового наконечника стріли скіфського часу VI ст. до н.е. [згадка: Ванцак, Супруненко, 1995. — С.55].	148
Оржицький р-н			
88	<i>Лазірська волость,</i> Лубенський пов., Полтавська губ., ур. Філонові бурти (л. б. р. Сліпорід)	<i>Лазірки, с.,</i> Оржицький р-н, рештки майдану [Ляскоронский, 1911. — С.60; Падалка, 1914. — С.159], знахідка кам'яної свердленої сокири доби ранньої бронзи [Кулатова, 1995а. — С.166], неподалік курганів в ур. Хуторний [Макаренко, 1917. — С.77] — залізний трилопатевий наконечник стріли.	307
89	<i>Лукім'я, містечко,</i> Лубенський пов., Полтавська губ., околиці (п. б. р. Сула)	<i>Лукім'я, с.,</i> Оржицький р-н, неподалік від давньоруського та пізньосередньовічного городища літописного міста Лукомля в ур. Панська гора [Ляскоронский, 1893; 1901. — С.442-444; Милорадович, 1904. — С.180-184; Падалка, 1905. — С.165; Копилов, 1945; Ляпушкин, 1961. — С.304; Кучера, 1979. — С.12-13; Моргунов, 1981. — С.287; 1996. — С.102-103; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.152-153; Вітрик, 1991. —	303

		<i>С.91, 95; Полтавщина, 1992. — С.493, 494</i>], біля зруйнованих селітроварниками курганів в ур. Барабашеві могили [<i>Ляскоронский, 1893; Падалка, 1914. — С.138; Макаренко, 1917. — С.78</i>] — бронзовий тригранний наконечник стріли скіфського часу V-IV ст. до н.е. [<i>згадка: Ляскоронский, 1903. — С.63/ — Прим.12; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.77</i>].	
90	<i>Лукім'я, с., Лубенський пов., Полтавська губ., ур. Панська гора (п. б. р. Сула)</i>	<i>Лукім'я, с., Оржицький р-н, курганний могильник давньоруського часу на північ від городища [Ляскоронский, 1901. — С.443. — Рис.; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.77]</i> — золотоскляна намистина.	411
91	<i>Савинський, х., Лубенський пов., Полтавська губ. (л. б. р. Оржиця)</i>	<i>Савинці, с., Оржицький р-н, виявлений випадково у відслоненні канами могильник черняхівської культури [Ляпушкин, 1961. — С.172; Сымонович, Кравченко, 1983. — С.66], де 1874 р., на глибині близько 1, 5 м «в одному місці знайдені п'ять амфор» інкерманського типу, наповнених попелом та закритих, імовірно, уламками кераміки, поряд — деревне вугілля, попіл [КАВ. — С.45] — надійшла одна ранньосередньовічна амфора [Рудинський, 1928. — С.52. — Табл.VI, 14].</i>	320
92	<i>Тимки, с., Лубенський пов., Полтавська губ. (л. б. р. Гни-ла Оржиця)</i>	<i>Тимки, с., Оржицький р-н, за даними анкетування Центрального статистичного комітету 1873 р. та розвідками, відомо кілька курганів поблизу села [Макаренко, 1917. — С.78; Ткаченко, 1990. — С.172], у зруйнованому з яких — виявлено череп людини.</i>	612
93	<i>Яблуневе (Яблуневе), с., Лубенський пов., раніше містечко, Полтавська губ., «коло старої фортеці» (п. б. р. Гнила Оржиця)</i>	<i>Яблуневе, с., Оржицький р-н, Яблунівське пізньосередньовічне городище кінця XVI-XVIII ст. [Ляскоронский, 1903. — С.121; 1911. — С.67. — План; Падалка, 1905. — С.153-154; 1914. — С.71, 173; Макаренко, 1917. — С.30-31] — частина черепа людини, виявлена поблизу валів сотенного містечка.</i>	613
Пирятинський р-н			
94	<i>Повстин, с., Пирятинський пов., Полтавська губ., на межі Пирятинського та Лубенського пов., у заплаві (п. б. р. Удай)</i>	<i>Повстин, с., Пирятинський р-н, на схід від сучасного села — половина діоритової шліфованої сокири доби ранньої бронзи, просвердленої наполовину [згадка: Ляскоронский, 1903. — С.60. — Прим.8; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.79].</i>	107
95	<i>Повстин, с., Пирятинський пов., Полтавська губ., в долині ріки (п. б. р. Удай)</i>	<i>Повстин, с., Пирятинський р-н, округа городища давньоруського літописного міста Полкостеня [Ляскоронский, 1901. — С.430-431; 1903. — С.149; Падалка, 1905. — С.204; 1914. — С.172; Макаренко, 1917. — С.III; Копилов, 1946. — С.17; Ляпушкин, 1961. — С.339-340; Кучера, 1979; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.147; Полтавщина, 1992. — С.689; Моргунов, 1996. — С.85-87] — залізне стремено із золотою насічкою, напевне, XVI-XVII ст.</i>	199

<i>Решетилівський р-н</i>			
96	<i>Березняки, с.,</i> Кременчуцький пов., на межі Кременчуцького та Кобеляцького пов., Полтавська губ., «на піщаних буграх при р.Псел» (л. б. р. Псьол)	<i>Березняки, с.,</i> Решетилівський р-н, серед піщаних підвищень другої надзаплавної тераси, поселення доби пізньої бронзи [Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.85] — ливарна матриця для виготовлення серпа зрубної культури та модель серпа, виконана Ф.І.Камінським [Березанская, 1982. — С.38; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.16. — Табл.3, 15; Шарафутдинова, 1982. — С.112-113; Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.47, 101-103; Стулка, 1994. — С.9, 10].	142, 143
<i>Полтава</i>			
97	<i>Полтава, м.,</i> Полтавський пов., Полтавська губ., ріг Петрівської пл. та Олександрівської вул., подвір'я Чоботарьова (п. б. р. Ворскла)	<i>Полтава, м.,</i> Полтавська обл., Октябрьський р-н, пл. Леніна, 2-4, подвір'я кафе «Коровай», рештки курганного могильника Х — початку ХІ ст., переkritі культурними нашаруваннями ХVІІ-ХVІІІ ст., підземні ходи полкового м. Полтава, поховання початку ХІ ст. [Бучневич, 1891. — С.2; Зарецький, 1912. — С.205; Рудинський, 1928. — С.57. — Табл. VІІІ, 34; Археологические памятники, 1988. — С.5-6; Супруненко, 1993в. — С.59-61; Кулатова, 1994. — С.13] — круглодротовий і вузькоплатівчастий бронзові персні, 18 золотоскляних та 1 синя скляна біконічні намистини, бронзовий ремінцевий трійник-розділювач [Кулатова, Супруненко, 1990. — С.44. — Рис.2; Супруненко, 1998а. — Рис.87].	953 а, в, с
<i>Полтавський р-н</i>			
98	<i>Полтавський пов.,</i> Полтавська губ. (р. Ворскла)	<i>Полтавський р-н,</i> можливо, Диканський, у річці — трикутний наконечник стріли з кременю, виконаний в техніці струйчастої ретуші, доби раннього бронзового віку.	115
<i>Семенівський р-н</i>			
99	<i>Білики, с.,</i> Хорольський пов., Полтавська губ., хут. Кудашова (п. б. р. Хорол)	<i>Біляки, с.,</i> Семенівський р-н, на північ від села — група курганів у складі 14 розораних насипів [Луговая, 1988. — С.23-24] — випадкова знахідка великої пісковикової свердленої сокири підромбічної форми першої третини ІІ тис. до н.е. [Ляскоронский, 1903. — С.60. — Прим.9].	104
100	<i>Великі Липняги, с.,</i> Хорольський пов., Полтавська губ. (п. б. р. Хорол)	<i>Великі Липняги, с.,</i> Семенівський р-н, поблизу села збереглися два кургани та майдан [Луговая, 1988. — С.29; зр.: Падалка, 1914. — С.168. — 4 кургани], у зруйнованому кургані — знахідка діоритової свердленої шліфованої сокири доби ранньої бронзи [Ляскоронский, 1903. — С.60. — Прим.9; Россия, 1903. — С.417; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.86].	105

101	<i>Великі Липняги, с.</i> , Хорольський пов., невеликий зруйнований курган на південний захід від села (п. б. р. Хорол)	<i>Великі Липняги, с.</i> , Хорольський р-н, кілька невеликих розораних курганів, за Г.О.Сидоренко, — давньоруський курганний могильник [Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.86] — знахідка у зруйнованому насипу залізної давньоруської (?) сокири.	408
102	<i>Семенівка, с.</i> , Хорольський пов., Полтавська губ. (вододіл рр. Хорол — Дніпро)	<i>Семенівка, смт.</i> , Семенівський р-н, група курганів з 5 насипів «в полі за селом» [Макаренко, 1917. — С.104], поблизу одного з них при оранці зруйноване поховання передскіфського часу [Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.87], що супроводжувалося двома бронзовими браслетами чорноліської культури та іншими бронзовими виробами — надійшов бронзовий овальний за формою браслет [Рудинський, 1928. — С.41; Ковпаненко, 1967. — С.48]. Нижня течія р. Хорол відзначається дослідниками як район зосередження пам'яток чорноліської культури [Старожитності, 1994. — С.33-37; Шевченко, 1996. — С.374].	758
<i>Хорольський р-н</i>			
103	<i>Хорол, м.</i> , Хорольський пов., Полтавська губ., ур. Технове, неподалік від шляху з Хоролу до Лубен (п. б. р. Лагодинка)	<i>Хорол, м.</i> , Хорольський р-н, північно-західна околиця міста — випадкова знахідка бронзового кельга типу К-14 зрубного часу доби пізньої бронзи [Петров], 1901. — С.148; Рудинський, 1928. — С.42; Черных, 1976. — С.77].	698
<i>Чорнухинський р-н</i>			
104	<i>Лісова Слобідка, с.</i> , Лохвицький пов., Полтавська губ., ур.Лісова дача (л. б. р. Удай)	<i>Лісова Слобідка, с.</i> , Чорнухинський р-н, над селом на плато високого берега — кургани [Макаренко, 1917. — С.75], на першій назаплавній терасі — поселення доби бронзи, раннього залізного віку та XI-XIII ст. [Приймак, 1994. — С.2-3; 1995. — С.119], з останнього, напевне, походить — срібна сережка з сердоліковою намистинкою [Супруненко, 1990а. — С.15], знайдена край колишньої межі Лубенського і Лохвицького пов.	407
105	<i>Курінька, містечко</i> , Лохвицький пов., Полтавська губ. (л. б. р. Удай)	<i>Курінька, с.</i> , Чорнухинський р-н, рештки сотенної фортеці XVII-XVIII ст. [Полтавщина, 1992. — С.443], відомі кургани в околицях [Падалка, 1914. — С.158; Мельникова, 1988. — С.73], у залишках укріплень «над Удаєм» — 3 черепи людей, вірогідно, XVII ст.	614-616
106	<i>Постав-Муки, с.</i> , Лохвицький пов., Полтавська губ., ур. Дразин Яр — Потоки (л. б. р. Удай)	<i>Постав-Мука, с.</i> , Чорнухинський р-н, курганний могильник скіфського часу у складі більш ніж 100 курганів [Авенариус, 1896. — С.178-187; Макаренко, 1917. — С.75; Ильинская, 1968. — С.61-150. — Рис.44, 2; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.89] — велика пісковикова овальна таріль [Авенариус, 1896. — С.180].	553

107	<i>Постав-Муки, с.,</i> Лохвицький пов., Полтавська губ., ур.Красногорівка (Красногірка), Монастирище (л. б. р. Удай)	<i>Постав-Мука, с.,</i> Чорнухинський р-н, городище скіфського часу і залишки Красногірського монастиря XVII-XVIII ст. [<i>Приймак, 1994. — С.2; 1995. — С.119; Кулатова, Супруненко, 1995. — С.52; Перший рік, 1995. — С.230</i>] — «прямий залізний клинок палаша з одностороннім лезом».	410
108	<i>Постав-Муки, с.,</i> Лохвицький пов., Полтавська губ., ур. Підніжжя, долина ріки (л. б. р. Удай)	<i>Постав-Мука, с.,</i> Чорнухинський р-н, на видувах між підніжжям мису з городищем та селом, — два бронзових тригранних наконечники стріл скіфського часу V-IV ст. до н.е. [<i>згадка: Ляскоронський, 1903. — С. 63. — Прим.16</i>].	305
109	<i>Сухоносівка, с.,</i> Лохвицький пов., Полтавська губ., ур. Валки (межиріччя рр. Удай — Многа)	<i>Сухоносівка, с.,</i> Чорнухинський р-н, городище скіфського часу [<i>Копилов, 1946. — С.19; Іллінська, 1949. — С.145, 146; Ляпушкин, 1961. — С.136-137; Моруженко, 1969; 1985. — С.162, 163, 166; Приймак, 1983. — С.10-11; 1994. — С.2; Мельникова, 1988. — С.78; Болтрик, Фіалко, 1995. — С.44, 45</i>], з передгороддя якого походить залізний кинджал IV-III ст. [<i>Кулатова, 1995. — С.174-175</i>] та розвал ліпного горщика скіфського часу, що надійшов до ЛМС — вінця посудини орнаментовані пальцевими відбитками.	682
РІВНЕНСЬКА ОБЛАСТЬ			
110	<i>Острог, м.,</i> Острозький пов., Волинська губ. (л. б. р. Горинь)	<i>Острог, м.,</i> Острозький р-н, давньоруське городище в ур.Карпати — скляне, склопастове та кам'яне намисто, залізне вістря на спис, пряслице та уламок скляного браслету [<i>Свєшніков, Нікольченко, 1982. — С.87; див. також дані про городище на місці спорудження замку XVI ст.: Сынkalowski, 1961. — S.189; Раппопорт, 1967. — С.42; Археологічні пам'ятки, 1982. — С.223-224</i>].	476, 836, 840
111	<i>Острог, м.,</i> Острозький пов., Волинська губ. (л. б. р. Горинь), околиці, ур. Підлужжя	<i>Хорів, с.,</i> Острозький р-н, ур.Підлужжя, багаточислове поселення з матеріалами середнього Трипілля, городоцько-здовбицької, комарівської, милоградської, пізньозарубинецької культур та могилянської групи доби раннього залізного віку — знахідки ручок античних амфор, в т. ч. з тавром [<i>Пелецишин, 1975. — С.335-336; Свєшніков, Нікольченко, 1982. — С.88</i>].	838
СЕВАСТОПОЛЬ			
112	<i>Севастополь, м.,</i> Таврійська губ., Херсонес	<i>Севастополь, м.,</i> Карантинна бухта, Національний заповідний «Херсонес Таврійський» [<i>заг. огл.: Савеля, 1983. — С.160-177; Антонова, Зедгенідзе, Колесникова, Рыжов, Бедарева, Филиппенко, 1985. — 112 с.</i>] — фрагменти кружалого і ліпного посуду, керамічні рибальські грузила, уламки скляного посуду, деталі мозаїк, бронзовий бубонець.	335, 337, 338, 425, 476

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

113	<i>Аксютинці, с.,</i> Роменський пов., Полтавська губ., ур. Солодка (п. б. р. Сула)	<i>Пустовойтівка, с.,</i> ур. Оксютинці (Аксютинці), Роменський р-н, ур. Солодка, курган VIII з розкопок Д.Я.Самоквасова — малобудківський горщик бондарихинської культури доби пізньої бронзи в насипу [<i>Самоквасов, 1908. — С.105-106; Рудинський, 1928. — С.30. — Прим.; Кулатова, 1989. — С.22</i>].	319
114	<i>Коровинці, с.,</i> Роменський пов., Полтавська губ. (л. б. р. Сула)	<i>Коровинці, с.,</i> Недригайлівський р-н — ліпна миска з кургану скіфського часу V ст. до н.е. (розкопки В.Ф.Безпальчева) та давньоруська (?) залізна сокира з околиць села [<i>КС, 1902. — 1. — С.68; ИАК, 1911. — 43. — С.22, 71, 120; Ильинская, 1968. — С.54, 193; Кулатова, 1989. — С.23</i>].	848, 851
115	<i>Малі Будки, с.,</i> Роменський пов., Полтавська губ. (л. б. р. Сміла)	<i>Малі Будки, с.,</i> Недригайлівський р-н — копія вузди з кургану скіфського часу, з маловідомих розкопок Д.Я.Самоквасова; пізніше кургани цієї доби досліджувалися тут М.О.Макаренком [<i>ИАК, 1907. — 22. — С.42; Ильинская, 1968. — С.194</i>].	326
116	<i>Плавинище, с.,</i> Роменський пов., Полтавська губ. (п. б. р. Сула)	<i>Плавинища, с.,</i> Роменський р-н, інвентар поховання скіфського часу, дослідженого В.В.Хвойкою 1897 р. [<i>Ильинская, 1968. — С.21, 56-57; Кулатова, 1989. — С.23</i>] у складі «24 бронзових наконечників стріл, 2-х бронзових та 5 залізних платівок від захисного обладунку».	829
117	<i>Ромни, м.,</i> Роменський пов., Полтавська губ., ур. Підгородок (п. б. р. Сула)	<i>Ромни, м.,</i> Роменський р-н, ур. Пригородок, Комсомольський пров. — вул. Шевченківська, городище роменської культури, X-XIII та XVI-XVIII ст. — випадкові знахідки шиферного пряслиця та бронзового персня [<i>огляд літ.: Моргунов, 1990а. — С.61-63; 1996. — С.54; див. також: Сухобоков, 1975. — С.14</i>].	508

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

118	<i>Боброве, с.,</i> Харківський пов., Харківська губ. (л. б. р. Харків)	<i>Руські Тишки, с.,</i> Харківський р-н, зупинка «Бобрівці», група курганів у складі 15 насипів поблизу розгалуження шосе м. Харків — с. Липці [<i>Шрамко, 1970. — С.22; Шрамко, Михеев, Грубник-Буйнова, 1977. — С.130</i>] — випадкова знахідка залізного кинджалу скіфського часу.	309
119	<i>Харківський пов.,</i> Харківська губ. (п. б. р. Уди)	<i>Харківський р-н,</i> знахідка при розкопках (?) 1895 р. бронзової кочівницької кульгової статуетки [<i>зр.: Шрамко, 1962. — С.326, 327. — Рис.132, 19</i>].	497

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ			
120	<i>Кам'янець-Подільський, м.,</i> губернський центр Подільської губ. (л. б. р. Смотрич)	<i>Кам'янець-Подільський, м.,</i> Кам'янець-Подільський р-н, на південний схід від міста — кам'яне намисто з місцевих порід, подібне до використуваного в XIX ст. для чіток [<i>Кучугура, 1987. — С.58; див. також: Пламеницька, Винокур, Хотюк, Медведовський, 1968. — 120 с.</i>].	707
ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ			
121	<i>Дудниківка, с.,</i> Золотоніський пов., Полтавська губ., ур. Рокити (п. б. струмка — правої притоки р. Золотоноша)	<i>Дудниківка, с.,</i> Драбівський р-н, ур. Рокити — знахідка давньоруського меча «норманського типу» [<i>Ляскоронский, 1903. — С.102 (вказаний за походженням як лубенський); Шербаківський, 1919. — С.17; Рудинський, 1928. — С.56. — Прим.2]</i>].	409
122	<i>Пекарі, с.,</i> Канівський пов., Київська губ., ур. Княжа Гора (п. б. р. Дніпро)	<i>Пекарі, с.,</i> Канівський р-н, ур. Княжа Гора, група курганів скіфського часу, в т.ч. досліджений курган V ст. до н.е. [<i>Бранденбург, 1908. — С.125-136; АПУ, 1966. — С.398; Петренко, 1967. — С.93; Галанина, 1977. — С.19]</i>], поряд — два селища VII-IV ст. до н.е. [<i>Бондар, 1962. — С.124-126; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989. — С.144]</i>], відоме давньоруське городище та курганный могильник [<i>АПУ, 1966. — С.412; Толочко, 1980. — С.148, 150; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.76-77; Готун, 1994. — С.37]</i> — два культурно-хронологічних комплекси речей: 2 бронзові дзеркала та 2 уламки дзеркал, бронзові дротяні браслети і шпильки, в т.ч. з цвяхоподібною голівкою скіфського часу; шиферне пряслице, залізні коса, рибальські гачки, фрагмент ланцюга, пряжки, вудила та кільця до них, бронзові пряжки, прикраси, в т.ч. дротяні скроневі, персні, уламки браслетів і витої шийної гривни, застібки до окладу книги, гудзики, дрібні срібні прикраси, скляне й склопастове намисто, фрагменти браслетів та пестнів, хрестика-тільника, уламки свинцевих виробів і срібний арабський напівдирхем — давньоруського, що в цілому відповідає опису перших скарбошукацьких знахідок в районі комплексу пам'яток [<i>П.К., 1899. — С.46-47; С.О., 1998. — С.169-170; див. також: Бондарець, 1992. — С.3-6]</i>].	350-361; 361 а, в; 784-803
123	<i>Сахнівка, с.,</i> Черкаський пов., Київська губ., ур. Дівич-Гора (л. б. р. Рось)	<i>Сахнівка, с.,</i> Корсунь-Шевченківський р-н, відоме давньоруське городище в ур. Дівич-Гора, Гора Дігтярна [<i>Лезе, 1901. — А.1-9; Довженко, Лінка, 1955. — С.151; АПУ, 1966. — С.392, 399, 413; Довженко, Приходнюк, Малиновский, Чумаченко, 1973. — С.278-279; Толочко, 1980. — С.149; Кучера, Сухобоков, 1984. — С.88-90; Готун, 1994. — С.36]</i> — бронзові дзеркала та їх уламки, бубонці, лунниці, кілька кілець і перс-	804-822

		нів, гольник, язичок від підковоподібної пряжки, бронзові і залізні пряжки, уламки скляних браслетів, персня та намиста, а також 5 бронзових наконечників стріл скіфського часу і срібний римський денарій [Петров], 1901. — С.145-147; про кургани скіфського часу, в т.ч. IV ст. до н.е. див.: Miller, Mortillet, 1904. — P.273-277; Безсонова, Раєвський, 1977. — С.39-50; Черненко, Клочко, 1979. — С.270-274; Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989. — С.147].	
ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ			
124	Яноуци, с., Хотинський пов., Бесарабська губ. (л. б. р. Прут)	Яноуци, с., Хотинський р-н, виявлений випадково могильник черняхівської культури [Сымонович, Кравченко, 1983. — С.51. — № 6] — одноручний кружальний глек-урна з масткою поверхнею.	321
ЧЕРНІГІВСЬКА ОБЛАСТЬ			
125	Варва, містечко, Лохвицький пов., Полтавська губ., околиці (л. б. р. Удай)	Варва, смт., Варвинський р-н, друга тераса — випадкова знахідка бронзового наконечника стріли скіфського часу [Ляскоронский, 1903. — С.63. — Прим.15; Супруненко, 1990. — С.104].	146
126	Липове, с., Роменський пов., Полтавська губ., ур. Липове (п. б. р. Ромен)	Липове, с., Талалаївський р-н, ур. Вигін, давньоруський курганний могильник X-XIII ст. [Ляскоронский, 1901; 1903. — С.101; Щербаківський, 1920а. — С.16-20; Русанова, 1966. — С.23, 37; Моця, 1987. — С.59, 63, 65, 142-143; 1990. — С.63-64; Кулатова, 1989. — С.23; Моргунов, 1996. — С.50-51] — залізне вістря на спис давньоруського часу.	479
127	Сосницький пов., Чернігівська губ. (п. б. р. Турець)	Турець, ур., Сосницький р-н, залісна місцевість, поселення скіфської доби — фрагменти ліпної кераміки, уламки античних амфор та чорнолакової кружальної посудини [Рудинський, 1928. — С.51].	1047
ПІВНІЧНЕ ПРИЧОРНОМОР'Я			
128	Північне узбережжя Чорного моря, Одеська, Херсонська чи Таврійська губ.	Північне Причорномор'я, випадкові знахідки — склопастове і фаянсове намисто, підвіски й амулети [Памятники, 1986. — С.58-60].	644, 712
БІЛОРУСЬ			
129	Кежан-Городок, містечко, Мінська губ., ур. Видуш-Гора (л. б. р. Прип'ять)	Давид-Городок, смт., Столінський р-н, Брестська обл., поселення доби неоліту-бронзи — фрагменти ліпної кераміки і вироби з кременю [Рудинський, 1928. — С.38].	116 а, в

БОЛГАРІЯ			
130	<i>Південна Болгарія</i>	<i>Південна Болгарія</i> — мармуровий барельєф з фракійським написом [Маркевич, 1895. — С.280-283; Соломоник, 1988. — С.74-75; Крыкин, 1990. — С.74-79; Барельєф, 1994. — С.88].	325
ЕСТОНІЯ			
131	<i>Юр'єв (Дертт), м.</i> , Ліфляндська губ. (л. б. р. Емайигі), старе міське кладовище	<i>Тарту, м.</i> , кол. Тартуський р-н, міське кладовище XVI-XVII ст. [Райд, 1981. — С.32, 45], — черепи людей з поховань.	778-781
ЄГИПЕТ			
132	<i>Карнак, м.</i> (л. б. р. Ніл)	<i>Карнак, м.</i> , широкий р-н столиці Середнього і Нового царства — Фів, з некрополю часу XVIII династії поблизу міста — зерна пшениці.	666
133	<i>Олександрія, м.</i> (Середземно-морське узбережжя)	<i>Олександрія, м.</i> , випадкові знахідки в околицях міста, напевне, зі зруйнованого поховання — фаянсові ушебті [Памятники, 1986. — С.20].	664/1, 2
134	<i>Порт-Саїд, м.</i> (Середземно-морське узбережжя)	<i>Порт-Саїд, м.</i> , — статуетка ушебті, придбана в антиквара.	843
135	<i>Саккара, м.</i> (п. б. р. Ніл)	<i>Саккара, м.</i> , бронзовий амулет у вигляді ока — зі зруйнованого поховання доби Нового царства [Памятники, 1986; Berlev, Hodjach, 1998].	428
136	<i>Нижній Єгипет</i>	<i>Нижній Єгипет</i> — рештки мумій з поховання елліністичного часу [в цілому про колекцію: Там само. — С.3, 58; Супруненко, 1991в. — С.39; Тітков, 2000. — С.23-24].	510 а, в, с
ІТАЛІЯ			
137	<i>Італія</i>	<i>Італія</i> — апулійська пеліка кінця IV ст. до н.е. [Античная керамика, 1997], підробна ваза і кам'яний виріб.	749-751
138	<i>Помпеї</i> , руїни міста I ст. н.е.	<i>Неаполь, м.</i> , Помпеї — декоративна плитка для підлоги та камінці від мозаїк.	472, 692
139	<i>Рим, м.</i>	<i>Рим, м.</i> , Терми Каракалли — деталі мозаїки.	699
ЛАТВІЯ			
140	<i>Креславка, с.</i> , Двінський пов., Вітебська губ. (п. б. р. Західна Двіна)	<i>Креславка, кол. с.</i> , кол. Даугавпільський р-н (п. б. р. Даугава) — свердлена кам'яна сокира епохи бронзи, випадкова знахідка [Петров], 1901. — С.146].	498

ЛИТВА			
141	<i>Віленська губ.</i> (п. б. р. Няріс)	<i>кол. Вільнюський р-н</i> , інвентар зруйнованих поховань XII-XIII ст. — скляні персні, фрагмент браслета, намисто, бронзова прикраса [Петров], 1901. — С.146].	704
ЛЮКСЕМБУРГ			
142	<i>Люксембург, м.</i> , Люксембурзький музей доісторичного живопису проф. Кармон	<i>Люксембург, м.</i> — фоторепродукції картин на історико-археологічну тематику.	572-583
МОЛДОВА			
143	<i>Бравічени, с.</i> , Бесарабська губ. (п. б. р. Реут)	<i>Бравічени, с.</i> , Оргеївський р-н, городище Старого Орхея — золотоординська і молдавська кераміка XIV-XVI ст. [див.: Смирнов, 1954; Абызова, Бырня, Нудельман, 1981; 1982; Бырня, 1984; Абызова, 1988. — С.88-92].	679
ПОЛЬЩА			
144	<i>Малонець, с.</i> , Яновський пов., Люблінська губ.	<i>околиці Модлібожице, с-ще</i> , Люблінське воєводство — уламок кам'яної шліфованої сокири та знаряддя з кременю, з випадкових розкопок на поселенні доби бронзи [Петров], 1901. — С.146].	473, 474
РОСІЙСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ ПІВНІЧНИЙ ЗАХІД І ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЧАСТИНИ			
145	<i>Гньоздов, с.</i> , Смоленський пов., Смоленська губ. (п. б. р. Дніпро)	<i>Гньоздов, снт.</i> , Смоленський р-н, Смоленська губ., курганний могильник X-XI ст. — макет поховання кургану [Формозов, 1988. — С.79].	349
146	<i>Подобине, с.</i> , Бежецький пов., Тверська губ. (п. б. р. Молога)	<i>Подобине, с.</i> , Бежецький р-н, Тверська губ. — випадкова знахідка кам'яної свердленої шліфованої сокири [Брюсов, Зимина, 1966. — С.41, 61. — № 26; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.56].	106
147	<i>Подобине, с.</i> , ур. Гора (п. б. р. Молога)	<i>Подобине, с.</i> , Бежецький р-н, Тверська губ., ур. Гора, неолітичне поселення — знаряддя з кременю [Городцов, 1923. — С.353; Рудинський, 1928. — С.36, 38].	713-733

148	<i>Санкт-Петербург, м., кол. столиця Російської імперії (п. б. р. Нева)</i>	<i>Санкт-Петербург, м., Ісакієвська пл., Ісакієвський собор — зразки смальти від мозаїк I-ї пол. XIX ст.</i>	426
ПІВДЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЧАСТИНИ І ПІВНІЧНИЙ КАВКАЗ			
149	<i>Ростов-на-Дону, м., Область Війська Донського, на південь від міста (дельта р. Дон)</i>	<i>Недвигівка, с-ще, Ростовський р-н, Ростовська губ., курганні некрополі Єлизаветинського городища античного часу (Танаїс) — кераміка, світильники, золоті нашивні бляшки кінця IV-I ст. до н.е. [Шелов, 1961. — С.10-11; 1970. — С.96-98; Брашинский, 1980. — С.9; Античная керамика, 1987. — С.16; Захожай, 1994. — С.94, 100].</i>	332/1-6; 333/1-6; 334/1-3; 340; 693
150	<i>Верхній Кобан, аул, Тагаурська ущелина, Північно-Осетинська (губ.) обл. (п. б. р. Ардон)</i>	<i>Кобан, с., Алагірський р-н, Північно-Осетинська Автономна Республіка, могильник кобанської культури [Уварова, 1900. — С.22-130; Доманский, 1984. — С.5-7, 90] — точильний камінь та макет одного з поховань.</i>	328, 329
151	<i>Владикавказ, м., Північно-Осетинська (губ.) обл. (п. б. р. Терек)</i>	<i>Владикавказ (кол. Оржонікідзе), м., Північно-Осетинська Автономна Республіка — бронзовий наконечник стріли скіфського часу.</i>	709
152	<i>Інгушетія</i>	<i>Гірська Інгушетія, Автономна Республіка Інгушетія, «зі склепа в башті» — черепи та кістки з поховань XVI-XVII ст. із залишками природної муміфікації.</i>	747, 748, 759, 760
153	<i>Карбулакська, станиця, Сунжинський загін, Чечено-Інгушетія (р. Сунжа)</i>	<i>Карбулак, станиця, Сунджинський р-н, Чеченська Республіка, інвентар зруйнованого впускного поховання кінця I тис. н.е. в кургані — прикраси, каповушка, бронзова посудинка.</i>	509/1-23
154	<i>Північний Кавказ</i>	<i>Північний Кавказ, Чорноморське узбережжя (?), випадкові знахідки античного часу: склопастове мозаїчне та бронзове намисто, амфора.</i>	680, 850
СИБІР			
155	<i>Мінусинськ, м., Мінусинський пов., Єнісейська губ. (п. б. рр. Кебеж, Єнісей)</i>	<i>Мінусинськ, м., Мінусинський р-н, Красноярський край, околиці міста, Мінусинська котловина, знахідки з поховань фінальної бронзи — раннього залізного віку, доби середньовіччя в курганах — кинджали, карасукські бронзові ножі, дзеркало з арабським написом, шило, залізні ножиці, наконечники стріл [Вадецкая, 1973. — С.115-119; Белокобольский, 1986. — С.68-74; Татаринов, 1993. — С.105].</i>	852-885, 951
156	<i>Східний Сибір</i>	<i>Східний Сибір — випадкова знахідка пізньокочівницького залізного наконечника стріли.</i>	308
ТУРЕЧЧИНА			
157	<i>Стамбул, м.</i>	<i>Стамбул, м., храм св. Софії — деталі мозаїк.</i>	424

Предмети археологічної збірки, походження яких пов'язане зі створенням експозиції чи невідоме			
158		Позначені зірочкою (*) номери, переважно ілюстративні матеріали, макети тощо, — виготовлені здебільшого в Лубнах та Москві.	417-419, 552, 734*, 736*, 764, 766, 842, 888-890, 1064-1068*

ЗАГАЛЬНИЙ ПОКАЖЧИК ДО ХРОНОЛОГІЧНОГО ПЕРЕЛІКУ

(вказані порядкові номери переліку)

Палеоліт: 50**Неоліт:** 5, 129, 147**Енеоліт:** 31, 70**Епоха бронзи:** 1, 2, 15, 37, 38, 46, 52, 64, 70, 79, 83, 129, 144*доба ранньої бронзи:* 2, 4, 23, 32, 53, 70, 73, 83, 94, 98-100, 140, 144, 146*доба середньої бронзи:* 39, 70*доба пізньої бронзи:* 3, 26, 31, 32, 70, 96, 103, 113**Ранній залізний вік***передскіфський час:* 48, 62, 70, 102, 150, 155*скіфський час:* 2, 17, 25, 28, 34, 36, 43, 47, 51, 54-56, 58-60, 64, 66, 69-71, 74-75, 77, 81, 82, 84, 87, 89, 106, 108, 109, 111, 114-116, 118, 122, 123, 125, 127, 151*античні старожитності:* 28, 29, 33-35, 70, 83, 111, 112, 127, 128, 130, 133, 137-139, 149, 154**Ранньоримська доба***сармати:* 60, 69, 128*зарубинецька культура:* 12, 20, 21, 69**Пізньоримська доба:** 30*черняхівська культура:* 27, 60, 79, 85, 91, 123, 124*київська культура (?):* 71**Ранньосередньовічні культури середини — третьої чверті I тис. н.е.:** 112**Знахідки останньої чверті I тис. н.е.:** 67, 68*Кочівники I тис. н.е.:* 40, 88(?), 119, 153**Київська Русь:** 6-9, 11, 13-14, 18-20, 22, 24, 42, 49, 57, 60-61, 63-67, 72, 76, 78, 80, 83, 90, 97, 101, 104, 110, 114, 117, 121, 122, 123, 126, 141, 145*Половці XI-XIII ст.:* 70, 86*Кочівники Східного Сибіру IX-XV ст.:* 155, 156**Старожитності XIV — початку XVIII ст.:** 9, 10, 13, 16, 18, 23, 41, 44, 45, 47, 52, 57, 64, 67, 68, 70-73, 79, 93, 95, 105, 107, 110, 120, 131, 143, 152**Знахідки другої половини XVIII — початку XIX ст.:** 67, 68, 70, 71, 72, 148*Предмети та матеріали кінця XIX — початку XX ст.:* 77, 96, 115, 137, 142, 145, 150, 158**Стародавній Єгипет:** 33, 132-136**Візантія:** 157**Предмети невизначеної хронологічної належності:** 92.

СПИСОК ЗБИРАЧІВ (ДАРИТЕЛІВ) археологічних колекцій

1. **Авенаріус Михайло Петрович** (1835-1895) — професор фізики Київського університету св. Володимира (1865-1891), проводив розкопки курганів та збори археологічних матеріалів в околицях с. Постав-Мука Лохвицького повіту Полтавської губернії, відпочивав у маєтку В.О.Коренева в цьому селі. — 553*.
2. **Аккерман М.О.** — землевласник Миргородського повіту Полтавської губернії, дрібний підприємець. — 752-754, 757.
3. **Афанасьєв-Чужбинський Олександр Степанович** (1816-1875) — відомий письменник, етнограф і поет, дворянин, уродженець с. Ісківці Лубенського повіту Полтавської губернії. Проводив розкопки курганів давньоруського часу «між селами Лукім'ям та Мацківцями», валів городища літописного Сніпороду, окремих курганів та майданів. — 411.
4. **Баліньов Сергій** — син землевласника с. Подобине Бежецького повіту Тверської губернії. — 106,713-733.
5. **Барановський** — священик з м. Лубни, проживав поряд з ур. Вал. — 633-635.
6. **Барвінський О.М.** [Барвинский А.Н.] — міщанин м. Лубни. — 398.
7. **Безпальчев В.Ф.** — роменський краєзнавець, археолог, популяризатор науки, землевласник. Проводив розкопки та розвідки у Роменському та Прилуцькому повітах Полтавської губернії. — 851.
8. **Бер В.О.** — морський офіцер, племінник російського академіка К.М.Бера (1792-1876), колекціонер-нумізмат [див.: *Варламов, 1988. — С.133-205*], який передав К.М.Скаржинській частину своєї колекції, в тому числі кілька монет археологічного походження.
9. **Белаш** — селянин с. Сергіївка Кременчуцького повіту Полтавської губернії. — 323.
10. **Бобринський Олексій Олександрович** (1852-1927) — граф, голова Імператорської Археологічної комісії, дослідник курганів та Більського городища скіфського часу на Полтавщині, власник значної археологічної колекції у маєтку поблизу м. Сміла, цукрозаводчик. — 829,848,850,851,948-949.
11. **Болсуновський Карло Васильович** (1838-1924) — київський нумізмат, археолог, колекціонер. — 325, 332-335, 337-340, 350-361, 429-433, 435-477, 483-496, 505-507, 511, 513, 514, 527-534, 617-618, 644, 681, 693-697, 699, 702-707, 712, 749-750, 786-828, 834-836, 838, 840-841, 845, 850, 852-887, 951, 953(?).
12. **Бочкарьов К.П.** — викладач гімназій, адвокат, краєзнавець з м. Лубни. — 422-423, 499-504, 613, 708.
13. **Боярський М.Д.** — землевласник с. Тишки Лубенського повіту Полтавської губернії. — 612.
14. **Бугаєвський М.Ф.** [Бугаевский Н.Ф.] — земський службовець з м. Лубни. — 320.
15. **Волик Пилип** — селянин с. Тарандинці Лубенського повіту Полтавської губернії, зісланий до Сибіру. Звідти привіз до Лубен 1880 р. залізний наконечник пізньокочівницької стріли. — 308.
16. **Гвоздецький [Гвоздецкий]** — військовослужбовець, уродженець м. Миколаїв. — 147.
17. **Гриценко Михайло** — козак з с. Клепачі Лубенського повіту Полтавської губернії. — 401.
18. **Гутус** — міщанин м. Лубни. — 385.
19. **Дараган** — міщанин з м. Лубни, проживав на Верхньому Валу. — 636, 638.
20. **Дараган Михайло Петрович** (нар. 1834) — полковник у відставці, дворянин, чернігівський (з 1871), пізніше кашинський (з 1883) губернатор, сенатор (з 1908), поміщик з м. Варва Полтавської губернії [*Павловский, 1914. — С.159*]. — 146.
21. **Діденко Пархом** — селянин с. Клепачі Лубенського повіту Полтавської губернії. — 364, 365.

* Тут наведені інвентарні номери археологічних знахідок за каталогом зібрання К.М.Скаржинської [ДАПО. — Ф.222. — Спр.2. — А.1-44. — 3 № 1 до № 416], далі — за інвентарем Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства [КАВ. — С.62-166а. — 3 № 417 до № 1068, з рядом виключень предметів колекції земського музею]. Інвентарні номери «Каталогу» К.М.Скаржинської та КАВ до № 416 [КАВ. — С.62] співпадають.

22. **Еллінек О.Р.** [Эллинек А.Р.] — студент Київського університету св. Володимира, вихованець Ф.І.Камінського, дворянин, з поміщицької родини Лубенського повіту Полтавської губернії [див.: *ДАПО. — Ф.222. — Спр.58. — А.1-2*]. — 409.
23. **Єфименко Петро Петрович** (1884-1969) — відомий український археолог, палеолітознавець, пізніше — академік АН УРСР. — 585, 985-988.
24. **Жбанков Іван** — селянин с. Трьох-Ізбенка Старобільського повіту Харківської губернії. — 140,141.
25. **Зарецький Іван Антонович** (1857-1936) — український археолог, етнограф, музейник та фотограф, дослідник пам'яток археології Поворскля і Західного Казахстану, у 1870-1912 рр. мешкав у м. Полтава. — 424-427.
26. **Запорожський Єрмолай Радіонович** — торговець старожитностями з м. Керч. — 513-514.
27. **Затурський І.Ф.** — земський службовець, землевласник з м. Лубни. — 104, 421, 683.
28. **Золотницький Володимир Васильович** — викладач училищ та гімназій, колекціонер, з Верхньодніпровського повіту Катеринославської губернії, пізніше — відомий київський антиквар. — 139, 420, 619, 620, 671, 692, 762-763, 823-824, 833, 846.
29. **Зубковський Іван** — священик з м. Лубни. — 637.
30. **Ізмайлов Сергій Матвійович** (+1899) — службовець з м. Лубни, дворянин, колекціонер. — 149, 330-331.
31. **Казимір Микола Олександрович** — землевласник с. Яноуци Хотинського повіту Бессарабської губернії, дворянин. — 321.
32. **Камінський Федір Іванович** (1845-1891) — археолог, красзнавець, музейник і педагог, викладач гімназій, завідувач Лубенського музею К.М.Скаржинської. — 102, 103, 116а-в, 117, 137, 143, 152-276, 302, 327, 405, 512, 535-551, 554-562, 564-571, 603, 645-646, 658-663, 667-670, 672-678, 682, 686-690, 713-736, 742 а-г, 743, 769-777.
33. **Кир'яков Анатолій Григорович** — банківський службовець, художник-аматор, син Г.С.Кир'якова. Проживав у Лубнах. — 323, 416, 710.
34. **Кир'яков Григорій Степанович** (1805-1883) — красзнавець, колекціонер, член РГТ, поміщик з с. Гінці Лубенського повіту. — 1-29, 80-101, 108, 277-278, 301, 372-378, 383-387, 406-407, 411, 479, 498, 509, 623-625, 656, 767.
35. **Кир'яков Григорій Степанович** — військовослужбовець, син С.Г.Кир'якова. — 509.
36. **Кир'яков Павло Григорович** — військовослужбовець, землевласник, син Г.С.Кир'якова. — 319, 474.
37. **Кир'яков Степан Григорович** — військовий ветлікар, спортсмен, син Г.С.Кир'якова. — 321, 329, 479, 498, 679-680, 709, 744, 747-748, 759-760.
38. **Коренев Василь Олександрович** — землевласник з с. Повстав-Мука Лохвицького повіту Полтавської губернії, дворянин. — 700.
39. **Коренева Ольга Дмитрівна** — його дружина, дворянка. — 304-306.
40. **Кудашов Микола Олександрович** (1844 — після 1905) — князь, випускник Харківського університету, юрист [*Павловский, 1907. — С.223*], землевласник с. Великі Липняги Хорольського повіту Полтавської губернії. — 105, 408.
41. **Кузьмінський К.** — міщанин м. Лубни. — 392.
42. **Кульжинський Сергій Климентійович** (1867-1943) — дослідник писанкарства, етнограф і географ, другий завідувач Лубенського музею К.М.Скаржинської, уродженець м. Курськ. — 526.
43. **Лавренко Олександр Андрійович** (+ після 1917) — хранитель колекцій Лубенського музею К.М.Скаржинської, лубенець. — 107, 113, 324, 389-393, 398-399, 480-482, 508, 563, 630-632, 639-643, 684-685, 737-741, 764, 782-783, 830-832, 837, 842, 844, 847-849.
44. **Лаліч М.** — селянин с. Клепачі Лубенського повіту. — 109-111, 279-298, 362, 363, 368-369, 371, 376, 478.
45. **Леонтович Іван Миколайович** (1860 — після 1920) — адвокат, земський діяч, кандидат права, предводитель лубенського дворянства, мешканець м. Лубни. — 114, 140-141, 309-318, 497, 691.
46. **Лохвицький Євдокій** — селянин с. Клепачі Лубенського повіту Полтавської губернії. — 279в.
47. **Ляскоронський Василь Григорович** (1859-1928) — відомий український археолог,

історик і нумізмат, дворянин, вихованець Ф.І.Камінського, пізніше — ординарний професор Ніжинського історико-філологічного інституту, керівник Археологічного відділення ВУАКу. — 322, 397, 412-415, 621, 622.

48. **Маркевич А.А.** — голова Пирятинської земської управи. — 758.

49. **Мартиновський Йосип** — будівельний підрядчик з м. Київ. — 511.

50. **Масло Яків** — селянин с. Калайдинці Лубенського повіту Полтавської губернії. — 849.

51. **Мачеха І.П.** — наглядач Лубенського повітового училища, дворянин, м. Лубни. — 647-655.

52. **Михайленко [Михайленков] Іван** — селянин с. Клепачі Лубенського повіту Полтавської губернії. — 366.

53. **Німець [Немець] Андрій** — селянин с. Постава-Мука Лохвицького повіту Полтавської губернії. — 410.

54. **Остроградський Сергій Матвійович** — колекціонер, землевласник, поміщик Кременчуцького повіту Полтавської губернії. — 142, 150, 665-666.

55. **Піщанський** — службовець з м. Миколаїв. — 665.

56. **Підпалій Іван** — селянин с. Клепачі Лубенського повіту Полтавської губернії. — 138.

57. **Підпалій Тимофій** — селянин с. Клепачі Лубенського повіту Полтавської губернії, брат першого. — 404.

58. **Прахов Андріан Вікторович (1846-1916)** — український та російський мистецтвознавець, археолог, єгиптолог і художній критик, у 1887-1897 рр. професор Київського університету св. Володимира, першовідкривач фресок Кирилівської церкви у Києві [МУ, 1992. — С.474]. — 428, 510.

59. **Радченко-Покосовський П.М.** — земський службовець з м. Хорол Полтавської губернії. — 698.

60. **Рева (Трикіз)** — селянин с. Окоп Лубенського повіту Полтавської губернії. — 412.

61. **Рикман О.Г. [Рикман А.Г.]** — службовець з м. Лубни. — 591.

62. **Самоковасов Дмитро Якович (1843-1911)**

— відомий археолог-славіст, історик права, уродженець Чернігівщини. — 319.

63. **Сизов Володимир Ілліч (1840-1904)** — викладач Миколаївського жіночого інституту в м. Москва, секретар Російського Історичного музею [див.: *Формозов, 1988. — С.64-80*]. — 328, 349.

64. **Скаржинська Катерина Миколаївна (1852-1932)** — фундаторка і власниця музею, меценатка і добродійниця, дворянка, уродженка м. Лубни. — 30-79, 112, 153-263, 300, 378, 434, 515-525, 623-629, 749-751, 888-890.

65. **Сталевський А.Л.** — службовець з м. Лубни. — 839.

66. **Столяров М.** — торговець старожитностями з м. Катеринослав. — 711.

67. **Тищенко Євграф Павлович** — поміщик Пирятинського повіту Полтавської губернії, дворянин. — 299.

68. **Ткаченко М.С.** — фотограф, м.Київ. — 572-583.

69. **Чернев М.П.** — відомий колекціонер старожитностей з м. Київ. — 511.

70. **Харлак Федір** — селянин с. Вільшанка Лубенського повіту Полтавської губернії. — 400, 402-403.

71. **Фавр Андрій Євгенович** — художник Російського Історичного музею в Москві, учасник досліджень посольських курганів 1890-х рр. — 326.

72. **Фалін Д.** — міщанин м. Лубни. — 391.

73. **Шавкун** — селянин с. Боброве Харківського повіту Харківської губернії. — 309.

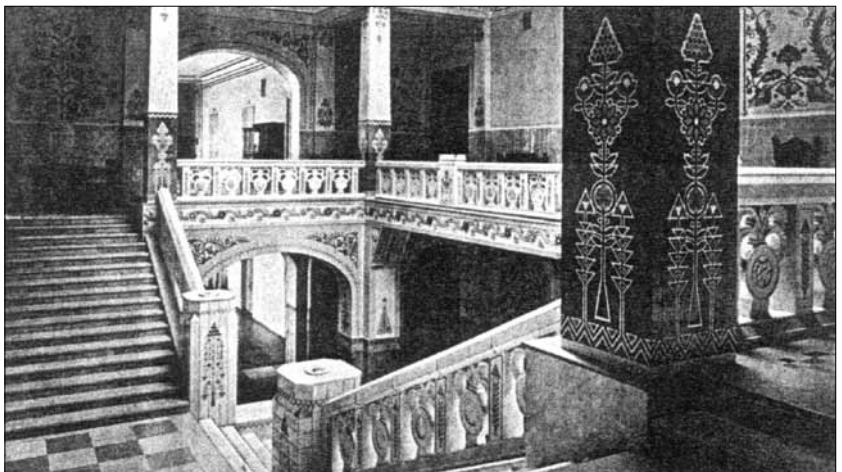
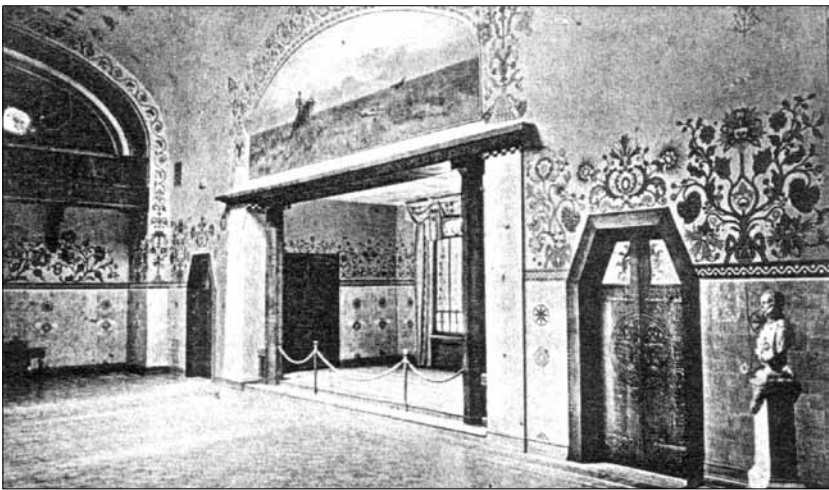
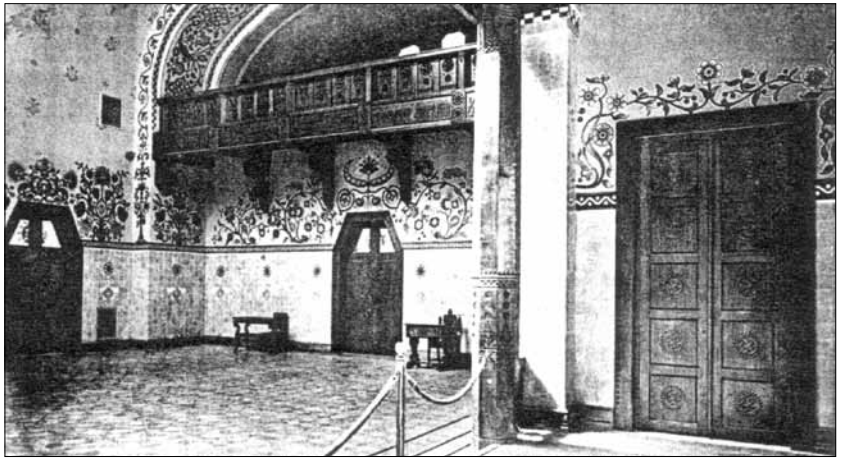
74. **Шемет Михайло Казимирович** — дворянин з Березівських хуторів Лубенського повіту Полтавської губернії, землевласник та підприємець [див.: *Ванцак, 1995. — С.25*]. — 657,702.

75. **Шматко Платон** — селянин с.Терни Лубенського повіту Полтавської губернії. — 380.

76. **Щербань Стратон** — селянин с.Клепачі Лубенського повіту Полтавської губернії. — 333, 379.

77. **Яцута В.Я.** — лікар з м.Лубни, колекціонер-нумізмат, сімейний лікар родини Скаржинських [див.: *Горленко, 1891. — С.5*]. — 664.

Интер'єри Будинку Полтавського губерньського земства,
на мансардному поверсі якого розмістилася експозиція
музею К.М.Скаржинської. Фото І.Ц.Хмелевського. 1908 р.

РЕЄСТР АРХЕОЛОГІЧНИХ ПРИВАТНИХ І ГРОМАДСЬКИХ КОЛЕКЦІЙ, ЩО ВВІЙШЛИ ДО СКЛАДУ МУЗЕЮ

Пропонований реєстр включає коротку характеристику приватних та громадських археологічних збірок, що повністю чи частково ввійшли до складу зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської. Тут же зазначені

роки існування та надходження збірок, кількість одиниць збереження, котрі надійшли до музею, вказана література, в якій характеризуються ці предмети, або матеріали тої чи іншої колекції.

1. *Авенаріуса М.П. колекція.* 1895 р.

Складалася в результаті археологічних розкопок 6 курганів, що належали до курганного некрополю з більш ніж 100 насипів в ур. Дrajин яр та Потоки Поставмуцького городища скіфського часу в ур. Красногірка [Кулатова, Супруненко, 1995. — С.52; Перший рік, 1995. — С.230; Приймак, 1995. — С.119; Рік, 1995. — С.79].

Дослідження проведені професором М.П.Авенаріусом (1835-1895) в останній рік життя, під час відпочинку у маєтку В.О.Коренева, переважно у землеволодіннях П.В.Дзевчупольської, якій і була залишена для Лубенського музею К.М.Скаржинської овальна слабопрофільована кам'яна таріль для «розтирання мінеральної косметичної фарби» з комплексу парного поховання кургану № 6 кінця VI — початку V ст. до н.е. [Ильинская, 1968. — С.61,198].

Збірку знахідок склали предмети поховального інвентаря з могил скіфського часу рубежу VI-V ст. до н.е. — бронзові цвяхоподібні шпильки, трагранні (?) наконечники стріл, дзеркало з високим бортиком, залізні мисливський ніж, залишки меча і леза ножа, точильний камінь, ліпні керамічні миска, горщик, пряслиця, фрагменти посуду, рештки скляного намиста та зразки античних кружальних посудин — іонійського кратеріска й протофасоської амфори. Відомою у складі колекції є й бронзова зооморфна фібула, виявлена у впускному похованні — трупопокладенні другої половини VII ст. [Седов, 1982. — С.22,122; Сухобоков, 1975. — С.14].

До складу збірки також входили деякі окремі знахідки з околиць с.Постав-Мука, в тому числі випадково знайдена в околицях гальська [Haverfield, 1906. — P.241] шарнірна фібула типу «Avcissa» [Амброз, 1959. — С.185,190. — Рис.20].

Всього 35 предм. з розкопок курганів та 6 окремих знахідок.

Колекція надійшла 1896 р. до Російського Історичного музею у Москві, кам'яна таріль (*І од. зб.*) — 1895 р. до Лубенського музею [КАВ. — № 553].

Лит.: Авенариус, 1896. — С.178-187; ОАК за 1895 г., 1897. — С.74; АПУ, 1966. — С.276; Ильинская, 1968. — С.61, 75, 145, 150, 153, 165, 166. — Табл.LIX, 4; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982. — С.89.

2. *Афанасьєва-Чужбинського О.С. колекція.* Кінець 1850-х — 1860-ті рр.

Походила з археологічних розкопок давньоруських курганів, здійснених відомим етнографом, письменником і публіцистом О.С.Афанасьєвим-Чужбинським (1816-1875) у 1850-1860-х рр. «між Мацківцями та Лукім'ям» [КАВ. — № 411], найвірогідніше, на курганному могильнику одного із селищ округи Лукімльського городища та городища літописного Сніпорода.

Зберігалася в с.Ісківці Лубенського повіту, у родинному маєтку автора розкопок. Про склад і кількість предметів відомості відсутні. До збірки Г.С.Кир'якова потрапило через сестру письменника кілька золотоскляних намистин на початку 1870-х рр. Окремі давньоруські та інші знахідки з околиць Ісківців у 1890-х рр. не раз надходили через А.О.Лавренка як до збірки Лубенського музею, так і до інших колекцій. Ці речі могли бути рештками збірки приятеля Т.Г.Шевченка, дослідника старожитностей та етнографії Подніпров'я.

Надходження 1883 та кінця 1890-х рр.

Лит.: Ванцак, Супруненко, 1995. — С.11-12; С.О., 1997. — С.124.

3. *Безпальчева В.Ф. колекція.* 1890-ті — 1917 рр.

Збиралася роменським краєзнавцем, археологом та популяризатором науки, засновником Роменського археологічного товариства (1911-1913 рр.) В.Ф.Безпальчевим в с.Коровинці, за матеріалами особистих розкопок, розвідок і шляхом придбання окремих знахідок у населення.

Включала старожитності скіфської доби, матеріали черняхівської культури та знахідки XVII-XVIII ст. [Безпальчев, 1911. — С.214-215; ИАК, 1911. — 43. — С.22,71,120; Семенчик, 1922. — А.1; 1926. — С.187-188; Ильинская, 1968. — С.22,54; Супруненко, 1990д. — С.137].

До 300 од. зб., частина збірки 1919 р. потрапила до Роменського краєзнавчого музею.

Подарував Лубенському музею середньовічну сокиру та частину ліпної миски скіфського часу [КАВ. — №№ 848,851], можливо, зі власних розкопок кургану у с.Коровинці Роменського повіту [Ильинская, 1968. — С.54]. Передав також ряд знахідок до Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства [Отчет... за 1903 г., 1904. — С.18-19].

2 од. зб.

Надійшли 1902 р.

Літ.: Семенчик, 1927. — С.53; Супруненко, 1989б. — С.220-221; 1990д. — С.137.

4. Бера В.О. нумізматична колекція. 1880-ті рр.

Колекція монет переважно новітньої доби, зібрана морським офіцером, лейтенантом В.О.Бером упродовж 1881-1889 рр. В її складі було кілька північнопричорноморських античних та римських монет, з відомим місцем знахідки (Крим, Ольвія, Білорусія, Посулля) — 5 од. зб.

Загальна кількість — до 4000 од. зб.

Надійшла в дар до Лубенського музею 1890 р.

Літ.: [Горленко], 1891. — С.5; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.60.

5. Болсуновського К.В. колекція «мінусинських бронз». 1880-ті — 1924 рр.

Частина зі складу великої й різноманітної збірки документальних, сфрагістичних, археологічних та нумізматичних рухомих пам'яток київського нумізмата, етнографа і колекціонера К.В.Болсуновського (1838-1924), що знаходилася у Києві в

1893-1917 рр. Сибірську, або «мінусинську колекцію бронз», К.В.Болсуновський придбав близько 1892 р. Її походження повністю не встановлене. Відомо лише, що більшість предметів збірки була виявлена в ході археологічних досліджень та скарбошукацьких пошуків у Мінусинській котловині Єнісейської губернії в 1850-1870-х рр. П.П.Курінний вважав цю колекцію «першокласною» [Курінний, 1970. — С.75].

Колекція перевищувала числом 250 од. зб. і складалася переважно з бронзових виробів доби раннього залізного віку та епохи середньовіччя. Значну частину збірки власник подарував та продав до Київського музею старожитностей і мистецтв на початку ХХ ст. [Ковтанюк, Шовкопляс, 1995. — С.7], а найкращі художні вироби зберігав вдома, після 1917 р. — перевіз до м. Сквир на Київщині, заповівши їх місцевому краєзнавчому музеєві, що носив ім'я його батька [Кучерук, 1992. — С. 119]. Частина зі збережених там речей після смерті К.В.Болсуновського була вивезена до Білоцерківського музею відомим пам'яткоохоронцем та краєзнавцем С.Л.Дроздовим [Стародуб, 1994. — С.25].

На початку ХХ ст. невелику частину «непрофільних» предметів цієї колекції К.В.Болсуновський передав до Круглика. Сюди потрапили залізний та бронзовий кинджали, бронзові 4 карасукські ножі, дзеркало з «арабським» (?) написом, шило, залізні шарнірні ножиці та 25 залізних наконечників стріл кінця I — початку II тис. н.е., срібна прикраса [КАВ. — №№ 852-885,951].

Всього 35 од. зб.

Надходження до Лубенського музею 1901 р.

Літ.: Курінний, 1970. — С.75 (згадка); Кулатова, 2000.

6. Зарецького І.А. колекція. 1872—1905 рр.

Широко відома у кінці 1880 — на початку 1890-х рр. археологічна колекція І.А.Зарецького (1857-1936) склалася в результаті досліджень полтавського археолога й етнографа [Павловский, 1912. — С.234-236; Пошивайло, 1989. — С.8-14,50-51; Супруненко, 1989д. — С.60-65], дослідника курганів у Середньому Поворсклі, автора розвідок в околицях Полтави та с. Лихачівка, містечка Опішні [Уварова, 1904. — С.46; Кулатова, Суп-

Планшет з керамікою доби енеоліту-бронзи з ур. Лиса Гора у Лубнах.
Колекція Ф.І.Камінського. 1883 р.
(Ляскоронский, 1892. — Табл. III).

руненко, 1989. — С.74-75; 1990. — С.42-43; 1992. — С.48-49].

Набутком дослідників пам'яток археології Поворскля став альбом професійно виконаних І.А.Зарецьким акварелей та малюнків знахідок [Зарецький, 1888. — С.229-246; 1888-1889], що потрапив до Російського Історичного музею [НА ПМК РАН. — ДАК. — Ф.1. — Спр.29. — А.4-4зв.,15-18; Багалей, 1888. — С.148-149] разом з придбаною більшою частиною колекції з розкопок курганів груп Розритої та Вітової могил, Опішлянки, поблизу сс. Деревки та Котельва, зборів в околицях с. Лихачівка [Багалей, 1905. — С. II, 1-2, 3-4; Ротаров, 1929. — С.162-163; Zakharov, 1932. — Р. 59-81; Ковпаненко, 1967. — С.5,46,48,58-59 та сл.; Шрамко, 1987. — С.23; Варвянська, Супруненко, 1996. — С.12-18; Наукова концепція, 1996. — С.3,22-24,27,29]. Частина ж знахідок з поховальних пам'яток

Нижнього Поворскля [Супруненко, 1990г. — С.6-7] — матеріали розкопок курганів поблизу с. Великі Будища (ур. Лапівщина), Василівка, — розвідок по рр. Коломак і Свинківка, розкопок курганів у землеволодіннях Щербачових в межириччі Ворскли і Псла [Щербачов, 1894. — С.39-42; Рудинський, 1928. — С.44-45; Супруненко, 1990г. — С.7-8] дослідник передав до Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства [Олеховський, 1899. — С. VI, 57-65; Полтавський, 1892. — С.13,17-18; Супруненко, 1989д. — С.62]. Відомо також, що деякі знахідки з курганів в ур. Лапівщина він змушений був залишити у маєтку князя В.С.Кочубея [Рудинський, 1928. — С.45. — Прим.1; Кулатова, 1998. — С. 26].

Кілька знахідок, вже після передачі основної частини власної збірки музейним закладам, І.А.Зарецький подарував Лубенському музею. Серед них були зразки деталей кон-

стантинопольських і херсонських мозаїк другої половини I тис. н.е. та частина теракотової маски [КАВ. — № № 424-427] елліністичного часу з Керчі [Античная керамика, 1987. — С.24,25. — № 38], а також придбані до Лубенського музею К.М.Скаржинської 1905 р. через К.В.Болсуновського [КАВ. — № 953] знахідки з поховання Х-ХІ ст. на Петровській площі в Полтаві [Зарецкий, 1912. — С.205; опубл.: Кулатова, Супруненко, 1990. — С.44-45. — Рис.2; Супруненко, 1998а. — С.92. — Рис.87].

27 од. зб.

Находження 1902 та 1905 рр.

Лит.: Античная керамика, 1987. — С.24. — № 38 (публікація з помилково вказаним прізвищем жертводавця); Кулатова, Супруненко, 1990. — С.44-45. — Вкл. I. — Рис.2.

7. Золотницького В.В. колекція. 1870-1890-ті рр.

Збиралася колишнім викладачем Верхньодніпровського повітового училища, згодом відомим київським антикваром В.В.Золотницьким — випускником Київського університету — переважно в межах повіту на Катеринославщині, а також сусіднього Олександрійського повіту Херсонської губернії. Складалася з випадкових знахідок та предметів зі зруйнованих чи розкопаних курганів.

Власник колекції мав контакти з О.М.Полем і К.В.Болсуновським. Частину знахідок подарував, а пізніше кілька продав музею К.М.Скаржинської — кам'яні вироби, наконечники стріл скіфського часу, уламок кам'яної діабазової сокири доби бронзи, фрагменти кераміки тощо [КАВ. — №№ 420,620,671,692,762-763,833, 846]. Підтримував дружні стосунки з Ф.І.Камінським.

Більшість знахідок, надісланих до Круглика, походили з околиць с. Мар'янівка Верхньодніпровського повіту. Про попередній склад усієї колекції відомості відсутні.

Всього надав Лубенському музею 13 предм.

Лит.: Ванцак, Супруненко, 1995. — С.85 (згадка); Супруненко, 1998. — С.167-168.

8. Ізмайлових колекція. 1870—1880-ті рр.

Збиралася родинною службовців, збіднілих лубенських дворян — Сергієм Матвійовичем (+1899) та Людмилою Іванівною Ізмайловими, під час їх перебування у м. Керч в Криму. До колекції входили здебільшого античні знахідки на території міста та округи, в тому числі придбані у торговців старожитностями, що походили зі зруйнованих поховань пантікапейських некрополів. У складі колекції були зразки чорнолакової та червонолакової кераміки, кілька теракот, античні монети та етнографічні матеріали, що характеризували побут і культуру кримських татар та грецького

населення. Чисельний склад та подальша доля колекції невідомі [Супруненко, 1990а. — С.10].

До круглицької збірки Ізмайлови на початку 1890-х рр. подарували ряд предметів, серед яких в археологічному інвентарі виявилися зафіксованими 5 прим. античного посуду, кілька монет [КАВ. — №№ 330-331]. Відомо, що братом С.М.Ізмайлова — Федором Матвійовичем — до Лубенського музею передавалися також кримсько-татарські прикраси, зразки одягу, кераміка тощо [Супруненко, 1990. — С. 102]. Зі збіркою Ізмайлових пов'язується надходження унікального електрового статера Євпатора 167/168 рр. н.е., придбаного власниками у Є.Р.Запорожського [Супруненко, 1993. — С.90. — У публікації помилково монета пов'язується з надходженням від К.В.Болсуновського].

Всього передано до археологічної збірки музею 8 од. зб.

Находження початку 1890-х рр.

Лит.: Античная керамика, 1987. — С.14,16,18. — №№ 11,14-15,23; Супруненко, 1989б. — С.220; 1990. — С.102; 1990а. — С.10; 1993. — С.90-91; Захожай, 1994. — С.96. — № 7; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.6-7.

9. Камінського Ф.І. колекція. 1868-1883 рр.

Зібрана Ф.І.Камінським внаслідок власних наукових досліджень у Переяславі, околицях Жежан-Городка в Білорусії та Лубенському повіті на Полтавщині.

Включала предмети з комплексів, розкопаних ним 1870-1871 рр. давньоруських курганів, матеріали розвідок з поселень доби неоліту-бронзи, скіфського часу в басейні Прип'яті, під Переяславом, лубенській окрузі, комплекси знахідок з курганів в ур. Замківщина та Лиса Гора в Лубнах (1881-1882 рр.), окремі предмети з Переяслава, Хоролу. Використовувалася з навчальною метою.

Понад 140 од. зб.

Надійшла в дар 1882-1883 рр.

Лит.: Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.13; Супруненко, 1988. — С.13-15; 1990. — С. 100-102; 1997.

10. Кир'якова Г.С. збірка. Кінець 1860-х —1883 рр.

Укладалася гінцівським поміщиком, дійсним членом РГТ Г.С.Кир'яковим під час особистих археологічних обстежень та розкопок, збирання рухомих пам'яток української історії, документів. Частково подарована Лубенській чоловічій гімназії в 1872-1873 рр. За заповітом надійшла до Лубенського музею К.М.Скаржинської 1883 р.

У складі: археологічні та остеологічні знахідки з Гінцівської стоянки, в тому числі кістки мамонта, північного оленя, носорога

тощо, вироби з кременю та кістки, рештки пограбованих комплексів поховань, досліджених власником збірки курганів скіфської доби та давньоруського часу в нижній течії р. Удай, окремі знахідки скіфського та давньоруського часу з сс.Клепачі, Гінці, Засулля, м.Лубни, кілька кам'яних шліфованих сокири доби бронзи.

До збірки Г.С.Кир'якова в 1860-х — на початку 1870-х рр. входили до 10 золотих та срібних давньоруських прикрас, оздоблених перегородчастими емальми, зі складу відомого київського скарбу ювелірних виробів, знайденого 1827 р. на садибі О.С.Анненкова в районі Десятинної церкви. Вони потрапили до Г.С.Кир'якова через його батька, С.Г.Кир'якова, який свого часу придбав маєток померлого відставного гвардії поручика — дослідника київських старожитностей. Серед майна (в шухляді стола) виявилися залишки значної кількості речей скарбу, роздарованого хлібосольним власником Гінців у першій половині XIX ст. Частина з речей скарбу потрапила до Ермітажу, Румянцевського музею, опинилася в Одесі, у збірці І.С.Орлая, за кордоном і т. ін. Предмети зі складу скарбу також потрапили до Археологічного музею Київського університету та однієї з приватних київських збірок.

На 1874 р. гінцівська колекція Г.С.Кир'якова становила 150 од. зб; на 1883 р. — понад 350.

Надійшла до Лубенського музею в кінці 1883 р.

Лит.: Указатель, 1874. — С.7,8,42; Ляскоронский, 1898; 1913. — С.90-100; Курінний, 1970. — С.19; Супруненко, 1989. — С.20-21; 1990а. — С.15-17; 1995д. — С.183-187; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.11-12.

11. *Леонтовича І.М. колекція.* 1878-1890 рр.

Утворилася в ході розкопок та збирання випадкових знахідок переважно у 1880-х рр. в околицях сс. Трьох-Ізбенка та Капітонове Старобільського повіту Харківської губернії, здійснених студентами юридичного факультету Московського університету, а пізніше кандидатами права І.М.Леонтовичем (1860 — після 1920) та В.М.Леонтовичем (1866-1933). Колекція репрезентувала результати розкопок поховань трьох курганів доби бронзи, досліджених братами в середині 1880-х рр., у складі якої були зразки ліпного посуду ямної, катакомбної та зрубної культур, в тому числі кубкоподібна багата орнаментована посудина [Рудинський, 1928. — С. 39. — Табл.ІІІ,17; Волкобой, 1980. — С.70,75. — Рис.3,1], кельт і долото з випадково зруйнованого поховання зрубної культури [Рудинський, 1928. — С.43. — Табл.ІV, 20-21], половецька бронзова статуетка (?) та залізний кинджал скіфського часу [Кав. — №№ 114,140-141,309-318,497,691].

Свою колекцію у повному складі брати

принесли в дар до Лубенського музею К.М.Скаржинської.

12 од. зб.

Надходження 1890 р.

Лит.: Рудинський, 1928. — С.41; Супруненко, 1989б. — С.220; 1990а. — С.10; 1999а. — С.293-297; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.6-7.

12. *Лубенського повітового училища музей.* Кінець 1860-х — 1870-ті рр.

Зібраний наглядачем училища І.П.Мачехою.

Збірка пізньосередньовічних знахідок з території колишнього полкового міста Лубен та колекція антропологічних матеріалів XVII ст., виявлених «при замощуванні міського спуску, що йшов від Соборної площі до Засульського мосту» в середині 1860-х рр.

Склад: уламки лекальної цегли, віконного скла, залізних мечів, шабель, гудзики, застібки, корали та бурштинове намисто, шпори, шматки парчі і фрагменти виробів з гутного скла; до 10 черепів захисників міста чи Олександрівського замку.

Всього: **понад 50 од. зб.**

Надійшла в середині 1880-х рр.

Лит.: [Беляшевский], 1901а. — С.205-206; Бочкарев, 1901. — С.17-18.

13. *Лубенської чоловічої гімназії археологічний кабінет (музей).* 1872 — 1918 рр.

Колекції збирались педагогами гімназії, завідувач кабінету — Ф.І.Камінський (1872-1882).

До Лубенського музею потрапили окремі археологічні знахідки з колекції кабінету — крем'яні вироби з Лисої Гори, кам'яні сокири доби бронзи з Гінців та Лохвицького повіту. В експозиції музею були представлені малюнки знахідок з Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки, копія карти палеолітичних та інших місцезнаходжень Посулля, схема розташування стоянки в Гінцях роботи Ф.І.Камінського, що експонувалися на виставці III археологічного з'їзду [Атлас, 1878. — Табл. VI, 1-2; VII].

Про склад збірок див.: *Н.Т., 1898. — С.58-59; Ванцак, 1990. — С.188; Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.7-8,12-13.*

Всього: до **15 од. зб.**

Надходження 1882-1883 рр.

Лит.: Сеферовский, 1898. — С.164-165; Бочкарев, 1901. — С.19; Доманицький, 1903. — С.18; Супруненко, 1994б. — С.13; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.28-29.

14. *Остроградського І.І. колекція.* 1850 — 1860-ті рр.

Генерал-лейтенант І.І.Остроградський (1797-1883) — учасник ряду військових кампаній другої чверті — середини XIX ст. [Павловський, 1914. — С.218], після відставки оселився у родичів у с. Губське Лубенського повіту, ведучи «толстовський спосіб життя». Мав

невелику збірку всіяких закордонних «раритетів», 220 книг французькою та російською мовами, численні нагороди та опудало крокодила, доставлене йому з Єгипту [Бочкарев, 1901. — С.14. — Прим.1].

Серед особистих речей тримав художню італійську елліністичну пеліку, привезену з Італії в Австро-Угорщину [Античная керамика, 1987. — С.6. — № 6], а пізніше до Губського, яка й була придбана К.М.Скаржинською під час розпродажу майна померлого генерала в Лубнах 1884 р., разом із його орденами та опудалом крокодила.

Надходження 1884 р.

Лит.: Бочкарев, 1901. — С.14; Модзалевский, 1912. — 3. — С.762-764; Античная керамика, 1987. — С.6.

15. **Остроградського С.М. колекція.** 1880-ті рр.

С.М.Остроградський (1836 — після 1912) — значний землевласник Кременчуцького та Кобеляцького повітів на Полтавщині [Павловский, 1914. — С.217], мав у с. Попівка Кобеляцького повіту збірку живопису та старожитностей козацької доби, іноді долучав до неї й археологічні знахідки, здебільшого унікальні. Кількісний та попредметний склад цієї колекції не відомий [Супруненко, 1989б. — С.221].

Передав до Круглика 5 предметів, кожен з яких заслуговує на увагу: ливарну форму для відливання серпа зрубної культури з с. Березняки у пониззі Псла [Стулка, 1994. — С.10], два бронзових дволопатеви наконечники стріл з шипами в основі втулки ранньоскіфського часу, які походили з «пісків» поблизу с. Мозоліївка Кременчуцького повіту, фаянсове ушебті з ієрогліфічним написом, виявлене поблизу ст. Добринська неподалік від м. Миколаїв, зразки пшениці, що походили з поховання часу Нового царства у Єгипті [КАВ. — №№ 142, 150, 665-666].

Надходження 1889-1891 рр.

Лит.: [Беляшевский], 1901. — С.148; Супруненко, 1989б. — С.221; Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.47, 101-103; Стулка, 1994. — С.9, 10; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.34-35.

16. **Прахова А.В. давньоєгипетська збірка.** 1880-ті рр.

Професор Київського університету св. Володимира А.В.Прахов (1846-1916) — відомий єгиптолог і мистецтвознавець, художній критик, під час перебування в Єгипті на початку 1880-х рр. зібрав значну колекцію старожитностей [Коростовцев, Ходжаш, 1960. — С.114], яка пізніше поклала початок збіркам давньоєгипетського мистецтва у київських музеях [МУ, 1992. — С.474]. На сьогодні значна частина цієї збірки зосереджена у зібранні

Одеського археологічного музею НАН України.

Подарував Лубенському музею К.М.Скаржинської 4 предмети зі складу колекції — бронзовий амулет у вигляді ока, муміфіковані останки похованих доби елліністичного періоду (ступню мумії з рештками полотна, «купчик», загорнутий в полотно), мумію ящірки [КАВ. — №№ 428, 510].

Надходження 1892 р.

Лит.: Коростовцев, Ходжаш, 1960. — С.114-115; Древнеегипетские памятники, 1991. — С.7; Berlev, Hodjach, 1998. — Р.Х.

17. **Трошинського Д.П. збірка.** 1810—1820-ті рр.

У маєтку колишнього міністра маєтностей та юстиції, за царювання Катерини II і Олександра I, та полтавського губернського предводителя дворянства (1812-1815) Д.П.Трошинського (1754-1829) у с. Кибинці Миргородського повіту Полтавської губернії знаходилося чимало предметів мистецтва, документальних архівних пам'яток тощо. Парк маєтку був прикрашений половецькими кам'яними стелами, перевезеними до Кибинців з Ворсклинсько-Псільського межиріччя та Лівобережжя Дніпра [Супруненко, 1989б. — С.220].

Чотири «кам'яні баби» були запропоновані для продажу з доставкою до Лубен новим власником через підприємця М.О.Аккермана [ДАПО. — Ф.222. — Спр.19. — А.1]. Таким чином, кам'яні половецькі стели потрапили до Круглика [КАВ. — №№ 752-754, 757].

4 од. зб.

Надійшли 1885 р.

Лит.: Супруненко, 1989б. — С.220; 1990. — С.104; Кулатова, Супруненко, 1991. — С.46-47.

18. **Яцуги В.Я. колекція.** 1890-ті — 1905 рр.

Нумізматична збірка В.Я.Яцуги — лубенського лікаря — включала переважно російські монети XVIII-XIX ст. Крім того, в його колекцію потрапили й окремі знахідки римських денаріїв з Лубенщини, а також мідний боспорський тетрахалк 314-310 рр. до н.е., виявлений у заплаві Сули нижче Лубен [Кулатова], 1993а. — С.89].

Частину колекції — до 200 монет — В.Я.Яцуга подарував Лубенському музею. Він також передав два невеликих давньоєгипетських фаянсових ушебті кінця I тис. до н.е., які придбав для круглицької збірки під час туристичної подорожі [КАВ. — № 664].

Надходження середини 1890-х рр.

Лит.: [Горленко], 1891. — С.5; [Петров], 1901а. — С.206; Памятники, 1986. — С.20. — № 18; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.60.

МУЗЕЙНІ ЗІБРАННЯ, де зберігаються предмети Лубенського музею

1. **Вінницький краєзнавчий музей.** Рік заснування — 1919.

Кам'яна чоловіча половецька стела XII ст. зі складу зібрання Д.П.Трошинського, придбана К.М.Скаржинською у М.О.Акермана. (1 од. зб.).

З 1968 р., передана ПКМ [ПАФ ПКМ. — Акт від 16.04.1968 р.].

Інв. № ПКМ. 9700, А. 322; ВКМ, інв. № КВ. 21629, А. 2373.

Лит.: Ванцак, Супруненко, 1995. — С.56; Супруненко, 2000.

2. **Диканський історико-краєзнавчий музей** (сmt. Диканька Полтавської обл.). Рік заснування — 1978.

Матеріали розкопок Ф.І.Камінського 1870 р. курганів давньоруського часу у Переяславі та поблизу містечка Кежан-Городок Мінської губернії (бронзові та срібні скроневі кільця, дровотий перстень, 2 браслети), курганів IX-XII ст. біля Кострицької слободи Бобруйського повіту 1885 р., давньоруська кераміка з Києва (вінця горщиків X-XII ст.) і Овручського повіту (шиферні пряслиця та фрагменти корчаг) зі зборів К.В.Болсуновського.

Частина колекції (36 од. зб.).

З 1981 р., передані ПКМ [ПАФ ПКМ. — Акт від 27.05.1981 р. — № 510].

Інв. № № ДІКМ. 5107, ІДМ. 971; ДІКМ. 5109-5110, ІДМ. 974-975; ДІКМ. 5113-5114, ІДМ. 976, 978; ДІКМ. 5115, ІДМ. 979; ДІКМ. 5119-5120 та ін.

Інв. №№ ПКМ, передані до ДІКМ: А.167, 183, 186, 211, 214, 1059, 1117-1119.

Лит.: Гармаш, Скорик, Швець, 1990. — С.14-15; Супруненко, 2000.

3. **Красноградський краєзнавчий музей** (м. Красноград Харківської обл.). Рік заснування — 1922.

Керамічні матеріали зі зборів на городищі Старого Орхею.

Частина колекції (3 од. зб.).

З 1920-х рр., передані ПДМ [ПАФ ПКМ: Акти передачі відсутні].

Інв. № № уточнюються.

Лит.: Мариненко, Анголенко, Замковая, Швець, 1986. — С.5-8.

4. **Кременчуцький краєзнавчий (історико-краєзнавчий) музей** (м. Кременчук Полтавської обл.). Рік заснування — 1937.

Окремі предмети з колекції. 1. Наконечни-

ки стріл скіфського часу з кургану № 4 на Лисій Горі з розкопок Ф.І.Камінського 1881 р. (29 прим.). 2. Амфора кружальна антична з розкопок в Ольвії, що надійшла від О.А.Лавренка. 3. Арибалічний лекіф і чорнолаковий канфар з колекції Измайлових та керченських знахідок, закуплених К.В.Болсуновським. 4. Фрагменти литого бронзового казана гуннського часу з с.Переволочна Кобеляцького повіту, випадкова знахідка 1905 р. (2 од. зб.). Останні — частина з числа уламків бронзової посудини, що зберігаються у ПКМ.

Всього: 34 од. зб.

З 1969 та 1972 рр., передані ПКМ [ПАФ ПКМ. — Акт від 30.06.1969 р. та НМК УРСР від 10.11.1972 р. — № 538].

Інв. № № ПКМ. 92, А.92/23-24; ПКМ. 121, А. 121; ПКМ. 124, А. 124, а також (вказуються лише інвентарні номери переданих до Кременчука речей): А.9,11-13 (по 2 од. зб.), 92 (лекіф і канфар), 110, 121, 124, 198, 316, 594, 795, 813.

Лит.: Бережко, Лушакова и др., 1987. — С.12-13; Супруненко, 2000.

5. **Миргородський краєзнавчий музей** (м. Миргород Полтавської обл.). Рік заснування — 1920.

З уламки кам'яних сокир (депаспортизовані, пошкоджені пожежею). Напевне, з надходжень від К.В.Болсуновського, що походили з Київської та Люблінської губерній. (3 од. зб.). Частина матеріалів з розкопок на Лисій горі у Лубнах, знахідки скіфського часу з Сахнівки і Княжої Гори.

З 1949 р., передані ПКМ [ПАФ ПКМ. — Акт від 10.11.1949 р. — №56].

Інв. № № МКМ., Д.728, Д.866; без інв. номерів, або записані за іншими місцями знахідок. Встановити ряд інв. №№ немає можливості через втрату документації.

Інв. №№ ПКМ (передані): А.8-14,16-18, 26, 30, 35, 36, 50, 93, 94, 102, 111 (частина предметів), 117, 127, 160 (1 од. зб.), 167, 176, 183, 185, 187, 202, 205, 212, 394 (всі останні по 1-3 предмети з інв. номерами).

Лит.: Мокляк, Супруненко, 1991. — С.51,52. — Рис.1,2,3.

6. **Полтавський краєзнавчий музей** (м.Полтава). Рік заснування — 1891.

Основна частина збірки Лубенського музею К.М.Скаржинської (понад 2100 од. зб.).

З 1906 р. Передані Лубенським музеєм

К.М.Скаржинської [ДАПО. — Ф.222. — Оп.1. — Спр.15. — 309 а.].

Інв. №№ ПКМ: А. 1, 3, 5-17, 26, 29, 33, 35, 38, 46, 85, 89-93, 95, 100-101, 104, 111, 112, 114, 115, 118, 119, 121-123, 128, 129, 133-134, 136, 148, 149, 161-162, 173, 177-179, 181, 182, 184, 186-188, 191-195, 206, 208, 210-211, 213-215, 221, 317, 318, 320, 348, 372-373, 381, 383-384, 409, 423, 456, 620, 624, 629, 652-654, 657, 672, 673, 680, 704, 719, 759-761, 763, 768, 769, 777, 787, 802-806, 844, 846-848, 850-852, 863, 899-905, 959-960, 969-970, 1006, 1010, 1098-1101, 1115-1119, 1158, 1185-1188, 1190, 1193, 1195 та у процесі встановлення атрибуцій.

Лит.: [Горленко], 1891. — С.1-3; [Петров], 1901. — С.144-149; 1901а. — С.205-206; Шербаківський, 1919; Риженко, 1928а. — С.4-6; Рудинський, 1928. — С.29-62; Державний архів, 1959. — С.34-37; Античная керамика, 1987. — С.3,5-26; Памятники, 1987. — С.3,20,46,58-60; Супруненко, 1987. — С.15; 1988. — С.14-15; 1988б. — С.1,3; 1989. — С.116-117; 1989а. — С. 20; 1989б. — С.220-221; 1989а. — С.20-21; 1990. — С.98-107; 1990а. — С.10, 15-17; 1990г. — С.5-6; 1992а. — С.166; 1993. — С.90-91; 1994г. — С.77-80; 1995д. — С.183-190; 2000; Ванцак, 1988а. — С.42-43; Махно, 1988. — С.44-45; Кулатова, 1989. — С.22-23; Скрипник, 1989. — С.31-32; Мокляк, 1990. — С.162-163; 1992а. — С.41-43; 1996. — С.2,3,5; Гаян, 1991. — С.49-50; Николаев, 1991. — С.6-7;

100 років, 1991. — С.6, 19-21, 24; Труды, 1991. — С.7; Полтавщина, 1992. — С.760-761, 869-870; Пустовіт, Супруненко, 1992. — С.10-16, 80-176; Шовкопляс, 1992. — С.10-11; Білоус, Супрун, Супруненко, 1993. — С.3, 7, 9, 13; Вернадський, 1993. — С.29-31; Документи, 1993. — С.91-105, 114-117; ПАЗ, 1993. — І. — С.6, 118; Пустовіт, 1993. — С.122; Захожай, 1994. — С.89-90; 1994а. — С.29-30; Тітков, 1994. — С.25; Ванцак, Супруненко, 1995. — С.6-70.

7. *Харківський історичний музей* (м. Харків).
Рік заснування — 1920.

Два карасукські бронзові ножі зі збірки К.В.Болсуновського. Потрапили до музею, напевне, у кінці 1930-х рр. чи після повернення з Австрії колекцій Полтавського та інших музеїв 1948 р.

Інв. №№ ХМК., без інв. №№ (Фонд предметів зі спаленого фашистами музею). Повідомлення Б.А.Шрамка, 1987 р.

Лит.: Татаринов, 1993. — С.105; Кулатова, 2000; Супруненко, 2000. — С.9-18.

Примітка: Окремі предмети археологічного зібрання К.М.Скаржинської знаходяться також у колекціях Національного історичного музею України та Музею історичних коштовностей України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ, АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ ТА МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЙ

ЛІТЕРАТУРА

1. **Аббасов А.М.** Вклад Полтавской ученой архивной комиссии в развитие исторического краеведения // История и историки. 1980: Историографический ежегодник. — М.: Наука, 1984. — С.275-286.
2. **Аббасов А.М.** Историческое краеведение Лубенщины // 1000-летие города Лубны: Обл. науч.-практ. конф. (26-28 мая 1988 г.) / ТДС. — Лубны: издание Луб. гор. орг. УООПИК, 1988. — С.54-55.
3. **Аббасов А.М.** Становление и развитие исторического краеведения Полтавщины от его зарождения до наших дней: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К.: издание ИИ АН УССР, 1980. — 16 с.
4. **Абрамов И.С.** Городецкий музей Волынской губернии / Бар[он] Ф.Р.Штейнгель // Живая старина. — СПб., 1906. — Вып.ІV. — С.249-254.
5. **Абросимова С.В., Василенко Н.Є.** В.Щербаківський в епістолярній спадщині Д.Яворницького // ПАЗ. — Полтава: Археологія, 1995. — Ч.4. — С.143-148.
6. **Абызова Е.Н.** Золотоордынская художественная керамика Днестровско-Прутского междуречья // Памятники древнейшего искусства на территории Молдавии. — Кишинев: Штиинца, 1989. — С.88-98.
7. **Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А.** Древности Старого Орхья: Золотоордынский период. — Кишинев: Штиинца, 1981. — 100 с.
8. **Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А.** Древности Старого Орхья: Молдавский период. — Кишинев: Штиинца, 1982. — 116 с.
9. **Авенариус Н.** Постапмукские курганы // Записки Русского археологического общества. — СПб., 1896. — Нов. сер. — Т.VIII. — Вып.1/2. — С.178-187.
10. **Авсеев К.** Школьные годы: Отрывки из воспоминаний. 1862-1863 // Исторический вестник. — К., 1881. — № 4. — Апр. — С.707-734.
11. **Адаксина С.Б.** А.В.Терещенко — забытое имя в истории русской археологии // Проблемы истории отечественной археологии: ТДК (11-13 декабря 1990 г.). — СПб.: издание СПбГУ, ГЭ, ИИМК РАН, 1993. — С.47-48.
12. **АЗ ПКМ: Пам'яті Ф.І.Камінського (1845-1891) /** Відп. ред. Супруненко О.Б. — Полтава: видання ПКМ, 1992. — Вип.2. — 98 с.
13. **Айбабин А.И.** О хронологии раннесредневекового некрополя Боспора: (к публикации И.П.Засецкой) // МАИЭТ. — Симферополь: Таврия, 1993. — Вып. III. — С.22-23.
14. **Айбабин А.И.** Хронология могильников Крыма позднееримского и раннесредневекового времени // МАИЭТ. — Симферополь: Таврия, 1990. — Вып.І. — С.3-86.
15. **Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р.** Чертомлык: (Скифский царский курган IV в. до н.э.). — К.: Наукова думка, 1991. — 415, 1 с.
16. **Алексеева Е.М.** Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. — М.: Наука, 1975. — Вып. Г 1-12. — 95 с., 19 табл.
17. **Амброз А.К.** Фибулы зарубинецкой культуры // МИА. — М.,Л.: Изд-во АН СССР, 1959. — № 70. — С.184-190.
18. **Ананасова Л.В.** Пряничні дошки в колекції Державного історичного музею УРСР // Актуальні проблеми фондової роботи музеїв. — К.: видання ДІМ УРСР, 1988. — С.78-81.
19. **Андрієнко В.П.** Майдани і майдановидні споруди України // ВХУ. — Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1971. — № 62. — Історія. — Вип.5. — С.65-76.
20. **Андрієць Валентина, Журавель Галина, Мокляк Володимир.** Культурне життя Полтавщини під опікою «визволителів» // Подвигу народному жити у віках: М-ли наук.-практ. конф. (19 квітня 2000 р.). — Полтава: АСМІ, 2000. — С.54-58.
21. **Античная керамика** в собрании Полтавского краеведческого музея: Кат. выставки / Сост. Супруненко А.Б. — Полтава: издание ПКМ, 1987. — 30 с.
22. **Антонова И.А., Зедгенидзе А.А., Колесникова Л.Г., Рыжов С.Г., Бедарева Г.Я., Филиппенко В.Ф.** Херсонес: Путеводитель. — Симферополь: Таврия, 1985. — 112 с.

23. Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской губернии. — М.: издание МАО, 1895. — 139 с.
24. А[нтонович] В. Археологические исследования в бассейне Сулы // КС. — К., 1886. — Т.16. — Авг. — № 8. — Изв. и зам. — С.763-766. — Подп.: В.А.
25. А[нтонович] В. Из археологических поисков на левой стороне Днепра // КС. — К., 1886. — Т.16. — Июль. — № 7. — Изв. и зам. — С.560-562. — Подп.: В.А.
26. Антонович В.Б. О городищах-майданах // ЧИОНЛ. — К., 1889. — Кн.3. — Отд.І. — С.20-21.
27. Антонович В.Б. О раскопках на Суле // ЧИОНЛ. — К., 1888. — Кн.2. — Отд.І. — С.72.
28. Антонович В.Б. О раскопке, произведенной г.Сабанеевым в Полтавской губернии // ЧИОНЛ. — К., 1888. — Кн.2. — Отд.І. — С.272-273.
29. Антонович В.Б. [Письмо к И.А.Зарецкому. — 22 янв. 1893 г.] // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. — С.32-35.
30. Антонович В.Б. Труды графа А.А.Бобринского по археологии Киевской губернии и вообще Южного края // ЧИОНЛ. — К., 1896. — Кн.10. — Отд.І. — С.8-11.
31. АПУ: (Короткий список) / Шовкопляс І.Г., Митрофанова В.І., Телєгін Д.Я. та ін. — К.: Наукова думка, 1966. — 464 с.
32. Арандаренко Н.А. Записки о Полтавской губернии. — Полтава: тип. Губ. правления, 1852. — Т.3. — VIII, 434, 1 с.
33. Армашевский П. Памяти К.М.Феофилактова // Записки Киевского общества естествоиспытателей. — К., 1905. — Т.ХІХ. — С.83-87.
34. Армашевский П.Я. Предварительный отчет о геологических исследованиях в Полтавской губернии // Известия Геологической Комиссии. — СПб., 1882. — Т.ІІ. — № 6. — С.142-145.
35. Археологические памятники территории г.Полтавы и окрестностей: Каталог / Авт. Супруненко А.Б. — Полтава: издание Полт. обл. орг. УООПИК, ПКМ, 1988. — 24 с.
36. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів / Ауліх В.В., Герета І.П., Пеняк С.І., Петегирич В.М., Ратич О.О., Терський В.С., Циглик В.М. — К.: Наукова думка, 1982. — 268 с.
37. Арцыбашев Н.С. Повествование о России. — М., 1838. — Т.1. — Кн.2. — 756 с.
38. Астряб М.Г. Лубенский Мгарский Свято-Преображенский монастырь // Тр. ПУАК. — Полтава: издание ПУАК, 1915. — Вып.13. — С.33-82.
39. Астряб М.Г. Население Малороссии по ревизиям 1729 и 1764 гг. // Тр. ПУАК. — Полтава: издание ПУАК, 1912. — Вып.9. — С.61-80.
40. Астряб М.Г. Столетие Лубенского Высшего Начального училища (1814-1914) // Тр. ПУАК. — Полтава: издание ПУАК, 1914. — Вып.11. — С.121-178.
41. Атлас к Трудам III Археологического съезда. — К.: Университетская тип., 1878. — 1 с., XXV табл.
42. АЮЗР, издаваемые Комиссиею для разбора древних актов // Акты о заселении Юго-Западной России. — К.: Университет. тип., 1888. — Ч.VII. — Т.І. — 85, 647, XII с.
43. Багалеї Д.И. Заметка об альбоме Украинских древностей И.А.Зарецкого // КС. — К., 1888. — Дек. — № 12. — С.148-149.
44. Багалій Д.І., проф. Історія Слободської України. — Харків: Вид-во «Союз», 1918. — 230, 4 с.
45. Багалеї Д.И., проф. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). — Харьков: тип. Харьковского ун-та, 1893-1898. — Т.1: (1802-1815 г.). — 1204 с.
46. Багалеї Д.И. Предисловие к археологической карте Харьковской губ. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губ. // Тр. XII АС. — М., 1905. — Т.І. — С.І-IV, 1-92.
47. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. — М.: тип. Московского ун-та, 1822. — Ч.1. — XII, 312 с.; Ч.2. — VIII, 324 с.; Ч.3. — XI, 303 с.

48. **Барельсф** із зображенням фракійського вершника / Публ. Супруненко О.Б. // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, **1994**. — Ч.2. — С.87-88.
49. **Білецький П.** Георгій Іванович Нарбут: Нарис про життя і творчість. — К.: Держ. вид-во образотворч. мистецтва і музич. літератури УРСР, **1959**. — 2, 72 с.
50. **Білий П.Х.** Лубни // ІМС УРСР: Полтавська область. — К.: УРЕ, **1967**. — С.562-582.
51. **Білоус Г.П., Литвиненко Е.І.** Музейне будівництво на Полтавщині (1917-1988 рр.) // ТДП Першої Полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства. — Полтава: Вид-во «Полтава», **1989**. — С.81-83.
52. **Білоус Г.П., Супрун Т.Ю., Супруненко О.Б.** Полтавський краєзнавчий музей: [Ілюстрований буклет]. — Полтава: Криниця, **1993**. — 20 с.
53. **Бітковський О.В.** Сарматсько-зарубинецьке поховання в кургані поблизу с.Лозівок Черкаської області // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. — К.: видання НМІУ, **1992**. — С.129-134.
54. **Бирюков Вл. В.М.** Щербаковский и его лекции по археологии на курсах украиноведения в городе Хороле, Полтавской губ. (июль, 1917 г.). — Хорол: тип. Хайкина В., **1917**. — 52 с. — *Передрук*: ПАЗ. — Полтава: ВЦ «Археологія» ЦОДПА, **1995**. — Ч.4. — С.14-36.
55. **Безпальчев В.** Поле погребений в Роменском у., Полтавской г. // Тр. XIV АС. — М., **1911**. — Т.ІІІ. — С.214-215.
56. **Безсонова С.С., Раєвський Д.С.** Про золоту пластину з Сахнівки // Археологія. — К., **1977**. — № 21. — С.39-50.
57. **Белокобыльский Ю.Г.** Бронзовый и ранний железный век Южной Сибири: История идей и исследований. XVIII — первая треть XX в. — Новосибирск: Наука, **1986**. — 168 с.
58. **Белоконь С.И.** Горленко Василий Петрович // Русские писатели. 1800-1917: Биографический словарь. — М.: СЭ, **1989**. — С.636-637.
59. **Белоус Г.П.** Археология в Полтавском краеведческом музее // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: Вид-во «Полтава», **1989**. — С.5-7.
60. **Беляева С.А.** Южнорусские земли во второй половине XIII-XIV в.: (По м-лам археологических исследований). — К.: Наукова думка, **1982**. — 120 с.
61. **[Беляшевский Н.Ф.]** Городище «Княжа Гора» (у с.Пекарей, Черкасск. у.) // КС. — К., **1899**. — Февр. — № 2. — Арх. летопись. — Случайные находки. — С.103-104.
62. **[Беляшевский Н.Ф.]** Лубенский музей Е.Н.Скаржинской // АЛЮР. — К., **1904**. — № 3. — Хроника. — С.107-112.
63. **Біляшівський М.Ф.** Наші національні скарби. — К.: Шлях, **1918**. — X, 1 с.
64. **Беляшевский Н.Ф.** Раскопки на Княжей Горе // Древности: Тр. МАО. — М., **1900**. — Вып.16. — С.49-50.
65. **Беляшевский Н.Ф.** Раскопки на Княжей Горе в 1891 г. // КС. — К., **1892**. — Т.36. — Янв. — № 1. — С.61-104.
66. **Беляшевский Н.Ф.** Раскопки на Княжей Горе в 1892 г. // КС. — К., **1893**. — Т.41. — Апр. — № 4. — С.132-142.
67. **Беляшевский Н.** Собрание Н.П.Чернева в Киеве // КС. — К., **1899а**. — Июнь. — № 6. — АЛЮР. — С.177.
68. **Бердинских В.А.** Вятские историки. — Киров: Волго-Вятское изд-во. Киров. отд., **1991**. — 162 с.
69. **Береговая Н.А.** Палеолитические местонахождения СССР // МИА. — М.,Л.: Изд-во АН СССР, **1960**. — № 81. — 220 с.
70. **Бережко Л.Ф., Лушакова А.Н. и др.** Кременчугский историко-краеведческий музей: Путеводитель. — Изд. 2-е, перераб. — Харьков: Прапор, **1987**. — 72 с.
71. **Березанська С.С.** Деякі питання історії Середнього Подніпров'я в епоху ранньої бронзи // Археологія. — К., **1966**. — Т.ХХ. — С.47-57.
72. **Березанская С.С.** Культура многоваликовой керамики // Березанская С.С., Отрошенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К.: Наукова думка, **1986**. — С.7-43.
73. **Березанская С.С.** Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // СА. — М., **1960**. — № 4. — С.26-41.
74. **Березанская С.С.** Северная Украина в эпоху бронзы. — К.: Наукова думка, **1982**. — 302 с.
75. **Березин Н.И.** Справочник по палеолиту СССР. — М., Л.: издание Ин-та антропол., археол. и этногр. АН СССР, **1936**. — Труды, т.12. — Вып.1. — Археол. сер., № 1. — 73 с.
76. **Березовец Д.Т.** Археологические памятники летописных северян // КСИА АН УССР. — К., **1953**. — Вып.2. — С.25-26.
77. **Березовец Д.Т.** Северяне (перед образованием Киевской Руси): Автореф. ... дис. канд. ист. наук. — М.: издание ИА АН СССР, **1969**. — 35 с.

78. **Блаватский В.Д.** Античная археология Северного Причерноморья. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — 430 с.
79. **Блаватский В.Д.** Пантикапей: Очерки истории столицы Боспора. — М.: Наука, 1964. — 232 с.
80. **Блажевич Н.В.** Древнерусское городище у с.Сахновка // Открытия молодых археологов Украины. — К.: Наукова думка, 1976. — С.18-19.
81. **Бобринский А.А.** Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб.: тип. Балашова Б.С., 1894. — Т.2. — 225 с.
82. **Бобринский А.А.** Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб.: тип. Балашова Б.С., 1901. — Т.3. — 174 с.
83. **Бобринский А.А.** Сведения о различных курганах и земляных сооружениях, находящихся в Зеньковском уезде Полтавской губернии, в окрестностях с.Глинища, и на границе губерний Полтавской и Харьковской // ОАК за 1895 г. — СПб., 1897. — С.125-128.
84. **Бобровський Т.А.** Дослідження Гнилицьких печер у Києві // АДУ 1992 р. — К.: видання ІА АН України, Запорізького держ. ун-ту, 1993. — С.15-17.
85. **Бобровський Т.А., Воронцова О.М., Стріхар М.М.** Спелео-археологічні дослідження у Києві // АДУ 1991 р. — Луцьк: Надстир'я, 1993. — С.12-13.
86. **Богусевич В.А.** Канівська археологічна експедиція // АП УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1952. — Т.3. — С.141-153.
87. **Болсуновский К.В.** Древние гири, найденные в Киеве, и отношение их к различным весовым системам. — К.: издание ЛМС, 1898. — 18 с.
88. **Болсуновский К.В.** Свинцовые пластины (пломбы) с условными знаками церковных праздников. — К.: издание ЛМС, 1899. — 22 с., 2 табл.
89. **Болтрик Ю.В., Бунятян К.П.** Розкопки на Басівському городищі // АДУ 1992 року. — К.: видання ІА АН України, Запорізького держ. ун-ту, 1993. — С.17-19.
90. **Болтрик Ю.В., Фіалко Е.Е.** Басовское городище — центр посульского узла памятников эпохи раннего железа // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: ТД (1-3 марта 1995 г.). — Харьков: издание Харьков. ист.-арх. общ-ва, ХГУ, упр. культ. Харьк. облисполкома, 1995. — С.44-46.
91. **Бондар М.М.** Поселення скіфського часу в околицях Канева // Вісник Київського університету. — К.: Вид-во КДУ, 1962. — Серія історії. — № 5. — Вип.1. — С.123-132.
92. **Бондарь Н.Н.** Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. — К.: Изд-во КГУ, 1974. — 176 с.
93. **Бондарець О.** Береги з Княжої Гори в зібранні НМІУ // Тези Всеукраїнської наук. конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури»: (21-23 вересня 1992 р.). — Переяслав-Хмельницький: видання Переясл.-Хмельн. ДПІ, 1992. — С.3-6.
94. **Борисковський П.Й.** Огляд історії вивчення палеоліту України // Археологія. — К., 1947. — Т.1. — С.85-99.
95. **Борисковский П.И.** Палеолит Украины: Историко-археологические очерки // МИА. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — № 40. — 464 с.
96. **Боровський Я.Є.** Походження Києва: Історіографічний нарис. — К.: Наукова думка, 1981. — 152 с.
97. **Боровський Я.Є., Толочко П.П.** Київська ротонда // Археологія Києва. — К.: Наукова думка, 1979. — С.90-103.
98. **Бочкарев К.П.** Очерки Лубенской старины: С старинным планом и видами г.Лубен. — М.: тип. Т-ва Скор. А.А.Левенсон, 1901. — Вып.1. — 39 с., 2 табл.
99. **Боханов А.Н.** Коллекционеры и меценаты в России. — М.: Наука, 1989. — 191 с.
100. **Брайчевський М.Ю.** Коли і як виник Київ. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — 164 с.
101. **Брайчевський М.Ю.** Максим Берлінський та його «Історія міста Києва» // Берлінський М.Ф. Історія міста Києва. — К.: Наукова думка, 1991. — С.5-20, 270-315.
102. **Брайчевський М.Ю.** Походження Русі. — К.: Наукова думка, 1968. — 224 с.
103. **Брайчевський М.Ю.** Т.Г.Шевченко і археологія // Історичні погляди Т.Г.Шевченка. — К.: Вид-во АН УРСР, 1964. — С.36-60.
104. **Бранденбург Н.Е.** Журнал раскопок (1889-1902 гг.). — СПб.: тип. Деп. уделов, 1908. — 220 с.
105. **Бранденбург Н.** Памяти Н.Я.Тарновского // КС. — К., 1899. — Ноябрь. — № 11. — Арх. летоп. — С.110-111.
106. **Брашинский И.Б.** Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V-III вв. до н.э. — Л.: Наука, 1980. — 268 с.
107. **Брюсов А.Я.** Гонцовская стоянка // СА. — М., 1940. — Т.5. — С.88-92.
108. **Брюсов А.Я., Зимина М.П.** Каменные сверленные боевые топоры на территории Европейской части СССР // САИ. — М.: Наука, 1966. — Вып. В 4-4. — 99 с.

109. Бузян Г., Колибенко О., Товкайло М. Нові матеріали до історичної топографії Переяслава Руського // Тези Всеукраїнської наук. конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури»: (21-23 вересня 1992 р.). — Переяслав-Хмельницький: видання Переясл.-Хмельн. ДПІ, 1992. — С.6-8.
110. Буланый І.Т., Явтушенко І.Г. Громадські музеї України: Історія, досвід, проблеми. — К.: Політвидав України, 1979. — 203 с.
111. Бутовский А.Д. Воспоминания // Русская старина. — СПб., 1915. — Т.164. — С.96-132.
112. Бырия П.П. Молдавский средневековый город в Днестровско-Прутском междуречье (XV — начало XVI в.). — Кишинев: Штинца, 1984. — 208 с.
113. Вадецкая Э.Б. К истории археологического изучения Минусинских котловин // Известия лаборатории археологических исследований. — Кемерово: Изд-во Кемеров. гос. ун-та, 1973. — Вып.6. — С.91-159.
114. Вальдгауэр О. Античные глиняные светильники. Императорский Эрмитаж. — СПб.: издание Имп. Эрмитажа, 1914. — 69 с., LVI табл.
115. Ванцак Б.С. Из роду Кир'якових // АЗ ПКМ. — Полтава: видання ПКМ, 1992. — Вип.2. — С.45-47.
116. Ванцак Борис. Заповіла народів // Україна. — К., 1987. — Верес. — № 36 (1596). — С. 4.
117. Ванцак Б.С. Е.Н.Скаржинская: от археологии до революции // ОИПАП: [Первый] обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: издание ПКМ, Полт. обл. орг. УООПИК, 1988. — С.42-43.
118. Ванцак Б.С. Лубенський краєзнавчий музей і його історія // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. — С.188-190.
119. Ванцак Б.С. Лубни: Путівник. — Харків: Прапор, 1988. — 136 с.
120. Ванцак Б.С. К.М.Скаржинська і революція // АЗ ПКМ. — Полтава: видання ПКМ, 1992а. — Вип.2. — С.38-40.
121. Ванцак Борис. Полтавщина, Шемети і «хлібороби-демократи» // Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917-1920 рр.): М-ли конф. (25 травня 1995 р.). — Полтава: видання ПКМ, ПДПІ, ПНТК, 1995. — С.25-31.
122. Ванцак Б. «Се — великий празник України» // Слово і час. — К., 1991. — № 12. — С.30-37.
123. Ванцак Борис. Сторінки життя та діяльності М.Г.Астряба // Архівний збірник на посвяту 90-річчю ПВАК. 1903-1993. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1993. — С.101-107.
124. Ванцак Б.С., Козюра В.М. Рідний край: Навчальний посібник з історії Лубенщини. — Лубни: видання газ. «Лубенщина», 1993. — 104 с.
125. Ванцак Б.С., Супруненко О.Б. Подвижники українського музейництва: Григорій Кир'яков, Федір Камінський, Катерина Скаржинська, Гнат Стеллецький. — Полтава: ВЦ «Археологія» ЦОДПА, 1995. — 136 с.
126. Варвянська Т.В., Супруненко О.Б. Розрита Могила. — Полтава: ВЦ «Археологія», 1996. — Сер. «Пам'ятки археології Полтавщини». — 48 с.
127. Варламов В.Ф. Карл Бэр — испытатель природы. — М.: Знание, 1988. — 208 с.
128. Василевский В.Л. Полтавская гимназия с 1808 по 1831 год: Очерки по архивным данным // Тр. ПУАК. — Полтава: издание ПУАК, 1907. — Вып.3. — С.185-272.
129. Вернадський В.І. Замітка про Полтавський музей. — Слово на захист музею: (Неопублікований рукопис В.І.Вернадського) / Публ. Кигим С., Супруненка О. // НіС. — К., 1993. — № 11/12. — С.29-31.
130. Від редактора / [Укл. Супруненко О.Б.] // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.5-8. — Без підп.
131. Від редактора // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Археологія Полтавщини. — Полтава: видання ПКМ, 1991. — С.3-4. — Без підп.
132. Від редакції // Археологія. — К., 1989. — № 1. — С.3-5.
133. Вітрик І.С. Городища нижньої течії Сули // Археологія. — К., 1991. — № 1. — С.90-97.
134. Висич Е.П. и др., сост. Государственный архив Полтавской области: Путеводитель. — Изд. 2-е. — К.: издание ГАУ УССР, 1982. — 268 с.
135. Видання Полтавського краєзнавчого музею за 100 років: Бібліографічний покажчик / Укл. Пасько Н.І., Супруненко О.Б. — Полтава: видання ПКМ, 1991. — 64 с.
136. Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета Св. Владимира. — К.: тип. Импер. ун-та св. Владимира, 1884. — Т.1. — 674, XLI, IV с.
137. Власенко І.О. М.О.Олеховський — перший завідувачий Полтавського музею // АЗ ПКМ. — Полтава: видання ПКМ, 1992. — Вип.2. — С.66-71.
138. В Лубнах // КС. — К., 1899. — Дек. — № 12. — Арх. лет. — Разн. изв. — С.180.
139. Волкобой С.С. Срубные погребения с кубками в Днепровском Левобережье // Кургани степного Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1980. — С.69-75, табл. вкл.

140. **Воловик С.И.** Бондарихинская культура (проблема происхождения): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М.: издание ИА РАН, **1996**. — 33 с.
141. **Воспоминания** о Тарасе Шевченко / Сост., прим. Бородина В.С., Павлюка Н.Н. — К.: Днипро, **1988**. — 608 с. — *Передрук зі скороч. та перекл. Ваницака Б.С.: Камінський Ф. Ще дрібочка на могилу Шевченка // Черв. Лубенщина*. — м.Лубни Полтавської обл. — **1989**. — 18 лют. — №14. — С.4.
142. **Гавриленко І.М.** До питання про призначення кам'яних човників // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, **1994**. — Ч.2. — С.37-44.
143. **Гавриленко Ігор.** Човники — як свідчення використання списометалок за доби мезоліту-єнеоліту // Тези всеукраїнської наук. конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури»: (28-30 вересня 1994 р.). — Переяслав-Хмельницький: видання Переясл.-Хмельн. ДПІ, **1994**. — С.10-11.
144. **Гавриленко М.І.** До історії археологічного відділу Полтавського республіканського історико-краєзнавчого музею // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, **1993**. — Ч.1. — С.9-16.
145. **Галанина Л.К.** Скифские древности Приднепровья: (Эрмитажная коллекция Н.Е.Бранденбурга) // САИ. — М.: Наука, **1977**. — Вып. Д 1-33. — 68 с.
146. **Галян Г.І.** До історії колекції писанок в Полтавському краєзнавчому музеї // АЗ ПКМ. — Полтава: видання ПКМ, **1992**. — Вип.2. — С.30-37.
147. **Галян Г.І.** З історії народознавчих виставок і експозицій // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції. — Полтава: видання ПКМ, **1991**. — С.49-56.
148. **Галян Г.І.** Музейні ретроспекції і новації // Музеї. Меценати. Колекції. — К.-Полтава: Археологія, **2000**. — С.37-40.
149. **Гарбуз Борис.** Музей нумізматики // КС. — К., **1993**. — № 4. — С.88-92.
150. **Гармаш Д.М., Скорик В.П., Швець Т.Д.** Диканський історико-краєзнавчий музей: Путівник. — Харків: Прапор, **1990**. — 112 с.
151. **Гейко А.В.** Дослідження Глинського городища // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, **1995**. — Ч.3. — С.96-99.
152. **Гейко А.В.** Дослідження Глинського городища // Українське гончарство. — Опішня: Укр. народознавство, **1995а**. — Кн.2. — С.35-44.
153. **Гейко А.В.** Глинське городище скіфського часу в Посуллі // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, **1996**. — С.242-249.
154. **Гейко А.В.** Про розкопки Глинського городища // М-ли IV археологічної конференції студентів та молодих вчених. — К.: Соборна Україна, **1996а**. — С.148-150.
155. **Генинг В.Ф.** Очерки по истории советской археологии: (У истоков формирования марксистских теоретических основ советской археологии. 20-е — первая половина 30-х годов). — К.: Наукова думка, **1982**. — 255 с.
156. **Генинг В.Ф.** Объект и предмет науки в археологии. — К.: Наукова думка, **1983**. — 224 с.
157. **Генинг В.Ф., Левченко В.Н.** Археология древностей — период зарождения науки (конец XVIII — 70-е годы XIX в.). — К.: издание ИА АН Украины, НПК «Археолог», **1992**. — 65 с.
158. **Георгій Нарбут:** Альбом / Авт.-упорядн. Білецький П.О. — К.: Мистецтво, **1983**. — 120 с.
159. **Гераськова Л.С.** Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. — К.: Наукова думка, **1991**. — 132 с.
160. **Гладких М.И.** Поздний палеолит Лесостепного Приднепровья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л.: издание ЛОИА АН СССР, **1973**. — 22 с.
161. **Гладких М.И., Писларий И.А., Кротова А.А., Гераськова Л.С.** Исследования на Ворошиловоградщине // АО 1974 г. — М.: Наука, **1975**. — С.267-268.
162. **Гладких М.И., Писларий И.А., Кротова А.А., Гераськова Л.С., Швецов М.Л.** Работы Северскодонецкой экспедиции // АО 1973 г. — М.: Наука, **1974**. — С.259-260.
163. **Гладыш К.В.** Архитектурные памятники Полтавщины. — Харьков: Прапор, **1982**. — 104, 20 с.
164. **Голубовский П.В.** О музее С.А.Мазараки // ЧИОНЛ. — К., **1888**. — Кн.2. — Отд.1. — С.269.
165. **Горенко І.І., Семенюта В.І.** Лубенський краєзнавчий музей: Путівник. — Харків: Прапор, **1973**. — 48 с.
166. **Горленко В.П.** [Краткий очерк малороссийского коллекционерства: [Письмо к Ф.И.Каминскому 16.09.1889 г.] // Федір Камінський (1845-1891): Наукова та епістолярна спадщина / Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б. — Полтава: видання ПКМ, **1992**. — С.136-152.
167. **Г[орленко В.П.]** Лубенский музей Е.Н.Скаржинской // КС. — К., **1890**. — Т.31. — Окт. — № 10. — Док., изв. и зам. — С.123-134. — Підп.: Г.; Отд. оттиск из октябр. кн. «Киевской старины» за 1890 г. — К., **1891**. — 12 с.

168. [Горленко В.П.]. Ф.И.Каминский: [Некролог] // КС. — К., 1891. — Т.33. — Апр. — № 4. — Изв., док. и зам. — С.313-314.
169. Горленко В.Ф. Нариси з історії української етнографії. — К.: Вид-во АН УРСР, 1964. — 163 с.
170. Городецкий музей Волынской губернии барона Ф.Р.Штейнгель // КС. — К., 1899. — Февр. — № 2. — АЛЮР. — Муз. и собр. древн. — С.104-105.
171. Городцов В.А. Археология. Каменный период. — М.-Пг.: Госиздат, 1923. — Т.1. — 397 с.
172. Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году // Тр. XIV АС. — М., 1911. — Т.III. — С.93-161. — Окр. відбитка: М., 1911. — 68 с.
173. Городцов В.А. Исследования Гонцовской палеолитической стоянки в 1915 г. // Тр. отделения археологии РАНИОН. — М.: издание Ин-та истории и искусствознания, 1926. — Т.1 — С.5-35, V табл.
174. Городцов В.А. Культуры бронзовой эпохи в Средней России // Отчет Российского исторического музея за 1914 г. — М.: [б.и.], 1915 [1916]. — 1, 187 с., XII табл.
175. Горюнов Е.А. Некоторые вопросы истории Днепровского Лесостепного Левобережья в VI — начале VIII века // СА. — М., 1973. — № 4. — С.99-112.
176. Горюнов Е.А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л.: Наука, 1981. — 136 с.
177. Готун І.А. Масова забудова на давньоруських пам'ятках Поросся: (до історії археологічного вивчення) // Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури: М-ли наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю Білоцерківського державного краєзнавчого музею (25-27 травня 1994 року). — Біла Церква: видання Білоцерківського держ. краєзн. музею, 1994. — С.33-37.
178. Граб В.І. Справа М.Я.Рудинського // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції. — Полтава: видання ПКМ, 1991. — С.76-83.
179. Граб В.І. Тривожний вересень Володимира Пархоменка // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С.177-191.
180. Граб В.І., Супруненко О.Б. Археолог Олександр Тахтаї. — Полтава: видання ПКМ, 1991. — 85 с.
181. Граб В.І., Супруненко О.Б. Доля Михайла Рудинського // Археологія. — К., 1992. — № 4. — С.91-100.
182. Григорьев А.В. Городище у с.Хитцы // ОИПАП: Второй обл. науч.- практ. семинар / ТДС. — Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. — С.69-72.
183. Грімстед Патріція Кеннеді, Боряк Геннадій. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв. — Львів: ВЦ «Фенікс», 1992. — 120 с.
184. Грушевський Михайло. Історія України-Руси. — Вид. 3-тє, доп. — К.: З Друкарні Першої Спілки, 1913. — Т.1. — 2, 649 с.; Т.2. — Вид.2-є. — У Львові: З друкарні НТШ, 1905. — 634, 1 с.
185. Грушевський М.С. Рецензія на книгу В.Ляскоронського «История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.» // ЗНТШ. — Львів, 1898. — Кн.11. — Бібліогр. — С.16-18.
186. Гузій Р.Ф. Як створювали експозицію в повоєнний час // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи. — Полтава: видання ПКМ, 1992. — Ч.1. — С.121-128.
187. Гуров А.В. Геологическое описание Полтавской губернии: Отчет Полтавскому губернскому земству. — Харьков: издание Полт. губ. земства, 1888. — 1010 с.
188. Даниленко В.М. Дослідження неолітичних пам'яток в районі Києва в 1949 р. // АП УРСР. — К., 1956. — Т.VI. — С.172-178.
189. Данішев С.О., Кулик Г.І., Ліхіна Л.С. та ін. Полтавська область // ІМС УРСР: Полтавська область. — К.: УРЕ, 1967. — С.9-67.
190. Даниленко В.Н. Космогонія первобитного обшества. — Фастов-Славутич-Київ, 1997. — 216 с.
191. Данилюк Ю.З. Громадські форми збереження історико-культурної спадщини та шляхи їх вдосконалення на сучасному етапі // Завдання краєзнавства у дослідженні та популяризації пам'яток історії та культури. — К.: видання Держ. істор. музею УРСР, 1991. — С.113-122.
192. Данченко Леся. Народна кераміка Середнього Подніпров'я. — К.: Мистецтво, 1974. — 192 с.
193. Дашкевич Н.П. Общий очерк основания и деятельности Исторического Общества Нестора-летописца за истекшие 25 лет его существования // ЧИОНЛ. — К., 1899. — Кн.13. — С.1-16.

194. Діброва Г. М.О.Макаренко і рідний край // Шоста Всеукраїнська наук. конф. з історичного краєзнавства: [М-ли]. (м.Луцьк, верес.-жовт. 1993 р.). — Луцьк: видання Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1993. — С.253-255.
195. Діденко Л.М. Музей — каталог людської пам'яті: Білоцерківський державний краєзнавчий музей напередодні свого 70-ліття // Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури: М-ли наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю Білоцерківського державного краєзнавчого музею (25-27 травня 1994 року). — Біла Церква: видання Білоцерк. держ. краєзн. музею, 1994. — С.9-11.
196. Державні архіви Української РСР: Короткий довідник / Відп. ред. Мітюков О.Г. — К.: Наукова думка, 1972. — 198 с.
197. Державний архів Полтавської області: Путівник. — Харків: Кн. вид-во, 1959. — 244 с.
198. Деснинские древности: М-лы межгосудар. науч. конф. «История и археология Подесенья», посвящ. памяти брянского археолога и краеведа, засл. работника культуры РСФСР, ... Федора Михайловича Заверняева (28.II.1919 — 18.VI.1994). — Брянск: издание Брянск. обл. объедин. краевед. музея, Обл. науч.-произв. центра по охране и исполъз. п-ков культуры, 1995. — 186 с.
199. Дмитрієнко Марина, Ясь Олексій. Доля родини Капністів // КС. — К., 1995. — № 1. — С.109-116.
200. Добровольська О. Сорок «купчих крепостей» яблунівського сотника: (До історії панського землеволодіння на Полтавщині в XVIII ст.) // Записки Полтавського ін-ту соціального виховання за 1929-30 ак. рік. — Полтава: тип. газ. «Більшовик Полтавщини», 1930. — Т.V. — С.89-94.
201. Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О. Древньоруське місто Воїнь. — К.: Наукова думка, 1966. — 148 с.
202. Довженко В.Й., Лінка Н.В. Розвідки давньоруських городищ на нижній Росі в 1949 р. // АП УРСР. — К., 1955. — Т.5. — С.151-157.
203. Довженко В.Й., Приходнюк О.М., Малиновский В.П., Чумаченко В.В. Раскопки у с.Сахновка // АО 1972 г. — М.: Наука, 1973. — С.278-279.
204. Документи з історії Центрального пролетарського музею Полтавщини: Зб. документів / Упорядник Супруненко О.Б. — Полтава: видання ПКМ, 1993. — 138 с.
205. Доманицкий В. Рец.: К.П.Бочкарев. — Очерки Лубенской Старины. Выпуск I-ый. С[о] старинным планом и видами г.Лубен. Москва, 1901. 1-39 с. + 2 таблицы // ЗНТШ. — Львів: З друк. НТШ, 1903. — Рік XII. — Річн.1903, кн. VI. — Т.LVI. — Бібліогр. — С.17-19.
206. Доманский Я.В. Древняя художественная бронза Кавказа в собрании Государственного Эрмитажа. — М.: Искусство, 1984. — 240 с.
207. Донских Л.А. Музейное дело и краеведение // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. — К.: Наукова думка, 1991. — С.5-7.
208. Донченко Олесь. Лукія: Повесть // Твори: В шести томах. — К.: Молодь, 1956. — Т.3. — С.5-195.
209. Дорошенко Дмитро. Нарис історії України. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. — Т.I. — X, 229 с.; Т.II. — 360 с.
210. Дорошенко Дмитро. Розвиток науки українознавства у XIX — на початку XX ст. та її дослідження // Українська культура: Лекції за ред. Дмитра Антоновича. — К.: Либідь, 1993. — С. 26-39.
211. Доставка комитету Т.В.Кибальчицем курганных черепов его раскопок // ИОЛЕАЭ. — М., 1878. — Т.31. — С.97.
212. Древнеегипетские памятники из музеев СССР: Каталог выставки / Науч. ред. Берлев О.Д., вступ. статья Ходжаш С.И. — Колл. авт. — М.: издание ГМИИ им. А.С.Пушкина, 1991. — 88 с.
213. ДП: Эпоха, предшествующая Великому переселению народов / Собрание Б.И. и В.Н.Ханенко. — К.: тип. и фотогравюра Кульженко С.В., 1899. — Вып.II. — 41 с., XXXVII табл.
214. ДП: Эпоха, предшествующая Великому переселению народов / Собрание Б.И. и В.Н.Ханенко. — К.: тип. и фотогравюра Кульженко С.В., 1900. — Вып.III. — 22 с., LXIII табл.
215. Дубровський В.В. Музеї на Україні. — Харків: Держ. вид-во України, 1929. — 59, 1 с.
216. Дубровський В. Музеї і пам'ятки культури й природи на Україні // ЕУ: Загальна частина. — Перевид. в Україні. — К.: видання Ін-ту Укр. археогр. НАН України, 1995. — Т.3. — С.1018-1027.
217. Дяченко Т.М. Музей Е.Н.Скаржинской // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар. / ТДС. — Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. — С.108-111.
218. Експозиція Археологічного відділу Природничо-історичного Музею Полтавського губернського земства. [1908 р.] // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч.1. — С.6. — Підп.: Публ. С., фото Хмелевського І.Ц., 1909 р.

219. ЕУ: Словникова частина. — Перевидання в Україні / Гол. ред. проф. Кубійович Володимир. — Львів: видання НТШ, **1993-1994**. — Т.1. — 1993. — XVI, 400 с.; Т.2. — 1993. — С.401-800; Т.3. — 1994. — С.801-1200; Т.4. — 1994. — С.1201-1600.
220. **Епістолярна спадщина** академіка Д.І.Яворницького: Каталог музейної колекції [Дніпропетровського історичного музею ім. академіка Д.І.Яворницького] / Укл. Абросимова С.В., Перкова А.І., Піцик О.В., Журба А.С. — Вид. 2-е, доп. — Дніпропетровськ: Пороги, **1992**. — 224 с.
221. **Ернст Федір**. Георгій Нарбут. Життя й творчість // Георгій Нарбут: Посмертна виставка творів. [Каталог. — К.]: Держвидав України, **1926**. — С.11-86,165-166.
222. **Естественно-исторический музей** // Отчет Полтавской Губернской Земской Управы за 1911 год. — Полтава: тип. Полтав. губ. земства, **1912**. — Вып. первый. — С.121-128.
223. **Ефименко П.П.** Первобытное общество: Очерки по истории палеолитического времени. — Изд. 3-е. — К.: Изд-во АН УССР, **1953**. — 663 с.
224. **Єременко Леонід**. Повертаються вигнанці в Україну // Леонтович Володимир. Хроніка Гречок. — Львів: Світ, **1994**. — С.3-6.
225. **Єрмак О.П.** Передумови трагедії // Голодомор 1932-1933 років на Полтавщині. До 60-річчя трагедії: М-ли наук. конф. — Полтава: видання ПДПІ, ПНТК, **1993**. — С.1-9.
226. **Жук В.Н.** Матеріали о памятниках в историко-краеведческой литературе // Историко-культурное наследие Полтавщины. — К.: издание УООПИК и ПГПИ, **1987**. — С.63-82.
227. **Жур Петро**. Дума про вогонь: З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка. — К.: Дніпро, **1985**. — 436 с.
228. **Забочень М.С., Поліщук О.С., Яцюк В.М.** На спомин рідного краю. Україна у старих листівках: Альбом-каталог. — К.: Криниця, **2000**. — 508 с.
229. **Завитневич В.З.** Археологические разыскания в бассейне р. Березины // ОАК за 1892 г. — СПб., **1894**. — С.124-153.
230. **Завитневич В.З.** Замечания по поводу сообщения В.Б.Антоновича «О городищах-майдаках» // ЧИОНЛ. — К., **1889**. — Кн.3. — Отд.І. — С.21-25.
231. **Завитневич В.З.** К вопросу о курганах-майдаках // ЧИОНЛ. — К., **1893**. — Кн.7. — Отд.І. — С.4.
232. **Завитухина М.П.** Древнее искусство на Енисее (скифское время): Публикация одной лекции. — Л.: Искусство, Лен. отделение, **1983**. — 192 с.
233. **Заремба Володимир**. Скарб дикого степу. — К.: Молодь, 1984. — 150 с.
234. **Заремба Сергій**. Археологічні з'їзди в Києві (1874-1899 рр.) // КС. — К., **1995**. — № 3. — С.65-73.
235. **Заремба Сергій**. Василь Ломиківський та його отчення // КС. — К., **1993**. — № 4. — С.82-87.
236. **Заремба С.З.** Українське пам'яткознавство: Історія, теорія, сучасність. — К.: Логос, **1995а**. — 448 с.
237. **Заремба Сергій**. Церковно-історичне та археологічне товариство в Києві // КС. — К., **1995б**. — № 1. — С.82-89.
238. **Зарецкий И.А.** Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевки // Харьковский сборник: Лит.-научн. прилож. к «Харьковскому календарю», **1888**. — Вып.2. — С.229-246. — II табл.
239. **Зарецкий И.А.** Клад, найденный при селе Малая Перещепина Константиноградского уезда Полтавской губернии // Тр. ПУАК. — Полтава: издание ПУАК, **1912**. — Вып.9. — С.181-207. — *Окр. відбитка-брошура*: Полтава: тип. Маркевича Г.И., **1912**. — 27 с.
240. **[Зарецкий И.А.]** Украинское народное творчество: Гончарные изделия (главнейшие формы). — М.: тип. Т-ва Левенсона А.А., **1913**. — Сер.VI, вып.1. — 24, 4 с.
241. **За рубежом**: Лит.-научн. и полит. журнал. — Давос (Швейцария): Книгоиздательство «За рубежом» /Е.Скаржинской/, **1909**. — № 1. — Дек. — 64 с.; **1910**. — № 1(2). — Янв. — 56 с.; № 2(3). — Февр. — 64 с.
242. **Засецкая И.П.** Материалы Боспорского некрополя второй половины IV — первой половины V вв. н.э. // МАИЭТ. — Симферополь: Таврия, **1993**. — Вып.III. — С.23-105.
243. **Захожай Г.О.** Горщик [зарубинецької культури з Лубен] // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, **1994**. — Ч.2. — С.108. — Рис. на вкл.
244. **Захожай Г.О.** Збірка античних світильників у Полтаві // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, **1994**. — Ч.2. — С.89-106.
245. **Захожай Галина**. Збірка античних світильників у Полтаві // Третя Полтавська наук. конф. з історичного краєзнавства: М-ли. — Полтава: видання ПДПІ, ПНТК, ПКМ, ЦОДПА, **1994а**. — С.26-31.
246. **Звагельський В.Б.** До історії дослідження городища Ведмежого // ПАЗ. — Полтава: Археологія, **1995**. — Ч.4. — С.126-132.

247. **Звагельський В.Б.** Літописні міста Сумщини: З нашої давнини. — Суми: Вид-во «Слобожанщина», **1994**. — 63 с.
248. **Звагельський В.Б.** Неутомний у праці (М.О.Макаренко) // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). — К.: Рідний край, **1991**. — С.161-167.
249. **Звагельський В.Б.** Хроніка життя і діяльності М.Макаренка // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи / ТДП до наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю Роменського краєзнавчого музею. (Листопад, 1990 р.). — Суми-Ромни: видання Сум. обл. відділ. УФК, РКМ і ПКМ, **1990**. — С.53-60.
250. **Звіздецький Б.А.** Письмове повідомлення початку XI ст. німецького архієпископа-місіонера Бруно про Русь у світлі нових археологічних досліджень // УІЖ. — К., **1987**. — № 6. — С.119-124.
251. **Зеленин Д.К.** Восточнославянская этнография. — М.: Наука, **1991**. — 512 с.
252. **З іменем** святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників / Упорядники Короткий В., Ульяновський В.: У 2-х кн. — К.: Заповіт, **1994**. — Кн.1. — 398 с.; Кн.2. — 454 с.
253. **Зуев В.Ю.** Перспективы развития отечественной археологии в аспекте ее истории // Проблемы истории отечественной археологии: ТДК (11-13 декабря 1990 г.). — СПб.: издание СПбГУ, ГЭ, ИИМК РАН, **1993**. — С.6-7.
254. **Ивакин Г.Ю.** Киев в XIII-XV веках. — К.: Наукова думка, **1982**. — 104 с.
255. **Ивакин Г.Ю., Степаненко Л.Я.** Раскопки в северо-западной части Подола в 1980-1982 гг. // Археологические исследования Киева 1978-1983 гг. — К.: Наукова думка, **1985**. — С.77-105.
256. **Ивакин Г.Ю.** Колумб киевских древностей // Берлинский Максим. Краткое описание Киева. — Репр. изд. — К.: Час, **1991**. — С.I-XIII.
257. **Избранные работы** академика М.И.Ростовцева: СКУΘΙΚΑ / Отв. ред. Зуев В.Ю. // Петербургский археологический вестник. — СПб.: Фарн, **1993**. — № 5. — 110 с.
258. **Иконников В.С.** Опыт русской историографии. — К.: Университетская тип., **1891-1908**. — Т.1. — Кн.2. — CCCLXXI с.
259. **Іллінська В.А.** Басівське городище // Археологія. — К., **1965**. — Т.XVIII. — С.48-76.
260. **Іллінська В.А.** Вехньосульська експедиція 1947 р. // АП УРСР. — К., **1952**. — Т.IV. — С.34-42.
261. **Іллінська В.А.** Курган Старша Могила — пам'ятка архаїчної Скіфії // Археологія. — К., **1951**. — Т.V. — С.196-212.
262. **Ильинская В.А.** Из неопубликованных материалов скифского времени на Посулье // КСИА АН УССР. — К., **1954**. — Вып.3. — С.66-70.
263. **Ильинская В.А.** Позднескифский слой Басовского городища // КСИА АН УССР. — К., **1961**. — Вып.11. — С.59-63.
264. **Іллінська В.А.** Розвідка пам'яток скіфського часу на Посуллі (1946 р.) // АП УРСР. — К., **1949**. — Т.II. — С.139-148.
265. **Ильинская В.А.** Скифы Днепровского лесостепного Левобережья: (Курганы Посулья). — К.: Наукова думка, **1968**. — 203, LXII, 2 с.
266. **Ильинская В.А., Тереножкин А.И.** Скифия // Археология Украинской ССР. — Т.2: Скифо-сарматская и античная археология. — К.: Наукова думка, **1986**. — С.43-169.
267. **Ильинская В.А., Тереножкин А.И.** Скифия VII-IV вв. до н.е. — К.: Наукова думка, **1983**. — 380 с.
268. **Императорское** Московское Археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования (1864-1914 гг.). — Т.П: 1.Биографический Словарь Членов Общества; 2. Список Трудов Членов Общества, помещенных в изданиях Общества / Под ред. Уваровой П.С., Бороздина И.Н. — М.: тип. Т-ва Скоропечати А.А.Левенсона, **1915**. — 256, 2 с.
269. **Иностранцев А.А.** Доисторический человек каменного века побережья Ладожского озера. — СПб.: тип. Стасюлевича М.М., **1882**. — 244 с., 2, 12 табл.
270. **Иностранцев А.** Человек каменного века у Ладожского озера // Вестник Европы. — СПб., **1880**. — Кн.5. — Май. — С.272-295.
271. **Исследования** и раскопки курганного могильника в 3-х верстах от с. Березовая Рудка, Пирятинского уезда Полтавской губ. // АЛЮР. — К., **1900**. — Т.2. — С.203.
272. **Калюк О.П., Занкін А.Б.** Дослідження НВК «Археолог» на Київському Подолі 1992 р. // АДУ 1992 р. — К.: видання ІА АН України, Запорізького держ. ун-ту, **1993**. — С.68-69.
273. **Каминский Федор Иванович** // Венгеров С., проф. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). — 2-е, сов. перераб., ил. изд. — Пг., **1915**. — Т.I. — Вып.1-3. — Аарон — Куликов. — С.344.
274. **Каминский Федор Иванович** // Источники словаря русских писателей / Собрал Венгеров С.А. — СПб., **1910**. — Т.II. — Гогоцкая — Карамзин. — С.568.

275. Каминский Ф.И. Раскопки в окрестностях Лубен // ЧИОНЛ. — К., 1888. — Кн.2. — Отд.І. — С.218.
276. Каминский Ф. Еще шепотка на могилу Шевченка // КС. — К., 1885. — Т.11. — Март. — № 3. — С.519-530.
277. [Каминский Ф.И. Каталог предметов из собрания г-жи Е.Н.Скаржинской, представленных на выставку к VIII Археологическому съезду в Москве] // Тр. VIII АС. — М., 1897. — Т.IV. — С.238-239. — Табл.LXXVIII-LXXXII.
278. Каминский Ф. К материалам, сообщенным г.Савичем о «семилетних» богатырях // КС. — К., 1889. — Т.25. — Апр., май и июнь. — № 4-6. — Док., изв. и зам. — С.632-633.
279. Каминский Ф.И. Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам // Тр. III АС. — К., 1878. — Т.I. — С.147-152.
280. Каргер М.К. Древний Киев: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города: В 2-х т. — М.,Л.: Изд-во АН СССР, 1958. — Т.1. — 580 с.
281. Карпов Б.Г. Формы поверхности и строение земной коры в пределах Малороссии // Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. Семёнова В.П. — СПб.: издание Девриена А.Ф., 1903. — Т.7: Малороссия. — С.1-19.
282. Карсим І.А. Приватні колекції у зібранні Церковно-археологічного музею Київської духовної академії // Музеї. Меценати. Колекції. — К.-Полтава: Археологія, 2000. — С.19-22.
283. Каталог дореволюційних газет, що видавалися на Україні (1822-1916): публікація фонду ЦНБ АН УРСР / Скл. Пузирьова О.М., Дмитрієв О.О., Довганенко Ю.М. — К.: видання ЦНБ АН УРСР, 1971. — 184 с.
284. Каталог коллекций древностей А.Н.Поль в Екатеринославе / Сост. Мельник Е.Н. — К.: тип. Кульженко С.В., 1893. — Вып.1. — 218 с., XIV табл.
285. Каталог Музея украинских древностей В.В.Тарновского / Сост. Гринченко Б.Д. — Прилож. к № 7 Земск. сб. Черниг. губ. 1900 г. — Чернигов: тип. Черниг. губ. земства, 1900. — XVI, 367 с.
286. Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области / Гл. ред. Колесник А.В. // Археологический альманах. — Донецк: издание ИА АН Украины, Донецк. обл. краев. музея, 1993. — № 1. — 236 с.
287. Каталог українських древностей колекції В.В.Тарновського, с приложением 16-ти фототипных снимков. — К.: тип. Милевского К.Н., 1898. — [Т.1]. — 4, 86 с., 16 табл.
288. Кафедральне «Вірую» Володимира Антоновича: З неопублікованої спадщини / Публ. та комент. Киян Олександра // КС. — К., 1992. — № 3. — С.63-69.
289. Кафедре историографии, источниковедения и археологии ХГУ — 30 лет: Биобиблиографический указатель. — Науч. ред. Михеев В.К. — Харьков: издание ХГУ, 1994. — 100 с.
290. Кибальчич Т.В. Древности: Указатель к археологическим находкам 1875-1876 гг. — К.: тип. [Киевского] университета, 1876. — 27 с.
291. Киевский народный календарь (месяцеслов) на 1887 год (простой). — 2-е изд. / Ред.-издатель Андрияшев А. — К.: В Университетской тип., 1886. — 218 с.
292. Киян О. Формування наукового світогляду й становлення Володимира Антоновича як історика України // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича (16-18 березня 1993 р., м.Київ): Доп. та м-ли. — К.: видання Ін-ту укр. археографії АН України, 1994. — С.5-17.
293. Кызласов Л.Р. Тюхтятская культура древних хакассов (IX-X вв.) // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М.: Наука, 1991. — С.54-59.
294. Кілієвич С.Р. Археологічні розкопки біля с.Жовнин // Археологія. — К., 1965. — Т.XIX. — С.189-195.
295. Клейн Л.С. Археология предреволюционной России // Проблемы истории отечественной археологии: ТДК (11-13 декабря 1990 г.). — СПб.: издание СПбГУ, ГЭ, ИИМК РАН, 1993. — С.4-6.
296. Ковальова І.Ф. Д.І.Яворницький — організатор та керівник першої новобудовної археологічної експедиції // Вчений-подвижник. Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д.І.Яворницького: (м-ли наук.-практ. конф., присвяч. 135-річчю з дня народження вченого). — Дніпропетровськ: видання Дніпропетровського держ. іст. музею ім.Д.І.Яворницького, 1991. — С.42-44.
297. Ковалева И.Ф. Днепровгэсовская археологическая экспедиция Наркомпроса УССР 1927-1937 гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. — Днепропетровск: издание ДГУ, 1971. — 19 с.
298. Ковалева И.Ф. К историографии Днепровгэсовской историко-археологической экспедиции Наркомпроса УССР 1927-1932 гг. // Вопросы историографии и методологии всеобщей истории. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1971а. — С.91-100.

299. Ковальова І.Ф., Мухопад С.Е., Шалобудов В.М. Праці новобудовної експедиції Дніпропетровського університету // АДУ 1992 р. — К.: видання ІА АН України, Запорізького держ. ун-ту, 1993. — С.72-74.
300. Коваленко О.Б. Ніжинське історико-філологічне товариство і його внесок у розвиток краєзнавства на Чернігівщині // Друга Чернігівська обл. наук. конф. з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.): / ТД. — Чернігів-Ніжин: видання Чернігів. ДПІ ім.Т.Г.Шевченко, Ніжин. ДПІ ім.М.В.Гоголя, 1988. — С.97-100.
301. Коваленко О.Б. О.Ф.Шафонський і становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині // Минуле Сосниці і її околиць. — Чернігів: видання Чернігів. ДПІ ім.Т.Г.Шевченко, Чернігів. обл. арх. центру, 1990а. — С.5-8.
302. Коваленко О.Б. Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини XVII-XVIII ст. // Старожитності Південної Русі: М-ли III іст.-арх. семінару «Чернігів і його округа в IX-XIII ст.» — Чернігів: Сіверянська думка, 1993. — С.169-176.
303. Коваленко О.Б. Чернігівська архівна комісія: (До 80-річчя з дня заснування) // УІЖ. — К., 1976. — № 12. — С.121-126.
304. Коваленко А.Б. XIV всероссийский археологический съезд и развитие исторических исследований на Черниговщине // Проблемы археологии Южной Руси : М-лы ист.-арх. семинара «Чернигов и его округа в IX-XIII вв.». — К.: Наукова думка, 1990. — С.123-128.
305. Ковальский Н.П. Историческое краеведение и специальные исторические дисциплины // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. — К.: Наукова думка, 1991. — С.31-34.
306. Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К.: Наукова думка, 1967. — 188 с.
307. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). — К.: Наукова думка, 1989. — 336 с.
308. Ковтаниук Н.Г., Шовкопляс Г.М. Заснування та початок історії музею (до 1918 року) // Від першовитоків до сьогодення. Із історії формування колекцій музею. — К.: видання НМІУ, 1995. — С.3-23.
309. Козак Д.Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К.: Наукова думка, 1984. — 96, 36 с.
310. Козловська В.Є. Проф. В.Г.Ляскоронський (1859-1928) // Бюлетень Київської секції наукових робітників. — К., 1928. — № 4. — С.12-13.
311. Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIV ст. — К.: Наукова думка, 1990. — 185 с.
312. Козуб Ю.І. Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. — К.: Наукова думка, 1974. — 184 с.
313. Коковкіна О.М. Археологічні з'їзди та їх роль у розвитку науки в Україні: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ: видання Дніпропетровського ДУ, 1998. — 18 с.
314. Коковкіна О.М. Питання польової археології в матеріалах всероссийських археологічних з'їздів // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит-бронзовый век): М-лы международной конференции. — Донецк: издание Дон.ГУ, ИА НАНУ, Дон. обл. дворца детск. и юнош. творчества, Дон. обл. орг. УООПИК, 1996. — Часть вторая. — С.93-94.
315. Колесник Михайло. Історія Чернігівщини у «Чтениях в Историческом обществе Нестора-летописца» // Сіверянський літопис. — Чернігів, 1996. — № 2-3 (8-9). — С.101-103.
316. Коллекция древностей музея Е.Н.Скаржинской // Указатель выставки при VIII Археологическом съезде в Москве, 1890 года. — М.: [б.и.], 1890. — С.21-28.
317. Кондратенко Т.К. Кістяк мамонта у Полтавському краєзнавчому музеї // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.166. — Фото.
318. Кононенко Ж.О. Із небуття (додаткові дані про трагічну долю вчених, що зазнали сталінських репресій у 1930-40-і та на початку 1950-х років // Археологія. — К., 1992. — № 1. — С.103-108.
319. Кононенко Ж.О., Супруненко О.Б. З епістолярної спадщини Вадима Щербаківського // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С. 167-176
320. Кононенко Ж.О., Супруненко О.Б. Листи Вадима Щербаківського до Федора Вовка // ПАЗ. — Полтава: Археологія, 1995. — Ч.4 — С.167-177.
321. Кончин Евграф. Тайна «золотого чемодана»: Документальные очерки о том, как были спасены в годы Великой Отечественной войны сокровища крымских музеев. — Симферополь: Таврия, 1989. — 80 с.
322. Копилов Ф.Б. Посульська експедиція // АП УРСР. — К., 1952. — Т.III. — С.307-311.
323. Копилов Ф. Посульська експедиція 1945-1946 рр. // АП УРСР. — К., 1949. — Т.I. — С.246-253.
324. Корінний М.М. Переяславська земля в X — першій третині XIII ст. // УІЖ. — К., 1981. — № 7. — С.72-82.

325. **Коринний Н.Н.** Переяславская земля: X — первая половина XIII века. — К.: Наукова думка, 1992. — 312 с.
326. **Корінний М.М.** Природні умови Переяславської землі в X-XIII ст. // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. — К.: Наукова думка, 1988. — С.100-105.
327. **Коринний М.** Про внесок школи В.Б.Антоновича в дослідження історії Лівобережної України давньоруських часів: (історіографічний нарис) // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича (16-18 бер. 1993 р., м.Київ): Доп. та м-ли. — К.: Видання Ін-ту укр. археограф. АНУ, 1994. — С.77-82.
328. **Корінний М.М., Моргунов Ю.Ю.** До питання про руйнування Кончаком Переяславського Посулля в 1185 р. // УІЖ. — К., 1984. — № 7. — С.118-122.
329. **Корзухина Г.Ф.** Русские клады IX-XIII вв. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1954. — 158 с.
330. **Коростовцев М.А., Ходжаш С.И.** А.В.Прахов // Очерки по истории русского востоковедения. — М.: Изд-во АН СССР, 1960. — Т.III. — С.111-118.
331. **Коротенко В.В.** Генеалогические материалы в Государственном архиве Полтавской области (Украина) // Известия Русского генеалогического общества. — СПб., 2000. — Вып. 11. — С.62-71.
332. **Костенко І.П.** В.Г.Ляскоронський // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч.1. — С.17-19.
333. **Кот С.И.** Охрана памятников истории и культуры в годы советской власти // Историко-культурное наследие Полтавщины : М-лы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР, вып.5. — К.: издание ИИ АН УССР, УООПИК, ПГПИ, 1987. — С.43-62.
334. **Кот С.И.** Первый на Украине : (К образованию Всеукраинского комитета охраны памятников искусств и старины) // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. — К.: Наукова думка, 1991. — С.263-273.
335. **Котляр М.Ф.** Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К.: Наукова думка, 1971. — 175 с.
336. **Кравець О.М.** Південно-Західний відділ Російського географічного товариства // НТЕ. — К., 1973. — № 2. — С.60-66.
337. **Кравченко В.В.** «История Русов» у російській цензурі (50-і роки XIX ст.) // Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету. — Харків: Основа, 1994. — Вип.1. — С.4-10.
338. **Кракало І.В., Кулатова І.М.** Знахідки деталей кінської вузди з лівого берега Дніпра на Полтавщині // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.380.
339. **Криштафорович Н. К.М.**Феофилакт // Ежегодник по геологии и минералогии России. 1901. — СПб., 1902. — Т.5. — Отд.1. — С. 37-45.
340. **Кропоткин В.В.** Клады византийских монет на территории СССР // САИ. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1962. — Вып.Е 4-4. — 64 с., 22 табл.
341. **Кропоткин В.В.** Клады римских монет на территории СССР // САИ. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — Вып.Г 4-4. — 136 с., 14 табл.: 36 рис.
342. **Круц В.О.** Нові матеріали трипільської культури в Києві // Археологія. — К., 1976. — № 19. — С.93-95.
343. **Круц В.А.** Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. — К.: Наукова думка, 1977. — 160 с.
344. **Крыжицкий С.Д.** Архитектура античных государств Северного Причерноморья. — К.: Наукова думка, 1993. — 248 с.
345. **Крыжицкий С.Д.** Ольвия: Историкографическое исследование архитектурно-строительных комплексов. — К.: Наукова думка, 1985. — 192 с.
346. **Крыжицкий С.Д., Козуб Ю.И., Русяева А.С., Буйских С.Б., Корпусова В.Н., Крапивина В.В., Лейпунская Н.Я., Мазарати С.П., Марченко К.К., Отрешко В.М., Скржинская М.В., Сон Н.А.** Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время. — К.: Наукова думка, 1987. — 199 с.
347. **Крыкин С.М.** Вотивный барельеф Фракийского всадника из Полтавского краеведческого музея // ВДИ. — М., 1990. — № 1. — С.77-83, табл. вкл.
348. **Куза А.В.** Древнерусские поселения // Древняя Русь: Город. Замок. Село. — М.: Наука, 1985. — Археология СССР. — С.39-93.
349. **Кузнецов М.** Розвідувальні розкопки в Лубнах // Археологія. — К., 1948. — Т.2. — С.145-151.
350. **Кулатова І.М.** Городище скіфського часу поблизу Клепачів // ТДП Другої Полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1991. — С.73-75.

351. Кулатова І.М. Давньоруські некрополі поблизу с.Клепачі на Лубенщині // Християнські старожитності Лівобережної України. — Полтава: Археологія, 1999. — С.21-25.
352. Кулатова Ірина. Деякі результати археологічних досліджень в історичному центрі Полтави // Третя Полтавська наук. конф. з історичного краєзнавства: Матеріали. — Полтава: видання ПДП, ПНТК, ПКМ, ЦОДПА, 1994. — С.11-14.
353. Кулатова І.Н. К вопросу о сарматских памятниках Полтавщины // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. — С.144-148. — Рис. 17.
354. Кулатова І.М. Кинджал [скіфського часу з передгороддя Сухоносівського городища] // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.174-175.
355. Кулатова І.М. Кургани скіфського часу в ур. Лапівщина у Поворсклі (за дослідженнями І.А.Зарецького 1888 р.) // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.26-28.
356. Кулатова І.М. Лиса Гора // Полтавщина: Енциклопедичний довідник. — К.: УЕ, 1992. — С.459.
357. Кулатова І.Н. Материали по археологии Сумщины в собрании Полтавского краеведческого музея // Проблемы археологии Сумщины: ТД обл. науч.-практ. конф. — Сумы: издание СКМ, 1989. — С.22-23.
358. Кулатова І.М. Мінусинська колекція К.Болсуновського у Полтаві // Музеї. Меценати. Колекції. — К.-Полтава: Археологія, 2000. — С.45-48.
359. Кулатова І.Н. Новые исследования курганов скифского времени в Посулье // ТДС первой Сумской обл. науч. истор.-краевед. конф. (5-6 апреля 1990 г.). — Сумы: издание Сум. гос. пед. ин-та, 1990а. — С.17-18.
360. Кулатова І.Н. Памятники археологии территории г.Лубны // 1000-летие города Лубны: Обл. науч.-практ. конф. (26-28 мая 1988 г.) / ТДС. — Лубны: издание Луб. гор. орг. УОО-ПИК, 1988. — С.7-9.
361. Кулатова І.Н. Разведки в Лубенском районе Полтавской области // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: Изд-во «Полтава», 1989а. — С.54-58.
362. Кулатова І.Н. Раннескифский кинжал из Нижнего Посулья // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Археологія Полтавщини. — Полтава: видання ПКМ, 1991а. — Ч.2. — С.66-69.
363. Кулатова І.М. Сокира [доби ранньої бронзи з околиць с.Лазірки] // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995а. — Ч.3. — С.166-167.
364. Кулатова І.М. Старожитності козацької доби на Полтавщині // КСП. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип.1. — С.6-16. — *Передрук*: Кулатова І. Старожитності козацької доби на Полтавщині // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. — Бібл. «Часи козацькі», вип.2. — К.: видання Центру пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК, 1993. — С.25-34.
365. К[улатова І.М.]. Тетрахалк боспорський 314-310 рр. до н.е. [з Посулля] // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993а. — Ч.1. — С.89. — Підп.: К.
366. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Археологічні дослідження І.А.Зарецького в Полтаві // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. — С.41-47. — Рис. 1, 2 на вклейці: С.І.
367. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Археологічне краєзнавство Полтавщини ХІХ століття // V Всеукраїнська конф. «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» (жовт. 1991 р.): ТДП. — К., Кам'янець-Подільський: Рідний край, 1991. — С.46-48.
368. Кулатова І.Н., Супруненко А.Б. И.А.Зарецкий — первый исследователь памятников скифского времени Поворскля // Киммерийцы и скифы: ТД Международной науч. конф., посвящ. памяти А.И.Тереножкина. — Мелитополь: издание ИА АН Украины, Гос. ист.-арх. музея-заповедника «Каменная Могила», Запорож. гос. ун-та, Мелитоп. пединститута, 1992. — С.48-49.
369. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Краєзнавча діяльність І.А.Зарецького // IV Республіканська наук. конф. з історичного краєзнавства: / ТДП. — К.: видання ІІ АН УРСР, Миколаївського держ. пединституту ім.В.Г.Белінського, 1989. — С.73-75.
370. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Курган скіфського часу у с.Хитці в Лубенському Посуллі (за розкопками А.Лютецького та С.Кульжинського 1896 р.) // АЛЛУ. — Полтава, 1997. — Ч.1-2. — С.59-63.
371. Кулатова І.Н., Супруненко А.Б. Пам'ятники времени проникновения сармат в Днепровское лесостепное Левобережье // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.134-161.
372. Кулатова І.Н., Супруненко А.Б. Первый мгарский курган // Більське городище в контексті вивчення раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.318-338.

373. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Проблематика скіфського часу в археологічних дослідженнях Полтавського обласного центру археології 1994 року // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины / ТД. (1-3 марта 1995 г.). — Харьков: издание Харьк. истор.-археол. общ-ва, ХГУ и Управл. культуры Харьков. облисполкома, 1995. — С.51-53.
374. Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. Раннесарматские памятники Ворсклинско-Сульского междуречья // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б.Н.Гракова). — Запорожье: изд. Запорожского гос. ун-та, ИА НАНУ, ЦОДПА, 1999а. — С.148-154.
375. Кульжинский С.К. // Венгеров С., проф. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых (от начала русской образованности до наших дней). — 2-е, соверш. перераб., ил. изд. — Пг., 1915. — Т.1. — Вып.1-3. — Аарон — Куликов. — С.432.
376. Кульжинский С.К., действительный член Императорского Русского Географического общества, сост. Лубенский музей Е.Н.Скаржинской. Описание коллекции народных писанок: Вып. первый. — С альбомом из 33 хромофотографированных и 12 черновых таблиц. — М.: тип. Скоропечати А.А.Левенсона, 1899. — 176 с., 45 табл., 2219 рис.
377. Кульжинский С., сост. Программа для собирания народных писанок. — К.: издание Луб. муз. Е.Н.Скаржинской, 1895. — 7 с.
378. Курас Григорій, Яшева-Омельянчик Раїса. В.А.Шугаєвський — історик, археолог, нумізмат // КС. — К., 1995. — № 5. — С.88-96.
379. Курінний Петро, проф. Заслужений професор і ректор Українського Вільного Університету Вадим Щербаківський (з нагоди 70 років життя). — Женева: [б.в.], 1947. — II, 10 с. — *Передрук*: Вадим Щербаківський (з нагоди 70 років життя). — Вид. 2-е, доп. / Відп. ред. та авт. доп. Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1995. — Препринт, вип.10. — 24 с.
380. Курінний Петро, проф., д-р. Історія археологічного знання про Україну. — Мюнхен: видання УВУ у Мюнхені, 1970. — Скрипт, ч.37. — 2, 138 с. — *Репринт*: Передмова Супруненка О.Б. — Вид. 2-е. — Полтава: видання ЦОДПА, 1994. — VI, 140 с.
381. Курінний П. Нариси з історії Української археології // Університетські Виклади. — Авгсбург: видання УВУ, 1946. — 127 с.
382. Куриленко В.Е. К биографии Турвонта Кибальчича // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. — С.30-31.
383. Кухарская Е.Н., Битковский О.В. К вопросу об одном типе погребений зарубинецкого времени // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С.113-120.
384. Кучера М.П. Древньоруські городища біля хутора Кизивер // Археологія. — К., 1964. — Т.XVI. — С.103-118.
385. Кучера М.П. Змиєві вали Середнього Поднепрор'я. — К.: Наукова думка, 1987. — 208 с.
386. Кучера М.П. Переяславское княжество // Древнерусские княжества X-XIII вв. — М.: Наука, 1975. — С.118-143.
387. Кучера М.П. Посульський змиєв вал // ОИПАП: [Первый] обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: издание ПКМ, 1988. — С.38-39.
388. Кучера М.П. Славяно-русские городища VIII-XIII вв. между Саном и Северским Донцом. — К.: изд. ИА НАНУ, 1999. — 252 с.
389. Кучера М.П. Ходорівське древньоруське городище // Археологія. — К., 1966. — Т.20. — С.202-210.
390. Кучера М.П., Сухобоков О.В. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепрорья: Археол. карта. — К.: Наукова думка, 1984. — 196 с.
391. Кучерук О.С. Карло Васильович Болсуновський (1838-1924) // Археологія. — К., 1992. — № 3. — С.114-123.
392. Кучугура Л.І. Археологічне вивчення Хмельниччини: (До 100-річчя Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника) // VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція археології) / ТД. — Кам'янець-Подільський: видання Кам.-Под. ДПІ ім. В.П.Затонського, Кам.-Поділ. держ. іст. муз.-зап., 1987. — С.57-59.
393. Лазаревский А.М. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII и XVIII вв. // ЧИОНЛ. — К., 1896а. — Кн.11. — Отд.П. — С.34-203.
394. Лазаревский А.М. Лубенщина и князя Вишневецкие // КС. — К., 1896. — Т.52. — Янв. — № 1. — С.111-126; № 2. — Февр. — С.215-228.
395. Л[азаревский] Ал. Отрывок из дневника полтавского помещика (1834-35 гг.) // КС. — К., 1893. — Т.41. — Июнь. — № 6. — С.398-427.
396. Лазаревский А.П. Прежние изыскатели малороссийской старины. Алексей Иванович Мартос // КС. — К., 1895. — Т.48. — Февр. — № 2. — С.170-186.
397. Ластовський В.В. Из історії археологічних досліджень Черкащини в XIX — на початку XX ст. // Археологічні дослідження на Черкащині. — Черкаси: Січ, 1995. — С.5-12.

398. **Лашук Ю.П.** Ужиткова кераміка Переяслава // НТЕ. — К., 1965. — № 4. — С.66-69.
399. **Лашук Ю.П.** Українські кахлі IX-XIX ст. — Ужгород: Госпрозрахунковий ред.-вид. відділ Закарпатського обл. упр. по пресі, 1993. — 80 с.
400. **Лебедев Г.С.** История отечественной археологии. 1700-1917 гг. — СПб.: Изд-во СПбУ, 1992. — 464 с.
401. **Лебедев Г.С.** Опыт периодизации отечественной археологии // Проблемы истории отечественной археологии: ТДК (11-13 декабря 1990 г.). — СПб.: издание СПбГУ, ГЭ, ИИМК РАН, 1993. — С.2-4.
402. **Левада М.Е.** Мечи римского времени восточноевропейского Барбарикума // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.53-58.
403. **Левина Э.А.** Античные светильники Одесского археологического музея (I-IV вв. н.э.). — Одесса: издание ОАМ АН Украины, 1992. — 110 с.
404. **Левинсон-Лессинг Ф.Ю.**, сост. Материалы к оценке земель Полтавской губернии. Естественно-историческая часть: Отчет Полтавскому губернскому земству. Лубенский уезд. — СПб.: издание Полт. губ. земства, 1889. — Вып. II. — 90, 1 с.
405. **Левицкий І.Ф.** Гонцівська палеолітична стоянка (за даними досліджень 1935 р.) // Палеоліт і неоліт України. — К.: Вид-во АН УРСР, 1947. — Т.1. — С.197-247.
406. **Левицкий О.** Археологические экскурсии Т.Г.Шевченка в 1845-1846 гг. // КС. — К., 1894. — Т.44. — Февр. — № 2. — Док., изв. и зам. — С.231-244.
407. **Левченко Д.И., Супруненко А.Б.** Находки гуннского времени в низовьях Ворсклы // Супруненко А.Б. Курганы Нижнего Поворскля. — М.-Полтава: Крыница, 1994. — Приложение. — С.74-80.
408. **Ленін В.І.** Дитяча хвороба лівизни в комунізмі // ПЗТ: Перекл. з 5-го рос. вид. — К.: Вид-во Політ. літ. України, 1974. — Т.41. — С.3-97.
409. **Леопардов Н.А.** Коллекции древних предметов и монет, пожертвованные Церковно-археологическому музею при Киевской духовной академии Почетным членом Церковно-археологического общества при сей Академии, действительным статским советником Н.А.Леопардовым / Сост. Петрова Н.И. — К.: тип. Корчак-Новицкого Г.Т., 1895. — 82 с.
410. **Лепяк С.А.** Козацкий лагерь на Солонице // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. — С.175-177.
411. **Лесков А.М.** О северопрichernоморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. — К.: Наукова думка, 1967. — С.143-178.
412. **Линниченко И.А.** Археологические исследования летом 1898 г. // ЗООИД. — Одесса, 1900. — Т.ХХІІ. — С.11-12.
413. **Линниченко И.А.** О раскопках, произведенных ... нынешним летом вместе с проф.Самовквасовым в Роменском уезде Полтавской губернии // ЧИОНЛ. — К., 1890. — Кн.4. — Отд.І. — С.12.
414. **Лісничий К.Л.** На батьківщині М.Номиса // НТЕ. — К., 1988. — № 5. — С. 93-95.
415. **Лихачев Д.С.** Краеведение как наука и как деятельность // Первая всесоюз. конф. по историческому краеведению : ТД председателя Сов. фонда культуры, героя Социалистического Труда академика Д.С.Лихачева. — Полтава: тип. изд-ва «Полтава», 1987. — 4 с. в обл.
416. **Лобурець Василь.** Вивчення історії Полтавщини: традиції і сучасність // Архівний збірник на посвяту 90-річчю ПВАК. 1903-1993. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1993. — С.5-14.
417. **Лубенский** естественно-исторический музей г-жи Скаржинской // КС. — К., 1903. — Т.83. — Дек. — № 12. — С.158. — Без підп. — Укл. Біляшівським М.Ф., за поданням Кульжинського С.К.
418. **Лубенский украинский музей** // КС. — К., 1903. — Т.82. — Сент. — № 9. — С.126. — Без підп. — Укл. Біляшівським М.Ф., за поданням Кульжинського С.К.
419. **Лубни:** Буклет (Історична довідка для гостей міста, які прибули на освячення місця, де буде насипано Курган Скорботи) / Авт. тексту Ванцак Б.С. — Лубни: видання Лубен. рай-вузла зв'язку, 1990. — 4 с.
420. **Луговой Ол.** Визначне жіноцтво України: Історичні життєписи. — Торонто: видання Укр. громади, 1942. — 302 с. — *Передрук*: К.: Дніпро, 1994. — 336 с.
421. **Лукомский В.К., Модзалевский В.Л.** Малороссийский гербовник: С рисунками Егора Нарбута. — СПб.: издание Черниговского дворянства, 1914. — 214, LXVIII, 13 с.
422. **Ляпушкин И.И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — М.,Л.: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — 382 с.
423. **Ляпушкин И.И.** Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII — первая половина IX в.): Археологические очерки // МИА. — Л.: Наука, 1968. — № 152. — 192 с.

424. **Ляскоронский В.Г.** Археологические раскопки близ г.Лубен, Полтавской г., в урочище Лысая Гора // КС. — К., **1892**. — Т.39. — Март. — № 3. — С.263-280, план, III табл. — *Окр. відбитка*: К.: тип. Корчак-Новицкого Г.Т., 1892. — 18 с., план, III табл.
425. **Ляскоронский В.Г.** Бопланова карта Киевского воеводства (карта эта приложена к настоящей книге «Чтений») // ЧИОНЛ. — К., **1899**. — Отд. I. — С.124.
426. **Ляскоронский В.Г.** Гильом Левассер-де-Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России: I. Описание Украины. II. Карты Украины XVII века. — К.: тип. Корчак-Новицкого Г.Т., **1891**. — 91 с.
427. **Ляскоронский В.Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы в бассейне р. Сулы // Тр. XI АС. — М., **1901а**. — Т. I. — С.404-457.
428. **Ляскоронский В.Г.** Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Тр. XIII АС. — М., **1907**. — Т. I. — С.158-198. — *Передрук*: Вид. 2-е, репр., доп. — Передмова Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, **1995**. — Препринт, вип.9. — 56 с.
429. **Ляскоронский В.Г.** Городища, курганы, майданы и Змиевые валы в области Днепроовского Левобережья // Тр. XIV АС. — М., **1911**. — Т. III. — С.1-82.
430. **Ляскоронский В.Г.** Данные об атласе Боплана XVII в. // ЧИОНЛ. — К., **1896**. — Кн.10. — Отд. I. — С.37-39.
431. **Ляскоронский В.Г.** Змиевы валы в пределах Южной России, их соотношение к курганам-майданам и приблизительная эпоха их возникновения // Тр. XIII АС. — М., **1907а**. — Т. I. — С.199-210.
432. **Ляскоронский В.Г.** Иностраные карты и атласы XVI и XVII вв., заключающие в себе данные для истории Южной Руси (с отдельным приложением 4-х карт Г.Боплана) // ЧИОНЛ. — К., **1896-1898**. — Кн.11. — Отд. I. — С.30-33; Кн.12. — Отд. II. — С.97-137.
433. **Ляскоронский Василий.** История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия. — К.: тип. Ун-та св.Владимира, **1897**. — 486 с.; *Изд. 2-е*. — К.: тип. Гирича Н.А., **1903**. — 422, III с., карта.
434. **Ляскоронский В.Г.** К вопросу о курганах — городищах — майданах // Тр. XIII АС. — М., **1907б**. — Т. I. — С.419-434.
435. **Ляскоронский В.Г.** К вопросу о местоположении в пределах Южной России района, в котором проповедовал епископ Брунон в начале XI века. — Пг.: Сенатская тип., **1916**. — 25 с.
436. **Ляскоронский В.Г.** Находки римских монет в бассейне Среднего Приднепровья // Тр. XI АС. — М., **1901а**. — Т. I. — С.458-464.
437. **Ляскоронский В.Г.** Невидані спогади за Володимира Боніфатійовича Антоновича як професора // Україна. — К., **1928**. — Кн.6. — С.70-82.
438. **Ляскоронский В.Г.** О гравере XVII в. Гильоме Гондиусе и его картографических трудах относительно Южной России, произведенных по чертежам и планам Левассера де Боплана // ЧИОНЛ. — К., **1896а**. — Кн.11. — Отд. I. — С.5-7.
439. **Ляскоронский В.Г.** О курганах-майданах, находящихся на левой стороне р.Днепра в пределах Полтавской губ., и о связи их с другими подобными сооружениями Южной России // ЧИОНЛ. — К., **1893**. — Кн.7. — Отд. I. — С.3, 13-14.
440. **Ляскоронский Василий.** Остатки древнего городища в м.Снетине, Лубенского у., Полтавской губ. // КС. — К., **1896б**. — Дек. — № 12. — С.327-336, план.
441. **Ляскоронский Василий.** Остатки древнего Лукомльского городища в м.Лукомье, Лубенского уезда, Полтавской губ. // КС. — К., **1893а**. — № 9. — С.426-437.
442. **Ляскоронский В.Г.** О судьбе археологической находки, сделанной в Киеве около 1827 г. // ЧИОНЛ. — К., **1898**. — Кн.12. — Отд. I. — С.13-14.
443. **Ляскоронский В.Г.** Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар в 1399 году. — СПб.: Синодальная тип., **1907в**. — 126 с.
444. **Ляскоронский В.Г.** Судьба одной археологической находки // ЖМНП. — СПб., **1913**. — Март. — № 3. — С.90-100. — *Окр. відбитка*: СПб., **1913**. — 11 с.
445. **Ляскоронский Василь Григорович** [1859-1928: Некролог] // Україна. — К., **1928**. — № 6. — С.216-217.
446. **Мазараки С.А.** О раскопках, произведенных им в Роменском уезде // ЧИОНЛ. — К., **1888**. — Кн.2. — Отд. I. — С.276.
447. **МАИЭТ:** [Памяти А.К.Амброза] / Ред. Айбабин А.И., Плетнева С.А. — Симферополь: Таврия, **1994**. — Вып. IV. — 592 с.
448. **Макаренко Д.Є.** Епістолярна спадщина М.О.Макаренка // Археологія. — К., **1992**. — № 4. — С.101-108.
449. **Макаренко Д.Є.** З'в'язки М.О.Макаренка з Полтавським краєзнавчим музеєм // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Археологія Полтавщини. — Полтава: видання ПКМ, **1991**. — Ч.2. — С.18-20.

450. **Макаренко Д.Є.** Микола Омелянович Макаренко. — К.: Наукова думка, **1992**. — 168 с.
451. **Макаренко Д.Є., Созанский В.И.** Петр Яковлевич Армашевский // Геологический журнал. — М., **1990**. — № 6. — С.105-108.
452. **Макаренко М.** Археологічні досліді та розшуки на Прилуччині // КЗ ВУАК за 1926 р. — К.: видання ВУАК, **1927**. — С.106-117.
453. **Макаренко Н.Е.** Археологические исследования 1907-1909 годов // ИАК. — СПб., **1911**. — Вып.43. — С.1-130, V табл.
454. **Макарнеко Николай.** Городища и курганы Полтавской губернии: (Сборник топографических сведений). — Полтава: издание ПУАК, **1917**. — 105, XIX с.
455. **Макаренко М.О.** Городище Монастирище // Записки Українського Наукового товариства в Києві: Наук. зб. за рік 1924. — К.: видання Укр. Наук. т-ва в Києві, **1925**. — Т.XIX. — С.3-23.
456. **Макаренко Микола.** Короткий звіт за археологічні досліді в Сумській окрузі за рік 1929-й // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі: М-ли польового іст.-арх. семінару. (Серпень 1993 р., с.Зелений Гай Сумського р-ну Сумської обл.). — Суми: видання ІА НАНУ, управл. культури Сум. облдержадміністрації, СКМ, **1993**. — С.65-70.
457. **Макаренко Н.Е.** Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии в 1906 г. // ИАК. — СПб., **1907**. — Вып.22. — С.38-90.
458. **Максимов Е.В.** Зарубинецкая культура на территории УССР. — К.: Наукова думка, **1982**. — 184 с.
459. **Максимов Е.В.** Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К.: Наукова думка, **1972**. — 184 с.
460. **Мальцев А.Ф. Г.П.Алексеев:** (Некролог) // Тр. ПУАК. — Полтава: издание ПУАК, **1914**. — Вып.11. — С.III-VII.
461. **Мариненко Д.Т., Анголенко В.П., Замковая Л.Е., Швец Н.В.** Красноградский краеведческий музей: Путеводитель. — Харьков: Прапор, **1986**. — 64 с.
462. **Маркевич А.И.** К вопросу о народах, живших в древнее время в Черномории // Тр. IX АС. — М., **1895**. — Т.1. — С.280-298.
463. **Марков П.** Пам'ять про М.О.Максимовича: (До 175-річчя з дня народження) // ПУ. — К., **1979**. — № 4 (42). — С.58.
464. **Марченко Т.М.** Козаки-Мамаї. — К.-Опішне: видання Муз.-зап. укр. гончарства в Опішному, **1991**. — 80 с.
465. **Махно Е.В.** О некоторых фактах из истории исследования Полтавщины // ОИПАП: [Первый] обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: издание ПКМ, Полт. обл. орг. УОО-ПИК, **1988**. — С.44-46.
466. **Махно Е.В.** Памятники черняховской культуры на территории УССР: (Материалы к составлению археологической карты) // МИА. — М.: Изд-во АН СССР, **1960**. — № 82. — С.9-83, 328-345.
467. **Махно Є.В.** Поховання на Замковій горі в Лубнах: (Розкопки Ф.І.Камінського) // Археологія. — К., **1965**. — Т.XVIII. — С.185-188.
468. **Махно Е.В.** Раннеславянские (зарубинецко-корчеватовские) памятники в Среднем Поднепровье // СА. — М., **1955**. — Т.XXIII. — С.81-100.
469. **Махно Е.В.** Раскопки зарубинецких поселений в Киевском Поднепровье в 1950 г. // МИА. — М.: Изд-во АН СССР, **1959**. — № 70. — С.94-101.
470. **Махно Є.В.** Типи поховань та планування Компаніївського могильника // Середні віки на Україні. — К.: Наукова думка, **1971**. — Вип.1. — С.87-95.
471. **Медынцева А.А., Моргунов Ю.Ю.** Надпись на корчаге с Полтавщины // КСИА. — М., **1986**. — Вып.187. — С.55-57.
472. **Мезенцева Г.Г.** Музеезнавство: (На матеріалах музеїв Української РСР). — К.: Вища школа, **1980**. — 120 с.
473. **Мельник-Антонович К.** Василь Григорович Ляскоронський // Записки Историко-филологического отделения ВУАН. — К., **1929**. — Кн.24. — С.367-387.
474. **Мельникова І.С.** Деякі підсумки підготовки археологічної частини «Зводу пам'яток історії та культури Полтавської області» // АЗ ПКМ. — Полтава: видання ПКМ, **1992**. — Вип.1. — С.136-137.
475. **Мелюкова А.И.** Вооружение скифов // САИ. — М.: Наука, **1964**. — Вып. Д 1-4. — 91 с., 23 табл.
476. **Миллер М.А.** Археология в СССР. — Мюнхен, **1954**. — 296 с.
477. **Милованова Н.А.** Палеолит лесостепной зоны Левобережной Украины: история открытий и исследования // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во «Полтава», **1990**. — С.60-62.

478. Милорадович В.П. Казки і оповідання, зібрані на Лубенщині // Тр. ПУАК. — Полтава: издание ПУАК, 1912. — Вып.8. — Приложение. — С.1-24 (начало); 1912. — Вып.9. — Приложение. — С.1-72 (продолжение); 1913. — Вып. 11. — Приложение. — С.73-110 (окончание).
479. Милорадович В.П. Степная Лубенщина // КС. — К., 1904. — Февр. — № 2. — С.180-189.
480. Мильнікова Олена. Життя і науковий здобуток О.Ф.Лазурського // Тези всеукраїнської наук. конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури»: (28-30 вересня 1994 р.). — Переяслав-Хмельницький: видання Переясл.-Хмельн. ДПІ, 1994. — С.51-52.
481. МУ: Енциклопедичний довідник / За ред. Кудрицького А.В. — К.: УЕ, 1992. — 848 с.
482. Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1985. — 148 с.
483. Михеев В.К. та ін. Слобідська Україна: Короткий історико-краєзнавчий довідник. — К.: Будівельник, 1994. — 81 с.
484. Мищенко Ф.Г. Карта племен Геродотовой Скифии // Геродот: История в девяти книгах / Перевод Мищенко Ф.Г. — М.: Университетская тип., 1888. — Т.2. — Карта между С.302-303.
485. Мовчан І.І., Боровський Я.Є. Дослідження Старокиївської експедиції // АДУ 1991 р. — Луцьк: Надстир'я, 1993. — С.69.
486. Мовчан І.І., Боровський Я.Є. Нові дослідження Копиревого кінця // АДУ 1990 р. — К.: видання ІА АН УРСР, 1991. — Препринт, ч.1. — С.40-41.
487. Мовша Т.Г., Шарафутдінова І.М. Вадим Шербаківський (до 120-річчя від дня народження) // Археологія. — К., 1996. — № 3. — С.132-133.
488. Могильников В.А. Памятники кочевников Сибири и Средней Азии X-XIV вв. // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М.: Наука, 1991. — С.190-199.
489. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К.: тип. Т-ва Фронцкевича Г.Л. и К^о, 1908-1914. — Т.1. — А-Д. — 518 с.; Т.2. — Е-К. — VI, 720, 20 с.; Т.3. — Л-О. — IV, 824, 24 с.; Т.4. — П-С. — IV, 832, 26 с.
490. Мокляк В.О. Книги із зібрання Ф.І.Камінського в Полтавському краєзнавчому музеї // АЗ ПКМ. — Полтава: видання ПКМ, 1992. — Вип.2. — С.20-22.
491. Мокляк В.О. Меч із Посулля // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. — С.162-163. — Рис.21.
492. [Мокляк В.О.]. Полтавський краєзнавчий музей: Буклет. — Полтава: Археологія, 1996. — 1 а. скл. у 8 с. — Підп.: Відп. за вип. Мокляк В.О.
493. Мокляк В.О. Речі з Солоницького поля в зібранні Полтавського краєзнавчого музею // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. — Бібл. «Часи козацькі», вип.2. — К.: видання Центру пам'яткознавства НАНУ і УТОPIK, 1993. — С.55-58.
494. Мокляк В.О. Українські, козацькі старожитності в зібранні Полтавського краєзнавчого музею // Музеї. Меценати. Колекції. — К.-Полтава: Археологія, 2000. — С.28-32.
495. Мокляк В.О. Українські старожитності у зібранні К.М.Скаржинської // АЗ ПКМ. — Полтава: видання ПКМ, 1992а. — Вип.2. — С.41-44.
496. Мокляк В.О., Супруненко О.Б. Археологічні матеріали у зібранні Миргородського краєзнавчого музею // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Археологія Полтавщини. — Полтава: видання ПКМ, 1991. — Ч.2. — С.51-56.
497. Мокляк В.О., Супруненко О.Б. Пам'ятки козацької слави у зібранні музею: Каталог виставки. — Полтава: видання ПКМ, 1991а. — 12 с.
498. Монгайт А.Л. Археология в СССР. — М.: Изд-во АН СССР, 1955. — 436 с.
499. Морачевский В.В., Карпов Б.Г., Малышева И.М. Пути, примыкающие къ Киеву, и линии северной части области // Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. Семёнова В.П. — СПб.: издание Девриена А.Ф., 1903. — Т.7: Малороссія. — С.318-463.
500. Моргунюв Ю.Ю. Динамика формирования и развития Посульской границы // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. — С.66-69.
501. Моргунюв Ю.Ю. Древнерусские городища в окрестностях летописного города Лохвицы // СА. — М., 1988. — № 2. — С.194-206.
502. Моргунюв Ю.Ю. Древнерусские городища течения р.Ромен // КСИА. — М., 1983. — Вып.175. — С.73-82.
503. Моргунюв Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск: издание ИА РАН, Курск. гос. обл. муз. археологии, 1996. — 159 с.
504. Моргунюв Ю.Ю. Еще раз о «переяславских торках» // РА. — М., 2000. — № 1. — С.23-36.
505. Моргунюв Ю.Ю. Изучение летописного города Римова // СА. — М., 1989а. — № 1. — С.206-218.

506. **Моргунов Ю.Ю.** Круглые городища Левобережья Днепра // СА. — М., 1986. — № 2. — С.110-121.
507. **Моргунов Ю.Ю.** Летописный г. Вьяхань // СА. — М., 1983. — № 2. — С.237-345.
508. **Моргунов Ю.Ю.** Летописный город Кснятин и его некрополь // КСИА. — М., 1991. — Вып.205. — С.39-43.
509. **Моргунов Ю.Ю.** Летописный город Попаш // СА. — М., 1985. — № 1. — С.241-249.
510. **Моргунов Ю.Ю.** Лубенский участок Посульской границы в XI-XIII вв. // 1000-летие города Лубны: Обл. науч.-практ. конф. (26-28 мая 1988 г.) / ТДС. — Лубны: издание Луб. гор. орг. УООПИК, 1988. — С.9-11.
511. **Моргунов Ю.Ю.** Новые исследования летописного г.Снепорода // ОДПАП: Третий обл. науч.-практ. семинар / ТД. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1990а. — С.164-166.
512. **Моргунов Ю.Ю.** Охранные мероприятия на городище летописного г. Снепорода // ОИПАП: [Первый] обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: издание ПКМ, 1988. — С.9-10.
513. **Моргунов Ю.Ю.** Посульская граница: этапы формирования и развития. — Курск: изд. ИА РАН, 1998. — 160 с.
514. **Моргунов Ю.Ю.** Предварительные данные о летописном городе Ромене // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи / ТДП до наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю Роменського краєзнавчого музею (Листопад, 1990 р.). — Суми-Ромни: видання Сум. обл. відд. УФК, РКМ, ПКМ, 1990а. — С.61-63.
515. **Моргунов Ю.Ю.** Про місцезнаходження літописного Горошина // ТДП першої Полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1989в. — С.114-116.
516. **Моргунов Ю.Ю.** Работы Посульской разведочной группы // АО 1980 г. — М.: Наука, 1981. — С.286-287.
517. **Моргунов Ю.Ю.** Находки из Жовнина в музеях Полтавщины и Черкасщины // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук конф. — Археологія Полтавщини. — Полтава: видання ПКМ, 1991. — Ч.2. — С.97-100.
518. **Моргунов Ю.Ю.** Разведки в Посулье // АО 1978 г. — М.: Наука, 1979. — С.373-374.
519. **Моргунов Ю.Ю.** Разведки на Суле // АО 1979 г. — М.: Наука, 1980. — С.310.
520. **Моргунов Ю.Ю.** Разведки в Черниговской области // АО 1974 г. — М.: Наука, 1975. — С.329.
521. **Моргунов Ю.Ю.** Разведки на Сумщине // АО 1972 г. — М.: Наука, 1973. — С.316.
522. **Моргунов Ю.Ю.** Раскопки городища летописного г.Снепорода // ОИПАП: [Первый] обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: издание ПКМ, 1988а. — С.37-38.
523. **Моргунов Ю.Ю.** Три древнерусских городища Верхнего Посулья // КСИА. — М., 1977. — Вып.150. — С.74-79.
524. **Моргунов Ю.Ю.** Функциональное назначение пограничных городищ Юго-Восточной Руси // Археологические исследования на Полтавщине. — Полтава: издание ПКМ, 1990. — С.95-109.
525. **Моргунов Ю.Ю., Неприна В.И., Супруненко А.Б.** Работы в Лубенском районе Полтавской области // АО 1984 г. — М.: Наука, 1986. — С.274-276.
526. **Моргунов Ю., Неприна В., Супруненко О.** Розкопки літописного Сніпорода // ПУ. — К., 1985. — № 1(63). — С.49-50.
527. **Моргунов Ю.Ю., Теприловский Р.В., Левченко Д.И., Гавриленко И.Н.** Раскопки у с.Сенча на Суле // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р. — К.: видання ІААН УРСР, 1991. — Препринт. — [Ч.1]. — С.43-44.
528. **Моруженко А.А.** Городища лесостепных племен Днепро-Донского междуречья VII-III вв. до н.э. // СА. — М., 1985. — № 1. — С.160-178.
529. **Моруженко А.А.** Историческая общность лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в скифское время // СА. — М., 1989. — № 4. — С.25-40.
530. **Моця О.П.** Вадим Щербаківський — дослідник лівобережних некрополів епохи Київської Русі // ПАЗ. — Полтава: Археологія, 1995. — Ч.4. — С.60-70.
531. **Моця О.П.** Дослідження кінця XIX — початку XX ст. в с.Липове // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи / ТДП до наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю Роменського краєзнавчого музею (Листопад, 1990 р.). — Суми-Ромни: видання Сум. обл. відд. УФК, РКМ, ПКМ, 1990а. — С.63-64.
532. **Моця А.П.** К проблеме градообразования на левом берегу Днепра // Тр. V конгресса МУСА. — К.: Наукова думка, 1987а. — Т.1. — Вып.2а. — С.157-166.
533. **Моця А.П.** Население Среднего Поднепровья IX-XIII вв.: (по данным погребальных памятников). — К.: Наукова думка, 1987. — 168 с.
534. **Моця О.П.** Населення південно-руських земель IX-XIII ст.: (За матеріалами некрополів). — К.: Київ. акад. євробізнесу, 1993. — 160 с.

535. **Моця А.П.** Погребальные памятники южнорусских земель IX-XIII вв. — К.: Наукова думка, 1990. — 156 с.
536. **Моця А.П.** Работы в с.Липовое // АО 1984 г. — М.: Наука, 1986. — С.277.
537. **Мощенко К.В.** Зі спогадів про М.Ф.Біляшівського // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). — К.: Рідний край, 1991. — С.25-31.
538. **Музееведение:** Музеи исторического профиля / Под ред. проф. Левыкина К.В., проф. Хербста В. — М.: Высшая школа, 1988. — 432 с.
539. **Музейные термины** / Пишулин Ю.П. и др. // Терминологические проблемы музееведения: Сб. н. тр. — М.: издание ЦМР СССР, 1986. — С.36-135.
540. **Мурзин В.Ю.** Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. — К.: Наукова думка, 1990. — 88 с.
541. **Мурзин В.Ю.** Скифская архаика Северного Причерноморья. — К.: Наукова думка, 1984. — 135 с.
542. **Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О.** Більське городище. — К.-Гамбург-Полтава: Археологія, 1999. — 104 с.
543. **Наследие В.А.Городцова** и проблемы современной археологии: Сб. н. тр. / Отв. ред. Студзицкая С.В. // Тр. ГИМ. — М., 1988. — Вып. 68. — 192 с.
544. **Нариси** стародавньої історії Української РСР / Відп. ред. Бібіков С.М. — К.: Вид-во АН УРСР, 1957. — 632 с.
545. **Наукова концепція** державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: Наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / Укл. Золотницький Б.І., Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Тітков О.В., Шрамко Б.А. — Полтава: Археологія, 1996. — 60 с.
546. **Находки** Мазараки в Роменском у. летом-осенью 1886 г. // Нива. — СПб., 1887. — № 34. — С.840-841.
547. **Неприна В.И.** Мастерская и стоянка эпохи мезолита в Посулье // ОИПАП: [Первый] обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: издание ПКМ, 1988. — С.21-22.
548. **Неприна В.И.** Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. — К.: Наукова думка, 1976. — 152 с.
549. **Неприна В.И.** Раскопки неолитических поселений у с.Лукомье // АО 1979 г. — М.: Наука, 1980. — С.312-313.
550. **Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А.** Памятники каменного века Левобережной Украины (хронология и периодизация). — К.: Наукова думка, 1986. — 224 с.
551. **Неприна В.И., Коен В.Ю.** Местонахождение каменного века на городище Снепород в Посулье // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1986. — С.48-55.
552. **Нестуля Олексій.** Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні: (Доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). — К., Полтава: видання ІУ НАНУ, ПДПІ, 1994. — 240 с.
553. **Нестуля Олексій.** Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури (1917-1920 рр.). — Полтава: видання ПНТК, Полт. обл. орг. УТОПІК, 1993. — 91 с.
554. **Нестуля О.О.** В.М.Щербаківський і охорона пам'яток Полтавщини // АЗ ПКМ. — Полтава: видання ПКМ, 1992. — Вип.2. — С.59-63.
555. **Нестуля О.О.** Документи про пам'яткоохоронну діяльність В.М.Щербаківського // ПАЗ. — Полтава: Археологія, 1995. — Ч.4. — С.184-188.
556. **Нестуля Олексій.** Доля церковної старовини в Україні. 1917-1941 рр. — К.: видання ІУ НАНУ, 1996. — Ч.1. — 280 с.; Ч.2. — 216 с.
557. **Нестуля О.О.** Маловідомі сторінки біографії пам'яткоохоронця К.В.Мошенка // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції. — Полтава: видання ПКМ, 1991. — С.57-70.
558. **Нестуля О.О.** Охорона пам'яток історії та культури. 1926-1941 рр. // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: (Зб. метод. м-лів в шести частинах). — К.: видання ІІ АН УРСР, Мін. нар. освіти УРСР, Миколаїв ДПІ, 1989. — Ч.2. — 172 с.
559. **Нестуля Олексій.** Охорона пам'яток культури Полтавщини в 1917-1918 рр. // Виявлення та дослідження пам'яток національно-визвольних змагань українського народу на Полтавщині (1917-1920 рр.): М-ли конф. (25 травня 1995 р.). — Полтава: видання ПКМ, ПДПІ, ПНТК, 1995а. — С.158-173.
560. **Нестуля О.О.** Перші кроки в діяльності пам'яткоохоронних органів. 1917-1920 рр. Охорона пам'яток історії та культури. 1921-1926 рр. // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР: (Зб. метод. м-лів в шести частинах). — К.: видання ІІ АН УРСР, Мін. нар. освіти УРСР, Миколаїв. ДПІ, 1989а. — Ч.1. — С.46-186.

561. **Нестуля О.О.** Служив натхненно і широко // Репресоване краєзнавство. — К.: Рідний край, 1991а. — С.64-72.
562. **Нестуля С.І.** Археологічний комітет Всеукраїнської Академії наук: етапи становлення. — Полтава: Археологія, 1997. — 88 с.
563. **Нестуля С.І.** Становлення Всеукраїнського Археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х років). — Полтава: Археологія, 1997а. — 102 с.
564. **Нестуля С.І.** Подвижники українського музейництва М.Ф.Біляшевський та К.В.Мошенко // Маловідомі сторінки історії Полтавщини. — Полтава: видання Кременч. філіалу Харків. політехн. ін-ту, ПНТК, 1993. — С.26-36.
565. **Николаев В.Ф.** Из истории Полтавского краеведческого музея: Воспоминания / Под ред. Супруненко А.Б. — Полтава: издание ПКМ, 1991. — 45 с.
566. **Николаев Н.Ф.** Путеводитель по Музею Полтавского Губернского Земства: Объяснение коллекций геологического отдела и Исторический очерк музея. — Полтава: Электрич. тип.-лит. Фришберга И.Л., 1915. — 38 с.
567. **Николайчик Ф.Д.** Исследования по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине // ЧИОНЛ. — К., 1900. — Кн.14. — Вып. II и III. — Отд. III. — С.84-90, 91-192.
568. **Н.П. Н.П.Чернев:** [Некролог] // КС. — К., 1899. — Ноябрь. — № 11. — Арх. лет. — С.116-119. — Доп.: **Н.Б.** — С.119-120. — Авт.: П[етров] Н., Б[еляшевский] Н.
569. **Н.Т. Рец.:** Двадцатипятилетие Лубенской гимназии: Краткая историческая записка / Сост. Сеферовский Н.Л. — Лубны, 1898. — 175 с. // КС. — К., 1898. — Т.62. — Июль-авг. — № 7-8. — С.55-59.
570. **[Олеховский М.А.]** Естественно-Исторический Музей Полтавского Губернского Земства: Описание коллекций. — Полтава: тип. Старожицкого М.Л., 1899. — XI, 90 с.
571. **Омельченко Ю.А.** История музейного строительства на Украине 1917-1932 гг. (на материалах музеев исторического и краеведческого профилей): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К.: издание Киев. ун-та, 1972. — 28 с.
572. **Омельченко Ю.А.** Охорона пам'яток і музейне будівництво на Україні в перші роки радянської влади // УІЖ. — К., 1972а. — № 1. — С.102-108.
573. **Описи** Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст. / Відп. ред. Сохань П.С. — К.: Наукова думка, 1989. — 390, 2 с.
574. **Оповідання** А.А.Солтановського про київське життя 1840-х рр., опущені з цензурних міркувань при виданні 1890-х рр. // Україна. — К., 1924. — Кн.3. — С.77-99.
575. **Оппоков Е.В.** Речные долины Полтавской губернии. — СПб.: тип. Т-ва Худож. печати, 1905. — Часть 2-я. — 475 с.
576. **О.С.** До бібліографії праць С.К.Кульжинського // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С.207-209.
577. **Островецхов А.С., Охотников С.В.** Н.Н.Мурзакевич как исследователь острова Левка // Проблемы истории отечественной археологии / ТДК. (11-13 декабря 1990 г.). — СПб.: издание СПбГУ, ГЭ, ИИМК РАН, 1993. — С.55-56.
578. **Открытие** [III] Археологического съезда // Тр. III АС. — К., 1878. — Т.1. — С.XIII-XVIII.
579. **Отрощенко В.В.** З приводу культурної належності поховань доби бронзи кулішівських курганів // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины / ТД. (1-3 марта 1995 г.). — Харьков: издание Харьков. истор.-археол. общ-ва, ХГУ и управл. культуры Харьков. облисполкома, 1995. — С.31-32.
580. **Отчет** Городецкого музея Волынской губернии барона Ф.Р.Штейнгель за второй год, с 25 ноября 1897 по 25 ноября 1898 г. / Составил Беляшевский Н. — К.: тип. Печ. дела, 1899. — 59 с.
581. **Отчет** о Естественно-Историческом музее Полтавского Губернского Земства за 1903 год / [Сост. Олеховский М.А.]. — Полтава: тип. Фришберга Л., 1904. — 24 с.
582. **Отчет** о Естественно-Историческом музее Полтавского Губернского Земства за 1906 год / [Сост. Олеховский М.А.]. — Полтава: тип. Фришберг И. и Зорохович С., 1907. — 19 с.
583. **Отчет** о Естественно-Историческом музее Полтавского Губернского Земства за 1907 год / [Сост. Олеховский М.А.]. — Полтава: тип. Старожицкого М.Л., 1908. — 12, 25 с.
584. **Отчет** о Естественно-историческом музее Полтавского Губернского Земства за 1908 год / [Сост. Олеховский М.А., Зарецкий И.А.]. — Полтава: тип. Бр. Попиловых, 1909. — 14 с.
585. **Отчет** по Естественно-Историческому Музею Полтавского губернского Земства за 1910 год / Сост. Николаев Н.Ф. — Полтава: тип. Фришберга И.Л., 1911. — 18 с.
586. **Отчет** о состоянии и деятельности Лубенской мужской гимназии за 1887-88 учебный год / Сост. Секр. Пед. Сов. Сеферовским Н.Л. — Лубны: тип. Доброволенко М.Н., 1889. — 23 с.
587. **Охотников С.Б., Островецхов А.С.** Святылище Ахилла на острове Левке (Змеином). — К.: Наукова думка, 1993а. — 141 с.

588. **Павловский И.Ф.** Из записки генерал-майора Липранди о некоторых уездах Полтавской губернии, в 1840 году // Тр. ПУАК. — Полтава: издание ПУАК, 1910. — Вып.7. — С.143-148.
589. **Павловский И.Ф.**, сост. К десятилетию Полтавской Ученой Архивной Комиссии: Отчет со дня открытия, с 26 октября 1903 г. по 26 октября 1913 г. — Полтава: издание ПУАК, 1913. — 22 с.
590. **Павловский И.Ф.** К истории Полтавского дворянства. 1802-1902 гг.: Очерки по архивным данным. — Полтава: издание Полтавского дворянства, 1907. — Т.II. — 303 с.
591. **Павловский И.Ф.** Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века: С портретами. — Полтава: издание ПУАК, 1912. — 238 с.
592. **Павловский И.Ф.** Полтавцы иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители: Опыт краткого биографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в.: С 182 портретами. — Полтава: издание ПУАК, 1914. — 294 с.
593. **Падалка Л.В.** О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губ. // Тр. ПУАК. — Полтава: издание ПУАК, 1905. — Вып.1. — С.153-214, 12 планів.
594. **Падалка Л.В.** Прошлое Полтавской территории и ее заселение: Исследование и м-лы. — Изд. ПУАК. — Полтава: тип. Т-ва Печатного Дела, 1914. — 239 с.
595. **ПАЗ:** Пам'яті В.М.Щербаківського (1876-1957): Зб. н. пр. / Відп. ред. Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1995. — Ч.4. — 208, 1 с.
596. **Памятники древнеегипетского искусства в собрании Полтавского краеведческого музея:** Каталог выставки / Сост. Супруненко А.Б. — Полтава: издание ПКМ, 1986. — 64 с.
597. **Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины:** Каталог выставки / Сост. Гороховский Е.Л., Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Моргунов Ю.Ю., Супруненко А.Б. — Полтава: издание ПКМ, 1985. — 56 с.
598. **Панченко М.В.** К вопросу о происхождении и датировке статуэтки из Хорола // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Археологія Полтавщини. — Полтава: видання ПКМ, 1991. — Ч.2. — С.82-84.
599. **Парович-Пешикан М.** Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К.: Наукова думка, 1974. — 220 с.
600. **Пастернак Я.** Археологія України. — Торонто, 1961. — 788 с.
601. **Пастернак Я.** Етногенеза слов'ян у новій археологічній літературі // Записки НТШ. — Нью-Йорк, 1962. — Т.169. — С.436-448.
602. **Пастернак Я.** Коротка археологія західно-українських земель. — Львів: видання НТШ, 1932. — 95 с.
603. **Пастернак Я.** Олег Кандиба — археолог і дослідник // Український історик. — Париж, Нью-Йорк, Торонто, 1969. — Т.4 (24). — С.5-7.
604. **Пекарська Людмила.** Слідами зниклих скарбів // КС. — К., 1992. — № 2. — С.83-85.
605. **Пелешин Н.А.** Раскопки у с.Хорив на Волини // АО 1974 г. — М.: Наука, 1975. — С.335-336.
606. **Перший рік** роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.229-231. — Без підп., авт. Супруненко О.Б.
607. **Першовідкривач** українського палеоліту, археолог, музеєзнавець і педагог: Від редактора / [Супруненко О.Б.] // АЗ ПКМ: Пам'яті Ф.І.Камінського (1845-1891). — Полтава: видання ПКМ, 1992. — Вип.2. — С.3-8.
608. **Першодрук:** Із земського наказу про пожалування генералу Гордону садиби. 1692 р. Стовпець. ДАПО. // АЗ на посвяту 90-річчю ПВАК. 1903-1993. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1993. — С.231. — Фото.
609. **Першому Патріархові** — від полтавців // ПЄВ. — Полтава, 1994. — Ч.2. — Хроніка. — С.29. — Без підп.
610. **Пескова А.А.** Древнерусское поселение у с.Сенча на Суле // КСИА. — М., 1978. — Вып.155. — С.87-93.
611. **Петраускас О.В., Шишкін Р.Г.** Нові пам'ятки другої чверті I тис. н.е. на Правобережжі Середнього Подніпров'я: (за матеріалами розвідок 1985-89 рр.) // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини / ТД першої наук.-практ. конф., [присвяч. 140-річчю з дня народження В.В.Хвойки] (Білогородка, жовтень 1991 р.). — К.: видання управл. культури Київ. облвиконкому, Київ. обл. орг. УТОПІК, ІА АН України, 1991. — С.68-69.
612. **Петренко В.Г.** Правобережье Среднего Приднепровья в V-III вв. до н.э. // САИ. — М.: Наука, 1967. — Вып. Д 1-4. — 180 с.
613. **Петров В.П.** Зарубинецкий могильник: (по материалам раскопок В.В.Хвойки 1899 г.) // МИА. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1959. — № 70. — С.32-60.

614. [Петров Н.И.]. Лубенский музей Е.Н.Скаржинской // КС. — К., 1901. — Т.74. — Сент. — № 9. — Арх. летопись. — С.144-149.
615. [Петров Н.И.]. Лубенский музей Е.Н.Скаржинской // КС. — К., 1901а. — Т.75. — Дек. — № 12. — Арх. летопись. — С.205-209.
616. Петров Н.И., сост. Указатель Церковно-Археологического Музея при Киевской Духовной Академии. — 2-е изд., поправл. и доп. — К.: тип. Имп. ун-та св. Владимира и Корчак-Новицкого Г.Т., 1897. — 1, 292 с.
617. Письма П.Б.Аксельрода и Ю.О.Мартова // Русский революционный архив. — Берлин, 1924. — С.256-276.
618. П.К. Городище «Княжа Гора» (у с.Пекарей, Черкасск. у.) // КС. — К., 1899. — Янв. — № 1. — АЛЮР. — Случайные находки. — С.46-47.
619. Пламеницька Є.М., Винокур І.С., Хотюк Г.М., Медведовський І.І. Кам'янець-Подільський: Історико-архітектурний нарис. — К.: Будівельник, 1968. — 120 с.
620. План губернского города Полтавы. 1908 г. — Полтава: тип. Полт. губ. земства, 1908. — 1 л.
621. План Курска: (Масштаб в дюйме 250 сажень) / Составлен и исполнен Кулжинским [С.К.]. — Харьков: тип. Варшавчика, 1889. — 1 л.
622. План Харькова: (Масштаб в дюйме 250 сажень) / Составлен и исполнен Кульжинским [С.К.]. — Харьков: тип. Варшавчика, 1888. — 1 л.
623. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния // САИ. — М.: Наука, 1974. — Вып. Е 4-2. — 200 с.
624. Полин С.В., Симоненко А.В. «Раннесарматские» погребения Северного Причерноморья // Исследования по археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1990. — С.76-95.
625. Полонська-Василенко Наталія. Історія України: У двох томах. — К.: Либідь, 1992. — Т.1. — 591 с.; Т.2. — 608 с.
626. ПО: Топографическая карта М 1: 200 000. — К.: ВКФ ТУ, 1991. — 1 л.: зап. и вост. стор.
627. Полтава: Историчний нарис / Наук. ред. Супруненко О.Б., Якименко М.А., Лобурець В.Є., Войналович В.А. — Полтава: Полт. літератор, 1999. — 280, 24 с.
628. Полтавский земский Естественно-Исторический Музей / [Сост. Олеховский М.А.]. — Перепечатано из Отчета Полтавской Губернской Земской Управы за 1891 год — Полтава: тип. Фришберга Л., 1892. — 26 с.
629. Полтавська область. Природа, населення, господарство: Географічний та історико-економічний нарис / За ред. Маца К.О. — Вид. 2-е, доп., переробл. — Полтава: Полт. літератор, 1998. — 336, 18 с.
630. Полтавський краєзнавчий музей: Путівник / Білоус Г.П., Величко-Березова Г.М., Гузій Р.Ф. та ін. — Харків: Прапор, 1985. — 92, 12 с.
631. Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. Кудрицького А.В. — К.: УЕ, 1992. — 1024 с.
632. Полтавщина: Книга для туристів і краєзнавців / Оніпко М.Д., Величко Г.М., Галян Г.І. та ін. — Харків: Прапор, 1974. — 152 с.
633. Полтавщина: Короткий довідник-путівник (природа, історія краю) / Авт. Котлік О.П., Малюченко Н.М., Мовчан Є.Я. та ін. — Харків: Кн. вид-во, 1961. — 232 с.
634. Полтавщина: Короткий довідник-путівник / Авт. Гузій Р.Ф., Сидоренко Г.О., Котлік О.П. та ін. — Вид.2-е. — Харків: Прапор, 1969. — 259 с.
635. Полтавщина туристська: Путівник / Величко Г.М., Оніпко М.Д., Литвинова М.Д. та ін. — Харків: Прапор, 1982. — 136, 16 с.
636. Полунина Надежда, Фролов Александр. Основатели. Российские просветители. — М.: Сов. Россия, 1990. — 136 с.
637. Попова Т.Б. Племена катакомбной культуры: Северное Причерноморье во втором тысячелетии до нашей эры // Тр. ГИМ. — М., 1955. — Вып.24. — 180 с.
638. Пор-Леонович А.Я. Климатъ // Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. Семёнова В.П. — СПб.: издание Девриена А.Ф., 1903. — Т.7: Малороссия. — С.20-40.
639. Посухов Валентин. Римов: продовження літопису. — Полтава: видання ред. газети «Полтавський вісник», 1999. — 172 с.
640. Посухов Валентин. Секрети кімнати № 101: Полтавські легенди про скарби. — Полтава: Астрея, 1991. — 48 с.
641. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — К.: Тип. Киево-Печерской Лавры, 1864. — 763 с.

642. **Пошивайло Олесь.** З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства Опішні в другій половині XIX — на початку XX століть. — Опішня: видання Музею гончарства в Опішні, 1989. — 61, 1 с.
643. **Пошивайло Олесь.** Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна. — К.: Молодь, 1993. — 398, 10 с.
644. **Приймак В.В.** Давньоруські поселення південної частини межиріччя Сули і Удаю // Проблеми археології, древньої і середньовікової історії України / ТД. (1-3 марта 1995 г.). — Харьков: издание Харьков. истор.-археол. общ-ва, ХГУ, управл. культури Харьков. облисполкома, 1995. — С.86-87.
645. **Приймак В.В.** Розвідки у межиріччі Сули і Удаю // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.118-121.
646. **Приходнюк О.М.** Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст. н.е. — К.: Наукова думка, 1980. — 152 с.
647. **Приходнюк О.М., Шовкопляс А.М., Ольговская С.Я., Струнина Т.А.** Мартыновский клад // МАИЭТ. — Симферополь: Таврия, 1991. — Вып. II. — С.72-92.
648. **Проблемы** изучения древних культур Евразии: Сб. н. ст. [памяти В.А.Городцова] / Отв. ред. Крайнов Д.А. — М.: Наука, 1991. — 240 с.
649. **Протоколи** засідань с'їзда // Тр. III АС. — Т.1. — К., 1878. — С.XVIII-LXXIV.
650. **Проф. В.Г.Ляскоронський** (1859-1928) // Бюлетень Київської секції наукових робітників. — К., 1928. — № 4. — С.12-13.
651. **Пряхин А.Д.** История советской археологии (1917 — середина 30-х гг.). — Воронеж: Изд-во ВГУ, 1986. — 286 с.
652. **Пузровский А.Е.** Лепная курительница позднекифского времени из Полтавского краеведческого музея // ОИПАП: [Первый] обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: издание ПКМ, 1988. — С.32-33.
653. **Пустовіт Т.П.** Вшанування пам'яті Ф.І.Камінського // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1993. — Ч.1. — С.121-123.
654. **Пустовіт Т.П.** Якою була освіта дожовтневих часів на Полтавщині? З історії Полтавських гімназій // Наш рідний край: (З історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період). — Полтава: Вид-во «Полтава», 1991. — Вип.12. — С.3-23.
655. **Пустовіт Т.П., Супруненко О.Б.** Федір Камінський (1845-1891): Наукова та епістолярна спадщина. — Полтава: видання ПКМ, 1992. — 180 с.
656. **Равикович Д.А.** Музеи местного края во второй половине XIX — начале XX в. // Очерки истории музейного дела в России. — М.: Сов. Россия, 1960. — Вып. II. — С.217-233.
657. **Райд Н.** Старинные постройки города Тарту. — Таллин: Ээсти Раамат, 1981. — 92 с.
658. **Разгон А.М.** Археологические музеи в России (1861-1917 гг.) // Очерки истории музейного дела в России. — М.: Сов. Россия, 1961. — Вып. III. — С.190-230.
659. **Разгон А.М.** Охрана исторических памятников в дореволюционной России (1861-1917 гг.) // История музейного дела в СССР. — М.: Сов. Россия, 1957. — С.73-128.
660. **Раппопорт П.А.** Археологические заметки о двух русских оборонительных сооружениях XII века // КСИИМК. — М., 1954. — Вып.54. — С.180-186.
661. **Раппопорт П.А.** Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. // МИА. — М.: Наука, 1967. — № 140. — 242 с.
662. **Раппопорт П.А.** Очерки по истории русского военного зодчества X-XIII вв. // МИА. — М., Л.: Изд-во АН СССР, 1956. — № 52. — 184 с.
663. **Раскопки** курганов в Роменском у., Полтавской г. у сс. Волковцы и Великие Будки // КС. — К., 1899. — Т.65. — Апр. — № 4. — АЛЮР. — Древн.: иссл. и раскоп. — С.55-56.
664. **Раскопки** курганов у с.Волковцы, Роменск. у. Полтавской губ. // КС. — К., 1899а. — Т.66. — Сент. — № 9. — АЛЮР. — Древн.: Иссл. и раскоп. — С.133-134.
665. **Раскопки** могильника у д.Студинки, Ровенского у., Волинск. г. // КС. — К., 1899. — Февр. — № 2. — АЛЮР. — С.102-103.
666. **Р-в В.** Музеи // Энциклопедический словарь / Под ред. Арсеньева К.К., Петрушевского Ф.Ф. — СПб.: издание Брокгауза Ф.А. и Ефрона И.А., 1897. — Т. XX. — С.121-123.
667. **Реабілітовані історією:** Зб. н. пр. / Відп.ред. Тронько П.Т. — К.-Полтава: Рідний край, 1992. — 401, 24 с.
668. **Редин Е.К.** Музей изящных искусств и древностей Императорского Харьковского университета (1805-1905): К истории Имп. Харьковского университета. — Харьков: тип. М.Зильберга и сыновей, 1904. — 64 с.
669. **Репресоване краєзнавство** (20-30-і роки) / Голова ред.-кол. Тронько П.Т. — К.: Рідний край, 1991. — 478, 34 с.
670. **Рік роботи** Центру охорони та досліджень пам'яток археології [1993-1994 рр.] / Укл.Супруненко О.Б. // З джерел народної скарбниці: Щорічник. 1994. — Полтава: видання Управл. культури Полтав. обл. Ради народн. деп., 1995. — С.77-81.

671. **Риженко Я.** Гончарство Полтавщини: (До виставки кераміки 25.XII.1929 р. — 25.I.1930 р.). — У Полтаві: видання Полт. держ. музею ім. В.Г.Короленка, **1930**. — 16 с.
672. **Риженко Я.** Збірки з історії, етнографії, мистецтва та промисловості // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: видання ПДМ, **1928**. — Т.1. — С.63-116.
673. **Риженко Я.** Музеї // Полтавщина: Збірник / Упорядн. Філянський М., Риженко Я. — Полтава: видання ПДМ, **1927**. — Т.ІІ. — С.414-416.
674. **Риженко Я.** [Полтавський] Д[ержавний] М[узей]: Історичний огляд // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: видання ПДМ, **1928а**. — Т.1. — С.1-15.
675. **Риженко Я.** Полтавський Державний Музей // Знання. — Харків, **1928б**. — № 2. — С.22-23.
676. **Рогачев А.Н., Аникович М.В.** Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. — М.: Наука, **1984**. — С.162-271.
677. **Россия:** Полное географическое описание нашего отечества / Под ред. Семенова В.П. — СПб.: издание Девриена А.Ф., **1903**. — Т.7: Малороссия. — 596 с.
678. **Ротач П.П.** Матеріали до українського біографічного словника: Літературна Полтавщина // НІБ АУ УРСР. — К., **1965**. — № 1(69). — С.93-102; № 2(70). — С.95-98; № 3(71). — С.94-105; № 4(72). — С.97-106; № 5(73). — С.95-102; № 6(74). — С.90-97. — **1966**. — № 5. — С.108-112.
679. **Ротач П.П.** Микола Гавриленко як краєзнавець і співробітник музею // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи. — Полтава: видання ПКМ, **1992**. — Ч.1. — С.31-35.
680. **Ротач Петро.** Полтавська літературна діаспора: Короткий біобібліографічний словник // Криниця. — Полтава, **1995**. — № 10-12(30-31). — Продовження. — С.81.
681. **Ротач П.П.** Шевченкознавчий «гостинець» Ф.І.Камінського // АЗ ПКМ. — Полтава: видання ПКМ, **1992**. — Вип.2. — С.15-19.
682. **Рудинський М.Я.** Автобіографія // Михайло Якович Рудинський — археолог, музеєзнавець і пам'яткоохоронець: Бібліографічний покажчик / Укл. Супруненко О.Б., Шовкопляс І.Г. — Полтава: видання ПКМ, **1993**. — С.3-6.
683. **Рудинський М.** Археологічні досліді року 1926 // КЗ ВУАК. — К.: видання ВУАК, **1927**. — С.3-15.
684. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава: видання ПДМ, **1928**. — Т.1. — С.29-62.
685. **Р[удинський] М.** Музей мистецтва: Коротенький провідник. — Полтава: друк. Брауде Я.Е., **1919**. — 24 с.
686. **Русанова И.П.** Курганы полян X-XII вв. // САИ. — М.: Наука, **1966**. — Вып.Е1-24. — 67 с.
687. **Русова С.Ф.** Отзыв о сочинениях В.П.Милорадовича: 1) «Житъе-бытѣ лубенского крестьянина» (Киев. — 1904); 2) «Средняя Лубенщина» (Киев. — 1904); 3) «Степная Лубенщина» (Киев. — 1904). — СПб.: тип. Евдокимова Е., **1907**. — 24 с.
688. **Рыбаков Б.А.** Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. — М.: Наука, **1982**. — 592 с.
689. **С. Обол. Боспор** [Пантикапей, 773 р. б.е.] // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, **1993**. — С.99: фото.
690. **Савич О.В.** Колекція вибійчатих дошок у збірці НМІУ // Від першовитоків до сьогодення. Із історії формування колекцій музею: Тем. зб. н. пр. — К.: видання НМІУ, **1995**. — С.123-130.
691. **Савеля О.Я.** На древней земле // Веникеев Е.В. Архитектура Севастополя: Путеводитель. — Симферополь: Таврия, **1983**. — С.156-186.
692. **Савченко Г.О.** Життя, діяльність і науково-історична спадщина академіка М.Ф.Сумцова (1854-1922 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ: видання ДГУ, **1993**. — 19 с.
693. **Савченко Ф.** Українське науково-культурне самовизначення 1850-1876 рр. // Україна. — К., **1929**. — Кн.32. — № 1-2. — С.15-26.
694. **Сагайдак М.А.** Великий город Ярослава. — К.: Наукова думка, **1982**. — 96 с.
695. **Самойловський І.М.** Розвідки і розкопки в Києві та його околицях в 1947-1948 рр. // АП УРСР. — К., **1952**. — Т.ІІІ. — С.73-98.
696. **Самоквасов Д.Я.** Вещественные памятники древности в пределах Малороссии // Антропологическая выставка 1879 г. — М., **1879**. — Т.ІІІ. — Ч.І. — С.338-350.
697. **Самоквасов Д.Я.** Древние города России. — СПб.: тип. Главн. Упр. Уделов, **1873**. — 165 с.
698. **Самоквасов Д.Я.** Могильные древности северянской Черниговщины. — М.: Синодальная тип., **1916**. — 104 с.
699. **Самоквасов Д.Я.** Могилы Русской земли: [Описание археологических раскопок и собрания древностей профессора Д.Я.Самоквасова]. // Тр. Московского комитета по устройству Черниговского Археологического съезда, вып.3. — М.: Синодальная тип., **1908**. — IV, 271, IV с.

700. **Самоквасов Д.Я.** Основание хронологической классификации [могильных древностей Европейской России], описание и каталог коллекции древностей. — Варшава: в тип. Марии Земкевич, **1892**. — XLII, 101, XL с.
701. **Самоквасов Д.Я.** Северянская земля и северяне по городищам и могилам. — М.: Синодальная тип., **1908а**. — 119 с.
702. **Свешніков І.К., Нікольченко Ю.М.** Довідник з археології України. Ровенська область. — К.: Наукова думка, **1982**. — 116 с.
703. **Святіший Мстислав** Патріярх Київський і всієї України: Спеціальне видання, присвячене Першій річниці упокоєння святішого Мстислава, Патріярха Київського і всієї України, Митрополита Української Православної Церкви у США (10 квітня 1898 — 11 червня 1883). — Саут-Бавнд-Брук: видання часопису «Українське Православне Слово», **1994**. — 72 с.
704. **Седов В.В.** Восточные славяне в VI-XIII вв. — М.: Наука, **1982**. — Археология СССР. — 327 с.
705. **Секерская Н.М.** М.С.Синицын — первый председатель Одесского археологического общества // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839-1989: ТД юбил. конф. (27-28 октября 1989 г., г.Одесса). — Одесса: издание ОАО, ОАМ АН УССР, ОГУ, **1989**. — С.43-45.
706. **Секерская Н.М.** М.С.Синицын // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во «Полтава», **1990**. — С.55-58.
707. **Селівачов Михайло.** Десять тижнів у США // Всесвіт. — К., **1991**. — № 1. — С.187-196.
708. **Селівачов М.** Народне мистецтво у США // НТЕ. — К., **1991а**. — № 2. — С.19-28.
709. **Селівачов Михайло.** Повернення з вірію // ОМ. — К., **1992**. — № 1. — С.24-25.
710. **Семенов А.И.** К реконструкции состава Макуховской находки: (из истории изучения памятников Перещепинского круга) // СГЭ. — Л.: Искусство, **1986**. — Вып. LI. — С.32-35.
711. **Семенчик М.М.** Звідомлення [про роботу Роменського музею] за 1926 р. // КЗ ВУАК за 1926 р. — К.: видання ВУАК, **1927**. — С.14-15.
712. **Семенчик М.** Роменський Окр. Музей // Україна. — К., **1926**. — Кн.5. — С.187-189.
713. **Семенчик Михайло.** Свідки минулого // Знання. — Харків, **1927**. — № 4. — С.53-54.
714. **Сергин В.Я.** Гонцовское палеолитическое поселение // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: Изд-во «Полтава», **1989**. — С.10-12.
715. **Сергин В.Я.** Раскопки Гонцовского поселения // 1000-летие города Лубны: Обл. науч.-практ. конф. (26-28 мая 1988 г.) / ТДС. — Лубны: издание Луб. гор. орг. УООПИК, **1988**. — С.5-7.
716. **Сергин В.Я.** Раскопки Гонцовского палеолитического поселения // АО 1978 г. — М.: Наука, **1979**. — С.402.
717. **Сергин В.Я.** Палеолитические жилища Европейской части СССР: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — М.: изд. ИА АН СССР, **1974**. — 27 с.
718. **Сергин В.Я.** Раскопки в Гонцах // АО 1980 г. — М.: Наука, **1981**. — С.310.
719. **Сергин В.Я.** Раскопки в Гонцах // Природа. — М., **1978**. — № 12. — С.133-134.
720. **Сергин В.Я.** Раскопки жилища на Гонцовском палеолитическом поселении // КСИА. — М., **1981а**. — Вып.165. — С.43-50.
721. **Сергин В.Я.** Раскопки жилищно-хозяйственного комплекса в Гонцах // АО 1979 г. — М.: Наука **1980**. — С.336-337.
722. **Сеферовский Н.Н.**, сост. Двадцатипятилетие Лубенской гимназии (1872-1897). — Лубны: тип. Гордона А.Р., **1898**. — 175 с.
723. **Сидоренко А.В.** Разведки в окрестностях Лубен // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во «Полтава», **1990**. — С.170-171.
724. **Сидоренко А.В.** Разведка в ур.Солоница // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Археологія Полтавщини. — Полтава: видання ПКМ, **1991**. — Ч.2. — С.110.
725. **Сидоренко О.В.** Пам'ятки археології в околицях лубенського Засулля // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, **1999**. — Ч.2. — С.84-96.
726. **Сидоренко О.В.** Нова знахідка із Засулля // АЛЛУ. — Полтава, **1999а**. — Ч.2. — С.75-76.
727. **Сидоренко О.В., Коваленко О.В.** Деякі риси матеріальної культури навколлубенських слобід XVII-XVIII ст. (за матеріалами хутора Острів) // АЛЛУ. — Полтава, **2000**. — Ч.1-2. — С.84-89.
728. **Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я.** Довідник з археології України. Полтавська область. — К.: Наукова думка, **1982**. — 108 с., 2 карти.
729. **Симоненко А.В.** Сарматские мечи и кинжалы на территории Северного Причерноморья // Вооружение скифов и сарматов. — К.: Наукова думка, **1984**. — С.129-147.

730. **Симонов М.** Заметки к юбилейной по случаю двадцатипятилетия Лубенской гимназии записке. — К.: Университетская тип., **1898**. — 98 с.
731. **Синові України:** Збірник статей 1906 року на пошану проф. Володимира Антоновича (фототипне відтворення) / Впорядкування Кіржаєва С.М., Ульяновського В.І. — К.: видання КДУ ім. Тараса Шевченка, Ін-ту укр. археогр. АН України, ЦНБ АНУ, **1993**. — 125 с.
732. **Ситник О.М.** Василь Григорович Ляскоронський // УІЖ. — К., **1990**. — № 2. — С.88-99.
733. **Ситник О.В.** Г.Ляскоронський як історик Переяславщини // Тези Всеукраїнської наук. конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури»: (21-23 вересня 1992 р.). — Переяслав-Хмельницький: видання Переясл.-Хмельн. ДПІ, **1992**. — С.93-95.
734. **Сіманцев Б.** Полтавський Державний Музей // Всесвіт. — Харків, **1927**. — № 37. — С.7-8.
735. **Сымонович Э.А., Кравченко Н.М.** Погребальные обряды племен черняховской культуры // САИ. — М.: Наука, **1983**. — Вып. Д 1-22. — 151 с.
736. **Скаржинські** // ЕУ: Словникова частина. — Париж — Нью-Йорк: видання НТШ, **1975**. — Т.8. — С.2853-2854.
737. **Скирда В.В.** Археологічна наука у Харківському університеті (1805-1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К.: вид. ІА НАНУ, **2000**. — 18 с.
738. **Скирда В.В.** Музей витончених мистецтв та старожитностей при Харківському університеті // Музеї. Меценати. Колекції. — К.-Полтава: Археологія, **2000а**. — С.7-9.
739. **Скорый С.А.** Киммерийцы в украинской лесостепи. — К.-Полтава: Археологія, [1996] **1999**. — 136, VIII с.
740. **Скрипник Г.А.** Етнографічні музеї України: Становлення і розвиток. — К.: Наукова думка, **1989**. — 304 с.
741. **Скуднова В.М.** Архаический некрополь Ольвии: Публикация одной коллекции. — Л.: Искусство, Лен. отделение, **1988**. — 184 с.
742. **Славин Л.М.** Основные этапы изучения Ольвии // Записки Одесского археологического общества. — Одесса: Одесс. кн. изд-во, 1960. — Т.1(34). — С.47-59.
743. **Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период** / Баран В.Д., Максимов Е.В., Магомедов Б.В., Вакуленко Л.В., Вознесенская Г.А., Козак Д.Н., Паньков С.В., Пачкова С.П., Приходнюк О.М., Смиленко А.Т., Терпиловский Р.В., Юренко С.П. — К.: Наукова думка, **1990**. — 486, 2 с.
744. **Словник гідронімів України.** — К.: Наукова думка, **1979**. — 604 с.
745. **Словник-довідник з археології** / Ред., укл. та кер. авт. кол. Гаврилюк Н.А. — К.: Наукова думка, **1996**. — 431 с.
746. **Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя:** М-ли іст.-арх. семінару, присвяч. 60-річчю від дня народження О.В.Шекуна (19-20 січня 1995 р., м.Чернігів) / Відп. ред. Моця О.П. — Чернігів: Сіверянська думка, **1995**. — 112 с.
747. **Сміленко А.Т., Сухобоков О.В.** Пам'яті Дмитра Тарасовича Березовця (18.X.1910 — 29.V.1970 рр.) // Археологія. — К., **1990**. — № 4. — С.107-114.
748. **Смирнов Г.Д.** Археологические исследования Старого Орхья // КСИИМК. — М., **1954**. — Вып.56. — С.27-34.
749. **Снытко И.А.** Новый античный памятник в Нижнем Побужье // Проблемы исследования Ольвии / ТД науч. семинара. — Парутино: издание ИА АН УССР, Ольвийского арх. заповедника ИА АН УССР, Николаев. краев. музея, **1985**. — С.77-78.
750. **Снытко И.А.** Погребальные обряды населения Ольвийской хоры IV-III вв. до н.э. // Липавский С.А., Снытко И.А. Материалы по археологии Ольвии и ее округи. — К.: издание ИА АН УССР, **1990**. — Препринт. — С.7-17.
751. **Снытко И.А., Никитин В.И.** Исследования и раскопки в Николаевской области // АО 1983 г. — М.: Наука, **1985**. — С.356-357.
752. **С.О.** Одна з перших колекцій із Княжої гори // АЛЛУ. — Полтава, **1998**. — Ч.1-2. — С.169-170.
753. **С.О.** Перший дослідник давньоруського Сніпорада // АЛЛУ. — Полтава, **1997**. — Ч.1-2. — С.124.
754. **Собрание древностей Н.Я.Тарновского** // КС. — К., **1899**. — Янв. — № 1. — АЛЮР. — С.53-54. — Подп.: Б.
755. **Собрание І.А.Хойновского в Киеве** // КС. — К., **1899а**. — Май. — № 5. — АЛЮР. — С.117-118.
756. **Собрание Ф.Ф.Кундаревича в Киеве** // КС. — К., **1899б**. — Апр. — № 4. — АЛЮР. — С.61-62.
757. **Соломоник Э.И.** Древние надписи Крыма. — К.: Наукова думка, **1988**. — 112 с.
758. **[Сообщение о смерти Е.А.Зноско-Боровского]** // КС. — К., **1899**. — Апр. — № 4. — АЛЮР. — С.64.

759. **Спаський І.Г.** Дукати і дукачі України: Історико-нумізматичне дослідження. — К.: Наукова думка, 1970. — 167 с.
760. **Список** праць К.В.Болсуновського / Укл. Кучерук О.С. // Археологія. — К., 1992. — № 3. — С.122-123.
761. **Список** членов 3-го Археологического съезда с означением места их жительства // Тр. III АС. — Т.1. — К., 1878. — С.Х-ХІІІ.
762. **Спицын А.** Курганы скифов-пахарей // ИАК. — Пг., 1918. — Вып. 65. — С.87-143.
763. **Ставровский Я.Ф.** Историческія судьбы Малороссіи и культурные ея успехи // Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга для русских людей / Под ред. Семёнова В.П. — СПб.: издание Девріена А.Ф., 1903. — Т.7: Малороссія. — С.63-89.
764. **Стадник С.М.** Музей у роки Великої Вітчизняної війни // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції. — Полтава: видання ПКМ, 1991. — С.115-117.
765. **Стан М.А.** Зі щоденникових записів 1941 р. // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С.26-33.
766. **Станко В.Н.** Некоторые итоги изучения палеолита и мезолита степей Северо-Западного Причерноморья // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР: ТД юбил. конф. — К.: Наукова думка, 1975. — С.7-10.
767. **Станко В.Н.** Одесское археологическое общество // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839-1989: ТД юбил. конф. (27-28 октября 1989 г., г.Одесса). — Одесса: издание ОАО, ОАМ АН УССР, ОГУ, 1989. — С.5-8.
768. **Стародуб О.** С.Л.Дроздов — фундатор Білоцерківського краєзнавчого музею // Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури: М-ли наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю Білоцерківського держ. краєзн. музею (25-27 травня 1994 року). — Біла Церква: видання Білоцерківського держ. краєзн. музею, 1994. — С.23-25.
769. **Старожитності Хоролу** / Гавриленко І.М., Кожевнікова О.М., Менчинський Д.А., Степанович С.П., Супруненко О.Б. — Полтава: видання ЦОДПА, 1994. — Препринт, вип.4. — 56 с.
770. **Статут** Лубенського музею Катерини Миколаївни Скаржинської / Публ. Коротенка В.В., комент. та прим. Супруненка О.Б. // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С.161-166.
771. **Стрихарь М.Н., Бобровский Т.А.** Спелео-археологические разыскания 1990 г. в Киевской области // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини / ТД першої наук.-практ. конф., [присвяч. 140-річчю з дня народження В.В.Хвойки] (Білогородка, жовтень 1991 р.). — К.: видання управл. культури Київ. облвиконкому, Київ. обл. орг. УТОПК, ІА АН України, 1991. — С.85-87.
772. **100 років** Полтавському краєзнавчому музею / За ред. Супруненка О.Б. — Полтава: видання ПКМ, 1991. — 67 с.
773. **Стрижак О.С.** Назви річок Полтавщини. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — 112 с.
774. **Стулка** матриці для відливання бронзового серпа: Одна з найстаріших археологічних знахідок на Полтавщині / Публ. Супруненка О.Б. // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С.9: фото, 10.
775. **С[умцов] Н.** Каминский (Федор Иванович) // Энциклопедический словарь. — СПб.: издание Брокгауза Ф.А. и Ефрона И.А., 1895. — Т.ХІV. — С.205. — Підп.: С-в Н.
776. **Супруненко О.Б.** Автобіографічний лист І.Г.Спаського (до 90-річчя від дня народження вченого) // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. — Чернігів: Сіверянська думка, 1995. — С.86-89.
777. **Супруненко О.Б.** Антикварій із Мар'янівки // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.167-168.
778. **Супруненко Олександр.** Археологічна збірка Максимовича // Тези всеукраїнської наук. конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури» (28-30 вер. 1994 р.). — Переяслав-Хмельницький: видання Переясл.-Хмельн. ДПІ, 1994. — С.28-29.
779. **Супруненко О.Б.** Археологічне збиральництво в Україні наприкінці ХІХ ст. // Актуальні питання дослідження вітчизняної історії та методики її навчання. — Полтава: вид. ПНТК, 1997а. — С.43-45.
780. **Супруненко О.Б.** Археологічне зібрання К.М.Скаржинської // Археологія. — К., 1990. — № 4. — С.98-107.
781. **Супруненко О.Б.** Археологічне зібрання К.М.Скаржинської // ТДП Першої Полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1989. — С.116-117.
782. **Супруненко О.Б.** Археологічні дослідження братів Леонтовичів // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — К.: Рідний край, 1999а. — Вип.6. — С.293-297.

783. Супруненко О. Археологічні дослідження В.Б.Антоновича на Полтавщині // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича (16-18 бер. 1993 р., м. Київ): Доп. та м-ли. — К.: видання Ін-ту укр. археогр. АН України, **1994а**. — С.250-256.
784. Супруненко О.Б. Археологічні дослідження і зібрання Г.С.Кир'якова // Питання археології Сумщини. — Суми: видання СКМ, **1990а**. — С.10-17.
785. Супруненко О.Б. Археологічні дослідження та зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К.: Археологія, **1997**. — 24 с.
786. Супруненко А.Б. Археологические изыскания и собрание Г.С.Кирьякова // Проблемы археологии Сумщины: ТД обл. науч.-практ. конф. — Сумы: издание СКМ, **1989а**. — С.19-21.
787. Супруненко А.Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея: (к 100-летию со дня основания) // Археологические исследования на Полтавщине. — Полтава: издание ПКМ, **1990г**. — С.5-42.
788. Супруненко А.Б. Археологические исследования Ф.И.Каминского в Нижнем Посулье // 1000-летие города Лубны: Обл. науч.-практ. конф. (26-28 мая 1988 г.) / ТДС. — Лубны: издание Луб. гор. орг. УООПИК, **1988**. — С.12-15.
789. Супруненко О.Б. Археологічні розвідки В.Г.Ляскоронського в Посуллі // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, **1999б**. — С.221-247.
790. Супруненко А.Б. Археологические собрания Полтавщины XIX — начала XX вв. // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: ТД ХХ республ. конф. (Одеса, жовтень 1989 р.). — К.: Наукова думка, **1989б**. — С.220-221.
791. Супруненко А.Б. Боспорський статур в собрании Полтавского краеведческого музея // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, **1993**. — Ч.1. — С.90-91.
792. Супруненко Олександр. Вадим Щербаківський: сторінки біографії // АЗ на посвяту 90-річчю ПВАК. 1903-1993. — Полтава: Вид-во «Полтава», **1993а**. — С.86-100.
793. Супруненко О.Б. Вадим Щербаківський як дослідник археології Дніпровського Лівобережжя // История и археология Слободской Украины: ТДС Всеукраинской конф., посвящ. 90-летию XII археологического съезда. — Харьков: издание ХГУ, Харьков. обл. орг. УООПИК, **1992б**. — С.198-199.
794. Супруненко О.Б. Василь Ляскоронський та його археологічні розвідки на Полтавщині // Ляскоронський В.Г. Городища, кургани і довгі (змієві) вали за течією рр.Псла та Ворскли. — Вид.2-е, репр., доп. — Полтава: Археологія, **1995а**. — Препринт, вип.9. — С.3-4.
795. Супруненко А.Б. В.Б.Антонович об исследованиях на Полтавщине // ОДПАП: Третій обл. науч.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во «Полтава», **1990б**. — С.31-34.
796. Супруненко О.Б. Відомості про пам'ятки археології Полтавщини у джерелах XIV-XVI ст. // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. — К.: видання УТОПІК, Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК, **1995с**. — Вип.4. — С.50-55.
797. Супруненко О.Б. В.Тарновський та К.Скаржинська // Сіверянський літопис. — Чернігів, **1997б**. — № 4. — С.72-74.
798. Супруненко А.Б. Голова половецкого изваяния // СА. — М., **1989е**. — № 4. — С.267-269.
799. Супруненко О.Б. Доля колекцій музею К.Скаржинської // Музеї. Меценати. Колекції. — К.-Полтава: Археологія, **2000**. — С.9-18.
800. Супруненко Олександр. Іван Зарецький — археолог і музейний працівник // Народне мистецтво Полтавщини: Тези наук.-теоретич. конф., присвяч. 70-річчю Полтавського художнього музею (1-2 червня 1989 р.) / ТДП. — Полтава: видання ПХМ, **1989д**. — С.59-65.
801. Супруненко О.Б. Іван Муравйов-Апостол: Біля витоків античної археології // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, **1995б**. — Ч.3. — С.11-18.
802. Супруненко А.Б. Из новых материалов о Ф.И.Каминском // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: Изд-во «Полтава», **1989в**. — С.101-105.
803. Супруненко Олександр. Забута колекція // НіС. — К., **1991в**. — № 6. — С.38-39.
804. Супруненко О.Б. Зібрання П.П.Бобровського // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції. — Полтава: видання ПКМ, **1991**. — С.38-48.
805. Супруненко О.Б. З листування з Володимиром Вернадським // ПАЗ: Пам'яті В.М.Щербаківського (1876-1957). — Полтава: Археологія, **1995в**. — Ч.4. — С.178-183.
806. Супруненко Олександр. Києво-руські хрести-тільники XIII ст. з Посулля // ПЄВ. — Полтава, **1994д**. — № 2. — С.15-16.
807. Супруненко О.Б. Козацька натруска із зібрання К.М.Скаржинської // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К.: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, **1997в**. — Вип.6. — С.74-78.
808. Супруненко О. Колекція, опалена війною // СК. — К., **1987**. — № 5. — С.15.
809. Супруненко О.Б. Колекція П.С.Щетинського // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Археологія Полтавщини. — Полтава: видання ПКМ, **1991а**. — Ч.2. — С.9-11.

810. Супруненко А.Б. Кургани Нижнього Поворскля. — М.-Полтава: Крыныця, 1994г. — 104 с.
811. Супруненко О.Б. Літературні світлини І.А.Зарецького // Криныця. — Полтава, 1993б. — № 5-6(25-26). — С.76-79.
812. Супруненко О.Б. Маловідомі києво-руські некрополі на Полтавщині // Роль ранніх міських центрів у становленні Київської Русі: М-ли польового історико-археологічного семінару (серпень 1993 р.; с.Зелений Гай Сумського р-ну Сумської обл.). — Суми: видання упр. культури Сум. обл. держ. адміністрації, СКМ, 1993в. — С.59-61.
813. Супруненко О.Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулля // Археологія. — К., 1989г. — № 1. — С.149-153.
814. Супруненко О.Б. Матеріали по археології Полтавщини у фонді Роменського музею Державного архіву Сумської області // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: Проблеми і перспективи / ТДП до наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю Роменського краєзнавчого музею. (Листопад, 1990 р.). — Суми-Ромни: видання Сум. обл. відд. УФК, РКМ, ПКМ, 1990в. — С.19-21.
815. Супруненко А.Б. М.М.Семенчик — фундатор Роменського музею, археолог // ТДС первой Сумской обл. науч. истор.-краевед. конф. (5-6 апреля 1990 г.). — Сумы: издание Сум. гос. пед. ин-та, 1990д. — С.137-139.
816. Супруненко О.Б. Найдавніші поселення на Мгарській землі // Лубенський Мгарський Спасо-Преображенський монастир: ТДК, присвяч. 375-літтю монастиря. — Лубни: видання ЛМДА, 1995г. — С.5-6.
817. Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава: Археологія, 1998а. — 157 с.
818. Супруненко О.Б. Один з перших шевченкознавців (Ф.І.Камінський) // Пам'ятки та визначні місця Шевченківського краю. Проблеми охорони та дослідження / ТД наукової конференції (27-28 травня 1997 р., м.Канів). — К.: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 1997г. — С.61-64.
819. Супруненко О.Б. Олександр Терешенко. — Полтава: Археологія, Полт. літератор, 1997а. — 12 с.
820. Супруненко О.Б. О.Ф.Шафонський — дослідник пам'яток археології Полтавщини // VII Всеукраїнська наук. конф. «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність»: (М-ли пленарного та секційних засідань). — К.: Рідний край, 1995е. — Ч.1. — С.62-64.
821. Супруненко Олександр. Пам'ятки археології Полтавщини у джерелах XVI-XVII ст. // КСП. — Полтава: видання ЦОДПА, 1994. — Вип.2. — С.133-141.
822. Супруненко О.Б. Перша колекція з Гінцівської стоянки // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995д. — Ч.3 — С.183-190.
823. Супруненко О.Б. Перший дослідник Більського городища О.Ф.Шафонський // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.19-28.
824. Супруненко Олександр. Перший дослідник палеоліту України [Ф.І.Камінський] // Краєзнавство. — К., 1994б. — № 1-2. — С.12-14.
825. Супруненко О.Б. Про змійові вали в пониззі Удаю // АЛЛУ. — Полтава, 1997е. — Ч.1-2. — С.70-71.
826. Супруненко А.Б. Работы Полтавского музея // АО 1984 г. — М.: Наука, 1986. — С.312.
827. Супруненко О.Б. Сергій Кульжинський — дослідник писанкарства, етнограф і музейник // Християнські старожитності Лівобережної України. — Полтава: Археологія, 1999. — С.150-161.
828. Супруненко А.Б. 75 лет археологических исследований Полтавского краеведческого музея // ОИПАП: [Первый] обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: издание ПКМ, 1988а. — С.39-41.
829. Супруненко О.Б. Читання, присвячені пам'яті Ф.І.Камінського // УІЖ. — К., 1992а. — № 12. — С.165-167.
830. Супруненко О.Б. Штрихи до біографії Г.О.Сидоренко // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Історія музею. Колекції. Питання експозиційної роботи. — Полтава: видання ПКМ, 1992. — Ч.1. — С.24-30.
831. Супруненко О.Б. Ф.І.Камінський — дослідник пам'яток археології Полтавщини // Археологія. — К., 1991б. — № 3. — С.69-75.
832. Супруненко А.Б. Экспозиция по археологии Полтавщины: Путеводитель. — Полтава: Облполиграфиздат, 1988б. — 16 с.
833. Сухобоков О.В. Археологические исследования к юбилею г.Лубны // 1000-летие города Лубны: Обл. науч.-практ. конф. (26-28 мая 1988 г.) / ТД. — Лубны: издание Луб. гор. орг. УООПИК, 1988. — С.3-5.
834. Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст.: (За матеріалами археологічних досліджень 1968-1989 рр.). — К.: Наукова думка, 1992. — 216 с.

835. **Сухобоков О.В.** Етнокультурний розвиток населення лісостепової Лівобережної України наприкінці I — початку II-го тис. н.е.: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К.: видання ІА АН України, 1993. — 41 с.
836. **Сухобоков О.В.** Славяне Дніпровського Левобереж'я (роменская культура и ее предшественники). — К.: Наукова думка, 1975. — 168 с.
837. **Сухобоков О.В., Белинская Л.И.** Н.Е.Макаренко как исследователь славянских древностей Сумщины // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи / ТДП до наук.-практ. конф., присвяч. 70-річчю Роменського краєзнавчого музею. (Листопад, 1990 р.). — Суми-Ромни: видання Сум. обл. відд. УФК, РКМ, ПКМ, 1990. — С.33-35.
838. **Сухобоков О.В., Юренко С.П.** Археологические памятники Полтавщины // Историко-культурное наследие Полтавщины: М-лы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР, вып.5. — К.: издание ИИ АН УССР, УООПИК, ПГПИ, 1987. — С.135-162.
839. **Сухобоков О.В., Юренко С.П.** Предволынцевские памятники Полтавщины (по материалам исследований Левобережной Славяно-русской экспедиции ИА АН УССР) // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. — С.155-157.
840. **Сытый Ю.Н.** К истории изучения Черниговского Задесенья // Проблемы археологии Южной Руси: М-лы ист.-арх. семинара. — К.: Наукова думка, 1990. — С.62-66.
841. **Тарновский В.В.** Каталог предметов малорусской старины и редкостей В.В.Тарновского. Шевченко. — [К.]: б.и., 1893. — Вып.1. — 34 с.
842. **Татаринов С.И.** Древний металл Восточной Украины: Очерки реконструкции горного дела, металлургии и металлообработки в эпоху бронзы. — Артемовск: издание Артемовского гос. ист.-краевед. музея, 1993. — 154, 1 с.
843. **Телегин Д.Я.** Древняя каменная скульптура: Буклет. — К.: Мистецтво, 1972. — 24 с.
844. **Телегин Д.Я.** Неолитические могильники мариупольского типа: Свод археологических источников. — К.: Наукова думка, 1991. — 96 с.
845. **Телегин Д.Я.** Солониця: в пошуках табору Наливайка // КСП. — Полтава: Криниця, 1993. — Вип.1. — С.45-47.
846. **Телегин Д.** Там, где вырос Киев. — К.: Наукова думка, 1982. — 96 с.
847. **Телегин Д.Я., Бодянский А.В.** Список археологичних пам'яток Дніпровського Надпоріжжя (Дніпропетровська і Запорізька області). — К.: видання УТОПІК, ІА АН УРСР, 1990. — 48 с.
848. **Тереножкин А.И.** Киммерийцы. — К.: Наукова думка, 1976. — 224 с.
849. **Тереножкин А.И.** Предскифский период на Днепровом Правобережье. — К.: Изд-во АН УССР, 1961. — 248 с.
850. **Терпиловський Р.В.** Про культурно-історичну ситуацію першої половини і середини I тис. н.е. // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — Ч.1-2. — С.44-49.
851. **Терпиловский Р.В., Абашина Н.С.** Памятники киевской культуры: (Свод археологических источников). — К.: Наукова думка, 1992. — 225 с.
852. **Терпиловский Р.В., Левченко Д.И.** Поселение середины I тысячелетия н.э. у с.Сенча // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Археологія Полтавщини. — Полтава: видання ПКМ, 1991. — Ч.2. — С.81.
853. **Терпиловський Р.В., Левченко Д.І.** Слов'янське поселення середини I тис. н.е. поблизу с.Сенча в Середньому Посуллі // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С.45-68.
854. **Тітков Олександр.** Далекохідна збірка зброї у зібранні Полтавського краєзнавчого музею // Третя Полтавська наук. конф. з історичного краєзнавства: М-ли. — Полтава: видання ПДПІ, ПНТК, ПКМ, ЦОДПА, 1994. — С.24-26.
855. **Тітков О.В.** Східний світ у колекціях Полтавського краєзнавчого музею // Музеї. Меценати. Колекції. — К.-Полтава: Археологія, 2000. — С.23-28.
856. **Тітова О.М.** Неолітичні пам'ятки Київщини // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини / ТД першої наук.-практ. конф., [присвяч. 140-річчю з дня народження В.В.Хвойки] (Білогородка, жовтень 1991 р.). — К.: видання управл. культури Київ. облвиконкому, Київ. обл. орг. УТОПІК, ІА АН України, 1991. — С.89-91.
857. **Тищенко О.Р.** Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII-XVIII ст.). — К.: Либідь, 1992. — 192 с.
858. **Ткаченко А.М.** Разведки в Оржицком районе // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. — Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. — С.171-173.
859. **Ткаченко В.В.** Розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині у 20-30-х рр. XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К.: видання ІУ НАНУ, 1995. — 23 с.

860. **Ткаченко Михайло.** Музейні скарби України під час Другої світової війни: евакуація на схід // КС. — К., 1995. — № 3. — С.31-38.
861. **Толочко Петро.** Глибинна суть традицій // КС. — К., 1992. — № 1. — С.3-6.
862. **Толочко П.П.** Древний Киев. — К.: Наукова думка, 1976. — 208 с.
863. **Толочко П.П.** Древний Киев. — К.: Наукова думка, 1983. — 328 с.
864. **Толочко П.П.** Древняя Русь: Очерки социально-политической истории. — К.: Наукова думка, 1987. — 248 с., карта, 3 табл. вкл.
865. **Толочко П.П.** Исторична топографія стародавнього Києва. — Вид.2-е. — К.: Наукова думка, 1972. — 220 с.
866. **Толочко П.П.** Киев и Киевская земля XII-XIII вв. — К.: Наукова думка, 1980. — 222 с.
867. **Толочко Петро.** Назва «Україна» в південно-руських літописах і актових документах // КС. — К., 1994. — № 3. — С.2-9.
868. **Толочко П.П.** Переяславське князівство // Історія Української РСР. — Т.1: Первіснообщинний лад. Виникнення і розвиток феодалізму. — К.: Наукова думка, 1977. — Кн.1. — С.361-367.
869. **Толочко Петро.** Продовжити традиції істориків минулого // КС. — К., 1995. — № 5. — С.2-5.
870. **Толочко П.П.** Тайны киевских подземелий. — К.: Наукова думка, 1971. — 84 с.
871. **Толочко Петро.** Україна і Русь у літописі Самовидця // КС. — К., 1992. — № 3. — С.7-10.
872. **Толочко П.П., Боровский Я.Е.** Киевская ротонда // АО 1976 г. — М.: Наука, 1977. — С.380-382.
873. **Толочко П.П., Высоцкий С.А., Боровский Я.Е., Килиевич С.Р., Вознесенская Г.А., Мовчан И.И., Харламов В.А., Ивакин Г.Ю., Гупало К.Н., Сагайдак М.А.** Новое в археологии Киева. — К.: Наукова думка, 1981. — 456 с.
874. **Толочко П.П., Козак Д.Н., Крижицкий С.Д., Моця О.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В., Телегін Д.Я.** Давня історія України: У 2-х кн. — К.: Либідь, 1994. — Кн.1. — 236 с.
875. **Третьяков П.Н.** Восточнославянские племена. — Изд. 2-е, перераб. и расшир. — М.: Изд-во АН СССР, 1953. — 312 с.
876. «Труды Полтавской ученой архивной комиссии» (1905-1917): Библиографический указатель / Сост. Супруненко А.Б. — Полтава: издание ПКМ, 1991. — 52 с.
877. **Уваров А.С.** Археология России: Каменный период. — М.: В Синодальной тип. на Никольской ул., 1881. — Т.1. — 440 с., 14 табл.
878. **Уварова П.С.** Могильники Северного Кавказа // Материалы по археологии Кавказа. — М., 1900. — Т.VIII. — 160 с., CLX табл.
879. **Уварова П.С.** Областные музеи // Тр. VII АС. — М., 1891. — Т.2. — С.255-280. — Приложение: С.285-324.
880. [Уварова П.С.]. Общий перечень выставки // Тр. VIII АС. — М., 1896. — Т.III. — С.241-242.
881. **Уварова П.С.** Отчет по XII Археологическому съезду // Древности: Тр. МАО. — М., 1904. — Т.20. — Вып. II. — Приложение к протоколу №583. — С.45-59.
882. **Указатель** выставки при III Археологическом съезде в Киеве, 1874 г., 2-22 августа. — К.: В тип. Федорова Е.Я., 1874. — 91, 24 с.
883. **Українські** приказки, прислів'я і таке інше: Збірники О.В.Марковича та інших / Уклад Номис М. — К.: Либідь, 1993. — 768 с.
884. **Український музей:** Зб.1 / Гол. ред. Курінний П. — К.: видання Упр. наук. установами УСРР, 1927. — 408 с.
885. **Ульяновський Василь.** Вадим Щербаківський: життя, наукова діяльність, доля творчої спадщини // Щербаківський Вадим. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці. — К.: Либідь, 1995. — С.5-101.
886. **Ульяновський В.І.** Корпус показчиків архівних матеріалів з історії середніх віків на Україні // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку / ТД респ. наради (грудень 1988 р.). — К.: видання Археогр. коміс. П АН УРСР, 1988. — С.208-210.
887. **Ульяновский В.И.** Уникальные старопечатные книги и документы из Лубенского музея Е.Н.Скаржинской // ОИПАП: Второй обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: Изд-во «Полтава», 1989. — С.111-114.
888. **Усачук А.М., Горбов В.М., Звагельський В.Б.** Невідомий альбом малюнків Миколи Макаренка // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.199-214.
889. **Фармаковская Т.И.** Борис Владимирович Фармаковский. — К.: Наукова думка, 1988. — 216 с.
890. **Федорова Лариса.** Перший музей Києва // КС. — К., 1992. — № 3. — С.82-85.
891. **Федоров-Давыдов Г.А.** Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов: археологические памятники. — М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1966. — 275 с.

892. **Феофилакт К.М.** О местонахождении кремневых орудий человека вместе с костями мамонта в с.Гонцах на реке Удае Лубенского уезда Полтавской губернии // Тр. Общества испытателей природы при Харьковском университете. — Харьков, **1875**. — Т.IX. — С.22-32.
893. **Феофилакт К.М.** О местонахождении кремневых орудий человека с костями мамонта в с.Гонцах на реке Удай, Лубенского уезда, Полтавской губернии // Тр. III АС. — К., **1878**. — Т.I. — С.153-159.
894. **ФЭС** / Под ред. Прохорова А.М. — М.: СЭ, **1983**. — 840 с.
895. **Фиалко Е.Е.** Памятники скифской эпохи Приднепровской террасовой лесостепи. — К.: издание ИА НАНУ, **1994**. — Препринт. — 54 с.
896. **Филарет (Гумилевский Д.Г.).** Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов: тип. Черниг. епарх. правл., **1874**. — Кн.6. — 408 с.
897. **Формозов А.А.** Книги об отечественных археологах // РА. — М., **1993**. — № 3. — С.249-252.
898. **Формозов А.А.** Очерки по истории русской археологии. — М.: Изд-во АН СССР, **1961**. — 126 с.
899. **Формозов А.А.** Начало изучения каменного века в России: Первые книги. — М.: Наука, **1983**. — 128 с.
900. **Формозов А.А.** Некоторые итоги и задачи исследований в области истории археологии // СА. — М., **1975**. — № 4. — С.5-13.
901. **Формозов А.А.** Очерки истории русской и советской археологии. — М.: издание ИА АН СССР, **1991**. — С.3-8.
902. **Формозов А.А.** Следопыты земли Московской. — М.: Московский рабочий, **1988**. — 143 с.
903. **Формозов А.А.** Страницы истории русской археологии. — М.: Наука, **1986**. — 240 с.
904. **Формозов А.А.** Уральский археолог М.В.Малахов // Очерки истории русской и советской археологии. — М.: издание ИА АН СССР, **1991а**. — С.70-80.
905. **Франко О.О.** Археологічні дослідження Федора Кондратовича Вовка // Археологія. — К., **1992**. — № 2. — С.112-119.
906. **Франко О.Е.** В.М.Щербаковский — исследователь Полтавщины // АЗ ПКМ. — Полтава: видання ПКМ, **1992**. — Вип.2. — С.55-58.
907. **Франко О.О.** Народознавчі праці Ф.К.Вовка // НТЕ. — К., **1989**. — № 6. — С.15-26.
908. **Фролов Б.А.** Числа в графике палеолита. — Новосибирск: Наука, **1974**. — 240 с.
909. **Фурманська А.І.** Рельефи вершників з Тіри // Археологія. — К., **1965**. — Т.XIX. — С.158-164.
910. **Ханко В.М.** Будинок Полтавського земства — програмний твір українського стилю // Полтавський краєзнавчий: сторінки історії та колекції. — Полтава: видання ПКМ, **1991**. — С.21-37.
911. **Ханко Віталій.** Знаменита пам'ятка Полтави // Україна. Наука і культура: Щорічник. — К.: видання Т-ва «Знання» УРСР, **1990**. — Вип.24. — С.370-376.
912. **Ханко В.М.** Мистецька спадщина у Музеї Катерини Скаржинської // АЗ ПКМ. — Полтава: видання ПКМ, **1992**. — Вип.2. — С.23-29.
913. **Ханко Віталій.** Наукова спадщина Віктора Василенка // АЗ на посвяту 90-річчю ПВАК. 1903-1993. — Полтава: Вид-во «Полтава», **1993**. — С.66-85.
914. **Ханко В.М.** Полтавський художній музей: Бібліографічний покажчик. — Полтава: Полт. літератор, **1994**. — 204 с.
915. **Ханко В.М.** Які були ремісницькі навчальні заклади у нашому краї в минулому? // Наш рідний край: (З історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період). — Полтава: Вид-во «Полтава», **1991а**. — Вип.12. — С.50-86.
916. **Храневич К.И.** Критика на монографию Василия Ляскоронского «История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст.» // Исторический вестник. — СПб., **1898**. — Т.LXXI. — С.375-377.
917. **Худяков М.Г.** Дореволюционная русская археология на службе эксплуататорских классов. — Л.: издание ГАИМК, **1933**. — 164 с.
918. **Цветкова И.К.** Волосовская стоянка // Тр. ГИМ: Наследие В.А.Городцова и проблемы современной археологии. — М.: издание ГИМ, **1988**. — Вып.68. — С.86-100.
919. **Чайлд Г.** Прогресс в археологии. — М.: Изд-во АН СССР, **1949**. — 136 с.
920. **Чекановський А.А.** Історична топографія урочища Гончарі-Кожум'яки в Києві // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини: ТД першої наук.-практ. конф., [присвяч. 140-річчю з дня народження В.В.Хвойки] (Білогірська, жовтень 1991 р.). — К.: видання управл. культури Київ. облвиконкому, Київ. обл. орг. УТОПІК, ІА АН України, **1991**. — С.95-97.
921. **Чередниченко Н.Н.** О пивихинской культуре Днепровского Левобережья // [Первый] обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: издание ПКМ, **1988**. — С.22-23.

922. **Чернігівщина:** Енциклопедичний довідник / Відп. ред. Кудрицький А.В. — К.: УРЕ, 1990. — 1008 с.
923. **Черненко Е.В.** Скифские лучники. — К.: Наукова думка, 1991. — 168 с.
924. **Черненко Е.В.** Скифский доспех. — К.: Наукова думка, 1968. — 192 с.
925. **Черненко Е.В., Клочко В.И.** О подлинности золотой пластины из Сахновки // СА. — М., 1979. — № 4. — С.270-274.
926. **Черненко Е.Е.** Розкопки в Полтавской губернии накануне XIV археологического съезда (1907 г.) // ОИПАП: [Первый] обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: издание ПКМ, 1988. — С.42.
927. **Черных Е.Н.** Древняя металлообработка на юго-западе СССР. — М.: Наука, 1976. — 180 с.
928. **Черных Е.Н., Кузьминых С.В.** В.А.Городцов и сейминско-турбинская проблема // Проблемы истории отечественной археологии / ТДК. (11-13 декабря 1990 г.). — СПб.: издание СПбГУ, ГЭ, ИИМК РАН, 1993. — С.24-26.
929. **Черныш А.П.** Поздний палеолит // Археология Украинской ССР. — Т.1: Первобытная археология. — К.: Наукова думка, 1985. — С.54-83.
930. **Черняков І.Т.** Доля вченого і людини (до 110-річчя А.В.Добровольського) // Археологія. — К., 1995. — № 4. — С.132-135.
931. **Черняков І.Т.** Одесскому обществу истории и древностей — 150 лет // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839-1989: ТД юбил. конф. (27-28 октября 1989 г., г.Одесса). — Одесса: издание Одесс. арх. общ-ва, ОАМ, Одесс. гос. ун-та им. И.И.Мечникова, 1989. — С.3-5.
932. **Черняков І.Т.** Розвиток археології в Україні // Чмихов М.О., Кравченко Н.М., Черняков І.Т. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1992. — С.24-40.
933. **Черняков І.Т., Шевченко Н.П.** Итоги и перспективы охранных исследований археологических памятников в зоне Кременчугского водохранилища // ОИПАП: [Первый] обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: издание ПКМ, 1988. — С.14-16.
934. **Чирвинский П.** Отрывки из моих воспоминаний // Очерки по истории геологических знаний. — М.: Наука, 1972. — Вып.15. — С.19-20.
935. **Членова Н.Л.** Карасукские кинжалы. — М.: Наука, 1976. — 104 с., 12 табл.
936. «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца» (1879-1914): Бібліографічний довідник / Укл. Колесник М.П. — К.: видання Археогр. комісії Ін-ту історії АН УРСР, 1989. — 84 с.
937. **Чубинський Павло.** Мудрість віків: Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського. — К.: Мистецтво, 1995. — Кн.1. — 222 с.; Кн. 2. — 224 с.
938. **Шарафутдинова І.М.** Бронзові серпи Північно-Західного Причорномор'я (кінець II — початок I тисячоліття до н.е.) // Археологія. — К., 1971. — Вип.1. — С.26-43.
939. **Шарафутдинова И.Н.** Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. — К.: Наукова думка, 1982. — 160 с.
940. **Шафонский А.Ф.** Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное Действительным статским советником и Кавалером Афанасием Шафонским, с четырьмя географическими картами / Издание Судиенко М.И. — К.: тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1851. — 697 с., 4 карты.
941. **Шевельов Ю.** Номис — Даль — Адальберг. 3 проблем української пареміології середини 19 сторіччя // Фольклорний збірник Матвія Номиса. — Саунд-Бавнд-Брук (США): видання Укр. культ. центру-музею при церкві св. Андрія Первозванного, 1985. — С.44-58.
942. **Шевченко Н.П.** Міграційний рух на Лівобережжя передскифської доби // Більське городище в контексті вивчення раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.374-375.
943. **Шевчук С.П.** Археологические исследования в Приднепровье И.Е.Забелина в 1859-1868 гг. (в пределах современной Запорожской области). — Запорожье: издание Запорож. обл. орг. УООПИК, Запорож. гос. ун-та, 1993. — 31 с.
944. **Шевчук С.П.** З історії вивчення старожитностей на Запоріжжі (XVI — перша половина XIX ст.). — Запоріжжя: видання Запорізького держ. ун-ту, 1991. — 16 с.
945. **Шелов Д.Б.** Древний город Танаис. — Одесса: Одесс. кн. изд-во, 1961. — 36 с.
946. **Шелов Д.Б.** Танаис и Нижний Дон в III-I вв. до н.э. — М.: Наука, 1970. — 252 с.
947. **Шемет П.Г.** Музеї Полтавщини: сторінки історії та сьогодення // Музеї. Меценати. Колекції. — К.-Полтава: Археологія, 2000. — С.3-6.
948. **Шендрик Н.І.** Довідник з археології України. Київська область. — К.: Наукова думка, 1977. — 144 с.
949. **Шкорпил В.В.** Отчет о раскопках в Керчи в 1904 г. // ИАК. — СПб., 1907. — Вып.25. — С.1-66.

950. Шкорпил В.В. Отчет о раскопках в г.Керчи в 1905 г. // ИАК. — СПб., 1909. — Вып.30. — С.1-50.
951. Шмыткина Н. Раскопки близ г.Лубен Полтавской губ. летом 1912 г. // Древности: Тр. МАО. — М., 1914. — Т.ХХIV. — С.318-322.
952. Шовкопляс Г.М. Археологічні пам'ятки гори Киселівки в Києві // Праці Київського державного історичного музею. — К.: видання Київ. Держ. іст. музею, 1958. — Вип.1. — С.133-157.
953. Шовкопляс Г.М. Раннеславянская керамика с горы Киселевки в Киеве // МИА. — М.: Наука, 1963. — № 108. — С.138-144.
954. Шовкопляс Г.М. Колекції матеріалів з археологічних досліджень М.Я.Рудинського в Державному історичному музеї УРСР // Актуальні проблеми фондової роботи музеїв. — К.: видання Держ. істор. музею УРСР, 1988. — С.32-38.
955. Шовкопляс Г.М. Пам'ятаймо добрі справи // АЗ ПКМ. — Полтава: видання ПКМ, 1992. — Вип.2. — С.72-73.
956. Шовкопляс А.М. Памятники зарубинецкого времени в г.Киеве // МИА. — Л.: Наука, 1969. — № 160. — С.75-81.
957. Шовкопляс Г.М. Ремісничі вироби XIV-XVII століть з Києва (за матеріалами Національного музею історії України) // Від першовитоків до сьогодення. Із історії формування колекцій музею. — К.: видання НМІУ, 1995. — С.63-78.
958. Шовкопляс Г.М. Середньовічна керамічна пластика з Києва // Деякі основні напрямки вдосконалення діяльності музеїв на сучасному етапі. — К.: видання ДІМ УРСР, 1990. — С.63-71.
959. Шовкопляс Г.М. Сильвестр Сильвестрович Магура (1897-1937) // Археологія. — К., 1992а. — № 1. — С.109-116.
960. Шовкопляс Г.М., Шовкопляс І.Г. За покликом серця: Пам'ятки історії та культури в житті і творчості Т.Г.Шевченка. — К.: Наукова думка, 1990. — 169 с.
961. Шовкопляс А.М., Шовкопляс І.Г. Т.Г.Шевченко и Лубенщина // 1000-летие города Лубны: Обл. науч.-практ. конф. (26-28 мая 1988 г.) / ТДС. — Лубны: издание Луб. гор. орг. УОО-ПИК, 1988. — С.26-28.
962. Шовкопляс І.Г. Археологічні дослідження на Україні (1917-1957): Огляд вивчення археологічних пам'яток. — К.: Вид-во АН УРСР, 1957. — 422 с.
963. Шовкопляс І.Г. Гінцівська палеолітична стоянка: (до 100-річчя її виявлення) // УІЖ. — К., 1971. — № 9. — С.121-122.
964. Шовкопляс І.Г. Гінцівська стоянка // РЕІУ. — К.: УРЕ, 1969. — Т.1. — С.296.
965. Шовкопляс І.Г. Деякі питання вивчення пізнього палеоліту на Україні за роки радянської влади // Археологія. — К., 1974. — № 13. — С.3-11.
966. Шовкопляс І.Г. Вдалині початок // АЗ ПКМ. — Полтава: видання ПКМ, 1992. — Вип.2. — С.10-14.
967. Шовкопляс І.Г. Камінський Ф.І. // РЕІУ. — К.: УРЕ, 1970. — Т.2. — С.420.
968. Шовкопляс І.Г. Основи археології. — К.: Рад. школа, 1964. — 271, 1 с.
968. Шовкопляс Іван. Пам'ятки найдавнішого минулого Переяславщини // Тези Всеукраїнської наук. конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури» (28-30 вересня 1994 року). — Переяслав-Хмельницький: видання Переясл.-Хмельн. ДПІ, 1994. — С.33-34.
970. Шовкопляс І.Г. Пізній палеоліт // Археологія Української РСР. — Т.1: Первісна археологія. — К.: Наукова думка, 1971а. — С.39-64.
971. Шовкопляс І.Г. Розвиток радянської археології на Україні (1917-1966): Бібліографія. — К.: Наукова думка, 1969. — XXXV, 343 с.
972. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К.: Наукова думка, 1987. — 184 с.
973. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1962. — 404 с.
974. Шрамко Б.А. Исследование памятников скифского времени в бассейнах Ворсклы, Сулы и Северского Донца // АО 1967 г. — М.: Наука, 1968. — С.209-210
975. Шрамко Б.А. Майдан Разрытая Могила // АЛЛУ. — Полтава, 2000. — Ч.1-2. — С.19-25.
976. Шрамко Б.А. Раскопки В.А.Городцова на Бельском городище // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.29-54.
977. Шрамко Б.А., Бойко Ю.Н. Раскопки курганов и майданов в бассейне р.Мерлы // ВХУ. — Харьков: Основа, 1988. — № 316. — История. — Вып.22. — С.103-108.
978. Шрамко Б.А., Михеев В.К., Грубник-Буйнова Л.П. Справочник по археологии Украины. Харьковская область. — К.: Наукова думка, 1977. — 156 с.

979. **Шрамко И.Б.** Исследование мечей из коллекции Полтавского краеведческого музея // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: М-ли ювіл. наук. конф. — Археологія Полтавщини. — Полтава: видання ПКМ, **1991**. — С.70-72.
980. **Щавелев С.П.** Вопросы теории и методики в археологических трудах Д.Я.Самоковасова // Очерки истории русской и советской археологии. — М.: издание ИА АН СССР, **1991**. — С.25-50.
981. **Щавельов С.П.** Д.Я.Самоковасов: заповіт археолога // Археологія. — К., **1991**. — № 1. — С.98-108.
982. **Щавелев С.П.** Д.Я.Самоковасов: эскиз археологического наследия // Проблемы истории отечественной археологии: ТДК (11-13 декабря 1990 г.). — СПб.: издание СПбГУ, ГЭ, ИИМК РАН, **1993**. — С.21-23.
983. **Щавелев С.П.** Историк Русской земли: Жизнь и труды Д.Я.Самоковасова. — Курск: издание Курск. гос. мед. ун-та, **1998**. — 320 с.
984. **Щавелев С.П.** На пути изучения древностей Украины: сотрудничество Д.Я.Самоковасова и Н.Е.Макаренко // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, **1995**. — Ч.3. — С.191-198.
985. **Щавельов С.П.** Українська археологія у листуванні Д.Я.Самоковасова // Археологія. — К., **1994**. — № 1. — С.115-131.
986. **Щеголев П.Е.** Критика работы В.Ляскоронского «Иностранные карты и атласы XVI-XVII веков, относящиеся к Южной России» // Исторический вестник. — СПб., **1900**. — Т.ХХV. — С.320-336.
987. **Щербаківський В.** Архітектура у різних народів і на Україні. — Львів-К.: Накладом автоара, **1910**. — 254 с.
988. **[Щербаківський В.М.]**. Діяльність музеїв // ЗУНТ. — Полтава: друк. Брауде Я.Е., **1919б**. — Вип.1. — С.96-97. — Без підп.
989. **Щербаківський В.** Основні елементи орнаменталії Українських писанок та їхнє походження: Студія // Праці Українського Історико-Філологічного Т-ва в Празі. — Прага, **1925**. — Т.1. — 34 с.
990. **Щербаківський В.** Палеоліт: (Конспект лекцій ... з рисунками). — Прага: видання УВУ у Празі, **1938**. — 58 с.
991. **Щербаківський В.** Провідник по Археологічному відділу Полтавського Народного Музея з коротким описом передисторичного життя на Полтавщині. — Полтава: Електрич. друк. Брауде Я.Е., **1919**. — IV, 25 с.
992. **Щербаківський В.** Розкопки в м.Городищі Лохв. пов. року 1918 // ЗУНТ. — Полтава: [друк. Брауде Я.Е.], **1920**. — Вип.ІІ. — Окр. відбитка з першого віддрукованого аркуша збірника. — С.1-12.
993. **Щербаківський В.** Розкопки в с.Липовому Ром. пов. 1916 р. (Полт. губ.) // Там само. — **1920а**. — С.13-16.
994. **Щербаківський В.** Розкопки палеолітичного селища в с.Гінцях, Лубенського повіту в 1914 і 1915 р. // ЗУНТ. — Полтава: друк. Брауде Я.Е., **1919а**. — Вип.1. — С.61-78.
995. **Щербаківський Вадим.** Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці / Упорядк. та вступ. стаття Ульяновського В. — К.: Либідь, **1995**. — 288 с.
996. **[Щербаківський В., Рудинський М., Щепотьєв В.]**. Історія Товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині // ЗУНТ. — Полтава: друк. Брауде Я.Е., **1919**. — Вип.1. — С.VII-X.
997. **Щербачев Ю.** Раскопки близ с.Мануйловка Кременчугского уезда Полтавской губернии в 1887-1889 гг. // Древности: Тр. МАО. — М., **1894**. — Т.XV. — Вып.2. — С.39-42.
998. **Щербина В.** Спомини колишнього студента про Київський університет [18]70-х років // Наше минуле. — К., **1919**. — Ч.1-2. — С.64-69.
999. **Юренко С.П.** К изучению пеньковских памятников на Днепровском Левобережье // ОИПАП: [Первый] обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: издание ПКМ, **1988**. — С.33-34.
1000. **Яворницький Д.** Доки б'ється серце: Спогади // Україна. — К., **1988**. — № 1. — С.14-15.
1001. **Яковлєва Л.А.** Дослідження на пізньопалеолітичній стоянці Гінці // АДУ 1997-1998 рр. — К.: видання ІА НАНУ, **1998**. — С.156.
1002. **Яковлєва Л.А., Джинджан Ф.** Новые археологические исследования на позднепалеолитической стоянке Гонцы // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, **1995**. — Ч.3. — С.21-25.
1003. **Янин В.Л.** Актывые печати Древней Руси X-XV вв. — М.: Наука, **1970**. — Т.1: Печати X — начала XIII в. — 327 с.
1004. **Яременко І.І.** Археологія у житті та науковій спадщині академіка Д.І.Яворницького: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Дніпропетровськ: видання Дніпропетровського держ. ун-ту, **1994**. — 18 с.
1005. **Эварницкий Д.** Музей А.Н.Поля // Исторический вестник. — М., **1890**. — Т.12. — С.794-797.

1006. **Экскурсия** от Городецкого Музея Волынской губернии барона Ф.Р.Штейнгель // КС. — К., 1899. — Дек. — № 12. — АЛЮР. — Иссл. и раск. — С.176-178.
1007. **Этнокультурная карта** территории Украинской ССР в I тыс. н.е. / Баран В.Д., Максимов Е.В., Смиленко А.Т., Вакуленко Л.В., Козак Д.Н., Магомедов Б.В., Орлов Р.С., Пархоменко О.В., Пачкова С.П., Приходнюк О.М., Сухобоков О.В., Терпиловский Р.В., Юренко С.П. — К.: Наукова думка, 1985. — 184 с.
1008. **Berlev O., Hodjash S.** Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt. From the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorusia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States. — Fribourg: University Press, 1998. — 328, 205 p.
1009. **Burkitt M.C.** Archeological work in Ukraine by Professor Šcerbakivskiy // The Antiquaries journal. — London, 1925. — Vol.V. — July. — № 3. — P.273-277.
1010. **Cenkalowski A.** Materiały do pradziejów Wołynia i Polezie Wołyńskiego. — Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1961. — 248 s.
1011. **Engels Friedrich.** Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats: Im Anschluss an Lewis H.Morgan's Forschungen. — Höttingen-Zürich: Verlag der Schweizerischen Volksbuchandlung, 1884. — 208 s.
1012. **Haverfield F.** The Aucissa fibulae // Archeological Journal. — London, 1903. — Vol.LX. — № 237. — Second series. — Vol.X. — № 1. — P.220-263.
1013. **Кузманов Г.** Античні лампи. — София: Изд-во БАН, 1992. — 171 с.
1014. **Miller A., de Mortillet A.** Sur un bandeau enor avec figures scythes, decouvert dans un kourgande la Russie Meridionale // L'Homme prehistorique. — Paris, 1904. — № 9. — P.273-286.
1015. **Neustupný J.** Museum and aesearch. — Prague, 1968. — 176 s.
1016. **Potapov A.** Inkrustierte Keramik von Belsk // ESA. — Helsinki, 1929. — № 4. — S.162-168.
1017. **Raddatz K.** Die Bewaffung der Germanen in der Jungeren romischen Kaiserzeit // Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. — Philosophisch-historische Klasse. — Göttingen: Verlag der Akad. Wissenschaften, 1967. — Bd.1. — S.3-17.
1018. **Šcerbakiwskij W.** Bemerkungen über neue und wenig bekannte paläolithische Stationen in der Ukraine // Die Eiszeit. — Wien, 1927. — B.IV. — S.27-32. — Abb.
1019. **Šcerbakiwskij W.** Die vorgeschichtliche archeologische Vorhungen in der Ukraine // Mitt. Ukr. Wiss. Inst. in Berlin. — Berlin, 1925. — B.I. — S.21-34.
1020. **Šcerbakiwskij W.** Eine paläolithische Station in Honci // Die Eiszeit. — Wien, 1926. — B.III. — S.100-116.
1021. **Selivachov Mykhailo.** Folk Designs of Ukraine. — Kiev-New York: First Edition, 1995. — 64 p.
1022. **The Athenian Agora:** Damps of the Roman period first to seventh century after Christ by Judith Reulzweig // The American school of classical studies at Athens. — New Jersey: Princeton, 1961. — 394 p.
1023. **Zakharov A.A.** I.A.Zaretsky's Excavations in the Governement of Kharkov // ESA. — Helsinki, 1932. — Vol.VII. — P.59-81.

ПУБЛІКАЦІЇ ЧАСОПИСІВ

1024. **Акт** про знищення і розграбування німецько-фашистськими загарбниками Полтавського державного краєзнавчого музею // ЗП. — м. Полтава. — 1944. — 19 січня. — Серeda. — № 10 (38). — С.3. — Акт підписали: Гавриленко М., Онишко Г., Самуйло В.
1025. **Бойко П.** Відновлюються музеї Полтавщини // ЗП. — м. Полтава. — 1944. — 25 листопада. — Субота. — № 216 (4462). — С.4.
1026. **Бочкарев К.** Вдохновительница Пушкина [А.П.Керн] // Неделя. — СПб., 1880. — № 34. — С.17.
1027. **Бучневич В.** Полтавские подземелья (мины) // ПГВ. — г. Полтава. — 1891. — № 55. — 20 июля. — С.2. — Продолжение.
1028. **Ванцак Б.С.** Відлуння імен та епох // Ленін. Зоря. — м. Лубни Полтавської обл. — 1988. — 26, 29 квітня, 3 та 5 серпня. — №№ 118(11578), 120 (11580), 123 (11583), 124 (11584). — С.3.
1029. **Вести с юга:** Ромны // Южный край. — г. Харьков. — 1887. — 17 января. — № 2082. — С.73. — Без подп.
1030. **Зарецкий И.А.** Музей Е.Н.Скаржинской, подаренный Полтавскому земству // ПВ. — г. Полтава. — 1906. — № 1152. — С.3,4.
1031. **Кнюпа Л.** Засновниця першого музею на Полтавщині // Полтавська думка. — м. Полтава. — 1998. — 15 травня. — № 20 (184). — С.7.
1032. **Кулатова І., Супруненко О.** На землі долубенській // Ленінська зоря. — м. Лубни Полтавської обл. — 1985. — 20 серпня. — № 126. — С.3.

1033. Лубны // ПГВ. — г. Полтава. — 1900. — 29 октября. — Воскр. — № 239. — С.3. — Без подп.
1034. Лубны // ПГВ. — г. Полтава. — 1903. — 20 августа. — № 162. — С.3. — Без подп.
1035. Луч. — г. Санкт-Петербург. — 1913. — 16 мая. — № 111. — С.1-2. — Без назв., подп.
1036. Наша історія — в назвах вулиць // Черв. Лубенщина. — м. Лубни Полтавської обл. — 1989. — 23 вересня. — № 151. — С.3. — Без підп.: авт. Ванцак Б.С.
1037. Невианд К.А. Доклад о Естественном-историческом музее // ПВ. — г. Полтава. — 1908. — 7 декабря. — № 1818. — С.3.
1038. Розсоха Л. Слідами історії [В.Я.Ломиковський] // Прапор перемоги. — м. Миргород Полтавської обл. — 1986. — 11 липня. — № 109 (8966). — С.4; 12 липня. — № 110 (8967). — С.2; 15 липня. — № 111 (8968). — С.2.
1039. Сластионов А., художник. К постройке здания губ. земской управы // ПВ. — г. Полтава. — 1903. — 14-го июня. — № 149. — С.3.
1040. Степаненко Микола, о. Криниці національного самоусвідомлення й гідності: Полтавському Краєзнавчому Музеєві сто років // Українські Вісті. — м. Париж. — 1991. — 13 жовтня. — № 39 (2967). — С.4; 20 жовт. — № 40 (2968). — С.4.
1041. [Трайман Гр.]. Український будинок Полтавського губ. земства // Рада. — м. Київ. — 1908. — 6 декабря (19 грудня). — № 279. — С.4. — Без підп.
1042. Яненко З.П. Скаржинська Катерина Миколаївна: (Жінки Полтавщини) // ЗП. — м. Полтава. — 1991. — 24 травня. — № 98 (17798). — С.3.
1043. Экстренное собрание Полтавского губернского земства // ПВ. — г. Полтава. — 1906. — 29 марта. — № 1013. — С.3. — Без подп.

АРХІВНІ РОБОТИ

Рукописи праць, наукові звіти та каталоги

1044. Астряб М.Г. Опись документов, поступивших в Музей от Е.Н.Скаржинской (1857-1900 гг.). — Рукопись. — Лубны, 1906. // ДАПО. — Ф.222. — Оп.1. — Спр.2656. — 137 арк.
1045. Богусевич В.А. Разведка на городище Вяхань. — Машинопись. — К., 1959. // НА ІА НАНУ. — А.ф. — № 3. — 12, 3 арк.
1046. Брузь Л.Г. Звіт за археологічні розвідки у Черкаській та Полтавській областях у 1955 р. — Рукопис, машинопис. — В.Бурімка, 1955. // НА ІА НАНУ. — 1955/39. — Ф.е. — № 2493. — 18 арк.
1047. Ванцак Б.С. Усе віддано людям. — Авт. машинопис. — Лубни, 1971. // ДАПО. — Ф.222. — Оп.1. — Спр.2655. — 21 арк. — *Копія*: НА ЦОДПА. — Ф.11. — Спр.12. — 21 арк.
1048. Вернадский В.И. [О раскопках и геологии Гонцовской стоянки]. — Рукопись. — Полтава, 1918. // А РАН. — Ф.518. — Оп.1. — Спр.332. — 19 арк.
1049. Вернадский В.И. Письмо к Пидопличко И.Г. от 20 января 1939 г. — Авт. машинопис, ксерокопія. — М., 1939. // Ф ПКМ. — Інв.№ ПКМ 66681, ПД 8966. — Арк.1-1зв.
1050. Гезе В.Е. Раскопки на городище Девич-Гора. — Рукопись. — К., 1901. // НА ІА НАНУ. — Ф.1. — Спр.65. — 18 арк.
1051. Горенко І.І. Список колекцій Лубенського краєзнавчого музею [з пам'яток Посулля]. — Авт. машинопис. — Лубни, 1964. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.142. — 70 арк.
1052. Зарецкий И.А. Украинские древности: Альбом. — Авт. рис. и акварели. — Полтава, 1888-1889. // Библиотека ГИМ России. — Ст. инв. № 2783. — 92 арк.
1053. Інвентарні книги Полтавського краєзнавчого музею: Група збереження «Археологія». — Рукопис. — Полтава, 1948-1956. // ПАФ ПКМ. — Кн.1-3. — 212, 186, 98 арк.
1054. Каминский Ф.И. Дневник. — Рукопись. — Лубны, 1876-1882. // НА ПКМ. — Спр. 03-144/2. — 17 арк.
1055. Каталог Археологічного відділу Природничо-історичного Музею Полтавського губернського земства / Укл. Зарецький І.А., Щербаківський В.М. — Машинопис, рукопис. — Полтава, 1906-1912. // Ф ПКМ. — Т.1. — 369 с.(арк.).
1056. Каталог собрания археологических и исторических древностей Екатерины Николаевны Скаржинской / Сост. Зосимович А.П. — Под ред. Антоновича В.Б. — Рукопись. — К.-Лубны, 1891-1892. // ДАПО. — Ф.222. — Оп.1. — Спр.2. — 125 арк.
1057. Коваленко В.П. Отчет об археологических исследованиях летописных городов на Черниговщине в 1981 г. — Машинопись. — Чернигов, 1981. // НА ІА НАНУ. — 1981/31. — Ф.е. — № 10044. — 48, 2, 15 с.

1058. **Копилов Ф.Б.** Відчит про розвідку археологічних пам'яток середнього Посулля, від Лохвиці до м.Горошина в основному по правому березі річки Сули в 1945 р.— Машинопис. — К., 1945. // НА ІА НАНУ. — 1945/8. — Ф.е. — № 507. — 29 арк.
1059. **Копилов Ф.Б.** Звіт про роботу Посульської археологічної експедиції 1946 року. — Авт. машинопис. — К., 1946. // НА ІА НАНУ. — 1946/22. — Ф.е. — № 431. — 42 арк.
1060. **Копилов Ф.Б.** Звіт про роботу Посульської археологічної експедиції в 1947 р. — Машинопис. — К., 1974. // НА ІА НАНУ. — 1947/31. — Ф.е. — № 712. — 23, 5 арк.
1061. **Кулатова И.Н.** Отчет о разведках и раскопках на Полтавщине в 1989 году. — Машинопись. — Полтава, 1989. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.144. — 49 арк., 36 табл.
1062. **Кулатова И.Н., Супруненко А.Б.** Отчет о раскопках и разведках на Полтавщине в 1988 г. — Авт. машинопис. — Полтава, 1988. // НА ІА НАНУ. — 1988/136. — Ф.е. — № 23173. — 102 арк.
1063. **Кульжинский С.К.** Curriculum vitae. — Рукопис. — Лубны, 1930. // НА ЦОДПА. — Ф.18. — Спр.1. — 10 арк.
1064. **Кучера М.П.** Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1979 г. — Машинопись. — К., 1979. // НА ІА НАНУ. — 1979/24. — Ф.е. — № 9747. — 32 арк.
1065. **Кучера М.П.** Отчет о работе экспедиции по исследованию Змиевых валов в 1985 г. — Машинопись. — К., 1985. // НА ІА НАНУ. — 1985/30. — Ф.е. — № 21708. — 27 арк.
1066. **Кучера М.П.** Отчет о работе экспедиции «Змиевые валы» в 1986 г. — Машинопись. — К., 1986. // НА ІА НАНУ. — 1986/10. — Ф.е. — № 21986. — 35 арк.
1067. **Кучера М.П., Сухобоков О.В.** Звіт про роботу Лівобережного розвідзагону ІА АН УРСР за 1971 р. — Машинопис. — К., 1971. // НА ІА НАНУ. — 1971/17а. — Ф.е. — № 5994. — 74 арк.
1068. **Лисий І.А.** Звіт про обстеження курганів, городищ і оборонних валів Конотопщини 1975 р. — Машинопис. — Конотоп, 1975. // НА ІА НАНУ. — 1975/61. — Ф.е. — № 7666. — 32 арк.
1069. **Луговая Л.Н.** Отчет об археологических разведках в Глобинском районе Полтавской области в 1987 г. — Машинопись. — Полтава, 1987. // НА ПКМ. — Спр. 03-261/1. — 35, 3, 2, 3 с.
1070. **Луговая Л.Н.** Отчет об археологических разведках в Хорольском и Семеновском районах Полтавской области в 1988 г. — Машинопись. — Полтава, 1988. // НА ІА НАНУ; НА ПКМ. — Спр. 03-261/1. — 35, 5, 3 с.
1071. **Луговая Л.Н., Мельникова И.С., Некрасова А.Н.** Отчет об археологических исследованиях разведотряда Полтавского краеведческого музея в составе ЛРСЭ ИА АН УССР на территории Полтавской области в 1986 году. — Машинопись. — Полтава, 1986. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.15. — 73 арк.
1072. **Лютецкий А.** Дневник [археологических раскопок кургана у с.Хитцы Лубенского уезда]. — Рукопись. — Хитцы, 23 сентября — 9 октября 1896 г. // НА ПКМ. — Спр. 03-144/1. — Арк.18-40.
1073. **Ляпушкин И.И.** Отчет о работе Днепровской Левобережной экспедиции в 1947 г. — Машинопись, рукопись. — Л., 1947. // НА ИИМК РАН. — Ф.35. — Оп.1. — 1947. — № 73-75. — 97, 21, 35 арк.
1074. **Материалы** об ущербе, нанесенном [Полтавскому краеведческому] музею немецкими оккупантами. — Машинопись. — Полтава, 1945-1946. // НА ПКМ. — Спр. 03-48. — 41 арк.
1075. **Матеріали** про евакуацію експонатів полтавських музеїв в 1941 році. — Машинопис, рукопис. — Полтава, 1941-1949. // НА ПКМ. — Спр. 11-401. — 23 арк.
1076. **Мельникова И.С.** Отчет об археологических разведках 1988 г. в Лохвицком, Пирятинском и Чернухинском районах Полтавской области. — Машинопись. — Полтава, 1988. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.20. — 89 арк.
1077. **Мельникова И.С., Ткаченко А.М.** Отчет о разведках 1989 года на территории Полтавской области. — Машинопись. — Полтава, 1989. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.25. — 56 арк.
1078. **Моргунов Ю.Ю., Неприна В.И., Супруненко А.Б.** Отчет Посульской комплексной экспедиции институтов археологии АН СССР и АН УССР и Полтавского краеведческого музея о раскопках и разведках в Лубенском районе Полтавской области в 1984 г. — Машинопис. — М., К., Полтава, 1984. // НА ІА НАНУ. — 1984/51. — Ф.е. — № 20436. — 58, 37, 19, 4 арк.
1079. **Моргунов Ю.Ю., Терпиловский Р.В., Гавриленко И.Н.** Отчет Посульской экспедиции ИА АН СССР о раскопках городища Сампсониев остров (с. Сенча Лохвицкого р-на Полтавской обл. УССР). — Машинопись. — М., К., Полтава, 1991. // НА ІА НАНУ. — 1991/96. — Ф.е. — 102 арк.

1080. **Моргунов Ю.Ю., Терпиловский Р.В., Левченко Д.И, Гавриленко И.Н.** Отчет Посульской экспедиции ИА АН СССР о раскопках городища Сампсониев остров (с.Сенча Лохвицкого р-на Полтавской обл. Украины) в 1990 г. — Машинопись. — М., Полтава, **1990.** // НА ИА НАНУ. — 1990/109. — Ф.е. — 63 арк.
1081. **Моруженко А.А.** Городища лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в VII-III вв. до н.э. (Оборонительные сооружения, жилища и хозяйственные постройки). — Машинопис. — Донецк, **1984.** // Деп. в ИНИОН. — № 18268 от 13.09.1984 г. — 209 арк.
1082. **Моруженко А.А.** Отчет лесостепной скифской экспедиции ДонГУ о разведках и раскопках в бассейне Ворсклы в 1969 г. — Машинопись. — Донецк, **1969.** // НА ИА НАНУ. — 1969/97. — Ф.е. — № 5642. — 35 арк.
1083. **Николаев В.Ф.** К истории Полтавского краеведческого музея. — Автор. машинопись. — Умань, **1963.** // НА ПКМ. — Спр. 11-10 [2273-п/р]. — 29 арк.
1084. **О раскопках К.И.Зинченко** 1889 г. — Рукопись. — Лубны, СПб., **1889.** // НА ИМК РАН. — 1889. — Ф.1. — Спр.4. — 49 арк., рис.
1085. **Плескач І.Я.** Археологічні дослідження в районі Тишківської та Хитцяньської с/р, Вовчанського району: Звіт. — І.Х. — ІІ.Х.1927 р. — Рукопис. — Лубни, **1928.** // НА ІА НАНУ. — Ф.ВУАК. — №548. — 65 арк.
1086. **Плескач І.Я.** Коротенький звіт за археологічні дослідження та розвідки в межах Хитцяньської, Тишківської та Лучанської с[ільської] / Р[ади] Вовчанського району. — Рукопис. — Лубни, **1928.** // НА ІА НАНУ. — Ф.ВУАК. — №202/12. — 12, 9, 9 арк.
1087. **Приймак В.В.** Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області й Полтавщини у 1995 році. — Машинопис. — Суми, **1996.** // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.141. — 12 арк.
1088. **Приймак В.В.** Звіт про роботу Чорнухинського загону Охоронної археологічної експедиції Центру археології в 1994 р. — Машинопис. — Суми-Полтава, **1994.** // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.81. — 11 а., 10 табл., 1 арк. схеми.
1089. **Приймак В.В.** Отчет о работах Полтавского разведотряда в 1981-1982 гг. — Машинопись. — Суми, **1983.** // НА ИА НАНУ. — 1981-1982/33в. — Ф.е. — № 20908; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.47. — 40 арк.
1090. **Рудинська-Савицька Є.** Уваги до історії створення Полтавського художнього музею. — Авт. машинопис. — К., **1971.** // НА ПХМ. — Спр.5/1974. — 14 арк.
1091. **Самойловський І.М.** Археологічна розвідка по Удаю на Пирятинщині 1927 р. — Рукопис. — К., **1927.** // НА ІА НАНУ. — Ф.ВУАК. — № 116/42а. — 26 арк.
1092. **Семенчик М.М.** Обслідування горішнього Посулля року 1928. — Машинопис. — Ромни, **1928.** // НА ІА НАНУ. — Ф.ВУАК. — № 202/44. — 38 арк.
1093. **Семенчик М.М.** Отчет о деятельности [Роменского] Музея за 1920, 1921 и 1922 гг. — Рукопись. — Ромни, **1922.** // ДАСО. — Ф.6434. — Оп.1. — Спр. 3. — Арк.1-2зв.
1094. **Семенчик М.М.** Обслідування горішнього Посулля в р. 1928. — Машинопис. — Ромни, **1928.** // НА ІА НАНУ. — Ф.ВУАК. — № 202/44. — 39 арк.
1095. **Скаржинська Катерина Миколаївна** // СБ. — Рукопис. — К., б. р. — ІР ЦНБ НАНУ. — Ф.10. — Спр.4863-4868. — Арк.1143-1144.
1096. **Супруненко А.Б.** Отчет о разведках и охранных раскопках на территории Полтавской области разведотряда Полтавского краеведческого музея в 1983 г. — Машинопись. — Полтава, **1983.** // НА ИА НАНУ. — 1983/63. — Ф.е. — № 20869. — 99, 1 арк., 85 табл.
1097. **Супруненко А.Б.** Отчет о раскопках и разведках на Полтавщине в 1989 году (Поорелье и Посулье). — Машинопись. — Полтава, **1989-1994.** // НА ИА НАНУ. — 1989. — Ф.е.; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.42. — 95 арк.
1098. **Сухобоков О.В.** Отчет об исследованиях курганного могильника древнерусского времени близ с.Хитцы Лубенского района Полтавской области в 1993 г. — Машинопись. — К., **1993.** // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.6. — 10 арк.
1099. **Сухобоков О.В. и др.** Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР в 1979-1981 гг. — Машинопись. — К., **1979-1981.** // НА ИА НАНУ. — 1982/2. — Ф.е. — № 9906. — 100 а.
1100. **Сухобоков О.В. и др.** Отчет о работах Левобережной славяно-русской экспедиции в 1982-1983 гг. — Машинопись. — К., **1982-1983.** // НА ИА НАНУ. — 1982-1983/38. — Ф.е. — № 20903. — 68 арк.
1101. **Телегин Д.Я., Юра Р.А., Кучера М.П. и др.** Отчет о разведках археологических памятников в зоне затопления Кременчугского водохранилища в 1958 г. (Полтавская и Черкасская области). — Машинопись. — К., **1958.** // НА ИА НАНУ. — 1958/1е. — Ф.е. — 45 арк.

- 1102. Устав** Лубенського музею імені Ек. Ник. Скаржинської / Сост. Кульжинський С.К., Скаржинська Е.Н. — Рукопись. — Лубни, **1904-1905**. // ДАПО. — Ф.222. — Оп.1. — Спр.1. — 2 арк.
- 1103. Шмаглий Н.М., Петровская Е.А.** Отчет о разведках на территории Каневского водохранилища за 1960 г. — Машинопись. — К., **1960**. // НА ІА НАНУ. — 1960/26. — 56 арк.
- 1104. Шрамко Б.А.** Отчет об археологических работах, проведенных в бассейне рр. Северского Донца и Ворсклы. — Машинопись. — Харьков, **1970**. // НА ІА НАНУ. — 1970/70. — Ф.е. — 25, 35 арк., 36 табл.
- 1105. Щербаківський В.М.** Розкопки палеолітичного селища в с.Гонцях Лубенського повіту в 1914-1915 рр.: Попереднє повідомлення. — Рукопис. — Полтава, **1918**. // НА ІА НАНУ. — Ф. Левицького І.Ф. — № 14. — 16 арк.

Скорочений перелік фондів архівних документів

А НМІУ (Київ)

Ф.1. — Оп.1. — Спр.13. — Арк.50-56; Спр.14. — Арк.5-7.

А РАН (Москва)

Ф.246. — Оп.1. — Спр.122. — Арк.23-24; Ф.518. — Оп.1. — Спр.332. — 19 арк.

ДАПО (Полтава)

Ф.222 (К.М.Скаржинської). — Оп.1.

Спр.1. — Арк.1-2зв.; Спр.2. — 137 арк.; Спр.3. — 7 арк.; Спр.4. — Арк.1-2; Спр.6. — Арк.1; Спр.7. — Арк.1-4; Спр.10. — Арк.1-11; Спр.11. — Арк.1-2; Спр.13. — Арк.8, 23, 36-42; Спр.14. — Арк.1-4; Спр.15. — 309 арк.; Спр.17. — 4 арк.; Спр.19. — Арк.1; Спр.20. — Арк.1-2; Спр.23. — Арк.1-2; Спр.24. — Арк.1-2; Спр.31. — Арк.1; Спр.32. — Арк.1; Спр.36. — Арк.1-4, 7, 13, 16-22, 75; Спр.53. — Арк.1-2, 6-11, 15, 16 зв., 22, 23, 25; Спр.58. — Арк.1-2; Спр.63. — Арк.1; Спр.69. — Арк.2-9 зв.; Спр.72. — Арк.1-4; Спр.73. — Арк.1-2; Спр.74. — Арк.3 зв., 4/II; Спр.85. — Арк.1-2; Спр.92. — Арк.1-7; Спр.93. — Арк.1; Спр.125. — Арк.1; Спр.127. — Арк.1-2; Спр.133. — Арк.1-23; Спр.141. — Арк.1-2; Спр.153. — Арк.1-3; Спр.158. — Арк.1; Спр.159. — Арк.1; Спр.161. — Арк.1-1 зв.; Спр.162. — Арк.1-2; Спр.168. — Арк.1-1зв., 12, 22, 44, 55, 75, 176, 196; Спр.170. — Арк.2-4; Спр.172. — Арк.1-2; Спр.178. — Арк.1-3; Спр.183. — Арк.2 зв.; Спр.210. — 3 арк.; Спр.323. — Арк.1-2; Спр.458. — Арк.1-3; Спр.594-595. — Арк.1-1 зв.; Спр.705, 707-709. — Арк.1; Спр.768-769; Спр.770. — Арк.1; Спр.790. — Арк.1-2; Спр.826. — Арк.1; Спр.884. — Арк.1; Спр.1023, 1025, 1027. — Арк.1-2; Спр.1033. — Арк.1-2; Спр.1098. — Арк.1-7; Спр.1106-1114. — Арк.1-4; Спр.1559, 1564. — Арк.1; Спр.2313. — Арк.1-3; Спр.2510-2515. — Арк.1-1 зв.; Спр.2655. — 21 арк.; Ф.875. — Спр.1-12; Ф.2038. — Оп.1. — Спр.550. — Арк.70-71; Ф.2068. — Оп.1. — Спр.257. — Арк.164; Ф.Р-4440. — Оп.1. — Спр.24.

ДАРФ (Москва)

Ф.ДП-ОВ. — Оп.1906 р. — Спр.115. — Т.20. — Арк.31, 152; Т.21. — Арк.71-74 зв., 165-165 зв.

ДАСО (Суми)

Ф.6434. — Оп.1. — Спр.1. — Арк.48; Спр.3. — Арк.1-2 зв.; Спр.4.

ДІМ (Дніпропетровськ), ВР.

Ф.10. — Спр.1183. — Арх.19654. — Арк.1-1 зв.

ІР ЦНБ НАНУ (Київ)

Ф.1. — Спр.16172. — Арк.1-2; Ф.2. — Спр.5995. — Арк.10-14 зв.; Спр.5997. — Арк.14-15; Ф.31. — Спр.1470. — Арк.1-3; Ф.90. — Спр.1, 3, 4, 124-151, 153; Спр.152. — Арк.4.

ЛМДА (Лубни)

Ф.62. — Оп.1. — Спр.1. — Арк.4, 25 зв.; Спр.2. — Арк.25, 26, 28.

НА ІА НАНУ (Київ)

Ф.1. — Спр. В. 361. — Арк.6; Ф.10. — Спр.68. — Арк.1-8.

НА ІМК РАН (Санкт-Петербург)

Ф.1. — 1889. — Спр.4. — Арк.27, 40, 43-43 зв., 47-48; Спр.29. — Арк.4-4 зв., 12-18; Ф.1. — 1899. — Спр.275. — Арк.2.

НА ПКМ (Полтава)

Спр.03-19. — Арк.25-26; Спр.03-48. — 41 арк.; Спр.11-10. — 29 арк.; Спр.11-399. — Арк.13; Спр.11-401. — 23 арк.; Спр.11-503. — Арк.2.

НА ПХМ (Полтава)

Спр.5/1974. — Арк.2-3.

НА ЦОДПА (Полтава)

Ф.12. — Спр.1. — Арк.84; Ф.14. — Спр.4. — Арк.2; Ф.18. — Спр.1. — Арк.3, 8, 9; Спр.2. — Арк.4-5; Спр.4. — Арк.4, 6, 7; Спр.5. — Арк.18; Спр.6. — Арк.3-4, 14, 15, 19, 42, 47, 51-53 зв.; Спр.9. — Арк.1-3, 5.

НФ ДАЧО (Ніжин)

Ф.387. — Спр.1547. — Арк.2-75.

ПАФ ПКМ (Полтава)

Акти 1933—1952 рр.; КАВ. — Т.2. — 250 арк.

ЦДАВОВУ (Київ)

Ф.1. — Оп.2. — Спр.3890. — Арк.21; Ф.2. — Оп.7. — Спр.612. — Арк.10; Ф.166. — Оп.11. — Спр.502. — Арк.5-96; Спр.503. — Арк.96; Ф.348. — Оп.1. — Спр.144. — Арк.136.

ЦДІАУ (Київ)

Ф.320. — Оп.1. — Спр.1272. — Арк.157; Ф.1372. — Оп.1. — Спр.81. — Арк.3.

Перелік музейних фондів та колекцій

ЛКМ (Лубни)

Інв.№ № Нг.2165-2166

Оренбурзький краєзнавчий музей (Оренбург)

Безінвентарні фотознімки І.А.Зарецького.

ПКМ (Полтава)

Інв.№№ ПКМ.9-17, А.9-17; ПКМ.93, А.93; ПКМ.110, А.110; ПКМ.123, А.123; ПКМ.127, А.127; ПКМ.160, А.160; ПКМ.167, А.167; ПКМ.185-186, А.185-186; ПКМ.212, А.212; ПКМ.2787, Ск.1; ПКМ.10197-10199, А.346-348; ПКМ.10224, А.373; ПКМ.10442, А.591; ПКМ.10475, А.624; ПКМ.11275, Д.44; ПКМ.11293, Д.47; ПКМ.11332, Р.119; ПКМ.11600-11606, А.1116-1122; ПКМ. І.2002; ПКМ. І.13434, М.2038.

РКМ (Ромни)

Інв. № КВ.15279, Д.728

Приватні збірки

Б.С.Ванцака (Лубни);

Д.Є.Макаренка (Київ);

Ю.В.Меліхова (Полтава);

В.І.Скаржинського (Київ);

В.М.Ханка (Полтава).

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

- АДУ** — Археологічні дослідження на Україні, Київ
АЗ — Архівний збірник, Полтава
АЗ ПКМ — Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
АЛЮР — Археологическая летопись Южной России, Киев
А НМІУ — Архів Національного музею історії України, Київ
АО — Археологические открытия, Москва
АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР, Київ
АПУ — Археологічні пам'ятки Української РСР: (Короткий список), Київ
А РАН — Архів Российской Академии Наук, Москва
АС — Археологический съезд
АЮЗР — Акты Юго-Западной России, Киев
БАН — Болгарская Академия Наук, София
ВГУ — Воронежский государственный университет, Воронеж
ВДИ — Вестник древней истории, Москва
ВР — Відділ рукописів
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет, Київ
ВУАН — Всеукраїнська Академія Наук, Київ
ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет, Харків
ВЦ — Видавничий центр
ВХУ — Вестник Харьковского университета, Вісник Харківського університету, Харків
ГАИМК — Государственная Академия Истории Материальной Культуры, Ленинград, Москва
ГАУ УССР — Главное архивное управление УССР, Киев
ГИМ — Государственный исторический музей СССР (России), Москва
ГМИИ — Государственный музей изобразительных искусств им. А.С.Пушкина, Москва
ГЭ — Государственный Эрмитаж, Санкт-Петербург
ДАПО — Державний архів Полтавської області, Полтава
ДАСО — Державний архів Сумської області, Суми
ДАРФ — Державний архів Російської Федерації, Москва
ДГУ — Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск
ДІКМ — Диканський історико-краєзнавчий музей, смт.Диканька Полтавської обл.
ДІМ — Дніпропетровський історичний музей ім. академіка Д.І.Яворницького, Дніпропетровськ
ДІМ УРСР — Державний Історичний Музей УРСР, Київ
ДІМ Росії — Державний історичний музей Росії, Москва
ДП — Древности Приднепровья, Киев
ДПІ — Державний педагогічний інститут
ЕУ — Энциклопедия украинознавства, Львів, Київ, Париж, Нью-Йорк
ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения, Санкт-Петербург
ЗНТШ — Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка, Львів
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей, Одесса
ЗП — Зоря Полтавщини, Полтава
ЗУНТ — Записки Українського наукового Товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині, Полтава
ІА АНУ — Інститут археології Академії Наук України, Київ
ІА НАНУ — Інститут археології Національної Академії Наук України, Київ
ІДМ — Історія дореволюційного минулого
ІА Н УРСР — Інститут історії Академії Наук УРСР, Київ
ІУ НАНУ — Інститут історії України Національної Академії Наук України, Київ
ІМС УРСР — Історія міст і сіл Української РСР, Київ

ІР ЦНБ НАНУ	— Інститут рукописів Національної наукової бібліотеки НАН України ім. В.І.Вернадського, Київ
ИА АН СССР	— Інститут археології Академії Наук ССРСР, Москва
ИА АНУ	— Інститут археології Академії Наук України, Київ
ИАК	— Известия Археологической комиссии, Санкт-Петербург, Петроград
ИА РАН	— Інститут археології Російської Академії наук, Москва
ИА АН СССР	— Інститут археології Академії Наук ССРСР, Москва
ИИ АН УССР	— Інститут історії Академії Наук УССР, Київ
ИИМК РАН	— Інститут історії матеріальної культури Російської Академії Наук, Санкт-Петербург
ИОЛЕАЭ	— Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, Москва
КАВ	— Каталог Археологічного відділу Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства, Полтава
КГУ	— Киевский государственный университет, Київ
КДУ	— Київський державний університет ім. Тараса Шевченка, Київ
КЗ ВУАК	— Короткі звітдоповіді Всеукраїнського Археологічного комітету, Київ
КС	— Киевская старина, Київська старовина, Київ
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР, Москва
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР, Київ
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, Москва-Ленинград
КСП	— Козацькі старожитності Полтавщини, Полтава
ЛКМ	— Лубенський краєзнавчий музей, Лубни
ЛМДА	— Лубенський міський державний архів, Лубни
ЛМС	— Лубенський музей К.М.Скаржинської, хут.Круглик під Лубнами
ЛОИА АН СССР	— Ленинградское отделение Института археологии Академии Наук СССР, Ленинград
МАИЭТ	— Матеріали по археології, історії та етнографії Таврії, Симферополь
МАО	— Московское археологическое общество, Москва
МАТ	— Московське археологічне товариство, Москва
МИА	— Матеріали та дослідження по археології ССРСР, Москва-Ленинград
МК СССР	— Министерство культуры СССР, Москва
МУ	— Митці України, Київ
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ
НА ІМК РАН	— Науковий архів Інституту історії матеріальної культури Російської Академії Наук, Санкт-Петербург
НА ПКМ	— Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
НА ПХМ	— Науковий архів Полтавського художнього музею, Полтава
НА ЦОДПА	— Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
НІБ АУ УРСР	— Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління Української РСР, Київ
НИИ	— Научно-исследовательский институт
НіС	— Наука і суспільство, Київ
НМІУ	— Національний Музей історії України, Київ
НМК УРСР	— Наказ Міністерства культури Української РСР, Київ
НПК	— Научно-производственный кооператив
НТЕ	— Народна творчість та етнографія, Київ
НТШ	— Наукове Товариство ім. Т.Шевченка, Львів, Нью-Йорк
НФ ДАЧО	— Ніжинська філія Державного архіву Чернігівської області, Ніжин
ОАК	— Отчет Императорской Археологической комиссии, Санкт-Петербург
ОАМ	— Одесский археологический музей, Одесса
ОАО	— Одесское археологическое общество, Одесса
ОАМ АН УССР	— Одесский археологический музей Академии Наук УССР, Одесса
ОГУ	— Одесский государственный университет им. И.И.Мечникова, Одесса
ОДПАП	— Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини, Полтава
ОИПАП	— Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины, Полтава
ОМ	— Образотворче мистецтво, Київ
ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПАФ ПКМ	— Поточний архів фондів Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
ПВ	— Полтавский вестник, Полтавський вісник, Полтава

ПВАК	— Полтавська вчена архівна комісія, Полтава
ПГВ	— Полтавские губернские ведомости, Полтава
ПГПИ	— Полтавский государственный педагогический институт им. В.Г.Короленко, Полтава
ПДМ	— Полтавський державний музей ім. В.Г.Короленка, Полтава
ПДПШ	— Полтавський державний педагогічний інститут ім. В.Г.Короленка, Полтава
ПЗТ	— Повне зібрання творів
ПЄВ	— Полтавські єпархіальні відомості: Часопис Полтавської єпархії Української Православної Церкви Київського патріархату, Полтава
ПІМ ПГЗ	— Природничо-історичний музей Полтавського губернського земства, Полтава
ПКМ	— Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ПНТК	— Полтавське наукове товариство краєзнавців, Полтава
ПО	— Полтавська область: Топографічна карта, Київ
ПУ	— Пам'ятки України, Київ
ПУАК	— Полтавская ученая архивная комиссия, Полтава
РА	— Российская археология, Москва
РАНИОН	— Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук, Москва, Ленинград
РГТ	— Російське Географічне товариство, Санкт-Петербург
РЕІУ	— Радянська енциклопедія історії України, Київ
РКМ	— Роменський краєзнавчий музей, Ромни
СА	— Советская археология, Москва
САИ	— Свод археологических источников, Москва
СБ	— Словник Биховця, Київ
СГЭ	— Сообщения Государственного Эрмитажа, Ленинград, Санкт-Петербург
СК	— Соціалістична культура, Київ
СКМ	— Сумський краєзнавчий музей, Суми
СПБГУ	— Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург
СЭ	— Советская энциклопедия, Москва
ТД	— Тези доповідей, Тезиси докладов
ТДК	— Тези доповідей конференції, Тезиси докладов конференции
ТДС	— Тезиси докладов и сообщений
ТДП	— Тези доповідей та повідомлень
УВУ	— Український Вільний Університет у Мюнхені, Мюнхен
УЕ	— Українська енциклопедія ім. М.П.Бажана, Київ
УІЖ	— Український історичний журнал, Київ
УПЦ	— Українська Православна Церква Київського патріархату
УРЕ	— Українська радянська енциклопедія ім. М.П.Бажана, Київ
УООПК	— Украинское Общество охраны памятников истории и культуры
УТОПК	— Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури
УФК	— Український Фонд Культури
Ф ЛКМ	— Фонди Лубенського краєзнавчого музею, Лубни
Ф ПКМ	— Фонди Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
ФЭС	— Философский энциклопедический словарь, Москва
ХГУ	— Харьковский государственный (Национальный) университет, Харьков
ЦДАВОУ	— Центральный державный архив вищих органів влади й управління України, Київ
ЦДІАУ	— Центральный державный историчний архів України, Київ
ЦМР СССР	— Центральный музей революции СССР, Москва
ЦНБ АН УССР	— Центральная научная библиотека Академии Наук УССР им. В.И.Вернадского, Киев
ЦНБ НАНУ	— Національна (Центральна) наукова бібліотека Національної Академії Наук України ім. В.І.Вернадського, Київ
ЦОДПА	— Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ЦСК	— Центральный статистический комитет Российской империи, Санкт-Петербург
ЧИОНЛ	— Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца, Киев
ESA	— Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Абрамівка (Новий Стародуб), с. - 97, 162, 171, 182, 248, 257
 Австрія - 291
 Австро-Угорщина - 289
 Айдар, р. - 258
 Азія - 76
 Алагірський р-н - 278
 Альта, р. - 241, 256
 Америка - 42
 Андрущенки, ур. - 234
 Антіохія, м. - 67
 Ардон, р. - 278
 Афанасія Св. курган - 110, 229
 Африка - 76
- Бабакове, с. - 244
 Бабин хутір, хут. - 230
 Барабашеві Могили, ур. - 269
 Баруч, літоп. м. - 251
 Басівка, с. - 133, 138, 140, 244
 Басівське городище - 244
 Баталі, хут. - 129, 248
 Батарея, ур. - 237
 Бежецький пов. - 277, 280
 Бежецький р-н - 253, 277
 Березівка, с. - 202, 260
 Березівські хутори, хут. - 97, 260, 282
 Березина, р. - 252
 Березняки, с. - 64, 97, 117, 118, 159, 162, 165, 171, 182, 202, 203, 270, 289
 Бернардинський монастир - 121
 Бесарабія - 98, 169
 Бесарабська губ. - 74, 275, 277, 281
 Біла Церква, м. - 67
 Білики, с. - 270
 Білорусія - 98, 108, 110, 143, 159, 169, 285, 287
 Білорусь - 47, 197, 252, 275
 Більське городище - 133, 280
 Біляки, с. - 97, 171, 270
 Бобрівці, зуп. - 273
 Боброве, с. - 82, 96, 172, 273, 282
 Бобруйськ, м. - 178
 Бобруйський пов. - 110, 290
 Бобруйський р-н - 252
 Богатирівщина, ур. - 95, 100, 107, 207, 263
 Богодарівка, куток - 237
 Богодарівка, хут. - 49, 51
 Болгарія - 66, 96, 171, 179, 276
 Бондарівщина, ур. - 130
 Борис, р. - 205
 Боспор - 67, 292
 Боярка, м-ко, смт. - 96, 171, 256
- Боярське, ур. - 244
 Боярщина, ур. - 95, 207, 263
 Бравічени, с. - 277
 Брестська обл. - 47, 252, 275
 Брідок, ур. - 244
 Броварки, с. - 259
 Броварський р-н - 256
 Бугський лиман - 259
 Буковина - 175
 Булатець, р. - 226, 227, 230, 266-268
 Бурти, ур. - 232
- Вал, ур. - 95, 100, 121, 180, 210, 211, 264, 280
 (див.: Верхній Вал, ур.)
 Вал, ур. - 245, 246
 Вал, ур. - 247
 Валки, ур. - 236, 272
 Варва, м-ко, смт. - 97, 172, 251, 275, 280
 Варвинський р-н - 251, 275
 Варин, літоп. м. - 251
 Василівка, с. - 286
 Васильківський пов. - 257
 Варшава, м. - 79
 Варшавська губ. - 74
 Ведмеже, с. - 139, 140
 Велика Бурімка, с. - 130, 135, 139, 140, 234, 248, 249
 Велика Круча, с. - 202
 Велика Обухівка, с. - 31
 Великий Замок, ур. - 246
 Великий Посульський вал - 133
 Великий Самбір, с. - 137, 138, 248
 Великий Узвіз, с. - 202
 Великі Будиша, с. - 286
 Великі Будки, с. - 133, 245
 Великі Липняги, с. - 97, 171, 202, 270, 271, 281
 Великоселецьке, с. - 130, 140, 203, 233, 234
 Венеція, м. - 83
 Верхнє Посулля - 30, 143
 Верхній Вал, ур. - 41, 50, 74, 95, 100, 121, 175, 180, 183, 200, 211, 264, 266
 Верхній Кобан, аул - 96, 278
 Верхньодніпровський пов. - 64, 254, 281, 287
 Верхньокобанський могильник - 180
 Верхня Мануйлівка, с. - 213
 Вигін (Царина), ур. - 252, 275
 Видуш-Гора, ур. - 108, 163, 178, 252, 275
 Вирлоок, с. - 96, 255
 Високі Лазівки, ур. - 260
 Візантія - 76, 279
 Війська Донського обл. - 98, 169, 278
 Віленська губ. - 277

- Віленський пов. - 96
 Вільнюський р-н - 277
 Вільнянська губ. - 98
 Вільнянський р-н - 254
 Вільшанка, р. - 107, 204, 207-209, 211, 226, 227, 261-264, 266
 Вільшанка, с. - 97, 204, 261, 282
 Вільшанська (лісова) дача - 261
 Вільшанське городище - 172
 Вінниця, м. - 199
 Вісачки, с. - 79, 97, 131, 171, 207, 261, 267
 Вісачківський пагорб - 204, 261
 Вітебська губ. - 98, 276
 Вітова Могила - 286
 Владикавказ, м. - 96, 180, 278
 Вовніги, с. - 254
 Вовнізький поріг - 96, 254
 Вовчик, с. - 79
 Вознесенське, с. - 77
 Войниха, р. - 80
 Войниха, с. - 97, 261
 Войнича, ур. - 62
 Воїнь, літоп. м. - 137, 139, 249
 Воїнська гребля, с. - 137, 139, 249
 Волга, р. - 253
 Волинь - 29, 73, 98
 Волинська губ. - 65, 255, 272, 292
 Волоські могили, ур. - 202, 260
 Волошки, ур. - 207, 262
 Воронезька губ. - 74
 Воронинці, с. - 204, 210
 Ворскла, р. - 133, 175, 260, 270
 Ворсклинсько-Псільське межиріччя - 176, 232, 268, 289
 В'язівка, с. - 49, 51, 63, 79, 97, 106, 130, 133, 143, 204, 233, 234, 261
 В'язовець, струмок - 228, 231, 233, 268
 Вьяхань, літоп. м. - 247

 Гавань, ур. - 249
 Геррос - 30
 Гетьманщина - 148
 Гирівка, с. - 133, 137, 138, 248
 Гирло, ур. - 250
 Гінці, с. - 20, 31, 45, 46, 51, 95, 97, 99-101, 105, 107, 108, 113, 131, 143, 161, 165, 171, 172, 181, 204, 205, 261, 262, 281, 288
 Гінцівська стоянка - 16, 17, 21, 39, 49, 51, 63, 69, 79, 95, 98, 99, 102, 103, 108, 112, 142, 161, 164, 171, 198, 205, 261, 262, 287, 288
 Гірська Інгушетія - 96, 278
 Глебль, літоп. м. - 248, 251

 Глибочиця, струмок - 255
 Глибочицький яр - 255
 Глинеський замок, ур. - 245
 Глинськ, літоп. м. - 245, 246
 Глинськ, с. - 135, 140, 245, 246
 Глобинський р-н - 202, 206, 230, 259
 Гнила Оржиця, р. - 202, 206, 207, 228, 234, 235, 241, 260, 269
 Гнилицька пустинь - 257
 Гньоздов, с. , смт. - 96, 277
 Голова (Городок), ур. - 128, 237
 Гора, ур. - 249, 277
 Горинь, р. - 67, 272
 Горобцівська гребля, ур. - 81
 Городище, ур. - 245
 Городище, ур. - 249
 Городище, ур. - 130, 140, 228
 Городище, ур. - 247
 Городище, ур. - 95, 100, 101, 107, 165, 167, 168, 173, 175, 207, 208, 263
 Городище, ур. - 137
 Городище, ур. - 240
 Городок, м. - 85
 Городок, ур. - 249
 Городок, ур. - 228, 233
 Горошин, літоп. м. - 135, 139, 144, 237
 Горошине, с. - 143, 205
 Горошинське укріплення - 206
 Горішнянські Бурти, ур. - 206, 262
 Градизьк, смт. - 206
 Гребінка, м. - 206
 Гребінка, станція - 206
 Гребінківський р-н - 202, 206, 260
 Греція - 65
 Грицівка, с. - 138, 251, 252
 Гроднинська губ. - 74
 Губське, с. - 288, 289
 Гульбище, ур. - 244
 Гуляй-Городок, ур. - 251

 Давид-Городок, смт. - 252
 Давос, м. - 42
 Дарницький р-н - 256
 Даугава, р. - 276
 Даугавпільський р-н - 276
 Двінський пов. - 276
 Дейкуни, ур. - 204
 Деревки с. - 286
 Десна, р. - 213, 256
 Диканський р-н - 270
 Диканька, смт. - 290
 Дівич-Гора, ур. - 66, 149, 173, 183, 274

- Дніпро, р. - 39, 77, 202-212, 214, 215, 226-241, 244-252, 254-257, 259, 271, 274, 277
 Дніпровське Лівобережжя - 7, 10, 11, 15, 19, 27, 30, 40, 70, 94, 128, 145, 147, 183, 195
 Дніпропетровська обл. - 254
 Дністер, р. - 251
 Дністро-Прутське межиріччя - 292
 Добринська, станиця - 163, 180, 259, 289
 Дон, р. - 242, 278
 Драбівський р-н - 274
 Дражин Яр, ур. - 233, 271, 284
 Дубина, ур. - 113, 207, 263
 Дудіне, болото - 130
 Дудниківка (Дудники), с. - 97, 165, 168, 177, 274
 Духове, с. - 45, 97, 99, 100, 172, 206, 262
- Європа - 57, 136, 194
 Єгипет - 58, 163, 171, 180
 Єлизаветинське городище - 96, 156, 158, 179
 Єнісейська губ. - 169, 182
 Єнківці, с. - 54
- Желні, лігоп. м. - 139, 249
 Житомирська обл. - 255
 Житомирщина - 171
 Жовнин (Жовніне, Жовніне), с. - 129, 130, 139, 140, 206, 233, 248-250
 Жовта, р. - 172, 254
- Залізна Баба, майдан - 203
 Замківщина (Замкова Гора), ур. - 94, 95, 101, 117, 177, 264, 265, 287
 Замкова гора, ур. - 211, 212
 Замковий Поділ, ур. - 211
 За млином, ур. - 205, 262
 Замок, ур. - 16, 95, 110, 113, 114, 121, 122, 131, 165, 168, 172, 175, 178, 180, 181, 211-214
 Замок, ур. - 245
 Замок, ур. - 232
 Замок, ур. - 129, 235
 Зарубинецький могильник - 213
 Засулля, с. - 41, 97, 131, 168, 172, 206, 262, 288
 Заудай, ур. - 240
 Західна Двіна, р. - 276
 Західна Європа - 42, 80, 134
 Західний Казахстан - 281
 Західний Сибір - 179
 Золотоніський пов. - 77, 140, 168, 274
 Золотоніщина - 32, 165
 Золотоноша, м. - 128
 Золотоноша, р. - 274
 Золотухи, с. - 207, 231
 Заяр'я, куток - 240
- Іванівка, с. - 260
 Іванкове, с. - 163
 Івкатиця, ур. - 257
 Інгулець, р. - 171, 175, 257, 258
 Інгушетія - 180, 278
 Іржавець, р. - 230
 Іржавський, хут. - 33
- Іркліїв, м. - 144
 Ісківці, с. - 31, 47, 280, 284
 Італія - 40, 59, 96, 170, 171, 276, 289
- Кавказ - 171
 Кагарлицький р-н - 257
 Кежан-Городок, м-ко - 47, 96, 105, 108, 163, 178, 252, 275, 287, 290
 Калайдинці, с. - 62, 97, 172, 207, 262, 282
 Камінці, ур. - 248
 Кам'янець-Подільський, м. - 96, 188, 274
 Кам'янець-Подільський р-н - 274
 Кам'яний Потік, струмок - 226, 261, 263
 Канівське староство - 110, 121
 Канівський пов. - 66, 257, 274
 Канівський р-н - 274
 Капітонове, ур. - 242, 243
 Капітонове, с. - 62, 157, 288
 Карантинна, бухта - 272
 Карбулакська, станиця - 96, 180, 253, 278
 Карнак, м. - 96, 276
 Карпати, ур. - 272
 Карпилівка, с. - 81, 97, 106, 113, 172, 207, 263
 Карпилівські Бурти, ур. - 207
 Катеринослав, м. - 29, 85, 197, 282
 Катеринославська губ. - 98, 254, 281
 Катеринославський пов. - 254
 Катеринославщина - 64, 69, 171, 180, 287
 Качанівка, с. - 29, 85
 Кашине, ур. - 130, 133, 233, 234
 Кашкільчин Яр, ур. - 207
 Кебет, р. - 278
 Келеберда, м-ко, с. - 97, 260
 Керч, м. - 29, 64, 66, 170, 172, 173, 250, 258, 281, 287
 Кибинці, с. - 31, 97, 104, 175, 232, 268, 289
 Кизивер, хут. - 139
 Кизир-городок, ур. - 139, 250
 Києво-Святошинський р-н - 256, 257
 Київ, м. - 19, 23, 26-29, 31, 35, 42, 47, 49, 51, 56, 59, 66, 67, 85, 96, 105, 136, 162, 163, 175, 180, 188, 191, 199, 255, 256, 283, 285, 290
 Київська губ. - 65, 96, 172, 198, 255-257, 274, 290
 Київська обл. - 242, 256, 257
 Київська Русь - 108, 133, 135, 136, 140, 142, 144, 177, 211, 245, 246, 253, 279
 Київське намісництво - 136
 Київський пов. - 256, 257
 Київщина - 65, 73, 169
 Киселівка (Фролівська, Замкова), гора - 66, 255
 Китай-город, м-ко - 139, 245
 Кичкири, ур. - 255
 Кишинів, м. - 292
 Кіровоградська обл. - 248, 257
 Кіровоградщина - 175
 Клауса, балка - 254
 Клепачі, с. - 62, 68, 95, 97, 100, 101, 106, 107, 114, 164, 165, 167, 168, 171, 172, 175, 207-209, 210, 261, 263, 263, 264, 280-282, 288
 Клепачівське городище - 172, 173

- Кліщинці, с. - 234, 250
 Кляпеч, літоп. м. - 107, 167, 177, 209, 263
 Княжа Гора, ур. - 66, 95, 100, 149, 168, 173, 177, 183, 190, 205, 262, 274, 290
 Кобан, аул - 278
 Кобеляцький пов. - 64, 128, 260, 270, 289, 290
 Кобеляцький р-н - 260
 Коломак, р. - 286
 Коломак, ур. - 95, 123-126, 128, 238, 240
 Колядиха (Холодна Гора), ур. - 246
 Конотопський р-н - 245, 247, 248
 Коптівщина, с. - 255
 Короваї, с. - 228
 Коровинці, с. - 97, 172, 273, 285
 Короп, м-ко, смт. - 31
 Корсунь-Шевченківський р-н - 274
 Корчуватівський могольник - 213
 Коса, ур. - 206, 262
 Кострицька слобода - 110, 178, 252, 290
 Костянтинів, с. - 247
 Котельва, с., смт. - 286
 Котовка, с. - 29
 Кошири, с. - 140
 Красн, літоп. м. - 251
 Красний (Краснобережжя), м-ко - 251
 Красногірський монастир - 233, 272
 Красний Колядин, с. - 251
 Красногорівка (Красногірка), ур. - 233, 272, 284
 Красноград, м. - 199, 290
 Красноярський край - 278
 Краснянська фортеця - 251
 Кременчук, м. - 290
 Кременчуцький пов. - 64, 259, 260, 270, 280, 282, 289
 Кременчуцький р-н - 206, 230, 235, 260
 Креславка, с. - 96, 276
 Кресляне, с. - 252
 Кривий Ріг, м. - 254
 Крим - 29, 98, 169, 250, 258, 285, 287, 292
 Круглик, хут., куток - 10, 31, 32, 34, 36, 38, 39, 43-45, 52, 56, 58, 62-65, 67, 69, 71, 76, 90, 91, 104, 117, 186, 198, 199, 254, 285, 287, 289
 Круподеринці, с. - 240
 Кснятин, літоп. м. - 135, 235, 236, 267
 Кубанська губ. - 74
 Кудашова, хут. - 270
 Кулябки, ур. - 214
 Кунцева Могила, ур. - 233
 Куп'єваха, с. - 209
 Курінька, м-ко, с. - 97, 210, 271
 Курськ, м. - 56, 281
 Курська губ. - 74, 96, 98
 Куток, ур. - 235
- Лагодинка, р. - 240, 271
 Лазірки, с. - 210, 260, 268
 Лазірська волость - 97, 268, 269
 Лапівщина, ур. - 276
 Латвія - 276
 Лебехівка, с. - 31, 210, 235
 Левада Стороженка, ур. - 202
- Лесикова Могила, ур. - 140
 Летки (Леськи), с. - 96, 256
 Лешкова Могила, ур. - 244
 Липове, с. - 97, 137, 138, 251, 252, 275
 Липці, с. - 273
 Лиса Гора, ур. - 19, 37, 69, 95, 98, 101, 108, 110-112, 114-116, 118-121, 131, 133, 148, 150, 155, 159, 166, 167, 171, 172, 178, 180, 214-216, 218-227, 233, 262, 265, 286-288, 290
 Лиса Гора, ур. - 203
 Лиса Гора, ур. - 237
 Лисогір, р. - 252
 Литва - 98, 277
 Лихачівка, с. - 285, 286
 Лівобережжя Дніпровське - 96, 97, 112, 121, 136, 143, 144, 165, 171, 181, 197, 245, 289
 Лівобережна Україна - 9, 10, 19, 26, 37
 Лівобережний Жовнін, с. - 206
 Лівобережний Лісостеп - 175, 213
 Лісова Слобідка, с. - 49, 51, 97, 210, 271
 Ліс Трембача, ур. - 267
 Ліфляндська губ. - 276
 Лозанна, м. - 40, 42, 59
 Лозівок, с. - 213
 Лозове (Лозова), с. - 247
 Лохвицька гора, ур. - 236, 240
 Лохвицька дорога (тракт) - 133
 Лохвицький пов. - 33, 45, 49, 75, 98, 164, 260, 271, 272, 275, 280-282, 288
 Лохвицький р-н - 260
 Лохвиця, м. - 97, 260
 Лохвиця, р. - 260
 Лубен, літоп. м. - 211, 264
 Лубенська Могила, майдан - 231
 Лубенське Посулля - 30, 32, 37, 63, 79, 94, 100, 112, 121, 136, 145, 161, 183
 Лубенський замок - 142, 159
 Лубенський пов. - 33, 34, 47, 49, 62, 63, 68, 69, 75, 79, 80, 82, 97, 98, 100, 101, 105, 106, 113, 123, 131, 133, 135, 164, 165, 260, 261, 268, 280-282, 284, 287, 288
 Лубенський полк - 81, 241
 Лубенський р-н - 130, 204-212, 214, 215, 226, 227, 229-231, 234, 236-238, 240, 261, 268
 Лубенсько-Пирятинський шлях - 233
 Лубенщина - 31, 37, 39, 42, 47, 51, 54, 57, 69, 73, 85, 86, 89, 106, 121, 148, 171, 289, 292
 Лубни - 10, 11, 16, 17, 19, 23, 31-35, 37, 39-43, 48, 50, 56, 59, 60, 62, 64, 66, 72, 74, 76, 79, 81, 84, 88, 89, 90, 91, 94, 95, 97, 98, 101, 104, 106, 110-114, 116, 119-123, 130-133, 135, 142-145, 149, 157, 159, 161, 163, 164, 167, 168, 171, 172, 175, 177, 178, 180, 183, 186, 195, 199, 200, 204, 210-216, 218-227, 231, 233, 236, 264-266, 268, 279-282, 286-290, 292
 Луганська обл. - 242, 258
 Лука, с. - 240
 Лукаші, ур. - 130
 Лукім'я, м-ко, с. - 97, 134, 135, 172, 227, 228, 230, 231, 234, 268-280, 284
 Лукімльська толока - 227
 Лукомль, літоп. м. - 135, 227, 268

- Лутайка, с. - 228
 Лушники, с. - 97, 172, 266
 Львів, м. - 28, 29, 32
 Люблін, м. - 179
 Люблінська губ. - 65, 74, 98, 277, 290
 Любоніська лісова дача - 110
 Люблінське воєводство - 277
 Люксембург, м. - 96, 277
 Ляшівка, ур. - 206, 262
 Ляшівка, с. - 130, 139, 140, 234, 250
- Майорщина, хут. - 129
 Мазепина Гора, ур. - 244
 Макарівщина, с. - 228
 Македонія - 67
 Мала Локня, р. - 246
 Мале Яблуневе, с. - 143
 Малий В'язівок, с. - 261, 167
 Малий Ложок, ур. - 258
 Малий Замок, ур. - 246
 Малі Будки, с. - 97, 273
 Малов'язівцьке городище - 171
 Малонець, с. - 96, 277
 Малоросія - 39, 57, 89, 90
 Маляриха, ур. - 131, 165
 Мар'янівка, с. - 64, 96, 171, 172, 254, 287
 Маців Яр, ур. - 130
 Мацківці, с. - 130, 133, 139, 140, 228, 233, 234, 280, 284
 Мацкова Лучка, с. - 130, 133, 234
 Маяки, ур. - 258
 Мгар, с. - 97, 115, 120, 228, 267
 Мгарське Поле, ур. - 267
 Мгарський монастир - 95, 98, 110-112, 115, 121, 133, 183, 229, 240, 267
 Мгарські кургани - 181
 Медведка, ур. - 140
 Меджибожище, с-ще - 179
 Микільська Слобідка, с. - 96, 175, 256
 Миколаїв, м. - 29, 64, 163, 172, 173, 180, 259, 280, 282, 289
 Миколаївка, с. - 230
 Миколаївська обл. - 259
 Миколаївський пов. - 259
 Миколаївський р-н - 259
 Миколаївщина - 123
 Минькевичів, хут. - 230
 Миргород, м. - 79, 290
 Миргородський пов. - 97, 172, 280, 289
 Миргородський р-н - 268
 Миронівський р-н - 257
 Мисанове, ур. - 130, 226
 Михайлівка, с. - 97, 175, 258
 Михайлівський замок - 232
 Михайлова Гора, хут. - 31, 105
 Мізин, с. - 31
 Мінська губ. - 47, 48, 105, 198, 275, 290
 Мінусинськ, м. - 278
 Мінусинська котловина - 158, 179, 182, 278, 285
 Мінусинський пов. - 182, 278
 Мінусинський р-н - 278
- Міст, ур. - 227
 Місто, ур. - 248
 Місюри, ур. - 230
 Мітридатова гора - 258
 Міщенки, с. - 230
 Многа, р. - 143, 204, 236, 261, 272
 Могила, ур. - 246
 Могилки, ур. - 246
 Могилки, ур. - 247
 Могилівщина, с. - 230
 Могильовська обл. - 252
 Могильне, ур. - 105, 240
 Моджибожище, с. - 277
 Мозоліївка, с. - 97, 172, 230, 259, 289
 Молдова - 197, 277
 Молдавія - 292
 Молога, р. - 253, 277
 Монастирище, ур. - 233, 272
 Монастирська гора, ур. - 229
 Монастирське поле, ур. - 228
 Москва, м. - 11, 29, 35, 37, 81, 86, 196, 279, 282, 284
 Мотовилівка, с. - 96, 256
 Муратівська дача - 258
 Мусіївка (Мойсеївка), с. - 230
 Мюнхен, м. - 145
- Над яром Безкровного, ур. - 260
 Наміски, ур. - 261
 Неаполь, м. - 276
 Недригайлів, м-ко, смт. - 144, 244
 Недригайлівський р-н - 244, 247, 273
 Нижнє Поворскля - 183, 286
 Нижнє Подоння - 169
 Нижнє Посулля - 94, 95, 98, 99, 105, 106, 114, 120, 130, 142, 143, 182, 197, 214, 234
 Нижній Булатець, с. - 230, 267
 Нижній Єгипет - 96, 276
 Нижній Іржавець, хут. , с. - 130, 133, 230, 234
 Нижня Сула - 198
 Ніжин, м. - 23
 Ніл, р. - 276
 Німеччина - 34, 188
 Нові Санжари, смт. - 11
 Новоайдарівський р-н - 242, 258
 Новомосковськ, м. - 29
 Норинь, р. - 255
 Няріс, р. - 278
 Нюрнберг, м. - 77
 Нью-Джерсі, штат - 189
- Обухівський р-н - 257
 Овруч, м. - 65, 96, 163, 171, 255
 Овруцький пов. - 255, 290
 Овруцький р-н - 255
 Овсюки, с. - 75
 Одеса, м. - 10, 27-29, 45, 66, 288
 Одеська губ. - 275
 Озеро Лиман, ур. - 235, 259
 Окоп, с. - 97, 267, 282
 Оксютинці (Аксютинці), с. - 32, 97, 142, 150, 171, 273

- Октябрський р-н - 270
 Олександрів, м. - 211, 264
 Олександрівка, с. - 63, 79, 105, 138, 230, 231, 260, 261
 Олександрівська Слобода, с. - 226
 Олександрівський замок - 121, 161, 227, 288
 Олександрійський пов. - 257, 258, 287
 Олександрійський р-н - 257
 Олександрівські хутори - 97, 260
 Олександрія, м. - 96
 Олександрія, м. - 276
 Олійниця, куток - 210
 Ольвія, м. - 62, 66, 96, 172, 259, 285, 290
 Онішки, с. - 130
 Онушки, с. - 131, 135
 Опішлянка, курган - 286
 Опішня, м-ко, смт. - 285
 Оргеївський р-н - 277
 Оржицький р-н - 203, 204, 207, 210, 228, 230, 231, 234, 237, 241, 268, 269
 Оржиця, р. - 131, 133, 143, 175, 206, 228, 231, 235, 237, 269
 Оржиця, с, смт. - 135, 144, 207, 231
 Оренбурзька губ. - 74
 Оріхівщина, хут. - 62
 Осакове, ур. - 95, 101, 107, 207, 263
 Остапівна, с. - 231
 Острів, ур. - 266
 Острог, м. - 96, 272
 Острозький пов. - 272
 Острозький р-н - 272
 Очаківський пов. - 259
 Очаківський р-н - 259
- Панська гора - 228, 268, 269
 Пантикапей, м. - 250, 258
 Парутине, с. - 96, 123, 259
 Паськова (Паськове), ур. - 247
 Пилиповичі, с. - 231
 Пирогове (Пирогівка), с., с-ще - 96, 163, 168, 175, 257
 Пирятин, м. - 129, 232, 233
 Пирятинський пов. - 98, 140, 282
 Пирятинський р-н - 202, 230, 232, 233, 235, 269
 Південна Америка - 76
 Південна Болгарія - 276
 Південна Європа - 76
 Південний Буг, р. - 259
 Північна Осетія - 180
 Північний Кавказ - 64, 96, 98, 278
 Північне Причорномор'я - 96, 169, 275, 292
 Північно-Осетинська губ. (обл.) - 278
 Північно-Осетинська АР - 278
 Підгори, ур. - 235
 Підлужжя, ур. - 272
 Підніжжя, ур. - 272
 Піски, с. - 97, 131, 231, 267
 Пекарі, с. - 66, 96, 168, 274
 Перевоз, р. - 230, 232
 Переволочна, с. , м-ко - 97, 127, 128, 169, 175, 260, 290
 Переволочненська переправа - 260
 Перепілченці, с. - 96, 256
 Переп'ятиха, курган - 108
 Переяслав (Переяслав-Хмельницький), м. - 48, 50, 92, 96, 105, 168, 241, 256, 287, 290
 Переяславська земля - 105, 135, 136, 140-142, 144, 177, 241
 Переяславський пов. - 256
 Переяслав-Хмельницький р-н - 241, 256
 Переяславщина - 47
 Перу - 76, 87
 Плавинища, хут., с. - 97, 172, 273
 Плехів, с. - 140, 234
 Плютенська слобода - 227, 266
 Плютенський струмок - 227
 Плютенський (Гімназичний) спуск, ур. - 227
 Плютенський яр - 227
 Плютенці, ур. - 64, 142, 161, 163, 165, 172, 175, 180, 227, 266
 Поворскля - 281, 286
 Повстин, с. - 97, 139, 140, 171, 232, 233, 263, 269
 Поділ (Київський) - 66, 162, 255, 256
 Подільська губ. - 274
 Подільський р-н - 255, 256
 Поділля - 73, 98
 Подніпров'я - 284
 Подобине, с. - 33, 96, 161, 163, 179, 253, 277, 280
 Пожарня, ур. - 261
 Полісся - 169
 Полкостень, літоп. м. - 139, 232, 269
 Полтава, м. - 9-11, 15, 17, 19, 23, 29, 39, 40, 59, 68, 69, 84, 97, 143, 165, 186-188, 190, 193, 270, 281, 285, 287, 290
 Полтавська губ. - 33, 43, 48, 49, 67, 69, 89, 94, 98, 105, 117, 168, 197, 256, 261-275, 280-289
 Полтавська обл. - 10, 21, 191, 233, 249, 259, 290
 Полтавське городище - 165
 Полтавський р-н - 270
 Полтавський пов. - 97, 270
 Полтавщина - 10, 11, 14, 17, 19, 21, 26, 27, 31, 33, 47, 49, 56, 59, 60, 63, 64, 73, 75, 77, 79, 81, 98, 128, 136, 137, 145, 161, 169, 171, 172, 180, 183, 187, 191, 192, 194, 197, 198, 199, 227-229, 231-234, 236-238, 240, 241, 260, 267-269, 271, 280, 287, 289, 291, 292
 Польша - 98, 277
 Померанія - 33
 Помпеї, м. - 96, 179, 276
 Поорілля - 176, 268
 Попівка, с. - 289
 Попова могила - 233
 Порт-Сайд, м. - 96, 276
 Посад, с. - 245
 Постав-Мука, с. - 33, 95, 97, 100, 172, 233, 271, 272, 280-282, 284
 Поставмуцьке городище - 233, 284
 Посулля - 6, 10, 11, 15, 19, 21, 23, 31, 47, 51, 56, 57, 70, 77, 79, 93, 98, 104, 106, 109, 121, 123, 128, 129, 133, 134, 136, 138-145, 148, 171, 172, 175, 177, 188, 195, 198, 199, 214, 220, 240, 244, 285, 288
 Посульський кордон - 135, 141, 144

- Посульський змійовий вал - 233
 Потоки, ур. - 271, 284
 Почаївська лавра - 86
 Правобережжя (Дніпровське) - 172, 177
 Пригородок (Підгородок), ур. - 273
 Придніпров'я - 85
 Приймаківка, с. - 234
 Приладожжя - 134
 Прилуки, м. - 51
 Прилуцький пов. - 67, 280
 Прилуцький р-н - 252
 Примі, ур. - 204
 Прип'ять, р. - 105, 108, 143, 163, 178, 252, 287
 Причорномор'я - 58, 149
 Пріся, гора - 138, 231
 Пронозівка, с. - 235
 Прут, р. - 251, 275
 Псьол, р. - 117, 213, 240, 270, 286, 289
 Пустовойтівка, с. - 273
 Пурпурівщина, ур. - 68, 95, 100, 107, 165, 167, 207, 209, 210, 263
 Пухівський могильник - 213
 П'ятигірці, с. - 234
 П'ятихатський р-н - 254
- Радомиський пов. - 255
 Радомиський р-н - 255
 Радомищина - 163
 Реут, р. - 277
 Решетилівський р-н - 270
 Рибки, ур. - 226
 Рим, м. - 65, 67, 96, 179, 276
 Римов, літоп. м. - 249
 Ришанка, ур. - 260
 Рівненська обл. - 272
 Роги, ур. - 108, 205
 Розіаз, с-ще - 42,
 Розрита Могила, майдан - 286
 Рокити, ур. - 274
 Ромен, літоп. м. - 247
 Ромен, р. - 137, 225, 247, 248, 251, 252, 275
 Роменський пов. - 74, 273, 275, 280, 285
 Роменський р-н - 244-247, 273
 Роменщина - 140, 172
 Ромни, м. - 31, 64, 97, 135, 247, 273
 Росія - 6, 14, 21, 25, 42, 58, 61, 65, 69, 79, 80, 81, 98, 169, 197
 Російська імперія - 15, 70, 195,
 Російська Федерація - 21, 253, 277
 Роставиця, р. - 256
 Ростов-на-Дону, м. - 66, 123, 157, 278
 Ростовська обл. - 278
 Ростовський р-н - 278
 Рось, р. - 274
 Рудка, с. - 51, 234
 Руські Тишки, с. - 273
- Савинський (суч. Савинці, с.), хут. - 97, 163, 165, 175, 234, 269
 Сад, ур. - 130
 Саккара, м. - 96, 180, 276
 Саливонове городище - 238
- Саливонів яр - 238
 Самсоніїв острів, ур. - 137, 138, 235
 Санкт-Петербург, м. - 10, 21, 29, 34, 35, 39, 54, 96, 111, 278
 Саранівка, хут. - 247
 Саут-Бавнд-Брук, м. - 189, 190
 Сахнівка, с. - 66, 96, 175, 274, 290
 Сахнівське городище - 172, 177
 Свинківка, р. - 286
 Свиридівка, с. - 249
 Світлогірське, с. - 260
 Святилівка, с. - 235
 Севастополь, м. - 96, 272
 Семенівка, смт. - 97, 172
 Семенівський р-н - 202, 205, 210, 235, 270, 271
 Сенча, с. - 137, 138, 235
 Сергіївка, с. - 64, 97, 235, 259, 280
 Серебряний, літоп. м. - 252
 Середземномор'я - 58, 59
 Середземноморське узбережжя - 276
 Середнє Поворскля - 285
 Середнє Подніпров'я - 6, 29, 93, 96-98, 142, 182, 183, 197
 Середнє Посулля - 30, 94, 143
 Сибір - 67, 280
 Синець, літоп. м. - 129, 235
 Сіверсів маяк - 259
 Сіверський Донець, р. - 171, 242, 258
 Скаржинівка (Сазонівка), с. - 34
 Сквир, м. - 65, 285
 Сквирський р-н - 256
 Сквирський пов. - 256
 Слинька, хут. - 140
 Сліпород, р. - 79, 112, 171, 204, 210, 228, 230, 231, 233, 234, 240, 260, 261, 267, 268
 Слобожанщина - 33
 Сміла, м. - 21, 29, 280
 Сміла, р. - 273
 Смоленська губ. - 98, 277
 Смоленська обл. - 77
 Смоленський пов. - 277
 Смоленський р-н - 277
 Смотрики, с. - 235
 Смотрич, р. - 274
 Сніпород, літоп. м. - 280, 284
 Снітин, с. - 79, 97, 135, 137, 235, 236, 267
 Снітинське городище - 135
 Совине, ур. - 245
 Солодка, ур. - 150, 171, 247, 273
 Солониця, р. - 209, 236, 261
 Солониця, с. - 131, 206, 236, 262
 Сосницький пов. - 96, 97, 164, 172, 275
 Сосницький р-н - 275
 Соснівка, с. - 247
 СРСР - 190
 Срібне, с. - 252
 Срібнянський р-н - 252
 Стайки, с. - 96, 257
 Стамбул, м. - 96, 278
 Стара криниця, ур. - 234
 Старий Замок, ур. - 251
 Старий Орхей, городище - 96, 179, 277, 290,

- 292
 Старобільський пов. - 62, 157, 258, 281, 288
 Старобільщина - 143, 164, 166, 171
 Столінський р-н - 252, 275, 275
 Сторожевий, майдан - 203, 227
 Сторчова могила - 233
 Стронський, куток - 230
 Стронський, хут. - 62, 97, 172, 267
 Стугна, р. - 256
 Сула, р. - 10, 27, 30, 32, 41, 79, 105, 112, 117, 128, 131, 135-137, 140, 143, 194, 202-212, 214, 226-238, 240, 241, 244-252, 259, 261, 262, 264-269, 273, 289
 Сулиця, р. - 135, 143, 236, 267
 Сума, ур. - 207
 Сумська обл. - 273
 Сумщина - 133
 Сунжа, р. - 253, 278
 Сунжинський загін - 278
 Сунжинський р-н - 253, 278
 Суха Лохвиця, р. - 237
 Суха Оржиця, р. - 231
 Суха Солониця, с. - 76, 80, 82, 161, 236
 Суха Солониця, ур. - 121, 168, 236
 Сухоносівка, с. - 97, 236, 272
 Сухоносівське городище - 172
 Суша, ур. - 264
 Схід - 190
 Східна Європа - 16, 57, 73, 99, 106, 113, 120
 Східний Сибір - 278, 279
 США - 189
 Сюмачиковий яр, ур. - 207
- Таврійська губ. - 98, 258, 272, 275
 Тагаурська ущелина - 278
 Талалаївський р-н - 251, 252, 275
 Танаїс, м. - 278
 Тарандинська волость - 100
 Тарандинці, с. - 31
 Тарасівка, с. - 139, 140, 234, 237
 Тарасівка, с. - 237
 Тарту, м. - 276
 Тартуський р-н - 276
 Тверська губ. - 33, 98, 161, 163, 169, 179, 253, 277, 280
 Тимки, с. - 237, 269
 Тишки, с. - 63, 83, 97, 133, 135, 240, 268, 280
 Теплівка, с. - 232
 Терек, р. - 253, 278
 Терн, р. - 140, 244, 247
 Терни, с. - 79, 234, 282
 Терни, м-ко, смт. - 140
 Терни, смт. - 244
 Тернівський спуск, ур. - 227
 Тернівська толока - 133, 266
 Тесь, с. - 182
 Технове, ур. - 171, 271
 Торговиця, струмок - 247, 248
 Торговиця, ур. - 231, 267
 Треполь, літоп. м. - 257
 Тримбача ліс, ур. - 231
 Трипілля, с. - 96, 171, 178, 257
- Трьох-Ізбенне, с. - 157, 165-167, 171, 182, 258
 Трьохізбенка, с. - 242, 243, 258, 281, 288
 Трудолюб, хут. - 79
 Туреччина - 171, 180, 278
 Турець, р. - 275
 Турець, ур. - 164
 Туркачівський пагорб, ур. - 206, 262
 Тюмень, м. - 190
- Удай, р. - 30, 79, 81, 99, 101, 108, 112, 143, 172, 183, 202, 204-207, 210, 232, 233, 236-238, 240, 251, 252, 261-263, 266, 268, 269, 271, 272, 275, 287, 288
 Уди, р. - 273
 Узбіч, ур. - 140
 Україна - 131
 Україна - 6-11, 14, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 28, 30, 31, 33, 42, 43, 46, 47, 58, 59, 65, 69, 73, 74, 90, 94, 98, 99, 104, 117, 120, 142, 143, 147-149, 157, 161, 165, 169, 171, 172, 179-182, 187, 190, 191, 195, 197-199, 202, 254, 289, 291
 Унава, р. - 256
 Уфа, м. - 190
 Уфимська губ. - 74
 Уша, р. - 255
- Фастівський р-н - 256
 Феодосія, м. - 29
 Фіви, м. - 276
 Філонів яр, ур. - 261
 Філонові Бурти, ур. - 210, 268
 Франція - 34
- Хайфа, м. - 11
 Халєбці, с. - 237
 Харків, м. - 26, 56, 199, 273, 291
 Харків, р. - 273
 Харківська губ. - 62, 98, 198, 258, 281, 282, 288
 Харківська обл. - 273, 290
 Харківський пов. - 62, 96, 175, 273, 282
 Харківський р-н - 273
 Харківці, с. - 237
 Харківщина - 62, 140, 143, 157, 169, 172
 Херсон, м. - 76
 Херсонес, м. - 29, 67, 96, 172, 272
 Херсонська губ. - 98, 257-259, 275, 287
 Херсонщина - 64, 73, 169
 Хильківка, с. - 237
 Хитці, с. - 95, 97, 123-126, 181, 183, 237, 238, 240, 268
 Хитцівське городище - 128
 Хмелівка, р. - 244, 245
 Хмельницька обл. - 274
 Ходорів, с. - 257
 Хомутець, с. - 31
 Хорол, м. - 31, 75, 97, 105, 171, 230, 236, 240, 262, 271, 282
 Хорол, р. - 171, 172, 202, 240, 268, 270, 271
 Хорольський пов. - 161, 182, 270, 271, 281
 Хорольський р-н - 202, 230, 237, 240, 271
 Хорошки, с. - 240
 Хотівська волость - 257

- Хотинський пов. - 175, 275, 281
 Хотинський р-н - 251, 275
 Хотянівка, с. - 213
 Хутір, куток - 204
- Церковщина, ур. - 175, 257
- Чеберяки, хут. - 49, 51, 234
 Черевки, с. - 240
 Черкаська обл. - 10, 142, 233, 234, 274, 275
 Черкаський пов. - 66
 Черкащина - 66, 169, 173, 175, 213
 Чернівецька обл. - 251, 275
 Чернігів - 10, 85, 197
 Чернігівська губ. - 98, 128, 198
 Чернігівська обл. - 10, 23, 248, 251, 275
 Чернігівщина - 67, 73, 137, 163, 164, 169, 172, 251, 282
 Чечено-Інгушетія - 278
 Чечня - 180, 253, 278
 Чорне море - 275
 Чорнобаївський р-н - 248-250
 Чорноморське узбережжя - 278
 Чорнухинський р-н - 210, 233, 271, 272
- Чортомлик, курган - 292
 Чуднівці, с. - 62, 97, 172, 268
 Чутівка, с. - 130, 234, 241
- Швейцарія - 34, 40, 42, 59, 195
 Шевченківський р-н - 255, 256
 Шевченкове, с. - 133, 137, 138, 247, 248
 Шершнівка, с. - 97, 172, 268
 Шимберьове, ур. - 240
 Шишаки, смт. - 75
- Щури, ур. - 236
 Щурова Гора, ур. - 202
- Юр'їв (Тарту), м. - 96, 180, 276
- Яблуневе (Яблунове), с. - 97, 207, 231, 241, 269
 Яблунівське городище - 269
 Янауца (Янауци), с. - 96, 175, 251, 275, 281
 Яновський пов. - 277
 Ярмарківщина, ур. - 92, 105, 241
 Ярошівка, с. - 67
 Ясинувате, с. - 254

СКОРОЧЕННЯ

губ. - губернія
зуп. - зупинка
літоп. м. - літописне місто
м. - місто
м-ко - містечко
обл. - область
р. - ріка

р-н - район
пов. - повіт
с. - село
смт. - селище міського типу
с-ще - селище
ур. - урочище
хут. - хутір

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абашина Н.С. - 235, 323
 Аббасов А.М. - 10, 17, 27, 30, 194, 292
 Абизова О.М. - 277, 292
 Абрамов І.С. - 85, 292
 Абрамова С.В. - 292
 Абросимова С.В. - 9, 300
 Авенариус М.П. - 30, 68, 233, 271, 280, 284, 292, 341
 Аврашов Г.Я. - 42
 Аврелій Марк - 121, 175
 Авсеєнко В. - 47, 292
 Аграновичі-Корнієвичі - 83
 Адаксіна С.Б.- 9, 292
 Айбабін О.І. - 258, 292, 308
 Аккерман М.О. - 280, 289, 290
 Аксельрод П.Б. - 315
 Алексеев А.Ю. - 9, 292
 Алексеев Г.П. - 29, 148, 309
 Алексеева К.М. - 180, 292
 Амброз А.К. - 284, 292, 308
 Анаасова Я.О. - 189, 292
 Ангельський П. - 163
 Анголенко В.П. - 290, 309
 Андрієнко В.П. - 131, 133, 145, 292
 Андрієць В. - 188, 292
 Андріяшев О.Ф. - 32, 302
 Анікович М.В. - 205, 317
 Анна Іоаннівна - 81
 Анненков О.С. - 47, 288
 Антонова І.А. - 272, 292
 Антонович В.Б. - 26, 28, 30, 53-54, 69-70, 104, 117, 128, 131, 142, 155, 157, 159, 183, 198, 212, 233, 255, 293, 300, 302, 304, 308, 319, 321, 330, 341-343, 345
 Антонович Д.В. - 299
 Анучин Д.М. - 12, 221,
 Апостол Д. - 81, 85,
 Арандаренко М.О. - 245, 246, 293
 Армашевський П.Я. - 6, 30, 63, 69, 79, 198, 293, 309, 341, 345
 Арсеньєв К.М. - 316
 Артамонов М.І. - 69
 Арцибашев М.П. - 42, 251, 284-285, 293-294, 341
 Астряб М.Г. - 14, 20, 33-34, 40, 43, 83, 111, 293, 296, 330, 339
 Ауліх В.В. - 293
 Афанасьєв-Чужбинський О.С.- 31, 47, 99, 227-228, 280, 284
 Афанасій, св. - 110-111, 229
 Багалій Д.І. - 26, 29, 70, 242, 244, 258, 286, 293, 320
 Бажан М.П. - 337
 Баліньов С. - 280
 Бантиш-Каменський Д.М. - 77, 293
 Баран В.Д. - 319, 329
 Барановський - 280
 Барвінський О.М. - 280
 Бедарева Г.Я. - 272, 292
 Белінська Л.І. - 9, 323
 Белінський В.Г. - 305
 Беляєва С.О. - 246, 294
 Бер В.О. - 76, 280, 285
 Бер К.М. - 76, 280, 296
 Бердынских В.А. - 10, 294
 Береговая Н.А. - 47, 205, 261, 294
 Бережко Л.Ф. - 290, 294
 Березанська С.С. - 265, 270, 294
 Березін М.І. - 99, 205, 261, 294
 Березовець Д.Т. - 144, 294, 319
 Безпальчев (Беспальчев) В.Ф. - 31, 68, 91, 198, 280
 Берлев О.Д. - 299
 Берлінський М.Ф. - 295, 301
 Бессонова С.С. - 173, 274-275, 294, 303
 Бібіков С.М. - 312
 Білецький П.О. - 294, 297
 Білий П.Х. - 33, 294
 Білокобильський Ю.Г. - 9, 278, 294
 Білоконь С.І. - 67, 294
 Білоус Г.П. - 167, 191, 291, 294, 315
 Біляшівський М.Ф. - 14, 15, 29, 40, 58, 62, 65-66, 69, 70, 88, 142, 149, 157, 175, 183, 186, 198, 288, 289, 294, 307, 312, 313, 339
 Бірюков В.П. - 28, 294
 Бітковський О.В. - 265, 294, 306
 Бирня П.П. - 277, 292, 296
 Белаш - 280
 Блаватський В.Д. - 258, 295
 Блажевич Н.В. - 67, 295
 Бобринський О.О., гр. - 29-30, 68-69, 88, 133, 280, 293, 295
 Бобровський П.П. - 84, 186, 199, 321
 Бобровський Т.М. - 175, 257, 295, 320
 Бовкун І.В. - 11
 Богусевич В.Н. - 66, 247, 295, 330
 Бодилевський С. - 57
 Бодянский А.В. - 254, 323
 Бойко П. - 189, 329
 Бойко Ю.М. - 131, 327

- Болсуновський К.В. - 6, 8, 22, 29, 57-58, 64-67, 76, 79, 87, 90, 123, 157-159, 163, 175, 182, 198, 250, 280, 285, 287, 290-291, 295, 305-306, 341, 345
- Болтрик Ю.В. - 237, 244, 272, 295
- Бондар М.М. - 94, 134, 143, 165, 171, 181, 214-215, 228, 257, 261, 265, 274, 295
- Бондарець О. - 274, 295
- Боплан Г.Л. де - 136, 308
- Борисковський П.Й. - 16, 47, 98, 99, 101, 104-105, 113, 120, 204, 205, 241, 295
- Боровський Я.Є. - 8, 9, 66-67, 256, 295, 310, 324
- Бородай О.В. - 11
- Бородін В.С. - 297
- Бороздін І.М. - 301
- Боряк Г. - 188, 298
- Боханов А.Н. - 295
- Бочкарьов К.П. - 6, 18-19, 51, 79, 88, 90, 93-95, 108-109, 120-123, 128, 133, 142, 145, 161, 198, 200, 204, 206, 209-211, 214-215, 218, 226-229, 233, 236, 264-267, 280, 288-289, 295, 299, 329, 341-343
- Боярський М.Д. - 237, 280
- Брайчевський М.Ю. - 8, 255, 256, 295, 338
- Бранденбург М.Ю. - 29, 32, 274, 295, 297
- Брауде Я.Я. - 317, 328
- Брашинський І.Б. - 180, 278, 295
- Брокгауз Ф.М. - 21, 316, 320
- Брузь Л.Г. - 248, 249, 250, 330
- Брунон, єпископ - 308
- Брюсов А.Я. - 161, 179, 205, 277, 295
- Бугаєвський М.Ф. - 280
- Бузян Г.М. - 241, 256, 295
- Буйських С.Б. - 259, 304
- Буланий І.Т. - 191, 296
- Бунге М.Г. - 47
- Бунятян К.П. - 244, 295
- Бутовський А.Д. - 33, 296
- Бучневич В.О. - 165, 270, 329
- Бялик Х.-Н. - 42
- Вадецька Є.Б. - 278, 296
- Вайкнехт - 188
- Вакуленко Л.В. - 319, 329
- Валуєв Д. - 26
- Вальдгауер О. - 180, 296
- Ванцак Б.С. - 11, 17, 20, 23, 33-34, 39-40, 42-43, 45, 47, 51, 56, 73-74, 83, 99, 105, 149, 155, 180, 191, 204-209, 215, 226, 228, 233, 235, 241, 250, 252, 262-264, 266, 268, 277, 282, 284-285, 287-291, 296-297, 307, 329-330, 334, 339
- Варвянська Т.В. - 11, 131, 286, 296
- Варламов В.Ф. - 76, 280, 296
- Васевич М.С. - 11
- Василевський В.Л. - 20, 99, 205, 296
- Василенко В. - 325
- Василенко П.Є. - 9, 292
- Величко Ф.К. - 31
- Величко-Березова Г.М. - 315
- Вемікеєв Є.В. - 317
- Венгеров С.А. - 301, 306
- Вернадський В.І. - 21, 27, 69, 94, 99, 101-102, 145, 148, 187, 191, 205, 291, 296, 321, 330, 336-337, 339, 342-343
- Вечерський В.В. - 44
- Винокур І.С. - 274, 315
- Висоцький С.О. - 324
- Вишневецький І., кн. - 77, 121, 211, 264
- Вишневецькі, кн. - 77, 89, 100, 121, 211, 306, 313
- Вісич К.П. - 191, 296
- Вітрик І.С. - 228, 237, 241, 248-250, 268, 296
- Власенко І.О. - 73, 296
- Вовк Ф.К. - 39, 69-70, 303, 325
- Вознесенська Г.О. - 319, 324
- Войналович В.О. - 315
- Волик П. - 280
- Волкобой С.С. - 167, 242, 288, 297
- Воловик С.І. - 171, 296
- Володимир Святославич - 133, 343, 343
- Владимирський - Буданов М.Ф. - 29, 296
- Воронцова О.М. - 257, 295
- Ворсо І.-Я. - 113
- Гавриленко І.М. - 11, 23, 166-167, 171, 214-215, 235, 297, 311, 320, 331-332
- Гавриленко М.І. - 14, 145, 188, 189, 214, 297, 317, 329,
- Гаврилюк Н.А. - 319
- Гавсевич П.І. - 198
- Галаган Г.П. - 32
- Галаган П. - 32
- Галанін П. - 188
- Галаніна Л.К. - 274, 297
- Галян Г.І. - 17-18, 56, 73, 187, 291, 297, 315
- Гаятовський Д. - 77
- Гамалія О.П. - 31, 233
- Гарбуз Б. - 65, 297
- Гармаш Д.М. - 297
- Гвоздецький - 280
- Ге М.М. - 68, 149, 344
- Гегель Г. - 117
- Гейко А.В. - 246, 297
- Гезе В.Є. - 29, 67, 274, 330
- Гельвіг Р.І. - 101, 103, 181, 205
- Гендуне Ю.Г. - 251
- Генінг В.Ф. - 8, 27, 29, 194, 297, 338
- Гераськова Л.С. - 167, 258, 268, 297
- Герета І.П. - 293
- Геродот - 30, 310
- Гирич М.О. - 308
- Гладиш К.В. - 32, 297
- Гладких М.І. - 8, 9, 258, 297
- Гоголь М.В. - 193, 303
- Голубовський П.В. - 31, 297
- Горбов В.М. - 245, 324
- Гордон А.Р. - 318
- Гордон П.І. - 81, 314
- Горенко І.І. - 47, 182, 214, 236, 297, 330
- Горішний П.А. - 240

- Горленко В.П. - 6, 14, 16, 20, 21, 27, 29-30, 52, 54, 64, 67-68, 73-77, 79, 83, 94, 98, 120, 142, 148, 149, 197, 198, 209, 264-265, 268, 282, 285, 289, 291, 294, 297-298, 339, 341, 343
Горленко В.Ф. - 298
Городцов В.О. - 14, 21, 113, 133, 161, 205, 253, 277, 298, 312, 316, 325-327, 339
Гороховський Є.Л. - 3, 4
Горький О.М. - 42
Горюнов Є.О. - 235,240, 298
Гондіус Г. - 308
Гончаров В.К. - 249, 299
Готун І.А. - 274, 298
Граб В.І. - 9, 161, 298
Грабянка Гр. - 81
Граков Б.М. - 306
Гребінка Є.П. - 83
Гревінгк К.І. - 113
Гречаний Ст. - 81
Грімстед П. Кеннеді - 188, 298
Грінченко Б.Д. - 302
Грибан Г.П. - 129
Григор'єв О.В. - 11, 128, 157, 238, 298
Гричук В.П. - 209
Гричук О.П. - 209, 260
Грищенко М. - 280
Грубник-Буйнова Л.П. - 327, 273
Грушевський М.С. - 47, 141, 251, 298
Гузій Р.Ф. - 169, 298, 315
Гупало К.М. - 324
Гуров О.В. - 30, 298
Гутус - 280
- Дан Ф.І. - 42
Даниленко В.М. - 57, 256, 298
Данилюк Ю.З. - 9, 298
Данішев С.О. - 33, 298
Данченко Л. - 298
Данченко О. - 75, 183
Дараган М.П. - 280
Дарвін Ч. - 117
Дашкевич М.П. - 19, 26, 298
Деврієн О.Ф. - 302, 310, 315, 317, 320
Дейкун-Мочаненко Ф.І. - 53
Дейч Л.Г. - 42
Діброва Г. - 9, 299
Дідзас - 179
Діденко Л.М. - 67, 299
Діденко П. - 68, 280
Джинджан Ф. - 165, 205
Дзевчупольська П.В. - 284
Дмитрієв О.О. - 302
Дмитрієнко М. - 31, 299
Добровольська О. - 83, 299
Довганенко Ю.М. - 302
Довженко В.Й. - 188, 249, 274, 299
Доманицький В. - 19, 89, 121, 288, 299
Доманський Я.В. - 278, 299
Донских Л.А. - 8, 299
Донченко О.В. - 43, 299
- Дорошенко Д. - 26, 31, 299
Драгоманов М.П. - 47
Дроздов С.Л. - 285, 320
Дубровський В.В. - 15, 91, 299, 339
Дяченко В.Д. - 249
Дяченко Т.М. - 11, 17, 37, 299
Еллінек О. Р. - 281
Енгельс Ф. - 104
Ернст Ф.Л. - 43, 300
- Євдокимов Є. - 317
Євпатор - 287
Європеус Д.П. - 69
Єлизавета Петрівна - 82
Єременко Л. - 62-63, 300
Єрмак О.П. - 43, 300
Єфіменко П.П. - 14, 47, 68, 181, 205, 261, 281, 300, 341
Єфрон І.П. - 21, 316, 320
- Жбанков І. - 281
Жолтовський Ст. - 76
Жук В.Н. - 33, 300
Жур П. - 99, 300
Журавель Г.Г. - 188, 292
Журба А.С. - 300
- Забіла Д. - 81
Забіла Я.П. - 67
Забелін І.Є. - 326
Забочень М.С. - 79, 89, 300
Завадський О. - 79, 89, 90
Заверняєв Ф.М. - 299
Завитневич В.З. - 32, 131, 142, 150, 252, 300
Завитухіна М.П. - 179, 300
Закревський І.П. - 183
Залізник Л.Л. - 262, 266, 312
Замкова Л.Є. - 290, 309
Занкін А.Б. - 255, 301
Запорожський Є.Р. - 66, 281, 287
Заремба В. - 300
Заремба С.З. - 9, 18, 26, 28, 44, 79, 136, 142, 300, 338
Зарецький І.А. - 20, 29, 37, 68, 79, 88, 150, 155, 165, 180, 183, 186-188, 198, 270, 281, 285-287, 293, 300, 305, 313, 321-322, 329, 330, 334, 341
Засецька І.П. - 258, 292, 300
Затурський І.Ф. - 281
Захожай Г.О. - 66, 169, 173, 175, 180, 278, 287, 291, 300
Звагельський В.Б. - 9, 245, 300, 301, 324
Звіздецький Б.А. - 142, 301
Зедгенідзе А.А. - 272, 292
Зеленін Д.К. - 56, 301
Земкевич М. - 318
Зільберг М. - 316
Зіміна М.П. - 277, 295
Зінченко Г.К. - 111, 229
Зінченко К.І. - 332
Значок М. - 81

- Зноско-Боровський Є.О. - 29, 319
 Золотницька Т.М. - 11
 Золотницький Б.І. - 312
 Золотницький В.В. - 64, 281, 287, 341
 Зорохович С. - 313
 Зосімович А.П. - 58, 67, 88, 152, 153, 330, 342
 Зубковський І. - 281
 Зубрицький Н. - 77, 86
 Зуєв В.Ю. - 27, 301
- Івакін Г.Ю. - 89, 256, 301, 324
 Іван Олексійович - 81
 Іванов В.І. - 86, 149, 342, 344
 Ізмайлов С.М. - 64, 197, 281, 287, 341
 Ізмайлов Ф.М. - 76, 287
 Ізмайлова Л.І. - 64, 287
 Ізмайлови - 6, 64
 Іконников В.С. - 19, 73, 83, 301
 Іллінська В.А. - 16, 21, 30, 47, 94, 109, 111-112, 115, 119, 123, 133, 135, 143-144, 167, 183, 209, 219, 224-226, 230, 233, 237-238, 240, 244, 245, 247, 263, 267, 271-273, 284-285, 301
 Іностранцев О.О. - 134, 301
- Казимір М.О. - 281
 Калюк О.П. - 255, 301
 Камінська М.В. - 48
 Камінський Ф.І. - 6, 10-11, 14-17, 19, 22, 31, 34-36, 45-49, 51-56, 58, 64, 67-69, 71, 79, 84, 86, 92-95, 98-101, 103-121, 128, 131-132, 135, 142-143, 145, 148-149, 151, 157, 159-160, 163, 165-167, 177, 181, 183, 197-198, 202, 204-216, 218-225, 227-229, 231, 233, 234, 237, 240, 241, 248, 250, 252, 257, 261, 267, 270, 281-282, 286-288, 290, 292, 296-298, 301-302, 309-310, 314, 316-317, 320-322, 327, 330, 338-343, 345
 Кандиба О. - 314
 Каплун М.Л. - 191
 Капніст В.В. - 31
 Каракалла - 276
 Каргер М.К. - 241, 255, 256, 302
 Кармон - 276
 Карновський Я. - 246
 Карпенко-Карий І.К. - 39
 Карпов Б.Г. - 48, 302, 310
 Карсим І.А. - 29, 302
 Катерина II - 81, 83, 289
 Керн Г.П. - 329
 Кибальчич Т.В. - 30, 31, 85, 245, 246, 247, 251, 299, 302, 306
 Кигим С.Л. - 296
 Кизласов Л.Р. - 179, 302
 Киржаєв С.М. - 319
 Кир'яков А.Г. - 51, 64, 98, 149, 198, 235, 281, 344
 Кир'яков Г.С. - 6, 10-11, 16, 21, 31, 34, 45-47, 51, 64, 84, 92, 95, 98-101, 103, 105, 107, 150, 161, 163-164, 181, 183, 198, 204-211, 233, 237, 281, 284, 287-288, 296, 321, 338, 341-342
 Кир'яков П.Г. - 64, 142, 150, 281, 341
 Кир'яков С.Г. - 64, 206, 251, 253, 281, 341
- Кир'яков С.Г. («старший») - 20, 99, 281
 Кир'якова В.П. - 43, 83, 99, 207,
 Кир'якови - 296
 Киян О. - 104, 302
 Кілієвич С.Р. - 249, 302, 324
 Климов А.П. - 43, 44
 Климова О.Л. - 43, 59
 Клейн Л.С. - 28, 302
 Клочко В.І. - 275, 326
 Ковалевський О.О. - 47, 147
 Коваленко В.П. - 251, 330
 Коваленко О.Б. - 9, 303, 338
 Коваленко О.В. - 206, 211, 262, 318
 Ковальова І.Ф. - 8, 254, 302, 303, 338
 Ковальський М.П. - 8, 303
 Ковпаненко Г.Т. - 172-173, 271, 274-275, 286, 303
 Ковтанюк Н.Г. - 9, 29, 67, 285, 303
 Коен В.Ю. - 215, 228, 312
 Кожевнікова О.М. - 320
 Кожем'якін В.І. - 11, 184
 Козак Д.Н. - 169, 303, 319, 324, 329
 Козловська В.Є. - 128, 303
 Козловський А.О. - 142, 303
 Козуб Ю.І. - 259, 303-304
 Козюра В.М. - 47, 296
 Коковкіна О.М. - 10, 94, 118, 303
 Колесник М.П. - 326, 303
 Колесник О.В. - 302
 Колеснікова Л.Г. - 272, 292
 Колибенко О.В. - 241, 256, 296
 Кондаков М.П. - 180
 Кондратенко Т.К. - 204, 303
 Кононенко Ж.О. - 9, 69, 181, 186, 303
 Кончак - 304
 Кончин Є.В. - 9, 303, 338
 Копилов Ф.Б. - 131, 143, 165, 181, 203, 206, 209, 211, 214-215, 228, 231-235, 237-238, 241, 244-250, 252, 260-264, 267-269, 272, 303, 331
 Коренєв В.О. - 280, 281, 284
 Коренєва О.Д. - 281
 Корзухіна Г.Ф. - 203
 Корінний М.М. - 9, 26, 92, 131, 136, 141, 142, 145, 241, 249, 256, 303, 304, 338
 Короленко В.Г. - 192, 317, 337
 Коростовцев М.А. - 289, 304
 Коротенко В.В. - 11, 21, 83, 320, 304
 Короткий В. - 301
 Корпусова В.М. - 259, 304
 Корчак-Новицький Г.Т. - 307, 308, 315
 Костенко І.П. - 131, 304
 Кот С.І. - 9, 304
 Котлік О.П. - 315
 Котляр М.Ф. - 203, 304
 Котляревський І.П. - 39, 191
 Кочубей В.С., кн. - 286
 Кравець О.М. - 26, 304
 Кравченко В.В. - 26, 304
 Кравченко Н.М. - 167, 175, 234, 251, 269, 275, 319, 326

- Крайнов Д.А. - 316
 Кракало І.В. - 259, 304
 Крапивіна В. - 259, 304
 Красинські, кн. - 79
 Крижицький С.Д. - 8, 259, 304, 324
 Крикін С.М. - 6, 167, 179, 276, 304
 Кричевський В. Г. - 184
 Криштафорович М. - 63, 304
 Кропоткін В.В. - 175, 203, 304
 Кротова О.О. - 206, 258, 262, 266, 297, 312
 Круц В.О. - 143, 256, 257, 304
 Кубишев А.І. - 249
 Кубійович В. - 300
 Кудашов М.О. - 281
 Кудашови -83
 Кудрицький А.В. - 315, 326, 310
 Куза А.В. - 249, 304
 Кузманов Г. - 180, 329
 Кузнєцов В.А. - 123, 210, 211, 264, 304
 Кузьмініх С.В. - 9, 326
 Кузьмінський К. - 281
 Кулатова І.М. - 11, 17-18, 23, 29, 46, 51, 64, 67, 77, 89, 100, 107, 109-110, 114, 118, 121, 128, 131, 134-135, 143, 145, 150, 158, 165, 167, 171, 175, 179, 183, 202, 204-209, 211-216, 226, 228-231, 233-234, 236-238, 240-241, 247, 249, 259-268, 270, 272-273, 275, 284-287, 289, 291, 304-306, 312, 314, 329, 331
 Кулик Г.І. - 33, 298
 Кульженко С.В. - 299, 302
 Кульжинський С.К. - 6, 10-11, 19, 21-23, 34, 36-37, 40, 43, 54, 56-61, 63, 70, 73, 76, 79, 89-90, 93-94, 104-105, 123-128, 149, 152, 183, 189, 197-198, 230, 238, 281, 305-307, 313, 315, 322, 331, 333, 338, 340-343
 Кульжинський Ю.К. - 59
 Кулябки - 83
 Кундеревич Ф.Ф. - 29, 319
 Курас Г. - 9, 306
 Куриленко В.Є. -31, 306
 Курінний П.П. - 8-9, 17, 26-30, 47, 67, 71, 145, 188, 285, 288, 306, 324, 338, 339
 Кухарська О.М. - 110, 118, 165, 175, 200, 213-214, 265, 306
 Кучера М.П. - 21, 23, 66, 128-130, 141-142, 145, 147, 175, 183, 204, 211, 227-228, 231, 241, 244-252, 256-257, 259-260, 266-269, 274, 306, 331-332
 Кучерук О.С. - 29, 57, 65, 285, 306, 320
 Кучугура А.І. - 274, 306
 Лавренко О.А. - 6, 34, 61-62, 95, 98, 121, 198, 202, 204, 206, 210-211, 214, 226-228, 233, 281, 284, 341
 Ладигіни - 83
 Лазаревський Б.О. - 42
 Лазаревський О.М. - 33, 79, 21, 228, 232, 237, 251, 306
 Лазурський О.Ф. - 98, 198, 310
 Лаліч М. - 68, 281
 Ластовський В.В. - 9, 29, 306
 Лашук Ю.П. - 75, 183, 307
 Леббок Дж. - 55
 Лебедев Г.С. - 8, 26-29, 46-47, 51, 99, 104, 117-118, 120, 128, 141, 165, 307, 338
 Лебединцев Ф.Г. - 54
 Левада М.Є. - 169, 175, 263, 307
 Левенсон А.А. - 295, 301, 306
 Левикіна К.Ф. - 312
 Левіна Є.А. - 180, 307
 Левицький І.Ф. - 101, 103, 205, 261, 307, 333
 Левицький М.В. - 39
 Левицький О.Ф. - 99, 307
 Левінгсон-Лессінг Ф.Ю. - 30, 69, 79, 106, 307
 Левченко В.М. - 27, 29, 194, 297
 Левченко Д.І. - 11, 23, 127, 169, 175, 228, 235, 260, 307, 311, 323, 332
 Лейпунська Н.Є. - 259, 304
 Ленін В.І.- 40, 42-43, 307
 Леонтович В.М. - 62-63, 157, 166, 197, 242-243, 258, 288, 300, 320, 341
 Леонтович І.М. - 62-63, 157, 166, 197, 242, 243, 258, 281, 288, 320, 341
 Леонтович Н. - 62
 Леонтовичі - 6, 62, 77
 Леопардов М.О. - 29, 307
 Леп'явко С.О. - 121, 206, 307
 Лехницький В.О. - 34
 Лесков О.М. - 165, 182, 257, 307
 Лисий І.А. - 248, 331
 Литвиненко Е.І. - 191, 294
 Литвинова М.Д. - 315
 Лінка Н.В. - 274, 299
 Лінніченко І.О. - 29-30, 69, 142, 150, 307
 Ліпавський С.А. - 319
 Ліпранді - 314
 Лісничий К.Л. - 48, 307
 Ліхачов Д.С. - 307
 Ліхіна Л.С. - 33, 298
 Лобурець В.Є. - 10, 307, 315
 Лодигіна К.П. - 33
 Ломиківська П.В. - 79
 Ломиківський В.Я. - 79, 300, 330
 Лонінг - 188
 Лохвицький Є. - 281
 Лугова Л.М. - 11, 23, 202, 206, 230, 237, 240, 259, 270, 314, 331
 Луговий О. - 17, 32, 42, 307
 Лукомський В.К. - 14, 45, 307
 Лушакова А.М. - 290, 294
 Лютецький А. - 22, 98, 123-126, 128, 183, 198, 238, 240, 305, 331, 343
 Ляпушкін І.І. - 141, 144, 167, 206, 209, 211, 228, 235-238, 241, 244-248, 250-252, 261-264, 268-269, 272, 307, 331
 Ляскоронський Вас.Г. - 6, 10-11, 14, 19, 21-22, 37, 39, 47, 49, 51, 53-54, 68-69, 90, 93-95, 98, 100-101, 109, 111-112, 123, 128-145, 159, 161, 167, 171, 175, 181, 183, 198, 202-207, 210-211, 214-220, 222-228, 230-237, 241-242, 244-252, 258, 259, 261-270, 272, 274-275, 281, 286, 288, 298,

- 303-304, 308-309, 316, 319, 321, 325, 328, 338, 339, 341-345
Ляскоронський Вол.Г. - 51
- Магомедов Б.В. - 319, 329
Магура С.С. - 77, 327
Мазаракі С.А. - 29-31, 35, 58, 65, 69, 136, 150, 181, 246-247, 297, 308, 312, 344
Мазараті С.П. - 259, 304
Мазепа І. - 77, 81
Макаренко Д.Є. - 9, 11, 63, 308, 309, 334, 338
Макаренко М.О. - 136, 144, 202-203, 206-207, 209-210, 227-228, 230-237, 240-241, 244-252, 260, 261, 263, 267-269, 271, 273, 299, 301, 308-309, 323, 324
Максименко Г.М. - 11
Максимов Є.В. - 143, 175, 257, 213-214, 309, 319, 329
Максимович М.О. - 31, 105, 309, 320
Малахов М.В. - 325
Малиновський В.П. - 274, 299
Малишева І.М. - 310
Мальцев О.Ф. - 85, 309
Малюченко Н.М. - 315
Манштейн Х.Г. - 81
Мариненко Д.Т. - 290, 309
Маркевич А.А. - 68, 179, 197, 276, 282
Маркевич О.І. - 66, 309
Марков П. - 31, 309
Маркович О.В. - 324
Мартинов О.С. - 42
Мартинович П.Д. - 186
Мартиновський Й. - 282
Мартов Ю.О. - 42, 315
Маргус О.І. - 306
Марченко К.К. - 304
Марченко Т.М. - 77, 259, 309
Масло Я. - 282
Маслов П.П. - 42
Матвійчук А.М. - 169
Махно Є.В. - 10, 16, 32, 51, 54, 64, 110, 118, 120, 123, 128, 131, 141, 145, 152, 165, 167, 175, 183, 202-207, 209-215, 226-228, 230-233, 235-238, 240-241, 257-263, 265, 267-270, 284, 291, 309, 318
Мац К.О. - 315
Мачеха І.П. - 282, 228
Медведовський І.І. - 274, 315
Медем - 42
Мединцева А.А. - 241, 309
Мезенцева Г.Г. - 17, 73, 309
Меліхов Ю.В. - 334
Мельник-Антонович К.М. - 69, 128, 136, 145, 302, 309
Мельникова І.С. - 23, 32, 202-204, 228, 230, 232-235, 237, 271-272, 309, 331
Мелюкова Г.І. - 183, 309
Менчинський Д.Р. - 320
Мечников І.І. - 336
Милованова М.О. - 51, 204, 227, 309
Милорадович В.П. - 30, 227, 228, 237, 227-228, 237, 310, 317
Милорадович Є.І. - 32, 268
Мильникова О. - 98, 310
Митрофанова (Непріна) В.І. - 293
Михайленко І. - 282
Мілевський К.М. - 302
Міллер М.О. - 8, 309, 338
Мітюков О.Г. - 17, 299
Міхеев В.К. - 8-9, 273, 302, 310, 327
Міщенко Ф.Г. - 30, 310
Мовчан І.І. - 256, 307, 310, 324
Мовчан Є.Я. - 315
Мовша Т.Г. - 145, 310
Могілянка Р. - 77
Могильников В.О. - 179, 310
Могильовцев С.С. - 39
Модзалевський В.Л. - 14, 45, 67, 289
Мокляк В.О. - 11, 17, 56, 75-77, 81, 85, 167-168, 175, 183, 188, 263, 290, 292, 310
Мокрицький-Таволга І.М. - 53
Монгайт А.Л. - 205, 252, 310
Морачевський В.В. - 310
Моргунов Ю.Ю. - 11, 23, 47, 51, 100, 107, 114, 123, 130, 133, 135-136, 141, 144-145, 167, 177, 183, 202-206, 208-209, 215, 223, 226-229, 231, 241, 244-252, 260, 261, 263-269, 273, 275, 304, 309, 310-311, 314, 331-332
Морозов Ю.І. - 56
Мортільє Г. де - 117
Моруженко А.О. - 23, 144, 183, 209, 237-238, 246, 261, 263, 272, 311, 332
Моця О.П. - 8-9, 11, 30, 142, 144, 183, 229, 237, 241, 246-247, 252, 255, 275, 311-312, 319, 324, 338
Мощенко К.В. - 14, 186, 189-190, 312, 313, 339
Мстислав - 318
Муйжель В.В. - 42
Муравйов-Апостол І.М. - 31, 321
Мурашко О. - 64, 85
Мурзакевич Н.Н. - 313
Мурзін В.Ю. - 8-9, 292, 312, 324
Мухопад С.Є. - 254, 303
Наливайко С. - 76, 80, 82, 121, 161, 206, 323
Нарбут Г.І. - 36, 43, 294, 297, 300, 307
Натансон М.А. - 40
Невіанд К.А. - 20, 73, 330
Неженцеви - 83
Некрасова Г.М. - 230, 331
Непріна В.І. - 23, 133, 143, 182, 202, 204, 206, 214, 215, 226-228, 231, 234, 261, 262, 265, 266, 311-312, 331
Нестуля О.О. - 9, 10, 62, 187, 188, 189, 312-313, 338
Нестуля С.І. - 9, 186, 313
Нечаєв-Мальцев Ю.С. - 44
Нідерле Л. - 104
Ніжинець П. - 82
Нікітін В.І. - 259, 319
Нікіфоров П.І. - 66, 123, 157
Ніколаєв В.Ф. - 14, 17, 76, 186, 291, 313, 322
Ніколаєв М.Ф. - 14, 73, 84, 313, 339

- Ніколайчик Ф.Д. - 211, 232, 313
Нікольченко Ю.М. - 272, 318
Німець А. - 282
Новицькі - 77
Номис Т. - див.: Симонов М.Т.
Н.П. - 29
Нудельман А.А. - 277, 292
- Огранович Г. - 81
Огранович П. - 81
Огранович Я. - 81
Олександр І - 289
Олексій Михайлович - 81, 293
Олеховський М.О. - 39, 71-73, 186, 286, 296, 313, 315
Ольговська С.Я. - 9, 316
Омельченко Ю.А. - 17, 313
Оніпко М.Д. - 191, 315
Онишко Г. - 329
Оппоков Є.В. - 30, 313
Орлай І.С. - 288
Острроверхов А.С. - 9, 313
Остроградський І.І. - 288
Остроградський С.М. - 6, 64, 197, 282, 289, 341
Отрешко В.М. - 255, 304
Отрошенко В.В. - 182, 294, 313
Охотников С.В. - 9, 313
- Павловичі - 83
Павловський І.Ф. - 15, 31-32, 37, 43, 45-46, 62-64, 67, 280, 285, 314, 339
Павлюк М.М. - 297
Падалка Л.В. - 30, 145, 202-204, 206-207, 211, 215, 226-228, 230-237, 240-241, 245-252, 260-265, 267-271, 314
Панченко М.В. - 31, 314
Паньков С.В. - 319
Парович-Пешикан М. - 259, 314
Пархоменко В.О. - 298, 329
Пастернак Я.Є. - 8, 314, 338
Пасько Н.І. - 11, 296
Пачкова С.П. - 319, 329
Пекарська Л. - 9, 314
Пелешішин М.О. - 272, 314
Пеняк С.І. - 293
Перкова А.І. - 300
Пескова Г.О. - 235, 314
Петегирич В.М. - 293
Петраускас О.В. - 256, 314
Петренко В.Г. - 274, 314
Петро І - 81
Петро ІІ - 81
Петров В.П. - 314
Петров М.І. - 14, 21, 27, 29, 35, 37, 39-40, 69, 75, 91, 94, 98-99, 101, 142, 149, 153, 157, 161, 180, 183, 198, 205, 213, 215, 226, 253, 261, 264, 271, 275-277, 289, 291, 307, 313, 315, 339, 345
Петров С.Г. (Скиталець) - 42
Петровська Є. О. - 257, 333
Петровський Г.І. - 43
- Підоплічко І.Г. - 330
Підпалій І. - 282
Підпалій Т. - 282
Пій Антонін - 121, 175
Післарій І.О. - 258, 297
Піщик О.В. - 300
Піщанський - 282
Піщулін Ю.П. - 312
П.К. - 274
Пламеницька Є.М. - 274, 315
Плескач І.Я. - 123, 183, 198, 238, 240, 332
Плетньова С.О. - 21, 167, 176, 178, 232, 268, 308, 315
Пойдем В.О. - 177, 232
Покас П.М. - 252
Полетики - 77
Полін С.В. - 213, 315
Поліщук О.С. - 79, 89, 300
Полонська-Василенко Н. - 26, 39, 47, 315
Полуніна Н. - 10, 33, 315
Поль О.М. - 29, 44, 85, 148, 197, 287, 302, 328, 345
Попілови - 313
Попова Т.В. - 181, 315
Пор-Леонович А.Я. - 315
Посухов В.І. - 238, 249, 315
Потьомкін Г.О. - 33, 83
Похилевич Л. - 255, 315
Пошивайло О.М. - 183, 285, 316
Прахов А.В. - 180, 282, 289, 304
Приймак В.В. - 11, 23, 144, 183, 210, 233, 237, 271-272, 284, 316, 332
Приходнюк О.М. - 8, 9, 274, 299, 316, 319, 329
Прохоров О.М. - 325
Пряхин А.Д. - 8, 316, 338
Псьол О.І. - 53
Пуздровський О.Є. - 213, 316
Пузирьова О.М. - 302
Пустовіт Т.П. - 11, 17, 31, 35, 37, 49, 52, 54, 56, 64, 67, 70, 79, 98, 107-108, 111, 117, 148, 157, 159, 167, 204-205, 207-210, 214, 230, 250, 263-265, 267, 270, 287-289, 291, 297, 316
Путря Є.В. - 58, 190
Пушкін О.С. - 299, 335
- Равикович Д.А. - 15, 30, 316
Радченко М.О. - 11, 77, 80
Радченко-Покосовський П.М. - 282
Раєвський Д.С. - 275, 294
Разгон А.М. - 10, 15, 29, 33, 44, 316
Райд Н. - 276, 316
Райзер В. - 33
Райзер М.В. фон - 33
Райзери - 14, 32, 77, 81, 83, 340
Раппопорт П.А. - 228, 245, 250, 272, 316
Ратибор - 62
Ратич О.О. - 293
Р-в В. - 73, 316
Рева (Трикіз) - 282
Резе В. - 66, 157, 159

- Ренський М.Д. - 211, 252
 Реріх М.К. - 236
 Редін Є.К. - 29, 316
 Рибаків Б.А. - 142, 317
 Риженко Я.О. - 15, 19, 24, 33, 71, 73-76, 159, 183, 187, 291, 317, 339
 Рижов С.Г. - 272, 292
 Рикман О.Г. - 282
 Рігельман О.І. - 121-122
 Рогачев А.Н. - 205, 317
 Рогова О.М. - 188
 Родзянки - 77
 Родзянко В. - 62
 Родзянко І. - 75
 Родзянко С. - 62
 Розенберг А. - 188
 Розенберг А.М. - 70
 Розсоха Л. - 79, 330
 Розумовський К. - 77, 81
 Ролле Р. - 9, 292, 312
 Ростовцев М.І. - 301
 Ротач П.П. - 17, 54, 67, 79, 190, 317
 Ругштедт - 188
 Рудинська-Савицька Є.Я. - 332
 Рудинський М.Я. - 10, 15, 19, 21, 27, 33, 62, 64, 70, 86, 94, 104, 108, 112, 117, 142, 143, 148, 150, 153, 155, 157, 159, 161, 163-166, 169, 171, 175, 178-179, 183, 187, 188, 205, 206, 209, 213, 214, 219, 226, 230, 234, 242, 243, 252, 253, 258, 264-267, 269-271, 273-275, 277, 291, 286, 288, 298, 317, 327, 328, 339, 344
 Румянцев М.П. - 44
 Румянцев-Задунайський П.О. - 81, 83
 Русанова І.П. - 246, 247, 252, 275, 317
 Русова С.Ф. - 30, 317
 Русяєва А.С. - 259, 304
 Рутківська Л.М. - 249
- Сабанєєв О.Ф. - 183, 293
 Савеля О.Я. - 272, 317
 Савич О.В. - 189, 302, 317
 Савченко Г.О. - 10, 317
 Савченко Ф. - 26, 317
 Сагайдак М.А. - 256
 Самойловський І.М. - 232, 233, 317, 332
 Самоквасов Д.Я. - 30, 32, 51, 64, 106, 136, 142, 150, 181, 236, 241, 245-248, 252, 273, 275-277, 282, 290-291, 317, 318, 328
 Самуйло В. - 329
 Сарачев І.М. - 236, 267
 Светличний В. - 79
 Свешніков І.К. - 272
 Свидригайло, кн. - 81
 Свистун В.І. - 204
 Свічка В. - 81
 Седов В.В. - 252, 284, 318
 Секерська Н.М. - 187, 318
 Селівачов М. - 56-57, 190, 318
 Семенов О.І. - 29, 318
 Семенов В.П. - 302, 310, 315, 317, 320
- Семенов П.П. - 46
 Семенчик М.М. - 31, 209, 244, 245, 247, 260, 285, 318, 322, 332
 Семенюта В.І. - 47
 Семирадський Г.І. - 180
 Сергін В.Я. - 17, 101, 165, 181, 205, 261, 318
 Сеферовський Н.Н. - 20, 48, 288, 313, 318
 Сидоренко Г.О. - 16, 32, 51, 64, 123, 128, 131, 145, 167, 182-183, 188, 189, 202, 203-204, 206, 207, 209-212, 214-215, 226, 228, 230-233, 235-238, 240, 241, 259-263, 265, 267-271, 284, 315, 318, 322
 Сидоренко О.В. - 11, 121, 206, 238, 240, 262, 318
 Сизов В.І. - 181, 282, 344
 Симанцев Б. - 187, 319
 Симоненко О.В. - 175, 213, 315, 318, 324
 Симонов М.Т. (Номис) - 46, 48, 49, 31, 307, 313, 319, 324, 326
 Симонович Е.О. - 167, 175, 234, 251, 269, 275, 319
 Синицин (Синіцин) М.С. - 187, 318
 Ситий Ю.М. - 248, 323
 Ситник О.В. - 319
 Ситник О.М. - 128, 131, 136, 141-142, 145, 319
 Скаржинська К.М. - 1-4, 5-7, 10-28, 30, 32-48, 50, 52-54, 56-58, 60, 62-86, 88-91, 93-101, 103-104, 105, 108-110, 118, 120-121, 123, 128, 141-143, 145-172, 174-176, 178, 180-183, 186-187, 189-192, 194-199, 204, 205, 207, 208, 211, 212, 216, 225, 240, 253, 254, 280-283, 284, 287-289, 290, 291, 294-297, 299, 300, 302, 303, 306, 310, 314, 315, 320, 321, 324, 325, 329, 330, 332, 333, 336, 337, 339-345
 Скаржинський В.І. - 23, 60, 334, 341
 Скаржинський Вс. І. - 60
 Скаржинський Г.М. - 33, 34, 39, 47, 109, 131, 340
 Скаржинські - 32, 34, 77, 81, 319, 340, 341
 Скирда В.В. - 10, 29, 319
 Сковорода Г.С. - 83
 Скорий С.А. - 167, 173, 183, 261, 277, 275, 319, 303
 Скоропадський І. - 81
 Скржинська М.В. - 259, 304
 Скрипник Г.А. - 17, 18, 27, 29, 56, 69, 73-74, 90, 291, 319
 Скрипник С.І. (Мстислав) - 190
 Скуднава В.М. - 259, 319
 Славін Л.М. - 259, 319
 Сластьон О.Г. - 186, 330
 Смирнов Г.Д. - 277, 319
 Сміленко А.Т. - 8, 9, 319, 329
 Снитко І.О. - 259, 319
 Созанський В.І. - 63
 Соколовський П. - 50
 Солломонік Е.І. - 66, 167, 276, 319
 Солтановський А.А. - 313
 Сон Н.А. - 259, 304
 Спаський І.Г. - 74, 320
 Спіцин О.А. - 14, 69, 88, 111, 142, 183, 230, 320

- Ставровський Я.Ф. - 47, 99, 320
 Стадник С.М. - 188, 320
 Сталевський А.Л. - 282
 Сталін Й.В. - 43
 Стан М.А. - 206, 320
 Станко В.Н. - 8, 9, 187, 320
 Стародуб О. - 67, 285, 320
 Старожицький М.Л. - 313
 Стасов В.В. - 100, 334, 340
 Стасюлевич М.М. - 301
 Стеллецький Г.Я. - 51, 199, 236, 252, 296
 Стелецький М.С. - 136
 Степаненко Л.Я. - 301
 Степаненко М. - 31, 39, 330
 Степанович С.П. - 240, 320
 Столяров М. - 262
 Столяров О.К. - 128
 Сторожени - 83
 Стрижак О.С. - 251, 320
 Стріхар М.М. - 257, 295, 320
 Струина Т.А. - 9, 316
 Студзицька С.В. - 312
 Суворов О.В. - 33, 83
 Судієнко М.І. - 326
 Сумцов М.Ф. - 14, 47, 69-70
 Супрун Т.Ю. - 291, 294
 Супруненко А.О. - 11
 Супруненко О.Б. - 1-4, 10, 17-18, 27, 30-32, 34-35, 37, 40, 44-47, 49, 51-52, 54, 56-57, 60, 62, 64, 67, 69-71, 73-76, 79, 81, 88, 94, 98-101, 105, 107-108, 110-114, 117, 121, 127-128, 130, 131, 133, 136, 141, 143-145, 148-149, 155, 157, 159, 161, 165, 167-169, 171-175, 177, 180, 181-183, 186, 188-189, 191-192, 199, 202, 204-211, 213-216, 221, 226-231, 233-238, 240, 242, 249, 250, 252, 258, 260-268, 270-272, 275-277, 284-286, 290-294, 296-299, 303, 305-308, 310-313, 315-317, 319-322, 324, 329, 331, 332
 Сухобоков О.В. - 8, 9, 11, 23, 66, 100, 123, 128, 141-142, 144, 175, 183, 206, 211, 228, 231-233, 235-236, 238, 240, 241, 244-252, 256-257, 260, 262, 264, 267-269, 273, 274, 284, 306, 319, 322-323, 329, 331-332
 Сухов М.Н. - 31
 Суховська І.В. - 11
 Тайлор Е. - 104, 117
 Тарновський В.В. - 29, 35, 44, 69, 85, 148, 175, 197, 302, 321, 323, 345
 Тарновський М.Я. - 29, 295, 319
 Татаринів С.І. - 165, 167, 182, 258, 273, 291, 323
 Тахтай О.К. - 298
 Телегін Д.Я. - 16, 32, 51, 64, 121, 123, 128, 131, 145, 167, 175, 182-183, 202-204, 206-207, 209-212, 214, 215, 226, 228, 230-233, 235-238, 240-241, 254, 256, 259-263, 265, 267-270, 284, 293, 318, 323-324, 332
 Тереножкін О.І. - 16, 135, 144, 167, 183, 209, 226, 237, 244-245, 247, 256, 261, 301, 305, 323
 Терпиловський Р.В. - 4, 23, 235, 311, 319, 323, 329, 331-332
 Терський В.С. - 293
 Терещенко О.В. - 292, 322
 Терещенки - 29
 Тенишева М.К. - 44
 Тимофєєв С.О. - 37, 198
 Тиркови - 83
 Тищенко Є.П. - 183, 282
 Тищенко О.В. - 323
 Тітков О.В. - 76, 11, 276, 291, 312, 323
 Тітова О.М. - 256, 323
 Ткаченко В.В. - 323
 Ткаченко М.С. - 10, 188, 190, 282, 324
 Ткаченко О.М. - 11, 202-204, 227-228, 230, 232-235, 237, 269, 323, 331
 Товкайло М. - 241, 256, 296
 Толочко П.П. - 2, 8, 11, 26, 47, 66-67, 131, 142, 144, 241, 255-257, 274, 295, 324, 338
 Томпсен Х. - 117
 Трайман Г. - 186, 330
 Траян - 121, 175
 Третьяков П.М. - 144, 324
 Тронько П.Т. - 316
 Трошинський Д.П. - 31, 104, 176, 178, 232, 289, 290
 Труш І. - 28
 Уваров О.С. - 14, 47, 99, 105, 324
 Уварова П.С. - 19, 27, 33, 70-71, 157, 181, 198, 278, 286, 301, 324, 345
 Українка Леся - 299
 Ульяновський В.І. - 9, 17, 83, 84, 145, 191, 301, 319, 324
 Усачук А.М. - 245, 324
 Устименко С.П. - 169
 Фавр А.Є. - 282
 Фадєєв - 66, 123
 Фалін Д. - 282
 Фармаковський Б.В. - 324
 Фармаковська Т.І. - 10, 324
 Фаустіна Старша - 67
 Федоров Є.Я. - 324
 Федорова Л. - 9, 157, 324
 Федоров-Давидов Г.О. - 177, 217, 221, 324
 Фесик К.Б. - 11
 Феофілактів К.М. - 6, 33, 46-47, 51, 63, 69, 79, 99, 105, 108, 198, 205, 261, 293, 325, 304, 341, 342, 345
 Фіалко Е.Е. - 237, 259, 272, 295, 325
 Філарет (Гумілевський Д.Г.) - 251, 325
 Філіппенко В.Ф. - 272, 229
 Філоненко Л.К. - 11
 Філянський М. - 317
 Формозов О.О. - 8-10, 27-28, 30, 47, 76, 104-106, 113, 120, 277, 282, 325, 338
 Франко О.О. - 9, 69, 325, 338
 Фрішберг І. - 313
 Фрінберг Л. - 313, 315
 Фролов Б.А. - 205, 325

- Фролов О. - 10, 33, 315
 Фронцкевич Г.Л. - 310
 Фурманська А.І. - 179, 325
- Хайкін В. - 294
 Ханенко Б.І. - 29, 44, 69, 85, 299
 Ханенко В.М. - 29, 299
 Ханко В.М. - 17, 37, 39, 64, 73-74, 77, 183, 186-187, 325, 334
 Харлак Ф. - 282
 Харламов В.А. - 324
 Хвойка В.В. - 29, 58, 65, 88, 136, 175, 244, 273, 314, 320, 323, 325
 Хербст В. - 312
 Хмельницький Б. - 77, 81
 Хмелевський І.Ц. - 79, 84, 146, 154, 155, 189, 283, 299
 Ходжаш С.І. - 289, 299, 304, 329
 Ходорківський М.М. - 35, 38, 48, 79
 Хойновський І.А. - 29, 319
 Хорев С.В. - 11
 Хотюк Г.М. - 274, 315
 Хранович К.І. - 141, 325
 Худяков М.Г. - 10, 27, 33, 44, 325
- Цветкова І.К. - 179, 325
 Цигилик В.М. - 293
- Чайлд Г. - 194, 325
 Чекановський А.А. - 255, 325
 Червинський П. - 63, 326
 Чередниченко М.М. - 23, 143, 182, 214-216, 226, 231, 265, 294, 325
 Черненко Є.В. - 183, 218, 275, 326
 Черненко О.Є. - 236
 Чернецькі - 83
 Чернев М.П. - 57, 282, 294, 313
 Черних Є.М. - 9, 21, 165, 171, 182, 257, 258, 271, 326
 Черниш О.П. - 47, 181, 326
 Черняков І.Т. - 8, 9, 28, 47, 63, 326
 Чечелі - 77
 Чикаленко Є.А. - 205
 Чириков Е.М. - 42
 Членова Н.Л. - 179, 326
 Чмихов М.О. - 326
 Чубинський П. - 30, 326
 Чумаченко В.В. - 274, 299
- Шавкун - 282
 Шалобудов В.М. - 254, 300
 Шарифутдинова І.М. - 145, 165, 270, 294, 310, 326
 Шафонський О.Ф. - 136, 235, 246, 251, 252, 303, 322, 326
 Шварцкопф - 188
 Швецов М.Л. - 258, 297
 Швець Н.В. - 290, 309
 Швець Т.Д. - 297
 Шевельов Б. - 30, 326
- Шевченко Н.П. - 326
 Шевченко П.П. - 271
 Шевченко Т.Г. - 32, 52-53, 67, 99, 214, 284, 295, 297, 300, 302-303, 319, 323, 327, 335-336
 Шевчук С.П. - 9, 326
 Шекун О.В. - 251-252, 319
 Шелов Д.Б. - 278, 326
 Шемет М.К. - 260, 282
 Шемет П.Г. - 17, 326
 Шемети - 296
 Шендрик Н.І. - 241, 256, 257, 326
 Шишкін Р.Г. - 256, 314
 Шкорпил В.В. - 258, 326
 Шліхтер О.Г. - 43
 Шмаглій М.М. - 257, 333
 Шматко П. - 282
 Шмиткіна Н.М. - 183, 327
 Шовкопляс Г.М. - 8, 9, 11, 29, 67, 99, 175, 215, 226, 255-256, 261, 285, 303, 316, 327, 388
 Шовкопляс І.Г. - 8, 9, 11, 17, 30, 46-47, 94, 99, 105, 117, 181, 205, 215, 226, 291, 293, 317, 327, 339, 388
 Шрамко Б.А. - 9, 11, 131, 144, 245, 273, 286, 291, 312, 327, 333
 Шрамко І.Б. - 167, 168, 175, 263, 327
 Штандфус Г. - 188
 Штейнгель Ф.Р. - 29, 85, 197, 292, 298, 328, 345
 Штерн Е.Р. фон - 69
 Шугаєвський В.А. - 306
 Шумейко Н.М. - 11
- Шавелев (Шавельов) С.П. - 9, 11, 30, 328, 338
 Щепотьєв В.О. - 19, 328
 Щербаківський В.М. - 9-10, 14, 17, 19, 51, 57, 78, 101, 103, 112-113, 115, 144-145, 161, 181, 186-187, 190, 199, 205, 229, 231, 245, 252, 274-275, 291-292, 294, 303, 306, 310-312, 314, 321, 324-325, 328, 330, 333, 339
 Щербань С. - 282
 Щербачов О.В. - 213
 Щербачов Ю.О. - 286, 328
 Щербина В. - 47, 328
 Щетинський П.С. - 31, 99
 Щоголев П.Є. - 19, 136, 328
- Юра Р.О. - 249, 250, 259, 299, 332
 Юренко С.П. - 9, 23, 144, 206, 262, 319, 323, 328, 329
 Юродивий П. - 81
- Яворницький Д.І. - 29, 69-70, 85, 91, 191, 292, 299, 302, 328, 335
 Явтушенко І.Г. - 191, 296
 Якименко М.А. - 315
 Яковлева Л.А. - 165, 205, 328
 Яненко З.П. - 11, 33, 330
 Янін В.П. - 62, 209, 263, 328
 Яновичі - 83
 Яновська Л.О. - 43
 Янчук М.А. - 157, 198

Яременко І.І. - 10, 94, 328
Ясь О. - 31, 299
Яушева-Омельянчик Р. - 9, 306
Яцута В.Я. - 76, 175, 282, 289
Яцюк В.М. - 79, 89, 300

Berlev O. - 169, 276, 289, 329
Burkitt M.C. - 113, 329
Cencalowski A. - 272, 329
Engels F. - 329

Haverfied F. - 284, 329
Hodjach S. - 169, 276
Miller A. - 275, 329
Mortillet A. - 275, 329
Neustupný J. - 186, 329
Potapov A. - 286, 329
Raddatz K. - 169, 329
Selivachov M. - 329
Šcerbakiwskij W. - 329
Zakharov A.A. - 286, 329

РЕЗЮМЕ

Сучасний процес національно-культурного відродження України, якому властиве піднесення інтересу до історичного минулого, до особистості та наукової спадщини вчених, громадських діячів і меценатів, подвижництво яких сприяло розвитку української культури, науки і самосвідомості, зумовлює появу досліджень біоісторіографічного характеру. Частина з них присвячена визначенню місця археології у житті та науковій спадщині фундаторів археологічної науки, музейництва і пам'яткоохоронництва, чий особливо плідний внесок у розвиток національної культури знайшов вияв на зламі епох — в кінці XIX — першій третині XX ст. Актуальність таких досліджень підсилюється недостатньою вивченістю цієї проблематики у зв'язку із несприятливими історичними умовами в минулому, коли імена таких ратаїв на терені національної культури згадувалися з безліччю застережень. Це стосувалося зокрема значної частини засновників обласних українських музейних закладів, чия діяльність, творче національне кредо та погляди не влаштовували колишніх ідеологічних керівників. Переважна більшість фундаторів таких музеїв мала причетність до археологічної науки, здійснивши помітний внесок у її становлення і розвиток, накопичення джерельної бази найдавнішої вітчизняної історико-культурної спадщини.

Вивчення персоналістичної проблематики зрушило з місця завдяки істотному накопиченню фактичних матеріалів і розкриттю архівних фондів. Цей процес в галузі археології вже був підготовлений розвитком науки та зростаючим інтересом до проблем регіональної історії.

Підґрунтя у вивчення цієї проблематики заклали широко відомі праці засновників сучасного археолого-історіографічного напрямку — О.О.Формозова й І.Г.Шовкопляса, на діаспорі — П.П.Курінного, М.О.Міллера, Я.Є.Пастернака, пізніше — В.Ф.Генінга, І.Ф.Ковальової, Г.С.Лебедева, А.Д.Пряхіна. Значну увагу проблемам історіографії приділяють у своїх дослідженнях провідні фахівці української археології, зокрема П.П.Толочко, М.Ю.Брайчевський, О.П.Моця й інші, відомі музеєзнавці Г.М.Шовкопляс і Є.В.Кончін,

історики С.З.Заремба, О.Б.Коваленко, М.М.Корінний, О.О.Нестуля, О.О.Франко, філософ С.П.Щавелев, геолог Д.О.Макаренко та інші.

Свідченням підвищеної уваги до теми персоналії та персонального внеску окремих дослідників чи наукових осередків у справу розвитку науки є й заснування спеціальної рубрики всеукраїнського наукового журналу «Археологія» — «Пам'ять археології», поява публікацій у ряді видань, проведення археолого-історіографічних конференцій, вихід в світ праць про вітчизняних археологів, дисертаційних досліджень, збірників наукових статей.

У цьому плані звернення в окремому дослідженні до яскравого феномену української культури — відомого приватного археологічного зібрання та осередку наукових досліджень у регіоні — Лубенського музею К.М.Скаржинської (1874-1906 рр.), чий плідний внесок у становлення археології і музейництва завжди викликав поважне ставлення дослідників, є цілком закономірним. Так склалося, що можливості вивчення діяльності цього місцевого дослідницького центру були обмежені розпорошенням чи знищенням в роки Другої світової війни архівних матеріалів і колекцій, недостатнім рівнем вивчення музейних збірок та пам'яток археології, ідеологічними обмеженнями. Звернення до теми дослідження було викликане не тільки іманентними потребами науки, а й завданнями вивчення та залучення до наукового обігу великої кількості досі невідомих документальних і музейних джерел.

Предметом пропонованого читачеві дослідження є наукова, культурно-освітня діяльність і зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської, його археологічні дослідження та коло пам'яток різних епох, відкритих лубенськими подвижниками археології в кінці XIX — на початку XX ст. У роботі аналізуються археологічні дослідження музею, його становлення і розвиток, формування колекцій, участь у цьому процесі археологів України та Росії, краєзнавців і громадськості, а також пов'язані з ними життя, діяльність, наукова спадщина К.М.Скаржинської, Ф.І.Камінського, Г.С.Кир'якова, С.К.Кульжинського та В.Г.Ляскоронського.

Наукова і музейна спадщина музею К.М.Скаржинської у Круглику використовується фахівцями різних дисциплін вже понад століття. Початок вивченню його колекцій поклали роботи В.П.Горленка, М.І.Петрова та М.Ф.Біляшівського. До вивчення окремих питань в історії музею долучалися М.Г.Астряб, К.В.Мощенко, М.Ф.Ніколаєв, І.Ф.Павловський, В.М.Щербаківський.

Переважає більшість археологів кінця XIX — середини XX ст., залучаючи результати досліджень Лубенського музею, обмежувалася лише констатацією фактів відкриття окремих пам'яток та вказівками про збереження знахідок у круглицькій збірці. Лише окремі праці В.О.Городцова та В.Г.Ляскоронського містять інформацію про результати досліджень лубенців, їх відкриття.

Високу оцінку музейній діяльності К.М.Скаржинської дали М.Ф.Біляшівський (1918), укладачі збірника «Український музей» (1927) та В.В.Дубровський (1929). Єдиними дослідженнями, які більш-менш повно відображають діяльність Лубенського музею, є статті Я.О.Риженка та М.Я.Рудинського, вміщені в збірнику до 35-річчя Полтавського музею (1928).

У роботах з історії музейного будівництва 1950-х рр. позначене місце Лубенського музею серед перших краєзнавчих закладів колишньої Російської імперії та як осередку історико-етнографічного збиральництва в Україні. В археологічній літературі середини 1960 — початку 1980-х рр. починають з'являтися окремі публікації матеріалів музейних досліджень, формується поважне ставлення до робіт лубенського археологічного осередку як центру краєзнавчого вивчення Полтавщини. Певних зусиль до цього дещо раніше доклали і вчені української діаспори, зокрема П.П.Курінний, який взагалі визначив музей К.М.Скаржинської як *перше за часом археолого-краєзнавче приватне зібрання України* (1970).

Приверненням уваги до наукових здобутків першовідкривача українського палеоліту Ф.І.Камінського завдячуємо роботам І.Г.Шовкопляса (1957; 1971; 1992). Лубенським краєзнавцем Б.С.Ванцаком були зібрані значні фактичні матеріали щодо меценатської діяльності К.М.Скаржинської, які частково оприлюднені друком у полтавських наукових

виданнях. З кінця 1980-х рр. тематика, пов'язана з Лубенським музеєм К.М.Скаржинської, почала розроблятися полтавськими дослідниками, які присвятили колекціям музею, науковій діяльності закладу та окремим членам лубенського археологічного осередку чимало робіт. Побачили світ також збірники документів і статей, добірки епістолярії лубенських подвижників музейництва. З того часу тема музею знайшла продовження в роботах фахівців різних дисциплін. Та не дивлячись на це, обрана для монографічного дослідження проблема відображена в історіографії фрагментарно. Попередники лише намітили її основні контури, позначивши окремі напрямки діяльності музею та склад зібрання. Поза увагою дослідників залишилися значна частина архівних і музейних джерел, фактів щодо історії музею. Зрештою, відсутність цілісного уявлення про Лубенський музей у Круглику як археологічний осередок вивчення пам'яток Дніпровського Лівобережжя, унікальний приватний музей і важливий центр накопичення джерел з найдавнішої історії України призвели до появи в світ цього дослідження.

Його метою стало визначення місця і ролі Лубенського музею у вивченні археології Лівобережної України, персонального внеску К.М.Скаржинської, співробітників музею та В.Г.Ляскоронського на ранньому етапі наукової діяльності у процес дослідження Посулля в час становлення української археологічної науки.

Джерельну базу дослідження складають переважно архівні документи. Використані матеріали *33 фондів 17 архівів* України і Росії, більшість з яких до наукового обігу введена вперше. Найбільше документів залучено з особистого фонду К.М.Скаржинської Державного архіву Полтавської області, що налічує 2647 справ (*фонд 222*). Доповнюють дані про заклад і деякі інші фонди архіву. Використані матеріали з фондів Археологічної комісії Архіву Інституту історії матеріальної культури РАН у Санкт-Петербурзі, фонду Полтавського жандармського управління Державного архіву Російської Федерації, документи Центрального державного історичного архіву України та Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України. У плані вивчення

пам'яток Посулля залучено ряд документів Наукового архіву Інституту археології НАН України — польова звітна документація 1927-1991 рр., фонди Інституту рукописів Національної наукової бібліотеки НАН України ім. В.І.Вернадського, матеріали Архіву Національного музею історії України. Важливі документальні джерела виявлено в Науковому архіві Полтавського краєзнавчого музею та поточному архіві його фондів, в тому числі щоденникова документація археологічних досліджень, численні спогади, відомості з історії колекцій, каталожні описи. Значний корпус документів використаний зі збірки Наукового архіву Центру охорони та досліджень пам'яток археології у Полтаві, де знаходиться ряд фондів персонального характеру, а також з документальних збірок Лубенського міського державного архіву, Ніжинської філії Державного архіву Чернігівської області, Державного архіву Сумської області та інших. Робота спирається на колекції артефактів зі збірок колишнього круглицького зібрання у Полтавському краєзнавчому музеї (понад 2000 од.), а також Диканського і Кременчуцького історико-краєзнавчих, Вінницького, Лубенського і Миргородського краєзнавчих музеїв, друковані праці співробітників та видання Лубенського музею К.М.Скаржинської 1880-1900-х рр., рецензії й відгуки на дослідження членів лубенського археологічного осередку, статті й розділи праць, де вміщені огляди наукової та музейної діяльності лубенців, звіти про роботу археологічних установ, наукових товариств, музеїв, навчальних закладів, протоколи та списки учасників археологічних з'їздів, каталоги й альбоми їх виставок, публікації наукових часописів, повідомлення преси, описи експозиції музею у наукових періодичних виданнях, дані довідників та енциклопедій XIX-XX ст., публікації окремих предметів лубенського зібрання у монографіях і статтях численних авторів.

Характеризуючи музей К.М.Скаржинської як явище в українській культурі кінця XIX — початку XX ст. варто зауважити, що 1870-ті рр. в Україні позначені піднесенням національно-культурного руху, становленням українознавства як комплексу наукових дисциплін. На стику вивчення і збирання пам'яток археології, історії та етнографії була створена і досягла свого розквіту перша велика приватна краєзнавча збірка Лівобережної України — Лубенський музей К.М.Скаржинської. Виникнення музею розглядається на тлі формування перших громадських колекцій та приватних археологічних збірок післяуварівського періоду у розвитку археологічної науки.

Лубенський музей заснований 1874 р. уроженкою Лубен, дворянкою Катериною

Миколаївною Скаржинською (Райзер) (1852-1932). З метою об'єктивного визначення її ролі у створенні музею — спрямуванні його дослідницької і збиральницької діяльності, із врахуванням біографії та місця помешкання, запропоновано виділення чотирьох періодів у біографії меценатки: раннього (до 1880 р.), круглицького (1881-1905), лозанського (1906-1914) та пізнього лубенського (1915-1932).

К.М.Скаржинська народилася 7(19) лютого 1852 р. в Лубнах. Отримала домашнє виховання і здала екстерном іспити за курс гімназії. Продовжувала освіту на Бестужевських вищих жіночих курсах у Санкт-Петербурзі, де перебувала зі своїм чоловіком М.Г.Скаржинським, майбутнім генерал-майором, значним землевласником і кіннозаводчиком. Вона навчалася разом із донькою відомого літературного і художнього критика, мистецтвознавця В.В.Стасова, вплив якого, а також знайомство зі столичними музеями та народницькими ідеями, переконало молоду співвласницю 4000 дес. землі в необхідності заснування музейного закладу на батьківщині.

З 1874 р. в маєтках Райзерів і Скаржинських починають зосереджуватися колекції, зібрані меценаткою, які 1881 р. перевозяться до Круглика.

Круглицький період життя К.М.Скаржинської повністю присвячений музеевтворчій діяльності. Для музею споруджується двоповерховий флігель, закупаються археологічні та мистецькі предмети. На 1882 р. К.М.Скаржинська формує штат музею, запросивши на посаду завідувача свого наставника Ф.І.Камінського. З 1890 р. обов'язки вченого секретаря музею виконував С.К.Кульжинський.

У музеї запроваджується облік надходжень, створюється науковий архів, починає будуватися експозиція, яка на 1885 р. займала вестибюль та шість зал. Тоді ж був підготовлений перший статут, який визначав освітні й наукові функції закладу. Лубенський музей розподілявся на «місцевий» і «загальний» відділи з підвідділами. З метою розширення збірок та вивчення найдавнішого минулого Посулля К.М.Скаржинська фінансує археологічні дослідження, а до 1905 р. витрачає на розбудову музею і видавничі проекти близько 300 тисяч карбованців.

Вхід до музею був безкоштовним. Щоденна кількість відвідувачів досягала на 1900 р. 300 чол. Лубенський музей був орієнтований на відвідувача-фахівця, хоча згодом почав приймати учнівську молодь, селян, міщан, групи екскурсантів з віддалених місць.

Участь в археологічних, етнографічних та мистецьких виставках, археологічних з'їздах, видавнича діяльність, листування з діячами вітчизняної науки і культури сприяли зрос-

танню популярності музею та його власниці. К.М.Скаржинську обрали членом ряду наукових товариств — Московського нумізматичного, Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії, почесним членом Полтавської вченої архівної комісії.

Музеєтворчість К.М.Скаржинська розглядала як один із напрямків втілення у життя широкої освітньої програми. При музеї у Круглику вона заснувала школу, вечірні читання для народу, читальню з бібліотекою, курси для вчителів народних училищ, сприяла проведенню лекцій відомих учених, включилася у земську програму розвитку кустарних промислів. У 1890-х рр. створила круглицьку сільгоспартіль, аматорський український театр.

Розуміючи цінність зібраних колекцій, К.М.Скаржинська прийшла до висновку про необхідність передачі музею громадськості як муніципального чи державного. Меценатка неодноразово зверталася до Лубенської міської управи з пропозицією прийняти музей. Проте в місті так і не знайшлося коштів на спорудження приміщення, тому колекції й устаткування 1906 р. були передані в дар Природничо-історичному музеєві Полтавського губерньського земства.

1905 р. К.М.Скаржинська виїхала до Швейцарії, оселившись в Лозанні. Лозанський період її життєвого шляху проходив під знаком добродійництва. Вона матеріально підтримувала політемігрантів, українських студентів, у Давосі випускала журнал «За рубежом», в якому співпрацювали представники різних політичних течій. Добродійниця знаходилася під таємним наглядом російської жандармерії.

1914 р. вона повернулася в Україну. Останні роки життя провела у Лубнах. У 1920-х рр. епізодично отримувала невелику персональну пенсію. Померла всіма забута в Круглику напередодні голодомору, втітку 1932 р.

Лубенський музей мав досить широке коло співробітників і громадських помічників. Серед них були досить відомі вчені та колекціонери, численні аматори від археології та музейництва.

Г.С.Кир'яков (1805-1883) — уродженець с.Гінці Лубенського повіту — походив з відомого дворянського роду, мав родинні зв'язки зі Скаржинськими. Освіту отримав у Рішельєвському ліцеї в Одесі, служив в армії, пізніше був предводителем Лубенського дворянства, сприяв поширенню освіти. 1876 р. обраний дійсним членом Російського географічного товариства. Відомий як колекціонер старожитностей, учасник III археологічного з'їзду. Сприяв створенню Лубенського музею, куди передав свою колекцію.

Ф.І.Камінський (1845-1891) — першовідкривач українського палеоліту, краєзнавець і

педагог, уродженець містечка Жежан-Городок Мінської губернії, вихованець Київського університету, був неухильним послідовником В.Б.Антоновича. Викладав у гімназіях та училищах Переяслава, Хорола, Лубен і Прилику. Наукова біографія археолога доповнена рядом фактів щодо заснування вченим археологічного музею Лубенської гімназії, створення народницького гуртка. *Ф.І.Камінський* визначав археологічний напрямок у діяльності музею К.М.Скаржинської, був автором його експозиції, описів і картотек. Помер у Круглику 20 березня (1 квітня) 1891 р.

С.К.Кульжинський (1867-1943) — етнограф, дослідник писанкарства, уродженець Курська, випускник Харківського університету. Вивчав народне мистецтво, природу і пам'ятки археології. У 1905-1914 рр. перебував на еміграції разом зі К.М.Скаржинською. Пізніше викладав у гімназіях Полтави і Лубен, очолював Лубенський краєзнавчий музей (1921-1923), працював викладачем Лубенського педінституту (1930-1941). До останніх днів життя підтримував Скаржинську, а після її смерті усиновив і виховав онуків — геологів Вадима і Всеволода Скаржинських. Помер 1943 р. в окупованих фашистами Лубнах.

Значний внесок у зростання колекцій музею доклали хранитель *О.А.Лавренко* (1850-після 1917), земський діяч *І.М.Леонтович* (1860-після 1920), український письменник і видавець *В.М.Леонтович* (1866-1933), професори Київського університету *К.М.Феофілактів* (1818-1901) та *П.Я.Армашевський* (1851-1919), колекціонер *С.М.Остроградський* (1836-після 1912), службовець *С.М.Ізмайлов* (+1899). Активними збирачами археологічних колекцій були вихованці *Ф.І.Камінського*: адвокат і викладач *К.П.Бочкар'юв*, сини *Г.С.Кир'якова* — офіцери *П.Г.* та *С.Г.Кир'якови*, київський антиквар *В.В.Золотницький*, неодноразовими дарителями — професор *М.П.Авенаріус*, граф *О.О.Бобринський*, *В.Ф.Безпальчев*, археологи *П.П.Єфіменко*, *І.А.Зарецький*, *В.Г.Ляскоронський* та інші. Вплив на спрямування закладу мали київський нумізмат і археолог *К.В.Болсуновський* (1838-1924) та відомий мистецтвознавець і публіцист *В.П.Горленко* (1853-1907).

Виділяється три етапи в історії Лубенського музею К.М.Скаржинської: стихійного збиранництва (1874-1881); становлення — археологічний (1882-1890); розвитку і розквіту, що визначається як історико-етнографічний (1891-1905). Завершенням історії музею є літо 1906 р. — час передачі круглицьких колекцій представникам Полтавського губерньського земства.

Важливими в історії музею виявилися контакти з ученими та колекціонерами України і Росії. Вони здійснювалися як шляхом безпосередніх відвідин Круглика, так і

листуванням. Виділяється кілька напрямків співпраці з фахівцями річних галузей знань: ознайомлення з колекціями музею; проведення спільних з Лубенським музеєм наукових досліджень; надання музеєві консультацій, погодження участі закладу у певних наукових заходах, виданні наукових праць.

Формування музею на протязі 25 років дозволило зосередити в Круглику до 37000 предметів, з яких 4130 належало археологічним знахідкам та ще понад 3000 — мало причетність до археології. Виходячи з принципів класифікації музейних збірок, Лубенський музей К.М.Скаржинської варто вважати комплексним історико-краєзнавчим закладом, з домінуючими рисами археологічного збиральництва.

У дослідженні наводиться огляд історико-етнографічних, природничих, мистецьких та інших колекцій, в якому головна увага приділена збіркам, що мали найближче відношення до археології — зразкам матеріальної культури українського міста XVII-XVIII ст., військового спорядження та побуту, нумізматичним колекціям, остеологічним матеріалам з археологічних пам'яток, а також архіву музею, де знаходилося листування з відомими археологами, щоденникова документація розкопок. Бібліотека у Круглику нараховувала близько 4000 наукових видань.

Широко відомим напрямком у роботі музею була видавнича діяльність. Співробітниками готувався до друку систематичний каталог колекцій за участю В.Б.Антоновича, А.П.Зосімовича, художника В.І.Іванова. 20% обсягу цього видання передбачалося зайняти описом археологічних колекцій. Лубенським музеєм були видані кілька брошур, фундаментальна праця «Описание коллекции народных писанок» (Кульжинский, 1899), науковий краєзнавчий нарис «Очерки Лубенской старины» (Бочкарев, 1901) та ін.

Отже, з огляду на масштабність пошукової, збиральницької, культурно-освітньої, видавничої діяльності, Лубенський музей К.М.Скаржинської розглядається як небуденне явище в історії української культури рубежу XIX-XX ст.

Археологічні дослідження — найвідоміший напрямок наукової діяльності Лубенського музею. На 1880-ті — початок 1890-х рр. цей заклад виявився єдиною археологічною установою в межах Полтавської губернії. При музеї К.М.Скаржинської сформувався лубенський осередок вивчення археології Посулля, що здійснював роботи в ключі, так званого, *обласницького напрямку*. До його складу входили Ф.І.Камінський, Г.С.Кир'яков, В.Г.Ляскоронський, К.П.Бочкарьов, К.М.Скаржинська та інші.

Г.С.Кир'яков був зачинателем археологічного краєзнавства в Посуллі. Особиста при-

четність до відкриття Гінцівської стоянки (1823, 1871) стимулювала його археологічні зацікавлення. 1873 р. він запрошує Ф.І.Камінського оглянути місцезнаходження кісток мамонта на території свого маєтку. В 1872-1879 рр. проводить невеликі розвідки та розкопки курганів скіфського (Гінці, Постава-Мука) і давньоруського часу (Клепачі). Перелік знахідок своєї колекції публікує в покажчику виставки до III археологічного з'їзду в Києві.

К.М.Скаржинська лише цікавилася археологією. У 1876-1877 рр. вона досліджувала давньоруський курганний могильник в ур.Осакове біля Клепачів, 1891 р. здійснила, за участю В.І.Вернадського, розкопки ділянки культурного шару Гінцівської пізньопалеолітичної стоянки, в ході яких, імовірно, був виявлений другий житлово-господарський комплекс пам'ятки. Притримуючись дарвіністських поглядів, меценатка сприйняла елементи еволюціоністської парадигми та історико-матеріалістичну концепцію розвитку суспільства

Найвизначнішим представником лубенського археологічного осередку, натхненником його діяльності був Ф.І.Камінський. Він проводив розкопки переяславських некрополів та курганів в околицях Жежан-Городка над Прип'яттю, Кострицької слобідки на Березині. Серед основних об'єктів його досліджень у Посуллі — Гінцівська стоянка, городище в ур.Сад (Клепачі), кургани в околицях Лубен (ур.Лиса Гора, Замок, Мгарський монастир).

Природознавець за освітою, представник первісної археології, Ф.І.Камінський мав широкий дослідницький діапазон. Початок його робіт у Посуллі ознаменувався відкриттям українського палеоліту в Гінцях. При першому ж огляді пам'ятки він констатував наявність культурного шару палеолітичної стоянки і не сумнівався в існуванні таких же стоянок в басейні Сули (Вязівок, Лубни). Ф.І.Камінський першим з дослідників залучив до обстеження палеолітичного поселення фахівця-геолога К.М.Феофілактова. Більшість досліджень вчений проводив на кошти своєї вихованки К.М.Скаржинської. До його відкриттів належать: виявлення поселення доби енеоліту-бронзи на Лисій Горі, перших поховальних пам'яток бронзового віку, ряду курганів скіфського часу, окремих давньоруських курганних некрополів у Посуллі.

Ф.І.Камінський був яскравим послідовником еволюціонізму. Його парадигма базувалася на громадівських принципах обласництва у вивченні українських земель, була спрямована на створення власної «археологічної версії» історії суспільства на конкретній території. Одним з важливих завдань дослідника було встановлення хронологічної визначеності окремих етапів стародавньої історії

регіону шляхом залучення даних геологічної стратиграфії. Камінський володів базовими поняттями еволюціоністів, використовував аналогії для атрибуції виявлених знахідок, був знайомий з ідеями антропогенезу, вбачав розвиток передісторичних суспільств як поступальний, залучивши до своєї схеми найдавнішої історії Посулля такі епохи: кам'яний вік — палеоліт, неолітичну добу, бронзовий вік, елліно-скіфський період, час літописних слов'ян та давньоруських городищ. Одним з перших Ф.І.Камінський поставив питання про початок бронзолivarного виробництва у Подніпров'ї.

Дослідник добре володів тогочасними інструкціями ведення розкопок і розвідок, старанно фіксував досліджені комплекси, використовуючи фотографування, креслення, замальовки. Він увів ряд новацій до методики польових робіт: пильний перегляд культурного шару, використання методів природничих дисциплін, повне зняття насипів невеликих курганів при розкопках, визначення остеологічних та геологічних матеріалів.

Невеликі археологічні роботи провели С.К.Кульжинський та К.П.Бочарьов. Перший разом з А.Лютецьким 1896 р. дослідили курган V-IV ст. до н.е. біля с.Хитці Лубенського повіту, відкрили давньоруське городище в ур.Коломак, рештки його селища та некрополю. К.П.Бочарьов уклав детальну історичну топографію Лубен XVII-XVIII ст., провівши дослідження фортифікації та підземель Олександрівського замку, Верхнього Валу й околиць міста.

Найулюбленіший учень Ф.І.Камінського В.Г.Ляскоронський до кінця XIX ст. плідно працював у складі дослідників лубенського археологічного осередку. Він зосередив увагу на вивченні городищ, залишків фортифікації, поселень та курганів, обстеживши практично всю територію історичної Полтавщини. Вже його студентськими розвідками були відкриті окремі поселення в Лубенському повіті. Одну з перших наукових робіт В.Г.Ляскоронський присвятив інтерпретації майданоподібних споруд по р.Оржиця, у с.Онушки Лубенського повіту, які вважав «житлом..., місцем складання припасів та фортецею» степового населення доби бронзового віку (1893). Пізніше дослідник неодноразово повертався до теми майданів, розробивши типологічну схему цих промислових об'єктів (1907), вбачаючи в них не тільки залишки діяльності селітроварників, а й рештки пов'язаних зі змійовими валами язичницьких капищ.

Одночасно із майданами вчений обстежив рештки Посульського змійового валу протяжністю понад 90 км. Знахідки з масиву валу більш ранніх матеріалів утвердили його в думці про скіфську добу спорудження них укріплень, що лягло в основу єдиної на почат-

ку XX ст. і помилкової гіпотези про походження й час побудови змійових валів. Пізніше В.Г.Ляскоронський неодноразово коригував свої погляди, згодившись насамкінець на час спорудження укріплень за Володимира Святославича (1913; 1916).

На замовлення К.М.Скаржинської молодий дослідник підготував до друку матеріали розкопок курганів на Лисій Горі, щоденникова документація яких була втрачена. Він розподілив комплекси поховань на «більш давні» і скіфської доби, вперше для України оприлюднив друком кераміку епохи енеоліту-ранньої бронзи з Лисогірського поселення (1892).

У 1892-1896 рр. В.Г.Ляскоронський обстежив і локалізував городища давньоруських міст Лукомля та Кснятина (1893; 1896), пізніше оглянув більшість укріплених пам'яток Нижнього Посулля, локалізуювши давньоруські Римів, Желні, Воїнь. Напередодні XI археологічного з'їзду він самотужки обстежив більшу частину басейну Верхньої Сули на предмет виявлення городищ, описав велику кількість курганів, зняв детальні окомірні плани понад 30 городищ (1901), зазначивши різночасовий характер їх культурних нашарувань і згрупувавши останні за типом і топографією.

Роботи В.Г.Ляскоронського були першими масштабними розвідками в басейні Сули і мали на меті фіксацію й опис всіх наявних пам'яток без їх культурно-хронологічного розмежування. Першим з дослідників він залучив пам'ятки археології і знахідки з них до ілюстрування історичних праць (1897; 1903). Роботи вченого є поворотним моментом у вивченні старожитностей Посулля, переходом від накопичення матеріалів у розвитку археології до перших узагальнень.

Проведення широких досліджень у Нижньому Посуллі, на території сучасних Сумської і Чернігівської областей, інших районів Подніпров'я підсилювали значення наукових робіт Лубенського музею К.М.Скаржинської. Останні були широко відомі сучасникам, а басейн Сули вважався одним з найкраще досліджених на Лівобережжі. Рівень проведення археологічних досліджень лубенського осередку в цілому відповідав, а у дечому своєю ретельністю та використанням даних природничих наук перевершував тогочасний рівень польових робіт. В хронологічному плані дослідження музею поклали початок вивченню ряду епох у Посуллі — від палеоліту до пізнього середньовіччя. Їх наслідком стало відкриття 230 пам'яток, частково введених до наукового обігу.

Археологічне зібрання музею вважалось сучасниками одним з найбагатших та найкраще документованих (В.І.Вернадський, В.П.Горленко). Археологічна експозиція будувалась за розробленою Ф.І.Камінським науко-

вою концепцією, що ілюструвала його культурно-хронологічну схему розвитку Посульського регіону. В роботі наводиться характеристика експозиційних розділів за даними епістолярії та опублікованих описів. Концептуально важливим було рішення фундаторки Лубенського музею, за порадою В.Б.Антоновича, зберігати археологічні фонди в експозиції та експонувати знахідки за комплексами. Суто академічний показ полегшував ознайомлення з колекціями фахівців, хоча потребував пояснень для рядових відвідувачів.

Художнє оформлення експозиції здійснювалося за ескізами М.М.Ге; авторами графічних матеріалів виступали художники В.І.Іванов, А.Г.Кир'яков, лубенські музейники, макетів — археологи С.А.Мазараки та В.І.Сизов. Археологічний відділ займав одну з найбільших зал, був умебльований 21 вітриною і 19 столиками, подіумами, планшетами. Художніми домінантами в експозиції виступали 4 половецькі кам'яні стели і моноліти поховань з Лисогірських курганів.

Облікова документація музею включала інвентарний опис і систематичну картотеку. Дослідники мали змогу користуватися рукописними тематичним і хронологічним каталогами. Всі предмети збірки мали інвентарні номери. Маркировка містилася на спеціальних бірках чи наносилася тушшю безпосередньо на предмет. Частина колекцій, що мала за походженням персональний характер, експонувалася окремо у комплексах. В етикетажі давалися пояснення щодо кожного розділу чи предмета.

Вивчення археологічних збірок Лубенського музею, розпочате розкішно ілюстрованими публікаціями кінця XIX ст., мало нерівномірний, переважно описовий характер. Перелік предметів, що походили з Посулля, навів В.Г.Ляскоронський (1903). Огляд колекцій з публікацією ряду знахідок входив до роботи М.Я.Рудинського (1928). Інші публікації, в тому числі останніх років, стосувалися лише конкретних знахідок.

У монографії наводиться коротка характеристика складу археологічного зібрання за територіально-хронологічним принципом. Слід нагадати, що збірка репрезентує старожитності різних епох Полтавщини, Катеринославщини, Київщини, Криму, Полісся, Слобожанщини, Херсонщини в Україні, Бесарабії, Білорусі, окремих губерній Росії, Північного Кавказу, а також ряд знахідок з території Болгарії, Єгипту, Італії, Туреччини. Крім археологічних, вона включала антропологічну колекцію й фотографічні матеріали.

Найважливішими у складі зібрання були пізньопалеолітичні знахідки з Гінцівської стоянки (337 виробів з кременю, в тому числі 120 знарядь, 102 кістки викопних тварин),

добірка уламків посуду пивихинського типу з Лисої Гори (понад 1000 од.), речі з посульських курганів скіфського часу (наконечники стріл, ліпний та кружальний імпортний посуд), античні старожитності (збірки чорнолакової, червонофігурної кераміки з Ольвії, Пантікапею, Танаїса), давньоруські матеріали з Клепачів, Княжої Гори і Сахнівського городища (прикраси, енколпіони, залізні сокири, коси, серп тощо), старожитності Мінусинської котловини (карасукські кинджали, тагарські бронзові ножі, тюхтятські та аскізькі наконечники стріл хакаських племен).

На сьогодні встановлені місця знахідок всіх предметів археологічного зібрання; більшість з них тяжіють до конкретних пам'яток. Наводиться також нарис про долю колекцій після 1906 р. та сучасне їх місцезнаходження і стан збереження.

Археологічне зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської складає важливе коло джерел вивчення найдавнішого минулого Придніпров'я ряду епох і є загальновідомою частиною Музейного Фонду України.

Аналіз діяльності Лубенського музею К.М.Скаржинської кінця XIX — початку XX ст. як складової частини розвитку археологічної науки і музейництва, з одного боку, та визначного явища громадського культурно-освітнього руху — з іншого, дозволяє зробити ряд узагальнень.

Дослідницька діяльність музею виявилася віддзеркаленням об'єктивного процесу становлення і розвитку вітчизняної археологічної науки на етапі завершення процесу активного накопичення джерел, формування музейних колекцій і пошуку пам'яток археології різних епох, становлення первісної археології. Вона стоїть на межі завершення широкого процесу накопичення та перших спроб узагальнень здобутих матеріалів, теоретичного опрацювання й інтерпретації результатів досліджень. Для цієї доби характерні прояви творчого підходу місцевих дослідників у залученні даних природничих наук, пошуках вдосконалення методики розкопок, виборі тематики таких робіт, у галузі музейництва — втіленні в експозиції власних культурно-хронологічних уявлень про перебіг історичного процесу на конкретній території у ключі обласництва в українській історіографії, комплексності в експонуванні матеріалів.

Заснування і розбудова круглицького музейного зібрання К.М.Скаржинською є яскравим виявом розвитку культури і науки кінця XIX ст., передвісником національно-культурного відродження XX ст. Виникнення музею пов'язується з початком проведення на Дніпровському Лівобережжі та в Посуллі зокрема наукових досліджень, в тому числі археологічних, поширенням колекціонерства і появою перших суто археологічних

збірок, ростом освіченості населення і розповсюдженням меценатства у середовищі прогресивного національного дворянства і підприємців. Тому заснування Лубенського музею К.М.Скаржинською та передача згодом його колекцій, архіву, бібліотеки Полтавському губернському земству розглядається як *безкорисливий вчинок української патріотки*, подвижниця в царині культурно-освітньої діяльності.

Видавнича програма Лубенського музею передбачала випуск в світ повного каталога збірок, окремих наукових робіт та краєзнавчих нарисів. Музеєм видані наукові праці загальним обсягом у 45 друкованих аркушів. Продовженням видавничої діяльності у Лубнах став випуск в світ К.М.Скаржинською у Швейцарії літературно-наукового і політичного часопису «За рубежом».

Отже, Лубенський музей К.М.Скаржинської варто розглядати як своєрідне і яскраве культурне явище на тлі становлення національного музейництва, науки, освіти, книговидавничої справи і краєзнавства в кінці XIX — на початку XX ст.

Музей був орієнтований як на вченого-дослідника, так і на широке кола відвідувачів. До роботи в ньому були запрошені талановиті організатори і наукові виконавці. Формування колекцій здійснювалося із залученням національно орієнтованої інтелігенції, дворянства, селян і міщан Полтавщини. Музей мав *історико-природничий профіль з яскраво вираженими рисами археологічного краєзнавства*, а на етапі становлення — *стабільний ухил до регіональної археології* та ведення польових досліджень.

В історії музею у Круглику виділяється три етапи: початковий (1874-1880 рр.), становлення (1881-1890 рр.) та розвитку і розквіту (1891-1905 рр.). 1906 р. його колекції приносяться в дар Полтавському губернському земству. До характеристики музею К.М.Скаржинської неодноразово долучається епітет «перший». Це дійсно *перше велике приватне зібрання краєзнавчого характеру* не тільки на Полтавщині, Лівобережжі, а й у цілому в Україні; *перший на Україні загальнодоступний приватний музейний заклад*, що відзначався різноманітними формами громадсько-культурної та освітньої роботи; *перший і єдиний* упродовж 1880-х — початку 1890-х рр. *музей Полтавської губернії*. У ряду подібних зібрань Лубенський музей можна порівняти хіба що з кількома приватними музейними закладами історико-етнографічного ухилу, що виникли дещо пізніше, — Городецьким музеєм барона Ф.Р.Штейнгеля, музеєм О.М.Поля в Катеринославі та Українським музеєм

В.В.Тарновського в Чернігові.

Лубенський осередок вивчення археології Посулля, що утворився на базі музею К.М.Скаржинської, здійснив вагомий внесок у дослідження первісної, скіфської, слов'яно-руської археології України в останній чверті XIX ст. Дослідницькі інтереси його членів виходили поза межі Полтавщини, а їх польові роботи проводилися також в Київській, Мінській, Чернігівській, Харківській губерніях. Найвідомішими представниками цього осередку були Ф.І.Камінський та його учень, пізніше — широко знаний український археолог, історик і нумізмат професор В.Г.Ляскоронський.

Співробітництво Лубенського музею з науковими установами київського археологічного центру, контакти з Московським археологічним товариством та Харківським університетом сприяли ефективності наукових студій лубенського осередку вивчення найдавнішого минулого Посулля. Найбільш активні наукові стосунки музею склалися з відомими вченими — В.Б.Антоновичем, П.Я.Армашевським, М.І.Петровим, К.М.Феоділаковим, нумізматом К.В.Болсуновським та княгинєю П.С.Уваровою.

Дослідженнями музею К.М.Скаржинської та місцевого археологічного осередку виявлено і введено до наукового обігу інформацію про значну кількість *пам'яток археології* Посулля різних епох — від доби пізнього палеоліту до XVI-XVIII ст.

Круглицькі музейники домагалися надходження до Лубен відомих на той час місцевих колекцій, залучаючи до формування музейного фонду як фахівців, так і широке кола громадськості. А в процесі збирання та вивчення цих збірок у музеї здійснювалося виховання молодих дослідників-археологів, істориків, краєзнавців.

Лубенські археологічні збірки лягли в основу сучасних колекцій Полтавського краєзнавчого музею, збагативши його зібрання 1906 р. на дві третини. Не дивлячись на передачу ряду предметів до районних музеїв Полтавщини та розпорощення окремих речей по зібранням інших міст України, вони складають важливий фонд археологічних джерел і є вартісним об'єктом національної історико-культурної спадщини. На сьогодні весь цей корпус джерел потребує якнайшвидшого введення до наукового обігу вітчизняної науки.

Таким чином, Лубенський музей К.М.Скаржинської посідає важливе місце в історії української та російської археології, музейництва й археологічного збиральництва, національної культури взагалі.

РЕЗЮМЕ

Современный процесс национально-культурного возрождения Украины, которому свойственен подъём интереса к историческому прошлому, к личности и наследию ученых, общественных деятелей и меценатов, чье подвижничество способствовало развитию украинской культуры, науки и самосознания, обусловил появление исследований биоисториографического характера. Часть из них посвящена определению места археологии в жизни и научном наследии фундаторов археологической науки, музейного дела, охраны памятников, чей личностный плодотворный вклад в развитие культуры нашел проявление на грани эпох — в конце XIX — первой трети XX века. Актуальность таких исследований усиливается недостаточной изученностью этой проблематики в связи с неблагоприятными историческими условиями в прошлом, когда имена таких подвижников на почве национальной культуры вспоминались со множеством предостережений. Это касалось, в частности, большинства основателей областных украинских музейных учреждений, творческое национальное кредо, деятельность и взгляды которых не устраивали бывших идеологических руководителей. Преобладающее большинство основателей таких музеев были причастны к археологической науке, внесли значительный вклад в её становление и развитие, накопление источниковедческой базы древнейшего отечественного историко-культурного наследия.

Изучение персонологической проблематики сдвинулось с места благодаря существенному накоплению фактических материалов и раскрытию архивных фондов. Этот процесс в области археологии уже был подготовлен развитием науки и возрастающим интересом к проблемам региональной истории.

Основы для изучения этой проблематики были заложены широко известными работами основоположников современного археолого-историографического направления — А.А.Формозова и И.Г.Шовкопляса, позднее — В.Ф.Генинга, И.Ф.Ковалёвой, Г.С.Лебедева, А.Д.Пряхина, в диаспоре — П.П.Куриного, М.А.Миллера, Я.Е.Пастернака. Значительное внимание проблемам историографии уделяют в своих исследованиях ведущие специалисты

украинской археологии, в частности П.П.Толочко, М.Ю.Брайчевский, А.П.Моця и другие, известные музейеведы — А.М.Шовкопляс и Е.В.Кончин, историки С.З.Заремба, А.Б.Коваленко, Н.Н.Коринный, А.А.Нестуля, О.Е.Франко, философ С.П.Щавелев, геолог Д.Е.Макаренко и другие.

Свидетельством повышенного внимания к теме персоналий и личного вклада отдельных исследователей или научных учреждений в дело развития науки является и основание специальной рубрики всеукраинского научного журнала «Археологія» — «Память археологии», появление публикаций в ряде изданий, проведение археолого-историографических конференций, выход в свет трудов, посвященных отечественным археологам, диссертационных исследований, сборников научных статей.

В этом плане обращение в отдельном исследовании к яркому феномену украинской культуры — известному частному археологическому собранию и центру научных исследований в регионе — Лубенскому музею Е.Н.Скаржинской (1874-1906 гг.), плодотворный вклад которого в становление археологии и музейеведения всегда вызывал уважительное отношение исследователей, является вполне закономерным. Так сложилось, что возможности изучения деятельности этого местного исследовательского центра были ограничены рассредоточением либо уничтожением в годы Второй мировой войны архивных материалов и коллекций, недостаточным уровнем изученности музейных собраний и памятников археологии, идеологическими ограничениями. Обращение к теме исследования было вызвано не только имманентными потребностями науки, но и необходимостью изучения и введения в научный оборот большого количества до сих пор неизвестных документальных и музейных источников.

Предметом предлагаемого читателю исследования являются научная, культурно-просветительская деятельность и собрание Лубенского музея Е.Н.Скаржинской, его археологические исследования и круг памятников разных эпох, открытых лубенскими подвижниками археологии в конце XIX — начале XX вв. В работе анализируются археологические исследования музея, его становле-

ние и развитие, формирование коллекций, участие в этом процессе археологов Украины и России, краеведов и общественности, а также связанные с этим жизнь, деятельность, научное наследие Е.Н.Скаржинской, Ф.И.Каминского, Г.С.Кириякова, С.К.Кульжинского и В.Г.Ляскоронского.

Научное и музейное наследие Лубенского музея Е.Н.Скаржинской используется специалистами разных дисциплин уже более столетия. Начало изучения его коллекций положено работами В.П.Горленко, Н.И.Петрова, Н.Ф.Беляшевского. Изучением отдельных вопросов в истории музея занимались М.Г.Астряб, К.В.Мощенко, Н.Ф.Николаев, И.Ф.Павловский, В.М.Щербаковский.

Преобладающее большинство археологов конца XIX — середины XX вв., используя результаты исследований Лубенского музея, ограничивались лишь констатацией фактов открытия отдельных памятников и указаниями о хранении находок в кругликском собрании. Лишь отдельные работы В.А.Городцова и В.Г.Ляскоронского содержат информацию о результатах исследований лубенчан, их открытиях.

Высокая оценка музейной деятельности Е.Н.Скаржинской была дана Н.Ф.Беляшевским (1918), составителями сборника «Украинский музей» (1927) и В.В.Дубровским (1929). Единственными исследованиями, которые более-менее полно отображают деятельность Лубенского музея, являются статьи Я.Е.Рыженко и М.Я.Рудинского, помещенные в сборнике, посвященном 35-летию Полтавского музея (1928).

В работах по истории музейного строительства 1950-х гг. обозначено место Лубенского музея среди первых краеведческих учреждений бывшей Российской империи, регионального центра историко-этнографического собирательства на Украине. В археологической литературе середины 1960-х — начала 1980-х гг. начинают появляться отдельные публикации материалов музейных исследований, формируется уважительное отношение к деятельности лубенского археологического центра краеведческого изучения Полтавщины. Определенные усилия для этого несколько раньше были приложены учёными украинской диаспоры. В частности, П.П.Ку-

ринной вообще определил Лубенский музей Е.Н.Скаржинской как *первое по времени археолого-краеведческое частное собрание Украины* (1970).

Привлечение внимания к научным достижениям первооткрывателя украинского палеолита Ф.И.Каминского произошло благодаря работам И.Г.Шовкопляса (1957; 1971; 1992). Лубенским краеведом Б.С.Ванцаком были собраны значительные фактические материалы о меценатской деятельности Е.Н.Скаржинской, частично опубликованные в полтавских научных изданиях. С конца 1980-х гг. тематика, связанная с Лубенским музеем Е.Н.Скаржинской, начала разрабатываться полтавскими исследователями, которые посвятили ряд работ коллекциям музея, научной деятельности учреждения и отдельным членам лубенского археологического центра. Увидели свет также сборники документов и статей, эпистолярного наследия лубенских подвижников музейного дела. С этого времени тема музея нашла продолжение в работах специалистов разных дисциплин. Тем не менее, выбранная для монографического исследования проблема отображена в историографии весьма фрагментарно. Предшественники лишь наметили её основные контуры, обозначив отдельные направления деятельности музея и состава его коллекций. Вне внимания исследователей оставалась значительная часть архивных и музейных источников, фактов, относящихся к истории музея. В конечном итоге, отсутствие целостного представления о Лубенском музее в Круглике как об археологическом региональном центре изучения памятников Днепровского Левобережья, уникальном частном музее, созданном для накопления источников по древнейшей истории Украины, привело к появлению этого исследования.

Его целью стало определение места и роли Лубенского музея в изучении археологии Левобережной Украины, персонального вклада Е.Н.Скаржинской, сотрудников музея и В.Г.Ляскоронского на раннем этапе научной деятельности в процесс исследования Посулья во время становления археологической науки.

Источниковедческую базу исследования составляют преимущественно архивные

документы. Используются материалы 33 фондов 17 архивов Украины и России, большинство из которых в научный оборот введено впервые. Привлечено преобладающее большинство документов из личного фонда Е.Н.Скаржинской Государственного архива Полтавской области, который состоит из 2647 дел (фонд 222). Используются материалы из фондов Археологической комиссии Научного архива Института истории материальной культуры РАН в Санкт-Петербурге, фонда Полтавского жандармского управления в Государственном архиве Российской Федерации, документы Центрального государственного исторического архива Украины и Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины. В плане изучения памятников Посулья привлечен ряд документов Научного архива Института археологии НАН Украины, в том числе полевая отчетная документация 1927-1991 гг., и фонды Института рукописей Национальной научной библиотеки НАН Украины им. В.И.Вернадского, материалы Архива Национального музея истории Украины. Важные документальные источники хранятся в Научном архиве Полтавского краеведческого музея и текущем архиве его фондов, в том числе дневниковая документация археологических исследований, многочисленные воспоминания, сведения из истории коллекций, инвентарные описи и описи каталогов. Значительное количество документов использовано из собрания Научного архива Центра охраны и исследований памятников археологии в Полтаве, где хранится ряд фондов персонального характера, а также из документальных собраний Лубенского городского государственного архива, Нежинского филиала Государственного архива Черниговской области, Государственного архива Сумской области и других. Работа опирается на коллекции артефактов из собрания бывшего Лубенского музея Е.Н.Скаржинской в Полтавском краеведческом музее (более 2000 ед. хр.), а также Диканьского и Кременчугского историко-краеведческих, Винницкого, Лубенского и Миргородского краеведческих музеев, печатные работы сотрудников и издания Лубенского музея Е.Н.Скаржинской 1880-1900-х гг.

Характеризуя музей Е.Н.Скаржинской как выдающееся явление в украинской культуре конца XIX — начала XX вв., необходимо отметить, что 1870-е гг. на Украине отмечены волной подъема национально-культурного возрождения, становлением украиноведения как комплекса научных дисциплин. На стыке изучения и собирания памятников археологии, истории и этнографии было создано и достигло своего расцвета первое большое частное краеведческое собрание Левобереж-

ной Украины — Лубенский музей Е.Н.Скаржинской. Возникновение музея рассматривается на фоне формирования первых общественных коллекций и частных археологических собраний послеуваровского периода в развитии археологической науки.

Лубенский музей основан в 1874 г. уроженкой Лубен, дворянкой Екатериной Николаевной Скаржинской (Райзер) (1852-1932). С целью объективного определения её роли в создании музея, направлении его исследовательской и собирательской деятельности, с учетом биохронологии и места жительства, предложено выделение четырех периодов в биографии Е.Н.Скаржинской: раннего (до 1880 г.), кругликского (1881-1905), лозаннского (1906-1914) и позднего лубенского (1915-1932).

Е.Н.Скаржинская родилась 7 (19) февраля 1852 г. в Лубнах. Получила домашнее воспитание и сдала экстерном экзамен за курс гимназии. Продолжала образование на Бестужевских Высших женских курсах в Санкт-Петербурге, где проживала со своим мужем Н.Г.Скаржинским, будущим генерал-майором, крупным землевладельцем и коннозаводчиком. Она училась вместе с дочерью известного литературного и художественного критика, искусствоведа В.В.Стасова, влияние которого, а также знакомство со столичными музеями и народовольческими идеями убедило молодую совладелицу 4000 десятин земли в необходимости основания музейного учреждения на родине.

С 1874 г. в имениях Райзеров и Скаржинских начинают размещаться коллекции, собранные Е.Н.Скаржинской, которые в 1881 г. перевозятся в Круглик.

Кругликский период жизни Е.Н.Скаржинской полностью посвящен музейной и просветительской деятельности. Для экспозиций музея сооружаются двухэтажный флигель, закупаются предметы археологии и искусства. К 1882 г. Е.Н.Скаржинская формирует штат музея, приглашает на должность заведующего своего наставника Ф.И.Каминского. С 1890 г. обязанности учебного секретаря музея исполняет С.К.Кульжинский.

В музее вводится учёт поступлений, создается научный архив, начинает строиться экспозиция, которая к 1885 г. занимала вестибюль и шесть залов. Тогда же был подготовлен первый устав, который определял просветительские и научные функции учреждения. Лубенский музей подразделялся на «местный» и «общий» отделы с подотделами. С целью расширения собрания и изучения древнейшего прошлого Посулья Е.Н.Скаржинская финансирует археологические исследования и до 1900 г. расходует на строительство музея и издательские проекты около 300 тысяч рублей.

Вход в музей был бесплатным. Ежедневное количество посетителей достигало в 1900 г. 300 человек. Лубенский музей был ориентирован на посетителя-специалиста, хотя со временем начал принимать учащиеся школ и гимназий, студентов, крестьян, мещан, группы экскурсантов из отдаленных мест.

Участие в археологических, этнографических и художественных выставках, археологических съездах, издательская деятельность, переписка с деятелями отечественной науки и культуры содействовали росту популярности музея и его основателя. Е.Н.Скаржинская была избрана членом ряда научных обществ — Московского нумизматического, Общества любителей природоведения, антропологии и этнографии, почетным членом Полтавской учёной архивной комиссии.

Музейное творчество Е.Н.Скаржинская рассматривала как одно из направлений воплощения в жизнь широкой просветительской программы. При музее в Круглике она основала начальную школу, вечерние чтения для народа, читальню с библиотекой, курсы для учителей народных училищ, способствовала проведению лекций известных учёных, включилась в земскую программу развития кустарных промыслов. В 1890-х гг. создала кругликскую сельскохозяйственную артель, самодельный украинский театр.

Осознавая ценность собранных коллекций, Е.Н.Скаржинская пришла к выводу о необходимости передачи музея общественности с целью превращения его в муниципальный или государственный. Она неоднократно обращалась в Лубенскую городскую управу с предложением принять музей. Однако в городе так и не нашлось средств на сооружение помещения, поэтому коллекции и оборудование в 1906 г. были переданы в дар Естественно-историческому музею Полтавского губернского земства.

В 1905 г. Е.Н.Скаржинская уехала в Швейцарию, поселившись в Лозанне. Лозаннский период её жизненного пути проходил под знаком благотворительности. Она материально поддерживала политэмигрантов, украинских студентов, в Давосе выпускала журнал «За рубежом», в котором сотрудничали представители разных политических течений. Благотворитель и меценат, она находилась под тайным надзором российской жандармерии.

В 1914 г. Е.Н.Скаржинская возвратилась на Украину. Последние годы жизни провела в Лубнах. В 1920-х гг. эпизодически получала небольшую персональную пенсию. Умерла всеми забытая в Круглике в канун голодомора, летом 1932 г.

Лубенский музей Е.Н.Скаржинской имел достаточно широкий круг сотрудников и общественных помощников. Среди них были

достаточно известные учёные и коллекционеры, многочисленные аматоры от археологии и собирательства.

Г.С.Кирьяков (1805-1883) — уроженец с.Гонцы Лубенского уезда — происходил из известного дворянского рода, имел родовые связи со Скаржинскими. Образование получил в Ришельевском лицее в Одессе, служил в армии, позднее был предводителем лубенского дворянства, содействовал распространению образования. В 1876 г. был избран действительным членом Российского географического общества. Известен как коллекционер древностей, участник III археологического съезда. Содействовал созданию Лубенского музея, куда безвозмездно передал свои коллекции.

Ф.И.Каминский (1845-1891) — первооткрыватель украинского палеолита, краевед и педагог, уроженец г.Кежан-Городок Минской губернии, воспитанник Киевского университета, неуклонный последователь В.Б.Антоновича. Преподавал в гимназиях и училищах Переяслава, Хорола, Лубен и Прилук. Научная биография археолога дополнена рядом фактов, относящихся к основанию ученым археологического музея Лубенской гимназии, создания народовольческого кружка в Лубнах. Ф.И.Каминский определял археологическое направление деятельности музея Е.Н.Скаржинской, был автором его экспозиции, описей и картотек. Умер в Круглике 20 марта (1 апреля) 1891 г.

С.К.Кульжинский (1867-1943) — этнограф, исследователь искусства писанки, уроженец Курска, выпускник Харьковского университета. Изучал народное искусство, природу и памятники археологии. В 1905-1914 гг. находился в эмиграции вместе с Е.Н.Скаржинской. Позднее преподавал в гимназиях Полтавы и Лубен, возглавлял Лубенский краеведческий музей (1921-1923), работал преподавателем Лубенского пединститута (1930-1941). До последних дней жизни поддерживал Е.Н.Скаржинскую, а после её смерти усыновил и воспитал внуков — будущих геологов Вадима и Всеволода Скаржинских. Умер в 1943 г. в оккупированных фашистами Лубнах.

Значительный вклад в формирование коллекций музея внесли хранитель А.А.Лавренко (1850-после 1917), земский деятель И.Н.Леонтович (1860-после 1920), украинский писатель и издатель В.Н.Леонтович (1866-1933), профессора Киевского университета св. Владимира К.М.Феофилактов (1818-1901) и П.Я.Армашевский (1851-1919), коллекционер С.М.Остроградский (1836-после 1912), служащий С.М.Измайлов (+1899). Активными собирателями археологических коллекций были воспитанники Ф.И.Каминского — преподаватель и адвокат К.П.Бочкарёв, сыновья Г.С.Кирьякова — офи-

перы П.Г.Кирияков и С.Г.Кирияков, киевский антиквар В.В.Золотницкий, неоднократно дарителями — профессор М.П.Авенариус, граф А.А.Бобринский, В.Ф.Безпальчев, археологи П.П.Ефименко, И.А.Зарецкий, В.Г.Ляскоронский и другие. На направленность учреждения большое влияние оказали киевский нумизмат и археолог К.В.Болсуновский (1838-1924), известный искусствовед и публицист В.П.Горленко (1853-1907).

Выделяются три этапа в истории Лубенского музея: стихийно-собираТЕЛЬский (1874-1881); становления — археологический (1882-1890); развития и расцвета, который определяется как историко-этнографический (1891-1905). Завершающим в истории музея явилось лето 1906 г. — время передачи кругликских коллекций представителям Полтавского губернского земства.

Важными в истории музея были контакты с учеными и коллекционерами Украины и России. Они осуществлялись как путем непосредственных посещений Круглика, так и перепиской. Выделяются несколько направлений сотрудничества со специалистами разных отраслей знаний: ознакомление с коллекциями музея; проведение совместных с Лубенским музеем научных исследований; предоставление музею консультаций и атрибуций; согласование участия учреждения в определенных научных мероприятиях, издании научных трудов, выставках.

Формирование музея на протяжении 25 лет позволило сосредоточить в Круглике до 37000 предметов, из которых 4130 принадлежало археологическим находкам и ещё более 3000 — имело непосредственное отношение к археологии. Исходя из принципов классификации музейных собраний, Лубенский музей Е.Н.Скаржинской следует считать *комплексным историко-краеведческим учреждением, с преобладающими чертами археологического собирательства*.

Приводится краткий обзор историко-этнографических, природоведческих, художественных и других коллекций, в котором основное внимание уделено собраниям, которые имели наиболее близкое отношение к археологии.

Широко известным направлением в работе музея являлась издательская деятельность. Сотрудниками готовился к изданию систематический каталог коллекций с участием В.Б.Антоновича, А.П.Зосимовича, художника В.И.Иванова. 20 процентов объёма этого издания планировалось занять описанием археологических коллекций. Лубенским музеем были изданы несколько брошюр, фундаментальный труд С.К.Кульжинского «Описание коллекции народных писанок» (1899), научный краеведческий очерк К.П.Бочкарёва

«Очерки Лубенской старины» (1901), две серии почтовых открыток (1902-1905) и пр.

Таким образом, учитывая масштабность поисковой, собирательской, культурно-просветительской, издательской деятельности, Лубенский музей Е.Н.Скаржинской рассматривается как неординарное и яркое явление в истории культуры рубежа XIX-XX вв.

Археологические исследования — наиболее известное направление научной деятельности Лубенского музея. В 1880-х — начале 1890-х гг. это учреждение было единственным археологическим учреждением в пределах Полтавской губернии. При музее Е.Н.Скаржинской сформировался лубенский региональный центр изучения археологии Посулье, который осуществлял работы в ключе, так называемого, областного направления. В его состав входили Ф.И.Каминский, Г.С.Кирияков, В.Г.Ляскоронский, К.П.Бочкарёв, Е.Н.Скаржинская и другие.

Г.С.Кирияков был основателем археологического краеведения в Посулье. Личная причастность к открытию Гонцовской стоянки (1823, 1871) стимулировала его археологические интересы. В 1873 г. он приглашает Ф.И.Каминского осмотреть местонахождение костей мамонта на территории своего имения. В 1872-1879 гг. проводит небольшие разведки и раскопки курганов скифского (Гонцы, Постава-Мука) и древнерусского времени (Клепахи). Реестр находок своей коллекции публикует в Указателе выставки к III Археологическому съезду в Киеве.

Е.Н.Скаржинская лишь интересовалась археологией. В 1876-1877 гг. она исследовала древнерусский курганный могильник в ур.Осаково у с.Клепахи, в 1891 г. осуществила, при участии В.И.Вернадского, раскопки участка культурного слоя Гонцовской позднепалеолитической стоянки, в ходе которых, вероятно, был выявлен один из жилищно-хозяйственных комплексов памятника. Придерживаясь дарвинистских взглядов, Е.Н.Скаржинская восприняла элементы эволюционистской парадигмы и историко-материалистическую концепцию развития общества.

Наиболее значительным представителем лубенского археологического регионального центра, вдохновителем его деятельности был Ф.И.Каминский. Он проводил раскопки переяславских некрополей и курганов в окрестностях Кожан-Городка над Припятыю, Кострицкой слободки на Березани. Среди основных объектов его исследований в Посулье — Гонцовская стоянка, городище в ур.Сад (Клепахи), курганы в окрестностях Лубен (ур. Лысая Гора, Замок, Мгарский монастырь).

Получивший естественнонаучное образование, представитель первобытной археоло-

гии, Ф.И.Каминский имел широкий исследовательский диапазон. Начало его работ в Посулье ознаменовалось открытием украинского палеолита в Гонцах. При первом же осмотре памятника он констатировал наличие культурного слоя палеолитической стоянки и не сомневался в существовании подобных стоянок в бассейне Сулы (Вязовок, Лубны). Ф.И.Каминский первым из исследователей привлёк к обследованию палеолитического поселения специалиста-геолога (К.М.Феофилактов). Большинство исследований учёный проводил на средства своей воспитанницы Е.Н.Скаржинской. К его открытиям относятся: выявление поселений периода энеолита-бронзы на Лысой Горе, первых погребальных памятников Посулья бронзового века, ряда курганов скифского времени, отдельных древнерусских курганных некрополей.

Ф.И.Каминский был ярким последователем эволюционизма. Его парадигма, основанная на принципах Старой громады в изучении украинских земель, была направлена на создание собственной «археологической версии» истории общества на конкретной территории. Главными задачами исследователя были установление хронологии отдельных этапов древней истории региона путём привлечения данных геологической стратиграфии. Ф.И.Каминский владел базовыми понятиями эволюционистов, использовал аналогии для атрибуции выявленных находок, был знаком с идеями антропогенеза, считал развитие доисторических обществ поступательным, включив в свою схему древнейшей истории Посулья следующие эпохи: «каменный век» — палеолит, неолитический период, бронзовый век, эллино-скифский период, время летописных славян и древнерусских городищ. Одним из первых Ф.И.Каминский поставил вопрос о наличии бронзолитейного производства в Поднепровье в эпоху бронзового века.

Исследователь хорошо владел современной ему методикой ведения раскопок и разведок, старательно фиксировал исследуемые комплексы, используя фотографирование, черчение, зарисовки. Он ввёл ряд новаций в методику полевых работ: внимательный просмотр культурного слоя, использование методов естественнонаучных дисциплин, полный снос насыпей небольших курганов при раскопках, определение остеологических и геологических материалов.

Небольшие археологические работы провели С.К.Кульжинский и К.П.Бочкарёв. Первый вместе с А.Лютецким в 1896 г. исследовал курган V-IV вв. до н.э. у с.Хитцы Лубенского уезда, открыл древнерусское городище в ур.Коломак с остатками селища и некрополя. К.П.Бочкарёв составил детальную историчес-

кую топографию Лубён XVII-XVIII вв., проведя исследования фортификации и подземелий Александровского замка, Верхнего Вала и окрестностей города.

Ученик Ф.И.Каминского В.Г.Ляскоронский до конца XIX в. плодотворно работал в составе исследователей лубенского археологического регионального центра. Он сосредоточил внимание на изучении городищ, остатков фортификации, поселений и курганов, обследовав практически всю территорию исторической Полтавщины. Уже его студенческими разведками были открыты отдельные поселения в Лубенском уезде. Одну из первых научных работ В.Г.Ляскоронский посвятил интерпретации майданообразных сооружений по р.Оржица, у с.Онушки Лубенского уезда, которые считал «жилищем..., местом складирования припасов и крепостью» степного населения эпохи бронзового века (1893). Позднее исследователь неоднократно возвращался к теме майданов, разработав типологическую схему этих промышленных объектов (1907), видя в них не только остатки деятельности селитроваров, но и следы связанных со змиевыми валами языческих капищ.

Одновременно с майданами учёный обследовал остатки Посульского змиевого вала протяженностью более 90 км. Находки из массива вала более ранних материалов утвердили его в мысли о скифском времени сооружения этих укреплений, что явилось основой единственной в начале XX в. и ошибочной гипотезы о происхождении и времени сооружения змиевых валов. Позднее В.Г.Ляскоронский неоднократно корректировал свои взгляды, согласившись со временем возведения этих укреплений при Владимире Святославиче (1913; 1916).

По заказу Е.Н.Скаржинской молодой исследователь подготовил к печати материалы раскопок курганов на Лысой Горе, дневниковая документация которых была утрачена. Он разделил комплексы погребений на «более древние» — эпохи бронзы — и скифского времени, впервые для Украины опубликовал в печати керамику эпохи энеолита-ранней бронзы с лысогорского поселения (1892).

В 1892-1896 гг. В.Г.Ляскоронский обследовал и локализовал городища древнерусских летописных «градов» — Лукомля и Кснятина (1893; 1896), позднее осмотрел большинство укреплений Нижнего Посулья, локализовав древнерусские Римов, Желни, Воинь. Перед XI Археологическим съездом он самостоятельно обследовал большую часть бассейна Верхней Сулы с целью выявления городищ, описал большое количество курганов, снял детальные глазомерные планы более 30 городищ (1901),

указав разновременный характер их культурных напластований и сгруппировав по типу и топографии.

Работы В.Г.Ляскоронского были первыми масштабными разведками в бассейне Сулы и преследовали своей целью фиксацию и описание всех имеющихся памятников. Первым из исследователей он привлёк памятники археологии и находки из них для иллюстрирования исторических трудов (1897; 1903). Работы учёного явились поворотным моментом в изучении древностей Посулья, переходом от этапа накопления материалов в развитии археологии к первым обобщениям.

Проведение широких исследований в Нижнем Посулье, на территории современных Сумской и Черниговской областей, других районов Поднепровья усиливали значение научных работ Лубенского музея Е.Н.Скаржинской. Последние были широко известны современникам, а бассейн Сулы считался одним из наиболее исследованных на Левобережье. Уровень проведения археологических исследований лубенского регионального центра в целом соответствовал, а своей тщательностью и степенью использования данных естественнонаучных дисциплин даже превосходил уровень полевых работ того времени. В хронологическом отношении исследование музея положило начало изучению ряда эпох в Посулье — от палеолита до позднего средневековья. Их следствием стало открытие 230 памятников, частично введенных в научный оборот.

Археологическое собрание музея считалось современниками одним из богатейших и образцово документированных (В.И.Вернадский, В.П.Горленко). Археологическая экспозиция строилась по разработанной Ф.И.Каминским научной концепции, которая иллюстрировала его культуно-хронологическую схему развития Посульского региона. В монографии приводится характеристика экспозиционных разделов по данным эпистолярии и опубликованных описаний. Концептуально важным было решение основательницы Лубенского музея, по совету В.Б.Антоновича, хранить археологические фонды в экспозиции и экспонировать находки по комплексам. Исключительно академический показ облегчал ознакомление с коллекциями специалистов, хотя требовал пояснений для рядовых посетителей.

Художественное оформление экспозиции осуществлялось по эскизам Н.Н.Ге; авторами графических материалов выступали художники В.И.Иванов, А.Г.Кирияков, лубенские музейщики, макетов — археологи С.А.Мазараки, В.И.Сизов, Ф.И.Каминский. Археологический отдел занимал один из самых больших залов, был меблирован 21 витриной и 19 столиками, подиумами, планшета-

ми. Художественными доминантами в экспозиции выступали 4 половецкие каменные стелы и монолиты погребений с лысогогорских курганов.

Учетная документация музея включала инвентарное описание и систематическую картотеку. Исследователи имели возможность пользоваться рукописными тематическими и хронологическими каталогами. Все предметы собрания имели инвентарные номера. Маркировка помещалась на специальных бирках или наносилась тушью непосредственно на предмет. Часть коллекций, которая по происхождению имела персональный характер, экспонировалась комплексно. В этикетаже давались пояснения в отношении каждого раздела или предмета.

Изучение археологического собрания Лубенского музея, начатое роскошно иллюстрированными публикациями конца XIX в., имело неравномерный, преимущественно описательный характер. Перечень предметов, происходящих с Посулья, привел в своей монографии В.Г.Ляскоронский (1903). Обзор коллекций с публикацией ряда находок вошел в работу М.Я.Рудинского (1928). Другие публикации, в том числе последних лет, касались лишь конкретных находок или же отдельных предметов.

Приводится короткая характеристика состава археологического собрания по территориально-хронологическому принципу. Следует напомнить, что коллекция представляла древности разных эпох Полтавщины, Екатеринославщины, Киевщины, Крыма, Полесья, Слобожанщины, Херсонщины на Украине, Бессарабии, Белоруси, отдельных губерний России, Северного Кавказа, а также ряд находок с территории Болгарии, Египта, Турции. Кроме археологических, она включала антропологическую коллекцию и фотографические материалы.

Наиболее важными в составе собрания были позднепалеолитические находки с Гонцовской стоянки (337 изделий из кремня, в том числе 120 орудий, 102 кости ископаемых животных), коллекция фрагментов керамики пивихинского типа с Лысой Горы (более 1000 единиц), предметы с посульских курганов скифского времени (наконечники стрел, лепная и круговая импортная посуда), античные древности (коллекции чернолаковой, краснофигурной керамики из Ольвии, Пантикапея, Танаиса), древнерусские материалы с Клепачей, Княжей Горы и Сахновского городища (украшения, энколпионы, железные топоры, косы, серп и пр.), древности Минусинской котловины (карасукские кинжалы, тагарские бронзовые ножи, тютятские и аскизские наконечники стрел хакасских племён).

На сегодня установлены места находок всех предметов археологического собрания,

большинство из них тяготеет к конкретным памятникам. Приводится также очерк истории коллекций Лубенского музея Е.Н.Скаржинской и археологического собрания после 1906 г., их современного местонахождения и степени сохранности.

Археологическое собрание Лубенского музея Е.Н.Скаржинской составляет важный круг источников изучения древнейшего прошлого Приднепровья ряда эпох и является общеизвестной составной частью музейного фонда Украины.

Анализ деятельности Лубенского музея Е.Н.Скаржинской конца XIX — начала XX вв. как составной части развития археологической науки и музейного дела, с одной стороны, и выдающегося явления общественного культурно-просветительного движения, — с другой, позволяет сделать ряд обобщений. Исследовательская деятельность музея явилась отображением объективного процесса становления и развития отечественной археологической науки на этапе завершения процесса активного накопления источников, формирования музейных коллекций и поиска памятников археологии разных эпох, становления первобытной археологии. Она находится на границе завершения широкого процесса накопления и первых попыток обобщения добытых материалов, теоретической обработки и интерпретации результатов исследований. Для этой эпохи характерны проявления творческого подхода местных исследователей в использовании данных естественных наук, поиски усовершенствования методики раскопок, выбора тематики таких работ, в области музейного дела — воплощение в экспозициях собственных культурно-хронологических представлений о течении исторического процесса на конкретной территории в ключе региональных подходов в украинской историографии, комплексности в экспонировании материалов.

Основание и строительство кругликовского музейного собрания Е.Н.Скаржинской явилось ярким проявлением в развитии культуры и науки конца XIX в., предвестником национально-культурного возрождения в Украине в начале XX в. Возникновение музея связывается с началом проведения на Днеськом Левобережье и в Посулье, в частности, научных исследований, в том числе археологических, распространением коллекционирования и появлением первых чисто археологических собраний, ростом образованности населения и распространением меценатства в среде прогрессивного национального дворянства и предпринимателей. Поэтому основание Лубенского музея Е.Н.Скаржинской и передача со временем его коллекций, архива, библиотеки и оборудования Полтавскому губернскому земству рассматривается как абсолют-

но бескорыстный поступок украинской патриотки, подвижницы в области культурно-просветительной деятельности.

Издательская программа Лубенского музея предусматривала выпуск в свет полного каталога собраний, отдельных научных работ и краеведческих очерков. Музеем изданы научные труды общим объёмом в 45 печатных листов. Продолжением издательской деятельности Е.Н.Скаржинской в Лубнах стал выпуск в Швейцарии литературно-научного и политического журнала «За рубежом».

Исходя из сказанного, Лубенский музей Е.Н.Скаржинской следует рассматривать как весьма своеобразное и яркое культурное явление на фоне становления национального музейного дела, науки, образования, книгоиздательской деятельности и краеведения в конце XIX — в начале XX вв.

Лубенский музей был ориентирован как на учёного-исследователя, так и на широкие круги посетителей. К работе в нём были привлечены талантливые организаторы и научные исполнители. Формирование коллекций производилось с привлечением национально ориентированной интеллигенции, дворянства, крестьян, мещан Полтавщины. Музей имел *историко-природоведческий профиль с ярко выраженными чертами археологического краеведения*, а на этапе становления — *стабильный уклон к региональной археологии и ведению полевых исследований*.

В истории музея в Круглике выделяется три этапа: начальный (1874-1880), становления (1881-1890), развития и расцвета (1891-1905). В 1906 г. его коллекции приносятся в дар Полтавскому губернскому земству. Ко многим аспектам характеристики музея Е.Н.Скаржинской можно привлечь эпитет «первый». Это действительно первое большое частное собрание краеведческого характера не только на Полтавщине, Левобережье, но и в целом в Украине; первый на Украине общедоступный частный музей, который отличался разнообразием форм общественно-культурной и просветительной работы; первый и единственный на протяжении 1880-1890-х гг. музей Полтавской губернии.

В ряду подобных собраний Лубенский музей можно сравнить разве что с несколькими частными музейными учреждениями историко-этнографического профиля, возникшими несколько позже, — Городоцким музеем барона Ф.Р.Штейнгеля, Музеем А.Н.Поля в Екатеринославе и Украинским музеем В.В.Тарновского в Чернигове.

Лубенский региональный центр изучения археологии Посулья, возникший на базе музея Е.Н.Скаржинской, внёс значительный вклад в исследование первобытной, скифской, славяно-русской археологии Украины в последней четверти XIX в. Исследовательские

интересы его членов выходили за пределы Полтавщины, а их полевые работы проводились также в Киевской, Минской, Черниговской, Харьковской губерниях. Наиболее известным представителями этого центра были Ф.И.Каминский и его ученик — широко известный украинский археолог, историк и нумизмат профессор В.Г.Ляскоронский.

Сотрудничество Лубенского музея с научными учреждениями Киевского археологического центра, контакты с Московским археологическим обществом и Харьковским университетом содействовали эффективности научных исследований лубенского центра изучения древнейшего прошлого Посулья. Наиболее активные научные контакты музея сложились с известными учёными — В.Б.Антоновичем, П.Я.Армашевским, Н.И.Петровым, К.М.Феофилактовым, нумизматом К.В.Болсуновским, княгиней П.С.Уваровой.

Исследованиями музея Е.Н.Скаржинской и местного археологического центра выявлена и введена в научный оборот информация о значительном количестве памятников археологии Посулья от эпохи позднего палеолита до XVI-XVIII вв.

Музейные деятели из Круглика добивались поступления в Лубны известных в то время местных коллекций, привлекая к формированию музейного фонда как специалистов, так и широкие слои общественности. В процессе формирования и изучения этих коллекций в музее осуществлялось воспитание молодых исследователей-археологов, историков, краеведов.

Лубенские археологические собрания легли в основу современных коллекций Полтавского краеведческого музея, обогатив его собрание в 1906 г. на две трети. Несмотря на передачу ряда предметов в районные музеи Полтавщины и отдельных экспонатов — в собрания других городов Украины, они продолжают оставаться важнейшим фондом археологических источников и весомым объектом национального историко-культурного наследия. Сегодня весь этот корпус источников требует скорейшего введения в научный оборот.

Таким образом, Лубенский музей Е.Н.Скаржинской занимает важнейшее место в истории украинской археологии, музееведения и археологического собирательства, национальной культуры вообще.

SUMMARY

The modern process of Ukraine's national and cultural revival, characterized by the rise of interest to the historical past, to the scholars', public figures', mecenates' heritage and personalities, whose efforts promoted development of the Ukrainian culture, science and people's self-consciousness, has caused appearance of some biographical and historiographical researches. Part of them deals with definition of the role of archaeology in life and scientific heritage of the scholars, museum practice's and relics' protection's champions, whose personal fruitful contribution to the development of Ukraine's culture had reflected on the verge of epoch — in the end of the 19th — first third of the 20th cc. The urgency of such researches is amplified by the fact of still insufficient research of this issue in connection with adverse historical conditions in the past, when the names of these outstanding figures of national culture were mentioned with the whole set of cautions. It concerned in particular to the majority of regional Ukrainian museum establishments' founders, whose creative national beliefs, activity and views did not suit the former ideological chiefs. The overwhelming majority of such museums' founders were involved in archaeology as a science, having made significant contribution to its rise and development, accumulation of source base for the most ancient domestic historical and cultural heritage.

Studying the personological issues has moved forwards due to essential accumulation of facts, materials and archival funds' disclosing. This process in the area of archaeology was already prepared by the science's development and growing interest to the problems of regions' history.

The basis for studying these issues was laid by widely known works of the modern archaeological and historiographical direction by A.A. Formozov and I.G.Shovkoplyas (in Ukraine), P.P.Kurennoy, M.A.Miller, Ya.Ye.Pasternak (abroad), later — V.F.Goening, I.F.Kovalyova, G.S.Lebedeva, A.D.Pryakhina. The significant attention to problems of historyography was paid in the researches of the leading experts in Ukrainian archaeology, in particular P.P.Tolochko, M.Y.Braychevsky, A.P.Motsya etc., such well-known museum practitioners as A.M.Shovkoplyas and E.V.Konchin, historians S.Z.Zaremba, A.B.Kovalenko, N.N.Korinny, A.A.Nestulya, O.E.Franko, philosopher S.P.Shchhavelev, geologist D.E.Makarenko and others.

The proof of increasing attention to persona-

liae issue and personal contribution of separate researchers or science establishments in development of science is arrangement of a special heading in the magazine «Archaeology» — «Memorabilia of Archaeology», appearing the publications in quite a bulk of editions, arranging archaeological and historiographical conferences, publishing the works about domestic archaeologists, the dissertation researches, articles' collections.

In this context, considering such a bright phenomenon of the Ukrainian culture, as it was the well — known private archaeological collection and centre of scientific researches in Poltava region, — the Museum of Ye.N.Skarzhynskaya (1874-1906 rr.) in Lubny, whose fruitful contribution to archaeology and museum practice has always caused the scholars' respect, in a special research, is quite natural. It's happened, that the opportunities of studying the activity of this local research center were limited due to either dispersal or destruction of archival materials and collections during the World War II, and also because of insufficient awareness of the museum's collections and relics, ideological restrictions. Considering the issue was caused by not only current needs of a science, but also by necessity of studying and introduction in scientific circulation of a plenty of documentary and museum sources previously unknown.

The offered subject of research is the scientific, cultural and educational activity of The Skarzhynskaya Museum in Lubny, its collections, archaeological researches and bulk of monuments referred to different epochs opened by the Lubny archaeologists in the end of the 19th — beginning of the 20th cc. In the work, the Museum's archaeological researches, its rising and further development, forming the collections, participation in this process of Ukrainian and Russian archaeologists and local community, are analyzed. Alongside, the life, activity, scientific heritage of Ye.N.Skarzhynskaya, F.I.Kaminski, G.S.Kiryakov, S.K.Kulzhynski and V.G.Lyaskoronski, connected with The Museum, are under much attention as well.

The Skarzhynskaya Museum's scientific heritage has been used by the experts of different disciplines for already more than a century. The studies of its collections were started by the works of V.P.Gorlenko, N.I.Petrova, N.F.Belyashevski. In studies of separate questions concerning the Museum's history,

M.G.Astryab, K.V.Moshchenko, N.F.Nikolayev, I.F.Pavlovsky, V.M.Shcherbakovsky were involved as well.

The prevailing majority of archaeologists in the end of the 19th – middle of the 20th cc, while using The Skarzhynskaya Museum's research results, limited themselves only by ascertaining the facts discoveries of relics and mentioning different finds in the Kruglik collection. Only separate works by V.A.Gorodsov and V.G.Lyaskoronski contain the information on results of the Lubny scholars and their discoveries.

High estimation of Ye.N.Skarzhynskaya's museum activity was given by N.F.Belyashevsky (1918), arrangers of «The Ukrainian Museum» compilation (1927) and V.V.Dubrovski (1929). The only researches, which cover the Skarzhynskaya Museum's activity more or less fully, are the articles by Ya.E.Ryzhenko and M.Y.Rudinski, placed in the compilation dedicated to the 35th anniversary of the Poltava Museum (1928).

In works on the history of museum practice in the fifties, the role and place of The Skarzhynskaya Museum is estimated as that among the leading local lore establishments in former Russian empire, the prominent regional center of historic and ethnographic collectioning in Ukraine. In archaeological literature of the mid-sixties – beginning of the eighties, some separate publications of museum researches articles began to appear, the valid attitude to The Skarzhynskaya Museum's activity was formed. Certain efforts were applied to this a little bit earlier by Ukrainian scholars from abroad; namely, P.P.Kurennoy has in general defined The Skarzhynskaya Museum as the first private archaeological and country-studying collection Ukraine (1970).

Driving the attention to achievements of the opener of the Ukrainian Palaeolithics, F.I.Kaminski, has taken place due to the works by I.G.Shovkoplyas (1957; 1971; 1992). Historian-amateur B.S.Vantsak collected significant actual materials about sponsor activity of Ye.N.Skarzhynskaya, and published part of them in the Poltava scientific editions. From the end of the eighties, the issue of The Skarzhynskaya Museum began to be developed by the Poltava researchers, which have deicated to The Museum's collections, its scientific activity and separate scholars, a number of works. Compilations of the documents and articles, the correspondence of the Lubny museum practitioners were published. Since then, The Museum's theme had found its continuation in works of the experts of different disciplines. Nevertheless, the problem chosen for this monographic research, is displayed in historiography rather fragmentary. The predecessors only have planned the basic contours, having traced separate directions of The Museum's activity and the structure of its collections. Beyond the researchers' attention stayed quite a significant part of archival and museum sources, facts concerning The Museum's history. All in all, the absence of accomplished

idea about The Lubny Museum on Kruglik as a regional archaeological center for the Dnieper Left-Bank relics' studies, a unique private museum created for accumulation of sources on the most ancient history of Ukraine, has resulted in appearance of this research.

Its purpose is supposed to be the definition of both place and role of The Skarzhynskaya Museum in Lubny in archaeological studies of the Left-Bank Ukraine, of personal contribution by Ye.N.Skarzhynskaya, employees of The Museum and V.G.Lyaskoronski (on the early stage of his scientific activity) in the process of research of the Sula Banks on the early stage of Ukrainian archaeology.

The research's source base is represented mainly by the archival documents. The materials of 33 funds and 17 archives of both Ukraine and Russia are used; most of them are entered in scientific circulation for the first time. The prevailing amount of the documents is taken from the personal fund of Ye.N.Skarzhynskaya from the State Archive of the Poltava region, which consists of 2647 cases (fund 222). The funds used are as follows: The Archaeological Commission of Scientific Archive of the Institute of Material Culture's History (Russian Academy of Science, St.-Petersburg); the Fund of Poltava Gendarmery Department (the State Archive of Russian Federation); documents of the Central State Historical Archive of Ukraine and those of Central State Archive of the Supreme Bodies of Authority in Ukraine. In the context of studying of Sula Banks' relics, a number of documents from Archaeology Institute's scientific archive (The Ukrainian National Academy of Science), including field documentation (1927-1991) are involved. Funds of the Institute of Manuscripts from the Vernadsky National Science library of The Ukrainian National Academy of Science, materials from the Archive of the National Museum of Ukraine's history were used as well. The important documentary sources are stored in the scientific archive of the Poltava Museum of Local Lore and the current archive of its funds, including the diary documentation of archaeological researches, numerous memoirs, items of information concerning the collections' origin, inventory inventories and the catalogues' descriptions. The significant bulk of information is taken from the scientific archive of the Centre of Protection and Researches of Archaeological Relics in Poltava, where a number of personal funds are stored, and also from documentary collectionfs of the Lubny Municipal State Archive, the Nezhyn branch of the Chernigov Regional State Archive, the Sumy Regional State Archive and others. The work is based upon artefacts from the former Skarzhynskaya Museum's collection, stored now in the Poltava Museum of Local Lore (more than 2000 units), and also upon those from museums in Vinnitsa, Dikanka,

Kremenchug, Lubny and Mirgorod, on printed works of The Skarzhynskaya Museum and its employees in the years 1880-1900.

When characterizing The Skarzhynskaya Museum as the phenomenon of Ukrainian culture by the end of the 19th — beginning of the 20th cc, it is necessary to note, that the seventies of the 19th century in Ukraine are marked by the wave of national and cultural movement's revival, rise of the Ukrainian Studies as the complex of scientific disciplines. On the cross-road of studying and gathering archaeological relics, history and ethnography, the first large private country-studying collection on the Left-Bank Ukraine was created and had reached its high point — The Skarzhynskaya Museum in Lubny. The Museum's emerge is considered upon the background of forming first public and private archaeological collections during the so-called «post-Uvarov period» in the development of archaeological science.

The Museum was founded in 1874 by the native inhabitant of Lubny, Yekaterina Nikolayevna Skarzhynskaya (Reiser) (1852-1932), a nobless. For the purpose of objective definition of her role in creating The Museum, in defying its researching and collecting activity, it is offered to allocate four periods in the biography of Ye.N.Skarzhynskaya, taking into the view her biochronology and residence: the early (till 1880), the Kruglik (1881-1905), the Losanne (1906-1914) and the Late Lubny period (1915-1932).

Yekaterina Nikolayevna Skarzhynskaya was born on February, 7 (19), 1852, in Lubny. She had got home education and had passed credits for a rate of grammar school. She Continued her education on the Bestuzhev highest female courses in St.-Petersburg. There she lived with her husband, N.G.Skarzhynski, the future general-mayor, large land and horse-farms' owner. She studied together with the daughter of the well-known literature and art criticist, V.V.Stasov, whose influence, access to the capital's museums and infatuation by the ideas of the Narodnaya Volya persuaded the young co-owner of 4000 desyatinas of land in necessity to establish a museum in her native country-side.

Since 1874, in manors of both the Raizers and Skarzhynskies, collections arranged by Ye.N.Skarzhynskaya began to be placed. Later on, in 1881, they were transported in Kruglik.

The Kruglik period of Ye.N.Skarzhynskaya's life is completely devoted to museum and educational activity. A two-stored attachment was built for the future museum, the subjects of archaeology and art were bought. By the year 1882, Ye.N.Skarzhynskaya formed the museum' staff, invited her ex-teacher F.I.Kaminsky as a managing director. Since 1890, the duty of scientific secretary of The Museum is carried out by S.K.Kulzhynsky.

In The Museum, the account of receipts takes root, the scientific archive is created, an exposition starts to be formed, which by the year 1885 had occupied a lobby and six halls. At the

same time, the first Charter of The Museum was worked out. It determined The Museum's educational and scientific functions. The Museum was subdivided into «local» and «common» departments with sections. To provide the collections' enlargement and proper studies of the most ancient period of the Sula Banks, Ye.N.Skarzhynskaya finances archaeological researches and by the year 1900 she had spent about 300 thousand roubles for construction of The Museum and publishing projects.

The admission to The Museum was free. The daily amount of visitors reached 300 in 1900. The Lubny Museum was focused on the sort of visitor — expert, though in the course of time it began to accept grammar schools pupils, students, peasants, petty bourgeois, tourist groups from distant regions.

Participation in archaeological, ethnographic and art exhibitions, archaeological congresses, publishing activity, correspondence with the figures of domestic science and culture promoted growth of The Museum's and its founder's popularity. Ye.N.Skarzhynskaya was elected as the member of a number of scientific societies — the Moscow Numismatic Society, The Society of Nature-Studying, Anthropology and Ethnography Amateurs, the honorable member of the Poltava Scientific Archival Commission.

Museum activity was considered by Ye.N.Skarzhynskaya as the part of implementing the wide educational program. She had founded an elementary school on the base of The Museum, evening readings for common people, the library with a reading-room, qualification courses for school teachers. She also promoted the lectures of well-known scientists, had involved in the regional program for the development of handicrafts. In 1890, she had created the Kruglik agricultural artel and the amateur Ukrainian theater.

Being aware of the value of The Museum's collections, Ye.N.Skarzhynskaya had reached a conclusion about necessity of transferring The Museum to the community by means of giving to it public or municipal status. She repeatedly addressed to the Lubny magistrate the offer to accept The Museum. However, the magistrate had not found any costs for the construction of a separate building, therefore the collections and equipment were moved to the Poltava Regional Museum of Nature and History in 1906.

In 1905, Ye.N.Skarzhynskaya had left for Switzerland and settled down in Lausanne. The so-called Lausanne period passed in an atmosphere of charity. She supported financially political emigrants, Ukrainian students, edited the magazine «Abroad» in Davos, to which the representatives of different political views contributed. By that time Ye.N.Skarzhynskaya was under secret supervision of Russian secret police.

In 1914, she came back to Ukraine. The last years of her life Ye.N.Skarzhynskaya spent in Lubny. In 1920ies she incidentally received small

personal pension and finally died in Kruglik forgotten by all in the eve of the Famine in summer of 1932.

The Skarzhynskaya Museum in Lubny had a wide enough circle of the employees and public assistants. Among them there were known scientists and collectors, numerous amateurs of archaeology.

G.S.Kiryakov (1805-1883) — the native of village Gontsy (Lubny district) — came from a well-known nobiliary clan and was tied by patrimonial connections with the Skarzhynskies. He was educated in the Richelieu Liceum in Odessa, served in army, later on he was the leader of the Lubny nobility, promoted the distribution of education among the masses. In 1876 G.S.Kiryakov was elected as the valid member of the Russian Geographical Society. He is also known as the participant of the 3rd Archaeological Congress and as the collector of antiquities. He took much part in creating the Lubny Museum, where has gratuitously transferred his collections.

F.I.Kaminski (1845-1891) — the first-opener of Ukrainian Palaeolithics, researcher of local lores and teacher, the native of Kezhan-Gorodok (Minsk region), the student of Kiev University, the steady follower of V.B.Antonovich. He used to teach in grammar schools of Pereyaslav, Khorol, Lubny and Pryluki. The archaeologist's scientific biography is completed by quite a number of facts concerning his taking part in founding the archaeological museum in the Lubny grammar school, forming «Narodnaya Volya»-oriented circle in Lubny. F.I.Kaminski determined archaeological direction of The Lubny Museum's activity, he was the author of its exposition, inventories and card files. He died in Kruglik on March 20 (April 1) 1891.

S.K.Kulzhynski (1867-1943) — ethnographer, the researcher of art of painting Easter eggs («pysankas»), the native of Kursk, graduate of Kharkov University. He studied folk art, nature and archaeological relics. In 1905-1914 rr. he was in emigration together with Ye.N.Skarzhynskaya. He used to teach in grammar schools of Poltava and later of Lubny, headed the Lubny museum of local lore in 1921-1923, worked as a teacher in the Lubny College of Education in 1930-1941. He supported Ye.N.Skarzhynskaya until her last days, and after her death had adopted and brought up her grandsons — the future geologists Vadim and Vsevolod Skarzhynski. Kulzhynski died in 1943 in Lubny occupied by German fascists.

Significant contribution to forming The Museum's collections had been made by its keeper, A.A.Lavrenko (1850-after 1917), the district activist I.N.Leontovich (1860-after 1920), Ukrainian writer and publisher V.N.Leontovich (1866-1933), professors of the St.Vladimir's Kiev University, K.M.Feofilaktov (1818-1901) and P.Y.Armashovski (1851-1919); collector S.M.Ostroggradsky (1836-after 1912), employee S..M.Izmaylov (+1899). The active collectors of archaeological relics were the followers of F.I.Kaminski — teacher and lawyer

K.P.Bochkarev, the sons of G.S.Kiryakov — officers P.G. and S.G.Kiryakovs, antiquities' collector V.V.Zolotnitski from Kiev, numerous gifters, such as prof. M.P.Avenarius, A.A.Bobrinsky, the duke; V.F.Bezpalchev, archaeologists P.P.Yefimenko, I.A.Zaretsky, V.G.Lyaskoronski and others. Large influence on The Museum's character had numizmatist and archaeologist K.V.Bolsunovski (1838-1924) from Kiev, well-known art scholar and publicist V.P.Gorlenko (1853-1907).

Three stages in The Lubny Museum's history are allocated: spontaneously — collecting (1874-1881); the period of establishing and archaeological (1882-1890); the period of flourishing, which is defined as historical and ethnographic (1891-1905). The summer of 1906 marks the final period in The Museum's history, when all the Kruglik's collections were given to the representatives of Poltava regional authorities.

Contacts to the scientists and collectors of Ukraine and Russia were much important in The Museum's history. They were carried out through both direct visitings of Kruglik and correspondence. Some directions of cooperation with the experts of different branches of knowledge were allocated: introducing The Museum's collections; arranging joint scientific researches; consultations and attributions; The Museum's participation in certain scientific projects, edition of scientific works, exhibitions etc.

Formation of The Museum in the course of 25 years allowed to concentrate up to 37000 subjects in Kruglik, from which 4130 were archaeological finds and more than 3000 — were directly related to archaeology. Proceeding from museum collections' classification principles, it is necessary to consider The Skarzhynskaya Museum as the complex historical and country-studying establishment, with features of archaeology prevailing.

The brief review of historical, ethnographic, natural, art and other collections is given, in which basic attention is paid to those having the closest relation to archaeology.

Publishing activity was widely known direction in The Museum's work. Its employees were preparing regular catalogue of collections with V.B.Antonovich, A.P.Zosimovich, artist V.I.Ivanov taking part in it. 20 % of volume of this edition was planned to fill with the description of archaeological collections. The Lubny museum issued some brochures, fundamental work «Description of the Collection of Painted Easter Eggs (pysankas)» by S.K.Kulzhynski (1899), «The Sketches of Old Times in Lubny» by K.P.Bochkarev (1901), two series of post cards (1902-1905) etc.

Thus, taking into account the above-mentioned whole bulk of searching, collecting, cultural, educational, publishing etc. activity, The Skarzhynskaya Museum in Lubny should be considered as no ordinary phenomenon in the Ukrainian culture's history on the boundary of the 19-20th cc.

Archaeological researches is the most known direction of The Museum's scientific activity. By the beginning of the nineties of the 19th c. the establishment was one and only archaeological institution within the limits of Poltava region. In The Skarzhynskaya Museum, the regional centre of archaeological studies was generated, which carried out works in so-called regional direction. Its structure was created by F.I.Kaminski, G.S.Kiryakov, V.G.Lyaskoronski, K.P.Bochkarev, Ye.N.Skarzhynskaya herself and others.

G.S.Kiryakov was the founder of archaeological country-studying in the Lower Sula area. His personal participation in discovering the Gontsovskaya site (1823, 1871) activated his archaeological interests. In 1873, he invites F.I.Kaminski to examine mammoth's remains on territory of his manor. In 1872-1879, he carried out some investigations and excavation of Scythian (Gontsy, Postav-Muka) and Ancient Rus's (Klepachi) burials. He had published the register of his collection's finds in Index of the Exhibition prepared to the 3rd Archaeological congress in Kiev.

Ye.N.Skarzhynskaya herself was only curious about archaeology. In 1876-1877, she investigated an Ancient Rus' burial mound near Klepachi village, in 1891 she had carried out together with V.I.Vernadski, excavations of the Gontsovskaya Late Palaeolithic site's cultural layer, during which, probably, one of the relic's household complexes was discovered. Adhering Darwin's views, Ye.N.Skarzhynskaya apprehended elements of evolutionary paradigm and materialistic concept of society's development.

The most significant representative of the regional archaeological centre in Lubny, its activities' inspirator was F.I.Kaminski. He excavated necropolises in Pereyaslav and burial mounds in vicinities of Kezhan-Gorook above Pripyat river, in Kostritskaya Slobodka on the Berezan. Among the basic objects of his researches in the Lower Sula was the Gontsovskaya site, a hillfort near Klepachi village, burial mounds on vicinities of Lubny.

Having obtained naturalistic education, the representative of primitive society's archaeology F.I.Kaminski had a wide research range. The beginning of his works in the Lower Sula was marked by opening the Ukrainian Palaeolithics in Gontsy. At the first survey of its relics he ascertained the presence of the Palaeolithic site's cultural layer, while having no doubt of such sites existing in the rest of the Lower Sula's area (Vyazovki, Lubny). F.I.Kaminski was the first researcher to involve an expert — geologist (K.M.Feofilaktov) to the inspection of Palaeolithic settlement. The majority of researches were carried out by the scientist for the costs of his former pupil, Ye.N.Skarzhynskaya. He discovered the settlement referred to the period of Eneolith-Bronze Age (Lysaya Gora Mountain), first Bronze Age burial relics of the Lower Sula, a number of Scythian Times' burial

mounds, some separate Ancient Rus's necropolises.

F.I.Kaminski was the follower of evolutionism. His paradigm was based on the principles of the society «Stara Gromada» («Old Community») in studies of Ukraine and was directed on creation separate «archaeological version» of the history of society on concrete territory. The main tasks of the researcher was chronological identification of the region's ancient history's separate stages by means of involving the data of geological stratigraphy. F.I.Kaminski operated basic concepts of evolutionists, used analogies for attribution of revealed finds, was familiar with ideas antropogenesis, considered the development of prehistoric societies as going stage-by-stage forward, having included in his scheme of the Lower Sula's ancient history following epochs: the Stone Age — Palaeolithics, Neolithics, the Bronze Age, Ellinic-Scythian period, the time of annalistic Slavs and Ancient Rus hillforts. F.I.Kaminski was among the first to have raised the issue of bronze manufacturing in the Lower Dnieper in epoch of the Bronze Age. The researcher well owned and widely used the then up-to-time methods of excavations and investigations, carefully fixed researched complexes, using photographing, plotting, sketching. He had introduced a number of innovations into field works' technics: close and attentive viewing of cultural layers, using the natural disciplines' methods, definition of osteological and geological materials.

Small archaeological work had been carried out by S.K.Kulzhynski and K.P.Bochkarev. The former, together with A.Lyutetsky, in 1896, investigated a burial mound dated by the 5-4th cc. B.C. near Khitsy village, Lubny district; he had also opened an Ancient Rus's hillfort near the Kolomak river, with the rests of its settlement and necropolis. K.P.Bochkarev had made detailed historical topography of Lubny by the 17-18th cc, having carried out researches of fortifications and undergrounds of the former Alexandrov castle, Top Shaft and the town's suburbs.

The follower of F.I.Kaminski, V.G.Lyaskoronski, worked fruitfully in the researchers' team of the Lubny regional archaeological centre up to the end of the 19th c. He concentrated attention on studying the hillforts, rests of fortifications, settlements and burial mounds, having surveyed practically all territory the nowadays Poltava region. Even due to his investigations while being a student, some separate settlements in Lubny district were discovered. One of his first scientific works were devoted to interpretation of square-like structures down the banks of the Orzhytsa, near Onushki village (Lubny district), which he considered «as dwelling..., supplies' warehouse and fortress» of the Steppe population referred to the Bronze Age (1893). Later on, the researcher repeatedly came back to the issue, having developed the typological scheme of these industrial objects (1907), seeing in them not only

the rests of selitre-making activity, but also traces connected with the so-called Snake Shafts and pagan cult objects.

Alongside, the scholar surveyed the rests the Lower Sula's part of the Snake Shaft on extent of more than 90 kms. The finds of earlier materials inside the shaft have assured him in dating these fortifications by the Scythian Times. This was the basis of the single (in the beginning of the 20th c) and mistakable hypothesis about the origin and time of construction of the Snake Shafts. Later on, V.G.Lyaskoronski periodically corrected his opinion, having agreed with the viewpoint dating the construction of the Snakes Shaft by the times of the Grand Duke Vladimir Svyatoslavich (1913; 1916).

By the order of Ye.N.Skarzhynskaya, the young researcher had prepared for publishing the materials of excavating the burial mounds on Lysaya Gora («the Bald Mountain»), the diary documentation of which was lost. He divided burial complexes into «more ancient» (the Bronze Age) — and «those by Scythian Times, for the first time in Ukraine published materials about the pottery of the Eneolithic — Early Bronze period from the settlement on Lysaya Gora (1892).

In 1892-1896, V.G.Lyaskoronski researched and established the location of Ancient Rus's annalistic hillforts, Lukoml and Ksnyatin (1893; 1896), later on he examined the majority of the Lower Sula's fortifications, having located such of them as Rymov, Zhelni, Voin. On the eve of the 11th Archaeological congress, he surveyed the most part of the Upper Sula's basin, looked for Ancient Rus's hillforts, and described quite a number of burial mounds, made up the sketches of more than 30 hillforts (1901), having specified their different times' cultural layers.

The V.G.Lyaskoronski's works were the first large-scale investigations in the Sula's basin. They pursued the purpose of fixing and description of all available monuments. He was the first among researchers to use archaeological relics and finds for illustrating the works on history (1897; 1903). His works became the turning point in studying the Lower Sula's antiquities, transition from accumulation of materials to the first generalizations.

Carrying out wide researches down the Lower Sula and on the territory of the nowadays Sumy and Chernigov regions and other areas of the Lower Dnieper's banks strengthened the importance of The Skarzhynskaya Museum's scientific works. They were widely known among contemporaries, and the Sula's basin was considered as one of the most investigated on the Left-Bank Ukraine. The level of carrying out the archaeological researches by the Lubny regional archaeological centre as a whole, met the then requirements to the field works, and in some aspects even surpassed them by the carefulness and using the database of natural disciplines. In chronological aspect, The Museum's researches put the start for studying the different epochs in the Lower Sula — from Palaeolithic up

to the Late Mediaevals. As the consequence, 230 relics were discovered and partially entered in scientific circulation.

The Museum archaeological collections were considered by contemporaries as those among the richest and perfectly documented ones. The archaeological exposition was formed according to the concept developed by F.I.Kaminsky, which reflected his cultural and chronological scheme of the Lower Sula's area's development. In his monography, characteristics of the exposition's sections according to the epistolaria database and published descriptions, are given. Exclusively important was the decision of Ye.N.Skarzhynskaya as The Museum's founder, following the advice by V.B.Antonovich, to expose archaeological funds. Thus the process of the experts' getting acquaintance with the collections was facilitated, though required explanatories for common visitors.

The exposition was decorated following by the sketches of N.N.Ge; the authors of graphic works were the artists V.I.Ivanov, A.G.Kiryakov, The Museum's employees, breadboard models were made by the archaeologists S.A.Mazaraki, V.I.Sizov, F.I.Kaminsky. The Museum's archaeological department occupied one of the largest halls and was furnished by 21 show-windows, 19 little tables, podiums, tablets.

The registration documentation of The Museum included inventory description and regular card files. The researchers had an opportunity to use the hand-written thematic and chronological catalogues. All collections' subjects had inventory numbers. The marks were put on special labels or rendered by ink directly on the subject. On the labels, the explanatories were given to each unit or subject.

Studying The Lubny Museum's archaeological collections, started by some illustrated publications in the end of the 19th c, was carried out by starts-and-fits and mainly of descriptive character. The list of subjects of the Lower Sula's origin, was given in the monography by V.G.Lyaskoronsky (1903). The review of collections describing a number of finds was included into the work of M.Ya. Rudinski (1928). Other publications, including the last years' ones, concerned only concrete finds or separate subjects.

The short characteristic of archaeological collections' structure according to both territorial and chronological principles is given. It is necessary to remind that the collection represents antiquities of different epochs from Poltava, Yekaterinoslav, Kiev, Polesye, Slobozhanshchyna, Kherson regions, Crimea (in Ukraine), Moldavia, Byelorus, separate regions of Russia, Northern Caucasus, and also number of finds from Bulgaria, Egypt, Turkey. Alongside with archaeological ones, it included the anthropological collection and photographic materials.

The most important in the collections' structure were the Late Palaeolithic finds from the Gontsy site (337 products made of stone, including

120 instruments, 102 animal bones), collection of Pivikhin-type pottery fragments from Lysaya Gora (more than 1000 units), subjects from the Scythian Times' burial mounds on the Lower Sula (arrowheads, utensils etc.), Greek antiquities (collection of black and red ceramics from Olvia, Pantikapei, Thanais), Ancient Rus's materials from Klepachi, Knyazha Gora and the Sakhново hillfort (decorations, encolphyons, iron axes, sickle etc.), antiquities from Minusinsk (swords, bronze knives, arrowheads of Khakas tribes).

The analysis of activity of The Skarzhynskaya Museum in Lubny in the end of the 19th — beginning of the 20th cc, considering it as the component in the development of both archaeological science and museum practice, on the one hand, and outstanding phenomenon of public cultural and educational movement, on the other, allows to make a number of generalizations. The Museum's research activity was the display of objective process of forming and development of the domestic archaeological science at the stage of active accumulation of sources' finishing, formation of The Museum collections and search of archaeological relics referring to different epochs. For this stage, the displays of the local researchers' creative approach in using of natural sciences' database, searches for improvement of excavations' technique, choice of themes for such works are characteristic. In the field of museum practice, the researchers' own cultural and chronological ideas about current of historical process in separately taken territory are implemented.

The foundation and formation of The Skarzhynskaya Museum's collections was bright phenomenon in the development of culture and science in the end of the 19th c., and a harbinger of national and cultural revival of Ukraine in the beginning of the 20th c. The Museum's appearance is connected to the beginning of carrying out scientific researches, including archaeological ones, on the Left Bank areas and on the Lower Sula in particular, spread of the process of collecting and appearing first purely archaeological collections, growth of the population's educational level and spread of the mecenate activities among progressive national nobility and businessmen. Therefore The Skarzhynskaya Museum's foundation and passing its collections, archive, library, equipment to Poltava region's authorities should be considered as the selfless act of the Ukrainian patriotic woman, activist in the field of cultural and educational activity.

The Skarzhynskaya Museum's publishing activity provided appearance of its collections' complete catalogue, separate scientific works and country-studying sketches. As the continuation of publishing activity in Lubny, literal, scientific and political magazine «Abroad» appeared, which was edited by Ye.N.Skarzhynskaya in Switzerland.

Proceeding from above mentioned, The

Skarzhynskaya Museum in Lubny should be considered as the original and bright cultural phenomenon on the background of forming national museum practice, science, education, publishing business and country-studying in the end of the 19th — beginning of the 20th cc.

In the row of similar collections, the one of The Lubny Museum could be compared maybe to several private museum establishments with historical and ethnographic structure which has arisen a little bit later, — The baron Schteingel Gorodotsky Museum, The A.N.Pol Museum in Yekaterinoslav and The Ukrainian Museum of V.V.Tarnovsky in Chernigov.

The Lubny regional centre of archaeology, arisen on the basis of The Lubny Museum, had brought its significant contribution to researches of primitive, Scythian, Ancient Rus's times in Ukraine in the last quarter of the 19th c. The research interests of its members fell outside the limits of Poltava region, and its field works were also carried out in Kiev, Minsk, Chernigov, Kharkov regions. The Lubny Museum's cooperation with scientific establishments of Kiev Archaeological Centre, contacts with Moscow Archaeological Society and Kharkov University promoted effectiveness of its own scientific researches while studying the most ancient past of the Lower Sula's area. The most active scientific contacts had been developed with well-known scientists — V.B.Antonovich, P.Ya.Armashovsky, N.I.Petrov, K.M.Feofilaktov, K.V.Bolsunovsky, the duchess P.S.Uvarova.

The Museum's and local archaeological centre's researches revealed and entered the information about the significant amount of the Lower Sula's area's archaeological relics from the Late Palaeolithic up to the 16-18th cc. into scientific circulation

The Museum's devotees from Kruglik involved to its funds local collections, known by that time, engaged to the fund's formation process the experts and members of community. In the process of forming and studying these collections, the education of young researchers, archaeologists and historians was carried out.

The Lubny Museum's archaeological collections formed the basis of nowadays collections of Poltava Museum of local lore, having enriched its funds on two thirds in 1906. Despite of passing some subjects to some district museums of Poltava region and separate exhibits to other cities' museum collections, they make major fund of archaeological sources and are the significant object of the nation's historical and cultural heritage. By now, all these sources require their prompt introduction into scientific circulation.

Thus, The Skarzhynskaya Museum in Lubny occupies the important place in the history of Ukrainian archaeology, museum practice and of national culture in general.

The CONTENTS

O.V.Polievets. Foreword.....	8
Foreword.....	12
Chapter I. THE SKARZHYNKAYA'S MUSEUM IN LITERATURE AND SOURCES	17
1. The Lubny Museum in Scientific Researches.....	18
2. Sources to the History of The Museum.....	23
Chapter II. THE SKARZHYNKAYA'S MUSEUM IN LUBNY AS A UNIQUE EVENT IN UKRAINIAN CULTURE (THE END OF THE 19TH - BEGINNING OF THE 20TH cc.).....	29
1. Archaeological Collections in the Early Period of Ukrainian Archaeology (1870-1890).....	31
2. Primal Conditions and Reasons for The Skarzhynskaya's Museum's Foundation..	34
3. Life and Activity of K.Skarzhynskaya	37
4. The Museum's Collaborators and Colleagues.....	48
a) <i>Kiryakov.G.S. (1805-1883)</i>	49
b) <i>Kaminsky F.I. (1845-1891)</i>	51
c) <i>Kulzhynsky S.K. (1867-1943)</i>	60
d) <i>Lavrenko O.A. (+after 1917)</i>	66
e) <i>The Leontovich Bros.</i>	66
f) <i>Feofilactov K.M (1818-1901) and Armashevsky P.Ya. (1851-1919)</i>	67
g) <i>Ostrogradsky S.M. (1836-after 1902)</i>	68
h) <i>The Izmaylovs</i>	68
i) <i>The Authors of Archaeological Collections</i>	68
j) <i>Bolsunovsky K.V. (1838-1924)</i>	69
k) <i>Gorlenko V.P. (1853-1907)</i>	71
l) <i>Gifters</i>	72
5. The Skarzhynskaya's Museum and the Scholars from Russia and Ukraine	73
6. The Basic Stages of The Lubny Museum's History	75
7. General Characteristics of The Museum's Funds	77
8. The Museum's Historical, Ethnographic, Naturalistic and Other Collections..	77
9. Edition Activities	90
Chapter III. THE MUSEUM'S ARCHAEOLOGICAL STUDIES	97
1. The Skarzhynskaya's Museum as the Center of Archaeological Studies of the Middle Dnieper Area	98
2. Archaeological Studies of G.S.Kiryakov	102
3. K.M.Skarzhynskaya and Archaeology.....	104
4. Archaeological Studies and Paradigm of F.I.Kaminsky	108
5. Archaeology in the Studies of K.P.Bochkaryov	125
6. Archaeological Activity of S.K.Kulzhynsky.....	127

7. Archaeological Searches of V.G.Lyaskoronsky in the Lower Sula Area	132
8. The Role and Importance of The Museum in the Development of Ukrainian Archaeology	146
Chapter IV. THE MUSEUM'S ARCHAEOLOGICAL COLLECTIONS	151
1. Basic Principles of Arrangement and Exhibition of The Museum's Archaeological Collection	152
2. The Museum's Collections' Listing and Preservation	153
3. Personal Collections Included to the Museum's Fund	161
4. The Modern Situation of Studying and Preserving The Museum's Collections	163
5. The Cultural and Chronological Characteristics of The Museum's Fund	173
6. The Role and Importance of The Museum's Archaeological Collections for the Modern Studies of the Left-Bank Ukraine	185
Chapter V. THE FATE OF THE SKARZHYNKAYA'S MUSEUM'S COLLECTIONS	191
CONCLUSIONS	198
APPENDIX	205
1. The List of Relics Discovered by The Museum's Collaborators and Members of the Center of Archaeological Studies (1870-1890)	206
2. The List of the Places where The Museum's Collections' Subjects Were Found	258
3. The List of Archaeological Funds' Collectors and Gifters	284
4. The List of Private and Community's Archaeological Collections Included to The Skarzhynskaya'a Museum's Funds	288
5. The Other Museums where The Skarzhynskaya's Museum's Collections Are Kept	294
Literature, Archive Sources and Museum Collections Used	296
Abbreviations	339
Geographic Names	342
Personal Names	351
Резюме	362
Резюме	370
Summary	379
The Contents	386

Видавничий центр «Археологія» — спеціалізований науково-інформаційний і видавничий підрозділ Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, основним змістом діяльності якого є збирання, систематизація і поширення пам'яткоохоронних та історичних знань щодо найдавнішої історико-культурної спадщини України.

Видавничий центр «Археологія» (далі ВЦ) виконує функції наукового видавництва, що обслуговує запити археологічних та інших наукових установ Лівобережної України, готує до друку наукові праці археологів, істориків, музейників, краєзнавців Полтавщини та суміжних областей.

ВЦ «Археологія» заснований у квітні 1995 р. і діє на базі Центру охорони та досліджень пам'яток археології. Він вже зайняв помітне місце серед видавництв Полтавської області як суто науковий видавничий підрозділ. Завдяки його діяльності побачили світ понад 70 наукових та краєзнавчих видань загальним обсягом у 500 друкованих аркушів.

ОСНОВНА ТЕМАТИКА ВИДАНЬ

- ◆ археологія України
- ◆ археологічні пам'ятки Полтавщини
- ◆ історія археологічної та історичної науки
- ◆ музеєзнавство
- ◆ пам'яткоохоронництво
- ◆ нумізматики
- ◆ краєзнавство
- ◆ наукова бібліографія
- ◆ історичні джерела
- ◆ історія
- ◆ світ захоплень колекціонерів, тощо

РЕЄСТР ВИДАНЬ ВЦ «АРХЕОЛОГІЯ» 1995-2000 рр.

(за часом виходу в світ)

1995

1. Полтавський археологічний збірник: 36. н. ст. — Ч.3. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — 234 с.: іл.
2. Полтавський археологічний збірник: 36. н. ст. — Ч.4.— Полтава: Археологія, 1995. — 208 с.: іл.
3. Ванцак Б., Супруненко О. Подвижники українського музейництва. — Полтава: Археологія, 1995. — 136 с.: іл.
4. Сухобоков Олег, Юренко Светлана. Опошнянское городище. — Полтава, 1995. — 92 с.: іл.
5. Борис Андрійович Шрамко: Біобібліографічний покажчик / Укл. Тітков О.В. — Полтава: Археологія, 1995. — 64 с.: іл.
6. Курочка Т.Ф. З джерел народної скарбниці. — Полтава, 1995. — 24 с.
7. Рудинський М. Про заснування в Полтаві педагогічного факультету (1918 р.) / Підг. до друку, ком. Супруненко О.Б. — Полтава, 1995. — 40 с.
8. Ляскоронський В.Г. Городища, кургани і довгі (зміві) вали за течією рр.Псла і Ворскли. — Вид. 2-е, репр., доп. / Підг. до друку, ком., доп. Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1995. — 56 с.: іл.
9. Видання Центру охорони та досліджень пам'яток археології: Бібліографічний покажчик / Укл. Пасько Н.І. — Полтава: Археологія, 1995. — 24 с.
10. Курінний П. Вадим Щербаківський (з нагоди 70 років життя). — Вид. 2-е, доп. — Полтава: Археологія, 1995. — 24 с.
11. Філатов О.В. Украинско-российская мирная конференция 1918 г. — Полтава, 1995. — 126 с.
12. З джерел народної скарбниці: Щорічник — Полтава: Археологія, 1994 [1995]. — 152 с.: іл.

1996

13. **Другий рік роботи Центру** охрони та досліджень пам'яток археології: Звіт про діяльність. 1995 рік. — Полтава: Археологія, 1996. — 40 с.: іл.
14. **Пам'ятки археології.** Дослідження. Збереження. Довідкові матеріали: Буклет / Авт. Кулатова І., Супруненко О. — Полтава: Археологія, 1996. — 8 с.: іл.
15. **Варвянська Т.В., Супруненко О.Б.** "Розрита Могила". — Полтава: Археологія, 1996. — 56 с.: іл.
16. **Більське городище в контексті вивчення раннього залізного віку Європи:** Зб. н. ст. / Відп. ред. Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1996. — 408 с.: іл.
17. **Бучневич В.** Село Жуки, Полтавського повіту. — Вид. репр.— Полтава: Археологія, 1996. — 16 с.
18. **Більське городище скіфського часу VII-III ст. до н.е.:** Буклет. — Полтава: Археологія, 1996. — 8 с.: іл.
19. **Василь Єгорович Лобурець** — професор вітчизняної історії: Біобібліографічний покажчик. — Полтава: Археологія, 1996. — 64 с.: іл.
20. **Наукова концепція** державного археологічного заповідника "Більське городище скіфського часу" / Упоряд., наук. ред. Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1996. — 60 с.: іл.
21. **Полтавський краєзнавчий музей:** Буклет / Авт. Мокляк В.О. — Полтава: Археологія, 1996. — 8 с.: іл.
22. **Місто:** Газета. — Полтава, 1996. — № 1,2. — 80 с.: іл.
23. **Нестуля О.О.** Церковна старовина України (1917-1941 рр.): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К.: Археологія, 1996. — 33 с.
24. **Горбенко С.О.** Ярослав Осмомисл — реконструкція антропологічна та історична: Автореф. дис. ... канд. мед. наук. — Харків: Археологія, 1996. — 29 с.
25. **Осовський Ю.** Велика Багачка: короткий історико-географічний нарис. — Вел. Багачка: Археологія, 1996. — 134 с.: іл.

1997

26. **Супруненко О.Б., Золотницький Б.І., Кулатова І.М.** Кургани біля с.Карпусі під Полтавою. — Полтава: Археологія, 1996 [1997]. — 88 с.: іл.
27. **Супруненко О.Б.** Олександр Терещенко.— Полтава: Археологія, Полт. літератор, 1997. — 10 с.: іл.
28. **Нестуля С.** Археологічний Комітет Всеукраїнської академії наук: етапи становлення. — Полтава: Археологія, 1997. — 88 с.: іл.
29. **Нестуля С.** Становлення Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х років). — Полтава, 1997 [1998]. — 102 с.
30. **Левченко Д., Приймак В., Супруненко О.** Малоперещепинський скарб (до 85-річчя унікальної знахідки): Буклет. — Полтава: Археологія, 1997. — 8 с.: іл.
31. **Археологічний літопис Лівобережної України:** Науковий журнал. — Полтава: Археологія, 1997. — Число 1/2. — 128 с.: іл.
32. **Собор:** Альманах УХС "СОБОР". — Полтава: Археологія, 1997. — №1. — 16 с.
33. **Супруненко О.Б.** Археологічні дослідження та зібрання Лубенського музею К.М.Скаржинської: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К.: Археологія, 1997. — 24 с.
34. **1500 завдань з Конституційного права України:** Навчальний посібник. — Полтава: Археологія, 1997. — 98 с.: іл.
35. **Сон Н.А.** Тира — античний центр Нижнього Подністров'я: Буклет. — Белгород-Дністровський: Археологія, 1997. — 6 с.: іл.
36. **Белгород-Дністровская средневековая крепость (XIII-XV вв.):** Буклет. — Белгород-Дністровський: Археологія, 1997. — 6 с.: іл.
37. **Вища освіта — менеджер:** куди піти вчитися? АТ "Учебний бізнес- Центр "Світоч" пропонує: Буклет. — Полтава: Археологія, 1997. — 6 с.: іл.

1998

38. **Кулатова І., Приймак В., Супруненко О.** Розкопки у Полтаві. Першотравневий проспект — посад літописної Лтави: Буклет. — Полтава: Археологія, 1998. — 6 с.: іл.
39. **Видавничий центр "Археологія":** Буклет / Укл. Супруненко О.Б., Тітков О.В. — Полтава: Археологія, 1998. — 6 с.: іл.
40. **Пам'ятка автору журналу "Археологічний літопис Лівобережної України":** Буклет / Укл. Кулатова І., Тітков О., Супруненко О. — Полтава: Археологія, 1998. — 6 с.: іл.

41. **Історичні джерела права**: Навчальний посібник / Укл. Граб В.І. — Полтава: Археологія, 1998. — 56 с.: іл.
42. **Археологічний літопис Лівобережної України**: Науковий журнал. — Полтава: Археологія, 1998. — Число 1/2. — 186, VI с.: іл.
43. **Про час заснування Полтави**: Буклет-довідка. — Полтава: Археологія, 1998. — 4 с.
44. **Полтаві — 1100 років**: Буклет / Авт. Толочко П., Моця О. — Полтава: Археологія, 1998. — 6 с.: іл.
45. **Супруненко О.Б.** На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава: Археологія, 1998. — 157 с.: іл.
46. **Гавриш Р.** Земська школа на Полтавщині. — Полтава: Археологія, 1998. — 102 с.: іл.

1999

47. **Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О.** Більське городище. — К.-Гамбург-Полтава: Археологія, 1999. — 102 с.: іл.
48. **П'ятий рік роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології**: Звіт про діяльність за 1998 рік. — Полтава: Археологія, 1999. — 64 с.: іл.
49. **Гавриленко І.М.** Зимівниківська культура раннього мезоліту Лівобережної України: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К.: Археологія, 1999. — 18 с.
50. **Скорий С.А.** Киммерийці в української лесостепи. — К.-Полтава: Археологія, 1999. — 136 + VIII с.: ил.
51. **Полтавський археологічний збірник — 1999**. — Полтава: Археологія, 1999. — 384 с.: іл.
52. **Бучневич В.Є.** Полтавські підземелля. — Полтава: Археологія, 1999. — 16 с.: іл.
53. **Ротач П.** Дух минувшини: Зб. поезій. — Полтава: Археологія, 1999. — 48 с.: іл.
54. **Видавничий центр "Археологія"**: Буклет / Укл. Супруненко О.Б., Тітков О.В. — Полтава: Археологія, 1999. — 6 с.: іл.
55. **Полтавщина: Сторінки історії** / Укл. Мокляк В.О., Супрун Т.Ю., Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1999. — 8 с.: іл.
56. **Радченко Н.А.** Мираж любови: Сб. стихов. — Полтава: Археологія, 1999. — 48 с.: іл.
57. **Кулатова І.М., Супруненко О.Б.** Кургани поблизу с.Дмитрівка у межиріччі Ворскли та Орелі. — К.-Полтава: Археологія, 1999. — 32 с.
58. **Археологічний літопис Лівобережної України**: Наук. журн. — Полтава: Археологія, 1999. — Ч.1 (5). — 89, X с.: іл.
59. **Археологічний літопис Лівобережної України**: Наук. журн. — Полтава: Археологія, 1999. — Ч.2 (6). — 78, II с.: іл.
60. **Бучневич В.Є.** Полтавські підземелля / Підг. до друку та ком. Коваленко О.В., Супруненка О.Б., Мокляка В.О. — Полтава: Археологія, 1999 — 16 с.: іл. — Сер. "Джерела з історії Полтавщини", вип.1.
61. **Граб В.І.** У лещатах ДПУ: Нариси про безпідставно репресованих діячів науки та культури / Від. ред. Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1999. — 212 с.: іл.
62. **Зуєв В.Ф.** Полтавщина в "Путешественных записках" 1781 року / Наук. ред., упоряд. Супруненко О.Б. — Ком. Кигим С.Л., Коваленко О.В., Мокляк В.О., Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1999. — 48 с. — Сер. "Джерела з історії Полтавщини", вип.2.
63. **Полтаві — 1100 років**: Буклет / Авт. Толочко П.П., Моця О.П. — Полтава: Археологія, 1998. — 6 с.: іл.
64. **Попандопуло З.Х., Тихомолова И.Р.** Городище Большие Кучугуры: Буклет. — Полтава: Археологія, 1999. — 6 с.: ил.
65. **Тощев Г.Н.** Могильник Мамай-Гора: Буклет. — Полтава: Археологія, 1999. — 6 с.: ил.

2000

66. **Християнські старожитності Лівобережної України**: Зб. н. праць / Відп. ред. Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1999 [2000]. — 184 с.: іл.
67. **Гавриш П.Я.** Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Прип'ялля). — Полтава: Археологія, 2000. — 232 с.: іл.
68. **Археологічний літопис Лівобережної України**: Наук. журн. — Полтава: Археологія, 2000. — Ч.1-2 (7-8). — 138, X с.: іл.
69. **Меценати. Музеї. Колекції**: Зб. н. пр. — К.-Полтава: Археологія, 2000. — 108 с.: іл.
70. **Шах-Майстренко М.І.** Медицина і здоров'я в античних міфах. — Полтава: Археологія, 2000. — 180 с.: іл.
71. **Вадимов В.М.** Город и река: Монографія. — Полтава: Археологія, 2000. — 214 с.: іл.
72. **Скалацкий Ким.** Проблемы историков искусств на фоне творчества братьев ван Ейк. —

Полтава: Археологія, 2000. — 60 с.: ил.

73. **Супруненко О.Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської). — К.-Полтава: Археологія, 2000. — 394 с.: іл.

НАЙБЛИЖЧІ ПРОЕКТИ

- ◆ Літописна Лтава (до 1100-річчя Полтави): Кол. монографія. — 30 д.а.
- ◆ Заїка Г.П. Українська лінія: Монографія. — 7 д.а.
- ◆ Давньоегипетська збірка старожитностей в Полтаві. — 10 д.а.
- ◆ 600-ліття битви на Ворсклі 1399 року: Зб. н. пр. — 10 д.а.

ВИДАВНИЧІ ПОСЛУГИ ВЦ «АРХЕОЛОГІЯ»

Якщо Ви бажаєте підготувати до друку наукове видання за тематикою діяльності нашого видавництва або спорідненою з нею, збірку тез, доповідей чи матеріали наукової конференції, збірник наукових праць, монографію, путівник, каталог музейної колекції чи виставки, музейний буклет чи рекламний проспект, краєзнавчий нарис, художній прозовий твір, поетичну збірку, тощо

звертайтеся до ВЦ «Археологія».

МИ МОЖЕМО

- ☆ надати консультації з підготовки до друку рукописів
- ☆ науково відредагувати такі праці
- ☆ залучити до рецензування робіт кращих фахівців
- ☆ допомогти підготувати рукопис видання
- ☆ науково опрацювати чи написати окремі розділи праць
- ☆ підготувати програми наукових заходів
- ☆ опрацювати бібліографічний апарат видання
- ☆ підшукати чи виготовити ілюстрації
- ☆ надати послуги по виготовленню графічних матеріалів

Запрошуємо Вас до спільних проєктів!

ВИДАВНИЧІ ПОСЛУГИ ВЦ «АРХЕОЛОГІЯ»

- ☆ комп'ютерний набір
- ☆ коректура
- ☆ розробка логотипів, фірмових знаків, бланків
- ☆ виготовлення книжкової графіки
- ☆ розробка і виготовлення оригінал-макетів книг і журналів
- ☆ виготовлення музейного і виставочного етикетажу
- ☆ авторефератів дисертацій

ВЦ «Археологія» співпрацює із ПП «Друкарнею «Гротеск» та видавництвом «Полтава», де Вам швидко і якісно виконають замовлення за оригінал-макетами Центру.

Якщо Ви хочете придбати видання ВЦ «Археологія», просимо надіслати запит за адресою:

**Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської облдержадміністрації
вул. Комсомольська, 37, 36011, м.Полтава-11, Україна
тел./факс (053-22) 2-26-12**

У Книгозбірні Центру Ви можете обміняти археологічну, краєзнавчу чи історичну літературу інших видавництв та Ваші праці на наші видання.

Наукове видання

СУПРУНЕНКО Олександр Борисович

АРХЕОЛОГІЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРШОГО ПРИВАТНОГО МУЗЕЮ УКРАЇНИ

Лубенський музей К.М.Скаржинської

Монографія

Науковий редактор — академік НАН України,
доктор історичних наук, професор **П.П.Толочко**.

ВЦ «Археологія»

Центру охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської облдержадміністрації
36011, Україна, м.Полтава-11, вул. Комсомольська, 37,
тел./факс (053-22) 2-26-12

Відповідальний за випуск — **Глизь І.П.**

Технічний редактор — **Хорєв С.В.**

Коректор — **Курочка Т.Ф.**

Переклад на англ. мову — **Коржиков Ю.В.**

Комп'ютерний набір — **Кулатова І.М., Супруненко О.О.**

Комп'ютерна верстка — **Хорєв С.В.**

Підписано до друку 01.12.2000 р. Формат 70х108/16. Папір офсетний, крейдовий.

Гарнітура Ньютон. Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 38,2+0,2. Ум.-фарб. відб. 40,0. Обл.-вид. арк. 34,1.

Тираж 500 прим. Вид. №79. Зам. №04/2000.

ПП Друкарня «Гротеск»

м.Полтава, вул. Червонофлотська, 18/37а, тел./факс (0532) 66-16-85

